શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૧

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિવિરચિત

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

વિવેચન કરનાર

સ્વ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

બી એ, એલએલ બી સોલિસિટર

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ગોવાળિયા ટેંક રોડ

મુંબઈ ૨૬

પ્રકાશક
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ [illegible] કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ગોવાલિયા ટેંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

ॐ

પ્રથમ આવૃત્તિ
વિ. સં. ૨૦૨૧ ચૈત્ર
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૪૯૧
ઈ. સ. ૧૯૬૫ એપ્રિલ

ॐ

કિંમત રૂપિયા સાત

ॐ

મુદ્રક
[illegible]
વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
[illegible]
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

વૈરાગ્યરસ

卐

भोगे रोगभयं, कुले च्युतिभयं, वित्ते नृपालाद्भयं,
मौने दैन्यभयं, बले रिपुभयं, रूपे जराया भयम्।
शास्त्रे वादभयं, गुणे खलभयं, काये कृतान्ताद्भयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां, वैराग्यमेवाभयम्॥

ભોગોને વિષે રોગોત્પત્તિનો, કુળને વિષે ભ્રષ્ટ થવાનો, પૈસાને વિષે રાજાનો, મૌનમાં દીનતાનો, બળમાં શત્રુગણનો, રૂપને વિષે વૃદ્ધાવસ્થાનો, શાસ્ત્રનિપુણતાને વિષે વાદવિવાદનો, ગુણને વિષે દુર્જન પુરુષનો, દેહને અંગે યમરાજનો—એ રીતે પૃથ્વીને વિષે મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે. અભય—ભયરહિત—હોય તો તે એકમાત્ર વૈરાગ્ય—અધ્યાત્મરસ છે.

—વૈરાગ્યશતક

અધ્યાત્મરસ

卐

दम्भपर्वतदम्भोलि, सौहार्दाम्बुधिचन्द्रमा,
अध्यात्मशास्त्रमुत्तालमोहजालवनानल।
कान्ताधरसुधास्वादा यूनां यज्जायते सुखम्,
बिन्दुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रास्वादसुखोदधेः॥

દંભરૂપ પર્વતને જે ભાંગવાને વજ્ર સમાન અને મિત્રતારૂપ સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરવાને ચંદ્ર સમાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મોહજાળના વનને બાળવાને દાવાનળ સમાન છે. સ્ત્રીના અધરરસનું પાન કરતાં યુવાન પુરુષને જે સુખ ઊપજે છે તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના રસાસ્વાદરૂપ સુખ પાસે માત્ર એક બિંદુ તુલ્ય છે.

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી અધ્યાત્મસાર

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રગણ્ય સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની સુદીર્ઘ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદા નીચે મુંબઈખાતે સુન્દરાબાઈ હૉલમાં યોજાયેલા એક ભવ્ય સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂા. ૭૦૦૦૧)ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખરચવું, એવી ભલામણપૂર્વક કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧)ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી —

સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.

આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે અને એમ જણાયું છે કે વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આ જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં.'

"આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃ પ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં.'

આ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાજુઓ સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે.'

આ પ્રકારની યોજનાના ફળસ્વરૂપે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યન્ત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી એની પાંચમી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં અમને ઘણું આનંદ થાય છે. આ આવૃત્તિમાં પુસ્તકને અંતે, મૂળ શ્લોકોનો અકારાદિ અનુક્રમ આપ્યો છે અને અંતમાં આપેલ મુનિ રત્નવિજયજીકૃત અધ્યાત્મ સ્તવનની ચોપાઈ [illegible] ગાથાના શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારની નં. ૪૨૪ની હસ્તપ્રત સાથે મેળવીને કેટલેક ઠેકાણે સુધારી છે. આમ [illegible] પણ બીજી વધુ શુદ્ધ પ્રત મળે તો એમાં કેટલુંક સુધારવા જેવું બાકી રહે છે.

આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ ભાવનગરની જૂની અને જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી ઈ. સ. ૧૯[illegible]માં અને તે પછી બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૧૧ તથા ૧૯૨૩માં બહાર પાડવામાં આવી હતી. તેની નકલ મળતી ન હોવાથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાની મંજૂરીથી વિ. સં. ૨૦૦૮માં એની ચોથી આવૃત્તિ વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. અત્યારે આ પુસ્તક પણ અપ્રાપ્ય છે. એટલે એના પુનર્મુદ્રણ માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાની મંજૂરી માગતાં તે સંસ્થાએ એની નવી આવૃત્તિ છાપવાની અમને અનુમતિ આપી છે, તે માટે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવન અને સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય મહાવીર વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ શ્રી મોતીચંદભાઈના વિવેચન પુસ્તક "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" ભાગ બીજામાં શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ આપેલ છે, તેનું આ પુસ્તકમાં પુનર્મુદ્રણ કરવાની શ્રીયુત પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયાએ સૂચના કરી અને આ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિમાં આપવામાં આવેલ તે પણ આમાં આપીને સંતોષ માનીએ છીએ. અને જિજ્ઞાસુઓને 'શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો'નો બીજો ભાગ જોવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

શ્રી મોતીચંદભાઈએ લખેલ શ્રી આનંદઘનજીકૃત ચોવીશીનો અર્થ તથા એનું વિવેચન અનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

આ ગ્રંથના પુનર્મુદ્રણનું કાર્ય શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ સંભાળ્યું છે એની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણકામ સમયસર કરી આપવા બદલ અમે વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોનો આભાર માનીએ છીએ.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે જૈન સમાજ સ્વ. મોતીચંદભાઈની અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યની ભાવનાને મૂર્તિમંત કરતા અને તેમની ઊગતી ઉંમરે લખાયેલા અને તેજસ્વી લેખનશૈલીથી શોભતા આ અનુપમ ગ્રંથને પૂરા આદરથી આવકારશે અને તેમાં દર્શાવેલા સુંદર વિચારો અને ઉન્નત જીવનઆદર્શ વડે પોતાના જીવનને અધ્યાત્મ-અભિમુખ કરશે.

ગોવાલિયા ટેંક રોડ,
મુંબઈ ૨૬
તા. ૫-૮-૬૫

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
મંત્રીઓ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

જન્મ તા ૭-૧૨-૧૮૭૦, ભાવનગર] 卐 [અવસાન તા ૨૭-૩-૧૯૫૧ મુંબઈ

परोपकाराय सतां विभूतय ।

સૌહાર્દમૂર્તિ સદ્‌ગત મોતીચંદભાઈ

[સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની ઉજ્જ્વલ જીવનપ્રણાલીને સંક્ષેપમાં રજૂ કરતો તા ૧-૪-૫૧ના પ્રબુદ્ધ જૈન માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયાનો લેખ નીચે સાભાર ઉદ્ધૃત કરવામા આવે છે પ્રકાશક]

જન્મકાળથી માંડીને આજ સુધી જેના તરફથી અખંડ સ્નેહવાત્સલ્યનું હું અનુપાન કરતો આવ્યો છું, જેના મારી ઉપર અગણિત ઉપકારો છે, તેવા એક અતિ નિકટવર્તી સ્વજનનું પરલોકગમન અંગત રીતે કોઈ કાળે પણ ન પુરાય એવી ખોટ પેદા કરે જ છે, પણ સાથે સાથે તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું ત્યારે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના જવાથી સમાજને પડેલી ખોટ કાંઈ નાનીસૂની નથી, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ તા ૭-૧૨-૧૮૭૯ના ભાવનગરખાતે થયેલો અને બી એ થતા સુધી તેમણે ભાવનગરમા જ જીવન પસાર કરેલું એલએલ બી ના અભ્યાસ માટે તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને ૧૯૧૦મા તેમણે સોલિસિટરની પરીક્ષા પસાર કરી, અને તેમના મિત્ર શ્રી દેવીદાસ જેકિસનદાસ દેસાઈ પણ એ જ અરસામા સોલિસિટર થયેલા, તેમની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ એ નામની સોલિસિટરની પેઢીની સ્થાપના કરી તેમના પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ કુશળ વ્યાપારી હતા તેમના કાકા એટલે મારા પિતા, જે જૈન સમાજની બહુ જાણીતી વ્યક્તિ હતા, તેમના ખોળામા જ તેઓ ઉછરેલા અને તેમની પાસેથી જ તેમણે ઊંડા ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધર્મસાહિત્યમા ઊંડી અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરેલી

સોલિસિટરની કારકીર્દી શરૂ કર્યાને આજે ચાલીશ વર્ષ પૂરા થવા આવ્યા આ ચાલીશ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક પ્રધાનકારી સોલિસિટર તરીકે તો સારી નામના મેળવી, પણ એ ઉપરાંત જાહેર જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમા તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને દરેક ક્ષેત્રને અનેકવિધ સેવાઓ વડે તેમણે શોભાવ્યું જૈન સમાજની તો એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જેને તેમનું જીવન સમર્પણ ન હોય અને જેમા તેમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો ન હોય જૈન સમાજમા પણ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિભાગ એ તેમની સેવાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર હતું આ વિભાગના બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને જૈન શ્વે મૂ કૉન્ફરન્સ સાથે તો તેમનું નામ સદાને માટે જોડાયલું રહેશે મુંબઈમા કૉલેજમા ભણતા શ્વે મૂ વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-ખાવાની કોઈ સગવડ નહોતી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી તેમણે અને તેમના બીજા કેટલાએક સહકાર્યકર્તાઓએ

સાથે મળીને સન ૧૯૧૬ની સાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી આ સંસ્થાના પ્રારંભથી જ તેઓ મંત્રી હતા, તે ગયા વર્ષે જ, પોતાની બગડેલી શારીરિક સ્થિતિના કારણે, રાજીનામું આપીને તે જવાબદારીથી તેઓ મુક્ત થયા

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેઓ માત્ર મંત્રી જ નહોતા, પણ એક પ્રાણપૂરક આત્મા હતા એ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ વ્યવસ્થાનું વહીવટી કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જટિલ થતું ગયું બીજી બાજુ આ સંસ્થાના ચાલુ સંચાલન માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાનો કોઈ છેડો જ નહોતો અણઘડ શ્રીમાનો પાસેથી પૈસા મેળવવા એ કપરામાં કપરું કામ હતું માન-અપમાનનો જેને સવાલ ન હોય તેનાથી જ આ કામ થઈ શકે ધક્કા ખાવાનો જેને કંટાળો હોય તે આવા કામ માટે નાલાયક ગણાય પ્રારંભના વર્ષોમાં સદ્ગત શેઠ દેવકરણ મૂળજી, શેઠ મોતીલાલ મૂળજી વગેરે સાથીઓને સાથે લઈને સંસ્થાના ફંડ માટે તેઓ ઘેર ઘેર ભટક્યા છે, અનેકના અપમાનો અને જાકારો તેમણે સહન કર્યા છે, તે કામમાં તેમણે નથી જોયો દિવસ કે નથી જોઈ રાત શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તમની ચોવીશે કલાકની ચિન્તાનો વિષય હતો આ સંસ્થામાંથી આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે અને સાંસારિક જીવનમાં સારા સારા સ્થાનો ઉપર ગોઠવાયા છે સંસ્થા પણ આજે ખૂબ વિકાસ પામી છે અને તેની અનેક શાખાપ્રશાખાઓ નિર્માણ થઈ ચૂકી છે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ૩૪ વર્ષની અખંડ તપસ્યાનું એક મૂર્તિમન્ત ચિરંજીવી સ્મારક છે

આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વે મૂ કૉન્ફરન્સને અનેક પ્રતિકૂળ તત્ત્વો વચ્ચે જીવતી અને વગવન્તી રાખવા માટે તેમણે પારવિનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ખાતર પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્ત વર્ગનો અવારનવાર સામનો કર્યો છે તેમના દિલમાં કૉન્ફરન્સ માટે ભારે ઊંડી લાગણી હતી જૈન સમાજને ટકવા માટે કૉન્ફરન્સ સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને જૈન સમાજના મોટા વર્ગની આ બાબતને લગતી ઉદાસીનતા તેમને ખૂબ ડંખતી હતી કૉન્ફરન્સના પ્રારંભથી તે ચારેક વર્ષ પહેલા મુંબઈમાં કૉન્ફરન્સનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાં સુધી એ સંસ્થાનું તેઓ અગ્રસ્થાને રહીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા

સમયના પરિવર્તન સાથે તેમના વિચારો અને વલણમાં પણ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયે જ જતું હતું અને એક વખત, આટલી બધી અંગ્રેજી કેળવણી છતાં, અપ્રતિમ શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકેની જેમણે ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી, તેમની ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનના અન્ત સુધી એટલી જ જળવાઈ રહેવા છતાં અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમના બદલાતા જતા વલણોને અંગે સ્થિતિચુસ્ત વર્ગની યાદીમાંથી તેમનું નામ લગભગ રદ થવા પામ્યું હતું આમ વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપક અવલોકન અને અનુભવના અંગે ચાલુ પરિવર્તન થતું રહેવા છતાં સામાજિક કાર્યોમાં તેમનું વલણ અને કાર્યપદ્ધતિ હંમેશા સમાધાનની

રહેતી તેઓ વિચાર કરતા કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા સમાજના વિવિધ કોટિના થરો સાથે હળીમળી ચાલવુ કોઈને લેશ પણ દુ ખ થાય એમ ન બોલવુ કે વર્તવુ અને જે સસ્થાઓનુ એમના હૈડે હિત વસ્યુ હતુ એ સસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય અને આધિક લાભ કેમ થાય એ ધોરણે સો સાથે કામ લેવું, એ એમની સહજ વૃત્તિ હતી બાધછોડ કરવી અને સમાધાન સાધતા રહેવુ, જૂના વર્ગને સભાળવો અને નવા વર્ગ સાથે સપર્ક ચાલુ રાખવો આ તેમની કાર્યનીતિ હતી અને કોઈ પણ શુભ કાર્યમા—પછી તે કોમી હો, સાપ્રદાયિક હો કે રાષ્ટ્રીય હો—પોતાથી બને તેટલા મદદરૂપ થવુ આ તેમની જીવનએષણા હતી તેમના હાથે સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ સેવાઓનો જે ફાળો નોધાયો છે તેના પાયામા આ જ તેમની જીવનદૃષ્ટિ હતી

સતત વિકાસશીલ તેમનુ માનસ હતુ અને સતત વિકસતી જતી તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિ હતી સોલિસિટરના ધધામા સ્થિરપ્રતિષ્ઠિત થવા બાદ તેમની દૃષ્ટિ મુબઈની મ્યુનિસિપલ કૉરપોરેશન તરફ વળી તેમા તેઓ ૧૯૨૮ની સાલમા પહેલી વાર ચૂટાયા મુબઈની કૉરપોરેશનને છૂટીછવાઈ મળીને ૧૫ વર્ષની તેમણે સેવા આપી બીજા વિશ્વયુદ્ધના કાળ દરમિયાન, જ્યારે બીજા રાષ્ટ્રસેવકો જેલમા હતા ત્યારે, મ્યુનિસિપલ કોગ્રેસ પક્ષના નેતા તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે કાર્ય કરેલુ શરૂઆતના જીવનમા રાજકારણમા તેઓ ઓછો રસ લેતા અને પોતાના ખચત સમયનો મોટા ભાગે કોમી પ્રવૃત્તિઓને લાભ આપતા પણ દેશમા ઊઠતા ઉગ્ર રાજકીય આદોલનોથી તેમની જેવો સેવાનિષ્ઠ આત્મા કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરિણામે ૧૯૩૦–૩૨ ની લડત દરમિયાન તેમના ભાગે બે વર્ષનો જેલવાસ આવ્યો, જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો મુબઈની પ્રાન્તિક કોગ્રેસ કમીટીમા પણ તેઓ અવાર નવાર ચૂટાતા રહ્યા આ રીતે બિનકોમી એવા અનેક કાર્યક્ષેત્રો તરફ તેઓ આકર્ષાતા રહ્યા

આ તો આપણે તેમના જીવનના કર્મયોગની કેટલીક બાબતો ચર્ચી, પણ જેવો ઉજ્જવળ તેમનો કર્મયોગ હતો તેવો જ ઉજ્જવળ તેમનો જ્ઞાનયોગ હતો તેમનુ વાચનક્ષેત્ર અતિ વિશાળ હતુ અને તેમા પણ જૈન સાહિત્ય તેમના ઊડા અવગાહનનો વિષય હતો સાહિત્યવાચનનો, બને તેટલા સામયિક પત્રો જોતા રહેવાનો, તેમને નાનપણથી ખૂબ શોખ હતો સાથે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા હતા ત્યારથી વળેલા ભાવનગરમા સાગ પિતાએ બહુ નાની ઉમ્મરમા સ્થાપેલી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તે સભા તરફથી આજથી લગભગ ૬૭ વર્ષ પહેલા શરૂ કરવામા આવેલ ‘ જૈન ધર્મ પ્રકાશ ’ નામનુ માસિક આજે પણ ચાલે છે આ માસિકમા તેમણે લખવુ શરૂ કરેલુ ત્યારબાદ તેમના લખેલા પુસ્તકો ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થવા લાગ્યા કેટલાય વર્ષોથી તેઓ હમેશા સામાયિક કરતા હતા આ સામાયિકનો સમય મોટા ભાગે તેઓ લખવામા પસાર કરતા હતા આજે તેમનું લખેલુ જે બહોળુ સાહિત્ય આપણી આખ સામે પડ્યુ છે તે તેમના નિત્ય સામાયિકનું જ સચિત ફળ આપે છે

તેમના લખાણોનો મોટો ભાગ જાણીતા જૈનાચાર્યોની વિશિષ્ટ કૃતિઓના સવિસ્તર વિવેચનોમાં રોકાયેલો છે અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યપ્રચુર સાહિત્ય તરફ તેઓ મૂળથી જ ઢળેલા હતા એટલે વિવેચનો માટે પસંદગી પણ તેઓ આ વિષયના સાહિત્યની જ કરતા સૌથી પ્રથમ શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ રચેલ 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું તેમનું વિવેચન સન ૧૯૦૯માં પ્રગટ થયું અને એ અત્યન્ત લોકપ્રિય બન્યું ત્યાર પછી 'આનંદઘન પદરત્નાવલિ'નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો આ દળદાર ગ્રંથમાં શ્રી આનંદઘનજીના પચાસ પદોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે જૈન મુનિ સિદ્ધર્ષિગણિએ રચેલ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનો એક ભવ્ય ગ્રંથ છે તેનો આખો અનુવાદ ત્રણ ભાગમાં તેમણે બહાર પાડ્યો તેમાંના એક ભાગમાં સિદ્ધર્ષિના જીવન અને સાહિત્યની અતિ વિસ્તૃત અને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવામાં આવી છે શાન્તસુધારસ નામના વૈરાગ્યરસપ્રધાન ગેય મહાકાવ્યનું તેમણે [illegible] વિવેચન પ્રગટ કર્યું ડૉ. બુલ્હરે લખેલા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનો તેમણે અનુવાદ કર્યો આ ઉપરાંત જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, નવયુગનો જૈન, યશોધરચરિત્ર, મોતીશા શેઠનું ચરિત્ર, [illegible] રહી— આવાં તેમણે લખેલાં અનેક નાનાંમોટાં પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે

૧૯૪૮ના ઑગસ્ટ માસ દરમિયાન તેમના ઉપર માંદગીનો મોટો હુમલો આવ્યો અને તેમાંથી ઊગર્યા તો ખરા, પણ એ માંદગીએ તેમનાં સર્વ ગાત્રો શિથિલ કરી નાખ્યાં અને બહારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની તાકાત તેઓ ગુમાવી બેઠા પરિણામે ધંધાદારી તેમ જ જાહેર જીવન ઉભયમાંથી તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી પણ તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ તો જીવનના અન્ત ભાગ સુધી અખંડ ચાલુ જ રહી ત્યારથી અવસાન સુધીના અઢી વર્ષના ગાળા દરમિયાન 'પ્રશમરતિ' નામના જાણીતા ધર્મગ્રંથ ઉપર તેમણે સવિસ્તર વિવેચન લખ્યું શ્રી આનંદઘનના બાકીના પદો અને ચોવીસી ઉપર આનંદઘન પદરત્નાવલીના ધોરણે વિવેચન લખી આનંદઘનને લગતું પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું છેલ્લા છ આઠ મહિના પહેલાં મહાવીરસ્વામીનું સવિસ્તર ચરિત્ર લખવાની તેમણે યોજના વિચારી આ યોજના મુજબ તેમની ઇચ્છા મહાવીરસ્વામી વિષે જે કાંઈ કાવ્યો, સ્તવનો, ભજનો રચાયા હોય તે સર્વને એક ગ્રંથાવલિમાં સંગૃહીત કરવાની હતી આ ગ્રંથાવલિની યોજનાને તેમણે પચીસ ભાગમાં વહેંચી નાખી હતી તેમાંથી મહાવીરસ્વામીના પૂર્વભવને લગતો પહેલો વિભાગ તેમણે પૂરો કર્યો હતો અને બીજો વિભાગ અવસાન પૂર્વે થોડા સમય પહેલાં શરૂ કર્યો હતો આમ તેમનું અપ્રગટ સાહિત્ય થોકડાબંધ પડ્યું છે અને પ્રગટ સાહિત્યમાંના પણ ઘણાખરા ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી

તેમના લેખનસાહિત્યનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે તેઓ આમ જનતાના માનવી હતા અને તેમની આંખ સામે પણ ઓછું ભણેલી અને કમસમજણવાળી ભદ્ર જનતા હતી તેમને ધર્મમાર્ગે, અધ્યાત્મના પંથે, વૈરાગ્યના રસ્તે વાળવાની તેમના

દિલમા ટાઢી તમના હતી પરિણામે એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતા, એક જ તત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમા રજૂ કરતા, તેઓ કદી થાકતા નહોતા ધર્મકથામા પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા સામાન્ય જનતા ટૂકામા ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો પરિણામે તેમની લેખનશૈલી સાદી, સરલ, જાતજાતના ટુચકાઓથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આળેખવા તરફ સતત ઢળતી રહેતી જેને ધર્મ સાહિત્ય સાથે કશો નબધ નહિ એવા—યુરોપના સસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવા—પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યા છે, પણ પ્રમાણમા તે બહુ જૂજ

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ–બન્નેને શિાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચોખીચ ભરેલુ, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણ યોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુન્દર સમન્વય રજૂ કરતું લાબુ જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સિધાવ્યા છે અને ચિર સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે સામાન્ય સયોગોમાથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધતે વધતે એક માનવી જીવનના અન્તે સચિત સેવાકાર્યોનો કેવડો મોટો સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી મોતીચદભાઈના જીવન ઉપર નજર નાખતા ખ્યાલ આવે છે અને તેમાથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે

તેમના ગુણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો ગુણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાદ આપણી આખ સામે તરી આવે છે તેમનો આશાવાદ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો, એમ મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનુ ઊગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાદ જ હતો એમા કોઈ શક જ નથી જ્યારે કોઈ પણ પ્રસગ કે પરિસ્થિતિને અગે અન્ય સર્વ અત્યન્ત નિરાશ બની બેઠા હોય, ત્યારે તેમની નજર તેમાથી પણ કોઈ નાનું સરખુ આશાપ્રેરક કિરણ પકડતી અને પોતાનુ નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હકારી મૂકતા બીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અનુકૂળ સયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમા પૂરો આનદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાથી આગળ ને આગળ ચાલતા રહેવાની પ્રેરણા મેળવે

તેમનો બીજો એક વિશિષ્ટ ગુણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલુ ઉમદા પ્રકારનુ સૌહાર્દ હતું મરતાને પણ મર ન કહેવુ એ તેમનો સ્વભાવ હતો નાના–મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી બોલાવે, કોઈનુ પણ કામ કરી છૂટવામા આનદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યા જેટલો પોતાનો હાથ લબાવી શકાય ત્યા તેટલો લબાવવામા જરા પણ પાછી પાની ન કરે જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતા અન્ય ધર્મ કે સપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે—આ તેમનામા રહેલા અખૂટ સૌહાર્દના જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતા આગન્તુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનુ આતિથ્ય કરવામા તેમની ઉદારતાને કોઈ સીમા નહોતી

તેમના લખાણોનો મોટો ભાગ જાણીતા જૈનાચાર્યોની વિશિષ્ટ કૃતિઓના સવિસ્તર વિવેચનોમા રોકાયેલો છે અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યપ્રધાન સાહિત્ય તરફ તેઓ મૂળથી જ ઢળેલા હતા એટલે વિવેચનો માટે પસંદગી પણ તેઓ આ ઢબના સાહિત્યની જ કરતા સૌથી પ્રથમ શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિએ રચેલ ‘ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ’ ઉપરનું તેમનું વિવેચન સન ૧૯૦૯મા પ્રગટ થયુ અને એ અત્યન્ત લોકપ્રિય બન્યુ ત્યાર પછી ‘ આનંદઘન પદ્યરત્નાવલિ ’ નો પહેલો ભાગ બહાર પડયો આ દળદાર ગ્રંથમા શ્રી આનંદઘનજીના પચ્ચાસ પદોનું સવિસ્તર વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે જૈન મુનિ સિદ્ધર્ષિગણિએ રચેલ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યનો એક ભવ્ય ગ્રંથ છે તેનો આદ્યન્ત અનુવાદ ત્રણ ભાગમા તેમણે બહાર પાડયો તેમાના એક ભાગમા સિદ્ધર્ષિના જીવન અને સાહિત્યની અતિ વિસ્તૃત અને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવામા આવી છે શાન્તસુધારસ નામના વૈરાગ્યરસપ્રધાન ગેય મહાકાવ્યનું તેમણે ઉલ્લાસભર્યું વિવેચન પ્રગટ કર્યું ડૉ બુલરે લખેલા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનો તેમણે અનુવાદ કર્યો આ ઉપરાત જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, નવયુગનો જૈન, યશોધરચરિત્ર, મોતીશા શેઠનુ ચરિત્ર, બહોત ગઈ થોડી રહી— આવા તેમણે લખેલા અનેક નાના-મોટા પુસ્તકો આજ સુધીમા પ્રગટ થઈ ચૂકયા છે

૧૯૪૮ ના ઑગસ્ટ માસ દરમિયાન તેમની ઉપર માદગીનો મોટો હુમલો આવ્યો અને તેમાથી ઊગર્યા તો ખરા, પણ એ માદગીએ તેમના સર્વ ગાત્રો શિથિલ કરી નાખ્યા અને બહારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની તાકાત તેઓ ગુમાવી બેઠા પરિણામે ધંધાદારી તેમ જ જાહેર જીવન ઉભયમાથી તેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી પણ તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ તો જીવનના અન્ત ભાગ સુધી અખંડ ચાલુ જ રહી ત્યારથી અવસાન સુધીના બે વર્ષના ગાળા દરમિયાન ‘ પ્રશમરતિ ’ નામના જાણીતા ધર્મગ્રંથ ઉપર તેમણે સવિસ્તર વિવેચન લખ્યુ શ્રી આનંદઘનના બાકીના પદો અને ચોવીશી ઉપર આનંદઘન પદ્યરત્નાવલીના ધોરણે વિવેચન લખી આનંદઘનને લગતું પોતાનુ કાર્ય પૂરુ કર્યું છેલ્લા છ આઠ મહિના પહેલા મહાવીરસ્વામીનુ સવિસ્તર ચરિત્ર લખવાની તેમણે યોજના વિચારી આ યોજના મુજબ તેમની ઇચ્છા મહાવીરસ્વામી વિષે જે કાઈ કાવ્યો, સ્તવનો, ભજનો રચાયા હોય તે સર્વને એક ગ્રંથાવલિમા સંગૃહીત કરવાની હતી આ ગ્રંથાવલિની યોજનાને તેમણે પચ્ચીસ ભાગમા વહેચી નાખી હતી તેમાથી મહાવીરસ્વામીના પૂર્વભવને લગતો પહેલો વિભાગ તેમણે પૂરો કર્યો હતો અને બીજો વિભાગ અવસાન પૂર્વે થોડા સમય પહેલા શરૂ કર્યો હતો આમ તેમનુ અપ્રગટ સાહિત્ય થોકડાબંધ પડેલુ છે અને પ્રગટ સાહિત્યમાના પણ ઘણાખરા ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી

તેમના લેખનસાહિત્યનો સમગ્રપણે વિચાર કરતા માલૂમ પડે છે કે તેઓ આમ જનતાના માનવી હતા અને તેમની આખ સામે પણ ઓછું ભણેલી અને કમસમજણવાળી ભદ્ર જનતા હતી તેમને ધર્મમાર્ગે, અધ્યાત્મના પંથે, વૈરાગ્યના રસ્તે વાળવાની તેમના

દિલમા ઊડી તમન્ના હતી પરિણામે એકની એ વાત ફરી ફરીને કહેતા, એક જ તત્ત્વને ભિન ભિન સ્વરૂપમા રજૂ કરતા, તેઓ કદી થાકતા નહોતા ધર્મકથામા પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા સામાન્ય જનતા ટૂકામા ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો પરિણામે તેમની લેખનશૈલી સાદી, સરલ, જાનજાતના દ્રષ્ટાન્તોથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આળેખવા તરફ સદા ઢળતી રહેતી જેને ધર્મ સાહિત્ય સાથે કશો સબધ નહિ એવા—યુરોપના સસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવા—પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યા છે, પણ પ્રમાણમા તે બહુ જૂજ

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ–બન્ને દિશાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચોખીચ ભરેલુ, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણ યોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુન્દર સમન્વય રજૂ કરતુ લાબુ જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સિધાવ્યા છે અને ચિર સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે સામાન્ય સયોગોમાથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધને વધને એક માનવી જીવનના અન્તે સચિત સેવાકાર્યોનો કેવડો મોટો સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી મોતીચદભાઈના જીવન ઉપર નજર નાખતા ખ્યાલ આવે છે અને તેમાથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે

તેમના ગુણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો ગુણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાદ આપણી આખ સામે તરી આવે છે તેમનો આશાવાદ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો, એમ મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનુ ઊગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાદ જ હતો એમા કોઈ શક જ નથી જ્યારે કોઈ પણ પ્રસગ કે પરિસ્થિતિને અગે અ ય સર્વ અત્યન્ત નિરાશ બની બેઠા હોય, ત્યારે તેમની નજર તેમાથી પણ કોઈ નાનુ સરખુ આશાપ્રેરક કિરણ પાડતી અને પોતાનુ નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હકારી મૂકતા બીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અનુકૂળ સયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમા પૂરો આનદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાથી આગળ ને આગળ ચાલતા રહેવાની પ્રેરણા મેળવે

તેમનો બીજો એક વિશિષ્ટ ગુણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલુ ઉમદા પ્રકારનુ સૌહાર્દ હતુ મરતાને પણ મર ન કહેવુ એ તેમનો સ્વભાવ હતો નાના–મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી બોલાવે, કોઈનુ પણ કામ કરી છૂટવામા આનદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યા જેટલો પોતાનો હાથ લબાવી શકાય ત્યા તેટલો લબાવવામા જરા પણ પાછી પાની ન કરે જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતા અન્ય ધર્મ કે સપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે—આ તેમનામા રહેલા અખૂટ સૌહાર્દના જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતા આગન્તુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનુ આતિથ્ય કરવામા તેમની ઉદારતાને કોઈ સીમા નહોતી

ત્રીજુ, અવિરત પરિશ્રમ લેવાની તાકાત એ જ તેમના જીવનની સફળતાની મોટામાં મોટી ચાવી હતી ૬૯મા વર્ષે તેમને મોટી માદગી આવી તે પહેલા થાક શુ તે તેમણે કદી જાણ્યુ ન હતુ સવારના છ વાગ્યે ઊઠે ત્યારથી રાતના અગિયાર વાગ્યે સૂવે ત્યા સુધી કામ, કામ ને કામ ધધાદારીનું કામ તો સૌ કોઈ કરે, પણ બાકીનો વખત પણ આને મળવાનું છે, આની પાસે ફડફાળા માટે જવાનું છે, આજે અહી ભાષણ આપવાનુ છે, કાલે ત્યા સભામા જવાનુ છે, આજે આ સસ્થામા મેનેજીગ કમિટીની સભા છે, વળી લગ્ન-મરણના પ્રસગો સભાળવાના હોય જ આ ઉપરાત છાપાઓ, તેમ જ પુસ્તકોનુ વાચન ચાલુ, કોઈ પણ બાબતમા પાછળ રહી ગયુ પરવડે જ નહિ ઘણી વાર કોંગ્રેસ પ્રચાર નિમિત્તે એક જ રાત્રે ત્રણ ત્રણ ઠેકાણે ભાષણ કરવા જવાનુ હોય અને તે પણ કોઈ પોતાના ઘરની મોટરમા નહિ આમ છતા પણ એમની વિચારણામા થાકની લાગણીને કોઈ અવકાશ જ નહોતો

કનકજીવન તરફ તો તેમણે કદી નજર સરખી કરી નહોતી એશઆરામ શુ તે તેમણે કદી જાણ્યુ નહોતુ તેમને વિધુર થયાને આજે વીશ વર્ષ ઉપર થવા આવ્યા આમ છતા વિધુર જીવનનું એકલવાયાપણુ શુ તે તેમણે કદી જાણ્યુ નહોતું કે બીજા કોઈને જણાવા દીધુ નહોતું આનું કારણ હતુ તેમના ચિત્તનું સતત ઊર્ધ્વીકરણ અને જનસેવાની અદમ્ય તમન્ના અને સાથે સાથે વૈરાગ્યમય ધર્મભાવનો તેમના ચિત્ત ઉપર ગાઢ બનતો જતો રગ તેમનો બીજો એક અનુકરણયોગ્ય ગુણ નમ્રતાનો હતો તેમના ભાગે જ્યારે કોઈ પણ વર્ગની કે સસ્થાની નેતાગીરી આવતી તો તેને તેમણે પૂરી દક્ષતા અને અપૂર્વ કાર્યશક્તિ દ્વારા શોભાવી હતી, તેમના ભાગે જ્યારે કોઈના અનુયાયી બનવાનું આવતુ તો તે અનુયાયીધર્મને એવી જ વફાદારી અને કાર્યનિષ્ઠાથી તેમણે સાર્થક કર્યો હતો તેમણે કોઈની પાછળ ચાલવામા કદી નાનપ અનુભવી નહોતી જેમા જેની વિશેષતા ત્યા તે વિશેષતાને તેમણે આદરપૂર્વક સ્વીકારી હતી

આમ જેમ જેમ આપણે યાદ કરીએ તેમ તેમ તેમની એક યા બીજી વિશેષતા સ્મરણમા સ્ફુરી આવે છે અને આ એક કેવુ અણમોલ માનવીરત્ન આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેનું દુખ ચિત્તને ગમગીન બનાવી મૂકે છે કાળ કાળનુ કાર્ય કર્યે જ જાય છે અને સન્તો, સાધુઓ અને સમાજસેવકો આવે છે, જાય છે અને સમાજધોરણની નિત્ય નૂતન પરપરાઓ નિર્માણ કરતા જાય છે આવી એક પ્રેરણાદાયી પરપરા શ્રી શ્રોતીચદ ભાઈ આપણા માટે મૂકતા ગયા છે તેને અનુસરીને આપણા જીવનને કૃતાર્થ કરતા રહીએ, એ શુભ ભાવનાપૂર્વક તેમના નામનિર્વિશેષ આત્માને આપણે વન્દન કરીએ અને તે માટે શાશ્વત શાન્તિની આપણે પ્રાર્થના કરીએ !

પરમાનદ

ॐ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સંવત ૧૯૫૭ ની સાલમાં મરકીએ શહેર ભાવનગરમાં પ્રથમ દેખાવ દીધો તે પ્રસંગે ત્યાંથી ચાર માઈલ દૂર અખવાડા ગામમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ થયો. તે પ્રસંગે મુરબ્બી કુંવરજી આણંદજી અને અમરચંદ ઘેલાભાઈએ આ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા બતાવી તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથનું મારે ગુજરાતી અવતરણ કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. આ બંને ગ્રંથમાં મારો અલ્પ પ્રવેશ હોવાથી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. અખવાડામાં રહી આ અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો અને તે ગ્રંથ પર બહુ પ્રેમ થયો. ત્યાર પછી ઉપર્યુક્ત બંને વડીલોની પ્રેરણા અને આજ્ઞાથી તે ગ્રંથ બીજી વાર વાંચી ટૂંકી નોંધ કરી, દરેક શ્લોકના મથાળા બાંધ્યા અને તેના છંદનો નિર્ણય કર્યો. ત્રીજી વાર ટૂંકી નોટ લખી અને ચોથી વાર વિશેષ વિવેચન કર્યું. પાંચમી વખત જે આકારમાં આ ગ્રંથ છપાયો છે તે આકારમાં વિવેચન લખ્યું. આ સર્વ કાર્યમાં લગભગ છ વરસ થયાં, કારણ કે પરીક્ષાની વચ્ચેના અંતરોમાં જ આ કાર્ય બની શક્યું હતું. આ ઉપરાંત લખેલ લેખો વારંવાર વાંચી જેટલું બની શકે તેટલું તેને સશાસ્ત્ર અને જમાનાને ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ યત્ન યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ લેખકનું નથી.

દેશ અને સંયોગો હાલ જુદા પ્રકારના વર્તે છે. આ કાળમાં અધ્યાત્મ અથવા ધર્મના ગીત ગાવા એ અપ્રસ્તુત જણાય તેવી સ્થિતિ છે અને તેથી આ કાળમાં વૈરાગ્યની-અધ્યાત્મના વિષયની-જરૂરિયાત છે કે નહિ અને છે તો કેવા પ્રકારની અને કયા કારણોથી છે એ વિષય પર ઉપોદ્ઘાતમાં એક લેખ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ સંયોગોને લીધે હાલ આત્મિક વિચારણાને જલાંજલિ દેવામાં આવી છે અને તેથી બનવાજોગ છે કે તપ્ત લોહ પર પાણીના જલબિંદુની પેઠે આ ગ્રંથની અસર ક્ષણવારમાં ઊડી જાય. આ સ્થિતિ સુધારવાની માત્ર જરૂર છે. આપણો હિસાબ આ ભવમાં જ પૂરો થઈ જતો હોય તો જ આવી સ્થિતિ ચલાવી શકાય. ઐહિક સુખસાધનો, મોજમજા અને ઇંદ્રિયતૃપ્તિના વિષયો પર જમાનાના અગ્રણી નેતાઓનું લક્ષ્ય છે. આ ભવસંબંધનો વ્યવહાર મૂકી દેવો એવો સર્વથા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અલબત્ત તદ્દન અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને તે એવી થાય કે એ અવ્યવસ્થાને લીધે જ પારલૌકિક હિત પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ, પરંતુ અગ્રણીઓનું કર્તવ્ય એ જણાય છે કે પારલૌકિક હિતને હાનિ ન પહોંચે તે અંતિમ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે જોડાવું. પ્રાકૃત સંપ્રદાય માટે આવી સામાન્ય હદ સુધીની વ્યવસ્થા પણ હાલ તુરત પૂરતી ગણવામાં આવે તો અયુક્ત નથી, પણ Eat, drink and be merry ખાઓ, પીઓ અને લહેર ઉડાવો—એ એપીક્યુરિયન વિચાર તો અધ્યાત્મ માર્ગનો વજ્રથી ઘાત કરનાર છે. દેશના દુર્દૈવથી હાલનો વિચારપ્રવાહ વિચિત્ર વહે છે. છતાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે અને શી હોવી જોઈએ એ બતાવવાની ફરજ વિચારશીલ મનુષ્યોને માથે મૂકવામાં આવી છે. વિરુદ્ધ ટીકા થવાના ભોગે પણ આ પ્રસંગ તેવું વહોરી લેવો યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથના વિષયો બહુ શુષ્ક હોય છે. તેમાં પ્રેમ કે વીરરસની વાત આવતી નથી, મનોવિકારને તૃપ્ત કરે એવી મસાલાવાળી કથાઓ આવતી નથી, મશ્કરી કરી આનંદ ઉપજાવે એવા વિનોદો તેમાં આવતા નથી, ગાયન કરી તૃપ્ત કરે એવી સુંદરીઓ તેમાં દેખાવ આપતી નથી, ભયંકર લડાઈ કરી વીરરસનો નમૂનો બતાવે એવા ક્ષત્રિયો તેમાં આવતા નથી. તેમાં તો કોઈ પર દયા ન કરનાર શાંતરસની સ્થાપના અને તેની પ્રતીતિ કરવામાં આવી હોય છે. એ વિષયને અનેક આકારમાં મૂકવામાં

આવ્યો હોય છે એના પ્રસંગને લઈને એને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો, સાધનો, રસ્તાઓ અને કૂંચીઓ બતાવવામાં આવી હોય છે એ રસની વિરુદ્ધના રસોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોતું નથી પણ એ વિરુદ્ધ રસોનો આ રસ સાથે શો સંબંધ છે તે બતાવવામાં આવ્યું હોય છે આના કારણોને લીધે દુનિયાના રસિયા જીવોને શાંતરસનું પાન બહુ પસંદ ન આવે એ ખરું છે, પણ એ કડવું ઔષધ છે અને ભવવ્યાધિનો નાશ કરવા માટે ખાસ જરૂરનું છે એમ તેના નિદાન કરનારાઓ કહે છે અને કહી ગયા છે આ પ્રમાણે શુષ્ક અને કડવું લાગતું ઔષધ આપવાની જરૂરિયાત જ્યારે અનુભવી જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે ત્યારે તેનો વિચાર કરી અનુકરણ કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય માનવામાં આવ્યું છે નવીન કૃતિ રચવા માટે જોઈતા અનુભવ, ભાષા પર કાબૂ અને પ્રતિભાનો અભાવ અથવા અલ્પભાવ હોય તો જૂની કૃતિઓનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખી તેને નવીન આકારમાં મૂકવી એથી બે પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મારું માનવું છે એક તો નવીન કૃતિ તરફ લોકોની અરુચિ રહે છે તેનો સંભવ રહે નહિ અને બીજું મહાન ભીતનો આશ્રય લઈ છૂટથી પણ કરમાં રહીને વિચારો બતાવી શકાય. આવા હેતુથી પ્રેરાઈ અધ્યાત્મ વિષય પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવાને બદલે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર જ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે આ વિવેચન રચવામાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા વારંવાર દૃષ્ટિ સમીપ રાખી છે અને વિવેચનમાં ઘણી જગ્યાએ તેઓની શંકાઓ પણ લખી છે આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અત્યાર સુધી વંચાયેલા ગ્રંથોમાંથી ક્વોટેશનો (ટાંચણો) અને અવતરણો પણ પ્રસંગોપાત્ત મૂક્યા છે આ જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે સરળ ગુજરાતીમાં વિવેચન કરવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે પારિભાષિક શબ્દો પર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં ધ્યાન આપવાને બદલે એમ ધારીને કે તેવી રીતે લોકો પગ આપતા થશે અને કરેક શ્લોકનો વિષય સામાન્ય રીતે શો છે તે સમજાય તેટલા માટે તેના પર યથાશક્તિ વિચાર કરીને લખેલ છે અને મૂળ ગ્રંથકર્તાનો આશય કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનો યત્ન કર્યો છે વિવેચન આ નિયમ પર કરવામાં આવ્યું છે

આ અગત્યના વિષયમાં દૃષ્ટાંતો બહુ આપ્યાં છે પણ ઘણીખરી જગ્યાએ નામ આપીને જ સંતોષ પકડવો પડ્યો છે દરેક દૃષ્ટાંતની કથાઓ લખવામાં આવે તો ગ્રંથની સુંદરતા મરી જાય એ ખરી વાત છે પણ ગ્રંથગૌરવ એટલું બધું થઈ જાય કે તે વાંચવાની રુચિ ગ્રંથનું કદ જોતાં જ અલ્પ થઈ જાય, એ ભયથી ખાસ ચૂંટી કાઢેલાં દૃષ્ટાંતોની જ કથાઓ લખવામાં આવી છે જેને કથાઓ વાંચવાની રુચિ હોય તેમને કથાનુયોગના ગ્રંથો મળી શકે તેમ છે તેથી અત્ર સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે છતાં પણ ગ્રંથગૌરવ ધાર્યા કરતાં બહુ થઈ ગયું છે આ સંબંધમાં ખાસ કારણ જણાશે તો બીજી આવૃત્તિ બે ભાગમાં વહેંચી નાખી સુધારો કરવામાં આવશે કોઈને ગ્રંથ એકલો જ વાંચવો હોય તો તેઓએ મૂળ શ્લોક અને તેની નીચે લખેલ અક્ષરાર્થ વાંચવો અને વિવેચન મૂકી દેવું એથી ગ્રંથકર્તાના વિચારો સીધા માલૂમ પડી આવશે પાઠ કરી જવા માટે એકલા મૂળ શ્લોકો અને અક્ષરાર્થ જુદા નાના કદમાં છપાવવાની આવશ્યકતા પર ભવિષ્યમાં વિચાર કરવામાં આવશે આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પછવાડે તેના પર પ્રકાશ પાડવા અને અધિકારનો આશય એકસાથે રજૂ કરવા અંતિમ રહસ્ય આપવામાં આવ્યું છે જેની ઉપયોગિતા તે વાંચવાથી સમજાશે પણ તે છૂટાં છૂટાં વખતે વાંચેલા વિચારોને એકત્ર કરવાના આશયથી લખાયું છે એમ અત્ર સ્ફુટ કરવું પ્રાસંગિક ગણ્યું છે

વૈરાગ્યનો વિષય તેની જરૂરિયાત તેનું અંતિમ સાધ્ય અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ, તેના વિષયો, આ ગ્રંથની ભાષા, શૈલી વિષયો વિભાગો ગ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર તેમના રચેલા અન્ય ગ્રંથો તેમનો સમય તેમના વખતની લોકભાવના તેમના સમયમાં જૈન શાસનની સ્થિતિ વગેરે વિષય ઉપોદ્ઘાતમાં લખ્યા છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે એ સર્વ બાબતો આખા ગ્રંથને સમજવાની કૂંચી પૂરી પાડે છે અને પ્રથમ તેનું બહુ સારી રીતે મનન કરી જવાથી ગ્રંથમાં પ્રવેશ જલદી થશે એમ લાગે છે, તેથી તે સાદ્યંત વાંચી તેનું મનન કરવાની ખાસ ભલામણ છે

આમુખ (Opening) માં રસનુ સ્વરૂપ તેના સ્થાયી ભાવો તેના વિભાવો શાંતરસની વ્યાખ્યા તેનુ રસત્વ મમ્મટે તેને રસ તરીકે સ્વીકારવા પાડેલી ના તેની બીજુ સ્વરૂપ અને તે પર અવલોકન જગન્નાથ પંડિતના રસગંગાધરમા આ સબંધમા પડેલો અભિપ્રાય અને છેવટે કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સ્વરચિત કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથમા રસસ્વરૂપ અને લક્ષણનિરૂપણ પ્રસંગે સર્વ દર્શનોનો કરેલો પરિષ્કાર અને તે જ વિષય પર સાહિત્યના બીજા વિદ્વાનોએ તેનાતેના વિચારો પર ખાસ લેખ લખવા વિચાર હતો પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે તે બની શક્યુ નથી યોગ્ય વખતમા તે લેખ તૈયાર થઈ શકે તેમ ન હોવાથી હાલ તો તે વગર જ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે આગળ ઉપર તે સબંધી કાંઈ લખવા ઇચ્છા રહે છે એને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રનો બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે તેનો સમય પરીક્ષા વગેરે વ્યવસાયને લીધે મળી શક્યો નથી તેથી જ ગ્રંથની આદિમા ૨૪ બીજા ૨૦ જણાવેલ લેખ લખી શકાયો નથી તે માટે વાચનાર ક્ષમા કરશે આ વિષય તદ્દન પારિભાષિક છે અને સાહિત્યના ખાસ શોખીનને જ આનંદ આપે તેવો છે તેથી ઘણાખરા વાચનારાઓને તેની ગેરહાજરીથી નુકસાન જવાનો સંભવ નથી

આ ગ્રંથનુ વિવેચન કરતા ઘણી વખત એમ લાગતુ હતું કે આવા અગત્યના વિષયમા સંસારના મોહમા પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી છતા જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણા થાય તે બતાવવી એમા દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરી આવા લેખ લખવામા આવે તો કોઈ કોઈ પ્રાણીને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે એમ સમજીને આ ગ્રંથમા કરેલા વિવેચનને પ્રસિદ્ધિમા મૂકવા હું લલચાયો છુ એમાં ભાવ સામ્ય જણાય તો તે એવુ છે કે— મમત્વત્યાગ કષાયત્યાગ, ચિત્તદમન જેવા અગત્યના વિષયમા લેખ લખનારમા તેનાનુ કાંઈ ન હોય તો વાચનારના મન પર તેના લેખની અસર બહુ ઓછી થાય છે આ સાહસ ખેડવાનુ પ્રયોજન એટલુ જ છે કે કાર્યક્રમ હમેશા પ્રથમ વિચારથી જ શરૂ થાય છે માટે જ્યાં ત્યાં સુધી વિચારો તો ઉચ્ચ જ કરવા તે વિચારો પૈકી બની શકે તેટલા અમલમા મૂકવા અને ન બને તેને અમલમા મૂકવા ઇચ્છા રાખ્યા કરવી આ હેતુથી વાચનારાઓ પ્રત્યે ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે કે જ્યા જ્યા સુંદર વિચાર મૂળમા કે વિવેચનમાં જણાય ત્યા ત્યા તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના છે એમ સમજવુ આ હકીકત વાસ્તવિક પણ છે કારણ કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કર્યા છતા પણ જે સ્ફુરણા અને શક્તિથી સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેનુ પૂરતુ સ્ફોટન કરવુ મુશ્કેલ જ છે આવા વિષયમા ત્યાગવૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુઓ બહુ સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે અને તો માત્ર કિંચિત્ ચંચુપ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તેમાં પણ સાંસારિક અનેક પ્રત્યવાયો નડેલા હોવાથી સ્ખલના થયેલ હોવાનો પણ પૂરતો સંભવ છે

ખાસ કરીને યતિશિક્ષા અધિકારના સબંધમાં લખતી વખત વારંવાર લાગતું હતુ કે તે વિષય પર વિવેચન કરવાનો શ્રાવકનો અધિકાર નથી સૂરિમહારાજે બહુ વિચાર કરી પોતાના સમયમા જણાયલી અને આગળ આવતા (ભાવી) પડતા કાળમા સંભવતી શિથિલતા પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિષયને પૌદ્ગલિક સુખમા આસક્ત અને સાધુવર્ગની બહારનો પ્રાણી કેવી રીતે પૂરતો ખીલવી શકે? ન જ ખીલવી શકે તેથી એ વિષય મુનિમહારાજ પાસે ખાસ અવલોકન કરાવવો યોગ્ય લાગ્યો મુનિમહારાજ શ્રી આનંદસાગરજી પંન્યાસ સંવત ૧૯૬૦નુ ચાતુર્માસ ભાવનગરમા સ્થિત થયા તે પ્રસંગનો લાભ મને મળ્યો અને તેઓ પાસે બેસી તે અધિકાર અને તેનુ વિવેચન તેઓશ્રી પાસે અક્ષરશ: વંચાવ્યુ તેઓ પોતે તો બહુ ઉત્તમ સ્વતંત્ર લેખ લખી શકે, પણ સાધુધર્મ ઉપર કટાક્ષ ન આવે અને સાધુઓને પણ બોધદાયક થઈ પડે એવુ વિવેચન તૈયાર કરવાની મારી ઉમેદ હતી તેમા સ્ખલના થતી હોય તે દૂર કરવા તેઓશ્રીએ માથે લઈ મારા ઉપર અને આ ગ્રંથનો વાચનથી લાભ લેવા ઇચ્છનાર બંધુઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેની આ સ્થળે નોંધ લેવાની મારી ફરજ સમજુ છુ

શબ્દના વિષયમાં મારો અલ્પ પ્રવેશ હોવાથી અને ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક વિષયમાં વાચનનો પૂરતો અભ્યાસ મને ન હોવાથી આ ગ્રંથના વિવેચનમાં અનેક દોષો થયાં સંભવિત લાગતાં હતાં તથા આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ ઉક્ત ચાતુર્માસમાં વ્યાખ્યાનના પ્રવાહમાં પન્યાસજી શ્રી આનંદસાગરજી પાસે બેસી વાંચીને સુધાર્યો હતો. તેમજ મુનિરાજ શ્રી મણિવિજયજી પર છેવટની કોપી છપાતા પહેલાં મોકલી હતી. આ બન્ને મહાત્માઓએ પરમ કૃપા કરીને ઘણો પ્રયાસ કરી, ગ્રંથની રચનાઓ દૂર કરી છે, તેથી મારા ઉપર અત્યંત આભાર થયો છે. ઉપરાંત, મારા કાકા શ્રી કુંવરજી આણંદજીએ આખો ગ્રંથ બહુ સારી રીતે વાંચી અનેક સુધારા કર્યા છે. તેમજ કેટલીક જગ્યાએ યથાયોગ્ય વધારો પણ કર્યો છે. તેઓશ્રીનો મારા પર અત્યારથી જ ઉપકાર છે, પરંતુ આ ખાતે ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે આ ગ્રંથનું પ્રામાણ્ય ઉક્ત બન્ને મુનિમહારાજાઓ અને મારા કાકાના હસ્તથી સિદ્ધ થવાને લીધે મારી જાતને અજ્ઞાનતાના દોષમાંથી ન બચી મુક્ત થયેલો હું માનું છું.

આ ગ્રંથ લખવા માંડ્યો ત્યારથી તે પૂર્ણ થયો ત્યાં સુધી હું પરીક્ષાઓની ચિંતાઓમાં જ હતો. અવકાશના વખતમાં લખતો પણ પ્રેસમાંથી બહાર પાડવાની ચિંતના હતી, એ છપાવનારાઓ જ સમજે છે. એ પ્રસંગને અંગે મારા ભાઈ નેમચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની પ્રૂફ સુધારવાની કાળજી માટે મારે નોંધ લેવી યુક્ત છે. આ ગ્રંથ જલદી બહાર પાડવાનું તે પણ એક કારણ છે. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ મૂળ કિંમતે વેચવાની ઇચ્છા જણાવી બહુ ઠીક કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાવવામાં તથા પ્રૂફ સુધારવામાં સભા તરફથી થયેલા શ્રમને માટે તેનો આભાર માનું છું. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મુદ્રિત કરાવે અને તેની સાથે મારા વડીલશ્રીનું નામ અપ્રસિદ્ધિમાં જોડાય એ હકીકતથી મને બહુ આનંદ થયો છે. આ નમ્રતા અને મારા વડીલોનો મારા પર આભાર અમૂલ્ય છે અને ધાર્મિક સંસ્કાર માટે આ બન્નેનો અનેકરૂપી રીતે મારા પર ઉપકાર છે. આ ઉભય ઉપકાર કરનારાઓના સંબંધથી આ પુસ્તક માટે લીધેલ શ્રમ કેટલેક અંશે ફળીભૂત થયો છે.

આ અધ્યાત્મિક પ્રેમ ગ્રંથના દરેક શ્લોક પર ઉપાધ્યાય શ્રી રત્નવિજય ગણીના મહારાજે બનાવી છે. આ ટબાથી પ્રત ભ. શા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી આખો ગ્રંથ છપાયા પછી મળી. જૂની ગુજરાતી ભાષા વગેરે જાણવા માટે તે ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથની છેડે મૂકવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથને શુદ્ધ છપાવવા માટે અને શુદ્ધ વિવેચન કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ ભૂલ રહી ગઈ હોય એ બનવાજોગ છે. આ સંબંધમાં વિવેકી વાંચનાર સૂચના કરશે તો બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો કદાચ યોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાં ભાષા સાદી અને સરળ રાખવા બનતું ધ્યાન આપ્યું છે, તેથી બુદ્ધિશાળી અને સામાન્ય વાંચનવાળા સર્વને આ ગ્રંથ કાંઈ નવીન જ્ઞાન આપશે એવી આશા રહે છે. રચનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સૂરિમહારાજે જે અત્યુત્તમ બોધ આપ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય આપવા ખાસ પ્રાર્થના છે. જે જે ઉત્તમ જણાય તે સૂરિમહારાજનું સમજવું અને અરુચિકર જણાય તેને માટે મારી અજ્ઞાનતા સમજી ગ્રંથ આદ્યંત વાંચવો. એક વખત વાંચ્યાથી તેનો ભાવ બરાબર અંતરંગમાં ન ઊતરે તો બે-ચાર વખત મનન કરી ગ્રંથ વાંચવો અને વાંચતા કરતાં પણ વધારે વિચાર કરવો, આથી સૂરિમહારાજ જે ભાવ કહેવા માગે છે તે સમજાશે અને સમજાય તો પછી યથાશક્તિ તે ભાવ વર્તનમાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ગ્રંથ લખવાનું, વિવેચન કરવાનું અને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. દોષને માટે ક્ષમાયાચના કરી અત્ર વિરમું છું.

વસંતપંચમી સંવત ૧૯૬૫ }
મુંબઈ, ગીરગામ બેક રોડ }

મૌક્તિક

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રજા તરફથી આ ગ્રંથને ધારવા કરતાં વિશેષ આદર મળ્યો. તેની પ્રથમાવૃત્તિની એક હજાર પ્રતનો આઠ માસની ટૂંક મુદતમાં ઉપાડ થઈ જવાથી બીજી આવૃત્તિ છપાવવા પહેલાં તેમાં બનતો સુધારોવધારો કરવામાં આવ્યો. કેટલીક જગ્યાએ વિવેચનમાં ખાસ વધારો કરવામાં આવ્યો અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કોઈ પ્રકારની સ્ખલના ન રહે તેટલા માટે પંન્યાસજી શ્રી આનંદસાગરજીએ ફરી વખત આખો ગ્રંથ તપાસી આપ્યો. વળી બે વાર પ્રુફ જોવાની અગવડ મટાડવા સારુ બીજી આવૃત્તિના બે હજાર પ્રત છપાવવામાં આવી છે.

પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં મોટો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને તે ફેરફાર શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના ચરિત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક વિભાગમાં સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલી હોવાથી તેમાં સ્ખલના થવી પ્રથમથી સંભવિત લાગતી હતી. મારા એક વિદ્વાન મિત્ર જેમનો આ વિષયમાં બહુ સારો અભ્યાસ છે અને જેમને જૂની બાબતની શોધખોળ માટે શોખ છે તેઓએ મને કેટલીક સ્ખલનાઓ સૂચવી અને તેમની સૂચના પ્રમાણે ઘણાખરા સુધારા અત્ર કર્યા છે. આ તેઓની સૂચનાથી મારા ઉપર અને જૈન જાહેર પ્રજા ઉપર તેઓએ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું. અતિ નમ્રતાએ તેઓએ પોતાનું નામ જાહેરમાં મૂકવા માટે પ્રતિબંધ કર્યો છે તેથી તેઓનું નામ લખી શકતો નથી, પણ તેઓ પ્રયાસ કરી મહેનતને જાહેરમાં મૂકશે તો સંવત ૧૦૦૦ થી અત્યાર સુધીનો જૈન ધર્મ, ગચ્છ અને આચાર્યોનો ઉપયોગી ઇતિહાસ તેઓ જાહેર પ્રજાના લાભ ખાતર પ્રગટ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. હું તેઓશ્રીને આ પ્રયાસ કરવા આખી કોમના નામે વિનતિ કરીશ. જૈન કોમમાં આવા આત્મશ્લાઘાની ઇચ્છા વગર ગુપ્તપણે કામ કરનારા પણ છે એ હકીકતની નોંધ લેતાં બહુ હર્ષ થાય છે.

શાંતરસાધિરાજનું રસત્વ સિદ્ધ કરવા માટે એક લેખ લખવાની જરૂર હતી પણ એવો પ્રસંગ મળી શક્યો નથી. તેથી આ આવૃત્તિમાં પણ તે વિષય દાખલ થઈ શક્યો નથી.

પુસ્તકના મથાળા પર જે વૃક્ષનું ચિત્ર છે તે સોળ શાખાવાળું કલ્પવૃક્ષ છે અને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથના સોળ અધિકાર સૂચવે છે. પ્રથમ આવૃત્તિની બુક પર એ જ ચિત્ર એમ્બોસ કર્યું હતું પણ તે છેવટે તૈયાર થયું હતું તેથી તે તરફ વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચી શકાયું નહોતું.

આ બીજી આવૃત્તિનાં પ્રુફ તપાસવામાં મારા મિત્ર મિ૦ ઉજમશી દયાળજીએ સાહાય્ય કરી છે તેનો આ સ્થળે આભાર માનું છું, તેમ જ પં૦ આનંદસાગરજીએ બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી અનેક સુધારા કરી આપવા માટે તેઓશ્રીનો ફરી વખત આભાર માનું છું.

મારા પૂજ્ય દાદા શ્રીયુત આણંદજી પુરુષોત્તમ, જેઓશ્રીનો મારા ઉપર અનેક પ્રકારનો ઉપકાર છે, તેઓનો પ્રથમાવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી થોડા માસમાં દેહોત્સર્ગ થયો. તેઓ આ પુસ્તક વાંચી આનંદ પામ્યા તેથી મારી તેઓ પ્રત્યેની ફરજ અમુક અંશે અદા થઈ એ વિચારથી આનંદ થાય છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પેઠે આ નવીન આવૃત્તિ આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત થવામાં ઉપયોગી થવાથી પ્રયાસની સફળતા થશે. કોઈ પણ જગ્યાએ સ્ખલના જણાય તો તે મારા ઉપર લખી મોકલવા કૃપા થશે તો ફરી નવીન આવૃત્તિના પ્રસંગે સુધારા કરવા આદર થશે.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મનહર બિલ્ડીંગ
મુંબઈ શરદ પૂર્ણિમા ૧૯૬૭ } મો. ગિ. કાપડિયા

તૃતીયાવૃત્તિનું નિવેદન

આ ત્રીજી આવૃત્તિ તે સહજ ફેરફાર અને પ્રુફની ભૂલો બાદ કરતાં બીજી આવૃત્તિનું પુનરાવર્તન છે. કાગળ તથા મુદ્રણની મોંઘવારીથી કિંમત વધારવી પડી છે. પ્રેસની અગવડને લીધે કેટલાક વખતથી આ પુસ્તક અલભ્ય હોવા છતાં અને બહુ માગણી છતાં બહાર પાડી શકાયેલ નહિ તે ખેદકારક છે. આશા છે કે આ આવૃત્તિને પણ જાહેર પ્રજા યોગ્ય આદર આપશે.

મો. ગિ. કા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ

સ્વ શ્રી રતિલાલ વર્ધમાન શાહ તથા શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહના પિતાશ્રી

વઢવાણશહેરનિવાસી

સ્વ શેઠશ્રી વર્ધમાન જેઠાભાઈ શાહ

ઉપોદ્‌ઘાત

ચાર પ્રકારના અનુયોગો—દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ—આ ચાર વિભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ ચાર અનુયોગો પૈકી ધર્મકથાનુયોગ બહુ સરળ રીતે ઉપદેશ આપી ખાસ કરીને બાળજીવોની કલ્પનાશક્તિ પર જબરજસ્ત અસર કરે છે અને તેની અસરથી ચરણકરણાનુયોગ વડે થતી ક્રિયાની રુચિ પ્રમાણે જીવનને ત... સન્મુખ કરે છે. પણ કહેવા માત્રની યુક્તિઓ અથવા યુક્તિઓ શ્રવણગોચર થતાં તેમ જ આત્માનું અસ્તિત્વ, કર્મનું અનાદિત્વ અને વ્યક્તિગત સૃષ્ટિકર્તૃત્વનિરાસ વગેરે પ્રશ્નોનો પ્રસંગ પડતાં તે ગૂંચવાઈ જાય છે, ડગી જાય છે અને ઘણીવાર કુમાર્ગે ચડી જાય છે. તે વખતે ચરણકરણાનુયોગ જેનો વિષય ખાસ ક્રિયા પર વધારે છે, જેનો અભ્યાસ દ્રવ્યાનુયોગ કે કથાનુયોગના અભ્યાસીને ચુસ્ત કરવામાં સહાયભૂત થઈ શકે છે, તેની આવશ્યકતા બહુ ઓછી રહે છે. નવીન અભ્યાસ શરૂ કરનારને ચરણકરણાનુયોગનો વિષય બહુ ઉપયોગી નથી. ગણિતાનુયોગનો વિષય બહુ કઠીન અને શુષ્ક છે. જેને એ વિષય પર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોય છે તેને તે બહુ આનંદ આપે છે અને ચોક્કસ બનાવે છે, પણ આ વિષય કોઈ પણ રીતે સર્વથા લોકપ્રિય થયો નથી અને થવાનો નથી.

દ્રવ્યાનુયોગ—દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની હકીકત આથી તદ્દન જુદી છે. એ વિષય બહુ જ ઉપયોગી છે અને તેના અનેક વિભાગો છે. બુદ્ધિબળને મજબૂત કરનાર અને તેમાંથી જ જન્મનાર આ વિષય ઉપર શાસ્ત્રની મહત્તા, ગંભીરતા, ઉદારતા અને ગહનતાનો આધાર રહે છે. માનસિક શક્તિઓ પૈકી કલ્પનાશક્તિને પોષણ આપી માર્ગ કરનાર તો બાળજીવો ઉપર જ અસર ઉપજાવી શકે છે, પણ તર્ક-બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞા ઉપર અસર કરી કાર્ય કરનાર કદાચ થોડો વખત ચમત્કારી કે અધિકાંશે ફતેહ પામે, પરંતુ પરિણામે તો તેનો જ સંપૂર્ણ વિજય થાય. આ હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે બાળજીવોનો વર્ગ ભિન્ન જાતિઓનો બનેલો હોય છે અને તેઓનું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન કથાશ્રવણ અને ઈશ્વરસ્મરણમાં પરિપૂર્ણ થાય છે, જ્યારે બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ રહસ્યો શોધી-વિચારી-સમજી તેનું તાત્પર્ય શોધવા-સમજવામાં સમાયેલું હોય છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આવા મહત્ત્વના પાયા પર રચાયેલા શાસ્ત્રનો જ જય થવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે કાર્ય તેનો દ્રવ્યાનુયોગ કેવી સ્થિતિ પર છે, કોણે બનાવ્યો છે, કેવી રીતે બનાવ્યો છે, તેનું અંતિમ સાધ્યબિંદુ શું છે અને તેમાં અરસપરસ કાંઈ પણ વિરોધ છે કે નહિ એ પ્રશ્નો પર લટકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી કોઈ પણ ધર્મની મહત્તા સમજવા માટે તેના દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સમજવાની જરૂર પડે છે અને તેની કિંમત પણ તેનાથી થાય છે. આ દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા કેવી છે તે વિચારવા જેવું છે. કર્મની શક્તિ, તેના બંધ-ઉદયાદિ ચતુષ્ટય, તેના ઉદ્વર્તન, સંક્રમણ, અપવર્તનાદિ પ્રકાર, પરમાણુનો સ્વભાવ, નિગોદનું સ્વરૂપ, આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વગેરે પ્રશ્નો આ અનુયોગમાં ચર્ચાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય ત્યારે જ સમકિત થાય, અને સમકિત વગરની ક્રિયા તો અંક વગરના શૂન્યો જેવી છે. શ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વબોધ જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી કમનસીબ રહેલો પ્રાણી સહજમાં શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ કે તેની શ્રદ્ધાનો પાયો ઊંડો હોતો નથી, જ્યારે બુદ્ધિમાન વિદ્વાનના સંબંધમાં તેમ બની શકતું નથી. અનેક ઉપયોગી વિષયો ચર્ચવા ઉપરાંત શ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર તરીકે દ્રવ્યાનુયોગ જ બહુ ઉપયોગી છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં વિષયો—દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય બહુ વિશાળ છે. તેના પેટા વિભાગમાં અનેક ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક ધર્મનો વ્યવસ્થાસર અભ્યાસ, તે સર્વની પરસ્પર સરખામણી

ત- મીમાંસા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો તેમજ વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર Metaphysics અને નીતિશાસ્ત્ર Ethicsનો સમાવેશ પણ દ્રવ્યાનુયોગમાં થાય છે. વસ્તુસ્વભાવશાસ્ત્ર એ આપણો ખરેખરો દ્રવ્યાનુયોગ છે બાહ્ય વસ્તુ અને આત્મિક વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ એ બાજુ પર થતી અસર અને તેઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગમાં બતાવવામાં આવેલું હોય છે. એક જીવનો નિગોદમાંથી નીકળીને નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા સુધીના વિકાસ કેવી રીતે થાય છે, કેવી કેવી ગતિઓમાં કેવા કેવા વેશ ધારણ કરે છે, કેવા કેવા પ્રાણીઓના વિચિત્ર પ્રકારના સંબંધમાં આવે છે અને આ સર્વ વેશ અને સંબંધનું વાસ્તવિક કારણ શું છે, કર્મ અને પુરુષાર્થને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે એ વગેરે અનેક દ્રવ્યાનુયોગ બતાવે છે. વ્યવહારનીતિનો વિષય આ જ અનુયોગમાં આવે છે. આથી માલૂમ પડશે કે દ્રવ્યાનુયોગ શબ્દ બહુ વિશાળ છે અને તેમાં અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે."

આત્મતત્ત્વ અને અધ્યાત્મના વિષયો— દ્રવ્યાનુયોગના પેટામાં જે વિષયો આપણે જોયા તે પૈકી એક બહુ અગત્યનો વિષય અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો છે. **આત્માનમધિકૃત્યેત્યધ્યાત્મમ્** અથવા **આત્મનીત્યધ્યાત્મમ્** આત્મા શું છે ? કોણ છે ? તેનો વિષય કેવો છે ? તેનો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ કેવો છે ? કયારનો છે ? કેવા બંધન સુધીનો છે ? તેના સગાસ્નેહીઓ મિત્રો અને સંબંધીઓનો યોગ કયા કારણોથી થયો છે અને તે સર્વમાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાસ્થિત શું છે ? શું નથી ? ખોટું સ્વરૂપ સત્ય જેવું લાગે છે તેનું કારણ શું છે ? આત્માની શુદ્ધ દશા કઈ ? તેની કયાં હતી ? નહોતી તો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? તેને માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો પડે ? આત્મા અને કર્મનો સંબંધ કેવો છે ? કયાં સુધીનો છે ?—આ સર્વ અધ્યાત્મ ગ્રંથના મુખ્ય વિષયો છે. એના સમર્થનમાં અનેક પ્રકારની શિક્ષાઓ, સદ્ગુણ ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગો, સ્થાનો અને કારણો, કર્મમળને દૂર કરવાના ઉપાયો અને વૈરાગ્યવાસિત બનાવનારા અનેક સાધનો અધ્યાત્મના વિષયમાં ચીતરેલા હોય છે. ભાવનાનું સ્વરૂપ ભરતી પીગ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા, રાગદ્વેષનું વિચિત્રપણું, કામનું અધમપણું, ક્રોધનું દુર્જયપણું, કાયાનું ક્લિષ્ટપણું, વિષયોનું વિરસપણું, પાપસ્થાનકોનું અયોગ્યપણું, પ્રેમનું અનિત્યપણું, જીવનનું ક્ષણિકપણું વગેરે અનેક વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલા હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિ બરાબર અંકુશમાં રાખનાર આ અધ્યાત્મ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. દ્રવ્યાનુયોગના અનેક વિષયો પૈકી આપણો પ્રસ્તુત વિષય અધ્યાત્મનો છે. તેથી તે શો છે ? તેના અધિકારી કોણ છે ? તેના લક્ષણો શા છે ? આ જમાનામાં આ વિષયની કોઈ પણ રીતે જરૂરિયાત છે કે નહિ ?—એ બાબતમાં વિચાર કરવો અત્ર પ્રસ્તુત છે. આત્મા સંબંધી અને તેને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન થાય તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ આત્મા કોણ છે અને કેવો છે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. એ વિષયના વિશેષ ઊતરવા જતાં અતિ વિસ્તાર થાય પણ જૈન શાસ્ત્રકાર એના સંબંધમાં શું કહે છે તે બહુ સંક્ષેપમાં ધ્યાનમાં લેવું એ આ ગ્રંથ સમજવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણા શરીરમાં ગમન કરવાની શક્તિ પગમાં નથી, જોવાની શક્તિ ચક્ષુઓમાં નથી, સૂંઘવાની શક્તિ નાકમાં નથી પણ એક અંતરંગ સત્તા એ સર્વને નિયમમાં મૂકે છે. એમ ન હોય તો મૃત શરીરને પણ પગ નાક અને ચક્ષુ હોય છે છતાં તેનો તેને કોઈ ઉપયોગ નથી. એ અંતરંગ સત્તાને આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પોતે નિર્લેપ અવસ્થાને પામે ત્યારે તો તદ્દન શુદ્ધ છે અને તેના પ્રદેશો નિર્મળ તેમજ અરૂપી છે. પણ તેનું કર્મપુદ્ગલના અનાદિ સંબંધથી તે વિચિત્ર વેશો ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું મનુષ્ય તિર્યંચ દેવના અને નારકી વગેરે નામ આપવામાં આવે છે. કર્મ સંબંધથી જ તે કામક્રોધાદિક કરે છે અને સુખદુઃખ સહન કરે છે. તેની આગે લાગેલા અને લાગતા કર્મો તે સર્વ પૌદ્ગલિક જ છે. તેની શક્તિથી

આત્માની શક્તિ હણાય છે અને તે સંસારમાં રઝળે છે વસ્તુતઃ આત્માનું સ્વરૂપ—અંતરંગ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યમય છે સર્વ વસ્તુઓને તથારૂપે દેખે સમજે જોવી જાણવી અને સ્થિરતા રાખવી આ આત્માના લક્ષણો છે અથવા તે ગુણો અને આત્માના અંગે છે આ શુદ્ધ દશા કર્મને લીધે દબાઈ ગઈ છે આચ્છાદન પામી ગઈ છે અવરાઈ ગઈ છે જેમ દીવા ઉપર પડદો કરવાથી તેનો પ્રકાશ ઝાંખો દેખાય છે પણ ત્યારે જોઈએ ત્યારે અંદર દીવો તો પ્રકાશિત છે જ માત્ર આચ્છાદનો દૂર કરવાની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં સમજવું આ આચ્છાદનો દૂર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક પ્રાણીનું છે ત્યારે કર્મો તદ્દન દૂર થાય છે ત્યારે આ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો કહેવાય છે એક વખત સર્વ કર્મ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય અને તેનો મોક્ષ થઈ જાય તો પછી આત્માને અહીં ફરી વાર આવવું પડતું નથી તેથી મોક્ષનું સુખ અવ્યાબાધ કહેવાય છે જ્યાં સુધી આ જીવ સંસારમાં છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી, પુત્ર ઘર વગેરે પર મમત્વભાવ છે અને કામ ક્રોધાદિક કરે છે – આ સર્વ વિભાવ દશા છે, પરંતુ ઉન્નત સ્થિતિને લીધે તે સ્વભાવ દશા થઈ પડી છે પરમ વીર્યસ્ફુરણા કરવાથી આ જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રકટ કરી શકે છે આ મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ કર્મને તદ્દન દૂર કરવાનો અથવા તેમ બનવું અશક્ય જણાય તો કર્મનો ભાર જેટલો બને તેટલો ઓછો કરવાનો છે અથવા વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં બોલીએ તો પ્રયાસ તે પ્રકારનો હોવો જોઈએ અને આ કાર્યની તેહ ઉપર જ જિંદગીની ફતેહનો આધાર છે જો કર્મ અને આત્મા બે પૃથક્ પૃથક્ ન હોય અને તેનો પૂર્વ ભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં જ મળી આવતું અંતઃ-વિરોધ જ્ઞાનીપણું ધનવાન અને નિર્ધનપણું શરીરનું આરોગ્ય અને રોગીપણું માનસિક સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું વગેરે અનેક તફાવતો અને તેની અંદરની તરતમતાનો ખુલાસો બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી તેમ જ જો પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી ફક્ત વ્યવહારમાં ઠગી ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જ જરૂર સિવાય વિશેષ આવશ્યકતા જણાય નહિ

આત્માનો વિકાસ—કર્મની અસર આત્માનો આવી રીતે વિકાસ થાય છે તે પોતાના કર્માનુસાર ઊંચો ચઢતો જાય છે અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી વ્યવહારરાશિમાં આવી પૃથ્વી અપ્, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિપણું પામી બે ત્રણ અને ચાર ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત કરી પંચ ઇંદ્રિયવાળો તિર્યંચ થાય છે અને વળી ભવિતવ્યતા પ્રસન્ન થાય અને કર્મ વિવર આપે ત્યારે મનુષ્ય થઈ શકે છે સર્વ કર્મથી મોક્ષ મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે Evolution—વિકાસસિદ્ધાન્ત અને જૈનની ગતિ-આગતિના સિદ્ધાંતમાં એક મોટો તફાવત એ છે કે વિકાસવાદીઓ એમ માને છે કે આ જીવ એક વખત અમુક હદ સુધી આવ્યો ત્યાર પછી તે ગમે તેવાં કાર્યો કરે તોપણ તે નીચે ઊતરતો નથી પોતાની તે ને તે સ્થિતિમાં તે ગમે તેટલો કાળ રહે પણ તે પાછો પડતો નથી એક જીવ અનેક ભવ ફરતાં મનુષ્ય થયો તો પછી તે તિર્યંચ થઈ શકે નહિ ગમે તેવાં પાપ કરે તોપણ તે મનુષ્ય તો થવાનો જ ત્યાં તે સુખદુઃખ પામે તે સર્વ કર્મ પ્રમાણે પામે છે' જૈન શાસ્ત્રકાર આ હકીકતના સંબંધમાં જુદી રીતે વાત કહે છે તેઓ કહે છે કે વિકાસ અને અપક્રાન્તિ સાથે જ છે અશુભ કર્મ કરવાથી આ જીવનો પાત થાય છે અને મનુષ્ય મહાપાપી કાર્યો કરે તો પંચેંદ્રિ તિર્યંચ તેર શું પણ એકેંદ્રિય જેવી અધમ ગતિમાં પણ ચાલ્યો જાય છે આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ અને તેનો કર્મજન્ય વિકાસ અપક્રાન્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થયે સર્વ કર્મનો નાશ માને છે આત્મામાં અનંત શક્તિ હોવાથી આ સર્વ કાર્ય તે પોતે જ કરે છે તેને આમાં કોઈની મદદ પ્રેરણા કે ઇચ્છાની જરૂરિયાત રહેતી નથી પરંતુ જેમ કે પ્રેરણા થાય છે તે નિમિત્તકારણરૂપ છે એની પાછળ ટનેક અને ... છે અને તે હેતુ વડે જ આ પ્રયત્નો

પ્રયાસ છે. નિશ્ચય રીતે આત્મા કર્મથી નિર્લેપ છે અને તે જ તેનો સ્વભાવ છે. સુવર્ણમાં જેમ સુવર્ણત્વ રજ માટીમાં રહેલ છે જ્યારે તે માટીથી મિશ્રિત ખાણમાં હતું ત્યારે પણ તેનામાં સુવર્ણત્વ હતું અને જ્યારે તેની સાથેથી માટી છૂટી પાડી તપાવીને સાફ કરી પાસા પાડવામાં આવ્યો ત્યારે પણ તેમાં સુવર્ણત્વ છે જ. તેવી જ રીતે આત્મામાં તેનું શુદ્ધ આત્મત્વ સર્વ કાળમાં છે, પણ તે અપૂર્વ વીર્ય સ્ફુરણાથી જ પ્રગટ થાય તેવું છે. જ્યાં સુધી પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી ખાણમાં રહેલા સુવર્ણની સાથે તેની સરખામણી કરી. આ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. એ દશાને મોક્ષ શબ્દમાં બતાવે છે. એ સ્થિતિમાં [illegible] સ્વભાવ—અનંત જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્રાદિ અનંત ગુણો—પ્રગટ થાય છે. એ સ્થિતિ એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમાંથી કોઈનો પાત થતો નથી, કર્મની સાથે ફરી વાર સંબંધ થતો નથી અને સંસારમાં દુઃખો ફરી વાર ભોગવવા પડતા નથી કારણ કે કારણોનો આત્યંતિક નાશ થયેલો હોવાથી ફરીને સંસારપરિભ્રમણરૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થતું જ નથી. આત્માને નિગોદઅવસ્થામાં જે દુઃખો અવ્યક્તપણે ભોગવવા પડે છે અને નારકી તથા તિર્યંચ ગતિમાં વ્યક્તપણે જે દુઃખો ભોગવવાના પડે છે તેની સાથે મોક્ષમાં જે અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેની સરખામણી કરીએ ત્યારે મોક્ષની મહત્તા સમજાય તેવું છે. આત્માનો વિકાસ આવી રીતે થાય છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું સાધ્ય—આ આત્મા સંબંધી વાત મેળવવું, તેના નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિ ધર્મોનો વિચાર કરવો, તેના ગુણોને સમજવા, તેનો અને પુદ્ગલનો સંબંધ વિચારવો, પુદ્ગલ અને આત્મામાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જણાતો ભેદ અથવા એકભાવ સમજવો, તેનું મૂળસ્વરૂપ યથાસ્થિત પ્રકારમાં સમજવું, તે સંબંધનું અનિત્યત્વ વિચારવું, જીવન અને અન્ય સંયોગ [illegible] વિચારવો, તેનું અનિત્યપણું સમજવું, ઘર, પૈસા અને બીજી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ આત્માના સંબંધી વિચાર કરવો વગેરે વગેરે અનેક વિષયોનો સમાવેશ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં થાય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો આત્મા સંબંધી સીધો વિચાર કરવાનું સ્થાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. એ દ્રવ્યાનુયોગનો પેટાવિભાગ છે એમ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. કેટલાક નાસ્તિકો આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતા નથી, તેઓની સાથે અધ્યાત્મ ગ્રંથો તકરારમાં ઊતરતા નથી. અધ્યાત્મ ગ્રંથો આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ આગળ ચાલે છે. એના સંબંધમાં વાદવિવાદ કરવાનું યોગ્ય સ્થાન તર્ક—ન્યાયના ગ્રંથો છે. આત્માનું અસ્તિત્વ માનવામાં કેટલા લાભો થાય છે, કુદરતના કેટલા આવિર્ભાવો તેથી ખુલાસા થયા વગરના પડી રહે છે વગેરે મુદ્દાઓ પર તર્કશાસ્ત્રમાં દલીલપુરઃસર વિચાર ન્યાયગ્રંથોમાં થાય છે. આ ગ્રંથ અધ્યાત્મનો જ હોવાથી આમાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ ચાલવાની રીતિનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ મતલબ એવો લાગે છે કે ઉપોદ્ઘાતમાં તે વિષય સંબંધી [illegible] તો ગ્રંથગૌરવ થઈ જાય તેથી તે છોડી દેવો પડ્યો છે. અહીં તો માત્ર એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે આત્મા વગર આપણે ગતિ કરી શકીએ નહિ, બોલી શકીએ નહિ અને શુભાશુભ ફળનો અનુભવ કરી શકીએ નહિ. છૂટા પડેલા પથ્થરમાં અથવા શાકભાજીમાં અને પ્રાણીઓમાં વગેરે સંબંધી જે તફાવત છે તે માત્ર આત્માની હાજરી-ગેરહાજરીને લીધે જ છે. આ ગૂઢ વિષયમાં અધ્યાત્મ ગ્રંથો પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાની જરૂર જ તેઓને રહેતી નથી. પોતાની નિર્માલ્ય [illegible] એ [illegible] કાલક્ષેપ છે. આ સમજવા યોગ્ય છે. તર્કશાસ્ત્રની રુચિવાળાએ તે ન્યાયના ગ્રંથોથી જોઈ લેવું. અધ્યાત્મના ગ્રંથોમાં અગાઉ જણાવેલા મુખ્ય વિષયો પર વિસ્તારથી અથવા સંક્ષેપથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ હોય છે અને વિષયની યોગ્યતા જોઈને તેની ચર્ચા લાવવામાં આવી હોય છે. તે સર્વ વિષયોનો ઉદ્દેશ આત્મા અને પુદ્ગલનો સંબંધ અને ભેદ બતાવવાનો હોય છે. આને અંગે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, કર્મપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ, તેના

બંધાદિ ચતુષ્ટય (બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તા) તેની આઠ મૂળ અને એકસો અઠ્ઠાવન ઉત્તર પ્રકૃતિઓ તેઓનું જુદે જુદે ગુણસ્થાનકે ઓછાવધતાપણું—ચાર ઘાતિ કર્મનો અને આત્માનો સંબંધ ઉત્પત્તિ વખતે જીવને થતો કલેશ જુદા જુદા પ્રકારના સુખ-દુઃખના હાલો માર્ગ ણાદિ ભેદોનું સ્વરૂપ તેઓની પ્રેરણાથી રખાતો સંસારમેળ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થનું અસ્થિરપણું સગાસંબંધીઓનું અશરણપણું વગેરે વગેરે અનેક વિષયો ચર્ચ્યા હોય છે મુખ્ય વિષયોની સાથે આ પ્રસંગે રીતે આ જીવને સંસારથી વૈરાગ્ય થાય વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય અને તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેના માટે બીજા અનેક દિશાના વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ ચર્ચવામાં આવે છે આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ માત્ર એક જ હોય છે અને તે આત્માને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ અવરાઈ ગયું છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા તરફ દોરવાનો હોય છે

ગ્રંથના અધિકારી—આ ઉપરથી અધ્યાત્મ ગ્રંથોના અધિકારી કોણ એ પ્રશ્નનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે જેઓએ આત્માની હયાતિ સ્વીકારી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનિર્ણય કર્યો હોય એટલે કે જેને આપણે મુમુક્ષુ જીવો કહીએ છીએ તેઓ આવા ગ્રંથના પ્રથમ પદે અધિકારી છે અને ખાસ કરીને તેઓને જ ઉદ્દેશીને આવા ગ્રંથો લખાય છે સામાન્ય અધિકારીમાં બે વિભાગ છે જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોય પણ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેનો પુદ્‌ગલ સાથેનો સંબંધ સમજતા ન હોય તેવાઓને રુચિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ આવા ગ્રંથો કાર્ય બજાવે છે આવા પ્રાણીઓ આવા પ્રકારના ગ્રંથો વાંચી-વિચારી વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરે છે અને પરિણામે થોડા વખતમાં પ્રથમ વર્ગમાં દાખલ થઈ શકે છે આવા મનુષ્યો પણ ગ્રંથ વાંચવાના અધિકારી છે બીજા વિભાગમાં ધર્મથી વિમુખ નાસ્તિકો આવે છે તેઓ આવા ગ્રંથના અધિકારી નથી તેઓને આવા ગ્રંથોથી લાભ થવાનો સંભવ બહુ અલ્પ છે તેઓએ ગુરુમુખથી અથવા સ્વતંત્ર અભ્યાસથી આત્માનું અસ્તિત્વ તેનો મોક્ષ અને કર્મનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજી પછી જ અધ્યાત્મ ગ્રંથનો અભ્યાસ કે વાંચન કરવું આવી રીતે કરેલું વાંચન જ તેઓને અધિકારી બનાવી શકશે

આવા ગ્રંથની આવશ્યકતા—હવે આપણે સર્વથી અગત્યના વિષય પર આવીએ છીએ અને તે એ છે કે આવા અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય ગ્રંથોની આ જમાનામાં કંઈ જરૂરિયાત છે કે નહિ? અધ્યાત્મ સિવાય અનુયોગના વિષયો આડકતરી રીતે આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવે છે ત્યારે આત્મા પોતે કોણ છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેનો વિષયકષાયાદિ સાથે સંબંધ કેવો છે? ક્યાં સુધીનો છે? આત્માનું સાધ્ય શું છે? તે કેમ અને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય?—વગેરે બહુ અગત્યના આત્માના અંગના વિષયો અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર ચર્ચે છે તેથી તે આત્માને સીધી રીતે બહુ ઉપયોગી છે ગણિતાનુયોગથી બુદ્ધિ વિકસ્વર થાય છે કથાનુયોગથી ધર્મની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે અને શુદ્ધ ચારિત્રવાનનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ચરણકરણાનુયોગથી આત્મા સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં ઉદ્યમવંત થાય છે આ સર્વ વાતો આત્મિક ઉન્નતિમાં આડકતરો ભાગ ભજવે છે ત્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તો આત્માને સીધી રીતે ઉપયોગી થાય તેવી વસ્તુઓ અને વસ્તુતત્ત્વો નિરંતર તેના જ્ઞાનચક્ષુની સમીપ રાખી મૂકે છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય વૈરાગ્ય છે સાંસારિક સર્વ પદાર્થો પરથી રાગને દૂર કરી નાખવો એ વૈરાગ્યનો મુખ્ય વિષય છે સાંસારિક પદાર્થોમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે એ વિચાર ઘણી વખત આવે છે એમાં સર્વ પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે આ જીવને એક ચમકદાર કે સુંદર કે રંગ જોઈ તે લેવાનું મન થશે મળ્યો તો તેના પર પોતીકી કરાવવાનું મન થશે પોતીકી થયા પછી કોઈ તેને અડકે અથવા કોઈ તેને હાથ લગાડશે તો તેને તે ગમશે નહિ આવી રીતે અજીવ પદાર્થ પર રાગ થવાના કારણથી મમત્વ થાય છે એવી જ રીતે પોતાના કપડાં ઘરેણાં અને ધન ઉપર મમત્વ થાય છે આ મમત્વભાવ એવો સખ્ત હોય છે કે શરીર

પરના મમત્વ કરતા પણ ઘણીવાર તે વધી જાય છે ધનના મમત્વથી પ્રાણી ગમે તેવું દુર્વચન સાંખે છે ગમે તેની સારે લાગે છે પોતાની સ્તુતિ કરે છે અને ગમે તેવું અસત્ય અપ્રમાણિકપણું કે હિંસા કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી આવી જ જાતનું મમત્વ પોતાના પુત્ર સ્ત્રી અને બીજા સબંધીઓ પર થાય છે અને પરિણામે જીવ અનેક પ્રકારના નાટકો કરે છે આજીજી કરે છે અને આળપંપાળ કરે છે આવી જ જાતનું પણ સર્વથી વધારે સખત પોતાની જાત પરનું મમત્વ છે એના મમત્વ ખાતર જીવ માનસિક તેમ જ શારીરિક અનેક ઉપાધિઓ સહન કરે છે આ મોહ અને મમતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થો પર છે એને અને આત્માને કોઈ જાતનો સંબંધ નથી આત્માને તો તેઓ પરના મમત્વથી ઊલટું વધારે સહન કરવું પડે છે વગેરે વિચારો મનમાં સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે તેમ થાય ત્યારે જ સમજાય છે કે આત્મ વ્યતિરિક્ત બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પર મમત્વ રાખવું તે તદ્દન મૂર્ખતા છે સંસાર છે પરિભ્રમણ છે આ સ્થિતિનું નામ વૈરાગ્ય કહેવાય છે

વૈરાગ્યમમત્વ – विगतो रागो यस्मात् विरागः तस्य भावः वैराग्य – એટલે જેનામાંથી રાગ ગયો તે વિરાગ અને તેનો ભાવ તે વૈરાગ્ય રાગ અને મમત્વ એ પર્યાયવાચી શબ્દો છે, લગભગ એક જ અર્થવાળા છે રાગ-દ્વેષ ગણ જ નિકટ સંબંધવાળા હોવાથી આ વિષયમાં જ્યાં જ્યાં રાગ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં દ્વેષ શબ્દ સાથે જ સમજી લેવો આ રાગ પ્રાણીને ખરેખરો રખડાવનાર છે એનું દુઃખ એ છે કે રાગ કરતી વખત ઘણી વેળા પ્રાણીને ખબર પડતી નથી કે તે પૌદ્ગલિક દશામાં-વિભાવદશામાં-વર્તે છે દૂધમાં મેળવ તો રાગ આ જીવને પોતાનો કરીને મારે છે રાગને તેટલા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ કેશરીનું ઉપનામ આપે છે આ મોહ-મમત્વ-રાગને દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યનો હોય છે એ રાગને દૂર કરવાનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર તે છે એને લીધે જીવ વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી અને બહુ નાચી કુદીમાં રહી ગોથાં ખાધા કરે છે મોહ જ્યારે ચડે છે ત્યારે તો જીવ પોતાના કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન પણ ભૂલી જાય છે આવી સ્થિતિમાં તે ગમે તેમ વર્તે છે અને રેંટમાળાની જેમ સંસાર-અરઘટ્ટઘટીમાં ફર્યા કરે છે એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ રખડતા તેનો છેડો આવતો નથી એ મમત્વ-રાગ દૂર કરવાના સાધનો અનેક હોય છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુસ્વરૂપનું ચિંતવન (ભાવના ભાવવી વગેરે) છે અને તે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં અથવા અધ્યાત્મ ગ્રંથોમાં ખાસ બતાવેલું હોય છે

આધુનિક વાતાવરણ—આ જમાનાની કેટલીક ખાસિયતો છે વસ્તુસ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી અને શિક્ષણ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મળે છે તેથી ભણનારાના વર્ગમાંનો મોટો ભાગ મટીરીઆલિસ્ટ (જડવાદી) થઈ જાય છે સ્પેન્સર મીલ હેગલ વગેરેના લેખો આ વલણને પુષ્ટિ આપે છે આવા પ્રકારનું વલણ પ્રગતિનો વિરોધ કરનારું છે કારણ કે જ્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવતું ન હોય ત્યાં તેની ઉન્નતિ-અવનતિનો ખ્યાલ જ હોતો નથી આત્મિક જ્ઞાન જ્યારે અનુભવપૂર્વક લેવામાં આવે ત્યારે જ મગજને લાભ કરનાર થઈ પડે છે અને તેવા જ્ઞાનની જ ખાસ આવશ્યકતા છે નવીન સંસ્કારવાળા પ્રાણીઓ તો આ ભવની જંજાળમાં એટલા બધા ગૂંચવાઈ જાય છે કે તેઓને પરભવ માટે વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ મળતી નથી [illegible] પણ વરતો ચાલ્યો, તેથી ઉદરપૂરણના વ્યવસાયમાં સવારની સાંજ અને સાંજની સવાર પડી જાય છે જગતના સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ [illegible] કલાકો સુધી કામ કરવું પડે છે અને વરસના બાર માસમાં એક-બે માસ પણ નિવૃત્તિ મળી શકતી નથી આવી રીતે પચાસ-પોણોસો વરસની જિંદગી પૂરી થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધ્ય સાધ્યા વગર જિંદગીનો છેડો આવે છે મોટા શહેરોમાં આ સ્થિતિ આપણે ખાસ જોઈએ છીએ નાના શહેરોનું વલણ પણ તેવું થતું જાય છે

ત્યારે ગામમા આળસનુ સામ્રાજ્ય સાધનનુ ઘણાથી ત્યા ઘણી આત્મિક ઉન્નતિ ઘણી ઓછી થાય છે આ પ્રમાણે કેળવાયેલા માણસોને આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાના માનસિક અને સ્થૂળ પ્રસંગો ઓછા થતા જાય છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે તેઓને વસ્તુગત જ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે જેઓ કેળવાયેલા કોઈ નિયમ પ્રમાણે કામ કરનારા હોય છે તેઓને કોઈ પણ ઉપયોગી બાબત ભાન સમજાવવાની જ જરૂર રહે છે તેઓના ધ્યાનમા આવે કે આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે તો પછી ગમે તેની અગવડે પણ તેઓ તે માટે વખત મેળવે જ આ વર્ગને તેના માટે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમા આપેલો વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ ઘણો જ ઉપયોગી છે

વર્તમાન પરિસ્થિતિ—સામાન્ય રીતે જોઈએ તો હમણા સાધનોની ન્યૂનતા જણાય છે સામાન્ય લોકોનુ વલણ મહેનત કરવા તરફ હોતુ નથી અને તેઓને મોજશોખ ઘણુ પ્રિય હોય છે આ બાબતના અપવાદ જૂજ કેટલાક માણસો હોય છે પણ જેઓ મોજશોખમા પડે છે તેઓ મોજશોખનુ સ્વરૂપ સમજતા નથી પૌદ્ગલિક ભાવની વૃદ્ધિ નકામી અને ખોટી છે એ સમજવા માટે તેઓ સારુ આવા ગ્રંથોની ઘણી જરૂર છે બીજુ મહેનત ઓછી કરનારને પોતાની ભાષામા સરળ અને સમજી શકાય તેવી રીતે બોધ આપ્યો હોય તો જ તે ગ્રંથ જોવાનો વિચાર કરે તેમ છે તેથી તેવાઓ માટે ભાષામા અમુક સાધ્ય લક્ષ્યમા રાખી આ ગ્રંથ અને તેના વિવેચનમા વૈરાગ્ય વિષય ચર્ચતા યોગ્ય છે ધનવાનો ધનનુ ઉપાર્જન અને રક્ષણ એવી ઘણી ચોક્સાઈથી કરવામા તત્પર રહે છે કે ધનનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુ છે? તે કોનુ છે? અને કેટલા વખતનુ છે?—એ સર્વ વાત ભૂલી જાય છે આવો ધનવાનોનો વર્ગ આગળના જમાનામા પણ હતો અને તેઓ ઘણીવાર ધનના વિચારમા જ જિંદગી પસાર કરતા તેથી ધનવાનોના સંબંધમા અધ્યાત્મ ગ્રંથોની ઉપયોગિતા અગાઉ પણ હતી અને અધુના પણ છે ગરીબ અને ધનવાનો વચ્ચેનો તફાવત અને અંતર વધતુ જાય છે અને જેમ વર્ષો વધશે તેમ તે વધતુ જશે આવા સમયમા ગરીબ માણસોને તો આખી જિંદગી સુધી રળવા છતા ઉદરનિર્વાહ પૂરતુ મેળવવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે એવા પ્રાણીઓને વૈરાગ્યનો વિષય બહુ લાભ કરી શકે વૈરાગ્યના વિષયમા ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ એ છે કે તે દુનિયાથી સર્વ પ્રકારનો વિરાગ લાવી તેનો ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ આપતો નથી પણ જેટલો બને તેટલો આસક્તિભાવ ઓછો કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપે છે પૌદ્ગલિક ભાવ સંજોગોને લીધે છોડી શકાય તેમ ન જ હોય તો પછી તેમા વૃદ્ધિ ઓછી રાખવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે આ ભવમા જ બધુ સુખ ભોગવી લેવાનો જ્યા ઉપદેશ મળતો હોય શિક્ષણ મળતુ હોય અને વર્તન જોવામા આવતુ હોય ત્યા સુખનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ પુણ્યપાપના કારણો ભવાંતરમા તેના પરિણામો અને આદર કરવા યોગ્ય ખાસ કર્તવ્યોની સમજ આપવી એ અધ્યાત્મ ગ્રંથોએ કરવાની બહુ અગત્યની સેવા છે હકીકત એમ છે કે વસુખરા માણસો સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતા નથી અને ધન સ્ત્રી, પુત્રાદિ પર બહુ મમત્વ રાખે છે દુનિયાના અનુભવીઓને આ હકીકતમા નવીન કાંઈ પણ લાગે તેવુ નથી મમત્વ કેટલી હદ સુધી કામ કરે છે એનો ચિતાર આપતા એક વિદ્વાન માણસે કહ્યુ હતુ કે 'જો મોહરના ગાડા ભરાતા હોય અને ગાડાવાળો બે પૈસા માગે તો આ જીવ તેની સાથે ખેંચતાણ કરી ભાવ ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કરે રૂપિયો સવા સિકો આપવાની વાત કરે અને જે ઓછુ લેશે તે ખરચી વગર મોકલવા માટે મૂકી જવા ઇચ્છે' સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને આપણે પોતે તે દરરોજ અનુભવીએ છીએ ત્યારે એ ધનનુ સ્વરૂપ કાંઈક સમજાય કાંઈક વૃદ્ધિ ઓછી થાય કાંઈક આસક્તિ ઘટે અને કાંઈક આત્માનુ સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઇચ્છા થાય એવા સાધનો યોજવાની બહુ જ આવશ્યકતા લાગે છે ચાલુ સમયમા આ આવશ્યકતા બહુ આકરા સ્વરૂપમા આગળ સમક્ષ આવી પડેલી છે કારણ કે સાધ્યબિંદુ ધાર્મિક તત્ત્વચિંતવનનુ રહી શકે તેમ નથી જીવનના સખ્ત કલહો અને ભાવનાઓનુ વૈચિત્ર્ય એ આ કાળના મુખ્ય જુદા પડતા લક્ષણો છે આપણી ભાવના કાંઈક આધિ

આત્મિક શક્તિ [illegible], દાખલ ઉદ્વિગ્નચિત્ત અને [illegible] વગેરેની શરૂ થઈ છે. મન સમજુઓ માટે છ ભાન છે અને અનુભવ અપેક્ષાઓ તેવા નિવારણ થાય છે. આવા સમયમાં અધ્યાત્મના ગ્રંથો [illegible]

લક્ષ્યસ્થાપનાની જરૂર—આપણી ભાવનાની (અથવા ધ્યેયની) સ્પષ્ટતા થી એ હકીકત જરા સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. ભાવના જો કે [illegible] (Ideal) કહેવાય, તે મનુષ્યે સ્પષ્ટ રાખવી જોઈએ. જેવી ભાવના રાખવામાં આવે તેવા થવાનો સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્દેશ હોય છે અને તેમ જેને એક આદર્શરૂપ અથવા અચોક્કસ [illegible] તેને અને તે ગાઢા ખાધા કરે છે. આ જીવનનો હેતુ શો છે? જન્મ ધરવામાં રખડવાનું [illegible] [illegible] પરણવું, મોજશોખ કરવા અને મરી જવું—એ તો સામાન્ય જ્ઞાન થઈ [illegible] અવિનાશી તત્ત્વનાર ભાવના—ભાવનામૂર્તિ [illegible] અમૂર્તિ [illegible] થાય [illegible] પછી તે મૂર્તિના વર્તન પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. આવી જાતનો વિચાર કરવાનું આ જમાનામાં [illegible] અથવા [illegible] છે, તેથી જાગૃતિ લાવવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. એવા સમયમાં આવા પ્રકારના [illegible] [illegible] કરી શકે છે. આવા ગ્રંથો જીવને આક્ષેપ કરી [illegible] સમજવાના [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] આપે છે. આવો ઉપદેશ [illegible] સારી રીતે તો સમતાની પ્રાપ્તિ [illegible] જેઓ [illegible] આખી [illegible] વિરામ [illegible] આત્મિક [illegible] કરવામાં જ જીવન પસાર કરતા હોય તેઓની પાસે [illegible] સ્વરૂપ સમજવાની [illegible] જરૂર છે. સત્સંગનો મહિમા [illegible] છે. જેઓમાં ગુણ [illegible] થયા હોય તેઓ જ [illegible] વાસ્તવિક [illegible] કરી શકે અને [illegible] ખરી અસર પણ તેઓના બોલવાથી જ થાય [illegible] તરીકે, જે [illegible] સમતાગુણ પ્રાપ્ત થયો હોય [illegible] અને તે ગુણને જેઓએ [illegible] છે તેઓના સંબંધમાં [illegible] [illegible] આવીએ છીએ ત્યારે અંતરમાં જે અનિર્વચનીય સુખ અનુભવાય [illegible] અને જે આત્મિક આનંદ થાય છે તે અતીવ [illegible], મહાન [illegible] અવર્ણનીય [illegible] આવા મહાત્માઓની નિરંતર સેવા કરવાનું બને તો તો થોડા વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય. પરંતુ એ સંબંધમાં આ કાળમાં બે જાતની અગવડ આવે છે. આવા મહાત્માઓ બહુ [illegible] છે અને તેનો લાભ લેનારાઓને અવકાશ પણ અલ્પ હોય છે. બાહ્ય દેખાવનું કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે સાચા [illegible] કોણ છે? અને ક્યાં છે? એ બહુ વિકટ પ્રશ્નો છે અને તેનો [illegible] જેઓને અવકાશ અને ઇચ્છા છે, તે તો તેમને [illegible] શોધતા હશે અને તેનો લાભ લેતા હશે, પણ મોટે ભાગે આ સંબંધમાં [illegible] થઈ શકતું નથી. વ્યવસાયી માણસોને તેના માટે પુસ્તકરૂપ [illegible] સત્સંગ જેટલો [illegible] લાભ આપે છે. [illegible] શરત એવી હોવી જોઈએ કે તેણે વાંચન કર્યા [illegible] [illegible] કરવું જોઈએ. અગાઉના કાળમાં પ્રાકૃત માણસોમાં વાંચનગણ અલ્પ હતું અને તેના સાધનો પણ બહુ અલ્પ હતા, તેથી પુસ્તકરૂપ [illegible] બનતો. તે વિષયમાં હાલમાં પ્રાથમિક [illegible] વિશેષ પ્રચાર અને [illegible] સમાજ [illegible] થવાની [illegible] આવા ગ્રંથોની આવશ્યકતા [illegible] થઈ છે. [illegible] નહિ પણ તે આત્મિક વિષયની એક મોટી ખોટ પૂરી પાડનાર સાધન થઈ પડે એમ લાગે છે. ઉપર પ્રમાણે આવા ગ્રંથોની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા [illegible] હવે વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મના વિષય પર માત્ર વિચાર કરીએ.

❧

વૈરાગ્ય

વિચારકર્તવ્ય—વૈરાગ્યના વિષયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વસ્વરૂપ ઓળખવાનો, તેના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ કઈ છે તેને શોધી તેની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરતા ધીમે ધીમે તે તોડી નખાવવાનો છે. વસ્તુ પોતાની કઈ છે અને પારકી કઈ છે એ સંબંધમાં મુખ્ય વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે ચાલુ વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખી શરીર, ધન, સ્ત્રીપુત્રાદિકને પોતાના માનીએ છીએ. આ સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે? તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ કેવો છે? કેનો છે? કેના વખત સુધીનો છે? શા કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો છે?—એ સર્વ વિચાર અધ્યાત્મના ગ્રંથોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી બહુ સ્પષ્ટ રીતે પુનઃ પુનઃ કરીને પણ વારંવાર ચર્ચેલા હોય છે. વૈરાગ્યનો અર્થ જ ઉદાસીનતા છે. સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓ અને સંબંધીઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવી તેઓને પર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓ આપણા નથી, આપણે તેઓના નથી, તેઓ સાથેનો સંબંધ આકસ્મિક છે, યોગ વખતનો છે અને પરિણામે નિઃસંશય વિયોગ કરાવનારો છે. આ રીતિએ પરવસ્તુ પર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હવે આ સર્વમાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. હજારોના ખરચથી બંધાવેલા મહેલો નાશ પામે છે, નાશ પામવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલા તેનો બંધાવનાર ચાલ્યો જાય છે, તે ક્યાં ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી. પરમ પ્રિય મિત્રો, પ્રાણુનિક પત્ની, જેથી વહાલો એક પુત્ર, પ્રેમી પિતા અને વાત્સલ્યભરપૂર માતા જ્યારે સંસાર છોડીને ચાલ્યા જાય છે ત્યાર ગયા પછી પાછા તેઓ મિત્ર, પતિ, પિતા કે પુત્રનું શું થયું તેની સંભાળ લેવા પણ આવતા નથી. આ હકીકત જીવોના સ્નેહસંબંધની વિચિત્રતા અને અસ્થિરતા બતાવે છે. આવા પ્રકારનો વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ આખા ગ્રંથનો હોવાથી તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અત્ર કહેવાનું એ છે કે વૈરાગ્યનો વિષય પર વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ તેના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં બતાવી તેના પર લાગેલું ખોટું મમત્વ ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. આ મમત્વ ત્યાગ કરવાનું કાંઈ અકારણ કહેવામાં આવતું નથી, સકારણ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર મમત્વભાવ જ છે. જેને આ જીવ પોતાના માને છે, જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે તે વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ અનિત્ય છે. નજીકમાં નજીકના સ્નેહીઓ ચાલ્યા જાય છે, પ્રિયમાં પ્રિય સ્ત્રી દૂર નાસી જાય છે, વહાલામાં વહાલી વસ્તુ ભાગી જાય છે, તૂટી જાય છે, ખસી જાય છે—એ સર્વનું કારણ શું? જે પોતાની વસ્તુ હોય તે કોઈ દિવસ પોતાની નથી એમ થવું ન જોઈએ. આ વાતમાં કોઈના બે મત પડે તેમ નથી. જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાની માનેલી વસ્તુઓ પોતાની મટી જાય છે અને હમેશને માટે કલેશ આપે છે ત્યારે પોતાનું શું છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરતા પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક પોતાની નથી અને બીજું એમ જણાય છે કે પોતાની વસ્તુઓ કઈ છે તેને આ જીવ હજુ બરાબર ઓળખતો નથી. જો આ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય, કારણ કે પોતાનું શું છે અને શું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તો પોતાનું જે હોય તે પ્રગટ કરવા—જાગૃત કરવા પ્રયાસ થાય. એમ થતા સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ થાય અને સાધ્ય સ્પષ્ટ થાય તો પ્રયાસ પણ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાં પૂર્ણ જોશ સાથે થાય. અત્યારે તો સાધ્યના ધડા વગર નકામો પ્રયાસ બહુ થાય છે અને તેના પરિણામે જે પોતાનું નથી તે સવિશેષપણે મેળવાય છે. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં ભેદજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ ભેદજ્ઞાન મેળવવાની બહુ જ જરૂર છે અને સમજાય તો તદનુસાર વર્તન કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા સમજવાથી બહુ લાભ નથી, પણ સમજીને ક્રિયા કરવાની—જ્ઞાનને વર્તનમાં મૂકવાની—બહુ જ જરૂર છે. આ

વાનક્રિયાની સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ સાધ્ય શું છે એ વિચાર કરવા પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે વૈરાગ્યનો વિષય ઉક્ત બનાવવાનું કારણ એ છે કે મને છે જ્યારે વૈરાગ્યના વિષયમાં પ્રવેશ થાય, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સમાગમો તથા પ્રિય વસ્તુઓ નશ્વર છે તથા ક્ષણિક સ્વરૂપ છે તે સર્વની સાથેના જીવનો સંબંધ સમજાય ત્યારે મોહ નાશ થાય છે અને એ જ્ઞાન થાય ત્યારે તે સર્વ ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે

સાક્ષીભાવ—જ્યારે જીવને વસ્તુસ્વરૂપ સમજાયાથી મોહ નાશ થાય છે તેને એક મહાન તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્તન એ જાતના પ્રકારનું થઈ જાય છે તેમ વારના કામમાં રાગદ્વેષનો નહી પડે તો તેમાં એ જીવ રાચતો નહી પણ નિરંતર તેનાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે ટૂંકામાં કહીએ તો વેદાંતીઓ જેને સાક્ષીભાવ કહે છે તેને મળતી આવતી ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે આવી સ્થિતિમાં આવ્યા પછી કેટલાક સંયોગોને લીધે કદાચ તેને વ્યવહારમાં રહેવું પડે તો તેના અંતઃકરણમાં તેના મિથ્યા વ્યવહાર પર આસક્તિ રાખતી નથી પ્રીતિ રાખતો નથી ગમતા હોય તે ઉપરથી સર્વ કરવા તે કરે છે પણ પોતાનું માનીને કોઈ કાર્ય કરતો નથી અને જેમ કારાગૃહમાં રહેનારો તેનાથી છૂટવાની ઇચ્છા કર્યા કરે છે તેમ તે સંસારરૂપી કારાગૃહભૂમિમાંથી દૂર ખસી જઈ આત્મિક ભૂમિના પ્રવાસ કરવાની ટેવ રાખ્યા કરે છે અને જ્યાં સુધી તે ભૂમિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અવિશ્રાન્તપણે પુરુષાર્થ કર્યા કરે છે

સાધ્યનો ખ્યાલ—આ સાધ્ય શું છે તે પણ હવે જાણવું જોઈએ એ વાતનો નિર્ણય છે કે સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે સુખ માટે જેટલો પ્રયાસ કરવો પડે તેટલો આ જીવ કરે છે અને દુઃખથી દૂર રહેવા માટે પણ તેની કોશિશ હોય છે જેઓ વિરાગ સમજ્યા હોય તેઓ ગમે તેટલા અલ્પ હોય તોપણ સુખને સાધ્ય માને છે સાધ્ય સર્વ પ્રાણીઓનું એક જ છે માત્ર તેને ઓળખવામાં જ્ઞાનની આવશ્યકતાની જરૂર છે કેટલાક સ્ત્રી-આલિંગનના ઉપભોગમાં કેટલાક પુત્રના પ્રેમમાં કેટલાક ધનના ભંડારમાં કેટલાક સુંદર મહેલોમાં કેટલાક સારા બાગબગીચામાં કેટલાક સુંદર ફરનીચરમાં અને કેટલાક મનોહર ગાડીઘોડામાં સુખ માને છે કેટલાક પરોપકારના કાર્યો કરી, દેશસેવા, કોમસેવા, મનુષ્યસેવા કે પ્રાણીસેવા કરી અથવા તે નિમિત્તે ધન ખરચી તેમાં સુખ માને છે કેટલાક પ્રેમ ખાતર પોતાની જાતનો ભોગ આપી દે છે કેટલાક પોતાની જાતને તપ જપ ધ્યાનમાં વાપરી સંતોષ પામે છે કેટલાક વાચન મનન નિદિધ્યાસનમાં સમય ગાળી જ્યારે તે વિષયમાં રમણ કરતા હોય છે ત્યારે અત્યંત સુખ અનુભવે છે કેટલાક પ્રાપ્ત થયેલ ઇંદ્રિયના ભોગોનો અસ્વીકાર કરી તેના ત્યાગમાં સુખ માને છે આવી રીતે જુદી જુદી બાબતમાં સુખ માનવામાં આવે છે આ સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ જીવ સમજતો નહી તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ કેટલાક સાચી બાબતમાં અને કેટલાક ખોટી બાબતમાં સુખ માને છે અધ્યાત્મ ગ્રંથો આવા પ્રાણીઓને કહે છે કે તમે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરો તે પહેલાં ખરું સુખ શું છે અને તે ક્યાં મળે તેમ છે, તેનો ખ્યાલ કરો અભ્યાસ કરો, વિચાર કરો એક વખત સાધ્ય નક્કી કરીને પછી આગળ ચાલો મુદ્દા એમ નથી કે સત્ય હકીકતને અભાવે આ જીવ તાત્કાલિક પૌદ્ગલિક દૃષ્ટ સુખમાં સંતોષ માની પરિણામે તેથી થતા લાભાલાભ તરફ દૃષ્ટિ રાખી શકતો નથી વળી સુખ એ શુભ કર્મનો ઉદય છે અને એવી કરણી જ્યારે પૂરી થાય છે ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તો તે પણ આનંદ નથી આ વાત સમતાનું સુખ સમજે ત્યારે લક્ષમાં આવે છે

ખરા સુખની વાનગી—મોક્ષ એ એવા પ્રકારનું સુખ છે કે જે સુખ પછી દુઃખ કદી પણ આવતું જ નથી વળી ત્યાં પૌદ્ગલિક નહિ પણ આત્મિક આનંદ નિરંતર છે એ સ્થિતિમાં અનંત જ્ઞાની વીતરાગ પ્રભુ જે ભાવના દેખી જ્યા છે અને દુઃખો જે બાકી રહ્યા જોયા છે, તેનાથી આ મોક્ષ આપણું પરમ સાધ્ય હોવું જોઈએ અને એ મેળવવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવો પડતો હોય તોપણ તે

કરવો જોઈએ એના કારણ ગ ુ વિચારવા યોગ્ય છે આપણે શુભ માર્ગે કરીએ છીએ ... જ્ઞાન ક્રિયા કેમ કરીએ તેનો હેતુ શો ? કોઈ કહેશે કે જનહિત જનહિત કરવાનો હેતુ શો ? આ પ્રમાણે સવાલો પૂછતાં પૂછતાં છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ જ આવશે આત્મા સર્વ વ્યાવહારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈ સ્થિરતામાં રહે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વનું અંતિમ સાધ્ય છે અને તેને માટે જ સર્વ પ્રયાસ છે અથવા હોવા જોઈએ તાત્ત્વિક સુખમાં ગયેલો જીવ મોક્ષસુખનો અનુભવ સમજે નહિ કહી શકે નહિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાને ધ્યાન નહિ તેટલા માટે એ સુખનું સ્વરૂપ બતાવવા વૈરાગ્યના ગ્રંથો પ્રયાસ કરે છે તેઓ પ્રથમ સમતાનું સ્વરૂપ બતાવી જીવને સમજાવે છે કે સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષસુખ તો દૂર રહેલા છે પણ તાર જો તેની વાનગી જોવી હોય તો સમતાસુખમાં જોઈ લે આ વૈરાગ્યનો વિષય વસ્તુસ્વરૂપ અને પ્રાણીઓનો પરસ્પર સંબંધ તેમ જ ગાઢ આચાર વ્યવહાર વર્તન વગેરે બાબતો બહુ આકર્ષક અને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે તે વિષયમાં મુખ્ય પેટાવિષયો ક્યા ક્યા આવે છે તે જોઈએ

પ્રેમાદિભાવવિચારણા—પુત્ર સ્ત્રી પૈસા અને શરીરનો પ્રેમ શી ચીજ છે અને તે કેટલો અને કેવો લાભ કે હાનિકર્તા છે એ વૈરાગ્યના વિષયમાં બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવેલું હોય છે એ સિવાય મન અને કર્મઆગમનો સંબંધ ચિત્તમનની હકીકત તેથી થતો મહાન લાભ ધ્યાન સ્વરૂપ વિષયમાં વગેરેની રચના ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ચર્ચવામાં આવે છે આ સર્વનો હેતુ એક જ છે અને તે એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને આપણી સ્વવસ્તુ ઉપર દૃઢ ચિત્ત લગાડવું અને તેને પ્રગટ કરવી અને તેની સાથે જ પરવસ્તુનું સ્વરૂપ સમજી તેનો બની શકે તે પ્રમાણમાં ત્યાગ કરવો અને બની શકે તે સમયમાં વિચાર કરવાનો પ્રયાસ કરવો અને ધીમે ધીમે તેનો ત્યાગ કરવો વૈરાગ્યના વિષયનો આ હેતુ છે આ તેનું ... આ તેનું અંતિમ સાધ્ય છે આ વિષયની પુષ્ટિમાં અને અંતિમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શિક્ષા આપતા બીજી અનેક પ્રકારની વ્યવહાર અને ધાર્મિક શિક્ષાઓ આવી પડે છે વૈરાગ્યનો વિષય એટલો વિસ્તૃત છે કે તેનો સંબંધ આખી જિંદગીના નાનામોટા સર્વ બનાવો સાથે હોય છે આ બાબતો ઉપર આ વિષયની વિશાળતાનો ... છે એક બાબત ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે અને તે અનુભવથી સમજવા જેવી છે તે એ છે કે વૈરાગ્યના કોઈ પણ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવતાં જે આનંદ અંતરાત્મા અનુભવે છે તે અપૂર્વ છે અને તેથી સમજવાનું છે કે આત્માને પ્રાપ્તવ્ય સ્થિતિ તો એ જ છે ... પ્રકૃતિ ... આ ... સ્થિતિમાં અનુભવે છે અને કોઈવાર પરવસ્તુઓના સંબંધથી ... પામે છે આ ... એક વાતનો વિચાર કરતાં ... એ ... તે વાતનો નિર્ણય થાય — એક ગણિતનું મોટું મનોબળ ... અને ... થઈ ... એ ... તેમાથી કોઈ ... સમજાઈ ... આવે—તે વખતે ... આનંદ થાય છે તે સુખ ... લાગે છે એ સ્થિતિ ખરેખરી સમજવા યોગ્ય છે તે Conscious satisfaction એટલે આત્મિક સંતોષ છે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ વૈરાગ્યના વિષયનું સાધ્ય છે અને હમેશાં માટે (અવિનાશી) પ્રાપ્ત કરવી એ પરમ સાધ્ય છે આ કારણને લીધે વૈરાગ્યના વિષયની મહત્તા ... છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ... વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો જ છે ... તરફ જેનો આ જીવને વૈરાગ્ય થાય તે આત્મિક જાગૃતિ સાથે જ થાય છે તેથી અધ્યાત્મ ગ્રંથો વૈરાગ્યના વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે વૈરાગ્યના વિષયને ... સંબંધ છે તે સમજવું ... એ ... સંબંધ છે એમ કહેવું તેના ... તેઓ એકમીજન ... છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થઈ પડે છે આત્મા સંબંધી વિચાર કરનાર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આત્માને અનાદિ સંબંધથી થયેલા ખોટા પ્રેમ અને મમત્વથી ... તે પરની પ્રીતિનો નાશ કરવા કહે છે જે ટૂંકા શબ્દોમાં કહીએ તો વૈરાગ્ય છે

ડોળ ઘાલુની વિપુલતા—આની સાથે એક હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે. આ જમાનામાં વૈરાગ્ય વિષયના ઉપદેશની જરૂરિયાત છે, તે સાથે વૈરાગ્ય-અધ્યાત્મનો ડોળ ઘાલનારાઓ બહુ હોય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મોઢેથી 'હે ચેતન! હે ચેતન!' કરવું અને જીવનના કોઈ ભાગમાં વ્યવસ્થા નહિ, સરખાઈ નહિ, વિવેક નહિ, વ્યવહારશુદ્ધિ નહિ એ તેઓનું સ્વરૂપ ઘણું જ વિચારવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ વર્તનમાં પ્રકટ થવું જોઈએ. આત્મા, પરભવ, વૈરાગ્ય વગેરે બાબતોમાં મોટી મોટી વાત કરવી એ બહુ સહેલું છે. જૈનધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજનાર પણ તેવી વાતો કરી શકે છે, પણ આવી માત્ર વાતોથી ખાસ લાભ નથી અને ઘણીવાર હાનિનો સંભવ છે. હાનિ એમ થાય છે કે વાત કરનારા પોતે વાતો કરવામાં જ સંપૂર્ણતા સમજે છે. આથી અધ્યાત્મજ્ઞાનને અંગે થવી જોઈતી આત્મિક ઉન્નતિ થતી નથી અને ઘણીખરી વાર તો તેને સ્થાને દંભ-માયા-કપટ-બાહ્ય દેખાવ નામનો દુર્ગુણ પ્રવેશ કરી અવનતિનો માર્ગ આપે છે. તેઓનો વિકાસ બહુ ધીમો થાય અને ઘણી વાર તો અપક્રાન્તિ થાય છે. અધ્યાત્મી હોવાનો ડોળ ઘાલવાનું મન થવાનાં બહુ કારણો છે. દુનિયામાં ઘણાખરા માણસો પ્રાકૃત વ્યવહારમાં મધ્યમ કોઈ સ્વાદ પર કે કનિષ્ઠ પ્રસાદ પર જ વર્તતા હોય છે. છતાં જનસ્વભાવની એ ખાસિયત છે કે આત્મિક ગુણ પ્રકટ કરનાર અથવા પ્રકટ કરવાની વાતો કરનારને તેઓ બહુ માન આપે છે, તેના તરફ પૂજ્યબુદ્ધિથી જુએ છે અને તેના સંબંધમાં ઉચ્ચ વિશેષણોથી વાત કરે છે. વગર કિંમતે પ્રાપ્ત થતી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કેટલીક વાર દરેકને પૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલીક વાર અજ્ઞાતપણે એવો ડોળ ઘાલવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારના આવિર્ભાવથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માની અવનતિ થાય છે.

'દંભત્યાગ' પર વિવેચન—વૈરાગ્યનો ડોળ ઘાલવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય ત્યારે દંભ કરનારની શી સ્થિતિ થાય છે તે વિચારવા અવકાશ હોય તેમણે શ્રીમાન્ યશોવિજયજીના અધ્યાત્મસારનો બીજો દંભ અધિકાર જરૂર જોવો. મેં નવમા આવા ડોળ ઘાલનારને બહુ તિરસ્કાર આપ્યો છે અને તેની સ્થિતિ પર બહુ સખ્ત ભાષામાં લખ્યું છે. આ દંભ કરનારાઓની અંદર પ્રાણીઓએ પણ બહુ ચેતવાની જરૂર છે. એવા પ્રાણીઓ આખા સમાજની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને પાછી હઠાવી દે છે, કારણ કે લોકોને તેથી વૈરાગ્ય તરફ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રાણીઓને લોકો તરફથી ભગતનું ઉપનામ આપવામાં આવે છે. ગમે તે કારણ હોય, પણ સમજના પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દ લોકોમાં જે બહુ તિરસ્કારને પાત્ર થયો છે તે અધ્યાત્મનો ડોળ ઘાલનારાઓને લીધે જ હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. આવા ડોળ ઘાલનારાઓને ઘણુંકરીને અધ્યાત્મી કહેવામાં આવે છે. થોડા વખત પર એક વિદ્વાન મહાત્મા સાથે અધ્યાત્મ સંબંધી વાત નીકળતાં તેઓએ આ સંબંધમાં મજાક-મશ્કરી કરતાં કહ્યું હતું કે **कलाव धार्मिका मान्ति फाल्गुने बालका यथा**—'કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ ફાગણ મહિનામાં જેવા બાળકો હોય તેવા લાગે છે.' આમાં ભાવ એ છે કે ફાગણ મહિનામાં નાના બાળકો રમતગમતમાં જેમ અશ્લીલ શબ્દો બોલે છે અને તેનો વિચાર કરતા નથી તેમ જ કળિકાળમાં અધ્યાત્મીઓ બોલે છે તે વિચાર વિનાના બોલનારા જેવું લાગે છે. બીજે પક્ષે જોઈએ તો તેઓ મોટી ઉમરના છે છતાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ જે તેઓના વચનનો વિષય છે, તેમાં તો બાળક જેવા જ તેઓ લાગે છે. આ વાતમાં રહેલું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. ટૂંકામાં વાત એટલી જ છે કે જેઓ આ કાળમાં અધ્યાત્મી હોવાનો આડંબર કરે છે તેઓમાંના સર્વે વસ્તુત અધ્યાત્મી હોતા નથી.

ત્યારે હવે મુદ્દાની ખરા અધ્યાત્મીને અને ખોટા દેખાવ કરનારાઓને ઓળખવામાં આવે છે. આનો ઉપાય બહુ જ સહેલો છે. અમુક માણસ અધ્યાત્મની ગમે તેવી વાત કરે તેથી તેને અધ્યાત્મી કે

વૈરાગી સમજવો નહિ પરંતુ તેનો વ્યવહાર કેવો છે તેનું વર્તન કેવું છે તેની સમતા કેવી છે એ પર બારીકીથી ખાનગી રીતે દૃષ્ટિ રાખવી યુક્તિથી વ્યવહાર ચલાવનારા એવાને સુવી ગોઠવણ કરી શકે છે કે અંતરંગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચાલતો હોય છતાં મુખમુદ્રા ઉપર જરા પણ રતાશ જણાવા દે નહિ પરંતુ મુદ્દાના પ્રસંગોએ અધ્યાત્મની વાતો કરનારની વૃત્તિ કેવી રહે છે ઇન્દ્રિયના વિષયો તરફ વૃદ્ધિ કેવી હોય છે ભોગ ભોગવવામાં મનની સ્થિરતા કેવી રહે છે અને તે ઉપરાંત તે ગૃહસ્થ હોય તો પૈસા સંબંધી તેનો વ્યવહાર નીતિમય, પ્રામાણિક અને સત્યપરાયણ છે કે નહિ એ પર ઘણા અધ્યાત્મીપણાનો આધાર રહે છે આ બાબતમાં તપાસ કરતાં કે વિગતો મેળવતાં અને તે પરથી અનુમાન કરતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી આવી રીતે સાધુઓના સંબંધમાં પણ તેઓની પુસ્તકાદિ પર મમતા શિષ્યવૃદ્ધિની ઇચ્છા-અનિચ્છા સંબંધી પૂરતી તપાસ કર્યા સિવાય તેમને સંઘરવાની જરૂરાતી અનિવાર્ય છે છતાં ગૃહસ્થોના સાંસારિક કાર્યોમાં પ્રવેશ વગેરે અનેક રીતે તપાસ કરી શકાય છે

ઉક્ત હકીકતમાં બે વાત પર ધ્યાન રાખવાનું છે એક તો પોતે શુષ્ક અધ્યાત્મી થવું નહિ અને બીજું શુષ્ક અધ્યાત્મીઓનો સંગ કરવો નહિ આ બન્ને બાબત પર બહુ મક્કમપણે ધીરજ અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની બહુ જ જરૂર છે દુનિયાનો એવો નિયમ છે કે મીઠા દુર્ગુણમાં ફસાયેલો પ્રાણી જલદી બહાર નીકળી શકતો નથી અને અધ્યાત્મી થવું એ બહુ મીઠી વસ્તુ છે તેના માટે થનાર અને નમનાર બન્નેએ બહુ ચેતવાની જરૂર છે ભૂમિકામાં વૈરાગ્યના વિષયનું આટલું નિરૂપણ કરી હવે ગ્રંથ અને ગ્રંથકર્તા તથા તેના સમય પર પ્રસ્તાવ કરીએ

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

‘અધ્યાત્મ’—અમુક સાધ્ય લક્ષ્યમાં હોવાથી ખાસ કારણસર લક્ષ્યાગ્ર કરીને પણ આગ્નો વૈરાગ્યનો વિષય અધિકારી જરૂરિયાત અને તેના તત્ત્વો પર પ્રસ્તાવિક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે આ ગ્રંથને અંગે ઉપોદ્ઘાત કરતાં પ્રથમ આ ગ્રંથનું અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામ શું સૂચવે છે તે પર વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે આ ગ્રંથના વિષયો કયા કયા છે અને વૈરાગ્યના વિષયને તે કેવી યુક્તિથી પોષે છે, તે પર વિચાર કરી છેવટે ગ્રંથકર્તા તેનો સમય તે વખતની જૈનોની સ્થિતિ ગ્રંથની શૈલી ભાષા ઉદ્દેશ વગેરે વિષયો સાથે ગ્રંથકર્તાના રચેલા અને જણાયેલા અન્ય ગ્રંથોની સૂક્ષ્મ પણ ટૂંકી આલોચના કરવામાં આવશે અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ, આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આત્મા સંબંધી વિવેચન કરનાર વિષય એમ થાય છે ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ ગ્રંથમાં શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજ અધ્યાત્મ શબ્દનો યૌગિક અને રૂઢ બન્ને અર્થ આપે છે તેઓશ્રી લખે છે કે —

आत्मानमधिकृत्य स्याद्यः पञ्चाचारचारिमा । शब्दयोगार्थनिपुणास्तदध्यात्मं प्रचक्षते ॥
रूढ्यर्थनिपुणास्त्वाहुश्चित्तं मैत्र्यादिवासितम् । अध्यात्मं निर्मलं बाह्यव्यवहारोपबृंहितम् ॥

‘અધ્યાત્મ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ કરીએ તો આત્માને ઉદ્દેશીને પંચાચાર (જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર અને વીર્યાચાર)માં વ્યવહાર-વર્તન કરવું તે થાય છે અને તેનો રૂઢ અર્થ કરીએ તો બાહ્ય વ્યવહારથી મહત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મનને મૈત્રી પ્રમોદ વગેરે ભાવનાથી વાસિત કરવું એ થાય છે’ આ બન્ને અર્થ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે શબ્દાર્થ તો આપણે સમજી શકીએ તેવો છે પણ રૂઢ અર્થ સમજવાની બહુ જરૂર છે બાહ્ય વ્યવહાર સાંસારિક વ્યવહાર અથવા પ્રાકૃત વ્યવહારને જતો કરવો એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી પણ એ વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજી તેનાથી મનને આગળ વધારવું તેનાથી નિરાળા

બનાવવુ અને માફક સ્થાન કરવો. એવી રીતે સ્થાન કરી મન પોતાના મિત્ર તરીકે સર્વ જીવો તરફ પ્રેમભાવ ધારી તેમાં આનંદ પામે છે અને આવા પ્રકારના અધ્યાત્મને શ્રીયુત ઉપાધ્યાયજી નિર્મલ કહે છે. તેજ મહાત્મા અધ્યાત્મસારના બીજા અધિકારમાં કહે છે કે—

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या । प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥

જે મહાત્માનો મોહનો અધિકાર નાશ પામ્યો હોય અને જે આત્માને આશ્રયીને શુદ્ધ ક્રિયા કરી અંતરાત્મામાં પ્રવર્તે તેની ક્રિયાનું નામ તીર્થંકર મહારાજ અધ્યાત્મ કહે છે. અધ્યાત્મના શબ્દાર્થને પ્રથમતઃએ ઘણે દરજ્જે યોગ્ય રીતે બતાવ્યો છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

ચાર નિક્ષેપે અધ્યાત્મ— દરેક વસ્તુના જૈન શાસ્ત્રકાર ચાર નિક્ષેપા માને છે એ કોઈ પણ વસ્તુને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોવાના જુદા જુદા દ્વાર છે. અધ્યાત્મના પણ તેવી જ રીતે ચાર નિક્ષેપા થઈ શકે છે. નામ અધ્યાત્મ, સ્થાપના અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ અને ભાવ અધ્યાત્મ. ભાવ 'અધ્યાત્મ' શબ્દ બોલનો પણ તેનો અર્થ પણ સમજતા નહિ એ **નામ અધ્યાત્મ** કહેવાય છે. તેવી જ રીતે આધ્યાત્મનો ડોળ ઘાલનાર શુદ્ધ વર્તન વગરના પ્રાણીઓ **નામ અધ્યાત્મી** કહેવાય છે. આધ્યાત્મિક જીવન વહન કરનારની મૂર્તિની સ્થાપના કરવી અથવા અધ્યાત્મનું અક્ષરવિન્યાસપણું એ **સ્થાપના અધ્યાત્મ** કહેવાય છે. અધ્યાત્મને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપદેશ અથવા દેવગુરુ આદિ કારણો **દ્રવ્ય અધ્યાત્મ** કહેવાય છે અથવા ચમત્કાર પૂજા લાભાદિકની આકાંક્ષાવૃત્તિએ એવું ધ્યાન બતાવે કે જેથી લોકો એમ જાણે કે એણે આત્મવૃત્તિએ આત્માનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું દેખાય છે પણ પોતે તો કોરાને કોરા જ હોય, તે પણ દ્રવ્ય અધ્યાત્મ કહેવાય છે. અને નિજસ્વરૂપ સહિત ક્રિયાનું પ્રવર્તવું તે **ભાવ અધ્યાત્મ** કહેવાય છે. આ ચાર નિક્ષેપા ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ત્યાગવા યોગ્ય છે અને ઉપરના શ્લોકોમાં જે પ્રકારનું વર્તન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેવા થવા યત્ન કરવો વાજબી છે. આ સ્થિતિને **ભાવ અધ્યાત્મ** કહેવામાં આવે છે. સ્થાપના અને દ્રવ્ય અધ્યાત્મ પણ સાધન તરીકે ઉપયોગી છે, પણ સાધનને સાધ્ય તરીકે માનવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ. સાધનને સાધ્ય માનવાની ભૂલ ઘણીવાર થતી જોવામાં આવે છે અને તેથી સાધનમાં જ જીવતર પૂરું થાય છે. દાખલા તરીકે, વ્યાકરણનો અભ્યાસનું સાધન છે, સાધ્ય ભાષાજ્ઞાન અથવા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું વાચન છે. ઘણા ઘણા પ્રાણીઓ વ્યાકરણના અભ્યાસમાં જ બહુ વરસો અથવા આખી જિંદગી ગાળી નાખે છે. આવી રીતે ઘણા પ્રાણીઓ સાધ્ય સમજ્યા વગર અથવા તેને નિરંતર દૃષ્ટિમાં રાખ્યા વગર સાધનધર્મોમાં જ પોતાની જિંદગી પૂર્ણ કરે છે. ખાસ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે સાધનધર્મોમાં જીવન પસાર થાય તો તેથી નુકસાન નથી. પુનર્ભવ માનનારને તો તેનો લાભ અન્ય ભવમાં આગળ પણ મળે છે. માત્ર કહેવાનું એમ છે કે સાધ્ય ધર્મ ઉપર બહુ થોડું ધ્યાન અપાય છે તે વાતમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. **શ્રી આનંદઘનજી** મહારાજ અધ્યાત્મના ચાર નિક્ષેપા પર બહુ મુદ્દાસર વિવેચન શ્રી શ્રેયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કરે છે. એમાં તેઓશ્રીએ ઉપરના ચાર નિક્ષેપાના નામો આપવા પહેલાં એક બહુ અગત્યની વાત કહી છે —

> નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ લહીએ રે,
> જે કિરિયા કરી ચૌગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ કહીએ રે.

અધ્યાત્મ તેનું નામ જ સમજવું કે જેનાથી ઉપર કહેલ ભાવ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય, નિજસ્વરૂપ રમણતા થાય અને નિજસ્વરૂપસ્થિરતા થાય. બાકી જે ક્રિયાથી ચાર ગતિમાંથી કોઈ શુભ કે અશુભ ગતિ સધાય તેને અધ્યાત્મ ન કહેવાય. આપણે શુભ ક્રિયાઓ કરીએ તો તેથી દેવની કે મનુષ્યની ગતિ

સધાય છે પણ આ ક્રિયાને શાસ્ત્રકાર માન્યતા આપતા નથી શુભ કર્મબંધ કરાવનારી અથવા સ્વરૂપ રમણતા કરાવી નિર્જરા કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મરસિક જીવોએ બીજી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મૂકી દઈને સ્વ પરમણ કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે આ હકીકત કહીને પછી તેઓ ચાર નિક્ષેપાનું સ્વરૂપ બતાવે છે જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે તેઓ પ્રાંતે કહે છે કે ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે તો તેહશું રઢ મંડો રે' આ વાત કહીને અધ્યાત્મને રસ્તે જ વસ્તુવિચારણા કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને બીજા સર્વ સાધનોનું લઘુતાપણું સૂચવે છે

'**કલ્પદ્રુમ**'—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિશાળ અર્થ છે આ અધ્યાત્મ પોતે જ કલ્પદ્રુમ છે અથવા અધ્યાત્મ એ કલ્પદ્રુમ છે કલ્પદ્રુમ એટલે કલ્પવૃક્ષ કલ્પવૃક્ષનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને ઇચ્છિત પદાર્થ આપવાનું છે કલ્પવૃક્ષમાં પુદ્ગળસ્કંધો જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ગણા પ્રમાણે ઇચ્છિત પૂરે છે કેટલાએક કલ્પવૃક્ષો દેવાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ મીઠાઈ મેવા, ફળ વસ્ત્ર તાંબુલ પલંગ રમતગમતની ચીજો વગેરે જે કોઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ હાજર પડે છે જૈન શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કલ્પતરુનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પવૃક્ષની વાતો કરે છે કલ્પવૃક્ષ કામધેનુ ચિંતામણિરત્ન વગેરે કથાનુયોગપ્રસિદ્ધ વાતો છે અને આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે જેમ કલ્પતરુની પાસે જઈ જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ યથારૂપ કલ્પવૃક્ષ છે એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કાંઈ પદાર્થ માગવામાં આવે તે માગનારને અહીં મળશે આત્મિક વ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે **આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે**

સોળ શાખાઓ—આ વાંછિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મહાન વૃક્ષની સોળ શાખાઓ ગ્રંથકર્તાએ કલ્પી છે સોળ શાખાવાળું વૃક્ષ કાંઈ નાનું હોય નહિ અને વિશેષ પત્રપુષ્પાદિને લીધે તે ભવ્ય દેખાવ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી ગ્રંથકર્તાએ અધ્યાત્મનો વિષય બહુ ઉપયોગી ધારી તે પર અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર પ્રકારની રાખવામાં આવી છે સર્વ જીવોનું અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ અને તેનું પ્રથમ કારણ સમતા છે સાંસારિક સ્થિતિમાં રહેનારને તો મુખ્ય સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ તેથી તે હકીકત ગ્રંથના અંતમાં આવવી જોઈએ તેને બદલે મુદ્દાની હકીકતને બહુ લંબાવીને કહેવાથી કેટલીક વાર વાંચનારને કંટાળો આવે છે એમ તેઓના ધ્યાનમાં હશે તેથી તેઓ પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું વિવેચન કરે છે અને છેવટના અધિકારમાં પણ પાછું તેનું જ વિવેચન કરે છે વચ્ચેના સર્વ અધિકારો સમતાના પેટા ભાગમાં આવે છે કેટલાક સમતાને પરમ સાધ્ય માનવાના કારણો પૂરા પાડે છે કેટલાક તેના સાધનો પૂરા પાડે છે અને કેટલાક તેના માર્ગ દેખાડે છે આ ગ્રંથના સોળ અધિકારમાં વિષયો કયા કયા અને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તેમાં નિર્ણય કરવા પૂરતો બહુ ટૂંકાણમાં અત્ર ખુલાસો પ્રાસંગિક છે વિશેષ હકીકત અનુક્રમણિકા તથા દરેક અધિકારને છેડે લખેલા અંતિમ વિવેચન પરથી જણાશે

૧ સમતા—પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવ્યું છે સમતા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો બતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ આ અધિકારમાં છે આ વિષયને બહુ સારી રીતે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે દુનિયાના સર્વ વ્યવહારમાં સમતા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે સમતા ન રાખનાર પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ બહુ અવ્યવસ્થિત બની જાય છે એ ગમે તેવા ધર્મસાધન કે પુણ્યના કાર્યો કરે પણ તે સર્વ સાધ્ય વગરના, વિવેક વગરના અને અર્થ વગરના થાય છે જ્યાં સુધી ઐહિક તેમ જ આમુષ્મિક કાર્યમાં સમતાનો પ્રવાહ

સમભાવ થઈ જતો નથી ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક શરીર પ્રાણ વગરના હાડપિંજર જેવું છે મનુષ્ય ગમે તેટલા પૈસા પ્રાપ્ત કરે ગમે તેટલા મોજશોખનાં સાધનો મેળવે, ગમે તેટલા વૈભવો ભોગવે, ગમે તેટલું માન પ્રાપ્ત કરે પણ વસ્તુતઃ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જો તેનામાં સમતા ન હોય તો તે શૂન્ય છે, અધમ છે અને તેથી પણ વધારે હાનિકારક છે કારણ કે તે મળેલો મનિ ખરચાળ છે ઉગાડે છે નુકસાન કરનારા છે અને પરભવે અધોગતિમાં પતન કરાવનારા છે સમતાયુક્ત જીવનની ખૂબી એવી ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ છે કે તેની દશામાં, તેના વાતાવરણમાં તેના પાડોશમાં પણ અખંડ શાન્તિનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે અને એક વખત આવા જીવનના સંબંધમાં આવનાર પ્રાણી તેના જેવું કેમ ન થઈ શકે કેમ ન સમજતો હોય, ન પારખી શકતો હોય ન ગ્રહણ કરી શકતો હોય તોપણ તે અતિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને એવો સત્સંગ કરવા નિરંતર હોંશ રાખ્યા કરે છે અથવા એના સંબંધમાં ગયેલી આનંદદાયક ક્ષણોને બહુ પ્રેમથી વારંવાર સંભાર્યા કરે છે સમતા આવી પવિત્ર વસ્તુઓના જન્મ આપનાર છે અને સ્વયં શુદ્ધ છે તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ મુમુક્ષુ જીવોનો હોય છે એને પ્રાપ્ત કરવાના અનેક સાધનો પૈકી અનિત્યાદિ બાર ભાવના, ઇન્દ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા અને સ્વાર્થ ઓળખી તે સાધવામાં રમતા એ ચાર સાધનો પર વિસ્તારથી વિવેચન ગ્રંથકર્તાએ કર્યું છે આખા ગ્રંથનું પરમ સાધ્ય સમતા હોવાથી અને તે વગર ગ્રંથ પૂર્ણ થતો પણ અશક્ય આવનારા હોવાથી આ અધિકાર પર મનન વિચાર કરીને વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે સમતાને અંગે દૃષ્ટાંતો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે તેથી વીર પરમાત્મા, અનાથીમુનિ, ગજસુકુમાળ, શાલિભદ્ર, સ્કંદકાચાર્ય વિગેરેના દૃષ્ટાંતો પર બહુ સારી રીતે મનન કરવું આ અધિકાર બહુ અગત્યનો છે

૨. સ્ત્રીમમત્વ—બીજો **સ્ત્રીમમત્વમોચન અધિકાર** સંસાર બંધનમાં આસક્તિ થવાના મુખ્ય કારણ પર ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે આ દુનિયામાં સંસાર વ્યવહાર કરવાના કારણો સ્ત્રીરૂપ ઉપાધિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે મનસ્વી પુરુષ એકલો હોય તો તે બહુ આનંદથી રહી પોતાની જરૂર પૂરતું તો પાંચ-પંદર દિવસમાં મેળવી શકે પણ તેને ઘર બાંધવાની પૈસા એકઠા કરવાની અને બીજી બીજી અનેક વ્યવહાર કરવાની જરૂર પડે છે તેનું મૂળ કારણ તો સ્ત્રી જ છે એમ વિચાર કરવાથી માલૂમ પડશે દુનિયાનો વ્યવહાર જોતા જણાશે કે ખૂનો લડાઈ જેવા પ્રસંગો મોટે ભાગે સ્ત્રીઓના કારણથી જ ઉદ્ભવે છે સ્ત્રી સાથેનો પ્રેમ એવો વિચિત્ર છે કે જેથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને માર્ગ મળ્યા વગર રહે નહિ એના પરિણામે કલ્પનાશક્તિ પર દેખાતી સુંદર પણ પરિણામે ભયંકર મૂર્તિઓ ખડી થયા કરે અને છેવટે કલ્પનાશક્તિ એટલી બધી મારી જાય કે માનસિક બળ અને તત્ત્વવિચારણાનો તેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો કાબૂ રહે નહિ આ સ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે તેનો ખરો અનુભવ મેળવનારને જ તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે સ્વસ્ત્રીમાં મમત્વ રાખવાની અને તેના પાશમાં આવી છે તો પછી પરસ્ત્રી સંબંધમાં તો કેવો તિરસ્કાર હોવો જોઈએ એ ખાસ વિચારવાની હકીકત છે સ્ત્રીને જે હીન વસ્તુઓ સાથે ગ્રંથકર્તાએ સરખાવી છે, તેના પર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે એ સર્વ લખેલ અનુભવ અને સંપૂર્ણ વિચારણા તથા તત્ત્વજાગૃતિથી જ સમજાય તેવી છે ઉપર ઉપરથી જોતાં જણાય એમ લાગશે કે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પુરુષો તો સર્વ ત્યાગ કરવાનું જ કહે પણ તે આને કેમ? પરંતુ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી બહુ ઉપયોગપૂર્વક સંસાર રંગનું નિરીક્ષણ કર્યા વગર ઉપરઉપરના હાવભાવમાં રક્ત થઈ જવાય એવા કાળમાં આ અધિકારનું રહસ્ય સમજવું અને પ્રાપ્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ છે આ અધિકાર આખો પુરુષવર્ગને ઉદ્દેશીને લખાયેલ છે કારણ જૈન શાસ્ત્રકાર પુરુષપ્રધાન ધર્મ કહે છે તેથી સ્ત્રીઓએ શબ્દરચનામાં ઘટતો ફેરફાર કરી સ્ત્રીમમત્વમોચન

અધિકારને પુત્રમમત્વમોચન અધિકાર તરીકે વાંચવો આ અને હવે પછીના ત્રણ અધિકાર બાહ્ય સંબંધને આશ્રીને લખાયેલા છે, પણ તે સંબંધ વિભાવદશાને લીધે આત્મિક સંબંધ જેવા થઈ ગયા છે તેથી તે સંબંધનું સ્વરૂપ સ્થિતિ અને પરિણામ બહુ બારીકીથી તપાસવાની જરૂર છે આ અધિકાર મોહનીય કર્મનું સામ્રાજ્ય કેટલું પ્રબળ છે તે બતાવી આપે છે

૩ **પુત્રમમત્વ—ત્રીજો પુત્રમમત્વમોચન** અધિકાર બહુ સંક્ષેપમાં પણ અસરકારક વિષય પર લખાયેલો છે કેટલાક પ્રાણીઓ પુત્રપુત્રીરૂપ સંસારમાં આસક્ત થઈ 'છોકરા મારા સ્વામીરતન' જેવું કહે છે મતલબ પોતાના ઘરમાં આખી દુનિયાનો સમાવેશ થયેલો સમજી બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો સામાજિક વિચાર તેઓ કરતા નથી અનેક વાર અપત્યમમત્વને અંગે ફરજ વગેરેના ગૂંચવણ ભરેલા સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે એવા સવાલોનો આ અધિકારમાં સીધી અને આકર્ષક રીતે બહુ સારો ખુલાસો કર્યો છે આ અધિકાર શ્લોકસંખ્યામાં સર્વથી નાનો છે, પણ એની અગત્ય ઓછી નથી

૪ **ધનમમત્વ—ચોથા ધનમમત્વમોચન** અધિકારમાં બહુ ઉપયોગી બાબતો પર ઉલ્લેખ થયો છે આ દુનિયાનો મોટો ભાગ—લગભગ આખો ભાગ—"પૈસો મારો પરમેશ્વર" એ જ વૃત્તિવાળો હોય છે પૈસા પેદા કરવાના રસ્તા ચિંતવન તેના વિચાર તેની વાતો વગેરેમાં આ જીવને જેટલો આનંદ આવે છે તેટલો બીજો કોઈ પણ પદાર્થના સંબંધથી આવતો નથી અનાદિ અભ્યાસ આ પ્રમાણે મોહનીય કર્મના ઉદયથી પડી ગયો છે અને તેથી ઘણી વાર વ્યવહારમાં પૈસાને અગિયારમો પ્રાણ કહેવામાં આવે છે અને તેનું જોર એટલું બધું માનવામાં આવે છે કે પ્રસંગે એ દશ પ્રાણને પણ છોડાવી દે છે ધનનું મમત્વ એકદમ મૂકવું આકરું લાગે તેવી સ્થિતિ ઘણા પ્રાણીઓની હોવાથી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ગ્રંથકર્તાએ ધનનો વ્યય કેવી રીતે કરવો તે પણ બતાવ્યું છે આ સંબંધમાં તેઓશ્રીનો કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જણાય છે " પૈસાના વિચાર અને ફડફડાટમાં આત્મિક સાધન છોડી દેવાનું ઘણા પ્રાણીઓને બને છે એ સંબંધમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે જે તદ્દન સ્થૂળ વસ્તુ છે, પૌદ્‌ગલિક છે ચળ છે છેવટ સુધી પાસે કદાચ રહે તોપણ પ્રાંતે તો અહીં જ પડી રહેવાની છે એવી વસ્તુ પર મમત્વ કરી પ્રાપ્ત કરેલ અનુકૂળતાઓનો લાભ લેવા ચૂકી જવું નહિ પૈસા એકઠા કરવા એ તદ્દન નિર્હેતુક પ્રવૃત્તિ છે એક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે—

Take thou no thought for aught save Right and Truth
Life holds for finer souls no equal prize
Honours and wealth are baubles to the wise

'આ જીવનમાં વિશુદ્ધતર જીવન ગાળનારને સરખો બદલો મળતો નથી સંયોગ પ્રમાણે વર્તતો ઓછો મળે છે પણ તારે તો સત્ય અને ખરી વાત સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ ડાહ્યા માણસને મન માનપાન અને પૈસા તો [illegible] પણ કિંમત વગરના રમકડાં જેવા છે ' આ ટૂંકા વાક્યમાં બહુ અગત્યનું રહસ્ય સમાયું છે ધનમમત્વમોચન અધિકાર બહુ વિચારીને વાંચવા યોગ્ય છે

૫ **દેહમમત્વ—પાંચમા દેહમમત્વમોચન** અધિકારમાં પણ બીજા અધિકારથી શરૂ થયેલ વલણ (spirit) ચાલુ રાખ્યો છે આ શરીર પર અસાધારણ પ્રેમ રાખી તેને આખો વખત પંપાળવું નહિ અથવા તેને શોભાની ટાપટીપથી દીપાવવું નહિ એને આત્મિક ધર્મો બજાવવામાં સાધનભૂત સમજી તેનાથી બની શકે તેટલું શુભ કામ કરી લેવું એ શુભ કાર્યો કરવા પૂરતી તેની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ શરીર તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખવી એવો હેતુ જણાતો નથી પણ તેના તરફ અત્યંત ધ્યાન આપી તેને પ્રેરનારને—તેનામાં ચૈતન્ય સ્વરૂપે રહેનારને—ભૂલી જવો એમ ન થવું જોઈએ આ અધિકારમાં સ્વદેહ અને પરદેહ

બને પર મમત્વ ન રાખવાનો ગર્ભિત આશય હોય એમ જણાય છે શરીરનો અશુચિભાવ સમજવાથી અને તેના પર યોગ્ય વિચાર કરવાથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેની અંગે તેની સાથે વર્તન કરવાનો યોગ્ય રસ્તો સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે છે આ પ્રકારમાં અધિકારનો વિષય આ શારીરિક સુખમાં મસ્ત રહેનાર પ્રાણી માટે ખાસ ઉપયોગી છે પણ તેની સુરુચિ જરા વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની પોતાની ફરજ ચૂકી જતા હોવાથી આ જમાનાની ખાવાપીવાની અને વર્તન કરવાની રીત વગેરે વિપરીત પોતાનું મનાવે છે કે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે એમ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે દુનિયામાં જે જે રમણીયતા અને તેનો માત્ર ઉપરઉપરનો જ ખ્યાલ લેવાની ટેવ હોવાથી ઘણા જીવો આમાં ઊંડા ઊતરી શકતા નથી એક માણસના મરણ વખતે ઘણુંખરા કહે છે કે બહુ ખરાબ થઈ ગયું વગેરે પણ શું ખરાબ થયું એનો વિચાર કરશો નહિ શરીરને આત્માનો વિયોગ કે જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, એ જ થયું છે એનું પૃથક્કરણ કરવાની તો ઇચ્છા થશે નહિ દુનિયાના સામાન્ય બનાવોમાં પણ આવું અંતિમ સ્વરૂપ જોવાની ટેવ પાડવી બહુ આવશ્યક છે

પ્રમાદત્યાગ—આ **પ્રમાદત્યાગાધિકારમાં** પંચેન્દ્રિયના વિષયોનું સ્વરૂપ બહુ વિદ્વત્તાથી બતાવવામાં આવ્યું છે આ જીવ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત થઈ જાય છે સારા સારા પદાર્થો ખાવામાં સેન્ટ-અત્તર સૂંઘવામાં હાર્મોનિયમપીઆનો સાંભળવામાં સુંદર સ્ત્રીઓનું રૂપ વિકારદૃષ્ટિથી જોવામાં અને તેઓ સાથે વિષયસેવન કરવામાં આનંદ માને છે પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો અનેક પ્રકારના છે જેનો અનુભવ હંમેશ થાય છે આમાં સુખ શું છે? શું માનવામાં આવ્યું છે તેમાં ખરું તત્ત્વ શું છે? ખરા સુખનું સ્વરૂપ શું છે? તે આ જીવને કેમ સમજાતું નથી? આ સ્થૂળ સુખો ભોગવતી વખત કેવું અને કેવું દુઃખ આપે છે? પરિણામે તેથી શું થાય છે? આત્મિક સુખ અને સ્થૂળ સુખમાં તફાવત શો છે?—એ વિષય પર બહુ અસરકારક વિવેચન આ અધિકારમાં કર્યું છે ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આ જીવની આસક્તિ એટલી બધી રહે છે કે તેનો કોઈ પણ પ્રસંગ પડતાં જો પોતાને વિશેષ જ્ઞાન અને દૃઢ શ્રદ્ધાન ન હોય તો તે તેમાં મગ્ન થઈ જાય છે તે પ્રસંગે તેને એટલું પણ ભાન રહેતું નથી કે દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર મારા જેવો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો પુરુષ આવા બાળ ને છાજતા ખેલ કેમ કરે છે? એક ડાહ્યો ગણાતો માણસ પણ એકાંત ભાગમાં સ્ત્રી સાથે કેવી વિચિત્રતાથી વર્તે છે એ કલ્પી શકાય તેવું છે એવી સ્થિતિથી તે વખતે અને ભવિષ્યમાં આ જીવને બહુ હાનિ થાય છે તે જણાવવાનો અત્ર ઉપદેશ છે આવા વિષયોમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાની બહુ જરૂર છે પ્રમાદને માટે અત્ર બહુ લખવામાં આવ્યું નથી અંતિમ શ્લોકમાં અને ભૂમિકામાં તે વિષયનું સહજ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે

૭ **કષાયો**—સાતમો **કષાયનિગ્રહ** અધિકાર છે આ અધિકારમાં લખેલ હકીકત આપણા દરરોજના અનુભવમાં આવે છે અને કર્મપ્રકૃતિઓ ગ્રહણ કરવાના મુખ્ય દ્વારમાનું એ એક દ્વાર છે કષાયથી જ સંસારનો લાભ અને તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે આ જીવના સંબંધમાં મોટો ફેરફાર કરી શકે છે ક્રોધ, માન માયા અને લોભ એ ચાર તેના ભેદ છે સવારથી રાત્રી સુધીમાં કષાયો કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે કોઈની પર ગુસ્સો આવી જાય છે કોઈ વાર પોતાની મોટી મોટી વાતો (આત્મપ્રશંસા) કરવામાં આનંદ મનાય છે કોઈ વાર બગવૃત્તિ ધારણ કરાય છે અને કોઈ વાર પૈસાની માળા ફેરવાય છે આ ચાર કષાયો અનેક રૂપમાં દેખાવ દઈ આ જીવને ચાર ગતિમાં રખડાવે છે તે સંબંધી આ અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે આ ચાર કષાયો એવી અજાયબ શક્તિ ધરાવે છે કે પોતામાં પુરજોસમાં જો તે ચારમાંનો એક પણ હોય તો આ જીવ ગમે તેવી ધર્મક્રિયા કરે, ગમે તેવું જ્ઞાન ભણે ગમે તેવા તપ કરે, પણ તે સર્વને કષાયો નકામો બનાવી દે છે અને જીવનો અધઃપાત કરાવે છે આવા કારણોથી કષાયોનો નિગ્રહ

કરવાની ખાસ જરૂર છે મનોવિકારને તાબે થનાર પ્રાણીની જિંદગી લગભગ નકામા જેવી છે એમ ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિથી પણ આપણને લાગે છે પરંતુ મનોવિકાર કેવા અને કેવી રીતે કામ કરનારા હોય છે એનું ડિંડાગુમા ઊતરી આપણે સ્વરૂપ ન જાણતા હોઈએ ત્યાં સુધી એ સત્ય હકીકત પણ માત્ર વાતના રૂપમાં રહે છે કષાયને બરાબર ઓળખી તે કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનો નિગ્રહ કરવો અને તેનાથી જિતાઈ ન જતાં તેને જીતી લેવા એનું ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું યોગ્ય છે કષાયના એક વિષય પર યોગાયોગ લેખ લખાય તેમ છે અને અત્યંત તેવો પ્રયાસ કર્યો પણ છે તેથી તેમજ આ અધિકારના વિવેચનમાં ગ્રંથના પ્રમાણ પૂરતું વિવેચન થએલું હોવાથી આ સ્થળે તો આ અધિકારમાં જે વિષય આવે છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવામાં આવ્યું છે માત્ર જિંદગીમાં વધારે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેવી તેના સંબંધમાં બેદરકાર રહેવું નહિ એની પ્રયકર્તા વારંવાર ભલામણ કરે છે

૮ શાસ્ત્ર, ગતિ—ત્યાર પછી આઠમો શાસ્ત્રાભ્યાસનો અધિકાર આવે છે આ અધિકાર બહુ વ્યવહાર આકારમાં લખાયો છે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વત્તા દેખાડવાની વૃત્તિ રહે તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી બહુ લાભ થતો નથી અભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન હોવાની ખાસ જરૂર છે પંડિતના નામમાત્રથી ખુશી થઈ જવા જેવું નથી પણ મતિ અનુસાર બુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે બન્ને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ વિકારપ્રતિકાર આત્મપરિણતિ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ અષ્ટકમાં આપ્યું છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે એ હકીકત વિવેચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે શાસ્ત્રાભ્યાસનો ઉદ્દેશ શો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને આ વિષય પર ગ્રંથકર્તાએ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે આ સંબંધમાં બહુ ગેરસમજૂતી થાય છે ઘણી વખત જ્ઞાનના દેખાવમાં જ સંપૂર્ણતા માનવામાં આવે છે તે સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે આ વિષયની સાથે અભ્યાસને અંગે સમજવામાં આવતાં ચતુર્ગતિના દુઃખનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે નરક કે તિર્યંચ ગતિમાં દુઃખ છે તે તો આ જીવ સમજે છે પણ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પણ દુઃખ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની બહુ જરૂર છે જે ક્રિયા કરવાથી ચતુર્ગતિ સંસાર તે અધ્યાત્મ નથી એમ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ અગિયારમા શ્રી શ્રેયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે અને કોઈ ક્રિયાથી શુભ ગતિ બંધાય તો તે પણ ઇષ્ટ નથી એ ખાસ સમજવું જરૂરનું છે અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતા પણ આ વાત જોવું જરૂર છે જે અધ્યાત્મથી ચતુર્ગતિમાંથી કોઈ પણ શુભ અથવા અશુભ ગતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી

૯. ચિત્ત મન—આખા ગ્રંથના મધ્યબિંદુરૂપ નવમો અધિકાર ચિત્ત મનનો આવે છે ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે ગમે તેટલું જ્ઞાન ભણવામાં આવે ગમે તેટલી તપસ્યા કરવામાં આવે અને ગમે તેટલી યોગસાધના કરવામાં આવે પણ જ્યાં સુધી મનની અસ્થિરતા હોય ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ હોય માનસિક ક્ષોભ હોય ત્યાં સુધી સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે જ્ઞાનનો, તપનો અથવા ક્રિયાનો આદર મન પર અંકુશ લાવવાનો હોવો જોઈએ મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિથી પ્રાણીના મોક્ષ કાંઈ પણ ફળ આપી શકતા નથી એ શુદ્ધ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ યથાતથ્ય છે એ સંબંધમાં સામાન્ય રીતે આપણા વિચારો બહુ અવ્યવસ્થિત રહે છે સામાન્ય પ્રકૃતિ બાહ્ય દેખાવ ઉપર બહુ મન માની દે છે પણ વસ્તુતઃ એમ થવું ન જોઈએ અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં મન ગાળવા પહેલાં તે પ્રાણીનું મન કેટલું અંકુશમાં આવ્યું છે તે પર બહુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે ગમે તેવા કાર્ય કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલા જીવને મન કેવી રીતે ફરી લાગે છે તેનો અનુસાર વિચાર કરવાથી તુરત સમજી શકાય તેમ છે મનજ મોક્ષ અને બંધનું કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું અને ક્રિયા નકામી એનું રહસ્ય આ અધિકારમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે આ અધિકારમાં ગ્રંથકર્તાએ પ્રથમ અધિકારની પેઠે, પોતાની વિદ્વત્તા બતાવી આપી

છે અને વિવેચન પણ ગંભીર વિચાર રીતે લખવા પ્રયાસ થયો છે આ અધિકારનો વિષય બહુ ઉપયોગી હોવાથી તે પર ખાસ ધ્યાન આપવા અને વારંવાર મનન કરવા ખાસ સૂચના કરવામાં આવે છે

૧૦. વૈરાગ્ય—દશમો અધિકાર વૈરાગ્યનો આવે છે એ અધિકારમાં આ સંસારના વિષયો ઉપરથી રાગ ઓછો થાય અને વસ્તુસ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમાં સમજાય તેટલા સારુ વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાએ જુદા જુદા વિષયો લઈ વૈરાગ્ય થવાના સાધનો બતાવ્યા છે મૃત્યુનો દોર લોકરંજનવાળા ધર્મનું ઉપરચોટિયાપણું, આ જીવને મળેલી અનેક પ્રકારની જોગવાઈઓ, તેનો તેણે લેવો જોઈતો લાભ ધર્મથી થતો દુઃખક્ષય સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રમાદથી થતાં દુઃખો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી થતાં દુઃખો, તે પર દૃષ્ટાંતો અને આ જીવના વર્તન અને ઉપદેશ વચ્ચે વિસંવાદ વગેરે અનેક જુદી જુદી બાબતો લઈ તે પર બહુ અસરકારક ભાષામાં પ્રકાશ પાડ્યો છે એ પ્રકરણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે એક પ્રસંગે અંતકના દૃષ્ટાંતો પણ બહુ યુક્તિથી આપ્યા છે જ્યાં સુધી સાંસારિક-પૌદ્ગલિક વિષયો પરથી આ જીવને રાગ ઘટે નહિ, ત્યાં સુધી ધર્મસન્મુખ થાય નહિ એ સ્પષ્ટ હકીકત હોવાથી સર્વ વિષયોનું અને પૃથક્કરણ અને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં અંતિમ હેતુ તેનું પરિણામે થતું દુઃખ સમજી, તેનાથી દૂર રહી, સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો રાખવામાં આવ્યો છે આ અધિકાર પણ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે એના દરેક શ્લોકમાં એકેક અથવા તેથી વધારે મહાન સત્યો જણાઈ આવે છે જે શોધ કરનારને અને સાવધ હોય તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય તેમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યા છે

૧૧. ધર્મશુદ્ધિ—અગિયારમો અધિકાર ધર્મશુદ્ધિનો આવે છે આ કાળમાં ધર્મના વિષયમાં લખવું એ જ ઘણા જીવોને અપ્રાસંગિક લાગે છે સખત ટીકાઈ અને પુદ્ગળમાં મસ્ત રહેવાના જમાનામાં ધર્મ શબ્દનો ઉચ્ચાર દાખલ થતો હતો, તેમાં હવે કાંઈક ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે ધર્મની આવશ્યકતા હવે લગભગ સર્વ સ્વીકારે છે તે ધર્મમાં શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ એ અત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે ધર્મમાં દોષો કેવા કેવા આવે છે તેનું મુખ્ય સ્વરૂપ નિરૂપણ આપી સ્વગુણપ્રશંસાના દુર્ગુણ ઉપર અને જન સ્તુતિ ઉપર વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાએ લેખ લખ્યો છે આ હકીકત પર દરેક વાચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે ઉપરાંત ભાવશુદ્ધિ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ભાવ વગરની ક્રિયા કેવી રીતે અલ્પ ફળ આપે છે તે પર અત્ર વિસ્તાર જોવામાં આવશે આ અધિકારમાં લોકસ્તુતિ પર વ્યવહારુ વિવેચન ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે

૧૨ ગુરુશુદ્ધિ—બારમો અધિકાર ગુરુશુદ્ધિનો છે એ અધિકારમાં ગુરુમહારાજ કેવા હોવા જોઈએ એ સંબંધમાં સૂરિમહારાજે બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે આ અધિકારમાં કેટલાક અગત્યના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ગુરુપરીક્ષામાં બહુ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે અને તે માટે કડક ભાષાનો ઉપયોગ પણ ક્વચિત્ કરેલો જોવામાં આવે છે આ અધિકારમાં સંપત્તિ અને વિપત્તિના કારણો બતાવ્યા છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે

૧૩ યતિશિક્ષા—તેરમો અધિકાર યતિશિક્ષાનો છે યતિ નામથી ઓળખાતા સંસારનો ત્યાગ કરનારા સર્વને ઉદ્દેશીને લખાયેલો આ અધિકાર બહુ ધીરજથી વાંચવાની જરૂર છે વેશમાત્રથી લાભ નથી જનરંજનપણામાં કાંઈ હિંમત નથી, યતિપણામાં અન્ય પ્રકારની ફરજો શી શી છે નમામાં વસ્ત્રપાત્રનો પરિગ્રહ ઓળખરૂપ છે પરીષહનું સ્વરૂપ શું છે? સંયમના ભેદો કેટલા છે? ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીના ભેદો કયા કયા અને કેટલા છે, વગેરે અનેક ઉપયોગી હકીકતનો આ અધિકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આ અધિકાર સર્વથી વધારે લાંબો છે એની ભાષા શિક્ષા આપવા યોગ્ય કડક અને રોચક લખાઈ છે તે

તર ખપી ુતો ગુરુઓ કરતા નથી પણ તેનુ આતર સ્વરૂપ સમજાવ્યા વિના ુ છે મુનિ । જ પોતાના અદ્ભુત ચારિત્ર ગુણમા બાલ્યવયથી જ આમન્ન હોવાને લીધે મ ઉત્તમ રીતે ઠ ઘણા ભાવનાથી ઉપદેશ આપે છે આ ઉપદેશ સારુ અને શ્રાવક વર્ગને માન્ય કરવા યોગ્ય છે જે ઉપદેશમા આ દુઃખ મ વિસ્ત છ એવો વિચાર આવવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એવી ખાસ વિચારણા રાખવામા આવી છે આ અધિકારનુ સ્વરૂપ સમજવુ-સમજાવવુ ૧ મ ને લાગે છે તે તાજેપ્રમાણ સ્વામા આ ો છે તેમા કોઈ વ્યક્તિને કે સમષ્ટિને દુખ લગા વાનો ચિન્ન દરાયો નથી ના એવો પ્રસગ આવી ન જાય તે સ આ અધિમાર મુનિમહારાજઓને વિવેચન સાથે બતાવી તેઓ ી સમતિ મેળવી છે ના પણ કોઈ સ્થાનકે દ્વષ ાયા હોય તો તેને માટે અત ઃપુરી ક્ષમાયાચના છે આનુવર્ગથી મહારનો માણ આવા ગભીર વિષય પર વિવેચન કરવા જાય તો તેમા ગેરસમજૂતી થવા સભવ , તેથી આખા ગ્રથના સબધમા સામાન્ય હેતુમા માગવાની પ્રસ્તાવનાની પ્રવૃત્તિ ન ને અનુસરવા ઉપરાન બારમા અને તેરમા અધિકારના સબધમા વિશેષપણે તેમ કરવાની જરૂર જોઈ છે સુરિ મહારાજે જે ગભીરતા અને લાગણીથી આ અધિકાર લખ્યો છે તે સમજવા માટે યત્ન કરવાની ખાસ આવશ્યક છે

૧૪ મ ગ—ચૌદમો અધિકાર મિથ્યાત્વાદિ સ વરનો છે પાચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનુ સ્વરૂપ લખી મન-વચન- કાયાના યોગો પર અકુશ મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે મનોયોગ પર ત દુમત્સ્ય અને પ્રસનચ ના આખ્યાનો વિચારવા યોગ્ય છે વચનયોગ પર વસુરાજાનુ દૃષ્ટાત મનન કરવા યોગ્ય છે તેમ જ કાયયોગ પર કાયમાનુ આખ્યાન ચિંતવવા યોગ્ય છે ત્યાર પછી ઇંદ્રિયદમન પર દુઃ ા વિવેચન કરી કાયોત્સર્ગ કરવા ઉપદેશ આપે છે અને તેમ કરતા કર અને ઉ ત્ર મુનિનુ દૃષ્ટાત આપી બહુ ઉપયોગી બોધ આપેલ છે છેવટે નિસગતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા કરવામા આવી છે

૧૫ શુભ વૃત્તિ—પદરમો અધિકાર શુભવૃત્તિશિક્ષાનો છે દરરોજ બે ટક છ આવશ્યક કરવા તપશ્ચર્યા કરી કર્મ નિર્જરા કરવી નીયાણ વારણ કરવા યોગ્ય યત્ન કરવુ ઉપસર્ગ સહન કરવા સ્વાધ્યાયધ્યાન કરવુ ઉપદેશ દેવો આત્મનિરીક્ષણ કરવુ વગેરે શુભ વર્તનના અનેક શુભ પ્ર ર બતાવી તે પ્રમાણે કરનારને ભવિષ્યમા કેવા પ્રકારના લાભ થાય છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ છે આ અધિકારમા જે જે પચ્ચુરૂપ વિષયો બતાવવામા આવ્યા છે તે મ ઉપયોગી અને મનન કરવાયોગ્ય છે

૧૬ સામ્ય—સોળમા અને છેલ્લા સામ્યસર્વસ્વ અધિકારમા આખા ગ્રથના સારરૂપ સમતા રાખવાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે સમતાનો પરિણામે સુખ કેવા રીતે થાય છે અને તે સુખ કેવા પ્રકારનુ છે તે બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યુ છે મોક્ષનુ સ્વરૂપ વિવેચનમા બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાનુ કારણ સમતા છે એમ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છ આ ગ્રથ સમતારસની વાનગી છે એમ જણાવી એના અધિકારી કોણ છે તે પણ બતાવવામા આવ્યુ છે ત્યારપછી કોઈ પણ પ્રકારના આડ બર વગર આ ગ્રથ પૂર્ણ કરવામા આવ્યો છે

કૃતિનો સમય—આ ગ્રથ સૂરિમહારાજે કઈ સાલમા લખ્યો તે સબધી કાઈ નિર્ણય થઈ શક તેમ નથી અને એમ લાગે છે કે સૂરિમહારાજે ઉપદેશરત્નાકર લખ્યા પછી આ ગ્રથ લખ્યો છે તેની

૧ આ હકીકતને ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ ટેકો આપે છે ગ્રથની । આતના ગ્રથ શબ્દ પર નોટ લખતા તેઓશ્રી કહે છે કે એ [illegible] અનન્તરના સૂચવે છ અને અમ તેને મ ટે એમ સમજવુ કે આ ગ્રથ ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રથો લખ્યા પછી બનાવ્યો છે આનુ કઈ કારણ તેઓ આપતા નથી પણ સૂરિમહારાજ પછી આપણાથી નજીકના સમયમા તેઓ થયા છે તેથી તેઓની કહેલી હકીકત કાઈક સપ્રદાયથી તેઓને જાણવામા

છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું રહસ્ય આ ગ્રંથ દ્વારા બતાવી આપ્યું છે અને આ ગ્રન્થના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે સાતમા કષાયનિગ્રહ અધિકારમાં ક્રોધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે વળી લોભત્યાગના ઉપદેશ પછી ક્રોધત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એ સરણી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણા સુધી વિસ્તારથી લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આગળપાછળ શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે આ પ્રમાણે અનુમાન હોયું છે તે જો ખરું હોય તો તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે કુદરતી રીતે અંતઃકરણના હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગાર નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્ગારો કરતા વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે વળી ઉપદેશરત્નાકર ગ્રંથની આદિમાં મંગળાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે અને તેમાનું પ્રમાણ અહીં કાંઈ નથી, તે પણ આ વ્યવસ્થા બતાવે છે અને એ દશા વૃદ્ધાવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કટકે કટકે લખાયો હશે એમ લાગે છે

ભાષાશૈલી—આ ગ્રંથની શૈલી બહુ જ ઉત્તમ છે કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન જણાય છે, પણ ઉપદેશના ગ્રંથમાં પુનરાવર્તન દોષરૂપ નથી એ આપણે ઉમાસ્વાતિ મહારાજના કહેવાથી જાણીએ છીએ (જુઓ પ્રથમ શ્લોક પર વિવેચન, પૃ૦ ૭) જે વિષય સૂરિમહારાજે લીધા છે તે સર્વ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં તેઓએ લખ્યા છે સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેઓનો કાબૂ બહુ જ આ પ્રકારનો છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ અલંકારનો બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેઓના દૃષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ બહુ સ્પષ્ટ અને લાગુ પડતા છે અને તેઓની વાક્યરચના માર્મિક છે તેમની ભાષામાં ઉપદેશની ભાષાના સર્વ પ્રકાર સમાવવામાં આવ્યા છે ઉપદેશની ભાષામાં કેટલીક વાર બહુ જ કડી ભાષા રાખવી યોગ્ય છે વિષયની મધુરતા અને પ્રિયપાક પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આવી ભાષાની જરૂર છે કોઈ વખત આક્ષેપક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે કોઈ વખત કઠોર શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે સૂરિમહારાજે પણ આ જીવને કોઈ કોઈ વાર 'વિદ્વાન' અને કોઈ કોઈ વાર 'મૂઢ' કહ્યો છે, તેમ જ ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી વાંચનાર તથા સાંભળનારને આનંદ અને વિચાર થાય એ સ્વાભાવિક છે આવી સર્વ પ્રકારની ભાષાઓ પર કાબૂ મેળવવો એ સાધારણ વિદ્વાનથી બની શકે તેવું નથી યતિશિક્ષાઅધિકારમાં તેઓ સહજ આકરા થયા છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો વધારે કડક થયા છે એમાં શૈલીદોષ હો કે ન હો પણ તેઓનો આશય અતિશય મહાન હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

ગોઠવણ—અધિકારની ગોઠવણ બહુ વિચારવા લાયક છે એક પછી એક અધિકાર વધારે ઉપયોગી હકીકત બતાવનારા લખાયા છે અને ચિત્ત રાખીને વાંચનારને બહુ આનંદ આપે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ કરી છે દરેક શ્લોકની ભાષા મધુર અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત રસથી ભરપૂર અને અસરકારક છે

પ્રસાર—આ ગ્રંથ મુનિજીવન અને શ્રાદ્ધજીવનના માર્ગદર્શક તરીકે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ જણાય છે આ ગ્રંથ વ્યાખ્યાનમાં અનેક સ્થળે વારંવાર વંચાય છે તે ઉપરાંત અનેક મુનિમહારાજાઓ આ ગ્રંથ સાદ્યંત કંઠસ્થ કરે છે અને તેનો પાઠ પણ નિરંતર કરે છે એમ અનુભવ્યું છે આ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉપયોગિતાના સંબંધમાં આટલી હકીકત જ પૂરતી ગણી શકાય તેમ છે

હેતુ—જે મહાન હેતુથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે તે ખાસ યાદ આપવાની જરૂર છે સમતાપ્રાપ્તિનો નજીકનો હેતુ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરંપરાગત હેતુ એ બંને અનંતર અને પરંપર હેતુ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી શૈલીથી અને ગોઠવણથી ગ્રંથ લખાયો છે

ટીકા—આ ગ્રંથ પર શ્રી ધનવિજય ગણિએ અધિરોહિણી નામની ટીકા લખી છે એ ટીકા બહુ જ ઉત્તમ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે ટીકાકાર મહાવિદ્વાન જણાય છે અને શબ્દાર્થ લખવામાં મેં એ ટીકાનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટાંકી બતાવ્યા છે જ્યાં તેઓશ્રીનું નામ ન લખાણું હોય ત્યાં પણ તેઓની છાયા હોય જ હું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો બાળાવબોધ (ભાષામાં ટૂંકો અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિએ અને વિદ્યાસાગર ગણિએ કર્યો છે એ બાળાવબોધ ઉપરથી શા૦ ભીમસી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં ભાષાર્થ છપાવેલો છે જો કે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે છતાં પણ શા ભીમસી માણેકે તેથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે આ ગ્રંથના શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ વીરવિજય નામના સાધુએ કરી છે જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોડી મળી તેથી શબ્દાર્થ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે અસલ ગુજરાતી ભાષા તેના તે જ આકારમાં જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષામાં ફેરફાર કર્યો નથી

ક્ષમાયાચના—આ ગ્રંથનું વિવેચન લખતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દરેક વખત પૂરતો વિચાર કર્યો છે અન્ય વિદ્વાન લેખકોના આ જ વિષય પરના વિચારો અને સંવિગ્નની કેળવણીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટાંચણો આપી બનતી મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા યત્ન કર્યો છે છતાં તેમાં મંદ અભ્યાસને લીધે અનિષ્ટ રહી જવા સંભવ છે તે માટે યોગ્ય સ્થળે ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અહીં પણ કરવામાં આવે છે

યોજના—આ ગ્રંથ પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે બીજી આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછી લભ્ય થઈ છે યોગ્ય અવકાશ મળશે તો એ બન્ને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ છપાવવા વિચાર છે આ ગ્રંથની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરિયાત છે દરરોજના પાઠ માટે તેટલા સારુ મૂળ શ્લોક શબ્દાર્થ અને શ્રી રંગવિજયની ચોપાઈ સાથે એક ગજવા પેજ નાની બુકની પણ યોજના કરવાનો વિચાર છે અધ્યાત્મના વિષય પર તો તો આ ગ્રંથ તો ત્યાર પછી એક બે અપૂર્વ ગ્રંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સબંધમાં યોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે હવે આ ગ્રંથના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના ચરિત્ર પર ગવેષણા કરી ઐતિહાસિક નોંધ લઈ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય

ઇતિહાસ સબંધી દુર્લક્ષ્ય—ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ ફરિયાદ છે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની લગની ઇચ્છા ન હોવાને લીધે* એ વિષયથી ભવિષ્યની પ્રજાને ખાસ લાભ થવાનું ગણવામાં ન આવવાને લીધે કે બીજા ગમે

* મારા એ વિદ્વાન મિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે આ હકીકત બરાબર નથી તેઓ વિચારમાં લખે છે કે મુનિપુંગવોનું સાધ્યબિંદુ અન્ય હોય છે તેથી પોતાનો મહિમા વધારવા સારુ અથવા માન પ્રતિષ્ઠા સારુ તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી પણ ભવિષ્યની પ્રજાના ઉપકારની વાત તેઓના

તે કારણથી આ સમયમાં કવિઓનું મારું [illegible] [illegible] આવી [illegible] સાહિત્ય [illegible] કાળમાંથી સ્થિતિ હતી તેવી સપૂર્ણ [illegible] [illegible] [illegible] આ વિષયમાં [illegible] મળી આવે છે જે મળે છે તે ઉપર [illegible] આ [illegible] [illegible] ઉપરથી અનુમાન કરાય છે [illegible] ગ્રંથ [illegible] [illegible] [illegible] પુરાતન સમય [illegible] ગમનની [illegible] [illegible] [illegible] સ્થિતિ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેથી [illegible] [illegible] [illegible] વર્તમાનની અને [illegible] [illegible] આ ઐતિહાસિક [illegible] [illegible] ઉપરથી ધાર્મિક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનુમાન [illegible] ઉપર કામ [illegible] ઐતિહાસિક [illegible] પોતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], પણ [illegible] [illegible] [illegible] ઇતિહાસની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એના મુખ્ય [illegible] [illegible] તો પ્રસ્તુત છે

સાધનો—હિંદુઓના [illegible] [illegible] ઐતિહાસિક [illegible] [illegible] કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે જૈનોના [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] સ્થિતિ કાંઈક [illegible] છે ગુજરાત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે તે જૈન ગ્રંથોના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કાંઈ [illegible] [illegible] અને તેમાંથી જે મળી આવે છે તેનો ઉલ્લેખ થાય આ સ્થિતિ [illegible] છે તેથી આપણને જરા [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] નહિ કે [illegible] ગ્રંથોમાં પણ [illegible] ઇતિહાસ મળી આવતો નથી, પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] છે ઇતિહાસના સંબંધમાં [illegible] ઉપર [illegible] પ્રજાએ પોતા ઉપર [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંબંધમાં [illegible] [illegible] ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ દ્વારા પ્રમાણ [illegible] છે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રબંધ વગેરે ગ્રંથોમાં ઇતિહાસ મળે છે અને તે [illegible] પછીના [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] મળી આવે છે આ ઇતિહાસ પણ લગભગ [illegible] જેવો જ [illegible] [illegible] [illegible] આચાર્ય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોઈએ તેના કરતાં [illegible] [illegible] [illegible] હોઈએ તો [illegible] એ દૃષ્ટિથી આ વિષયમાં કાંઈક [illegible] થાય છે, પણ અમુક આચાર્યનું જીવનચરિત લખવું હોય તો [illegible] [illegible] અપવાદ ([illegible] [illegible] [illegible] શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય [illegible] [illegible] [illegible]) સિવાય બીજાઓના સંબંધમાં કાંઈ પણ મળે તેમ [illegible][1] સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે તેથી આ [illegible] [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] મળે તેમ તો [illegible], પણ તપાસ કરી જે [illegible] મળી આવ્યું તે [illegible] ૨૮ [illegible] [illegible] આવે છે

[illegible] ધર્મશાસ્ત્ર અને રાજાઓની [illegible] [illegible] [illegible] મળી [illegible] તેમ છે [illegible] [illegible] ઐતિહાસિક [illegible] પ્રતિમાઓ ઉપરના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ જ સિક્કાઓ તે હકીકત પૂરી પાડે તેમ છે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] કરનાર હોય તો લગભગ [illegible] ઇતિહાસ [illegible] છે

૧ આ [illegible] [illegible] [illegible] જુઓ [illegible] [illegible] પરની [illegible] [illegible] ઘણા આચાર્યોનાં ચરિત્રો મળી શકે તેમ છે [illegible] [illegible] કાવ્ય ગુરુગુણરત્નાકર સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય, [illegible], [illegible] કાવ્ય વગેરે [illegible] ગ્રંથો ઐતિહાસિક ચરિતો પૂરાં પાડી શકે તેમ છે તે ઉપરાંત અનેક ગ્રંથોમાં [illegible] પ્રશસ્તિઓ પણ ઉપયોગી [illegible] તરીકે [illegible] બજાવે છે અને લેખો તથા સિક્કાઓ પણ [illegible] કામ આવે છે

જન્મ અને દીક્ષા—આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજ છે. તેઓનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૪૦૬મા (અને ૧૪૮ મા) થયો હતો. તેઓનો જન્મ ... નગરમા થયો હતો. તેઓના માતાપિતા કોણ હતા અને તેઓ કઈ જાતિના હતા તે સંબંધી માહિતી પણ હજી સુધી મળી શકી નથી. તેઓશ્રીએ સાત વર્ષની નાની વયમા સંવત ૧૪૪ ની સાલમા જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી.[1] આવડી નાની ઉમરે દીક્ષા દેવાના સંબંધમા અત્યારે આપવાના સંબંધમા હાલ ... સાધુઓથી શો નુકશાન થાય છે ... તે સંબંધમા પૂર્વકાળમા વિચાર ... જુદા પ્રકારના હતા. હાલ અનુભવ વગરના નાની વયવાળાને દીક્ષા આપવામા ... ભૂલ થતી માને છે. પૂર્વ કાળમા સર્વાનુમતે એવો વિચાર હતો કે ઇન્દ્રિયો ... થઈ ગયા પછી આ પ્રાણીને તેમાથી ... મુશ્કેલ પડે છે, માટે પૂર્વના શુભ સંસ્કારથી કોઈ પણ પ્રાણીને લઘુ વયમા ચારિત્ર લેવા ઇચ્છા થાય તો તેમા વિઘ્ન કરવો નહીં. અંતરાય પાડવો નહીં અને તો સંસારમા આસક્ત થવાનો વખત આપવો નહીં. ઇતિહાસથી પણ એમ જણાયું છે કે જૈન શાસનમાં તેમજ અન્ય ... શાસનમા જે જે મહાત્માઓ નામ કરી ગયા છે, જેઓ અદ્ભુત ગ્રંથકર્તા ... કે વ્યાખ્યાનકાર થયા છે તે સર્વ નાની વયમા દીક્ષિત થયેલા હતા. શ્રી વજ્રસ્વામી લઘુ વયના દીક્ષિત હતા. શ્રી અભયદેવસૂરિને સોળ વર્ષની વયે તો આચાર્યપદ આપવામા આવ્યું હતું. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે તેમને દીક્ષા આપવામા આવી હતી. આ ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષ સોમસુન્દરસૂરિ સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે દીક્ષિત થયા અને શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સંબંધમા પણ તેમજ સાંભળ્યું છે. શ્રીમાન હેમચન્દ્રાચાર્યના સંબંધમા આ બનાવ ... પ્રોફેસર પીટરસન લખે છે કે ' દેવેન્દ્રે આવા નાના છોકરા (ચંગદેવ–હેમચન્દ્ર)ને પોતાનો ચેલો બનાવ્યો તે કોઈને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ ખરી રીતે જોતાં તેમા નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. એવું ધારણ આ દેશમા તથા બીજા દેશોમા અસલથી ચાલું આવ્યું છે ને ચાલ્યું આવે છે. મોટી ઉમરે પહોંચેલા માણસને જ સાધુ બનાવી શકાય એ ધોરણ સારું છે ખરું, પણ બીજા સઘળા ધર્મોમા જોઈશું તો એ જ રીતે નવા આચાર્યોને પસંદ કરવામા આવે છે. જ્યા આચાર્યને લગ્નાદિનો પ્રતિબંધ હોય ત્યા પોતાની જગા લેનાર આચાર્ય બનાવવા માટે આમ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.' પ્રો૦ પીટરસન જેવા વિદ્વાનો આ હકીકતને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી બતાવે છે પણ તે ઉપરાંત આવા અગત્યના વિષયમા મનને એક બાજુના નિર્ણય પર લાવ્યા અગાઉ ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાધુઓના સંધારણ ઉપર અને તે સંસ્થાની જરૂરિયાતના વિષય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અભ્યાસકાળ બાલ્યવયમા જ પ્રાપ્ત થાય છે અને હાલ જેમ બી. એ. એમ. એ. થતા લગભગ તેર વર્ષ તો ઇંગ્રેજી અભ્યાસમા થાય છે તેમ ધાર્મિક જ્ઞાનના એમ. એ. થતા ઘણા વર્ષો લાગવા જોઈએ એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે. આખી દુનિયા પર ઉપકાર કરવાના પ્રયોગ તો બાલ્યવયમા દીક્ષા લેનારને જ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજે કેવા ચમત્કારો કર્યા છે તે આપણે આગળ જોઈશું ત્યારે આ સંબંધનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે આવશે.

દીક્ષાગુરુ—શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજને દીક્ષા આપતી વખતે શિષ્ય કોના બનાવવામા આવ્યા હતા તેનો કોઈ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. તેઓ આગળ જણાવવામા આવશે તેમ સોમસુન્દરસૂરિની પાટે આવ્યા તેથી તેમના શિષ્ય હતા એમ બનાવવામા આવે છે, પણ આ સોમસુન્દરસૂરિનો જન્મ સંવત ૧૪૩૦મા થયો હતો અને તેઓએ દીક્ષા સાત વર્ષની ઉમરે સંવત ૧૪૩૭મા લીધી હતી. તેથી સંવત ૧૪૪૩ જે મુનિસુન્દરસૂરિનો દીક્ષાકાળ છે તે વખતે તેઓની (સોમસુન્દરસૂરિની) ઉમર તેર વર્ષની જ

---

૧ બહુ નાની વયમા દીક્ષા અપાતી નથી એવો સવાલ સાંભળ્યો છે તો ... આઠમા વરસની શરૂઆતમા દીક્ષા આપી હોય એ બનવા જોગ છે.

હોવી જોઈએ અને તેવી નાની વયમાં તેમને દીક્ષા આપવામાં આવે એ માનવામાં નથી વળી મુનિસુંદર સૂરિએ ગુર્વાવળીમાં દેવસુંદરસૂરિ જેઓ આ વખતે તપગચ્છની મૂળ પાટે હતા અને ગચ્છાધિપતિ હતા તેઓના સંબંધમાં લગભગ સિત્તેર શ્લોક લખ્યા છે તેથી કદાચ મુનિસુંદરના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ કલ્પના થાય છે *

સોમસુંદરસૂરિ—દેવસુંદરસૂરિ, જેઓ ઉગ્ર પુણ્યપ્રકૃતિવાળા હતા, તેઓ સંવત ૧૪૪૨માં [1]ગચ્છાધિપતિ થયા અને તેઓ સંવત ૧૮૫૭માં કાળધર્મ પામ્યા હતા અને સુધર્માસ્વામીની પચાસમા ગચ્છાધિપતિ હતા એમ મુનિસુંદરસૂરિ પોતાની ગુર્વાવળીના શ્લોક ૩૬૮માં કહે છે આ આચાર્યની પાટે શ્રી સોમસુંદરસૂરિ આવ્યા આ સોમસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે, અને તે 'સોમસૌભાગ્યકાવ્ય' માંથી મળી શકે તેમ છે અને તો તેઓનો અને મુનિસુંદરસૂરિનો ઇતિહાસ જરૂર પૂરતો એમના હોય તેટલો જ સંક્ષેપમાં બતાવવામાં આવે છે આ સોમસુંદરસૂરિ જ્યાનન્દસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમને ૧૮૫૦માં વાચક(ઉપાધ્યાય)પદ પ્રાપ્ત થયું હતું શ્રીમંત ગૃહસ્થો સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ મહા આડંબરથી કરતા હતા અને ગુરુમહારાજ સંઘના અગ્રણી ગૃહસ્થોની વિનતિ પરથી પોતાના શિષ્યોમાંના યોગ્ય શિષ્યને સૂરિપદ આપતા હતા આવી રીતે સોમસુંદરસૂરિએ છ શિષ્યોને સૂરિપદ આપ્યાં એમ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી જણાય છે દેવરાજ શેઠના આગ્રહથી મુનિસુંદરને ગોવિંદ શેઠને ખરચે જયચંદ્રને નીમશેઠને ખરચે ભુવનચંદ્રને ગુરરાજ શેઠના આગ્રહથી મહુવામાં જિનસુંદર વાચકને, વિશળ શેઠીના પુત્ર ચંપકના આગ્રહથી જિનકીર્તિને અને રાણપુરમાં ધરણેન્દ્ર શેઠના આગ્રહથી સોમદેવ વાચકને સૂરિપદ આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે સર્વ મહોત્સવો મહા મોટા ખરચથી અત્યંત આડંબરથી શ્રી સોમસુંદરસૂરિના વખતમાં થયા હતા આ પ્રમાણે સૂરિ ગમે તેટલા થાય પણ ગચ્છાધિપતિ તો એક જ સૂરિ હોય એવું બંધારણ હતું આ નિયમ પ્રમાણે નરસિંહ શેઠના આગ્રહથી અદ્ભુત મહોત્સવ સાથે સોમસુંદરસૂરિને સૂરિપદ સવત ૧૪૫૭માં પ્રાપ્ત થયું હતું [2] આ શેઠની ગુરુભક્તિ ઘણી ઉત્તમ હતી

---

* આ પ્રમાણે માનવાનું એક બીજું પ્રબળ કારણ છે ગુર્વાવલી ગ્રંથ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ સંવત ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કર્યો જે વખતે દેવસુંદરસૂરિને કાળ કરી ગયાને આઠ-નવ વર્ષ થયાં હતાં અને પાટ ઉપર સોમસુંદરસૂરિ હતા આ ગ્રંથને અંતે તેઓ પોતાની જાતને દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે આ આખો પેરેગ્રાફ આગળ ઉતારી લીધો છે, ત્યાંથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે આ સંબંધમાં ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી કારણ કે તે જ ગુર્વાવળીના ૪૨૭મા શ્લોકમાં લખે છે કે "તે સોમસુંદરસૂરિનો શિષ્ય મારા જેવો ગુણ વગરનો પ્રાણી ઉપાધ્યાય મનાય છે અહીં સોમસુંદરસૂરિનો શિષ્ય એ શબ્દ સામાન્ય છે કે વિશેષ છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે બંને બાજુની હકીકત તપાસતા તેઓ દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય હોય એમ માનવાનું કારણ વિશેષ રહે છે પણ તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી વળી બીજી રીતે જોઈએ તો તેઓને કદાચ દેવસુંદરસૂરિએ સોમસુંદરસૂરિની નાની વયમાં પણ તેમના નામથી દીક્ષા આપી હોય તે બનવાજોગ છે સોમસુંદરસૂરિને વીશ વર્ષની વયે તો ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું છે, તેથી તેરમે વર્ષે તેમને શિષ્ય આપ્યો હોય તો તેમાં પણ વિરોધ જેવું કાંઈ નથી

[1] પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં લખ્યું છે કે દેવસુંદરસૂરિને આચાર્ય પદ સંવત ૧૪૪૨માં મળ્યું, પણ તે હકીકત બરાબર નથી જ્યાનંદસૂરિ સંવત ૧૪૪૧-૪૨માં કાળધર્મ પામ્યા ત્યાં સંવત ૧૪૪૨માં દેવસુંદરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ થયા જ્યારે ગચ્છાધિપતિ થયા ત્યારે પણ તેઓ દેવસુંદરસૂરિના નામથી જ ઓળખાતા હતા તેથી તેઓને સૂરિપદવી તો આ સમય પહેલાં મળેલી હશે એમ જણાય છે

[2] પ્રથમ આવૃત્તિમાં વર્ષ ૧૪૫૮ લખ્યું હતું તે બરાબર નથી જુઓ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૫, શ્લોક ૫૧મો અને ગુર્વાવળી શ્લોક ૩૯૩મો આ સૂરિપદ અણહિલપુર પાટણમાં આપવામાં આવ્યું હતું

અને તે માગમા સાધુઓ તરફ સામાન્ય રીતે પણ કેવો પ્રેમ હતો તે ખાસ જ વિચારવા યોગ્ય છે સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ ક્યારે થયા તે સંવત મળી શકતો નથી પણ તેઓએ બહુ વર્ષ સુધી ગચ્છનો ભાર ઉપાડ્યો એમ અનુમાન થાય છે તેઓ સંવત ૧૪૯૯મા કાળધર્મ પામ્યા તેથી ગચ્છાધિપતિપણું લગભગ ત્રીશ-ચાળીશ વર્ષ સુધી તો કર્યું જ હશે એમ જણાય છે ઉપર જણાવેલ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ગ્રંથ કાવ્યનો એક નમૂનો છે અને તે તરીકે પણ તે ખાસ વાંચવા જેવો છે તે ઉપરાંત સોમસુંદરસૂરિના શિષ્યરત્ન પ્રતિષ્ઠાસોમે[1] તે સંવત ૧૫૨૪ મા રચેલો છે તેથી જેટલે દરજ્જે તે ઐતિહાસિક હકીકત પૂરી પાડે છે તેટલે દરજ્જે તે ઘણું આધારભૂત સીધા પુરાવા જેવો પણ ગણી શકાય તેમ છે આ ગ્રંથ ઘણી હકીકત પર અજવાળું પાડે છે અને આ ઉપોદ્ઘાતના ઐતિહાસિક વિભાગમા તેનો આધાર વારંવાર લેવામા આવ્યો છે

આચાર્યપદ ઉત્સવનું 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્યમા વર્ણન—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિને વાચકપદવી (ઉપાધ્યાયની પદવી) વિક્રમ સંવત ૧૪૬૬મા આપવામા આવી હતી અને તે વખતથી તેઓ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા આ વખતે ગચ્છાધિપતિ સોમસુંદરસૂરિ હતા એ હકીકત ખાસ નોંધી રાખવા જેવી છે એ જ મહાત્માને દેવરાજ શેઠના આગ્રહથી વિક્રમ સંવત ૧૪૭૮મા સૂરિપદ મળ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિના નામથી પૃથ્વીતળ પર પ્રસિદ્ધ થયા આ સૂરિપદવીનો મહોત્સવ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમા બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તેની અત્ર નોંધ કરી છે વર્ણન કરનાર નજરે જોનાર હતા તેથી અતિશયોક્તિનો સંભવ પ્રમાણમા ઓછો છે આ હકીકત સોમસૌભાગ્યકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમા બતાવવામા આવી છે તેના શરૂઆતના ભાગનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે —

દેવસુંદરસૂરિ સ્વર્ગે ગયા પછી ગચ્છનો ભાર સોમસુંદરસૂરિને માથે આવ્યો તેઓ મહાપ્રતાપી વિદ્વાન હતા આ સૂરિરાજના દર્શન કરવાથી પૂર્વના ગૌતમ જંબૂ સ્થૂલભદ્ર વગેરે મહાત્માઓ યાદ આવે તેમ હતું ગુરુમહારાજ ફરતા ફરતા વૃદ્ધ નગરમા આવી ચડ્યા (નગરનું નામ સમજી શકાતું નથી કદાચ તે વૃદ્ધ[2] નામનું નગર હોય તો ના નહિ પણ એવા નામથી કોઈ ગામનું નામ સમજી શકાતું નથી) આ નગર બહુ રમણીય હતું (કવિએ અત્ર નગરનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે)

૧ આ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનું બનાવેલું છે પણ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય જે દેવવિમળ ગણિએ બનાવ્યું છે, તેના પહેલા સર્ગના ૧ મા શ્લોકમા તેઓ કહે છે કે तथा सुमतिसाधुसूरिकृतसोम सौभाग्यकाव्य એટલે દેવવિમળગણિ જેમણે સદરહુ ગ્રંથ સંવત ૧૬૭૧ થી ૮૧ સુધીમા બનાવ્યો જણાય છે તેમના મત પ્રમાણે સોમસૌભાગ્યકાવ્યના કર્તા સુમતિસૂરિ હતા એમ જણાય છે પણ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૭૮ મા શ્લોકમા લખે છે કે साधुना सुमतिसाधुनादरात् न य काव्य निमम એનો અર્થ સુમતિ સાધુના આદરથી આ નવું કાવ્ય ગાયું એમ જ કરવો જોઈએ તેમજ તે જ સર્ગના ૭૩મા શ્લોકથી આ ગ્રંથકર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે દેવવિમળસૂરિ બહુ નજીકના સમયમા થયા છતા તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે તેથી આ હકીકત વિચારવા લાયક છે સુમતિસાધુસૂરિ તપગચ્છની ગાદી ઉપર ૫૪મી પાટે થયા છે સદરહુ દશમા સર્ગનો ૭૪મો શ્લોક ક્ષેપક જેવો જણાય છે

૨ આ વૃદ્ધ નામનુ નગર તે ગુજરાતમા વિશનગર પાસે આવેલ વડનગર શહેર છે એમ મારા એક મિત્ર કહે છે તેની પુષ્ટિમા તેઓએ જે કારણો આપ્યાં છે તે બહુ ખાતરી કરનારા છે તેઓ કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —મૂળ શ્લોકમા હકીકત છે તેને છૂટી પાડવાથી નીચેનો ભાવ નીકળે છે स वृद्ध गुर्जरात् वृद्ध नगरं जाजगाम આ ગ્રંથના સર્ગ ૭ ના તેરમા શ્લોકમા જણાવ્યા મુજબ વડનગરના મધ્યભાગમા અત્યારે પણ આદીશ્વર ભગવાન તથા ઋષિતસ્વામીનાં બે ચૈત્યો મોજૂદ છે અને તે સંપ્રતિ રાજાના કરેલા

આ નગરીમા આદીશ્વર પ્રભુ તથા મહાવીર પરમાત્માના બે ભવ્ય વિહારો હતા એ નગરની રામાઓ અને આરામો સરખી રીતે શોભતા હતા ઇન્દ્રની અમરાવતી જેવા આ શ્રેષ્ઠ અને સંપત્તિના નિધાનરૂપ નગરમા લક્ષ્મીવાળા અને પોતાની બુદ્ધિથી નવેના એક દેવરાજ નામના શેઠ વસતા હતા એ શેઠને હેમરાજ નામનો નાનો ભાઈ હતો અને ત્રીજો ધર્મસિંહ નામે ભાઈ હતો આ બન્ને ભાઈઓ પણ ન આરા હતા અને ભોગ ભાઈને બે ભુજારૂપ હતા એક પ્રસંગે દેવરાજ શેઠે પોતાના ભાઈઓને કહ્યુ, બધુઓ! નાશ પામનારૂ આ ધન કોઈના વ મા સ્થિર રહ્યુ નથી અનેક ચક્રવર્તીઓ અને સાર્વભૌમ રાજાઓ આ દુનિયામા ધનથી પ્રધાન થઈ ગયા છે તેમ જ વાસુદેવો પણ દ્રવ્યની ઋદ્ધિસિદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેમ જ શ્રી વિક્રમ નળ મુંજ અને ભોજરાજા પૃથ્વીપ્રખ્યાત થઈ ગયા છે આવાઓના ઘરમાં પણ લક્ષ્મીએ સ્થિરપણું કર્યું નથી તેથી પ્રાન પુન લક્ષ્મીનુ દાન કરી કૃતાર્થ થાવ છ તમે બન્ને મનમા વિચાર કરી જો સમતિ આપો તો આ દ્રવ્યવડે સુરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરું " બન્ને ભાઈઓએ બહુ ખુશીથી સમતિ આપી એટલે દેવરાજ શેઠ હાથી સોમસુન્દરસૂરિ મહારાજ પાસે આવ્યા અને ગુરુ મહારાજને વંદના કરી (હવેનો ભાગ વિશેષ પ્રસ્તુત છે તેથી વિસ્તારથી સપૂર્ણ આપવામાં આવે છે)

> ज्यजिणवृद्धिशशिरोमणिश्च गच्छाधिप स्वच्छमतिप्रसारम् ।
> श्रीसूरिश्रीयत्पदभूमिवित्तव्ययस्य निमावणत प्रसीद ॥ ३१ ॥

ચતુર પુરુષોમા પ્રધાન તે શેઠે મહાબુદ્ધિશાળી સુરિમહારાજને વિનતિ કરી કે "આપ દિવ્ય સુરિપદના સ્થાનમા મારા પૈસાનો વ્યય કરવા માટે પ્રસન્ન થાઓ" મતલબ મારા ખરચે કોઈ મુનિના સુરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરો (૩૧)

> ततो गुरु सौवविनेयवृन्दे ददौ सदौन्नत्यगुरु स्वदृष्टिम् ।
> श्रीवाचकेन्द्रे मुनिसुन्दराह्वे विशेषतो योग्यतया तया च ॥ ३२ ॥

ત્યાર પછી ઉન્નતિના ગુરુ તે ગુરુમહારાજે પોતાના શિષ્યસમૂહ પર દૃષ્ટિ નાખી અને ખાસ કરીને વાચકેન્દ્ર શ્રીમુનિસુન્દર ઉપર તેની વિશેષ યોગ્યતાને લીધે તેમની દૃષ્ટિ ઠરી (૩૨)

> जल्पत्यनल्प सविकल्पजाल सदाप्यनुस्यूतमतिप्रभूतम् ।
> श्राक् संस्कृत प्रो मदवादिवृन्द मनाक यस्मिन् किल काकनाशम् ॥ ३३ ॥

જે મુનિસુન્દર ઉપાધ્યાય અતિ બુદ્ધિથી વ્યાપ્ત તર્કના જાળો વચનમાગથી પ્રવાહ આપે છે ત્યારે સંસ્કારવાળો મત્ત વાદીઓનો સમૂહ કાગડાની પેઠે તત્કાળ નાસી જાય છે અર્થાત્ વાદ વિવાદમા વાદીઓને બહુ જલદીથી વાણી વડે પરાજિત કરી નાખે તેવા છે (૩૩)

> स्वसाध्यसिद्ध्यै सति यत्र हेतूपन्यासमातन्वति वादभूमौ ।
> प्रावादको मादभर शरीरे स्वेदेन साद्र किल जागलीति ॥ ३४ ॥

છે વળી સાતમા શ્લોકમા સમેના તળાવની હકીકત કહી છે તે તળાવ પણ હાલ મોજૂદ છે અને ઘણુ મોટુ છે, અને તેનુ નામ પણ સમેના તળાવ જ કહેવાય છે પથ્થરનુ બાંધેલુ છે અને તેની ચારે બાજુએ વેદિકાઓ છે તળાવ ફરતા આંબા આદિના ઝાડો પણ ઘણા છે તદુપરાન્ત તે જ પ્રથમના સ૦ ૨ સર્ગના ૫ દરમા શ્લોકમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે નગર ફરતા ૩૬૦ તળાવો છે પણ કાળે કરીને છીછરા થઈ ગયા છે વળી કુંડો પણ ઘણા છે વર્ણનમા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે આમા અને રાયણના ઝાડો પણ ઘણા છે આ પ્રમાણે સત્ય વર્ણન મળતું હોવાથી વૃદ્ધનગર તે જ વડનગર હોય એમ માનવાનાં ઘણા કારણો જણાય છે

જે વાચકપતિ આ ભૂમિમા પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે હેતુનો ઉન્યાસ કરે છે (સાધ્ય અને હેતુ બંને તર્કના પારિભાષિક શબ્દો છે) ત્યારે ઉત્ર વાણીઓના ઉષ્માનો સમૂહ શરીરમા જેમ પરસેવો ગળી જાય તેમ ગળી જાય છે (૩૪)

यद्विर्मिता श्रीगुरुभव्यका-यविज्ञप्तिगङ्गया गुणसत्तरङ्गया ।
प्रक्षालयन्ती कलिकल्मषौघ हृष्टमकार्षीत्सुमन समूहान् ॥ ३५ ॥

જે વાચકેન્દ્રની રચેલી શ્રી ગુરુની ભવ્ય વિનતિ પ ગગા નદી ગુણરૂપ તરંગોની ઉજળી અને કલિ કાળના પાપસમૂહને ધોઈ નાખતી એક વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવતી હતી (આ કાવ્ય ત્રિ શતરંગિણી જેનો એક ભાગ ગુર્વાવલી છે, તેને સૂચવતુ હોય એમ જણાય છે આ કાવ્ય તેમણે સુરિપદ મેળવ્યા પહેલા સવત ૧૪૬૬મા લખ્યુ હતુ એ આપણે હવે પછી જોઈશું

येन प्रक्लृप्ता स्तुतय स्तवाश्च गाम्भीर्यभृत्न यमदृग्साश्चा ।
श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीना कृतीमतौद्धा अनुचक्रिरे ता ॥ ३६ ॥

જેમણે રચેલ ગભીરતાની ભરપૂર નવીન ઉત્તમ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરાદિ મહાકવિઓની કરેલી બુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામેલી કૃતિઓને અનુસરતી હતી અર્થાત્ કાવ્યચમત્કૃતિ, રસ અને અનકારથી ભરપૂર હતી (આ અને સ્તોત્રરત્નકોશ નામના તેઓનાં પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો અને તે ઉપરાત બીજા અત્યારે ન જણાતા સ્તવનોને સૂચવતો હોય એમ જણાય છે (૩૬)

सत्युक्तिभृत्संस्कृतजल्पशक्ति सहस्त्रनाम्ना कथनैकशक्ति ।
तात्कालिकी नव्यकवित्वशक्ति य विनाऽ यत्र समीक्ष्यतेऽद्य ॥ ३७ ॥

સુયુક્તિથી ભરપૂર સસ્કૃત બોલવાની શક્તિ એક હજાર નામોને એકસાથે કહેવાની શક્તિ અને તાત્કાળિક નવીન કવિતા બનાવવાની શક્તિ આમના સિવાય અત્યારે બીજા કોઈમા જોવામા આવતી નથી (સસ્કૃત ભાષા પર કાબૂ સહસ્રાવધાનીપણુ અને શીઘ્રકવિત્વ—આ ગુણ વિરલ અને પ્રતિપાદન થાય છે) (૩૭)

विद्या न साऽऽस्ते निरवद्यताभृत्कला न सा वास्ति वरा धरायाम् ॥
यस्या न यस्याङ्घ्रिगणार्चितस्य बुद्धिर्विशुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ३८ ॥

દુનિયામાં એવી કોઈ પણ નિરવદ્ય વિદ્યા નથી અને એવી કોઈ ઉત્તમ કળા નથી કે જેમા અનેક મનુષ્યના સમૂહે પૂજેલા આ મુનિસુન્દર વાચકેન્દ્રની બુદ્ધિ સારી રીતે પ્રસાર પામતી ન હોય અર્થાત્ તેઓશ્રીની બુદ્ધિ સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરી શકતી હતી (૩૮)

मत्याविन सन्ति परे सहस्रा अनल्पवैदुष्यधरा धरायाम् ।
पर न यस्य प्रसरत्प्रकर्षप्रज्ञस्य विज्ञस्य तुलाभृत स्यु ॥ ३९ ॥

આ દુનિયામા કોઈ પણ પ્રકારના દુર્ગો ગહન વિદ્વત્તાને ધારણ કરનારા હજારો બુદ્ધિમાન પુરુષો છે પણ પ્રસાર પામતી ઉત્કર્ષવાળી બુદ્ધિને ધારણ કરનાર વિદ્વાન મુનિસુન્દર ઉપાધ્યાયની સરખામા ઊભા આવે તેવા કોઈ નથી (૩૯)

त वाचक सूरिपदार्हमर्हमनोमतिस्फातिकर विमृश्य ।
यचोऽनुमेने सुमना नदेनरा [illegible] गणाधिराज ॥ ४० ॥

આ વાચકેન્દ્ર મુનિસુંદરને આર્હત મતની ઉન્નતિ કરનારા અને સૂરિપદને યોગ્ય જાણીને શુભ મત વાળા ગચ્છપતિ સોમસુન્દરસૂરિએ તે ભોગા શ્રેષ્ઠી દેવરાજના વચનને અંગીકાર કર્યું (૪૦)

अथाप्तमौ धाम निशम्य तच्चित्तं प्रहृष्टः कृतिनां गरिष्ठः ।
प्राक् प्राहिणोत् कुङ्कुमपत्रिकाश्च श्रीदेवराजः सम भूमितलेऽखिलेऽपि ॥ ४१ ॥

પછી કૃતાર્થ પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ તે દેવરાજ શાહ હૃદયમા બહુ આનંદ પામતો પોતાને ઘેર ગયો અને તત્કાળ પોતાની જાતિ સાથે આખી પૃથ્વી ઉપર કુંકુમપત્રિકાઓ (કંકોત્રીઓ) મોકલી (૪૧)

समागमन् सङ्घजनाश्च तेनाहूताः प्रभूताः परिपूतचित्ताः ।
तदा च रूपात्तसुपर्वगर्वैस्तैस्तत्पुरं स्वःपुरवद्विरेजे ॥ ४२ ॥

તે શ્રેષ્ઠીએ બોલાવેલા પવિત્ર ચિત્તવાળા ઘણા સંઘજનો એકઠા થઈ ત્યાં આવ્યા. રૂપથી દેવતાઓના ગર્વને પણ તોડનારા આ આવેલા લોકોથી તે નગર સ્વર્ગલોકના નગરની પેઠે શોભા આપવા લાગ્યું (૪૨)

भेर्यादिवाद्यानि भृशं जगर्जुरूर्जस्वलानि माङ्गल्यरवाकुलानि ।
सम च ते प्राक् सुकृतानि तानि पुराकृतानि प्रथितानि तस्य ॥ ४३ ॥

માંગલિક શબ્દોથી અનુકૂળ ભેરી વગેરે વાજિંત્રો ઉત્કટપણે ઊંચા સ્વરથી વાગવા માંડ્યા અને તેની સાથે તે શેઠે પૂર્વે (પૂર્વ ભવમાં) કરેલાં સુકૃતો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં (આ ભવમાં લક્ષ્મી મળી છે તે ગત ભવના સુકૃતો સૂચવે છે) (૪૩)

वातोर्मिवेल्लद्रुचिकेतनानि निकेतनानि व्यवहारिणोऽस्य ।
बभासिरे तस्य गुणार्पितस्य श्रद्धोल्लसल्लोकमनांसि सत्यम् ॥ ४४ ॥

પવનના તરંગોથી આ શેઠના જે મંદિરની ધજાઓ ફરકતી હતી, તે મંદિરો જાણે તે ગુણવાન શેઠના શ્રદ્ધાવડે ઉલ્લસિત થયેલાં મન હોય તેવાં શોભતાં હતાં (૪૪)

तदा च सुत्रामपुरस्य शोभां शुभां बिभर्ति स्म पुरं तदुच्चैः ।
पदे पदे यत्प्रमदप्रदाभ्या निरीक्ष्यतेऽमर्त्यसुपर्वराजिः ॥ ४५ ॥

તે વખતે તે નગર ઇન્દ્રના નગરની ઉત્તમ શોભાને ધારણ કરતું હતું, કારણ કે સ્થાને સ્થાને દેવતાઓની શ્રેણીઓ હર્ષ ઉપજાવતી જોવામાં આવતી હતી મતલબ કે મનુષ્યોની પંક્તિ દેવપંક્તિ જેવી શોભતી હતી (સુપર્વ એટલે દેવતાઓ અથવા સારા પર્વોત્સવો એ શબ્દનો શ્લેષ બહુ સુંદર અર્થચમત્કૃતિ આપે છે) (૪૫)

सर्वाङ्गचार्वाभरणाभिरामा रामाः सकामाः प्रददुस्तदानीम् ।
न केवलं सद्धवलानि नेत्रश्रोत्रश्रुतीनामपि च प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

આખા શરીર પર પહેરેલાં સ્થાનોચિત સારાં આભૂષણોથી સુંદર લાગતી સકામ રામાઓ તે પ્રસંગે કેવળ ધવળ વસ્ત્રાદિથી નેત્રોને આનંદ આપતી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ધવળમંગળાદિથી શ્રોતાઓની શ્રવણેન્દ્રિયને પણ આનંદ આપતી હતી (૪૬)

महोत्सवेषु प्रथितेषु तेषु समन्ततः सन्ततमद्भुतेषु ।
सोत्कर्षहर्षेण पुरात् पुराणः शोकस्तदानीं निरकासि सद्यः ॥ ४७ ॥

આવી રીતે તે અદ્ભુત મહોત્સવો જ્યારે ચારે તરફ હર્ષના ઉત્કર્ષથી પ્રસરી રહ્યા ત્યારે પુરાણા જૂના શોકને તત્કાળ તે નગરમાંથી દેશવટો આપવામાં આવ્યો હતો (૪૭)

मुहूर्तघस्रऽथ रमासनाययुगादिनाथस्य पृथूच्चचैत्ये ।
श्रमण्डि नन्दिर्गुरुभिस्तदानीमुर्व्यो च गुर्व्यो स्वयश समृद्धि ॥ ४८ ॥

મુહૂર્તનો દિવસ આવ્યો એટલે શોભાયમાન શ્રી આદિનાથના ઊંચા અને વિશાળ ચૈત્યમા ગુરુએ મોટી પૃથ્વીમા યશની સમૃદ્ધિરૂપ નદી મારી (આ નદી એ ચતુર્મુખ જિનસ્થાપના છે અને દીક્ષા અવસરે સમવસરણની રચના કરવામા આવે છે તે એ જ એની સમજ સર ક્રિયા થાય છે) (૪૮)

महामहौघे प्रसरत्यनल्पे माङ्गल्यजल्पेऽखिलनन्दिना च ।
श्रीतापकाना वरसूरिमन्त्र प्रादा मुदा श्रीतपगच्छनाथ ॥ ४९ ॥

જ્યારે મોટા મોટા મહોત્સવો થઈ રહ્યા હતા અને સર્વ બદીઓ માગલ્ય ધ્વનિ કરતા હતા તે વખતે શ્રી તપગચ્છના સ્વામીએ શ્રી મુનિસુંદર વાચકને હર્ષથી ઉત્તમ સૂરિમત્ર આપ્યો (૪૯)

सङ्घाधिप श्रीयुतदेवराज सदावदातैरवदातकीर्ति ।
उरस्वता दानजल प्रवर्षन् प्रावृड्घनाभो ददृशे तदानीम् ॥ ५० ॥

તે વખતે નિરતર શુદ્ધ માર્ગો ભરવાથી જે સઘપતિ દેવરાજ શેઠની કીર્તિ ઉજ્જ્વળ થયેલી છે તે શેઠ ઉત્સાહથી દાનરૂપ વરસાદ વરસાવતો ચોમાસાના મેઘ જેવો દેખાવા લાગ્યો (૫૦)

माणिक्यरत्नै प्रवरैश्च चीरविभूषणैर्यवकृतदूषणैश्च ।
प्रचक्रिरे तेन नरेन्द्रकल्पा कल्पाङ्घ्रिपाभेन वनीपकौघा ॥ ५१ ॥

કલ્પવૃક્ષ જેવા તે ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીએ ઉત્તમ માણિક્ય રત્નોથી અને નિર્દોષ આભૂષણોથી યાચકોના સમૂહને રાજા જેવા બનાવી દીધા (૫૧)

मुक्ताफलैर्निर्मलकान्तिकान्ताचितरत्नरत्नैर्विशदाक्षतैश्च ।
वर्धापयामासुरसीमरूपा स्त्रिय श्रिय सद्युतिभिर्गुरूस्तान् ॥ ५२ ॥

અત્યત રૂપ-સૌદર્યવાળી સ્ત્રીઓએ તેજવાળા મુક્તાફળોથી નિર્મળ કાંતિવાળી કાતાને યોગ્ય રત્નોથી અને ઉજ્જ્વળ અક્ષતથી તે ગુરુમહારાજને તે કાળે વધાવી લીધા (૫૨)

गजत्सूर्जितवर्यतूर्यनिकरे दिक्चक्रकुक्षिम्भरि-
ध्वाने सद्धवलध्वनौ च नितरा प्रोत्सर्पति स्त्रीमुखात् ।
हूहूतुम्बरुजैत्रगायनगणैर्विस्तार्यमाणे च सद्-
गीते श्रीगुरवो विनेयसहिता श्रीधर्मशाला ययु ॥ ५३ ॥

ઉગ્ર અને ઉત્તમ વાજિંત્રોનો સમૂહ ગાજી રહ્યો હતો સ્ત્રીઓના મુખમાથી દિશાસમૂહના અતરને પૂરતો ધવળમંગળનો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પ્રસરતો હતો અને હૂહૂ તથા તુબરુ નામના ગધર્વોને જીતે તેવા ગાયક (ગાનારાઓ)ના સમૂહો ઉત્તમ ગાયનને ગાઈને વિસ્તારતા હતા—એ વખતે શ્રી ગુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઈને ધર્મશાળામા પધાર્યા (૫૩)

प्राज्यस्फुरत्कान्तिकवा मृदुलसन्नर्मप्रतिष्ठानिका,
श्रीमण्डोज्ज्वलपट्टमुख्यसिचयैश्चञ्चत्प्रमालङ्कृतै ।
रम्यश्रीयुतसोमसुन्दरमहासूरीश्वराणा व्यधात्,
पूजा श्रोधितदेवराजमहिमा श्रीदेवराजस्तदा ॥ ५४ ॥

સ્ફુરણાયમાન કાંતિવાળા, કોમળ અને ઉજ્જ્વળ કપડાં વગેરે વસ્ત્રોથી તે દેવરાજ શેઠ કે જે લક્ષ્મીને લીધે દેવરાજ (ઇન્દ્ર)ના મહિમાનો આશ્રય કરતો હતો ... દૂર સુધી સભળાય તેવા મધુર ગાયનો

ચાનતા હતા ત્યારે શ્રીયુત સોમસુન્દરસૂરીશ્વરની પૂજા કરી અર્થાત્ કપડા વગેરે વસ્ત્રો વહોરાવ્યા (હાલમા પણ પન્યાસપદવી સુરિપદવીના મહોત્સવ વખતે આવી જ રીતે વસ્ત્રો વહોરાવવાનો રિવાજ જોવામા આવે છે) (૫૪)

पत्त्रानैर्विविधै स धीरमुकुट सद्गन्धकूरोत्करै-
र्दालिस्फातिततै ससौरभघृतैर्घोलामृतैश्चामितै ।
श्रीसङ्घ सकल कलङ्करहितश्रीर्जेमयामास तन्,
पूजा चोरचयैर्व्यधाद्य गणनातीतै प्रतीतैर्गुणै ॥ ५५ ॥

धीर પુરુષોમા મુકુટ સમાન અને નિષ્કલંક લક્ષ્મીવાળા તે શ્રેષ્ઠીએ વિવિધ પ્રકારના પક્વાન્નોથી, પુષ્કળ દાળની સાથે ઉત્તમ ગધવાળા કૂર (ધાન્ય)ના સમૂહથી અને સુગધી ઘીથી ભરપૂર એવા અપરિમિત ઘેબરરૂપ અમૃતથી આખા શ્રીસઘને જમાડતો અને ગુણોથી પ્રખ્યાત એવા અપરિમિત ચીર (વસ્ત્રો)થી તેની પૂજા કરી (૫૫

श्रीमान् सूरिपदे पदेऽथ यशसा कारापिते श्रीगुरो-
रादेशान्मुनिसु दरादितिवरश्रीसूरिणा संयुत ।
युक्त पञ्चशतामितैश्च शकटैरुच्चर्द्धजैर्भूयसा,
सङ्घेनाप्यनघेन तूर्णमचलत् श्रातीर्थयात्रा प्रति ॥ ५६ ॥

શ્રીમાન્ શ્રેષ્ઠી યશના સ્થાનરૂપ સૂરિપદે તેમને સ્થાપન કરાવ્યા પછી શ્રી ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રતધારી ઓમા ઉત્તમ એવા તે શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિની સાથે પાનસો ગાડાઓ અને ધજા સુભગ લઈ મોટો નિર્દોષ સઘ કાઢી તત્કાળ તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા (૫૬)

भेर्यादूर्जितहृद्यवाद्यनिनदैर्यामाङ्गण गर्जयन्,
रङ्गत्तुङ्गतुरङ्गमक्रमखुराघातै क्षिति कम्पयन् ।
चञ्चद्वर्णसुवर्णदण्डकलशैर्देवालयैरुन्नते
शोभा बिभ्रदभ्रशुभ्रयशसा शुभ्रन् पुनः क्ष्मातलम् ॥ ५७ ॥
श्रीशत्रुञ्जयपर्वतेऽपि च गिरौ श्रीरैवते दैवत,
श्रीनाभेयजिन निरस्तवृजिन नेमीश्वर भास्वरम् ।
नत्वा तत्र महोत्सवाननवान् कृत्वा च दत्त्वा धन,
भूत्वा सङ्घपति कृती निजगृह चागात्ससङ्घोऽनघ ॥ ५८ ॥

ભેરી વગેરે ઉગ્ર અને મનોહર વાજિંત્રોના શબ્દોથી આકાશને ગજાવતા ચપળ રીતે ચાલતા ઊચા અશ્વોના ચરણની ખરીઓના આઘાતથી પૃથ્વીને કપાવતા, સુદર વર્ણવાળા સુવર્ણના દડ, અને કળશ યુક્ત ઊચાં જિનાલયોથી શોભાને ધારણ કરતા અને પોતાના અતિ ઉજ્જ્વળ યશથી પૃથ્વીને ઉજ્જ્વળ કરતા તે દેવરાજ શેઠ શ્રી શત્રુંજયગિરિ ઉપર રહેના પાપને દૂર કરનારા અને પ્રકાશમાન શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને અને રૈવતાચલ (ગિરનાર) પર રહેતા તેવા જ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમી ત્યા આગળ નવા નવા અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરી પુષ્કળ ધનનુ દાન આપી અને ખરેખરા સઘપતિ થઈ આખા નિર્દોષ સઘની સાથે લઈ પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા (૫૭-૫૮)

श्रीगच्छेन्द्रगिरा सुधारसकिरा शिष्योत्करै संयुता,
गर्वात्पर्वतपादिसिन्धुरघटाविन्यासपञ्चानना ।

पूर्णे दुप्रतिमानना घनजनाह्लादप्रकृपप्रदा,
श्रीमन्तो मुनिसुन्दराह्वगुरव क्षाणौ विहार व्यधु ॥ ५२ ॥

પછી ગવથી ભરપૂર એવા કુવાદીરૂપ ગજેન્દ્રોની ઘણને ત્રાસ આપવા માટે કેસરીસિંહ જેવા પૂર્ણચન્દ્ર સમાન મુખવાળા અને ઘણા લોકોને ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપનારા તે શ્રીમાન મુનિસુન્દરગુરુ એ અમૃત રસને ઝરતી શ્રી ગચ્છપતિ (સોમસુન્દરસૂરિ)ની આજ્ઞાથી શિષ્યોના સમૂહ સાથે ત્યાંથી પૃથ્વીતલ ઉપર વિહાર કર્યો અને જુદે જુદે સ્થાનકે વિહાર કરી ગયા (૫૯)

આવી અદ્ભુત રીતે આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિને આચાર્યપદનો અભિષેક થયો એ હકીકત વાચતા બહુ માન ઉત્પન્ન થઈ ઉપજે છે ગચ્છાધિપતિ સોમસુન્દરસૂરિનુ સ્વર્ગગમન સવત ૧૪૯૯ મા થયું એમ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પોતાની પટ્ટાવલીમા લખે છે આ વખતે સર્વ આચાર્યોમા શ્રેષ્ઠ મુનિસુન્દરસૂરિ ગચ્છના અધિપતિ થયા તેઓનુ સ્વર્ગગમન સવત ૧૫ ૩ મા થયું તેઓનુ જીવન ૬૭ વર્ષનુ થયુ ત્યારે તેમણે કાળ કર્યો તેમા ૬૦ વર્ષ દીક્ષાપર્યાય પાળ્યો ૨૫ વર્ષ આચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ રહ્યા અને ગચ્છાધિપતિપણાનો ભાર માત્ર ૪ વર્ષ જ વહન કર્યો જોકે સભવિત છે કે ગુરુની વૃદ્ધાવસ્થામા તેઓએ જ ગચ્છની વ્યવસ્થા ઉપર ગુરુમહારાજની માજુએ રહીને પૂરતી રીતે ધ્યાન આપ્યું હો

વિદ્વત્તા અને યાદશક્તિ—આ સૂરિમહારાજ અસાધારણ વિદ્વત્તા ધરાવતા હતા તેઓની યાદશક્તિ બહુ તેજસ્વી હતી અને શાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન અદ્ભુત હતુ તેઓ એક હજાર અવધાન કરી શકતા હતા જુદી જુદી એક હજાર બાબત પર ધ્યાન આપવુ અને તેમાંનો કોઈ પણ ભાગ પૂછવામા આવે તેને કહી બતાવવો એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અસાધારણ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત યાદશક્તિ અને બુદ્ધિબળનો નમૂનો છે આ કાળમા વધારેમા વધારે સો અવધાન કરનારા સાભળ્યા છે જ્યારે કોઈ કોઈ આઠ, દશ કે પદર સુધી અવધાન કરનારા હોય છે, તેઓ તરફ પણ વિદ્વાનો અપૂર્વ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે તો આવા હજાર અવધાન કરનારની કેવી અદ્ભુત શક્તિ હશે તે ધ્યાનમા આવી શકવુ પણ બહુ મુશ્કેલ છે આત્માનુ બ્રહ્મચર્ય અને મન પર અપૂર્વ કાબૂ વગર આ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી મહા મુશ્કેલ છે તેઓ સહસ્રાવધાની તરીકે ગ્રંથોમા પ્રસિદ્ધ થયા છે તેઓનુ જ્ઞાન કેટલુ અપૂર્વ હતુ તેનો ખ્યાલ કરવા માટે બીજી એ હકીકત ઇતિહાસમા નોધાયેલી છે તેઓને દક્ષિણ દેશના કવિઓએ 'કાલી સરસ્વતી'નુ બિરુદ[1] આપ્યું હતુ અન્ય કોમના વિદ્વાનો અપૂર્વ વિદ્વત્તા વગર આવુ ઉપનામ આપે એ અસભવિત છે અને તેમા પણ દક્ષિણના વિદ્વાનો બહુ વિચાર કરીને જ પદવી આપે છે દક્ષિણ દેશના કવિઓની પ્રખ્યાતિ ભર્તૃહરિના વખતથી છે તેઓ એક પ્રસગે કહે છે કે **अत्र गीत सरसकवय पार्श्वतो दाक्षिणात्या** (ભોગ આગળ ગીત ગવાતા હોય અને બને બાજુએ દક્ષિણ દેશના કવિઓ મિષ્ટ વાણી બોલતા હોય વગેરે) આ ઉપાધિનો અર્થ શુ થાય છે તે બરાબર સમજી શકાતુ નથી? પરતુ કવિત્વશક્તિમા અદ્ભુત ચાતુર્ય બતાવનારને તે પદવી મળે છે એમ માલૂમ પડે છે તેઓ કવિત્વશક્તિમા આટલા નિપુણ હતા તે ઉપરાત તર્ક-ન્યાયમા પણ બહુ નિપુણ હતા તેઓને મુઝફ્ફરખાન બાદશાહ તરફથી વાદીગોકુળષડ નુ બિરુદ મળ્યુ હતુ વાદીઓરૂપ ગાયોના સમૂહના તેઓ પતિ હતા એટલે તેઓ અનેક વાદીઓને પોતાને કબજે રાખી પરાસ્ત કરી શકે એવી શક્તિવાળા હતા એમ આ બિરુદનો અર્થ થાય છે આવી રીતે તેઓની યાદશક્તિ કવિત્વશક્તિ અને તર્કશક્તિ બહુ ખીલેલી હતી એમ જણાય છે

---

૧ સરસ્વતીનો વર્ણ ધવલ છે પણ શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજનો વર્ણ કાળો-શ્યામ હતો તેથી તેઓ સાક્ષાત્ સરસ્વતી અવતાર શ્યામ વર્ણમા હોય એવી ઉપાધિ તેમને મળી હતી એવો પ[illegible] ગભીર વિજયજીનો અભિપ્રાય છે

સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને ન્યાયશક્તિ Memory, Imagination and Reasoning faculty આ ત્રણ મગજની શક્તિઓ છે અને એ ત્રણે એમ જ પુરુષમા બહુ વિસ્તાર થયેલી હોય એવા દાખલા જવલ્લે જ જોવામા આવે છે લગભગ તો જોવામા આવતા એમ કહીએ તો ચાલે ત્રણમાથી એકાદ શક્તિ ઓછીવત્તી ખીલેલી હોય એવા દાખલાઓ તો બને છે, પણ ત્રણેનો એકત્ર યોગ તો અલ્પ સ્થાને દેખાય છે

ચમત્કાર—આ મહાત્મા સૂરિમહારાજની અદ્ભુત શક્તિઓ સબંધમા તેમના સમયની નજીકમા થયેલા વિદ્વાનો કેવો અભિપ્રાય બતાવી ગયા છે એ જાણવુ પ્રાસગિક થઈ પડશે તેઓના વખતમા જ થયેલા શ્રીપ્રતિષ્ઠાસોમ નામના મુનિરાજ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગમા લખે છે કે —

श्रीसोमसुन्दरयुगोत्तमसूरिपट्टे श्रीमान् रराज मुनिसुन्दरसूरिराजः ।
श्रीसूरिमन्त्रवरस्मरणैकशक्तिर्यस्याभवद् भुवनविस्मयदानदक्षा ॥
श्रीरोहिणीति विदिते नगरे सतीति पश्चात्कृते किल चमत्कृततत्पुरेशः ।
ऊरीचकार मृगयाकरणे निषेधं, प्रावर्तयन्निखिलनीवृति चाप्यमारिम् ॥
प्रागेव देवकुलपाटकपत्तने यो, मारेरुपद्रवकुलं दलयाञ्चकार ।
श्रीशान्तिकस्तवनतोऽवनतोत्तमाङ्गभूपालमौलिमणिघृष्टपदारविन्दः ॥
श्रीमानदेवशुचिमानसमानतुङ्गमुख्या प्रभाविकगुरून् स्मृतिमानयच्च ।
श्रीशासनाभ्युदयदप्रथिताद्भुतार्कैस्तैश्चमत्कृतिकरैः कुमुदावदातैः ॥

"યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુદરસૂરિની પાટે મુનિસુંદરસૂરિ વિરાજિત થયા જેઓની પ્રધાન સૂરિમંત્ર સ્મરણ કરવાની શક્તિ ત્રણ ભુવનને વિસ્મય દાન આપવામા દક્ષ થઈ હતી શ્રી રોહિણી નગરમાં[1] મરકીના ઉપદ્રવને શાંત નાખવાથી (મંદ કરવાથી) આશ્ચર્ય પામી તે નગરના રાજાએ પોતે શિકાર કરવાનો ત્યાગ કર્યો અને આખા દેશમા અમારી પ્રવર્તાવી આ સૂરિરાજને નમસ્કાર કરતા રાજાઓના મુગટમા રહેલા મણિઓથી જેઓના ચરણકમળ ઘસાય છે એવા તે આચાર્ય મહારાજે પ્રથમ દેવકુલ પાટક[2] નગરમા શાંતિને કરનાર એવા શાંતિકર સ્તોત્રથી મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો જૈન શાસનનો અભ્યુદય કરનાર કુમુદ જેવા ઉજ્જ્વળ અને ચમત્કાર ઉપજાવનાર ઉજ્જ્વળ ચરિત્રથી આ સૂરિમહારાજે શ્રી માનદેવ અને પવિત્ર હૃદયવાળા માનતુંગ વગેરે પ્રાભાવિક ગુરુઓને યાદ દેવરાવ્યા હતા"

આ વર્ણન પરથી જણાય છે કે તેઓ અદ્ભુત ચમત્કારી તરીકે તે સમયમાં ગણાતા હતા દેવકુળપાટકમા મહામારીનો ઉપદ્રવ ચાલતો હતો ત્યારે શાંતિકર સ્તોત્ર (સંતિકરં) બનાવી તે ઉપદ્રવ દૂર કર્યો એમ આ શ્લોક પરથી જણાય છે એ શાંતિકર સ્તોત્ર ત્યાર પછી એટલુ બધુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યુ છે કે નવસ્મરણમાનુ તે એક ગણાય છે તેની છેલ્લી ગાથામા સૂરિ પોતે શ્રી શાંતિનાથની સ્તુતિ કરતા કહે છે કે —

एवं सुदिट्ठिसुरगणसहिओ संघस्स संतिजिणचंदो ।
मज्झ वि करेउ रक्खं मुणिसुंदरसूरिथुअमहिमा ॥

૧ રોહિણી નગર તે હાલ આબુ પાસે રોહીના-રોહીના ગામ છે તે સમજવુ (પં શ્રી ગંભીરવિજયજી)

૨ આ દેવકુલપાટક તે હાલનુ ઉદેપુર પાસેનુ દેલવાડા સમજવું તે આબુ ઉપરનુ દેલવાડા નહિ અથવા તો રાણકપુર નામનુ ગામ છે તે પણ સંભવિત છે (પં શ્રી ગંભીરવિજયજી) પ્રથમ આવૃત્તિમાં પ્રભાસપાટણ લખ્યું છે તે બરાબર નથી તેને તો દેવપત્તન કહેવામાં આવતું હતુ

"સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજિનચંદ્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરો અને મારું પણ રક્ષણ કરો ! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિ સોમસુંદર ગુરુની શિષ્યાઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે અત્ર સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગર્ભિત રીતે સૂચવી દીધું છે

એ જ સ્તોત્રનો ચૌદમો શ્લોક જે ક્ષેપક હોય એમ માનવામાં આવે છે તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

तवगच्छगयणदिणयरजुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूण ।
सुपसायलद्धगणहरविज्जासिद्धि भणइ सीसो ।

'તપગચ્છરૂપ ગગનમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરગુરુના સુપ્રસાદે પ્રાપ્ત થએલી ગણધર વિદ્યાસિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ ભણે છે

આ છેલ્લા શ્લોકનો પાઠ સંધ્યા કરવામાં આવતો નથી મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે આ સ્તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવો જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને તેમણે લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો શ્રી માનતુંગાચાર્ય જે ભક્તામરના કર્તા છે અને તેમણે શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે બંધ વગેરે તોડ્યા હતા એમ કહેવાય છે આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ ફરી યાદ કરાવ્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા મતલબ આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવાસો વર્ષ પછી પાટે શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા તેઓએ અકબર બાદશાહને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા આ આચાર્યના જીવનભાગનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં નોંધ લખે છે તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે શું કહે છે તે પણ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે

पट्टश्रियास्य मुनिसुन्दरसूरिशक्रे, नप्राप्तया कुवलयप्रतियोगदक्षे ।
कान्त्यैव पद्मसुहृद शरदिन्दुबिम्बे, प्रीति परा व्यरचि लोचनयोजनानाम् ॥

એ જ ગ્રંથની ટીકા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાશે આ શ્લોકમાં કહે છે કે આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પટ્ટલક્ષ્મી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક્ર (મોટા આચાર્ય) જેઓ કુવલય (પૃથ્વીરૂપી વલય—પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને વ્યક્ત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા હતા તેઓ સૂર્યની કાંતિથી લોકોની દૃષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા '

આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિબીજ દેશવિરતિ સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન આપવા વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર—દક્ષ હતા

योगिनीजनितमारुपद्रवो, येन शान्तिकरसंस्तवादिह ।
पत्तनान्शिव तपतुरसयो नीरधाहनिग्रहेन शक्षिरे ॥

શિવપુર નામના નગરમાં વ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (મરકી)નો ભયંકર ઉપદ્રવ ચાલતો હતો ત્યારે તે મહાત્માએ सतिकर मतिजिणम् વગેરે શબ્દોવાળા શાંતિકર સ્તોત્રથી જેમ મેઘનો સમૂહ ગ્રીષ્મ (ઉનાળા) કાળના તાપને વરસાદથી ટાળી નાખે તે પ્રમાણે દૂર કર્યો—મારી હઠાવ્યો " આ શ્લોક પરથી એટલું વિશેષ માલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું (અગાઉ દેવકુલપાટકનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે) અથવા એક ગામનાં બે જુદાં જુદાં નામ હોય એમ સંભવે છે

बाल्येऽपि यस्मै सरसोज्ज्वलार्थं पूरितावधानानि सहस्रमस्त्रम् ।
यशोऽसरं वादुलिकानिनादस्तत स्म पेपेति धिया निधियं ॥

"જેમ નાનો ગર્ભ રહેલ તોપણ એક હજાર કિરણો ધારણ કરે છે, તેમ આ સૂરિ નાના હતા ત્યારે પણ એક હજાર અવધાન કરી જાણતા હતા અને તે બુદ્ધિના ભંડાર આચાર્ય મહારાજ એક સો ને આઠ જાતના વાજાંઓનો નાદ પારખી શકતા હતા." આ સંબંધમાં ટીકાકાર એક કથાનક કહે છે કે એક વખત પાટણ શહેરમાં દૂર દેશથી વાદીઓ આવ્યા. તેઓ પત્રાવલંબન વગેરે પણ કરતા હતા. રાજસભામાં વાદવિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે પોતાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય બતાવવા સારુ મુનિસુંદરે એકસો આઠ વાજાંઓના જુદા જુદા અવાજ ગમે તે અનુક્રમે વગાડતાં આવતા હતા તેની બુદ્ધિવડે પ્રકટ કરી સર્વ વાદીઓને પરાજય કર્યો.

अलम्भि याम्या दिशि येन कालीसरस्वतीति विरुदं बुधेभ्यः ।
स्पर्धिष्णुवामिव तत्र सज्जोऽतिरिच्यते यत्पुनरत्र चित्रम् ॥

દક્ષિણ દેશના પંડિતો તરફથી તેઓશ્રીને 'કાલી સરસ્વતી'નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હતું. સરસ્વતીનું તેજ તો ઉત્તર દિશામાં વૃદ્ધિ પામતું હોય છે પણ આ મહાન પ્રતાપ તો દક્ષિણમાં પણ વિસ્તરતો હતો, એ મહાઆશ્ચર્યનું કારણ થયું છે.

આ પ્રમાણે તેઓની નજીકના સમકાલીન વિદ્વાનો તેઓને માટે ઊંચો મત ધરાવતા હતા. તેઓની શક્તિ કેટલી અદ્ભુત હતી તે તો તેઓના ગ્રંથો વાંચવાથી પણ જણાય છે. તેઓએ જે જે વિષયો લીધા છે તે સંબંધમાં કોઈ પણ જાતના ક્ષોભ કે ભય વગર હિંમતથી અને નિડરતાથી તેઓ બોલ્યા છે. તેઓનું આત્મિક બળ પરિશિષ્ટ અધિકાર ઘણું સારી રીતે બતાવી આપે છે. આવી બાબતમાં આવા આકરા શબ્દોમાં પોતાના જ વર્ગને શિક્ષા આપવી એ મન પર અસાધારણ કાબૂ અને માનસિક ધૈર્ય વગર બનતું નથી. એ અધિકારો દરેકે દરેક સૂરિમહારાજની આત્મવિભૂતિ બતાવવા માટે પૂરતો છે.

આ મહાત્મા આચાર્યે સંવત ૧૫૦૩ માં કાર્તિક શુદિ એકમે કાળ કર્યો. તેઓની પછી મૂળ પાટ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિ આવ્યા.

' આ ગ્રંથકર્તાના વખતમાં જૈન સમાજનું સાધારણ કેવું હશે તે વિષે અનુમાન કરતાં પહેલાં એમણે કયા કયા ગ્રંથો બનાવ્યા છે તે જોઈ લઈએ. આ મહાત્માએ ઘણા ગ્રંથો બનાવેલા હોવા જોઈએ એવું અનેક કારણોથી અનુમાન થાય છે. તેઓ મોટી વય સુધી જીવ્યા છે, બાલ્યકાળથી દીક્ષિત થયા છે, સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને તર્કશક્તિ માટે ઉપનામો મેળવ્યાં છે અને જે ગ્રંથો મળે છે તેમાં તેઓનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ અસાધારણ માલૂમ પડે છે. પણ ત્યાર પછીના મુસલમાની વખતમાં રાજ્ય તરફના જુલમને લીધે અને લોકોની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિને લીધે ઘણા ગ્રંથો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા અને તેથી પણ વધારે ખુવારી છેલ્લાં સેંકડો વરસમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ તરફ વિશેષ અભિરુચિની ગેરહાજરીને લીધે થઈ, એ આપણે અનેક કારણોથી જાણીએ છીએ. તેથી આ ગ્રંથકર્તાના કરેલા ગ્રંથોના સંબંધમાં પણ તેમજ બનવાનો સંભવ છે. તપાસ કરતાં જે ગ્રંથોનાં નામો મળી શક્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧. ત્રિદશતરંગિણી—આ ગ્રંથમાં ચોવીશ તીર્થંકરનું ચરિત્ર અને સુધર્માસ્વામીથી મૂળ પાટ ઉપર થયેલા આચાર્યોનાં નામો આપ્યાં છે. એ ગ્રંથના ત્રણ મોટા વિભાગ પાડેલા હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં વીર પરમાત્માનું ચરિત્ર, બીજા વિભાગમાં ત્રેવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર અને ત્રીજા વિભાગમાં આચાર્યોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ ત્રણ વિભાગો પર્યુષણ પર્વમાં હાલ જેમ કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા

ટીકા વંચાય છે તેમ વાંચવા માટે નિર્માણ કર્યા હશે એમ જણાય છે આ ગ્રંથ પૈકી પ્રથમના બે વિભાગો લભ્ય થયેલ નથી ત્રીજો વિભાગ ગુર્વાવલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે મૂળ ગ્રંથ શ્રી બનારસ પાઠશાળા તરફથી છપાઈને બહાર પડેલો છે તેને અંતે તેઓશ્રી લખે છે કે—

इतिश्रीयुगप्रधानावतारश्रीमत्तपागच्छाधिराजवृद्धगच्छनायकपूज्याराध्यपरमाप्तपरमगुरुश्री देवसुन्दरसूरिगणराशिमहिमार्णवानुगामिन्या तद्विनेयश्रीमुनिसुन्दरगणिहृन्यद्धिमवद्गतीर्णश्री- गुरुप्रभावनपद्महृदप्रभवया श्रीमहापर्वाधिराजश्रीपर्युषणापर्वविज्ञप्तित्रिदशतरङ्गिण्या तृतीये श्री गुरुवर्णनस्रोतसि गुर्वावलीनाम्नि महाह्रदेऽनभिव्यक्तगणना षष्ठपष्टि तरङ्गा ॥

આ ગુર્વાવલી રચના કુલ ૪૯૬ શ્લોકો છે અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે તે બહુ જ ઉપયોગી ગ્રંથ છે આ ગ્રંથ તેઓએ સંવત ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કર્યો એમ એ જ ગ્રંથના શ્લોક ૪૯૩ પરથી જણાય છે આ તે જ સાલ હતી કે જે સાલમાં તેઓને વાચક પદ મળ્યું હતું આ ગ્રંથમાં તેઓ પોતાની જાતને ગણિ તરીકે ઓળખાવે છે તેઓ એ જ ગ્રંથના ૪૨૦મા શ્લોકમાં પોતાની જાતને ઉપાધ્યાય તરીકે ઓળખાવે છે અને અંતે ગણિ લખે છે તેનું કારણ ગણિપદ ઉપાધ્યાય પદથી મોટું હોવાનું હોઈ શકે આથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી ગણિ અને વાચક એ પર્યાયવાચક હશે એ અનુમાન પ્રથમાવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં લખ્યું હતું તે અવાસ્તવિક છે કારણ કે સંપ્રદાય પ્રમાણે તે બન્ને સ્પષ્ટ રીતે જુદી જુદી પદવીઓ છે શ્રીસોમસુંદરસૂરિ મહારાજ આ વખતે મૂળપાટ ઉપર હતા છતાં શ્રી મુનિસુંદર મહારાજ શ્રીદેવસુંદરસૂરિ માટે અતિ માનના શબ્દોમાં લખવા ઉપરાંત પોતાની જાતને તેના વિનેય (શિષ્ય) તરીકે જણાવે છે તેથી આ ઉપોદ્ઘાતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મુનિસુંદર મહારાજના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હોય એમ અનુમાન કરવા તરફ દોરાઈ જવાય છે આ ગુર્વાવલી ગ્રંથમાં તેઓનો ભાષા પરનો કાબૂ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે અને છંદો પણ વારંવાર બદલાતા જાય છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે અને વિક્રમની પંદરમી સદીમાં તપાગચ્છનું અને જૈન સમાજનું કેવું બંધારણ હતું તે વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું

૨ ઉપદેશરત્નાકર—આ ગ્રંથ કઈ સાલમાં બનાવવામાં આવ્યો તે માલૂમ પડતું નથી આ ગ્રંથમાં ઉપદેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ઉપદેશ આપવાનો વિધિ ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય તથા અયોગ્ય પુરુષોના લક્ષણ મોહિત ચિત્તવૃત્તિવાળા પુરુષના લક્ષણ કેટલાક પુરુષો ધર્મ સાધી શકતા નથી કેટલાક પાળી શકતા નથી તેનું સ્વરૂપ ધર્મોપદેશની વૃદ્ધિથી થતા લાભો ઉપદેશને અયોગ્ય પુરુષોની સર્પ જળો વગેરે સાથે દાર્ષ્ટાંતિક યોજના ઉપદેશ આપનાર યોગ્ય-અયોગ્ય ગુરુનું સ્વરૂપ ગુરુ અને વાચક બન્નેની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથની યોજના બહુ ઉત્તમ છે અને તેમાં પાડેલા તરંગો આત્માને શાંતિ આપે છે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ભાષા કરતાં આ ગ્રંથની ભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે એમાં દરેક વિષય પર બહુ દૃષ્ટાંતો મૂક્યાં છે અને ઉપદેશની એકની એક હકીકત અનેક આકારમાં કહી છે શ્રોતા અને વક્તા બન્નેએ આ ગ્રંથ મનન કરીને વાંચવા જેવો છે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ જ્યારે ગંભીર ભાષામાં અને ઉચ્ચ વૃત્તિમાં લખાયલો છે ત્યારે આ ગ્રંથ આલંકારિક ભાષામાં અને વ્યવહારુ વૃત્તિથી લખાયલો છે ધર્મ અને તેના અધિકારી કોણ?—એ આ પુસ્તકમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે બહુ ઉપયોગી વિષયોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે આ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી ટીકા પણ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે પોતે જ રચી છે આ ગ્રંથનો શરૂઆતનો ભાગ શ્રી જૈન વિદ્યાપ્રસારક [illegible]થી બહાર પડેલો છે

૩ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—આ ગ્રંથ [illegible] સાલમાં બનાવ્યો તે કહી શકાતું નથી

પ્રસંગે પ્રસંગે અનુભવના ઉદ્ગારરૂપે તેના બનેલા બનાવના હોય એમ જણાય છે આ ગ્રંથની ભાષા અતિ ઉત્તમ હૃદયને અસર કરે તેવી અને વિષયરચના બહુ સારી પણ ઉપયોગી અને વાંચીને વિચારે તેને મહાલાભ કરનારી છે આ ગ્રંથના સંબંધમાં ઉપોદ્ઘાતમાં અગાઉ વિવેચન થઈ ગયુ છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી

૪ **સ્તોત્રરત્નકોશ**—આમાં અનેક સ્તોત્રો સૂરિમહારાજના બનાવેલા છે એમાંના કેટલાક સ્તોત્રો પ્રગટ થયા છે આ ગ્રંથ હજુ મારા જોવામાં આવ્યો નથી તેથી તે પર વિશેષ વિવેચન કરી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી પણ સૂરિમહારાજનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ તેના સ્તોત્રો કાવ્યચમત્કૃતિનો નમૂનો હશે એમ અનુમાન થાય છે

૫. **મિત્રચતુષ્ક કથા**—આમાં ચાર મિત્રોની કથા છે એ ગ્રંથ નાનો પણ ઉપદેશક છે અને લભ્ય છે એના સંબંધમાં વિશેષ હકીકત હવે પછી તે ગ્રંથ મેળવીને બહાર પાડવા ઇચ્છા છે

૬ **શાન્તિકરસ્તોત્ર**—શિવપુર-દેવકુળપાટકમાં મહામારીનો ઉપદ્રવ થતાં શ્રી સંઘના આગ્રહથી આ પવિત્ર સ્તોત્ર બનાવી સંઘમાંથી ઉપદ્રવ દૂર કર્યો કહેવાય છે આ સ્તોત્ર માત્ર તેર અથવા ચૌદ ગાથાનું છે, પણ જૈન વર્ગને તે એટલું બધું પ્રિય થઈ પડ્યું છે કે તેને દરેક પ્રસંગે ગણવાના સ્તોત્રોમાં દાખલ કર્યું છે આ શાન્તિકરસ્તોત્રમાં કાવ્યચમત્કૃતિ ઉપરાંત મંત્રચમત્કૃતિ પણ છે અક્ષરના સંયોગોમાં ચમત્કાર રહેલો છે એમ હવે પશ્ચિમ તરફના લોકો પણ માનવા લાગ્યા છે આવા અક્ષરસંયોગો વડે શાસનના અધિષ્ઠાતા દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ, આવાહન, નામસ્મરણ વગેરેનો આ સ્તોત્રમાં સમાવેશ કર્યો છે

૭ **પાક્ષિક સિત્તરી**—આ નાનું પ્રકરણ છે તેની આશરે સિત્તેર લગભગ ગાથા છે તેમાં પાક્ષિક પર્વ (પાખી)-ચતુર્દશીને દિવસ કરવું જોઈએ તેનો નિર્ણય બતાવ્યો છે ગ્રંથ વિધિવાદનો છે આ ગ્રંથ પણ મારા જોવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ લભ્ય છે

૮ **અંગુલસિત્તરી**—ઉપરના જેવો જ આ પણ નાનો પ્રકરણગ્રંથ છે તેમાં ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ અને આત્માંગુલ સંબંધી વિચાર બતાવવામાં આવ્યો છે

૯ **વનસ્પતિસિત્તરી**—આ પણ નાનું પ્રકરણ છે એમાં વિષય શો છે તેની ખબર નથી, પરંતુ પ્રત્યેક ને સાધારણ વનસ્પતિના લક્ષણ અને તેના ભેદો વગેરેનું સ્વરૂપ હોવા સંભવ છે

૧૦ **તપાગચ્છપટ્ટાવલી**—ગુર્વાવલી ઉપરાંત તેઓએ તપાગચ્છની પટ્ટાવલી જુદી પણ બનાવી છે, જે મળી શકે છે

૧૧ **શાંતરસરાસ**—રસાધિરાજ શાંતરસ પર આ રાસ ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે જૂની ગુજરાતી ભાષાનો તે નમૂનો છે

હાલમાં વિશેષ તપાસ કરતાં જણાયું છે કે સદર ગ્રંથો પૈકી પાક્ષિકસિત્તરી અંગુલસિત્તરી અને વનસ્પતિસિત્તરી એ ત્રણે ગ્રંથો શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના બનાવેલા નથી, પણ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિના બનાવેલા છે મેં અંગુલસિત્તરી તો જોઈ છે અને તે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિની બનાવેલી છે બીજા ગ્રંથો માટે હજુ સંપૂર્ણ તપાસ થઈ શકી નથી, પણ ઘણા સંભવિત છે કે તે ગ્રંથો શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના બનાવેલા નહિ હોય આ સંબંધી વિદ્વાન ગૃહસ્થો હકીકત લખી મોકલશે તે હવે પછી બહાર પાડવામાં આવશે આ ઉપરાંત તેઓએ (૧૨) ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠિ (૧૩) જયાનંદચરિત્ર (૧૪) ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તોત્ર અને (૧૫) સીમંધરસ્તુતિ બનાવેલ હશે એમ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુ. ૬ પૃ. ૨૧૧ થી જણાય છે આ સંબંધમાં હજુ વિશેષ તપાસ કરવાની છે

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે તેમાંથી ઉપર ગણાવ્યા તે લભ્ય છે એ ગ્રંથો પણ આ વિદ્વાન આચાર્યની મહત્તા અને અદ્‌ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે આ સૂરિમહારાજના સંબંધમાં અહીંતહીંથી આવી હકીકત મેળવી શકાણી છે એકંદરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોની ગેરહાજરીને લીધે આવી અગત્યની બાબતમાં સાધારણ અને આજુબાજુની હકીકત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે છતાં એક ગ્રંથકર્તા માટે આટલી પણ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જૈન ઇતિહાસપ્રસંગોને માટે માનપ્રદ છે

★

સમાજસ્વરૂપ—હવે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું એ હકીકત જાણવામાં આવે તો ગ્રંથ સમજવામાં બહુ ઉપયોગી થાય કારણ કે ગ્રંથો હમેશા ચાલુ જમાનાની દેખાવાળા હોય છે આ સંબંધમાં સીધો પુરાવો ગ્રંથમાંથી મળી શકે તેમ નથી પણ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથના જે વિભાગો પાડ્યા છે તે પરથી કેટલુંક અજવાળું પડે છે આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ મંદ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી કારણ કે જો એ વિષય પર લોકોની રુચિ તદ્દન ઊઠી ગઈ હોય તો તે વિષયનો ઉપદેશ બહુ થાય નહિ છતાં એટલું તો જણાય છે કે આધ્યાત્મિક વિષય તરફ લોકોની બહુ રુચિ નહિ હોય કમનસીબે આ સંબંધે સાક્ષી આપે તેવા પંદરમા સૈકાના બીજા ગ્રંથો નથી તેથી આ સંબંધમાં વિશેષ કહી શકાતું નથી પણ યતિશિક્ષા અધિકાર જે શબ્દોમાં લખાયો છે તે બતાવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવન બહુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ તો ભોગવતું નહિ જ હોય આજુબાજુની હકીકત પણ આ બાબતમાં સાક્ષી આપે છે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ સમયમાં બહુ જ અવ્યવસ્થિત હતી તઘલખ વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું થોડા વખત પહેલાં જ અલ્લાઉદ્દીન ખૂની જેવા ખીલજી વંશના પાદશાહોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો અને લોકોના જાનમાલની સલામતી બિલકુલ નહોતી રાજ્યક્રાન્તિ પણ વારંવાર થયા કરતી હતી અને મહમુદ ગાંડા જેવા રાજાઓ રાજ્ય પર આવી ગયા હતા અને રાજધાની ફેરવી ગયા હતા

સાધુસ્થિતિ—આવા રાજ્યક્રાન્તિના સમયમાં જૈન કોમના સંબંધમાં અને મુનિ મહારાજાઓના સંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી તે પણ અત્ર જાણવા લાયક છે ગચ્છના ભેદો અગિયારમા અને બારમા સૈકામાં શરૂ થયા તે આ વખતમાં પૂર્ણ જોશમાં પ્રસરતા હતા એમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી જણાય છે છઠ્ઠા સર્ગના ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ વિશ્વપ્રસિદ્ધ એવો તે સૂરિ પદ સૂર્ય (સોમસુંદરસૂરિ) જ્યારે આકાશમાં વૃદ્ધિ પામ્યો ત્યારે તારાઓની પેઠે વિગ્રહ કરનારા બીજા સૂરીશ્વરોનું તેજ બાહ્યત્વ સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયું ' પણ તપગચ્છનું બંધારણ બહુ ઉત્તમ હતું એમ માનવાના અનેક કારણો છે અને તેની સાબીતિઓ બને છે જે પર નીચે વિવેચન થશે ગ્રંથકર્તાનો તેમ જ લોકોનો એ વખતમાં બહુ તરફ પૂજ્યભાવ અપૂર્વ હતો, એ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી અને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ગુરુશુદ્ધિ અધિકારથી જણાય છે પ્રથમ ગ્રંથ વર્તમાન સ્થિતિ ચીતરે છે જ્યારે બીજો ધર્મભાવના–Ideal ચીતરે છે અને ભાવના હમેશા વ્યવહારુ હદની અંદર રહીને જ બાંધી શકાય છે તપગચ્છની મૂળ પાટમાં આગળ ઉપર જે સડો પેઠો તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં નહોતો એમ માની શકાય છે કારણ કે અપૂર્વ ત્યાગ–વૈરાગ્ય વગર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ભાષા હૃદયમાંથી નીકળવી અસંભવિત છે આ સ્થિતિ શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધી જળવાઈ રહી હતી એમ અનુમાન થાય છે શ્રી સત્યવિજય પન્યાસને ક્રિયોદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બગાડો અને ગરબડ થયા પછી જ હોવું જોઈએ એમ તો ઇતિહાસથી પણ જણાય છે પણ લોકસત્કાર વગેરે બાહ્યાચારો માટે સૂરીશ્વરે … અધિકારમાં જે વિસ્તારવાળા વિચારો જણાવ્યા

છે તે પરથી એમ લાગે છે કે ગચ્છમાં ધીમી શરૂઆત થતાં વિદ્વાન અને કલ્પનાશક્તિ ધરાવનાર સૂરિ જોઈ શક્યા હતા. સાધુવર્ગના સંપ [illegible] પ્રકારનો હતો, કારણ કે, તેજ કાવ્યના પાંચમા સર્ગના ૬૮મા શ્લોકમાં જણાવે છે તે પ્રમાણે શ્રી દેવસુંદરસૂરિએ પોતાના પટ્ટશિષ્ય તરીકે મનમાં નિર્ણય કરેલા શ્રીસોમસુંદરસૂરિને શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિ પાસે અભ્યાસ કરવા મોકલતા હતા. આ પ્રમાણે બાહુ દાનમાં ગચ્છ અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને શિષ્ય બીજાને સોંપવામાં બહુ સંપ જ કારણભૂત થઈ શકે છે એ વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચારી શકાય તેવું છે. સાધુઓમાં સંપ બહુ સારો હતો એનાં કારણમાં અને જે હેતુ બતાવ્યો છે તે સામાન્ય છે, કારણ કે શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિ શ્રીદેવસુંદરસૂરિના જ શિષ્ય હતા તેથી તેઓ તેમની આજ્ઞામાં હોય એમાં નવું કાંઈ જેવું નથી, છતાં સાધુઓમાં સંપ હોવાનાં ઘણાં કારણો છે. તમામ સાધુઓ પોતાના ગચ્છના રાજાના હુકમને માનતા હતા, તદનુસાર વર્તન કરતા હતા, ગચ્છ ઉપર તો જાગતો હતો. સત્તા કબજે કરાવવાની વૃત્તિ ઓછી હતી અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે અમુક વર્ષે રાજા બદલાતો નહિ પણ સર્વની સંમતિથી આજીવન પ્રેસિડેન્ટ નીમાતો જે હમેશાં બહુ વ્યવહારકુશળ જ્ઞાની અને અદ્ભુત શક્તિપ્રભાવવાળો જોઈને પસંદ કરવામાં આવતો. આથી તે સર્વ ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી શકતો, સર્વને ખુશ રાખી શકતો અને તેની આજ્ઞા પૂર્ણ રીતે મનાતી હતી. સંપ મજબૂત રહેવાનું આ મુખ્ય કારણ છે. તપગચ્છમાં તે સમયમાં પ્રમાણમાં વિદ્વાનો અને સાધુઓ બહુ હતા એમ ગુર્વાવલીના છેલ્લા પચીસ શ્લોકો પરથી જણાય છે. ગણની સ્થિતિ કેવી હતી તે લખતાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ કહે છે કે—

गणे भवन्त्यत्र न चैव दुर्मेधा, न हि प्रमत्ता न जडा न दोषिणः ।
विड्डरभूमिं किल सोपचर्चाति या कदापि किं पापमणानपि क्वचित् ॥

'આ ગણમાં અભિમાની પ્રમાદી મૂર્ખ અને પાપ સેવનારા થતા નથી શું વિડ્ડરભૂમિ કાયને ઉત્પન્ન કરે?' આ ઉપરાંત ગચ્છમાં કેવા વિદ્વાનો હતા તે ઉપર બહુ તેમ, છેલ્લા પચીસ શ્લોકો જોવાથી સમજાશે. આવી જ હકીકત પ્રતિષ્ઠાસોમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૬૫મા શ્લોકમાં કહે છે —

श्रीसोमादिमसुन्दरस्य सुगुरो श्रीमद्गणे सद्गुणे,
मोहद्रोहकथाप्रथा न हि मनाक् नव प्रमादच्छलम् ।
नो जाताप्यनृतस्य तस्य विकथा नामापि न श्रूयते,
राज्यं प्राज्यमनुत्तरं विजयते श्रीधर्मभूमीशितुः ॥

"શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શ્રીમાન સદ્ગુણી ગચ્છમાં મોહ અને દ્રોહની કથા ન હતી, પ્રમાદ તથા છળ જરા પણ ન હતા, અસત્યની વાત જ ન હતી અને વિકથાનું તો નામ જ સંભળાતું નહોતું. તેમાં તો કેવળ ધર્મરાજનું અનુપમ મોટું વિશાળ રાજ્ય વિજયવંત વર્તતું હતું."

આવા આવા અનેક ચિત્રો ગ્રંથમાં મૂક્યા છે, તેમાં સહજ અતિશયોક્તિ હોય તોપણ સામાન્ય રીતે જૈન ગૃહસ્થોની અને સાધુવર્ગની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી એમ જણાય છે. નાયકો પણ ગુરુ તરફ દૃઢ ભક્તિવાળા હશે એમ જણાય છે. ગુરુરાજ દેવરાજ વિશાળ, ધરણેન્દ્ર, નીંબ વગેરે શ્રેષ્ઠીઓએ ગુરુની જે શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી પોતાની નમ્રતા બતાવી છે અને અપૂર્વ મહોત્સવથી સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે ચારિત્રધર્મ તરફ અને ગુરુ તરફ લોકોનો દૃઢ અનુરાગ બતાવે છે. ગચ્છપતિ અથવા ગણાચાર્યની આજ્ઞા સર્વ બહુમાનથી ઉઠાવતા હતા એમ પણ અનેક રીતે નિર્ણીત થાય છે. સાધુઓમાં વિહાર કરવાની બહુ ટેવ હતી અને શ્રીસોમસુંદરસૂરિ જેવા આચાર્ય પણ એક સ્થાનકે રહેતા નહોતા એમ સોમસૌભાગ્ય

કાગ્ય વાસ્તા વારવાર જણાય છે આથી આચાર્યોના સંબંધમાં પોતાના અમુક વાસક એમ બહુ ઓછું રહેતું હશે એમ પણ જણાય છે આચાર્યની અમુક ગામમાં પાટ (મુખ્ય સ્થાન–હેડક્વાર્ટર્સ) હોય અને તેની નજીકમાં જ મોટાભાગ રહે એવી યોજના જણાતી નથી શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની યાત્રાનો મહિમા તે કાળમાં જવા–આવવાના સાધનો ઘણું અલ્પ મોંઘા તથા જોખમવાળાં હતા છતાં બહુ હતો એમ તથા વખત બહુ આડંબરથી નીકળેલા સંઘના વર્ણન પરથી જણાય છે અવારનવાર જૈન કોમને રાજ્ય કર્તાઓ તરફથી મદદ મળતી હતી એમ ગુણરાજ ગોકને અહમદ શાહ પાદશાહ તેના સંઘના સંબંધમાં કરી આપેલી સગવડ ઉપરથી અનુમાન થાય છે (સગ આઠ શ્લોક ત્રીશ)

ધાર્મિક અવલોકન—જેમ જેમ વધારે બારીકીથી વિચાર કરીને તે સમયના ગ્રંથોને વાંચવામાં આવે તેમ તેમ તે વખતના જૈન સમાજનું ચિત્ર સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે ઐતિહાસિક પર્યાલોચનાથી બહુ લાભ થાય છે અત્યારે ગચ્છના ભેદો સાધુવર્ગનો પરસ્પરનો અસંતોષ વગેરે સંબંધ અને શ્રાવકો તરફથી તે સંબંધમાં આપવામાં આવતું ઉત્તેજન અત્યંત ખેદજનક છે શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિ જેવા અસાધારણ વિચાર કરી ધરાવનારા એકાદ બે મહાત્માની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે તે સમય તો ધર્મસાધના અને શાસનઅભિવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રતિકૂળ હતો અત્યારે તો યોગ્ય રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવે અને તેના પર યોગ્ય અંકુશ રહે તો થોડા વખતમાં શાસનના ડંકા વાગે એવું છે હાલની ચાલુ સ્થિતિથી ઘણીવાર ઉમંગવાળા ઉત્સાહી પ્રાણીઓ પણ પાછા હઠી જાય છે લેખ લખનારા અવ્યવસ્થિત રીતે મનમાં આવે તેમ લખે છે બોલનારા મનમાં આવે તેમ બોલે છે અને વર્તન સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવાય છે કોઈ પૂછનાર નથી શાસનની વાસ્તવિક લાગણી કોઈને રહી નથી અને કોઈમાં હોય તો બહુવા અજ્ઞાનીઓનું જોર હોવાથી પ્રયાસ નકામો જાય છે અવારનવાર શાસનની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસો થાય છે, પણ સંપ તેમજ પૂરતી સમજને અભાવે એકબીજાના કાર્યોની અસર ઓછી થાય છે

ઉપદેશકોની સ્થિતિ—ઉપદેશ આપનાર વર્ગની સ્થિતિ તે વખતમાં બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને તે માનસિક તેમજ નૈતિક વિષયમાં વ્યવહારુ રૂપમાં મુખ્યની હતી ઉપદેશક વર્ગ આખી પ્રજા પર અજાયબ જેવી અસર કરી શકે છે શાસનની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર આ વર્ગ ઉપર જ રહે છે ગચ્છાધિપતિઓ દેશકાળના સંપૂર્ણ જાણકાર હતા અને નવીન સંયોગો ઊભા થતા શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહીને યોગ્ય ફેરફારો દાખલ કરવામાં ધર્મના ફરમાનનું વાસ્તવિકપણું સમજતા હતા હાલની જેમ નિર્નાયક મંડળ નહોતું તે વખતની સાધુની સંખ્યા બહુ મોટી હતી તેમ જ તેમાં યોગ્ય જીવો પણ વિશેષ હતા તેથી શ્રીસોમસુંદરસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં પાંચ મહાત્માઓને સૂરિપદવી આપી હતી પણ તે સર્વ એક ગચ્છપતિની આજ્ઞામાં જ વર્તનારા હતા આવા વિષમ કાળમાં ધર્મ જળવાઈ રહ્યો તે આવા મહાત્માઓની વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિને જ આભારી છે નહિ તો તે સમય પહેલા અને પછી એકદર ચારસો વરસ હિંદુસ્તાન માટે એવા વિપરીત ગયા છે કે ધર્મ શબ્દનો મૂળથી નાશ થઈ જાય તે વખતમાં શ્રાવકવર્ગની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હશે એમ સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા જિનચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા અને સંઘયાત્રાના મહોત્સવો બતાવે છે આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી ન હોય તો આવા અદ્ભુત મહોત્સવો થઈ શકે નહિ એક એક શ્રાવક શાસનના પ્રભાવક જેવા થયા છે તે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે ગુર્વાવલિમાં કરેલા હેમમંત્રી અને લક્ષ્મના પુત્ર નાથા શાહના વર્ણન પરથી જણાય છે આ શ્રાવકો લગભગ નિઃસંગ જેવા સાવદ્ય ક્રિયાના સંબંધમાં આરંભથી કરીને તે નહિ કરવાવાળા અને ગુણને ટેકો આપનારા હતા આવા શ્રાદ્ધવરો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શાસન ટકી રહે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી શાસનનું કાર્ય કરવામાં સ્વાર્થભોગ બહુ આપવો પડે છે અને વિરુદ્ધ ટીકાઓ સહન કરવી પડે છે

આત્મિક ઉન્નતિના હેતુ અર્થે કામ

કરનારા સહન કર્યું છે કારણ કે તેમનો હેતુ ઐહિક માનપ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો હતો નહી. સાધુવર્ગમાં આ સમયમાં મહાન ત્યાગી અને વૈરાગીઓ હતા એમ ગુર્વાવલીના ૪૯૭ પછીના શ્લોકથી જણાય છે. ક્રિયાશિથિલતા સાધુમાં હોતી એમ એ જ શ્લોકો બતાવે છે. આવશ્યકનો શાસ્ત્રાભ્યાસ મંદ હતો એમ ગ્રંથ પરથી જણાતું નથી, પણ તે સમયમાં શ્રોતાઓ ત્યાગ કરી એમ તો ઉપદેશરત્નાકરમાં આપેલા સંખ્યાબંધ કરેલા દાખલા પરથી જણાય છે. સાધુધર્મમાં કંચનકામિનીનો ત્યાગ તો પ્રથમ પદે હોવો જોઈએ મૂળ પાયામાં જ્યારથી પરિગ્રહનો ગભરાટ દાખલ થયો ત્યારથી તેઓનું માન ઓછું થયું એમ આપણે જાણીએ છીએ. પરિગ્રહત્યાગ સંબંધમાં શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ યતિશિક્ષાના ૬૪ થી ૭૮ સુધીના પાંચ શ્લોકોમાં જે વિચાર બતાવે છે તે વિચારો સંપૂર્ણ રીતે જણાવે છે કે તે વખતના મુનિઓમાં પરિગ્રહનો સંભવ હતો. તેઓ ગામ, ઘોડા કે ઢોર પાસે પુસ્તક કે ઉપધિ ઉપાડવાની પણ ના પાડે છે અને તેમ કરનારને અનર્થ કરે જ્યાં કે ગૃહસ્થો ઉપર ભાર ઉપાડી ગતો આપો પણ એમ જણાવે છે. તેથી ધાર્મના સંબંધમાં તો સદાય રહેતો પીછી ધર્મને નામે ઉપકરણના આકારમાં પણ પરિગ્રહ રાખવાની ના પાડે છે અને તેના ઉપર મૂર્ચ્છા રાખવી એને જ તેઓ પરિગ્રહ કહે છે. આ સર્વ વિસ્તારથી વાંચતાં ચોક્કસ જણાય છે કે તેઓ પરિગ્રહની બાબતમાં શિથિલ હતા અને જેવા ત્યાગ હોય તેવા જ તેને અનુસરનારા વર્ગ હોય. તેથી સાધુવર્ગમાં પરિગ્રહનો પ્રવેશ શ્રી હીરવિજયસૂરિ પછી જ થયો એમ જણાય છે. આવા કારણથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના સમયમાં સત્યવિજય પંન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવો પડ્યો હતો. ક્રિયાઉદ્ધાર કરતી વખતે અનેક બાબતોના સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા, પણ મુખ્ય કરીને કંચન અને કામિનીના ત્યાગ તો દૃઢપણે કરવામાં આવ્યો હતો. આ ક્રિયાઉદ્ધારના પ્રસંગો ફરીવાર ન આવે તે માટે આ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખી શ્રાવકોએ શિથિલપણાને ઉત્તેજન આપવા સંબંધી વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

વાચન વિવેક—આ ઉપોદ્‌ઘાત પૂર્ણ થાય છે. શાંતિથી પરિપૂર્ણ અને શાંતિ આપનાર ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવાનો છે. તે એક સામાન્ય વાર્તાના ગ્રંથ તરીકે ઉપર ઉપરથી વાંચવાનો નથી. એની હકીકત વાંચી, સમજી, મગજમાં ઉતારવાની છે અને તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી આત્માને અધ્યાત્મરૂપ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે જ આ ગ્રંથ વાંચવાથી થનાર લાભ પ્રાપ્ત થાય. માત્ર એક નવીન ગ્રંથ તરીકે તેમાં શું લખ્યું છે તે ઉપરઉપરથી જોઈ જવું એથી નુકસાન નથી પણ વાસ્તવિક લાભ પણ નથી. આવી જાતના વાચનનો શોખ હાલ વધતો જાય છે તેની સામે વાંધો લેવાની જરૂર છે, તેથી અત્ર આની સૂચના કરવી પ્રાસંગિક ગણવામાં આવી છે. ઉપોદ્‌ઘાત સાથે આમુખમાં શાંતરસની રસસિદ્ધિ લખવાનો વિચાર હતો અને તેના જ હેતુથી તે વિષયનું વિવેચન મંગળાચરણમાંથી દૂર રાખ્યું હતું, કારણ કે વિષય તદ્દન પારિભાષિક હોવાથી સાહિત્યના શોખીન અને તેના અભ્યાસીને જ આનંદ આપે તેવો એ વિષય છે, પણ આ કાર્ય જેવા રૂપમાં જોઈએ તેવા રૂપમાં અનેક વ્યવસાયોને લીધે તૈયાર થઈ શક્યું નથી તેથી લખાણ કર્યું નથી. આધ્યાત્મિક શાન્તિનો પ્રસાર થઈ જીવન વિશુદ્ધતર અને ઉન્નત બનાવવાની પ્રકૃષ્ટ ઇચ્છાથી ગ્રંથલેખન અને તદ્વિવેચન થયું છે અને તે ઇચ્છા પાર પડો એવી ખરા અંતઃકરણથી પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

મો. ગિ. કા.

વિષયસંક્ષેપ

(શ્લોક તથા વિવેચનની વિસ્તારથી અનુક્રમણિકા)

ઉપોદ્‌ઘાત—પીઠિકા—શાંતરસનું રસાધિરાજત્વ તેમ હોવાના ત્રણ કારણો મંગળ વિષય પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી આ ઉપદેશનું કારણ શું છે તેનો નિર્ણય શાંતરસ ભાવનાનું માહાત્મ્ય આ ગ્રંથમાં કહેવાના સોળ અધિકાર પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦

પ્રથમ અધિકાર—સમતા—ભાવના નિરંતર ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ અનાદિ અભ્યાસથી વિભાવ દશા ને પરવશપણું ઇંદ્રિયસુખ અને સમતાના સુખની સરખામણી માન્યતાના સુખો અને યતિના સુખોની સરખામણી ભર્તૃહરિના તે પર વિચારો ક્ષણભાન સમતાપૂર્વક મૈત્રી રાખવાથી થતો આનંદ ખરેખરા યોગીનું સ્વરૂપ શ્રી આનંદઘનજીના તે પર વિચારો સમતાનું **પ્રથમ** અંગ—ચાર ભાવના મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ વિવેચન અને તે પર અન્ય વિદ્વાનોના વિચારની અવતરણો સમતાનું **બીજું** અંગ—ઇંદ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ રાખવો સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું *ત્રીજું* અંગ—આત્મસ્વરૂપની વિચારણા આ વિષયમાં જીવની બેદરકારી પારકાના ગુણસ્તવનથી અને પોતાની નિંદાથી રાજી થાય તે જ્ઞાની કૃષ્ણનું તે પર દૃષ્ટાંત વસ્તુત પોતાના કોણ છે અને પારકા કોણ છે તેને શોધી કાઢવાની જરૂરિયાત વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પહેલાં તેનો અને પોતાનો કેવો, કેનો અને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે તે વિચારવાની આવશ્યકતા મારા—તારાનો વિભાગ રાગદ્વેષકૃત છે, જે મને તારા દુશ્મન છે આ વિભાગનું અપ્રમાણપણું આત્મા અને પુદ્‌ગલના સંબંધ પર લોકપ્રકાશ ગ્રંથ માતપિતાનો સંબંધ, તે પર દૃષ્ટાંતો અને ઉપદેશમાળાનું વિવેચન બહુ અલ્પ પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ જાણે છે સમતાનું ચોથું અંગ—સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું આને માટે પોતાનો સ્વાર્થ ઓળખવો સ્વાર્થપરાયણ દુનિયા તેનાથી ભિન્ન તારો સ્વાર્થ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ અસ્થિર છે વાસ્તવિક આનંદ ક્યાં છે તેની શોધ મરણ પર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર અને તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મરણ ઇચ્છવું નહિ, તેમ મરણથી ડરવું નહિ અને નિરંતર તેને માટે તૈયાર રહેવું મરણ ચોક્કસ છે જ માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે સમતાપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાસ કરવાનો વ્યવહાર કષાય અને શોકનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તે પર વિચાર અને તે બંનેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ રડવા—કૂટવાના હાનિકારક રિવાજમાં રહેલો અસત્ય વ્યવહાર અને તે પૂરું પાડનારા આર્ય સંસારના અધઃપાતનું દૃષ્ટાંત પરસ્પર બચાવવાની અસમર્થતા અને તેથી મોહત્યાગનું યોગ્યપણું અનાથીમુનિ પૌદ્‌ગલિક વસ્તુ સાથેનો બહુ ટૂંકો સંબંધ અને તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ સુબુદ્ધિ પ્રધાનનું દૃષ્ટાંત ઉમાસ્વાતિ વાચકના એ જ વિષય પર વિચાર—આખા અધિકારનું અંતિમ રહસ્ય પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૬૪

બીજો અધિકાર—સ્ત્રીમમત્વમોચન—પહેલા બીજા ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા અધિકારનો સંબંધ સ્ત્રી પુરુષને ગળે બાંધેલી શિલા જેવી છે અને દૃઢ બંધન છે સ્ત્રીશરીરનું બાહ્ય દર્શન અને મહાઅશુચિમય અંતરંગ દર્શન મણિકુંવરીનું દૃષ્ટાંત ખરી ભાવનાનું સ્વરૂપ સ્ત્રીશરીર પર ભર્તૃહરિના વિચારો સ્ત્રીમોહથી આ ભવ અને પરભવમાં થતું ફળ કપિલ કેવળીનું દૃષ્ટાંત એલાયચી કુમારને

સ્ત્રીસૌન્દર્યના વ્યામોહ [illegible] ગીત ગાતા પીન [illegible] તેમ [illegible] શરીર [illegible] મેહનીય કર્મનું સામાન્ય [illegible] યોગથી ઉત્પન્ન થતી [illegible]—આમુષ્મિક પીડાઓ ભયે કર્યા થતો આ [illegible] હોય તો તે ક્ષણિક છે [illegible] ગણીએ [illegible] થવાનો [illegible] સર્વ સ્ત્રી ભૂમિ [illegible] વિકટતી [illegible] વાગની [illegible] મોટા [illegible] તેની એક રીતે ઉપમેયતા અને તેનું [illegible] અધિકારનું [illegible] માટે સ્ત્રીઓ [illegible] રીતે સર્વ [illegible] પરિણીમા [illegible] પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે [illegible] ત્યાગ કે [illegible] કરવો જોઈએ આ વિષય પર વખાણ [illegible] પૃષ્ઠ ૬૫ થી ૭૩

ત્રીજો અધિકાર—અપત્યમમત્વમોચન—પુત્ર-પુત્રી [illegible] ઉપદેશ [illegible] આ વિષય પર [illegible] દૃષ્ટાંત [illegible] સાથે પિતૃ [illegible] પુત્રના [illegible] પ્રસંગો [illegible] માર્ગ [illegible] પુત્ર-પુત્રી [illegible] તેમ [illegible] પુત્રી [illegible] ચિંતા સ્ત્રીની [illegible] અને [illegible] ઉત્પન્ન થતાં પુત્ર-પુત્રી પ્રેમ [illegible] સ્નેહ [illegible] (૧) [illegible] (૨) [illegible] અનિયપણું અને (૩) ઉપકારનો [illegible] પુત્રી માટે માનતા [illegible] મૂર્ખપણું તેના સાર બીજી [illegible] કરનારનું મંદબુદ્ધિપણું પૃષ્ઠ ૭૪ થી ૭૭

ચોથો અધિકાર—ધનમમત્વમોચન—[illegible] અને [illegible] મમ્મણ શેઠનું દૃષ્ટાંત [illegible] દૃષ્ટાંતે [illegible] પૈસા દુઃખ આનાર [illegible] સુખ [illegible] દુઃખ [illegible] પણાની [illegible] જરા સુખ થાય છે, પરંતુ તે [illegible] સુખ [illegible] ધન [illegible] પ્રશ્નો [illegible] અનેક [illegible] હાનિ [illegible] ઉપદેશ [illegible] આ [illegible] અને ધર્મ વિમુખતા તેમજ અન્યથી [illegible] ઉપદેશ [illegible] વખત લોકોની સ્થિતિ અને [illegible] પર વિચાર [illegible] ઉત્તમ સ્થાનમાં ધન વાપરવાની જરૂર આ સંસારમાં [illegible] પરના [illegible] વગર [illegible] ધન મેળવવા માટે જ પૈસા પેદા કરવાની [illegible] છે એ ગમે તેની સંખ્યામાં [illegible] અતૃપ્તિ [illegible] સ્થિતિથી અસંતોષ રાખવો નહિ સુખ ક્યાં છે તેની શોધ મનુષ્યજીવનનો ઉચ્ચતર [illegible] પૃષ્ઠ ૭૮ થી ૮૮

પાંચમો અધિકાર—દેહમમત્વમોચન—અધિકારનો ઉદ્દેશ—શરીરને પાપથી પોષવું નહિ સનત્કુમારનો શરીરમ [illegible] શરીરપ્રેમ પરનું પૌરાણિક દૃષ્ટાંત શરીર-[illegible]માંથી છૂટવાનો ઉપદેશ [illegible] અને [illegible] દૃષ્ટાંત શરીરસાધનથી કર્મ [illegible] કરવાની પ્રેરણા [illegible] દુઃખ [illegible] સુખ [illegible] સંબંધનું દૃષ્ટાંત [illegible] થયેલી વાતચીત શરીરને જરા જરા પોષણ આપીને [illegible] સહન કરવાનો ઉપદેશ શરીરમાં [illegible] અશુચિ શરીરમાં [illegible] અશુચિ શરીરની અંતિમ સ્થિતિ શ્રી [illegible]નાથે [illegible] આપેલો ઉપદેશ [illegible] ભાવના પર વિચારણા શરીરને ભાડું આપી તેનો [illegible] ઉપયોગ શરીર વડે [illegible] આત્મહિત સાધી લેવાનો ઉપદેશ અધિકાર [illegible] પૃથક્કરણ [illegible] સર્વ દુઃખો શરીર સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો રાખવો તે સંબંધી સંક્ષેપમાં વિચારણા પૃષ્ઠ ૮૯ થી ૯૭

છઠ્ઠો અધિકાર-વિષયપ્રમાદત્યાગ—અંતરંગ મમત્વ પ્રમાદ શબ્દના અર્થો, તેના પાંચ તથા આઠ પ્રકાર વિષયસેવનથી લાગતા સુખોનું ખરું પરિણામ આ સુખ સાથે સમતાના સુખની સરખામણી વિરોધી પરિણામે થતી હાનિઓ તેના ઉપર શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજનું કવિત મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ એ બન્નેને વિરોધ બન્નેનો કોઇકથી બનાવેલો વિરોધ તને દુઃખ શા કારણોથી થાય છે તેનો નિશ્ચય કર સર્વ યનિઓમાં થતા દુઃખનું વર્ણન સંસાર નિશ્ચય પર વિચારણા જન્મ વખતની વેદના તે પર પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ પ્રાણીઓને માથે મરણનો ભય તેનો સમય આપણે જાણતા નથી માટે પ્રમાદ ન કરવો સુખ માટે સેવાતા વિષયો ભોગવતી વખતે અને પછી સુખ આપતા નથી સ્વતંત્ર ત્યાગ ક્યાંથી થતો સંતોષ તુ શા ઉપર વિષયોમાં રાચીમાચી રહે છે? વિષયોના ત્યાગથી થતું મહાસુખ વિષય સેવનારાના સુખનો પ્રકાર કેવો છે તે પર શ્રી ધર્મદાસ ગણિ શાંતિના સુખ પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ આ અધિકારના મુદ્દાઓ એક એક ઇંદ્રિયપરવશ પડેલા તિર્યંચોની દુર્દશા તે પર ઉપાધ્યાયજી તથા શ્રી ચિદાનંદજી સુખ માન મા વતામાં જ છે તે પર ભર્તૃહરિ પાંચ પ્રમાદ પર સામાન્ય વિચારણા

પૃ ૯૮ થી ૧૦૮

સાતમો અધિકાર-કષાયનિગ્રહ—કષાયના ચાર તથા સોળ ભેદ તેનું સ્વરૂપ તેનો શબ્દાર્થ ક્રોધનું સ્વરૂપ તેનો નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા ક્રોધ કરનાર પર શાંતિ રાખવી ગાળ દેનારને ગાળ દેવા દેવી તે પર ભર્તૃહરિ ખંડકૌશિક ગજસુકુમાળ વીર પરમાત્મા ક્રોધથી પ્રીતિનો નાશ ક્રોધ પર ઉમાસ્વાતિ વાચક તે પર સુક્તમુક્તાવલિ માનનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ માન અને તપનો સંબંધ સામો પ્રાણી ક્રોધ કરે ત્યારે મનસ્વી પ્રાણી કેવું વર્તન રાખે—દમદંતમુનિ કષાયથી ગુણ કાંઈ થયો નથી અને તેનાથી થતા દોષો વિચારવા યોગ્ય છે કષાયસેવન અને અસેવનના પરિણામ પર વિચારણા માનનિગ્રહ—તે પર બાહુબલિનું દૃષ્ટાંત બહેનોએ તેને આપેલ બોધ માન ત્યાગ કરી અપમાન સહન કરવાનો ઉપદેશ વેરની ઇચ્છાનો પરભવમાં થનારી વેદના પર વિચાર કરી નિગ્રહ કરવો ષડરિપુ ઉપર ક્રોધ કરવો ઉપસર્ગ સાથે મૈત્રી કરવી ષડરિપુની વ્યાખ્યા ગજસુકુમાળ અવંતિસુકુમાળ સ્કંધક અરણિક મેતાર્યના જીવન પર વિચાર માયાનિગ્રહ—ઉપાધ્યાયજીનો માયા સ્વાધ્યાયમાં બોધ શ્રી ઉદયરત્નજી તથા સિંદૂરપ્રકરના વિચારો લોભનિગ્રહ—તે પર ભર્તૃહરિ સિંદૂરપ્રકર ઉમાસ્વાતિજી વગેરેના વિચારો સુભૂમ ધવલ રામ વગેરેના શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત સીઝર નેપોલિયન વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો સંતોષનું સુખ મમતાનિગ્રહનો ઉપદેશ તેર કાઠિયા પર વિવેચન ઈર્ષ્યા ન કરવાનો ઉપદેશ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કષાયથી થતો સુકૃત્યનો વિનાશ કષાયથી થતી હાનિપરંપરાનું નિરૂપણ તેનો નિગ્રહ કરવા માટે ખાસ ઉપદેશ તે પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિચારો આઠ મદ અને તે કરનારાઓના સંક્ષેપથી દૃષ્ટાંતો સંસારમાં નું મૂળ—કષાય કષાયના સહચારી વિકારોનો ત્યાગ ધર્મની જોગવાઈની મુશ્કેલી દશ દૃષ્ટાંતે મનુષ્યભવનું દુર્લભપણું તે પર શ્લોકો અને તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કષાયના સહચારી પ્રમાદનો ત્યાગ ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ તે શું મહાન કામ કર્યું છે કે ઉંચો ને ઉંચો ચાલે છે—તે પર વિચારણા સોળ ભવ અંતિમ રહસ્ય કષાયત્યાગના વિષયની અગત્યતા સંસારના દરેક કાર્યમાં તેનો આવિર્ભાવ તેને સમજવાની અગત્ય ક્રોધ માન માયા લોભ એ દરેક પર સ્વતંત્ર મુદ્દાસરનો ટૂંકો લેખ એ દરેકમાં રૂપ।

પૃ ૧૦૯ થી ૧૪૮

આઠમો અધિકાર-શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપરચોટિયો શાસ્ત્રાભ્યાસ હૃદયમાં ભીનાશ વગરનો લૂખો અભ્યાસ વિપ્રતિભાસ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અનેક વાર થતું એ જ્ઞાન તેની અલ્પ કિંમત શાસ્ત્રાભ્યાસ છતાં પ્રમાદ કરનારની સ્થિતિ તેના ભવરોગનું અસાધ્ય ... પ્રકારના પ્રમાદ પોતાની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા

માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ તરફ ઉક્તિ તેઓની દીપજ્યોતિમાં પડતા પતંગિયાં સાથે સરખામણી વિપ્રતિભાસ જ્ઞાનવાળાની પ્રવૃત્તિ તરફ નિરપેક્ષ વૃત્તિ તેઓમાં રહેતો અંતઃકરણની કોમળતાનો અભાવ ખ્યાતિ મેળવવા માટે શુષ્ક અભ્યાસ કરનારાઓને બે વચન તેઓનું પેટભરાપણું શાસ્ત્ર ભણીને શું કરવું યુક્ત છે? સંયમ રાખવાનો ઉપદેશ અભ્યાસ માન કરનાર અને અલ્પાભ્યાસી પણ સાધ્યદૃષ્ટિવાળામાં શ્રેષ્ઠ કોણ? તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ મુગ્ધ અને પંડિત આપ્તવચનાનુસાર અનુગમન ઉપસંહાર માત્ર અભ્યાસથી ફળનો અભાવ શ્રી ધર્મદાસ ગણિના વિચારો અંતિમ રહસ્ય. નામના પંડિતોનો બાહ્ય દેખાવ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સંબંધ તે પર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ અજ્ઞાનવાદ તરફ અભાવ અધિકારાંતર્ગત ચતુર્ગતિ વિવેચન નરકગતિનાં દુઃખો ત્રણ પ્રકારની વેદના તિર્યંચગતિનાં દુઃખો મનુષ્યગતિનાં દુઃખો એ દુઃખસ્ફોટનનું પરિણામ ઉપસંહાર આખા દ્વારનો પરસ્પર સંબંધ પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રનો તફાવત

પૃષ્ઠ ૧૪૫–૧૬૨

નવમો અધિકાર–ચિત્ત દમન—આખા ગ્રંથના મધ્યબિંદુરૂપ આ અધિકાર મન ધીવરનો વિશ્વાસ કરવો નહિ મનને પોતાનું માનવું નહિ મનને વશ થવા પ્રાર્થના દ્વારા ઉપદેશ મન પર અંકુશ રાખવાનો સીધો ઉપદેશ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને તંદુલ મત્સ્યના દૃષ્ટાંતો જીરણશેઠની માનસિક ભાવના સંસાર ભ્રમણનો હેતુ મન છે સંસાર ચક્ર છે તેને ફરતું બંધ રાખવા મજબૂત શ્રેણીની જરૂર છે યમ નિયમ અને મનોનિગ્રહ નિયમના પ્રકાર–યમના પ્રકાર મનોનિગ્રહ વગરના દાનાદિ ધર્મોનું વ્યર્થપણું પાંચ પ્રકારના દાન મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું મનનો વિરુદ્ધ સ્વભાવ ભૂલવાની વાતનું વારંવાર સ્મરણ મનને વશ થનારની રખડપટ્ટી તીર્થંકરભાષિત જહાજ અને મનપિશાચ કલ્પનાશક્તિનો તીવ્ર વેગ પરવશ મનવાળાને તેડો ભવ તે પર શ્રી આનંદઘનજીની ઊર્મિઓ મનને ઉક્તિ મનને વશ થનારનું અંતિમ ભવિષ્ય એક વ્યવહારુ દૃષ્ટાંત, તાર સમાચાર મનોનિગ્રહ વગરના તપજપનું નિરર્થકપણું પુણ્યપાપબંધનો મન સાથે સંબંધ તે પર શ્રી ચિદાનંદજી અને શ્રી યશોવિજયજીના વિચારો મનોનિગ્રહ વગરનું જ્ઞાન આચારના આવડવાની વાત પર માર્મિક વિવેચન જ્ઞાનવાનની વિશેષ જવાબદારી મનોનિગ્રહથી પરંપરાએ મોક્ષગમન મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય સ્વાધ્યાય, સ્વાધિકાર યોગ્ય ક્રિયામાં વ્યાપાર, ભાવના અને આત્માવલોકન યોગ વ્યાપાર પર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજના વિચારો ભાવનાની જાગૃતિથી મન પર અસર અંતિમ રહસ્ય મનની સ્થિતિસ્થાપકતા મન પર કાબૂ રાખવાની જરૂર અભ્યાસ પાડવાની આવશ્યકતા અને તેની રીતિ અધિકારમાં બતાવેલા નિયમોનું પૃથક્કરણ સુવર્ણાક્ષરથી કોતરી રાખવા યોગ્ય મુદ્રાલેખ

પૃષ્ઠ ૧૬૩–૧૮૩

દશમો અધિકાર–વૈરાગ્યોપદેશ—મૃત્યુનો દોર જીવનના કાળમાં પરિણામ હિત માટે યત્ન કરવા ઉપદેશ શત્રુને ઓળખવાની જરૂર મરણથી ડરવું નહિ, તેની ઇચ્છા નહિ, તેને માટે તૈયાર રહેવું શક્તિ સ્ફુરણા કરવાનો ઉપદેશ જૈનોનો પુરુષાર્થવાદ લોકરંજન અને આત્મરંજન ભરતચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત દેખાવ ન કરવાથી લાભ મમત્વ ત્યાગ અને શુદ્ધ વાસના પ્રાપ્ત થયેલી જોગવાઈનો લેવો જોઈતો લાભ મનુષ્યભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા ઉપર શ્રી ચિદાનંદજી ધર્મથી થતો દુઃખક્ષય પુદ્ગલપરાવર્તનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સ્તુતિ સુખ કે સિદ્ધિ ઇચ્છવા પહેલાં તેને લાયક થવાની આવશ્યકતા વારંવાર થતો પરાભવ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પર વિચારણા પુણ્યનું આદરણીયપણું અને પાપનું ત્યાજ્યપણું શ્રી ધર્મદાસ ગણિના વિચારો વિપાક ન માની નીપજેલું સુખ અને તેનું પરિણામ સુખ શું છે અને કયાં છે? પ્રમાદથી દુઃખ તે પર શાસ્ત્રગત મોકડો મારવાવાળી જગસિંહ શેઠ ત્રણ વાણિયા, ગાડું હાંકનાર, ભીખારી દરિદ્ર કુટુંબ, બે વાણિયા બે વિદ્યાધર અને નિર્ભાગીના વિસ્તારથી ઉપનય સાથે દૃષ્ટાંતો પ્રત્યેક ઇંદ્રિયજન્ય દુઃખ

પર તિર્યંચના દૃષ્ટાંતો ક્રમાનુ ત્યા ત્યપણુ અત્યારે કામ કાઢી લેવાનો વખત છે તેથી પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ સુખપ્રાપ્તિના ઉપાય ધર્મ ધન એકઠુ કરવાની જરૂર સર્જન કરે છે તેટલા દુ ખો સ્વામપણે સર્જન કરવાથી થતા લાભ પાપકર્મોમાં ડહાપણ માનનાર તરફ ઉક્તિ રોકડ અને મહતનો વ્યવહાર નાખનો આ જીવના ફેરો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ શાસ્ત્રવચન વખતનો ક્રમકમાટ અને વચન વચ્ચે વિગત સહચારી મિત્ર વગેરેના મૃત્યુથી મળતો બોધ શ્રી ભર્તૃહરિ અને શ્રીવિનયવિજયજીના તે પર વિચારો સગાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ વારસો આપી જનાર પિતાનો આભાર માનનાર પુત્રોની નિર્જીવ સખ્યા પૈસાનો સન્નિપાત પરલોકના પથીનો ધન પર પ્રેમ પુણ્યધન એકઠુ કરવા જાગૃતિ ન મળ્યા રામ ને ન મળી માયા યોગ ભ્રષ્ટથી બીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કર છે પાપનુ ફલ દુરિતપક્ષ અન્તિમ રહસ્ય ભેદજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ અને સ્વરૂપ દુ ખ, મોહ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય તાત્કાલિક અને પારિણામિક સુખો પ્રસગની અનુકૂળતા વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો આત્માની અનત શક્તિનુ પ્રાબલ્ય

પૃ૦ ૧૮૪–૨૨૧

અગિયારમો અધિકાર–ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મને મલિન ન કરવાનો ઉપદેશ ધર્મ શબ્દના અર્થો સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની થતી ભૂલો ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની નજરે દેખાતી જરૂર શુદ્ધ પુણ્યગણમા મળ તેનુ ન માણુથી નિરર્થ પરગુણપ્રશસા—તેથી થતો ઉદ્‌ભાસ સ્વગુણસ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી લોકપ્રશસા પર આધાર રાખનારા ઠગાય છે તે વાતનુ સ્પષ્ટપણુ શત્રુગુણપ્રશસા તેમાં રહેતુ જ્ઞાનીપણાનુ લક્ષણ પરગુણપ્રશસાથી થતો જોઈતો આનદ ઉદાસીન વૃત્તિ નામે બેદરકારી દાખલ ન થાય તેની ચેતવણી ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા પણ નુકસાનકાર છે શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અલ્પ સખ્યા એકડા શીખવા પણ તેમા જિંદગી ન કાઢી નાખવી અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનુ સાધ્ય ગુપ્ત ધરમાદો કરનાર ગુણ ઉપર અસર કરનારની ગતિ પુણ્ય અલ્પ પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારુ તે કેવુ છે તે કામનુ નથી પણ કેવુ છે તે કામનુ છે તે પર દીપક અમૃત અને તણખાના દૃષ્ટાંતો શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરિયાત—તે પર સૂક્તમુક્તાવલિકારના વિચારો અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ તે પર ઉપદેશ તરગિણીનુ અવતરણ અધિકારમા આવેલી મુખ્ય ત્રણ બાબતો પર વિવેચન પૃ૦ ૨૨૨–૨૩૮

બારમો અધિકાર–ગુરુશુદ્ધિ—ધર્મને બતાવનાર ગુરુમહારાજ સર્વ તત્ત્વમા ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા ગુરુપણુ કયા ઘરી શકે ? સદોષ ગુરુના બનાવેલા ધર્મો પણ સદોષ ઉપદેશોનુ દૃષ્ટાંત ડૂબનાર અને ડુબાડનાર ગુરુઓ વાહન પેઠે ગુરુની શોધ કરવાની જરૂર કુગુરુના ઉપદેશોના ધર્મ ની નિષ્ફળતા પ્રેમના ઓની ભક્તિ ગચ્છાચારપયન્નાનુ વાક્ય રાગ દૂર કરવા માટે ગુરુ પર રાગ કરવાનુ કહેવાના ઉપદેશનુ રહસ્ય દૃષ્ટિરાગ પર ગભીર વિચારણા અધશ્રદ્ધા ન કરવાનો ઉપદેશ સ્વરૂપજ્ઞાન બતાવનાર ગુરુ શાસનના રક્ષકોનુ ભક્તપણુ તેની સામે પોકાર આ કાળમા ધર્માધ્યક્ષોની ફરજ જડવાદનો ચાલતો કાળ અશુદ્ધ ગુરુ આશ્રયથી ભવિષ્યમા થતો શોચ તે મોક્ષ આપી શકે નહિ તે પર નાવનુ દૃષ્ટાંતો ખરો ઉપકાર કરનાર ગુરુ ધર્મમા જોડનાર જ ખરાં માબાપ કહેવાય સપત્તિના સાત કારણો વિપત્તિના છ કારણો ગુરુવચનનુ કરિયાતાપણુ [ધર્મરત્ન] ગુરુસિદ્ધનુ સગ ગુરુને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો દેવગુરુધર્મ પર અતરગ પ્રીતિ રાખવામા જ મનુ સાર્થક્ય દેવ કે સઘના કાર્યોમા ધનવ્યય ગુરુના ચાર વિભાગ ગુરુનો આશ્રય કયા સુધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યશોવિજયજીના વિચાર કુગુરુના પાચ વર્ગ ગુરુમહારાજનુ ઉપયોગીપણુ તે પર સિંદૂરપ્રકરણનુ વાક્ય ગુરુ વગરનુ જ્ઞાન પૃ૦ ૨૩૯–૨૬૨

તેરમો અધિકાર–યતિશિક્ષા—યતિ શબ્દમા કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે ? મુનિમહારાજ માટે ભાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ તેઓના ગુણોનુ પૃથક્કરણ સાધુના વેશ માત્રથી બહુ લાભ નથી મુનિના કર્તવ્યો

પાચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય, અષ્ટ પ્રવચનમાતા, બાર પ્રકારનો તપ, કષાય ને નોકષાય, બાવીશ પરીસહ સોળ ઉપસર્ગ અઢાર હજાર શીલાંગ—આ પ્રત્યેક પર વિવેચન વેષ માત્રથી કાંઈ વળતુ નથી, ઉલટાંન તેથી દોષ પણ થાય છે અનવગણનીય ન્યાય માત્ર વેષનુ વાસ્તવિક ફળ બાહ્યાડબર પરના પાચ શ્લોકોનુ રહસ્ય સ્તન રાગનુ લોકરજન તેનાથી થતો સસારસમુદ્રમા પાત ગાત્ર ઊગ ધારનારાને શિક્ષા લોકસત્કારનો હેતુ ગુણ વગરની ગતિ નોકરજનના બે શ્લોક પર વિવેચન. લોકરજનનુ વાસ્તવિક રહસ્ય યતિપણામા રહેતુ સુખ તેને અને ગૃહસ્થની સ્થિતી વચ્ચે પરિગ્રહત્યાગ કરવામાં યતિધર્મનુ મુખ્યપણુ જ્ઞાની પ્રમાદને વશ થાય તેના કારણો સાવદ્ય આરભમા યતિને મૃષોક્તિનો લાગતો દોષ કરેમિ ભતેનો પાઠ અને ભાવ મન-વચન-કાયાની એકસરખી પ્રવૃત્તિ સાવદ્યમા પરવચનનો પણ દોષ સયમમા યત્ન ન કરનાર તરફ કટાક્ષયુક્ત ઉક્તિ નિર્ગુણ મુનિની ભક્તિથી તેનો આશ્રય કરનારને ફળો અનાભ વિગેરેમા બનેલો પાપબધ નિર્ગુણને થતુ ઋણ અને તેથી ભવિષ્યમા હાનિ ૭ શ્લોકમા બતાવેલ પરિગ્રહત્યાગના ઉપદેશનુ રહસ્ય તે પર વિવેચન વેશ છૂટી ન શકે તો સવિગ્નમાર્ગ આદરવાની સૂચના સ્તુતિની ઇચ્છા રાખનારને બોધ આઠ સિદ્ધિ તથા યોગવચન પર બોધ ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી ગુણ વગરના વદન-પૂજન હિતનો તેથી થતો નાશ પર સ્તુતિનુ તાત્વિક રહસ્ય ગુણાર્જન કરવાની આવશ્યકતા ભવાતરનો ખ્યાલ કરી ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા મૂકી દેવાની જરૂર લોકસત્કારના આઠ શ્લોકોના રહસ્ય પર વિવેચન પરિગ્રહત્યાગનો ખાસ ઉપદેશ સામાન્ય કરવાથી ગુણદોષ અલ્પ થતા નથી ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિગ્રહ સોનુ ભરેલા વહાણનુ દૃષ્ટાત ઉપકરણ શબ્દનો અર્થ ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા રાખવી એ પણ પરિગ્રહ છે તેથી દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ સ્વરૂપ ધર્મોપકરણ બીજા પાસે ઉપડાવવાથી થતો દોષ સયમની જરૂરિયાત અને બાહ્ય શોભા ઉપકરણના વ્યવહાર પર ૭ શ્લોકોમા બતાવેલ રહસ્ય પર વિવેચન ઉપાધ્યાયજીના એ જ વિષય પર વિચારો પરીસહ સહન કરવાનો ઉપદેશ શરીરનુ વિનાશીપણુ વિચારી જપતપ કરવાની શિક્ષા ચારિત્રના કષ્ટ અને નારકીના કષ્ટ અને નારકીના કષ્ટો પર વિચાર પ્રમાદજન્ય સુખ અને મુક્તિનુ સુખ—તે પર વિચારો ચારિત્રનિર્વાહણનુ દુઃખ અને ગર્ભવાસનુ દુઃખ —તે પર વિચારણા સ્વવશપણે પરીસહ સહન કરવામા થતો મહાલાભ તે પર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના વિચારો વિરોનુ પ્રામાણ્ય, તેના બાનુ દૃષ્ટાતો પરીસહ સહન કરવાથી થતા શુભ ફળો પરીસહથી દૂર નાસવામા નુકસાન પરીસહ સહન કરવાના ઉપદેશના નવ શ્લોક પર વિવેચન બાવીશ પરીસહનાં નામ તથા અર્થ ધર્મકર્તવ્યોનુ સુખસાધ્યત્વ બાર ભાવનાઓનુ વિસ્તારથી સ્વરૂપ ચરણસિત્તરીના સિત્તેર ભેદો પર વિસ્તાર કરણસિત્તરીના સિત્તેર ભેદો પર વિસ્તાર યોગ ધનની અતિ આવશ્યકતા મનોયોગ પર અકુશ લાવવાનો ખાસ ઉપદેશ પરમત્સર ત્યાગ કરવાનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ નિર્જરા કરવા માટે પરીસહ સહન કરવાનો ઉપદેશ. વિપત્તિની પ્રાર્થના ક્રિયામાર્ગના પાચ શ્લોક પર વિવેચન અભ્યાસ પાડવાથી થતો અતિ લાભ તે પર ધર્મસંગ્રહ ગ્રંથ યતિનુ સ્વરૂપ ભાવદાન યતિને ગૃહસ્થની ચિંતા કરવાનો નિષેધ તેવી ચિન્તાનુ ફળ દીક્ષા લેતી વખત કરેલ પ્રતિજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવુ જોઈએ પ્રશસ્ત સાવદ્ય પણ યતિને અનાદરણીય પદવીનો ગર્વ કરનાર નિષ્પુણ્યક જીવ પ્રમાદત્યાગ કરવાનો યતિને ઉપદેશ બોધિબીજપ્રાપ્તિ અને આત્મ હિત સાધન કરવાની જરૂર આ જીવના અનેક શત્રુઓ—તેઓનુ બાહુ નિરર્થ પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનો ઉપયોગ સયમવિરાધના ન કરવાનો ઉપદેશ સયમથી થતા સુખો પ્રમાદથી થતો સુખનો નાશ સયમનુ ઐહિક—આમુષ્મિક ફળ અધિકારનુ અતિમ રહસ્ય આ અધિકારમાં સમાયેલા અનેક વિષયો મુનિમાર્ગનુ નાગનુ કરણપણુ મુનિના સબધમા અભિપ્રાય બાધના ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય હકીકતો હાલમા ચાલતો પદવીનો લોભ સાધુધર્મનુ આચરણીયપણુ અધિકારમાં બતાવેલ કષ્ટ ઔષધ કઠિન શબ્દો માટે સામાન્ય ક્ષમાયાચના

પૃષ્ઠ ૨૬૭ થી ૩૨૨

ચૌદમો અધિકાર—મિથ્યાત્વનિરોધ—સંવરોપદેશ—મિથ્યાત્વ અવિરતિ, કષાય અને યોગ—એ ચારેનું બંધહેતુત્વ તેના ત્યાગનો ઉપદેશ મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર પર વિવેચન બાર અવિરતિ પચીશ કષાય, પંદર યોગ મનોનિગ્રહ તંદુલ મત્સ્યનું દૃષ્ટાંત મનના વેગ પર પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું દૃષ્ટાંત મનની અપ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા હઠયોગ અને રાજયોગ પર વિવેચન જૈન યોગમાં તેઓનાં સ્થાનો ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ વચનઅપ્રવૃત્તિ વસુરાજાનું વિસ્તારથી દૃષ્ટાંત કડવાં વચનના ભયંકર પરિણામો તીર્થંકર મહારાજે સ્વ જ્ઞાતથી બતાવેલી વચનગુપ્તિની ઉપાદેયતા કાયાસંવર કાચબાનું દૃષ્ટાંત કાયાની અપ્રવૃત્તિ અને શુભ વ્યાપાર. શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર—હરણ ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર—પતંગ ઘ્રાણેન્દ્રિયસંવર—ભ્રમર રસેન્દ્રિયસંવર—મચ્છ સ્પર્શેન્દ્રિયસંવર—હસ્તી અતિસંયમ—સ્થૂળભદ્રજી ઇન્દ્રિયની વિશેષ અગત્યતા અને તે પર સ્વાપજ્ઞ ગ્રંથો સર્વ ઇંદ્રિયસંયમનો ઉપદેશ કષાયસંવર—કરટ અને ઉત્કરટ ક્રિયાવંતની શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ મનોયોગના સંવરની મુખ્યતા નિઃસંગતા અને સંવર શુભ ચિંતવન શુભ ભાવના પૃષ્ઠ ૩૨૩ થી ૩૪૮

પંદરમો અધિકાર—શુભવૃત્તિ—આવશ્યક ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ ૭ આવશ્યક પર વિવેચન એ કરવાના ઉપદેશમાં રહેલું રહસ્ય. તપસ્યા કરવાનો ઉપદેશ કર્મનિર્જરાનો અર્થ તપસ્યા અને તેનો સંબંધ શીતાગ યોગ, ઉપસર્ગ સમિતિ ગુપ્તિ સ્વાધ્યાય આગમાર્થ શિક્ષા, વિવાદરહિતપણું ઉપદેશ, વિહાર ઉપદેશ નિષ્પાપ જોઈએ અને ધર્મપ્રાપ્તિની સંમુખતા તથા સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર જોઈએ આત્મનિરીક્ષણ પરપીડાવર્જન યોગની નિર્મળતા ભાવના, આત્મજય, મોહસુભટનો પરાજય, મમત્વ ભાવનો ત્યાગ, રતિઅરતિનો ત્યાગ કષાયત્યાગ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ અંતિમ રહસ્ય

પૃષ્ઠ ૩૪૯ થી ૩૬૧

સોળમો અધિકાર—સામ્યસર્વસ્વ—સમતાનું ફળ મોક્ષપ્રાપ્તિ આ શ્લોક પર વિચારણા સુખ દુઃખ આ જીવ પોતે જ છે સુખનું મૂળ સમતા દુઃખનું મૂળ મમતા સમતાની વાનકીનું દર્શન. સહજ પ્રસંગ. સમતાના સાધનોના સેવનનો ઉપદેશ. આ ગ્રંથ સમતારસની વાનકી છે સમતાના સ્વરૂપ પર શ્રીચિદાનંદજીની ઉક્તિ અનુભવ કરવાની વાચનારને પ્રાર્થના આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ પ્રયોજન ઉપસંહાર અંતિમ રહસ્ય અલ્પાયુષ્યની સ્થિતિ પર વિવેચન. પૃ ૩૬૨ થી ૩૭૧

આખા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની રત્નવિજયકૃત ગુજરાતી ચોપાઈ અને તેની સાથે સરખામણી માટે સંસ્કૃત શ્લોકની સંખ્યા પૃ ૩૭૨ થી ૩૯૬

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો

श्री मोतीचंद कापडिया ग्रंथमालाना पुस्तको

(૧) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજની ત્યાગ વૈરાગ્ય-સંયમ બોધક સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ કૃતિનું
શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

પાંચમી આવૃત્તિ કિંમત રૂા ૬-૫૦

(૨) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

લેખક—શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા બીજી આવૃત્તિ **કિંમત રૂા. ૨-૫૦**

(૩) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ પહેલો

શ્રી આનંદઘનજીના ૫૦ પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

બીજી આવૃત્તિ, કિંમત રૂા. ૭-૫૦ (અપ્રાપ્ય)

(૪) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ બીજો

શ્રી આનંદઘનજીના ૫૨ થી ૧૦૮ સુધીના પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન
શ્રી મોતીચંદભાઈના પરિચય માટે સંપાદક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પહેલી આવૃત્તિ, કિંમત દસ રૂપિયા

अन्य पुस्तको

કાવ્યાનુશાસન

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્રનો આ મૂળ ગ્રંથ, એની ટીકા વગેરે સાથે, વિદ્યાલય તરફથી બે ભાગમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો તે અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી, આ ગ્રંથ—મૂળ 'અલંકારચૂડામણિ' નામે સ્વોપજ્ઞ ટીકા, વિવેક નામે વિવરણ, અજ્ઞાતકર્તૃક બે ટિપ્પણો ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારનો પરિચય આપતી અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, શબ્દસૂચિ તથા પરિશિષ્ટ સાથે—ફરી છપાવવામાં આવ્યો છે સંપાદકો શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ તથા ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણી **કિંમત રૂા. ૧૫-૦૦**

યોગશાસ્ત્ર

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનું ભાષાંતર

ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે

અષ્ટક પ્રકરણ

કર્તા—આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ **કિંમત રૂા ૦-૨૫**

(૫) આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રંથ

સ્વ. આ. મ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના પરિચય તથા જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ કળા તથા સાહિત્યને લગતી લેખસામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર ગ્રંથ

કિંમત રૂા ૧૭-૫૦ (સભ્યો માટે રૂા ૧૨-૫૦)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટેંક રોડ, મુંબઈ-૨૬

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિવિરચિત

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ

[મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સહિત]

॥ ॐ परमात्मने नम ॥

श्री अध्यात्मकल्पद्रुम

[सविस्तर विवरणयुक्त]

अथाय श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराज सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूत. सुधारसाय मान ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च शान्तरसभावनाध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रन्थननिपुणेन पद्यसदर्भेण भाव्यते ॥

"હવે સર્વ આગમ વગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ શાતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સબધી અનત આનદસમૂહની પ્રાપ્તિનુ સાધન હોવાથી, પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામા યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમા સારભૂત હોવાથી, તે શાત રસની ભાવનાવાળા **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** નામના પ્રકરણમા, તે ભાવને સૂચવવામા નિપુણ પદ્યબધ વડે, વર્ણવુ છુ"

વિવેચન—બહુ ગભીર શબ્દોમા ગદ્યબધ રચના વડે પ્રૌઢ વિચાર બતાવવા સાથે ગ્રથની શરૂઆત કરવામા આવી છે શાતરસનુ રસત્વ સિદ્ધ કરતા બીજા ઘણા પ્રસગો પણ બતાવી દીધા શાતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામા ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉલ્લેખ અત્ર પ્રસ્તુત છે, પરતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતા કાવ્યના ખાસ વિષયના શોખીનોને બહુ આનદ આપનાર છે, તેથી તેને માટે આમુખમા જુદો લેખ લખવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, પણ તે પાર પડ્યો નથી

શાન્તરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એના સર્વ અગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે ઉન્નત દશા ભોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવુ મુશ્કેલ છે સાસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી વિમુક્ત થયેલુ મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મ તન્મયતાનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક પોતે જ સમજી શકે છે પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમા વર્તનાર, અસરગી દુનિયાના વિષય કષાયોથી રગાયેલ, વીર, કરુણ કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની સ્થિતિમા લાવનાર શાતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ, અલકારચૂડામણિ ગ્રથમા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન હેમચદ્રાચાર્યે બતાવ્યુ છે તેમ, દલીલથી ગમ્ય છે, એટલુ જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે

શાતરસ આ ભવ અને પરભવ સબધી અનત આનદ મેળવવાનુ સાધન છે શાતરસ ભાવનારને આ ભવમા માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનદ થાય છે માનસિક આનદ એટલો બધો [illegible] છે કે એ ઉપર વિવેચન કરતા [illegible] કે,

ગે શાંતરસ અમૃત રસ છે એવી દંતકથા* છે કે, દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કરી ચૌદ રત્નો શોધતા છેવટે અમૃત મેળવ્યુ એ મેળવતા બહુ પુરુષાર્થની જરૂર પડી આચારાંગાદિ અગિયાર અંગો (મૂળ સૂત્રો) અને 'આદિ' શબ્દથી પૂર્વાચાર્યવિરચિત યોગ, અધ્યાત્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપાંગ, પયન્ના અને પ્રકરણો વગેરે અનેક ગ્રંથોરૂપ સમુદ્ર છે એ મહાન સમુદ્રમાથી બહુ પ્રયાસ કરીને શોધી કાઢેલ શાંતરસ છે મતલબ, એને શોધવામા પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડી છે અને સમજનારને પડે છે ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે, શાંતરસ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાથી મથન કરીને શોધી કાઢેલ 'સાર' છે આ રસને ઉત્કૃષ્ટ રસ કહેવાનું કારણ એટલાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે એના સમર્થનમા વિશેષ દલીલની અપેક્ષા રહેતી નથી ગંભીર શાસ્ત્રસમુદ્રનો જે 'સાર'–'નવનીત'–'માખણ' હોય તે બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી હોય એમ કહેવુ એ કરતા સમજી જવુ વધારે સુગમ્ય છે, છતા એના સમર્થનમા વિશેષ ત્રણ કારણ કહે છે એ પણ એટલા જ ઉપયોગી છે એ ત્રણ કારણો હવે આપણે તપાસીએ—

૧ શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમા માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે માનસિક આનંદ એટલો ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે બીજા કોઈ પણ માણસને નુકસાન કર્યા વગર આત્મા પ્રત્યેની ફરજ બજાવવાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવથી જ સમજી શકાય છે એ આનંદ કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે વાચકપતિ શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજનું પ્રશમરતિ ગ્રંથમાનું નીચેનું વચન યાદ આવે છે —

> नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
> यत्सुखमिहैव साधो-र्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १२८ ॥

"લોકવ્યાપારથી રહિત એવા સાધુને આ લોકમા જે સુખ છે, તે સુખ ચક્રવર્તીને અને ઇન્દ્રને પણ નથી"

આટલા પરથી જણાય છે કે શાંતરસ ભાવનારના સુખ સાથે પૌદ્ગલિક સ્થૂળ સુખ સરખાવી શકાય તેમ નથી દુનિયાની દૃષ્ટિમા રાજા, શહેનશાહ, સાર્વભૌમ કે ચક્રવર્તી બહુ સુખી લાગશે અથવા દેવના સ્વામી ઇંદ્ર સુખી લાગશે, પરંતુ લોકવ્યાપારથી રહિત થયેલા સાધુના સુખ પાસે આ સ્થૂળ સુખ કાંઈ હિસાબમા નથી

આવી રીતે આ ભવમા માનસિક સુખ બહુ આનંદદાયી થાય છે શારીરિક અને માનસિક સુખનો પરસ્પર સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે માનસિક સુખ હોય ત્યા શારીરિક

* આ દંતકથા લૌકિક છે, પરંતુ રૂપક રચતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં શાસ્ત્રને બાધ આવતો નથી

સુખ હોય છે જ આગળ બતાવવામા આવશે તેમ, સુખ દુ ખ માન્યતા પર–મનના બધારણ પર–આધાર રાખે છે, તેથી બન્ને પ્રકારના સુખોમા માનસિક સુખની જ મુખ્યતા છે,

શાતરસથી પ્રાપ્ત થતું ઐહિક સુખ પ્રત્યક્ષ છે તે મેળવવામા ધનનો વ્યય કરવો પડતો નથી, શરીરને શોષવું પડતું નથી, મનને ચિંતામા નાખવું પડતું નથી, ધમાલ કરવી પડતી નથી, કારણ કે તેનુ સાધન શાતરસ છે તેટલા માટે જ સદરહુ મહાન લેખક કહે છે કે —

स्वर्गसुखानि परोक्षाण्यत्यन्तपरोक्षमेव मोक्षसुखम् ।
प्रत्यक्षं प्रशमसुखं, न परवशं न च व्ययप્રાપ્તम् ॥

"સ્વર્ગ સુખ પરોક્ષ છે અને મોક્ષનુ સુખ તો એથી પણ વધારે પરોક્ષ છે પ્રશમ સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામા કોડિયાનો ખરચ થતો નથી અને તે પરવશ પણ નથી"

મતલબ કે આ ભવમા પ્રત્યક્ષ રીતે મળી શકે અને પોતાનો લાભ બતાવી શકે એવુ સુખ પ્રશમ જ છે એને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શાતરસ છે આવી જ રીતે પરભવમા પણ મહાસુખ આપનાર શાતરસ છે આ જીવન શાત પ્રવાહવી વહન થયુ હોય તો તેને કિલષ્ટ કર્મોત્પત્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત કરેલા કિલષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી પરભવમા સ્વાભાવિક રીતે આનદ મળવાનો વધારે સભવ રહે છે

આવી રીતે આ ભવ–પરભવના આનદનુ સાધન શાતરસ છે, એટલુ જ નહિ પણ અનત આનદ–મોક્ષ સુખ, જેની પછવાડે કોઈ દિવસ નિરાનદપણું પ્રાપ્ત થવાનુ નથી, તે પણ શાતરસથી પ્રાપ્તવ્ય છે આ પ્રથમ કારણ થયું

૨ પારમાર્થિક ઉપદેશ કરવા યોગ્ય શાતરસ છે બીજા સર્વ રસોમા પાર્થિવ વિષયો આવે છે એ સર્વ રસોમા ઇદ્રિયના વિષયોની તૃપ્તિ અને મનના નિરકુશ વર્તન સિવાય વસ્તુત આનદદાયક કાઈ આવતું નથી, પણ આ શાતરસ એવા પ્રકારે આનદ આપે છે કે તેથી કોઈને અગવડમા ઉતરવુ પડતું નથી વીર, કરુણ, હાસ્ય વગેરે રસો પાર્થિવ છે, ઐહિક છે, સ્થૂળ છે, બીજાને ભોગે આવિર્ભાવ પામનારા છે અને પરિણામ વગરના છે આ સર્વ બાબતોમા શાતરસ તેથી ઊલટો જ છે પારમાર્થિક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર અને તેનો જ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આ રસ પ્રધાનપણે ઉપદેશવા યોગ્ય છે વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, જેઓ પરમાર્થના ઇચ્છુક હોય તેઓને જ આ રસનુ પ્રતિપાદન ઇષ્ટ લાગે છે, તેથી આ રસ તેના અધિકારીની અપેક્ષાએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તેના અધિકારીઓ પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય સપાટીથી કાઇક અથવા બહુ ઊંચે હોય છે આ દ્વિતીય કારણ થયુ

૩ શાતરસ સર્વ રસોનો સાર છે હાસ્યાદિ રસોને કવિઓએ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપ્યુ છે તે ટકી શકે તેવુ નથી અને શાતરસને ખરા રસ તરીકે સિદ્ધ કરવામા શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય અને બીજાઓ ફતેહમદ થયા છે, એટલુ જ નહિ, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે અને રસનો મહિમા

જે સમજે અને અનુભવ કરે તેને ભાગ્ય હિ ગમો તો મૂળ લાગે એમા જરા પણ નવાઈ જેવું નથી શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય અને જગન્નાથના ... પંડિત જગન્નાથ તેમ જ રત્નના ... વ્યાખ્યાનકારોએ, ... અપવાદ સિવાય, સ્પષ્ટ નને બતાવ્યું છે કે શાન્તરસ સર્વ રસોમા પ્રધાન છે અને તેથી જ ... રસને રસાધિરાજ કહેવામા આવેલ છે આ ત્રીજુ કારણ થયું

મા ત્રણે કારણોથી શાન્તરસ ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યું આ કારણોને પરસ્પર કાર્યકારણ ભાવ છે આ લોક અને પરલોકમા અનન્ત આનંદનું સાધન શાન્તરસ છે, તેથી જ પારમાર્થિક ઉપદેશ દેવા યોગ્ય છે અને તે બધા કારણોને લીધે તે રસાધિરાજ છે

આ ગ્રંથનો અર્થ શું છે?–વગેરે હકીકત ઉપોદ્ઘાતમા લખાયેલી હોવાથી અત્રે તેનું પુનરાવર્તન કરવાના આવશ્યકતા નથી અત્ર એટલું જણાવવું ઉચિત લાગે છે કે આ ગ્રંથ મહાવિદ્વાન શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિ મહારાજનો બનાવેલો છે તેઓશ્રી યુગપ્રધાન તુલ્ય પદના અને મૂળ પાટે થયા હતા તેઓશ્રીએ બહુ અનુભવ કરીને અતિ પ્રૌઢ ભાષામા આ ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના પર બહુ વિચાર કરીને નોટ લખવાના આવી છે આખો ગ્રંથ મનન કરીને વાચનાનો આનંદ કરવામા આવે છે

આ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ પર ઉપાધ્યાય મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિએ તથા શ્રી રત્નચન્દ્ર ગણિએ ટીકા લખી છે પ્રથમ ગણ્યગ્રંથ પ્રબંધ ટીકામા બહુ ઉપયોગી હકીકત બતાવવામા આવી છે અત્ર શ્રી ધનવિજયજી ગણિની ટીકામા જે ભાગ વિદ્વત્તાથી ભરેલો લાગ્યો છે તે ખાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં નોંધી લીધો છે —

"આ લોકમા (સામાન્ય રીતે) વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે, તેમા સંસારી પ્રાણીઓને પરસ્પર કાર્યકારણભાવ પામેલા અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ છે, પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષના અર્થી) પ્રાણીઓને તો ધર્મ અને મોક્ષ એ બે જ પુરુષાર્થો છે આ બેમા પણ ધર્મ કારણ ને મોક્ષ કાર્ય હોવાથી મોક્ષ પરમ પુરુષાર્થ છે તેના અધિકારી, સદ્ભાવધાનના કરનાર, પ્રત્યક્ષ સરસ્વતીરૂપ સોમસુંદરસૂરિની પાટને શોભાવનાર, તપગચ્છના નાયક, યુગપ્રધાન સમાન મુનિસુંદરસૂરિએ આ અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ રચ્યો છે, જેમા મોક્ષના અસાધારણ ઉપાયભૂત અને પોતે અનુભવેલા શાંત રસને પરોપદેશ માટે પ્રકાશ્યો છે હું પણ શાન્તરસનો અર્થી હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરું છું"

ગ્રંથની આદિમા મગલ, વિષય, પ્રયોજન, સબંધ અને અધિકારી એ પાચમાથી કોઈ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, એવો શિષ્ટાચાર છે મગલ કરવાનો હેતુ બેવડો રાખવામા આવ્યો હોય એમ જણાય છે ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિ અને ગ્રંથપઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિમા મનને પરોવવાની અભિલાષા, તત્સૂચક માગલિક સર્વ ધર્મમા ઇષ્ટ ગણાય છે, છતા ઘણી વખત તે વગર પણ ચલાવવામા આવે છે પ્રથમથી એવો શિષ્ટાચાર છે કે અથ શબ્દને માગલિકસૂચક ગણવો

અન્ય શાસ્ત્રામા પણ કહ્યુ છે કે "ૐ શબ્દ અને अथ શબ્દ માગલિકસૂચક સમજી લેવા" આવી રીતે સામાન્ય શબ્દોમા મગલ કરવાનો સપ્રદાય સાચવ્યો હોય તેમ જણાય છે अथ શબ્દ આરભસૂચક પણ છે અને 'હવે' એવા અર્થમા પણ તે વપરાય છે અને તે વખતે, ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે તે અનતરતા સૂચવે છે 'ઉપદેશરત્નાકર' વગેરે ગ્રથોની સાથે અનતરતા સૂચવનાર આ શબ્દથી મવસરસગતિ પણ બનાવવામા આવી ગઈ

આ ગ્રથમા વિષય શો આવશે ?–તે બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ખુલાસો પણ ગદ્યબધ પ્રબધમા થઈ જાય છે શાતરસ એ આખા ગ્રથનો વિષય છે અને તેને પોષવા માટે સર્વત્ર એકસરખી રીતે પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે

પ્રયોજન—આ ગ્રથ બનાવવાનો હેતુ શો છે ?–એ જાણવુ પણ જરૂરનુ થઈ પડે છે આ વિષય બહુ અગત્યનો હોવાથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા મૂકવાની જરૂર છે અધ્યાત્મનો વિષય જનસમૂહને રુચતો નથી અને તે પર પ્રેમ લાવવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, છતા તે વિષય 'આ ભવ અને પરભવમા અનત આનદનુ સાધન' હોવાથી તેને પોષવાની બહુ જરૂર છે, એટલુ જ નહિ પણ એ વગરનુ જીવન શૂન્ય જેવુ છે આ શબ્દથી પ્રયોજન બતાવ્યુ એ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો વિષય કેટલો જરૂરનો છે તેને માટે ઉપોદ્ઘાત જુઓ

સબધ—આ ગ્રથ પદ્યબધ રચનાથી રચવામા આવશે એમ કહીને વિભાવ્યવિભાવનભાવરૂપ સબધ બતાવ્યો

અધિકારી—આ ગ્રથ વાચવાને યોગ્ય કોણ ગણાય ? મારેલ પારો જો નબળા માણસને શરીરશુદ્ધિ કર્યા વિના આપવામા આવે તો તેનો નાશ થાય છે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જેવા ગ્રથો કોના હાથમા મૂકવા અથવા કોણે વાચવા તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે આવા ગ્રથોમા સામાન્ય વચનને વિશેષ વચન તરીકે સમજવાની અથવા અપેક્ષાવાળા વચનને એકાત સ્વરૂપે સમજવાની ઘણી વાર ભૂલ થઈ જવાનો સભવ રહે છે એવે પ્રસગે ગ્રથકર્તાનો આશય જો લક્ષમા આવતો નથી તો પરિણામે કેટલીક વાર હાનિ થઈ જાય છે તેટલા માટે આવા ગ્રથના અધિકારી 'પારમાર્થિક ઉપદેશ'ને પાત્ર થયેલા જ ગણાય છે

આવી રીતે બહુ ઉત્સાહથી ગ્રથની શરૂઆત કરવામા આવી છે પીઠિકા ગદ્યબધમા રચી આખો ગ્રથ પદ્યબધ રચનામા બનાવ્યો છે આ ગ્રન્થ થોડો વાચવો, પણ સમજીને વાચવો, વાચીને વિચારવો અને વિચારીને પોતાની સ્થિતિ અને સજોગ અનુસાર વ્યવહારમા મૂકવો, અમલમા મૂકવો

* *

શાંતરસ, શરૂઆત, માંગલિક

जयश्रीरांतरारीणा, लेभे येन प्रशान्तितः ।
तं श्रीवीरजिनं नत्वा, रसः शान्तो विभाव्यते ॥ १ ॥ (अनुष्टुप्*)

"જે શ્રી વીર ભગવાને અંતરંગ શત્રુઓ ઉપર જયલક્ષ્મી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિથી મેળવી છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શાંતરસની ભાવના કરવામાં આવે છે" (૧)

વિવેચન—વ્યવહારમાં આપણે જાણીએ છીએ કે શત્રુનો નાશ કરવા માટે અને તેના પર વિજય મેળવવા માટે દ્વેષ અથવા ક્રોધ અને માન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, પરંતુ શ્રી વીર પરમાત્માનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ હતું કે તેમણે કષાય ત્યાગ કરતાં શાંતિ રાખીને સર્વ અંતરંગ શત્રુ પર ફતેહ મેળવી અંતરંગ શત્રુઓ મોહરાજાના સેવક તરીકે કામ કરે છે અને તેના લશ્કરમાં મિથ્યાત્વ, કષાય, જ્ઞાનાવરણીય વગેરે અનેક પ્રકારની ટુકડીઓ રહેલી છે માર્ગાનુસારી થયા પછી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારનું અંતરંગ સૈન્ય માર્ગભ્રષ્ટ થતું નથી અને તદનંતર તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી દેશથી અથવા સર્વથી વિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઇંદ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ક્ષમાધારણ, અસત્યવચનોચ્ચાર, સ્તેયત્યાગ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને અધિકારના પ્રમાણમાં બહિરંગ અને અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ વગેરે સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જ આ જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ક્રમસર મહારહુ અંતરંગ શત્રુઓના કિલ્લાઓ તોડતો જાય છે શ્રી વીર પ્રભુએ પણ આભ્યંતર વૈરીઓનો નાશ કરવા માટે એ જ રસ્તો લીધો હતો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો જે પ્રાણીઓએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ તેવા કરવાથી તે પુરુષે ગ્રહણ કરેલા રસ્તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પરમ આદર થાય છે, અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે અને તેથી અલ્પ પ્રયાસે સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે શાંતરસનો કામી મહાપુરુષ પણ તે રસ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા આસન્નઉપકારી શ્રી ચરમ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરે છે શાંતિથી અંતરંગ શત્રુ પર તે મહાત્માએ કેવો વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી કથાનક વીરચરિત્રાદિ અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું સંગમ, ચંડકૌશિક, શૂલપાણિ, ગોશાલક વગેરે અતુલ્ય દુઃખ આપનાર તરફ અખંડ શાંતિ રાખનારનું અંતરંગ મનોબળ કેટલું વીર્યવાન હશે તે લખવા કરતાં કલ્પવું જ વિશેષ યુક્ત છે, કલ્પી શકાય તેવું છે આવા પરમાત્માનું નામોચ્ચારણ કરી શાંતરસની ભાવના કરવાનો ઉદ્યમ કરવામાં આવ્યો છે

કોઈ પણ શબ્દમાત્રને ગ્રહણ કરી તેના પર આખો પ્રયોગ લેવો તેને નિરુક્ત કહે છે, એટલે કેટલાક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ બને નહિ, પણ પ્રયોગથી જ અર્થ બને છે વીર શબ્દ માટે નિરુક્ત કરતાં વિદ્વાનો કહે છે કે —

* આઠ અક્ષર દરેક પાદમાં હોય છે પાંચમો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે બીજા તથા ચોથા પદનો સાતમો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે પહેલા તથા ત્રીજાનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે

विदारयति यत्कर्म, तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृत ॥

"તેઓ કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપસ્યાથી વિરાજમાન છે તથા તપશક્તિવાળા છે આ નિરુક્તથી તે 'વીર' કહેવાય છે"

અથવા વ્યુત્પત્તિથી પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीर । જે કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી વિખૂટા કરી કાઢી મૂકે છે, તે **વીર** આવા શ્રી વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ગ્રથનુ મગળાચરણ કરવામા આવ્યુ છે

ટીકાકાર મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિ કહે છે કે શાસ્ત્રની આદિમા મગળ, અભિધેય, સબધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાચ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, તે આ શ્લોકમા પણ બતાવવામા આવી છે વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને **મગળ** કર્યું છે, અભિધેય અથવા **વિષય** શાતરસ છે, અતરગ શત્રુના જયરૂપ લક્ષ્મી મેળવવાનુ **પ્રયોજન** છે, શાતરસનો વિભાવ્યવિભાવનભાવ એ **સબધ** છે, અને મોક્ષાર્થી પ્રાણીઓ, જેઓને અતરગ શત્રુ પર જય મેળવવાની ઇચ્છા છે, તે આ ગ્રથના **અધિકારી** છે

આ પાચે વસ્તુઓ ગદ્યબધ રચનામા પ્રથમ બતાવવામા આવી છે, છતા અત્ર ફરી વાર બતાવી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય એવો જો આક્ષેપ કરવામા આવે તો તેના ઉત્તરમા જણાવવાનુ કે ઉપદેશના ગ્રથોમા પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી સજ્ઝાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સતગુણકીર્તનમા પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી વાચકવર્ય શ્રી **ઉમાસ્વાતિ** મહારાજ **પ્રશમરતિ** પ્રકરણમા કહે છે કે —

ये तीर्थकृतप्रणीता भावास्तदन तरैश्च परिकथिता ।
तेषा बहुशोऽप्यनुकीर्तन भवति पुष्टिकरमेव ॥
यद्वद्विषघाताथ मत्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।
तद्वद्रागविषघ्न पुनरुक्तमदुष्ट पदम् ॥

"તીર્થંકરમહારાજપ્રણીત અને તેના પછીના અવિચ્છિન્ન સપ્રદાયાગત આચાર્યોએ બતાવેલા–કથન કરેલા–ભાવોનુ વારવાર કથન કરવુ તે તેને–પ્રશમની રતિને–પુષ્ટિ કરનારુ છે વિષઘાતને માટે વારવાર મત્રોચ્ચાર કરવાથી જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી તેમ રાગરૂપ વિષનો ઘાત કરનાર અવપદો પણ વારવાર કહેવાથી તે કાર્ય દોષ વિનાનુ જ છે"

આખા ગ્રથમા એકનો એક ભાવ બે બે વખત અને કોઈ ભાવ તેથી પણ વધારે વખત કહેવાય છે, તેમ જ ઉપદેશના અનેક ગ્રથો હોવા છતા ફરીવાર ગ્રથ લખવો એ પણ પુનરુક્તિ જ છે, પરતુ એ સર્વનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે આમા કાવ્યચાતુર્ય બતાવવાનો હેતુ બહુધા હોતો નથી, તેથી દોષ લાગતો નથી જેમ વ્યાપારી હમેશા એક જ રીતે વ્યાપાર કર્યા કરે છે તેમા તેની ઇચ્છા વ્યાપારની નથી પણ ધનપ્રાપ્તિની છે, જેમ

તરફ નથી પણ વિનાશ તરફ છે, અને જેમ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી એકના એક ઔષધનું અનેક વાર સેવન કરે છે, તેનો હેતુ ઔષધ ખાવાનો નથી પરંતુ વ્યાધિનો વિનાશ કરવાનો છે, તેવી રીતે શુદ્ધ વ્યાપાર કરવાની ઇચ્છાવાળા અથવા રાગવિષ કે મોહ વ્યાધિનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુને અનેક પ્રકારે અનેક વાર તેનો તે જ ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તેનું સાધ્ય વચનોચ્ચાર કે વચનવ્યાપાર તરફ નથી, પણ રાગાદિનો નાશ અથવા શુદ્ધ સંસ્કારનો સંચય કરવા તરફ જ છે તેથી તેમાં પુનરુક્તિ દોષ જરા પણ લાગતો નથી

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ પોતાના બનાવેલા સર્વ ગ્રંથોની શરૂઆતમાં 'જયશ્રી' શબ્દ મૂકે છે એ શબ્દ વડે તેઓની ઓળખાણ પડે છે, એ બાબત ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે (૧)

અનુપમ સુખના કારણભૂત શાંતરસનો ઉપદેશ

सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्, सङ्गते निरुपमं सुखमेति ।
मुक्तिशर्म च वशीभवति द्राक्, तं बुधा भजत शान्तरसेन्द्रम् ॥ २ ॥ (स्वागता*)

"સર્વ માંગલિકનો નિધાન એવો શાંતરસ જેના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય તે અનુપમ સુખ પામે છે અને મોક્ષનું સુખ એકદમ તેના કબજામાં આવી જાય છે હે પંડિતો! એવા શાંતરસને તમે ભજો, સેવો, ધારો" (૨)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અમુક હેતુને લઈને થાય છે प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते-પ્રયોજન વગર મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી આ સ્વતઃસિદ્ધ નિયમ છે વ્યાપાર કરનારનો હેતુ ધનપ્રાપ્તિનો હોય છે ભણનારનો હેતુ મગજ કેળવવાનો અથવા પરીક્ષા પાસ કરવાનો હોય છે ચાલનારનો હેતુ અમુક જગ્યાએ પહોંચવાનો હોય છે અને બોલનારનો હેતુ સાંભળનારના મન પર અમુક અસર નિપજાવવાનો હોય છે આ સર્વ હેતુનો પરંપરાએ છેવટનો હેતુ પ્રાણીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે જે પ્રવૃત્તિથી પરિણામે સુખ મળે તેવું ન હોય તેમાં વિચારવાન પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ સૂત્ર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે સુખ શું છે? અને સુખ ક્યાં છે? આ સવાલનો જવાબ આપવામાં બહોળા અનુભવજ્ઞાનની જરૂર છે વાસ્તવિક હકીકત એમ છે કે જે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ જીવ પ્રયાસ કરે છે તેનું સ્વરૂપ તે સમજતો નથી ઘણા જીવો સારું ખાવામાં, સારાં વસ્ત્રો પહેરવામાં, સારા દેખાવામાં, પ્રથમ પંક્તિની ખુરશી મેળવવામાં અથવા વાહવાહ કહેવરાવવામાં સુખ માને છે, પણ એમાં સુખ શું છે? શરીર નાશવંત છે નામ કોઈના અમર રહેતા નથી અને સર્વથી વધારે અગત્યની હકીકત એ છે કે આવા પ્રકારના વિષયોને સુખ માનવામાં પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ (પુણ્યધન) ખવાઈ જાય છે અને પરિણામે પાછું દુઃખ થાય છે જે

* સ્વાગતાવૃત્તમાં ૧૧ અક્ષર स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ॥ (૩-૮)

સુખની પછવાડે દુખ થાય છે તેને સુખ કેમ કહેવાય ? સાંસારિક સર્વ સુખો આવા પ્રકારના છે વિષયજન્ય સુખ માત્ર માન્યતામા જ રહે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનદ થતો નથી આનદ લાગે છે તે પણ ખોટો છે, અસ્થિર છે, અલ્પ છે, અ૫ સમય ચાલે તેવો છે અને એને સુખ માનવુ એમા મોટી ભૂલ થાય છે સુખ ખરેખરુ મનની શાતિમા જ છે જ્યારે મન એક વિચાર કે વિષય પરથી બીજા તરફ દોડાય છે અને એક વસ્તુ પર સ્થિર રહેતું નથી, ત્યારે સમજવુ કે હજુ તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ થયો નથી આવા પ્રકારનુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનુ પરમ સાધન શાતરસની ભાવના ચિત્તક્ષેત્રમા સ્થિર કરવી એ જ છે એ શાતરસ ભાવતા જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિર્વચનીય છે પાર્થિવ વસ્તુમા એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની સાથે એ સુખની સરખામણી થઈ શકે શાતરસની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવતા સર્વ પ્રકારના દુખોનો આત્યતિક અભાવ થાય છે અને એવી રીતે અવિનાશી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને જ વાસ્તવિક સુખ કહેવું યોગ્ય છે

આવું ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, ઉપર કહ્યુ તેમ, શાતરસનો વિચાર કરવો અને તે જ પરમ સાધ્ય છે, એમ માનવુ એ છે શૃગાર, હાસ્ય, વીર વગેરે રસોમા માની લીધેલા પાર્થિવ વિષયસુખથી કલ્પિત, ક્ષણિક, વિનશ્વર આનદ થાય છે, પરતુ ખરેખરો ચિરસ્થાયી, અનત વગરનો આનદ તો શાતરસની ભાવનાથી જ થાય છે અને તે શાતરસને ભાવવાનો ઉપદેશ અત્ર આપવામા આવ્યો છે આખા ગ્રથમા આ સાધ્ય રાખવામા આવેલ છે, તેથી મનનપૂર્વક આ ગ્રથનો અભ્યાસ કરવો એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય સાધવા બરોબર છે

રસેન્દ્ર–રસેશ્વર સિદ્ધાત એવો છે કે દેહપાત પછી બીજાઓની માની લીધેલી મુક્તિ મળે તે ચોક્કસ નથી, માટે અત્ર રસેન્દ્ર (પારો) ખાઈને શરીરને નિભાવવુ, છતા શરીર તો નાશ પામવાનુ જ છે, એમ જો શકા થાય તો તેના જવાબમા આ સિદ્ધાતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે આ શરીર પડયા પછી હરગૌરી સૃષ્ટિમા શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે તેઓના આ મત પર આક્ષેપ કરતા સૂરિમહારાજ કહે છે કે રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાતરસાધિરાજ જ છે (આ સિદ્ધાન માટે જુઓ રસેશ્વર સિદ્ધાત, અથવા રસાર્ણવ –રસહૃદય વગેરે ગ્રથો) શાતરસ સર્વ મગળનો ભડાર છે, કારણ કે સર્વ મગળવિસ્તારમાલા એનાથી જ વિસ્તરે છે પડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પડિતો જ શાતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુધ શબ્દથી પડિતોને સબોધન કર્યું છે જેઓ સસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુદ્ગલ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને શાસ્ત્રકારો પડિત કહે છે (૨)

આ ગ્રન્થના મૂળ દ્વારો

समतैकलीनचित्तो, ललनापत्यस्वदेहममतामुक् ।
विषयकषायाद्यवश शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्क ॥ ३ ॥

वैराग्यशुद्धधर्मा, देवादिसतत्त्वविद्विरतिधारी ।
संवरवान् शुभवृत्तिः साम्यरहस्यं भज शिवार्थिन् ! ॥ ४ ॥ (युग्मम्) (आर्यावृत्त *)

"હે મોક્ષાર્થી પ્રાણી ! તુ મમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા ! સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને શરીર ઉપરથી મમતા છોડી દે ! વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ક્રોધ માન, માયા અને લોભ એ કષાયોને વશ થા નહિ ! શાસ્ત્રરૂપ લગામ વડે તારા મનરૂપ અશ્વને તુ કાબૂમા રાખ ! વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ–નિષ્કલંક–ધર્મવાન થા ! (સાધુના દશ યતિધર્મ અને શ્રાવકના બાર વ્રત તેમ જ આત્મગુણોમા રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા !) દેવ ગુરુ ધર્મનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણનારો થા ! સર્વ પ્રમાણના સાવદ્ય યોગથી નિવૃત્તિરૂપ વિરતિ ધારણ કર ! (સત્તાવન પ્રકારના) સંવરવાળો થા ! તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાના રહસ્યને તુ ભજ !" (૩–૪)

વિવેચન—આ યુગ્મમા સામાન્ય રીતે પ્રકીર્ણ ઉપદેશ આપવા ઉપરાત આ ગ્રંથમા કહેવાના સોળ અધિકારો અનુક્રમે સૂચવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧ સમતા	૯ ચિત્તદમન
૨ સ્ત્રી(લલના)મમત્વમોચન	૧૦ વૈરાગ્યોપદેશ
૩ અપત્યમમત્વમોચન	૧૧ ધર્મશુદ્ધિ
૪ ધનમમત્વમોચન	૧૨ ગુરુશુદ્ધિ
૫ દેહમમત્વમોચન.	૧૩ યતિશિક્ષા
૬ વિષયપ્રમાદત્યાગ	૧૪ મિથ્યાત્વાદિ નિરોધ–સંવરોપદેશ
૭ કષાયત્યાગ	૧૫ શુભવૃત્તિ
૮ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન–અંતર્ગત ચતુર્ગતિના દુ ખો	૧૬ સામ્યસર્વસ્વ

આ સોળ વિષય અધ્યાત્મના છે એના ઉપર આખા ગ્રંથમા વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે અને તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પણ યુક્ત સ્થાનકે બતાવવામા આવ્યો છે એ સર્વ કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, એની સેવા કરનારને તે મનોવાછિત આપે છે, માટે એનુ વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા આગ્રહ કરી અત્ર પ્રાસંગિક ઉદ્ગાર પૂર્ણ કરવામા આવે છે અને ગ્રંથની શરૂઆત કરવામા આવે છે (૩–૪)

ઇતિ ગ્રંથકારકૃત ઉપોદ્ઘાત

* આર્યાને ચાર ચરણ હોય છે દરેક ચરણમા અનુક્રમે ૧૨ ૧૮, ૧૨, ૧૫ માત્રા હોય છે એ માત્રા મેળ ૫૭ છે

प्रथमः समताधिकारः ॥

ભાવના ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ

चित्तबालक ! मा त्याक्षी-रजस्रं भावनौषधीः ।
यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, छलयन्ति छलान्विषः ॥ ५ ॥ (अनुष्टुप्)

"હે ચિત્તરૂપ બાળક ! તું ભાવનારૂપ ઔષધિઓને હમેશા* દૂર કરીશ નહિ, જેથી કરીને છળને શોધનારા દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂત, પિશાચો તને છેતરી શકશે નહિ" (૫)

વિવેચન—સમતાદિક અધ્યાત્મના વિષયમાં હજુ આ જીવ બહુ પછાત છે, તેનું ખરું રહસ્ય સમજી તેને અનુસરતો નથી, તેથી તેના મનને બાળક કહેવામાં આવ્યું છે

હે બાળ મન ! તું જરા વિચાર કર સાંસારિક સગા–સ્નેહીઓ અસ્થિર છે, પૌદ્ગલિક વિષયસુખ અનિત્ય છે, આજ જે રંગ છે તે કાલ રહેતો નથી, સગા–સ્નેહીઓનું કે શેઠ વગેરે સ્વામીનું કોઈનું વાસ્તવિક રીતે તારે શરણ નથી, તને ખરું દુઃખ પડતાં તેઓ કાંઈ પણ ઉપકાર કરી શકે તેમ નથી વળી તેઓ સર્વ એક મેળાની જેમ અત્ર મળ્યા છે, પણ તેને છૂટા પડતાં વાર લાગવાની નથી તું પોતે તો એકલો જ આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે, તું કોઈનો નથી અને તારું કોઈ નથી—આમ અનેક રીતે સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કરવો, પોતાની શુદ્ધ દશા અને વિભાવદશા કઈ છે તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનું સ્મરણ કર્યા કરવું, પૌદ્ગલિક અને આત્મિક તત્ત્વોમાં શો ફેર છે તે સમજી તેના પર વિચાર કરવો, એને શાસ્ત્રકાર ભાવના કહે છે એ ભાવના ભાવવાથી સાચી સ્થિર વસ્તુ કઈ છે તેનું સત્ય જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પરિણામે તદનુસાર વર્તન કરવાનો નિશ્ચય થતાં પરિણામે તેવું વર્તન પણ થાય છે કોઈ પણ કાર્ય થવાનો અથવા કરવાનો આ શુદ્ધ ક્રમ છે, અને વિકાસ પણ તદનુસાર જ થાય છે આવી ભાવનાઓ શાસ્ત્રકાર બાર પ્રકારની અથવા સોળ પ્રકારની કહે છે અને એનું બરાબર સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્ર

* થોડો વખત પણ

जं च कामसुहं लोए, जं च दिव्वं महासुहं ।
वीयरायसुहस्सेय णंतभागंपि नग्घई ॥

"લોકમા જે વિષયાદિકના સુખો છે અને દેવલોકમા જે મહાસુખો છે તે વીતરાગના સુખ પાસે અનતમા ભાગે પણ થતા નથી"

આવું મહાન સુખ તારા યત્નથી સાધ્ય છે, અત્રે જ તને મળી શકે તેમ છે, તેમા નથી પૈસાની જરૂર કે નથી બાહ્ય મદદની જરૂર, નથી કોઈના રક્ષણની જરૂર કે નથી કોઈ તરફની આકાંક્ષાની જરૂર, માત્ર તારુ શુ છે ત સમજી ત મેળવવા અથવા પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કર અને બીજી બધી બાહ્ય ઉપાધિ તજી દે, એટલે સમતાસુખ તને આપો આપ પ્રાપ્ત થઈ જશે, પરતુ આ બાબતમા તારે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે પછી તેના સાધનો કયા છે તે બતાવનારા તને મળી જશે, તે સાધનો સ્વત તને મળી જશે અને તને બહુ આનદ થશે પૌદ્ગલિક સર્વ સુખો નાશવત છે, પછવાડે દુ ખસતતિ મૂકી જનારા છે, ભોગવતી વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક ઉપાધિ કરનારા છે, ત્યારે અત્ર બતાવેલુ સમતાજન્ય સુખ એ સર્વ પ્રકારની અગવડોથી મુક્ત છે, માટે સમતાસુખ આદર ! (૬)

સાંસારિક જીવના સુખ યતિના સુખ

अदृष्टवैचित्र्यवशाज्जगज्जने, विचित्रकर्माशयवाग्विसंस्थुले ।
उदासवृत्तिस्थितचित्तवृत्तय , सुखं श्रयन्ते यतयः क्षतार्तय. ॥ ७ ॥ (वंशस्थवृत्त*)

"જ્યારે જગતના પ્રાણીઓ પુણ્યપાપના વિચિત્રપણાને આધીન છે, અને નાના પ્રકારના કાયાના વ્યાપાર, મનના વ્યાપાર અને વચનના વ્યાપારથી અસ્વસ્થ (અસ્થિર) છે, ત્યારે માધ્યસ્થ વૃત્તિમા જેમની ચિત્તવૃત્તિ રહેલી છે અને જેઓની મનની પીડાઓ (આધિ) નાશ પામી છે તેવા યતિઓ ખરા સુખને ભજે છે (ભોગવે છે)" (૭)

વિવેચન—ઇંદ્રિયજનિત વિષયસુખ અને સમતાસુખનું સ્વરૂપ બતાવી હવે તે બન્નેના દૃષ્ટાતો બતાવીને સમતાસુખની અધિકતા સિદ્ધ કરે છે પુણ્યના ઉદયથી આ જીવ સારા શરીરવાળો, રૂપાળો, સગાસ્નેહીથી પરિવૃત, ધનવાન, પુત્રવાન, આયુષ્યમાન વગેરે અનેક પ્રકારના રૂપો ધારણ કરે છે, તે જ જીવ પાપના ઉદયથી તેથી ઊલટા કુરૂપો ધારણ કરી કગાળ જેવો દેખાય છે પુણ્યના ઉદયથી આ જીવ સુખી દેખાય છે, વળી એકાદ પ્રતિકૂળ કર્મનો સપાટો આવે ત્યારે મહાદુ ખી દેખાય છે કોઈ વાર બાળક જેવો થઈ રઝળે છે અને કોઈ વાર કામરસિક થઈ વિષયસેવન કરે છે, કોઈ વાર વિત્ત વગરનો થઈ જાય છે અને કોઈ વાર સપૂર્ણ વૈભવવાળો થાય છે, કોઈ વાર ઘરડોખખ થઈ જાય છે અને

* વશસ્થ અથવા વશસ્થવિલ વૃત્તના દરેક ચરણમા બાર અક્ષર હોય છે वदंति वंशस्थविलं जतौ जरौ (પ-૭)

કોઈ વાર બળવાન થઈ જાય છે આવા આવા અનેક રૂપો વિચિત્ર કર્મોને [illegible] જીવ ધારણ કરે છે, સંસારરંગભૂમિ ઉપર અનેક પ્રકારના ખેલો [illegible] છે [illegible] આવે ત્યારે યમરાજાની રાજધાનીના પડદામા પ્રવેશ કરે છે, વળી [illegible] બીજો વેશ ધારણ કરે છે એવી રીતે અનેક વાર ખખડપટ્ટી કર્યા કરે છે [illegible] વચન, કાયાના વ્યાપારમા મસ્ત રહી વિષયકષાયને આધીન થાય છે અને [illegible] સ્થિરતા પામતો નથી કષાયાદિકમા પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે ત [illegible] જાણે પોતે કષાયમય જ હોય એવો દેખાવ આપે છે આવી અને [illegible] ભોગવે છે અને તે હાડમારીને સુખ માને છે આવા દોડાદોડમા [illegible] કહેવા કરતા માનો લેવુ જ યુક્ત છે, કારણ કે નિરાત વગર સુખ [illegible] દુ ખની તરવાર લટકતી હોય ત્યા સુખ હોય જ નહિ આ સંસારી [illegible] ખરેખરુ તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ ચિત્રપટ પર શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા [illegible] લેખક પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આલેખ્યુ છે તે મનન કરવાથી * [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે

હવે બીજી બાજુએ સર્વ સુખદુ ખ પર માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર, [illegible] કરનાર, દશ યતિધર્મોનું વહન કરનાર, પંચમહાવ્રત પાલનાર, [illegible] દૂર રહેનાર, ખટપટનો સ્વપ્નમા પણ ખ્યાલ ન કરનાર, પવિત્ર [illegible] શ્રી યોગીમહાત્માઓ-મુનિમહારાજાઓ કેવા પ્રકારનુ સુખ અનુભવે [illegible] અગાઉ જોયુ છે કે સુખ માન્યતામા જ છે, પુદ્ગલમા નથી, અને [illegible] આત્મ ભાવમા જ છે ઉદાર યોગીઓ, જેમનુ વિસ્તારથી સ્વરૂપ નવમા [illegible], તેઓને સર્વ સંજોગોમા આનંદ જ છે તેઓ સુખથી રાજી [illegible] નથી, એટલુ જ નહિ, પણ કર્મક્ષય નિમિત્તે દુ ખને આવકારદાયક [illegible] કે સુખ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય છે અને દુ ખ પાપપ્રકૃતિનો ઉદય છે [illegible] છે અને તેમા આનંદ કે શોક માનવો એમા મૂર્ખતા જ છે એવા [illegible] આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેઓને [illegible] છે માનસિક ઉપાધિનો નાશ થાય છે કે તરત જ સર્વ પાર્થિવ [illegible] નાશ થઈ જાય છે અને ઉદારચરિત યોગીઓ તો સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખી [illegible] જ રહે છે અને તેના સંબંધમા પણ આવતા નથી એમને [illegible] શયરંકમા ભેદ નથી, નિંદાસ્તુતિમા દુ ખ કે આનંદ નથી, [illegible] સમભાવ છે [illegible] રાજા જેવો દેખીતો તેમનો વૈભવ લાગતો નથી, છતા તેઓ [illegible] વૈભવ [illegible] ભવે છે એ સંબંધમા આપણને સૂરિમહારાજ સ્વાનુભવથી [illegible] વળી [illegible]

* આ આખા ગ્રંથનુ ભાષાંતર વિવેચન કરનારે તૈયાર કર્યું [illegible] એ ગ્રંથ બ[illegible] ઉદ્દેશક છે અને ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે, [illegible]

સબધમા વિરક્ત ભાવનુ સુખ અનુભવનાર અને સસારનો પણ અનુભવ લેનાર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ સક્ષેપમા કહે છે કે—

महीं रम्या शय्या विपुलमुपधान भुजलता,
वितान चाकाश व्यजनमनुकूलोऽयमनिल ।
स्फुरद्दीपश्चद्रो विरतिवनितासगमुदित,
सुख शान्त शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

જેમ કોઈ પુણ્યવાન પોતાની ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સકળ અનુકૂળ સયોગોમા નિશ્ચિતપણે સૂવે છે તેમ ત્યાગી પુરુષો પણ સકળ કલેશ-તાપોને શમાવી સમાધિથી સૂવે છે "તે વખતે તેઓને પૃથ્વી સુદર શય્યા છે, લતા જેવા તેના હાથ વિસ્તારવાળુ ઓશિકુ છે, આકાશ તેનો ચદરવો છે, અનુકૂળ પવન તેનો પખો છે અને ચદ્ર તેનો દેદીપ્યમાન દીવો છે તથા તે વિરતિ સ્ત્રીની સોબતમા આનદ માને છે આવી રીતે સર્વ રાજ્યચિહ્નો તે મુનિ પાસે છે અને રાજા કરતા પણ વધારે શાતિથી તે સૂએ છે, કારણ કે તેની માનસિક સર્વ ઉપાધિઓ દૂર થયેલી હોય છે"

આવા જ કારણથી સત્પુરુષો વિપત્તિ માગી લે છે, કારણ કે સારા વખતમા દુ ખ ભોગવી લીધુ હોય તો પછી અગવડ પડતી નથી અને બાધેલા દુ ખો એક વાર ભોગવવા તો પડવાના જ, તેથી તેમા તેને કાયરતા આવતી નથી આવી રીતે સાસારિક જીવો અને યતિના સુખની સરખામણી કરવામા આવી છે, એ બન્ને હકીકત હે આત્મા ! તુ ખાસ ધ્યાનમા રાખજે ! (૭)

સમતાસુખ અનુભવવાનો ઉપદેશ

विश्वजन्तुषु यदि क्षणमेक, साम्यतो भजसि मानस ! मैत्रीम् ।
तत्सुख परममत्र परत्राप्यश्नुषे न यदभूत्तव जातु ॥ ८ ॥ (स्वागतावृत्त)

"હે મન ! તુ સર્વ પ્રાણી ઉપર સમતાપૂર્વક એક ક્ષણવાર પણ પરહિતચિંતારૂપ મૈત્રીભાવ ભાવીશ તો તને આ ભવ અને પરભવમા એવુ સુખ મળશે કે જેવુ તે કદી પણ અનુભવ્યુ હશે નહિ" (૮)

વિવેચન—સમતા સુખ એ અધ્યાત્મનુ બીજ છે અને તે માટે સારુ દૃષ્ટાત બતાવ્યુ, પરતુ ખરેખરુ સમતાસુખ જાણવાનુ સાધન તો તેનો અનુભવ જ છે, તેથી તે બાબતમા પ્રેરણા કરતા કહે છે કે હે ભાઈ! અમે સમતાસુખના આટલા બધા વખાણ કરીએ છીએ, પણ એથી લાભ કેટલો થાય છે તે તને બતાવી શકતા નથી રસાયણ ખાનારને પરિણામે લાબા વખત સુધી અનેક લાભ થાય છે, પણ ખાધા સિવાય બોલવાથી તેનો લાભ સમજાવી શકાતો નથી, માટે તુ જરા વખત સમતા રાખ પરહિતનુ ચિંતવન કરવુ અને પરહિતના વિચારમા પોતાની જાતના સુખને ભૂલી જવુ સ્વાર્થત્યાગ કરવો–એને મૈત્રીભાવના કહે છે એનુ સવિસ્તર

સ્વરૂપ હવે પછી તેરમા શ્લોકમા આપવામા આવ્યુ છે એ મૈત્રીભાવ બીજા જીવો પર તુ એક ક્ષણવાર પણ રાખ તેના પરિણામે તુ એવુ સુપુણ્ય બાધીશ કે તેના યોગથી તને આ ભવ અને પરભવમા અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થશે અ ત્યાર સુધી તે પૌદ્ગલિક સુખો અનુભવ્યા છે તેથી સુખ પણ તુ તેમા જ સમજે છે, પરતુ જ્યારે આત્મિક સુખો અનુભવવા યોગ્ય સુકર્મફળ તુ ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને નવીન પ્રકારનો જ આનદ થશે

ગ્રથકર્તા અત્ર બાહ્ય અધિકારીઓને આશ્રયીને મૈત્રીભાવથી જે સામ્યસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પુણ્યકર્મ સાથે સબધ જોડે છે આપણે એથી આગળ વધેલાને કહી શકીએ કે સમતાભાવ ભાવતી વખતે જે અપૂર્વ આનદ થાય છે તે પણ અનિર્વચનીય છે એના પરિણામે જે શુભ કર્મબધ અથવા કર્મનિર્જરા થાય છે તે તો બાજૂ ઉપર રાખીએ, પણ તે ભાવના જે માનસિક સતોષ (Conscious atisfaction) થાય છે તે પણ મહાન છે, ભવ્ય છે, અલૌકિક છે, નૂતન છે, સર્વોત્તમ છે, અનનુભૂતપૂર્વ છે સમતાથી સુખ થાય છે તે બીજાનું સુખ લઈને અથવા ઓછુ કરીને થતુ નથી, પણ સ્વસપન્ન છે, સ્વસપૂર્ણ છે, પરને ઉપકારી છે અને ઉભયને આનદદાતા છે પૌદ્ગલિક અને આત્મિક આનદમા આ મહાન તફાવત છે આ સમતાથી થતો આનદ અનુભવતી વખતે જ એવુ સુખ આપે છે કે જેવુ આ જીવે અગાઉ નાશવત પદાર્થોમા અનુભવ્યુ ન હોય આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભાઈ ! તુ એક વાર સામ્યભાવ ધારણ કર, પછી તુ તેનુ સુખ જોજે જો તને તેમા કાઈ અપૂર્વતા માલૂમ પડે તો તે સુખનો ફરી વાર અનુભવ કરવાનો વિચાર કરજે, પણ એક વાર તો અમારા આગ્રહથી જ તે રસ્તે પ્રયાણ કર અમે (ગ્રથકર્તાએ) એ સુખનો સ્વાદ કોઈ કોઈ વાર ચાખ્યો છે અને તેથી તને ભલામણ કરીએ છીએ કે તારે સસારમા રહ્યા છતા મોક્ષસુખની વાનકી ચાખવી હોય તો એ ઉત્તમ માર્ગ છે (૮)

સમતાની ભાવના (Ideal '—તેનુ દર્શન

न यस्य मित्र न च कोऽपि शत्रु निंज परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।
न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेत , कषायमुक्त परमः स योगी ॥ ९ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"જેને કોઈ પણ મિત્ર નથી અને કોઈ પણ શત્રુ નથી, જેને કોઈ પોતાનો નથી અને કોઈ પારકો નથી, જેનુ મન કષાય રહિત હોઈને ઇદ્રિયોના વિષયમા રમણ કરતુ નથી, તેવો પુરુષ મહાયોગી છે " (૯)

વિવેચન—જે યોગીનુ દર્શન સાતમા શ્લોકમા કરાવવામા આવ્યું છે તેનુ સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે સમતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીએ પોતાની સન્મુખ આ શ્લોકમા લખી છે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ કોઈ એક ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તેનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી બરાબર હૃદયમદિરમા તેનુ સ્થાપન કરવુ જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રસગ આવતા અથવા ગમે તે કાર્ય કરતા તેની ભાવના સમીપ જ રાખવી

જોઈએ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ ગુણપ્રાપ્તિ થાય છે, તે વગર ધ્યાન સ્થિર રહેતું નથી અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા ન હોય તો અસ્તવ્યસ્ત પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થાય છે ભાવનાનિશ્ચય થયા પછી તેવા થવાની ધારણા થાય છે અને તેવા થવાનો ધીમે ધીમે અભ્યાસ પાડતા તેવા થઈ જવાય છે ત્યારે સમતાની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ, તે આપણે અત્ર જોઈએ

કોઈ પ્રાણી આ જીવને ગાળો આપે યા તેની નિંદા કરે ને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે, કોઈ તેને લાખો રૂપિયાનુ નુકસાન કર ને કોઈ તેને કરોડોનો ફાયદો કરી આપે, કોઈ તેનો તિરસ્કાર કર ને કોઈ તેને બહુમાન આપે, કોઈ તેની સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ જાય ને કોઈ તેની સાથે મૈત્રી વધારવા ઇચ્છા રાખે—આવા આવા પરસ્પર વિરોધસૂચક હિસયોગ ગમે તેટલા કલ્પીએ તે સર્વમા જેની મતિ એકસરખી જ રહે છે, જેને શત્રુ અને મિત્ર તુલ્ય છે, જે શત્રુતા અથવા મિત્રતાના કારણમા સામા જીવનો કાંઈ પણ દોષ સમજતો નથી, પરતુ કર્માકૃત આત્મિક સ્વરૂપનું સ્મરણ કરી તે દૃષ્ટિમા જાતને લીન કરી દઈ સામા પુરુષ તરફ જરા પણ અપ્રીતિ લાવતો નથી તે પુરુષ ખરેખરો યોગી છે, જેને પોતાના કે પારકા કોઈ નથી, જેને પુત્ર કે અન્ય સરખા છે તે યોગી છે, જેને પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયોમા આસક્તિ નથી, જેને મદ બિલકુલ નથી, કષાયનો અશ જે જીવમા આવિર્ભાવ પામતો નથી, વિકથાનુ નામ જેની પાસે સભળાતું નથી અને જે સર્વદા ધર્મ જાગ્રત અવસ્થામા રહે છે—આવા પુરુષ પરમયોગી છે ટૂકામા કહીએ તો, જે મહાત્મા સર્વદા વ્યવહારમા માની લીધેલા કાર્યોથી દૂર રહી પોતાનું શુ છે તે ઓળખે છે અને ઓળખીને બેસી રહેતા નથી પણ તે અનુસાર વર્તન કરે છે, તે શુદ્ધ યોગી છે તેમની કાયાની પ્રવૃત્તિ, વચનનો ઉચ્ચાર અને મનના વિચારો નિરતર શુદ્ધ, જરૂર પડે ત્યારે જ વપરાશમા આવનારા અને અતિશય સ્થિર હોય છે આવા મહાત્મા જેવા થવાની ઇચ્છા રાખવી એ સર્વ મુમુક્ષુનું દૃષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ પરમયોગી આનદઘનજી મહારાજે શાતિનું સ્વરૂપ બોધતા, શાત જીવના ઘણા પ્રકારે લક્ષણો કહ્યા છે, તેમા નીચેના લક્ષણો અત્ર પ્રસ્તુત છે —

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે,
વદક નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે ॥ શાતિ૦ ॥ ૯ ॥
સર્વ જગજતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ-મણિભાવ રે,
મુક્તિ સસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે ॥ શાતિ૦ ॥ ૧૦ ॥
આપણો આતમ ભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સાથ સજોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે ॥ શાતિ૦ ॥ ૧૧ ॥

આવુ સમતાવત જીવનું સ્વરૂપ સક્ષેપથી છે, એનો વધારે વિસ્તાર આગમમા છે, એમ યોગીશ્રી ભલામણ કરે છે જુઓ વિસ્તાર માટે શાતિજિન સ્તવન આ ભાવના સમતાના અધિકારી જીવોએ નિરતર હૃદય સન્મુખ રાખવી (૯)

સમતાના અંગો ચાર ભાવના

भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु, प्रमोदमात्मन् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्तिदीनेषु कृपारसं सदा-प्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥ १० ॥ (वंशस्थवृत्त)

"હે આત્મા ! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ ધારણ કર, સર્વ ગુણવાન પુરુષો તરફ સંતોષદૃષ્ટિથી જો, ભવ(સંસાર)ની પીડાથી દુઃખી થતા પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ–માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખ." (૧૦)

વિવેચન—સમતાની ભાવનાનું સ્વરૂપ કહી તે લક્ષ્યમાં રાખવા જણાવ્યું. હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો છે તે બતાવે છે. સાધનો અનેક પ્રકારના હોય છે. પોતાના સંયોગો પ્રમાણે કયું સાધન અનુકૂળ આવશે તે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને સમજી લેવું. એક જીવને જે બહુ લાભ કરનાર સાધન હોય છે તે બીજા જીવના માનસિક બંધારણ અને વિકાસના પ્રમાણમાં તેટલું જ ઉપયોગ કરનારું નીવડતું નથી, તેથી એ સંબંધમાં એક સામાન્ય નિયમ બાંધવા કરતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાના અનેક સાધનો બતાવવા અને તેમાંથી પોતાને યોગ્ય પસંદગી આ જીવે કરી લેવી એ વધારે સરળ માર્ગ છે, એમ ધારી આ પ્રથમ તેના અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. લગભગ બધા જીવો પર એક સરખો ઉપકાર કરનાર સાધન ચાર ભાવના ભાવવી તે છે. એ ભાવના એવી ઉત્તમ છે કે, પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, તે દુર્ધ્યાનને આવવા દેતી નથી. એ ચાર ભાવના તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તેરથી સોળ શ્લોકમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે. એ સાધન તરફ ધ્યાન ખેંચી, તે જ વિષય પર હવે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અત્ર પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉદ્દેશનિર્દેશરૂપમાં પુનરાવૃત્તિદોષની શંકાનો સદ્ભાવ જ નથી. (૧૦)

ચાર ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे, भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कृपा भवार्ते प्रतिकर्तुमीहो पेक्षैव माध्यस्थ्यमवार्यदोषे ॥ ११ ॥ (उपजाति)

"બીજા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની બુદ્ધિ તે (પ્રથમ) **મૈત્રી** ભાવના, ગુણનો પક્ષપાત તે (બીજી) **પ્રમોદ** ભાવના, ભવરૂપ* વ્યાધિથી હેરાન થતા પ્રાણીઓને ભાવઔષધથી સારું કરવાની ઇચ્છા તે (ત્રીજી) **કૃપા** ભાવના, ન ટળી શકે તેવા દોષવાળા પ્રાણી ઉપર ઉદાસીન ભાવ તે (ચોથી) **માધ્યસ્થ્ય** ભાવના." (૧૧)

---

* સંસાર અથવા કર્મ એથી ભાવ્યા અને ન્યાયાબંતેનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

ઉક્ત ચાર ભાવનાઓનુ હરિભદ્રસૂરિકૃત તુર્ય ષોડશકાનુસાર સ્વરૂપ

परहितचिन्ता मैत्री, परदुःखविनाशिनी तथा करुणा ।
परसुखतुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥ १२ ॥　　(आर्यावृत्त)

"(આત્મ વ્યતિરિક્ત) બીજા પ્રાણીઓનુ હિત ચિંતવવુ તે મૈત્રી ભાવના, પારકા દુઃખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા અથવા ચિંતા તે કરુણા ભાવના, બીજાઓના સુખને જોઈ આનંદ પામવો તે પ્રમોદ ભાવના અને બીજાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવના" (૧૨)

હવે તે દરેક ભાવનાનુ સ્વરૂપ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્યકૃત શ્રી યોગશાસ્ત્ર અનુસાર બતાવવામા આવે છે પ્રસગોપાત્ત અન્ય ગ્રથોથી એ ભાવનાનુ સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ વિવેચનમા કર્યો છે

પ્રથમ મૈત્રી ભાવનાનુ સ્વરૂપ

मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ १३ ॥　　(अनुष्टुप्)

"કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરો નહિ, કોઈ પણ જીવ દુઃખી થાઓ નહિ, આ જગત કર્મથી મુકાઓ આવી બુદ્ધિને મૈત્રી કહે છે" (૧૩)

વિવેચન—પાદ્યમા શ્લોકમા જે ભાવનાઔષધિ લેવાનુ સૂચન કર્યું છે તે ભાવનાઓ પૈકી કેટલીક ભાવનાનુ સ્વરૂપ હવે બતાવે છે બાર ભાવના સસારનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, જ્યારે ચાર યોગની ભાવના (મૈત્ર્યાદિ) બીજા જીવો તરફ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું તેનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આપે છે પ્રથમ મૈત્રી ભાવના (Universal Brotherhood) બહુ અગત્યનો વિષય છે જમાનાની વિચિત્રતાને લીધે આ ઉત્કૃષ્ટ ચારે ભાવનાઓ નાશ પામતી જાય છે તેને ભાવનારાઓ માલૂમ પડતા નથી, બહુ ઓછા જણાય છે જ્યારે ચારે ભાવનાનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજવામા આવશે ત્યારે પ્રત્યેક ભાવના કેટલી મહત્ત્વની છે અને વ્યવહારના માની લીધેલા કર્તવ્યોથી કેટલી મહાન ભૂમિમા ઉત્થાન કરે છે એ જણાશે. એમા સ્વાર્થાપણાનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવશે મૈત્રી ભાવનાનુ સ્વરૂપ બાધતા શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય કહે છે કે 'કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરો નહિ' એવી બુદ્ધિ તે મૈત્રી કહેવાય છે કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરો નહિ એવી ઇચ્છા જ્યારે થાય ત્યારે પાપના કારણો બીજા પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત ન કરે એવો સરળ વ્યવહાર શોધી આપવાની સામાન્ય બુદ્ધિ થાય છે અને ખાસ કરીને પોતે તો પાપ કરતો જ નથી આવી રીતે નવીન કર્મબધ થતો નથી, અને તે ઉપરાત શુભ પ્રયાસથી નિર્જરા અથવા શુભ કર્મબધ થાય છે આ પ્રથમ લક્ષણમા સ્વાર્થનો ત્યાગ પ્રત્યક્ષ છે 'બીજા કોઈ દુઃખી ન થાઓ' એવી બુદ્ધિ રાખવી એ મૈત્રીભાવ છે આ વિચાર મનની

મહાન વિશાળતા બતાવે છે ઘણા જીવો અથવા તો પ્રાયે સર્વ જીવો પોતાના સુખની દરકાર રાખે છે, પરંતુ બીજા જીવોનું શું થતું હશે તે જોવાને કે જાણવાને ઊભા પણ રહેતા નથી વિશાળ દુનિયાના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ કરનાર સર્વને સુખી જોવામાં રાજી થાય છે અને પોતે તો કોઈ જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આપતો જ નથી ‘ મા જગત કર્મથી મુકાઓ ’ આવી બુદ્ધિ પણ એ જ વિશાળ મનોરાજ્યમાંથી નીકળે છે પારકાના હિતનું ચિંતવન કરવું એ મૈત્રીભાવ છે તીર્થંકર મહારાજને વીશ સ્થાનક તપ કરતા એવી ઇચ્છા થઈ જાય છે કે “ સવિ જીવ કરું શાસનરસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી ” અને આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવદયાને પરિણામે તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ કરે છે સર્વ જીવો જો શાસનમાં જોડાઈ જાય તો પછી તેઓને આ ભવજંજાળ મટી જાય અને તેઓના મહાદુઃખોનો પણ નાશ થાય એવી પરાર્થ સાધવાની ઉત્તમ વૃત્તિ થતા જ સાર્વભૌમ કે દેવેંદ્ર પણ જેને નમસ્કાર કરે છે એવું મહાન તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે એવી મૈત્રીભાવ ભાવતા મન કેટલું સમતામાં સ્થિર થતું હશે તે બરાબર સમજાય છે

મૈત્રીભાવ ભાવનાર પ્રાણી બહુધા પોતાના સુખનો બહુ વિચાર કરતા નથી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે તેમ, ‘ પરહિતચિંતા મૈત્રી ’ એ બરાબર સૂત્ર છે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા કરતા પરહિતચિંતવનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તેથી સ્વહિત તો સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે આખી દુનિયાને પોતાના બંધુ તરીકે માનનારને મનમાં એવો તો પ્રેમ આવે છે કે પ્રેમથી જ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે આવા જીવના ઉચ્ચાર અને વિચાર પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આપના ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ શાંતસુધારસમાં કહે છે કે —

रागद्वेषादिरुजो जनानां शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ता ।
सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु, सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥

“ રાગ, દ્વેષ વગેરે વ્યાધિઓ જે પ્રાણીના મન, વચન, કાયાના શુભ યોગોનો નાશ કરે છે તે સર્વ પીડાઓ શમી જાઓ, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ વીતરાગ થઈ જાઓ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીન રસ પીઓ અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ ! ”

આખી દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ એમ કહેવામાં નથી રાખ્યો જ્ઞાતિભેદ કે નથી રાખ્યો ધનવાન-ગરીબનો ભેદ, નથી રાખ્યો સંપ્રદાયભેદ કે નથી રાખ્યો સેવ્યસેવકભેદ, નથી રાખ્યો વખાણ કરનાર કે નિંદા કરનારનો ભેદ કે નથી રાખ્યો સ્થાન-સ્થળ કે ભૂમિનો ભેદ આખા વિશ્વ ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ થાય એ મૈત્રીભાવનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે શ્રી બૃહત્શાંતિમાં નગરવાસીને, આખા શ્રીસંઘને, લોકોને, રાજાને અને સર્વ જનોને શાંતિ

---

* આ વચનમાં પ્રાધાન્ય કરુણાભાવ છે અને સર્વ જીવો તરફ તે લબાય છે તેથી જ અત્ર તે પ્રસ્તુત છે એનો મુખ્ય વિષય કૃપાભાવનાનો જ છે

થાઓ ઇત્યાદિ ઇચ્છા બતાવી છે અને પ્રાંતે આપેલું આશીર્વચન પણ એવો જ ગંભીર ધ્વનિ બતાવે છે—

शिवमस्तु सर्वजगत, परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषा प्रयान्तु नाश, सवत्र सुखी भवतु लोक ॥

"આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ! સર્વ પ્રાણીઓ પારકું હિત કરવામાં તત્પર થાઓ! સર્વ દોષો નાશ પામી જાઓ! સર્વ જગાએ સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ!"

કેવા વિશુદ્ધ અને મહાન અંતઃકરણમાંથી આ ભાષા નીકળે છે! એ બોલનારને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ સાંભળનારને પણ પવિત્ર રહેવાનો વિચાર કરાવી દે છે ઉપર લખેલી ગાથાથી જેવો ધ્વનિ પાક્ષિક પર્વણિમાં નીકળે છે તેવો જ મહાન ધ્વનિ નિત્ય અનુષ્ઠાનમાં–શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં–પણ બતાવવામાં આવ્યો છે જુઓ–

खामेमि सव्वजीवे सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झ न केणई ॥

એટલે 'હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું અને તેઓ મને ક્ષમા કરે એમ ઇચ્છું છું મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને કોઈ સાથે વૈરવિરોધ નથી"

આવી રીતે ત્યાગ અને ગ્રહણ બન્ને રીતે મૈત્રી ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવવાની આવશ્યકતા છે Forbear and Forgive ખમીએ ને ખમાવીએ એ જૈન શાસ્ત્રની શુદ્ધ નીતિ છે એમાં સામો માણસ ક્ષમા કરશે કે નહિ એ જોવાનું નથી માન તજી ખમાવનાર તો સર્વથા આરાધક થાય છે ક્ષમા ગુણ આદરતાં ક્રોધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે અને વૈરવિરોધનું તો નામ પણ લેવામાં આવતું નથી નિત્ય અનુષ્ઠાનમાં વૈરભાવ ત્યાગ કરવાનો જે ઉપદેશ છે તે ભાવને સમર્થન કરતાં શાંતસુધારસકાર કહે છે કે—

सर्वत्र मैत्रीमुपकल्पयात्मंश्चिन्त्यो जगत्यत्र न कोऽपि शत्रु ।
कियदिनस्थायिनि जीवीतेऽस्मिन्, किं खिद्यसे वैरिधिया परस्मिन् ? ॥

"હે આત્મન્! તું સર્વ સ્થાનકે મૈત્રી કલ્પી લે અને આ જગતમાં તારો કોઈ પણ શત્રુ છે એમ ચિંતવીશ નહિ હે ભાઈ! તું તો અહીં કેટલાક દિવસ બેસી રહેવાનો છે કે નાહક બીજા ઉપર વૈર રાખીને ખેદ પામે છે?"

અહીં થોડો વખત રહેવું છે અને પછી બધું અત્ર મૂકીને ચાલ્યા જવું છે ત્યારે ખેદ શા માટે કરવો? કોના ઉપર કરવો?–આવી બુદ્ધિ ક્ષમા રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મૈત્રી ભાવનાનું એક અંગ ક્ષમા છે એટલા માટે પુણ્યપ્રકાશના સ્તવનમાં તે જ મહાત્માએ કહ્યું છે કે —

સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સાહેલડી રે, કોઈ ન જાણો શત્રુ તો,
રાગદ્વેષ એમ પરિહરી સાહેલડી રે, કીજે જન્મ પવિત્ર તો

ક્ષમા રાખનાર, ઉત્કૃષ્ટ મૈત્રી ભાવ રાખનાર, વૈરી ઉપર પણ સમભાવ રાખનાર ગજસુક

માળ, મેતાર્ય, ખધક મુનિ, ચિલાતીપુત્ર, વીર પરમાત્મા, અચ્ચકારી ભટ્ટા વગેરે અનેક દષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે શ્રી વીર પરમાત્માને તો પોતાને દુખ દેનાર દુખી થશે એ વિચારથી નેત્રમા આસુ આવી ગયા મૈત્રી ભાવનાનુ આ ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત છે પડિત પુરુષો आत्मवत् सर्वभूतेषु સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેને કોઈ પણ પ્રકારનુ દુખ દેતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ બીજાના દુખે દુખી થાય છે અને બીજાને દુખમાથી દૂર કરાવવા માટે પોતાની પાસે જે કાઈ હોય તેનો વ્યય કરવામા આચકો ખાતા નથી અન્ય શાસ્ત્રોમા પણ કહ્યુ છે કે -

अष्टादशपुराणाना, सारात्सार समुद्धृत ।
परोपकार पुण्याय, पापाय परपीडनम् ॥

"સર્વ શાસ્ત્રોનો-અઢાર પુરાણનો-ખેચી કાઢેલો સાર એ જ છે કે પરોપકાર (પારકાનુ ભલુ કરવુ) એ જ પુણ્ય અને પરને પીડા કરવી એ જ પાપ"

અને તેથી परोपकाराय सतां विभूतय-સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હમેશા બીજા પર ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે તેઓ ધનથી મોજશોખ માણતા નથી કે સ્થૂળ વિષયસુખોમા આનદ પામતા નથી, પણ બીજા જીવોને સુખી કરવા અને તે માટે પોતાનુ દરેક પ્રકારનુ સપત્તિબળ વાપરવું એ જ સપત્તિપ્રાપ્તિનો હેતુ સમજે છે

મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવો, પોતા ઉપર ક્રોધ કરનાર તરફ પણ તે જ ભાવ રાખવો અને કદી રાખી ન શકાય તો બીજા પર ગુસ્સે ન થતા પોતાની કર્મસ્થિતિ વિચારી તેના પર જ ખેદ કરવો અને નવીન કર્મબધ તેવા પ્રકારનો ન થાય તે માટે જાગૃતિ રાખવી મૈત્રીભાવ રાખવાનુ અનેક શાસ્ત્રકારો કહે છે, પરતુ જૈન શાસ્ત્રકારની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેમનો મૈત્રીભાવ પોતાના ધર્માનુયાયીઓમા જ પર્યાપ્ત થતો નથી, પરતુ તે આખી દુનિયામા સર્વ મનુષ્યો તરફ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અને તેમા વર્ણ, જ્ઞાતિ કે ધર્મનો ભેદ નથી, એટલુ જ નહિ પણ તે તિર્યંચ—જનાવરો, પક્ષીઓ તથા જળચર—તરફ પણ પોતાનો રક્ષણશીલ હાથ લબાવે છે, એથી પણ આગળ વધીને તે એકેન્દ્રિય, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય અને ચતુરિંદ્રિય સુધી પણ જાય છે નાનામા નાના જીવને કોઈ પણ પ્રકારનુ દુખ દેવુ એ મૈત્રીભાવથી વિરુદ્ધ છે અને પચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તરફ વધારે લાગણી રાખવી એવો સાથે સાથે ઉપદેશ છે જૈન શાસ્ત્રકારો વૈર વિરોધ શમાવવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે મૈત્રીભાવનુ કારણ છે, પણ તેનુ સાધ્યબિંદુ તો સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ રાખવામા છે અને તેથી જ सव्वस्स जीवरासिस्स એ ગાથા કહેવામા આવી છે આ મૈત્રીભાવ સમતાનુ અગ છે અને વધારે વિસ્તારથી જેમ જેમ તેના પર વિચાર કરવામા આવે છે તેમ તેમ તે ગુણના વિષયનુ ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તીર્ણ થતુ જાય છે તે સાથે આનદમા પણ તે તે જ પ્રમાણમા વધારો ખતાવ્યા કરે છે એ ગુણની

ભાવના બરાબર સમજી મનન કરવાથી અનેક પ્રકારના લાભો થવાનો સંભવ છે એમ અનુભવીઓ કહી ગયા છે (૧૩)

દ્વિતીય પ્રમોદ ભાવનાનું સ્વરૂપ

अपास्ताशेषदोषाणां, वस्तुतत्त्वावलोकिनाम् ।
गुणेषु पक्षपातो यः, स प्रमोदः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥ (अनुष्टुप्)

"જેમણે સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે અને વસ્તુતત્ત્વને જેઓ જોઈ રહ્યા છે તેઓના ગુણ ઉપર પક્ષપાત* તે પ્રમોદ ભાવના કહેવાય છે " (૧૪)

વિવેચન—જે મહાન પુરુષોએ પોતાના સર્વ દોષોને મહાન પ્રયાસ કરીને દૂર કર્યા છે, એટલે જેઓના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે મહાન દોષોનો નાશ થઈ ગયો છે અને જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજે છે એવા મહાત્મા પુરુષોના ગુણ તરફ બહુમાન રાખવું તે પ્રમોદ કહેવાય છે

અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી, આત્મવીર્ય ફોરવી દુનિયામાં જે અસાધારણ સદ્ગુણો કહેવાય તે પ્રાપ્ત કરનારા શ્રી વીતરાગ મહારાજ તેઓને ધન્ય છે। તેઓશ્રીએ પોતાના સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી જિનનામને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે વળી આ દુનિયામાં અનેક સાધુ-મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પરોપકાર માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરી નથી દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી અનેક ગ્રંથો લખી, ઉપદેશ આપી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું છે અને તે માટે તેઓએ પોતાના નામની કાંઈ પણ દરકાર કરી નથી વળી અત્યારે પણ અનેક સાધુમુનિરાજો ઉપદેશ દઈને અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે અને પોતાના કર્મનો ક્ષય કરવામાં પણ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યા કરે છે એવા સાધુઓને ખરેખર ધન્ય છે! ધૈર્યગુણ રાખી પોતાના સ્થિતિ અને સંયોગ અનુસાર ધર્માનુષ્ઠાન અને પરોપકાર કરનારા **આનંદ**, **કામદેવ** વગેરે શ્રાવકો અને સ્ત્રીજાતિને પ્રશંસાપાત્ર કરનાર **સુલસા** વગેરે શ્રાવિકાઓ, જેમને શ્રી વીરપરમાત્મા પણ ધર્મલાભ કહેવરાવતા હતા, એવા શ્રાદ્ધરત્નોને ધન્ય છે। સંતોષ, સંયમ, અનુકંપા, નમ્રતા, વિનય, દાક્ષિણ્ય, દાન વગેરે અનેક ગુણોથી અલંકૃત નરવીરો બહુ થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઈ અત્યારે પણ પૃથ્વીને શોભાવે છે, એ સર્વને ધન્ય છે! મહાત્મા પુરુષોના ચરિત્રો અથવા જીવનવૃત્તાંતો વાંચી અથવા સાંભળી મનમાં તેઓના ગુણ માટે બહુમાન લાવવું એ પ્રમોદ ભાવના છે એક ગુણ જો સર્વાંશે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો સર્વ ગુણો તેની પછવાડે શ્રેણિબદ્ધ આવી જાય છે એ સિદ્ધ નિયમ છે અને ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધ ઉપાય એ છે કે જે મહાત્મા પુરુષોએ તે ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેઓની ભાવના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હૃદયમાં ગોઠવવી એવી રીતે ભાવના રાખવાથી ગુણ પર રાગ થાય છે અને તે ગુણો ન હોય તો પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય છે, અને જરા વીર્ય ફોરવવાથી તે

1 * બહુમાનની લાગણી અથવા મનનો આનંદ, તરફદારી.

ગુણો પ્રાપ્ત પણ થાય છે અને ભાવના ભાવતી વખતે જો તે ગુણો પોતામાં હોય છે તો તે ગુણો વિશેષ સ્વચ્છ બને છે અમુક પ્રાણીને બહુમાન મળે છે એ જોઈ અસંતોષ ન લાવવો અથવા તેના તરફ ઈર્ષ્યા ન કરવી, પરંતુ તેનો ગુણોત્કર્ષ કરવો એ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે આવી રીતે વિચાર કરીને **તીર્થંકર** મહારાજનો મૈત્રીભાવ, **ગજસુકુમાળાદિકની** ક્ષમા, **વિજય શેઠનું** બ્રહ્મચર્ય, **શ્રીપાળ** રાજાનું દાક્ષિણ્ય, **સીતાનુ** સતીત્વ અને **રેવતીનો** ભક્તિભાવ વગેરે તરફ ધ્યાન આપવું અને સ્તુતિ યોગ્ય ગુણોની અને ગુણવાનોની પ્રશંસા કરી જિહ્વાની અને કાનની અનુક્રમે ગુણાનુવાદ અને ગુણશ્રવણથી સફળતા કરવી.

તત્ત્વાર્થભાષ્યકાર શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ લખે છે કે "અભ્યુત્થાનાદિક વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ ઇત્યાદિકે કરીને સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપસ્યાથી વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં બીજાઓએ તથા પોતે કરેલી પૂજાને લીધે થયેલો મનનો આનંદ જે સર્વ ઇંદ્રિયો દ્વારા જણાઈ આવે તે પ્રમોદ ભાવના "

પ્રમોદ ભાવનાની આ વ્યાખ્યામાં પણ મનનો આનંદ જ પ્રધાન ભાગ લે છે, પરંતુ વિશેષમાં અત્ર વર્તન પણ સાથે જ ગણવામાં આવ્યું છે

સાધુ (ઉત્તમ) પુરુષોના નામનું તથા ગુણનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી પણ અનેક લાભ થાય છે, અને જેઓ કર્મનું સ્વરૂપ સમજે છે તેઓ જાણે છે કે અમુક સ્મરણથી તેનો દૃઢ સંસ્કાર થઈ જાય છે, તો પછી ગત્યંતરમાં પણ સ્મરણનો વિષય ગુણ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે પ્રમોદ ભાવનાથી આ ભવ અને પરભવમાં બહુ લાભ થાય છે કોઈની નિંદા કરતી વખતે એક જાતનો માનસિક ક્ષોભ થાય છે, તેનું તો અત્ર દર્શન પણ થતું નથી અને ઊલટું પ્રમોદભાવ ભાવતી વખતે જ અપૂર્વ આનંદ થાય છે સમતાભાવનું એ જ લક્ષણ છે કે તે કરતી વખતે જ નૂતન આનંદ થાય છે અને તે અનુભવથી જ ખરેખરો સમજાય છે આ પ્રમોદ ભાવના સમતાનું અંગ છે અને એને ભાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાહ્ય પ્રયાસ કરવો પડતો નથી (૧૪)

તૃતીય કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ

દીનેષ્વાર્તેષુ ભીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।
પ્રતિકારપરા બુદ્ધિ, કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૧૫ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

"અશક્ત, દુઃખી, ભયથી વ્યાકુળ થયેલા અને જીવિતવ્યને યાચનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓનું દુઃખ ટાળવાની જે બુદ્ધિ તે કરુણા ભાવના કહેવાય છે " (૧૫)

વિવેચન—અનેક સંસારી જીવો ધન પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી જંગલેજંગલ અથવા દેશ-પરદેશ ફરે છે પારકી સેવા કરે છે, અનેક કષ્ટો સહન કરે છે અને આવી રીતે લક્ષ્મી મેળવી વળી પાછો તેનો દુરુપયોગ કરી હેરાન થાય છે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં તેથી પણ વધારે દુઃખી થાય છે, મુંબઈ બેંકના

ભૈયાની પેઠે લક્ષ્મી ઉપર ચોકી કર્યા કરે છે, તેના વ્યયમા પણ અનેક રીતે દુખી થાય છે, ઉડાઉ માણસ મોજશોખથી શરીર બગાડે છે, કજૂસ માણસ બળી બળીને મનને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ વિષયી માણસ વ્યાધિથી દુખી થાય છે વળી લક્ષ્મી ઉપર દુશ્મન-ચોર તો હમેશા ઊભા જ છે મનુષ્યને માથે રોગ, ભય, મૃત્યુ વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શત્રુઓ તો નિરતર જાગતા જ છે અને તે હમેશા દુખ આપ્યા કરે છે

ઇતિહાસમા ભૂમિ ખાતર અનેક રાજાઓ લડાઈ કરતા અને હજારો સેનાનીઓ લોહી રેડતા વાચવામા આવ્યા છે, મત્સરથી કેસ લડી હજારો-લાખોના ખરચમા ઊતરી જઈ વખત અને પૈસાનો નાશ કરનારા સાભળ્યા છે, લોભથી અનેક પ્રકારના અપ્રામાણિક આચરણ અને હલકા પ્રકારના કાવાદાવા કરનારા પ્રાણીઓ અવલોકન પથમા આવ્યા છે, કેટલાક પ્રાણીઓ પાચ ઇદ્રિયોના વિષયો ભોગવવામા તલ્લીન થઈ સસારમા રાચ્યામાચ્યા રહે છે, એમ દૃષ્ટિપથમા આવ્યુ છે, કેટલાક પ્રાણીઓ મહાપાપબધ કરી અધોગતિમા જવા યોગ્ય કાર્યવ્યવહાર બતાવી તેઓના સબધમા વિચાર કરનારને પણ મહાક્લેશ કરાવનારા તરીકે અનુભવ્યા છે આવી રીતે આખુ જગત દુખથી વ્યાપ્ત છે કોઈ શુદ્ધ દેવગુરુધર્મનુ સ્વરૂપ ઓળખવાની દરકાર કરતા નથી અને અનાદિ મિથ્યાત્વમા સબડી રખડ્યા કરે છે, કોઈની મગજશક્તિ, સમજણ કે વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ શકે તેવી હોય છતા પણ હિતોપદેશ સાભળતા નથી, અને સાભળીને તે પર વિચાર પણ કરતા નથી આમ અનેક રીતે દુખી હોય છે, દુખી દેખાય છે, અથવા ભવિષ્યમા દુખી થવાના એવી પ્રતીતિ થાય છે આવા પ્રકારના પ્રાણીઓ તરફ કરુણા લાવવી-દયા લાવવી-તે કરુણા **ભાવના** અથવા કૃપા ભાવના કહેવાય છે

દુખ અનેક પ્રકારના છે, તેનુ લિસ્ટ આપવુ અશક્ય છે, તેમ જ જરૂરનુ પણ નથી એ સર્વ દુખો માનસિક અને શારીરિક બે પ્રકારના હોય છે બીજી રીતે એનો પરકૃત સ્વકૃત અને ઉભયકૃત એવો પણ વિભાગ થઈ શકે છે આવા અનેકરગી દુખમાથી છોડાવવાની બુદ્ધિને ત્રીજી ભાવના કહી છે એ ભાવના ભાવતી વખતે વૃત્તિ બહુ નિર્મળ થાય છે મહાત્મા સાધુઓ અને બીજા અનેક માણસો એક પૈસાની પણ અપેક્ષા વગર જગતના પ્રાણીઓને ભવબધનથી છોડાવવા પ્રયાસ કરે છે, તે આ ભાવનાને પરિણામે છે અને આ ભાવનાયુક્ત લાગણીથી પોતાના જાતિભાઈ, દેશભાઈ અથવા મનુષ્યમાત્રનુ દુખ દૂર કરવા પ્રયાસ થાય છે તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમા સર્વ જીવને શાસનરસીક બનાવવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમા મૈત્રીભાવ સર્વ જીવ આશ્રી લાગુ પડે છે, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા, પરતુ ભગવાનને પ્રેરણા કરનાર ભાવના તો કરુણા જ છે આ જગતના જીવોને દુખી જોઈ, દુખનુ સ્વરૂપ અને તેથી પીડા પામતા લોકોને જોઈને તેઓને દુખમાથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભાવના ભાવતા જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મનો બધ બહુધા કરે છે રોમ કપી જાય તેવા ઉપદ્રવો કરનાર સગ

ઉપર ભગવાન **શ્રી મહાવીરસ્વામી**ની કેવી ઉત્કૃષ્ટ કરુણા ! પોતાને કષ્ટ વધુ એ વાત તો તેમના મનમા પણ આવી નથી, પરતુ પોતાના સબધમા આવનાર બિચારો આ જીવ દુખી થશે, એ વિચારથી જ કરુણા આવી અને તેથી આખમા પાણી આવી ગયા !

કરુણા ભાવના ભાવનારની દૃષ્ટિ બહુ વિશાળ રહે છે તે **आत्मवत् सर्वभूतेषु**—પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણીઓને—દેખે છે અને બીજાને દુખી જોઈ તેનુ મન દગ્ધ થઈ જાય છે, તેઓને દુખમાથી કેવી રીતે છોડાવવા, તેનો વિચાર તેને ઉપરાઉપર આવવા માડે છે શેક્સપિયર એક જગ્યાએ (Merchant of Venice નામે નાટકમા) કહે છે કે "કરુણા બેવડો આશીર્વાદ છે, તે આપનાર અને લેનાર બન્નેને રાજી કરે છે" આ હકીકત બહુ વિચારવા લાયક છે પૈસામા એકનો લાભ ને બીજાનુ નુકસાન એમ પ્રાયે બને છે, પરતુ કરુણામા તો બન્નેને લાભ જ થાય છે કરુણા કરનાર પારકાના દુખને દૂર કરવાનો ઉપાય મનમા ચિંતવે છે, તે પ્રાણી પોતે પણ સુખી થાય છે, કારણ કે ખરેખરી લાગણીથી પરોપકાર કરનારને દુખ થતુ જ નથી શાતસુધારસમા તેવી જ કહ્યુ છે—

परदुःखप्रतीकार-मेव ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकार ते सुखमायति सुन्दरम् ॥

"જે પ્રાણી એ રીતે બીજાના દુખનો ઉપાય હૃદયમા વિચારે છે તે પરિણામે સુદર અને વિકાર વગરનું સુખ મેળવે છે"

આવી બુદ્ધિથી સુખ મળે છે અને તે પણ પરિણામે સુંદર સુખ મળે છે સાધારણ સુખ તો ક્ષણિક અને પરિણામે દુખ કરનાર હોય છે, પણ આ તો પરિણામે પણ સુદર છે અને વળી તે સુખમા વિકાર પણ કોઈ પ્રકારનો હોતો નથી આ ભાવના ઉપર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે ઘણા પ્રાણીઓ પોતાનુ ભરણપોષણ કરવામા જ જીવનની સફળતા માને છે, પરતુ પરોપકારી પુરુષો કહે છે કે "કાગડો કે ઢોર પણ પેટ ભરે છે મનુષ્યજીવનની ઉત્તમતા ખરેખરી એમા જ છે કે સસારના સર્વ સબધથી જરા ઊચા આવી, સ્વને ભૂલી જઈ પરોપકારપરાયણ જીવન કરવુ" પરોપકારની વ્યાખ્યા ટૂકી નથી, કારણ, તેની હદ નથી પોતાની સ્થિતિ, શક્તિ, સયોગાદિ અનુસારે આત્મ વ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓને ઉપયોગી થઈ પડવુ, એ પરોપકાર છે અને કરુણા ભાવનાનુ એ મુખ્ય પરિણામ છે એ ભાવના રાખવાથી અનેક પ્રાણીઓ સસારસમુદ્ર તરી ગયા છે, એવુ શાસ્ત્રમા વાચીએ છીએ અને ઇતિહાસમા પણ પરોપકારી જીવનો બહુ મળી આવે છે (૧૫)

ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનુ સ્વરૂપ

क्रूरकर्मसु निःशङ्क, देवतागुरुनिन्दिषु ।
आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥ १६ ॥ (अनुष्टुप्)

"કોઈ પણ પ્રકારના આચકા વગર ક્રૂર કર્મ કરનારા, દેવ અને ગુરુની નિંદા કરનારા

સૈયાની પેઠે લક્ષ્મી ઉપર ચોકી કર્યા કરે છે, તેના પગમા પણ અનેક રીતે દુખી થાય છે, ઉડાઉ માણસ મોજશોખથી શરીર બગાડે છે, કજૂસ માણસ બળી બળીને મનને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ વિષયી માણસ વ્યાધિથી દુખી થાય છે વળી લક્ષ્મી ઉપર દુશ્મન-ચોર તો હમેશા ઊભા જ છે મનુષ્યને માથે રોગ, ભય, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શત્રુઓ તો નિરતર જાગતા જ છે અને તે હમેશા દુખ આપ્યા કરે છે

ઇતિહાસમા ભૂમિ ખાતર અનેક રાજાઓ લડાઈ કરતા અને હજારો સેનાનીઓ લોહી રેડતા વાચવામા આવ્યા છે, મત્સરથી કેમ લડી હજારો-લાખોના ખરચમા ઊતરી જઈ વખત અને પૈસાનો નાશ કરતા સાભળ્યા છે, લોભથી અનેક પ્રકારના અપ્રામાણિક આચરણ અને હલકા પ્રકારના કાવાદાવા કરનારા પ્રાણીઓ અવલોકન પથમા આવ્યા છે, કેટલાક પ્રાણીઓ પાચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવામા તલ્લીન થઈ સસારમા રચ્યામચ્યા રહે છે, એમ દૃષ્ટિપથમા આવ્યુ છે, કેટલાક પ્રાણીઓ મહાપાપબધ કરી અધોગતિમા જવા યોગ્ય કાર્યવ્યવહાર બતાવી તેઓના મબધમા વિચાર કરનારને પણ મહાક્લેશ કરાવનારા તરીકે અનુભવ્યા છે આવી રીતે આખુ જગત દુખથી વ્યાપ્ત છે કોઈ શુદ્ધ દેવગુરુધર્મનુ સ્વરૂપ ઓળખવાની દરકાર કરતા નથી અને અનાદિ મિથ્યાત્વમા સબડી રખડયા કરે છે, કોઈની મગજશક્તિ, સમજણ કે વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ શકે તેવી હોય છતા પણ હિતોપદેશ સાભળતા નથી, અને સાભળીને તે પર વિચાર પણ કરતા નથી આમ અનેક રીતે દુખી હોય છે, દુખી દેખાય છે, અથવા ભવિષ્યમા દુખી થવાના એવી પ્રતીતિ થાય છે આવા પ્રકારના પ્રાણીઓ તરફ કરુણા લાવવી-દયા લાવવી-તે કરુણા **ભાવના** અથવા કૃપા ભાવના કહેવાય છે

દુખ અનેક પ્રકારના છે, તેનુ લિસ્ટ આપવુ અશક્ય છે, તેમ જ જરૂરનુ પણ નથી એ સર્વ દુખો માનસિક અને શારીરિક બે પ્રકારના હોય છે બીજી રીતે એનો પરકૃત, સ્વકૃત અને ઉભયકૃત એવો પણ વિભાગ થઈ શકે છે આવા અનેકરગી દુખમાથી છોડાવવાની બુદ્ધિને ત્રીજી ભાવના કહી છે એ ભાવના ભાવતી વખતે વૃત્તિ બહુ નિર્મળ થાય છે મહાત્મા સાધુઓ અને બીજા અનેક માણસો એક પૈસાની પણ અપેક્ષા વગર આ જગતના પ્રાણીઓને ભવબધનથી છોડાવવા પ્રયાસ કરે છે, ને આ ભાવનાને પરિણામે છે અને આ ભાવનાયુક્ત લાગણીથી પોતાના જાતિભાઈ, દેશભાઈ અથવા મનુષ્યમાત્રનુ દુખ દૂર કરવા પ્રયાસ થાય છે તીર્થંકર મહારાજને પૂર્વ ભવમા સર્વ જીવને શાસનરસીઆ બનાવવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમા મૈત્રીભાવ સર્વ જીવ આશ્રી લાગુ પડે છે, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા, પરતુ ભગવાનને પ્રેરણા કરનાર ભાવના તો કરુણા જ છે આ જગતના જીવોને દુખી જોઈ, દુખનુ સ્વરૂપ અને તેથી પીડા પામતા લોકોને જોઈને તેઓને દુખમાથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભાવના ભાવતા જ તેઓ તીર્થંકરનામકર્મનો બધ બહુધા કરે છે રોમ કપી જાય તેવા ઉપદ્રવો કરનાર **સગમ**

ઉપર ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીની કેવી ઉંડી કરુણા! પોતાને કષ્ટ થયું એ વાત તો તેમના મનમાં પણ આવી નથી, પરંતુ પોતાના સંબંધમાં આવનાર બિચારો આ જીવ દુઃખી થશે, એ વિચારથી જ કરુણા આવી અને તેથી આંખમાં પાણી આવી ગયા!

કરુણા ભાવના ભાવનારની દૃષ્ટિ બહુ વિશાળ રહે છે તે आत्मवत् सर्वभूतेषु—પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણીઓને—દેખે છે અને બીજાને દુઃખી જોઈ તેનું મન દગ્ધ થઈ જાય છે, તેઓને દુઃખમાંથી કેવી રીતે છોડાવવા, તેનો વિચાર તેને ઉપરાઉપર આવવા માંડે છે શેક્સપિયર એક જગ્યાએ (Merchant of Venice નામે નાટકમાં) કહે છે કે "કરુણા બેવડો આશીર્વાદ છે, તે આપનાર અને લેનાર બન્નેને રાજી કરે છે" આ હકીકત બહુ વિચારવા લાયક છે પૈસામાં એકનો લાભ ને બીજાનું નુકસાન એમ પ્રાયે બને છે, પરંતુ કરુણામાં તો બન્નેને લાભ જ થાય છે કરુણા કરનાર પારકાના દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય મનમાં ચિન્તવે છે, તે પ્રાણી પોતે પણ સુખી થાય છે, કારણ કે ખરેખરી લાગણીથી પરોપકાર કરનારને દુઃખ થતું જ નથી શાંતસુધારસમાં તેવું જ કહ્યું છે—

परदुःखप्रतीकार-मेवं ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकारं ते, सुखमायति सुन्दरम् ॥

"જે પ્રાણી એ રીતે બીજાના દુઃખનો ઉપાય હૃદયમાં વિચારે છે તે પરિણામે સુંદર અને વિકાર વગરનું સુખ મેળવે છે"

આવી બુદ્ધિથી સુખ મળે છે અને તે પણ પરિણામે સુંદર સુખ મળે છે સાધારણ સુખ તો ક્ષણિક અને પરિણામે દુઃખ કરનાર હોય છે, પણ આ તો પરિણામે પણ સુંદર છે અને વળી તે સુખમાં વિકાર પણ કોઈ પ્રકારનો હોતો નથી. આ ભાવના ઉપર બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે ઘણા પ્રાણીઓ પોતાનું ભરણપોષણ કરવામાં જ જીવનની સફળતા માને છે, પરંતુ પરોપકારી પુરુષો કહે છે કે "કાગડો કે ઢોર પણ પેટ ભરે છે મનુષ્યજીવનની ઉત્તમતા ખરેખરી એમાં જ છે કે સંસારના સર્વ સંબંધથી જરા ઊંચા આવી, સ્વને ભૂલી જઈ પરોપકારપરાયણ જીવન કરવું" પરોપકારની વ્યાખ્યા ટૂંકી નથી, કારણ, તેની હદ નથી પોતાની સ્થિતિ, શક્તિ, સંયોગાદિ અનુસારે આત્મવ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓને ઉપયોગી થઈ પડવું, એ પરોપકાર છે અને કરુણા ભાવનાનું એ મુખ્ય પરિણામ છે એ ભાવના રાખવાથી અનેક પ્રાણીઓ સંસારસમુદ્ર તરી ગયા છે, એવું શાસ્ત્રમાં વાંચીએ છીએ અને ઇતિહાસમાં પણ પરોપકારી જીવનો બહુ મળી આવે છે (૧૫)

ચોથી માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું સ્વરૂપ

क्रूरकर्मसु निःशङ्कं, देवतागुरुनिन्दिषु ।
आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्माध्यस्थ्यमुदीरितम् ॥ १६ ॥ (अनुष्टुप्)

"કોઈ પણ પ્રકારના આંચકા વગર ક્રૂર કર્મ કરનારા, દેવ અને ગુરુની નિંદા કરનારા

અને આત્મશ્લાઘા કરનારા પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા તે માધ્યસ્થ્ય (અથવા ઉદાસીનતા) ભાવના કહેવાય છે" (૧૬)

વિવેચન—દુનિયામા અનેક પ્રકારની વિચિત્ર પ્રકૃતિઓના પ્રાણી હોય છે કોઈ પ્રાણીઓ નિરતર ક્રૂર કૃત્યો કરવામા મોજ માને છે, કોઈ અસત્ય બોલી બીજાને છેતરવામા સતોષ માને છે, કોઈ ચોરી કરી પરધન હરણ કરે છે, કોઈ અપ્રામાણિકપણે ધનસચય કરે છે, કોઈ પૈસા એકઠા કરે છે, કોઈ પરસ્ત્રીમા આસક્ત રહી ધન, શરીર અને કીર્તિનો નાશ કરે છે, કોઈ ક્રોધ કરી વારવાર આવેશમા આવી જાય છે, કોઈ જાતિ, કુળ, બળ, તપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા વગેરેનો અહકાર કર્યા કરે છે, કોઈ પ્રપચયુક્ત કાર્યો કરીને શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે, કોઈ કરોડો રૂપિયા મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે, કોઈ પારકી નિંદા કરી વચનને માર્ગ આપે છે, કોઈ ધમાધમ કરવામા મોજ માને છે, કોઈ પરજીવનો વિનાશ કરી નીચ મનોવિકારોને તૃપ્તિ આપે છે, કોઈ દેવગુરુની નિંદામા જ જીવનનું સાફલ્ય સમજે છે—આવા આવા પાપકૃત્યોમા આનદ માનનારા ઘણા પ્રાણીઓ જોવામા આવે છે સસારનું સ્વરૂપ થોડુ સમજાયુ હોય તેવા પ્રાણીઓને પણ આવી અધમ પ્રકૃતિના માણસો તરફ વધતો-ઓછો ક્રોધ આવી જાય છે, કારણ કે પાપ અને પાપી સામાન્ય રીતે જનસમુદાયનો તિરસ્કાર પોતાની તરફ ખેચી લે છે જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે "આવા જીવો તરફ પણ તારે ક્રોધ કરવો નહિ" સાસારિક સ્વાર્થને અગે પણ ક્રોધ તો સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે, પરતુ આવી રીતે પણ ક્રોધ કરવો તારે કાંઈ કામનો નથી હે ભાઈ! તુ વિચાર કર કે આવા પ્રકારના માણસો ઉપર ક્રોધ કરવાથી તને શો લાભ છે? સર્વ જીવો પોતપોતાના કર્માનુસાર કાર્યો કરે છે, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો એ તદ્દન નિર્હેતુક છે, કારણ કે તારા ક્રોધથી કાંઈ તે પ્રાણીઓ પાપ કૃત્યોથી પાછા હઠવાના નથી જીવને જ્યારે પાપાનુબધી પાપ અથવા પાપાનુબધી પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુખ અથવા સુખનો અનુભવ કરતા અનુક્રમે ઉપર બતાવ્યા તેવા કૃત્યો કરવાનું સૂઝે છે, એ કર્મનું શાસન છે જો તેઓને સારે માર્ગે ચઢાવવાની તારામા શક્તિ હોય તો તે દ્વારા તુ તેઓને સમજાવ, તેઓને ઉપદેશ આપ, તેઓ તરફ તારી હિતબુદ્ધિ છે એમ જણાવી દે, પણ જો તારામા તેવી શક્તિ ન હોય તો તું તારુ સભાળી રાખ, તે કાંઈ આખી દુનિયાને સુધારવાનો કોન્ટ્રેક્ટ લીધો નથી પ્રયત્ન કરીને જીવને સારે રસ્તે ચઢાવવા તેનો કરુણા ભાવનામા સમાવેશ થાય છે,* પરતુ જ્યારે તે રસ્તો તારે માટે ખુલ્લો ન હોય એટલે તારામા પરોપદેશ કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ગમે તેટલો ઉપદેશ કરતા પણ સામો જીવ તેના મહાપાપોદયથી સારે રસ્તે આવી શકતો ન જ હોય તો પછી તારે તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે ઉચિત છે કેટલાક પ્રાણીઓ તત્ત્વનુ સ્વરૂપ ન સમજે

* સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ રાખવો એ પ્રથમ પદે છે તેમા પણ જે જીવો દુખી હોય તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવા વિચાર કરવો તે કરુણા ભાવના છે પ્રયત્ન કરવા છતા જ્યારે હિત થવાનો સભવ ન રહે ત્યારે ઉદાસીનતા રાખવાની છે પ્રમોદ ભાવના જુદા વિષય તરફ જાય છે

તેવા હોય છે અને કેટલાક ન સમજવાનો નિર્ણય કરેલો હોય છે આવા પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે સારુ છે એથી એ પ્રાણી પોતાના પાપકૃત્યોમા વધારે સુગ્ન થતો નથી અને તારી સાથે વિરોધ ન થયો હોય તો કોઈ દિવસ પણ તારાથી સુસાધ્ય રહે છે. એના તરફ તુ એક વાર પ્રગટપણે તિરસ્કાર બતાવી દે, ત્યાર પછી આજીવિત્ય તે તારી વિરુદ્ધ જ રહે છે વળી, એવા હલકા જીવો પર ક્રોધ કરવો એમા તને લાભ નથી. પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત ક્રોધ ઉચ્ચ સ્થિતિએ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તેટલા માટે શ્રીનય વિજયજી મહારાજ દ્વેષની સજ્ઝાયમા કહે છે કે "રાગ ધરીજે જીહા ગુણ લહીએ, નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રહીએ" ગુણવાન ઉપર રાગ અને નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રાખવુ, એવો અત્ર સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે એનો ભાવ પ્રગટ છે તેથી વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી, પરતુ એ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે, તેથી સમતાના અભ્યાસીનુ એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય પણ કહે છે કે ' માધ્યસ્થ્ય ભાવના સાસારિક પ્રાણીઓને વિશ્રાતિ લેવાનુ સ્થાન છે " આ જગતના જીવો ભિન્ન ભિન્ન કર્મોએ કરીને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા જણાય છે, તેથી સર્વની ચેષ્ટા એકસરખી હોતી નથી, હોઈ શકે પણ નહિ, ત્યારે સમજુ માણસોએ કોના પર ગુસ્સો થવુ અને કોના પર સતુષ્ટ થવુ ? તીર્થંકર મહારાજ શ્રી વીરપ્રભુએ મિથ્યા બોલનાર પોતાના જમાઈ જમાલિને પણ રોકવા માટે બળાત્કાર કર્યો નહિ આટલા ઉપરથી જણાય છે કે તીર્થકર મહારાજ અનત વીર્યવાળા હોય છે છતાં પણ બળાત્કારથી ધર્મ પ્રવર્તાવતા નથી, પણ શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ જ આપે છે આટલા માટે હૃદયમા સમતા રાખવી અને મનોવિકારને વશ થઈ જવુ નહિ

ઘણી વખત બીજા પ્રાણીને હિત કરવાના હેતુથી આ જીવ કલેશ પામે છે અને કેટલીક વાર ખોટી ચિંતા કર્યા કરે છે ન્યાય કરવું તે ઠીક છે, પરતુ તેની ચિંતા નકામી છે, કારણ કે સામા પ્રાણીને કર્મ વિવર ક્યારે આપશે તે બાબતમા આપણું અજ્ઞાન હોવાથી આપણે દરેક કાર્યમા સફળ થઈ શકીએ નહિ વળી, ફળ શુ થશે તે સબધમા ચિંતા કરવાનો આપણો અધિકાર પણ નથી એવી જ રીતે અસત્ય બોલનાર કે અપ્રામાણિક આચરણ કરનાર ઉપર દ્વેષ કરવો નકામો છે, કારણ કે બન્નેને તેથી તો લાભ જ નથી હિતોપદેશ ન સાભળનાર ઉપર પણ દ્વેષ ન કરવો, વિચારવુ કે હજુ તેની સ્થિતિ પાકી નથી દેવ, ગુરુ કે ધર્મની નિંદા કરનાર ઉપર ક્રોધ થાય એ તો આપણે અનુભવીએ છીએ, ઇતિહાસમા પણ અનેક દષ્ટાતો છે શાસ્ત્રકાર તેની પણ અમુક હદે ના પાડે છે બનતું બની શકે તો તેઓને શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવ, પછી શુ થાય છે તે જો જો ન ... પ્રયાસ નિષ્ફળ થયો છે એમ સમજીશ નહિ તે તો તારી ફરજ બજાવી ... કે એ બિચારાને ... બાકી હશે, તેથી સાચો માર્ગ ... તુ નિરતર ધ્યાનમા

રાખજે, એથી તને નામીપામી પણ થશે નહિ અને શાંતિ જળવાઈ રહેશે. શ્રી શાંતસુધારસમાં કહ્યું છે કે—

तस्मादौदासी-यपीयूषसारं, वारवार हन्त सन्तो लिहन्तु ।
आनन्दानामुत्तरङ्गत्तरङ्गैर्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम् ॥

"એ રીતે ઉદાસીનતા એ અમૃત છે અને સંતપુરુષો એ અમૃતનો વારંવાર સ્વાદ લે છે, એવા આનંદના ઉચ્ચ તરંગો વડે જીવનારાઓ આ જન્મમાં મુક્તિસુખને ભોગવે છે"

આ ભાવનાથી પુરુષાર્થ કરવાને પ્રતિબંધ થતો નથી પણ પુરુષાર્થ કર્યા પછી પરિણામે નિષ્ફળતા મળે ત્યારે કેટલીક વાર સામા પ્રાણી પર જે કષાયયુક્ત ઉગ્ર લાગણી થાય છે તેને કાબૂમાં રાખવાનો આ ભાવનાનો વિષય છે

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ધર્મધ્યાનની ભાવના છે એ ભાવના ભાવવાથી જીવ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનમાંથી મુક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં આવે છે આ ચાર ભાવના ભાવવાથી મન સ્થિર થાય છે અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે એ ભાવના ભાવતા મનમાં અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે એ આનંદને સરખાવવા માટે સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ નથી એ ચારે ભાવના, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, સમતાના અંગ છે અને સમતાને સ્થિર કરનાર છે શાંતરસના ખપીએ આ ભાવનારૂપ જળનું વારંવાર પાન કરવું અભ્યાસ પડ્યા પછી રસ્તો સરલ થઈ જશે અત્ર ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અન્ય ગ્રંથોમાંથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું બાકી એનું ખરું સ્વરૂપ તો એ ભાવના ભાવવામાં આવશે ત્યારે જ અનુભવમાં આવશે એ ભાવના ભાવતા શરૂઆતમાં તો મનક્ષેત્ર કદાચ સંકોચવાળું લાગશે, પણ ધીમે ધીમે તે વિસ્તૃત થતું જશે (૧૬)

સમતાનું બીજું સાધન ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સમતા

चेतनेतरगतेष्वखिलेषु, स्पर्शरूपरवगन्धरसेषु ।
साम्यमेष्यति यदा तव चेत , पाणिग शिवसुख हि तदात्मन् ! ॥१७॥ (स्वागतावृत्त)

"હે ચેતન! સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોમાં રહેલા સ્પર્શ, રૂપ, રવ (શબ્દ), ગંધ અને રસમાં તારું ચિત્ત સમતા પામશે, ત્યારે મોક્ષનું સુખ તારા હાથમાં આવી જશે" (૧૭)

વિવેચન—સમતાના પ્રથમ સાધન તરીકે ચાર સમકિત ભાવના કહી હવે બીજું સાધન **ઇદ્રિયના વિષયો પર સમભાવ** રાખવાનું છે તે કહે છે સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ચેતન પદાર્થો અને શય્યા, વસ્ત્રાદિ અચેતન પદાર્થો, એ બન્નેને અંગે અનેક પ્રકારના સ્થૂળ વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે કોમળ સ્પર્શથી સુખ અને કર્કશ સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે તેમ જ રૂપવાન સ્ત્રી કે વસ્તુ જોઈને પ્રેમ આવે છે અને કુરૂપ જોઈને દ્વેષ થાય છે, તેવી જ રીતે સુગંધ તરફ નાસિકા આકર્ષાય છે અને દુર્ગંધથી મો મરડાય છે, તથા મિષ્ટ પદાર્થનો સ્વાદ કરતા જિહ્વામાં પાણી છૂટે છે, ત્યારે અનિષ્ટ પદાર્થ ખાતા મો બગડે છે, સુસ્વર ધ્વનિ

સાભળી કાન મ ડાય છે ત્યારે કુસ્વર સાભળી કાનમા આગળીઓ નાખવામા આવે છે આ પાચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે એ સર્વ વિષયો તરફ જ્યારે તને સમભાવ થશે, એટલે સારુ કે ખરાબ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ તારા મનમા થશે નહિ, ત્યારે મોક્ષસુખ તારા હાથમા આવી જશે આ પાચે ઇંદ્રિયના વિષયો આ જીવને બહુ છેતરે છે અને સસારમા રખડાવનારા પણ ખરેખરા તેઓ જ છે નીતિશાસ્ત્રકારો કહે છે કે —

इह हि मधुरगीत नृत्यमेतद्रसाऽय, स्फुरति परिमलाऽय स्पश पप स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाण , स्वहितकरणधूर्तैं पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥

"આ મધુર રીતે ગવાયેલુ ગાયન, આ નાચ, આ રસ, આ સુગધી, આ સ્તનોનો સ્પર્શ—આવી પરમાર્થને હણનારી ઇંદ્રિયો, જેઓ સ્વહિત સાધવામા ધૂર્ત છે, તે પાચેથી હુ સસારમા પરિભ્રમણ કરુ છુ અને તેઓથી ખરેખરો છેતરાઉ છુ "

આ પાચે ઇંદ્રિયો ઉપર અથવા વસ્તુત પાચેના વિષયો ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય રાગદ્વેષનો ત્યાગ જ છે, કારણ કે કષાય, જે સસારમા રખડાવનાર છે અને જેનુ સ્વરૂપ આગળ સાતમા અધિકારમા વિસ્તારથી બતાવ્યુ છે, તે સર્વ રાગદ્વેષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇંદ્રિયોના ક્ષણિક સુખમા આનદ ન માનતા તેના ત્યાગથી મોક્ષનુ અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ લાવી તેમા પ્રયાસ કરવો એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ અને તે દ્વારા પરપરાએ અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનુ પરમ સાધન છે, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ તેટલા માટે શ્રી સિંદૂરપ્રકરમા કહે છે કે "હે સાધુ! તુ ગમે તેટલા મૌનવ્રત ધારણ કર, ઘરનો ત્યાગ કર, આચારનો અભ્યાસ કર, વનમા ગમન કર, તીવ્ર તપસ્યા કર, પણ જ્યા સુધી કલ્યાણવનને ભાગી નાખનાર મહાવાયુ સમાન ઇંદ્રિય સમૂહનો તે પરાજય કર્યો નથી, ત્યા સુધી રાખમા રેડેલા ઘીની જેમ સર્વ વૃથા સમજવુ "[1] તેમ જ શરૂઆતમા જ ત્યા કહ્યુ છે કે ઇંદ્રિયના સમૂહનો પરાજય કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે[2] જે ઇંદ્રિયોનુ સુખ ક્ષણિક છે તેને કબજામા રાખી તેના વિષયોથી થતા સુખદુ ખ પર સામ્યભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે સમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ આ બીજુ સાધન થયુ (૧૭)

આત્મશિક્ષા-વિચાર કરવાની જરૂરિયાત
સમતાપ્રાપ્તિનુ ત્રીજુ સાધન

के गुणास्तव यत स्तुतिमिच्छस्यद्भुत किमकृथा मदवान यत् ।
कैर्गता नरकभी सुकृतैस्ते, किं जित पितृपतिर्यदचिन्त ॥ १८ ॥ (स्वागतावृत्त)

"તારામા કયા ગુણો છે કે તુ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે છે? તે શુ મોટુ આશ્ચર્યકારી કાર્ય કર્યુ છે કે તું અહકાર કરે છે? (તારા) કયા સુકૃત્યોથી તારી નરકની બીક મટી ગઈ છે? તે શુ યમને જીત્યો છે કે જેથી તુ ચિંતા વગરનો થઈ ગયો છે?" (૧૮)

---

૧ સિંદૂરપ્રકર શ્લોક ૭૧ ૨ એજ શ્લોક ૬૯ પક્તિ ચોથી

વિવેચન—સમતાપ્રાપ્તિનુ ત્રીજુ સાધન **વસ્તુસ્વરૂપની અને આત્મસ્વરૂપની વિચારણા** છે જ્યારે આત્મા શુ છે અને તેનો અને પુદ્ગલનો સબધ કેવો છે ? કયા સુધી ચાલે તેવો છે ? વગેરે બાબતનો વિચાર યોગ્ય રીતે કરવામા આવે ત્યારે મનમા શાતિ થાય છે અને નકામો વ્યવસાય ઘટી જાય છે સમતાપ્રાપ્તિનુ આ ઉત્કૃષ્ટ અગ છે એ અગના સમર્થનમા આ અધિકારના હવે પછીના ઘણા શ્લોકો છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આ વિષયને જ પુષ્ટિ આપે છે અનેક પ્રકારે વસ્તુગબધ ઓળખવાનો અત પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે તે પર ધ્યાન રાખી વિચારણા કરવાની બહુ જ જરૂરિયાત છે જ્યા સુધી યોગ્ય વિચારણા કરવામા આવતી નથી ત્યા સુધી જ આ જીવ પોતાની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે તેથી આત્મવિચારણા કરવી એ બહુ જ ઉપયોગી છે હકીકત એમ છે કે આ જીવ આકાશના તારાઓ અને દેવનાના વિમાનોનો વિચાર કરે છે, દૂર દેશમા શુ છે તે જોવા જાય છે અને પોતાની અસરગી જિજ્ઞાસાને વિવિધ રીતે તૃપ્ત કરે છે, પરતુ પોતે કોણ છે ? પોતે શુ કરે છે ? શા માટે કરે છે ? તેનો અર્થ શુ છે ? તેનુ પરિણામ શુ છે ? તે સમજતો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, સમજવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરતો નથી, પરતુ ઊચે આકાશમાં જોતા કૂવામા પડનાર જ્યોતિષીની પેઠે તે ભૂલ ખાય છે બીજે દોડવા કરતા અનેક આશ્ચર્યનુ ધામ પોતે કોણ છે ? વિશ્વ વ્યવસ્થામા પોતે કઈ જગ્યા રોકે છે ? કર્મ અને ભવસ્થિતિના કાયદા પોતાને કેવી રીતે લાગુ પડે છે ? તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય શુ છે ? એ સબધમા વિચાર કરવાની બહુ જ જરૂર છે આત્મિક વિચારણા તરફ અત્ર તેનુ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

હે ચેતન ! બીજા માણસો તારા વખાણ કરે, તારી સ્તુતિ કરે, એ સાભળવાની તું ઇચ્છા રાખે છે, પણ તારામા ગુણો કયા છે ? શ્રી **મહાવીરસ્વામી** જેવો તપશ્ચાગુણ, ગજ **સુકુમાળ** જેવો ક્ષમાગુણ, **શ્રીપાળ** મહારાજા જેવુ દાક્ષિણ્ય, સ્કદકમુનિ જેવી સમતા, **વિજયશેઠ** જેવુ બ્રહ્મચર્ય, **બાહુબળી** જેવો મહત્યાગ, **હેમચદ્રાચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ** કે **યશોવિજયજી** જેવુ શ્રુતજ્ઞાન વગેરે ગુણો તારામા હોય અને પછી તુ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખતો હોય તો તે ઠીક ગણાય, પરતુ તારામા તે કાઈ નથી, છતા આ ઉપરતુ વખાણ મેળવવા માગે છે ? વળી હે ભાઈ ! તે શુ મોટુ અદ્ભુત કામ કર્યું છે કે તુ ઊચી નજર રાખીને અભિમાનમા તણાતો જાય છે ? જે વેશ્યાના ઘરમા બાર વર્ષ રહી અનેક વિષયસુખ ભોગવ્યા, તે જ વેશ્યાના ઘરમા, તે જ વેશ્યાની પ્રાર્થના છતા, ચાર માસ સુધી અડગપણે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર **શ્રીસ્થૂલિભદ્ર** મહારાજ જેવું અથવા તો છ ખડ સાધનાર ચક્રવર્તી જેવુ કાઈ મહાન કામ કરીને અહકાર કરતો હો તો જરા વાસ્તવિક લાગે, પણ તુ તો નકામો ખોટો ખોટો અક્કડ થઈને ચાલે છે, તેનુ કારણ તુ વિચાર કરીને અમને સમજાવ વળી, હે બધુ ! તે ઘોર તપસ્યા, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ચૈત્યપ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, સઘભક્તિ, સુપાત્ર દાન વગેરે કયા મહાન કાર્યો કરી નાખ્યા છે કે તારે નરકમા જવાની બીક મટી ગઈ છે ?

જેણે આ જીવનમા કાઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમા જવાનુ હોતુ નથી અને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરતુ તારે તો હજુ નરક નિગોદમા જવાની બીક ઊભી જ છે વળી હે ભ ય! તુ આમ ચિંતા વગરનો થઈને ફર્યા કરે છે તેથી અમને તો મોટુ આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે નહિ અને ફરે તો દુર્દશા પામે તારે માથે તો યમ જેવો અપ્રતિહતશાસનવાળો શત્રુ ગાજે છે, છતા તુ બેદરકાર થઈ ને ફર્યા કરે છે ત્યારે શુ તે શત્રુને તે જીતી લીધો છે? તુ આવા વિચાર કેમ કરતો નથી?

ઉપર જણાવેલા ગુણો જે પ્રાણીમા હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી નથી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી અને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તજી દેતો નથી તેમ જ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મ ચિંતવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ ગુણો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ પરતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા ગુણ વગેરે તારામા હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, પણ તે કાઈ તારામા નથી, છતા તુ શેના ઉપર મક્કમ રહે છે?

આવી રીતે પોતામા કયા ગુણો છે અને પોતે કયા મોટા કામો કર્યા છે, તેનો બરાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજાશે ઉપદેશ દેવાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે પ્રેરે છે અને જાગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અધ્યાત્મી મુમુક્ષુ તેનુ તાત્પર્ય સમજી આ મ વિચારણા કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ જાય છે (૧૮)

જ્ઞાનીનુ લક્ષણ

गुणस्तवैर्यो गुणिना परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।
मन समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययत स वेत्ता ॥ १९ ॥ (उपजाति)

"બીજા ગુણવાન પ્રાણીઓના ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર આક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે છે અથવા તે વખતે જે આનદ પામે છે, અને તેથી ઊલટી વાત બનતા (એટલે પરગુણનિંદા અથવા આત્મપ્રશસા થતા) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની-જાણકાર કહેવાય છે" (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓના દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કોમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય, ઔદાર્ય, ગાભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે ગુણોની પ્રશસા સાભળીને જ્ઞાની પુરુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરગુણ સ્તવન સાભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો ઘસાતુ બોલે છે, કેટલીક વાર ગુણને અવગુણ કરી

દેખાડે છે અને તદ્દન અધમ વૃત્તિવાળા તો ગુણિયલ પુરુષોની નિંદા કરે છે જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય તો સર્વદા ગુણ ઓળખવાનુ અને ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોય છે, તેથી જ્યારે જ્યારે તે અમુક વ્યક્તિમા કોઈ પણ સદ્ગુણ છે એમ સાભળે છે ત્યારે ત્યારે મનને સ્થિર રાખી તે સાભળે છે, એટલુ જ નહિ પણ ગુણનું અસ્તિત્વ વિચારી આનદ પામે છે, ગુણનો પ્રત્યક્ષ ભાવ જોઈ-જાણી તે તો રાજી રાજી થઈ જાય છે અને ગુણવાન તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષાય છે, બીજા માણસોના ગુણોને હલકા પાડતા નથી અથવા તેની કિંમત ઓછી કરવા જેવું ગૂઢ વચન બોલતા નથી જ્ઞાની માણસો આવા હોય છે, કારણ કે ગુણપ્રાપ્તિનો ઉપાય જ તે છે " રાગ ધરીજે જિહા ગુણ લહીએ " એ ભાવ જાણકાર માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ સમજે છે માધ્યસ્થ્ય ભાવનામા નિર્ગુણ ઉપર સમચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો,* અત્ર ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા દૂર કરી પ્રેમ રાખવાનો અને ગુણ ઉપર રાગ કરવાનો ઉપદેશ છે કહ્યુ છે કે

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य, निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

" અણુ જેવા પારકા ગુણોને પર્વત જેવા માનીને નિરતર પોતાના હૃદયમા વિકસ્વર ભાવ પામતા સન્ત પુરુષો કોઈ કોઈ હોય છે "

આવી રીતે ગુણગ્રાહીપણું પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે બીજાના નાના ગુણને પણ મોટો સમજી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો આને બદલે જો તે ગુણની ઉપેક્ષા કરવામા આવે અથવા તેની ઈર્ષ્યા કરવામા આવે અથવા તો નિંદા કરવામા આવે તો બહુ હાનિ થાય છે મરી ગયેલો, દુર્ગંધવાળો, હાડપિંજરશેષ શ્વાન જોઈને પણ દુગચ્છા ન લાવતા કૃષ્ણ વાસુદેવે તેના દાતની પક્તિના વખાણ કર્યા, એ ગુણગ્રાહીપણાનું અપૂર્વ દૃષ્ટાત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે સાધારણ રીતે એવા શ્વાન તરફ મો મરડીને કે મો પર રૂમાલ ઢાકીને જ ચાલવાની રીત જોવામા આવે છે, તે છતા એમાથી પણ શુભ ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ બહુ લાભ કરનારી નીવડે છે હસને દૂધ અને પાણી જુદા પાડવાની ટેવ છે એ મોટી વાત નથી, પરતુ એમાથી દૂધ જ ગ્રહણ કરવાની ટેવ છે એ મોટી વાત છે અને અનુસરવા યોગ્ય છે આવા ગુણ ગ્રહણ કરનારા પુરુષો ઓછા હોય છે એ ખરુ, પણ તેવા હોય છે ખરા અને આપણે પણ વિચાર કરીએ તો તેવા થઈ શકીએ ઘણા પ્રાણીઓની ટેવ આખા સુંદર શરીરમા ક્ષત ક્યા છે એ શોધવાની હોય છે ગુણવાનમા કોઈ સહજ દોષ હોય તે શોધી તે દ્વારા તેનું નબળુ બોલનારા બહુ આત્મિક હાનિ પામે છે ગુણગ્રાહીપણાની ટેવ બહુ લાભકર્તા છે

જ્ઞાની પુરુષનું બીજુ લક્ષણ એ છે કે બીજો કોઈ પ્રાણી પોતાની નિંદા કરે અથવા પોતાની ઉપર ક્રોધ કરે તો તે વખતે પણ પોતાના મનને સ્થિરતામા રાખે, પોતાની નિંદા સાભળી તે ગુસ્સે થઈ જતો નથી અને તેનું મન તે વખતે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતુ નથી,

* જુઓ શ્લો૦ ૧૬ મો અને તેના પરની નોટ

પરતુ શાત રહે છે, એટલુ જ નહિ પણ, પોતાની આત્મિક સત્તાની કસોટી થવાનો પ્રસગ જાણી વધાર જ્ઞાની તો તેથી આનદ માને છે ઉત્કૃષ્ટ ગુણપ્રાપ્તિની સ્ફુટ ઇચ્છાની અત્ર અવધિ થાય છે દુનિયાના ઘણાખરા માણસો તો પોતાની સ્તુતિ સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે સાભળવા ઇચ્છા રાખે છે અને સાભળીને રાજી થાય છે, કેટલીક વાર આત્મલઘુતા બતાવી તે દ્વારા પણ સ્તુતિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરતુ આવી ઇચ્છા ન રાખનારા બહુ થોડા હોય છે અને પોતાની સ્તુતિથી કદાચ મદ ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી સ્તુતિ સાભળી દરકાર ન કરનારા અને તેથી ઊલટા ખેદ પામનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે દુનિયાનો મોટો ભાગ સાચે રસ્તે હોતો નથી તેનો અત્ર પ્રગટ ઉલ્લેખ છે, અને તેથી આ બાબતમા થોડા પણ સમજુ માણસોને પગલે ચાલવુ એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે

એવી જ રીતે પારકાના ગુણની નિંદા સાભળી ખેદ પામવો એ ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવે છે અને આ સર્વ લક્ષણ જેનામા હોય તેને જ શાસ્ત્રકાર જ્ઞાની કહે છે દ્રવ્યાનુયોગના થોડા ગ્રથો વાચ્યા અથવા યુનિવર્સિટીની કેટલીક ડિગ્રીઓ મેળવી એથી ખરા જ્ઞાની થવાતું નથી જ્ઞાનની સાથે જ વર્તન શુદ્ધ હોવુ જોઈએ બુદ્ધિના ક્ષયોપશમથી થોડુ સ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી મલકાઈ જવાનુ નથી, કારણ કે વસ્તુત **જ્ઞાનનુ ફળ વર્તન જ છે અને ફળ વગરનુ જ્ઞાન માત્ર શોભા આપે છે, પરતુ વાસ્તવિક લાભ કરતુ નથી** કેળવણીનું પરિણામ આ જ હોવું જોઈએ અને સમજુ પ્રાણીઓ એને જ અનુસરે છે, એ આપણે વારવાર વાચીએ છીએ જ્ઞાનીનું લક્ષણ સાધુ અને શ્રાવકને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે તેથી જેઓ ખરેખરા જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમણે આ શ્લોકમા બતાવેલું વર્તન કરવુ ખાસ જરૂરનુ છે વસ્તુસ્વરૂપ ચિંતવવાનો આ ત્રીજો ઉપાય અમલમા મૂકવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ચિંતવન વિશેષે જાણકારને જ પ્રાપ્ય છે, તેથી સમતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ—પછી તે સાધુ કે શ્રાવક ગમે તે હોય તેણે—**આત્મપ્રશસા કરવી નહિ, બીજા કરે એની ઇચ્છા રાખવી નહિ, કરે તો તેથી આનદ માનવો નહિ અને પરગુણ અણુમાત્ર હોય તેને પણ મોટો માનવો, તેની પ્રશસા કરવી અને બીજા પ્રાણીઓ તેની પ્રશસા કરે તે સાભળી રાજી થવુ (૧૯)**

પોતાના શત્રુમિત્ર-સ્વપર ઓળખવાનો ઉપદેશ

न वेत्सि शत्रून् सुहृदश्च नैव, हिताहिते स्वं न परं च जन्तो * ।
दु खं द्विषन् वाञ्छसि शर्म चैतन्निदानमूढ कथमाप्स्यसीष्टम् ॥ २० ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"હે આત્મન્! તું તારા શત્રુ અને મિત્રને ઓળખતો નથી, તારુ હિત કરનાર અને અહિત કરનાર શું છે તે જાણતો નથી અને તારુ પોતાનું શુ છે અને પારકુ શુ છે તે

* 'जन्तो' इति वा पाठ संबोधने ॥

જાણતો નથી, (વળી) તુ દુ ખ પર દ્વેષ કરે છે અને સુખ મેળવવાને ઇચ્છે છે, પણ તેના કારણો નહિ જાણતો હોવાથી તું તે ઇચ્છિત વસ્તુ કેવી રીતે મેળવીશ ?" (૨૦)

વિવેચન—એક સાધારણ નિયમ છે કે શત્રુ પર જય મેળવવા માટે તેને બરાબર ઓળખવો જોઈએ અને તેના બળનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ ટ્રાન્સવાલના રહેવાશી બોઅર લોકોના બળનો ઓછો ખ્યાલ કરવાથી અગ્રેજ સરકારને શરૂઆતમા બહુ મુશ્કેલી નડી હતી તુ તો તારા શત્રુઓ કોણ છે તે પણ જાણતો નથી, તો પછી તેઓ કેવા છે એ જાણવાનો તો તને અવકાશ પણ ક્યાથી હોય ? રાગ, દ્વેષ અથવા તજ્જન્ય કષાય, વેદોદય, મોહ અથવા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ તારા શત્રુઓ છે અને ઉપશમ, વિવેક, સવર વગેરે તારા મિત્રો છે આ સર્વને બરાબર ઓળખ અને તે પ્રત્યેકનું તારી વિરુદ્ધમા અને તારી મદદમા કેટલુ બળ છે, તેનો ખ્યાલ કર આવી રીતે શત્રુ મિત્રને ઓળખવાથી તું આત્મગુણવ્યક્તીસ્મરણરૂપ સોનાની ખાણો તુરત જ પ્રાપ્ત કરી શકીશ

વળી, તને હિત કરનાર શુ છે અને કોણ છે ? અને અહિત કરનાર શુ છે અને કોણ છે ? તે પણ તુ જાણતો નથી તારુ તાત્કાલિક હિત દેખાતુ હોય પણ તેથી પરિણામે તને અહિત થતું હોય તો તે આદરવા યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી એથી પણ વધારે તારુ શું છે અને પારકુ શું છે તે પણ તું બરાબર જાણતો નથી તું કોણ ? તું શરીર નહિ, કપડા નહિ, આભૂષણો નહિ, પણ કોઈ બીજો છે શરીરને ગતિમા રાખનાર, કપડા પહેરનાર, આભૂષણો ધારણ કરનાર કોઈ **બીજો** જ છે, તે **આત્મા** છે, તે તુ છે તેની વસ્તુ તે **આત્મિક વસ્તુ** કહેવાય છે બાકી ઘર, કપડા, ઘરેણા, પૈસા અને શરીર સર્વ પારકા છે, અપર છે અને અજ્ઞાનતાથી તેમને તુ તારા માની બેઠો છે, પણ તેમા તારી મોટી ભૂલ થાય છે **પૌદ્ગલિક પદાર્થ સર્વથા પારકા જ** છે, તેઓ સાથે આવતા નથી અને લાખો વખત રહેતા પણ નથી તારુ છે તે તો તારા રૂપ જ છે, તારી પાસે જ છે, તારાથી ભિન્ન નથી આ વિવેક જ્યારે તારામા આવશે ત્યારે તને વસ્તુસ્વરૂપનુ બરાબર ભાન થશે અને પછી તને બહુ આનદ આવશે અનત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જ તારા છે અને તે જ તને પરિણામે હિત કરનારા છે બાકી સર્વ વસ્તુઓ પારકી છે અને પરિણામે અહિત કરનારી છે

વૈદ્ય પાસે વ્યાધિગ્રસ્ત માણસ જાય ત્યારે પહેલા તો તેને શો વ્યાધિ છે તેનુ વૈદ્ય નિદાન કરે છે, વ્યાધિનુ કારણ શોધે છે અને કયો વ્યાધિ છે તેનો તે નિર્ણય કરે છે તને વિભાવ દશામા રાચવા માચવારૂપ વ્યાધિ થયો છે અને તેમાથી મુક્ત થઈ તું સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે, તો તેનું કારણ શોધી કાઢ જ્યા સુધી આ કારણ તને જડશે નહિ ત્યા સુધી તારા વ્યાધિઓ જશે નહિ, માટે સ્વપર વિવેક લાવી હિતકર અને અહિતકર શુ છે તે બરાબર સમજી લે આ ગ્રથકર્તાના વૈદ્યપણામા તને ભરોસો હોય તો આ ગ્રથ જોઈ જા તું બરાબર વિચાર કરીશ તો આ ગ્રથમાથી તેનુ નિદાન તને જડી આવશે વળી, આ

ગ્રથકારે ચિકિત્સા પણ બતાવી છે તે ધ્યાનમા રાખી શોધી કાઢજો વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની જરૂર કેટલી છે તે હવે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે જ્યા સુધી વસ્તુસ્વરૂપ સમજાય નહિ ત્યા સુધી સમતા પ્રાપ્ત થાય નહિ અને સમતા પ્રાપ્ત થયા વગર વ્યાધિનો નાશ થાય નહિ તેથી સમતાપ્રાપ્તિના આ ત્રીજા સાધન ઉપર અનેક રીતે ભાર મૂકવામા આવ્યો છે પારમાર્થિક વૈદ્યરાજે બતાવેલા નિદાન પર બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત છે, તે હવે વધારે પ્રગટ થાય છે (૨૦)

વિચારીને લાબો વખત ટકે તેવી વસ્તુ લેવી

कृती हि सर्वं परिणामरम्यं, विचार्य गृह्णाति चिरस्थितीह ।
भवान्तरेऽनन्तसुखाप्तये तदात्मन् ! किमाचारमिमं जहासि ? ॥ २१ ॥ (उपजाति)

"આ લોકમા જે ડાહ્યા માણસો હોય છે તે વિચાર કરીને એવી વસ્તુ ગ્રહણ કરે, જે લાબો વખત સુધી ચાલે તેવી અને પરિણામે સુદર હોય, ત્યારે હે ચેતન ! આ ભવ પછી અનત સુખ મેળવવા માટે આ ધાર્મિક આચાર ને તુ કેમ તજી દે છે" ? (૨૧)

વિવેચન—વસ્તુસ્વરૂપ અને તે સબધીનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂરિયાત કેટલી બધી છે તે આપણે ઉપર જોયુ, હજુ પણ તે જ સાધનને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે સમજુ વ્યવહારકુશળ માણસ કોઈ પણ વસ્તુ ખરીદ કરતા બે જાતનો વિચાર કરે છે એક તો તે વસ્તુ ટકાઉ હોવી જોઈએ અને બીજુ તે વસ્તુ ઉપયોગી હોવી જોઈએ આપણા પોતાના આત્મિક વ્યવહારમા આ નિયમનો ભગ થતો જોવામા આવે છે અને તે એક–બે બાબતમા નહિ, પણ આખો વ્યવહાર જ ઊધી દષ્ટિથી મડાયેલો માલૂમ પડે છે દાખલા તરીકે આપણા યૌવનાવસ્થાના સુખભોગમા આનદ લાગે છે, પણ તે સુખને અતે વૃદ્ધાવસ્થાનું દુ ખ છે અને તે સુખ ચાલે છે ત્યાર પણ બહુ થોડો વખત ચાલે છે ધન મળે છે ત્યારે સુખ લાગે છે પણ તેનો નાશ થાય ત્યારે દુ ખ થાય છે સ્નેહીને જોઈ આનદ થાય છે, પણ તેના મરણથી શોક થાય છે એવી રીતે સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમા પરિણામે દુ ખ છે, એટલુ જ નહિ પણ આનદ અલ્પ કાળ સુધીનો જ છે (વસ્તુત તો આને આનદ કહી જ શકાય નહિ) વળી, થોડા કાળના સુખની ખાતર બહુ કાળના સુખનો ભોગ આપવો પડે છે, તેથી વ્યવહારકુશળ માણસે વિચાર કરવાની જરૂર છે તું કોણ ? તારુ શુ ? તારી ફરજ શી છે ? આ સર્વ વસ્તુઓ તારી કેવી રીતે છે ? તેમનો ને તારો શો સબધ છે ? તારી અન્ય પ્રાણીઓ તરફ તથા વસ્તુઓ તરફ કાઈ ફરજ છે ? છે તો કેવી છે ? વગેરે બાબતનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા અનેક વાર પુનરાવર્તન કરી કરીને સમજવાની જરૂર છે આવી રીતે જ્યારે આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પડશે ત્યાર વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર જણાશે આ જીવ વિચાર કર્યા વગર, ધર્મબુદ્ધિએ પણ, ઘણીવાર અજ્ઞાનદશાથી મહાપાપો કરી નાખે છે એનુ કારણ એ છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરી, તેનુ પરિણામ શુ થશે, અને આત્માને તેથી

કેટલી હાનિ થઈ અને પોતાની કેટલી અવનતિ થઈ તથા ગુણથી અધોઅવતરણ કેટલુ થઈ ગયુ, તે સર્વનો તોલ કરવાની આ જીવને ટેવ નથી ઘણા સુકૃત્યો આવી રીતે અલ્પ ફળ આપે છે, ઘણા સદુપદેશો ખાસ આ જીવને ઉદ્દેશીને બોલાયલા હોય છતા નિષ્ફળ થાય છે અને હૃદયભૂમિની સપાટી પરથી ચાલ્યા જાય છે, પરતુ હૃદયને જરા પણ આર્દ્ર કરતા નથી એ સર્વનુ કારણ એક જ છે કે આ જીવને આત્મવિચારણાની ટેવ નથી આત્મવિચારણા કરનાર પોતાના દરેક કાર્યને તપાસી શકે છે, અને તેથી કાર્યક્રમમા ભૂલ કેટલી છે, ભેળ કેટલો છે અને દોષ કેટલો છે તે શોધી દૂર કરી શકે છે આત્મનિરીક્ષણ કરનાર સર્વદા જાગૃત રહે છે અને કદી પણ શક્તિનો નાશ કરતો નથી[1] આવા અનેક કારણોને લીધે આત્મ વિચારણાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે તો હે ચેતન ! આવી જાગૃતિનો આચાર[2] (વ્યવહાર) તું શા માટે તજી દે છે ? એ વ્યવહાર તજી દેવાથી બહુ નુકસાન છે, કારણ કે તારુ સાધ્ય તેથી દૂર થતું જાય છે (૨૧)

રાગદ્વેષના કરેલા વિભાગ પર વિચારણા

निज॰ परा वेति कृतो विभागो, रागाद्विभिस्ते त्वरयस्तवात्मन् ! ।
चतुर्गतिक्लेशविधानतस्तत्, ममाणयन्नभ्यरिनिर्मित किम् ? ॥ २२ ॥ (उपजाति)

"હે ચેતન ! તારુ પોતાનુ અને પારકુ એવો વિભાગ રાગદ્વેષે કરેલો છે, ચારે ગતિમા તને અનેક પ્રકારનો ક્લેશ કરાવતા હોવાથી રાગદ્વેષ તો તારા શત્રુઓ છે ! શત્રુઓએ કરેલ વિભાગને તું કેમ કબૂલ કરે છે ?" (૨૨)

વિવેચન—શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ અષ્ટકમા લખે છે કે—**अहममेति मन्त्रोऽय मोहस्य जगदान्ध्यकृत्**[3] "હું અને મારુ એ મોહ (રાગદ્વેષ લક્ષણ) મત્રથી જગત અધ થઈ ગયું છે" એને મળતો ભાવ બતાવતા **ભર્તૃહરિ** કહે છે કે—**पीत्वा मोहमयीं प्रमाद मदिरामुन्मत्तभूत जगत्**[4]—મોહથી ભરેલી પ્રમાદમદિરા પીને આ જગત ગાડુ થઈ ગયું છે મોહ આવી રીતે આ જીવ ઉપર અનેક પ્રકારના ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે તેનુ કારણ વિચારીએ

૧ 'આત્મનિરીક્ષણ'ના વિષય ઉપર "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકના પુસ્તક ૧૮ મા પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી શરૂ થતો એક લેખ આ શ્લોક ટાકીને લખ્યો છે તે પર ધ્યાન ખેચવામા આવે છે ગ્રથગૌરવના ભયથી એ લેખ અત્રે પુનરાવર્તન કર્યો નથી સાધ્યને માર્ગે' નામના પુસ્તકમા પહેલા નબરે એ મુદ્રિત કર્યો છે

૨ આચાર શબ્દનો અર્થ કેટલાક પચાચાર એમ કરી તેને ભવાતરમા અનત સુખનું સાધન બનાવી તે અર્થ અત્ર ઘટાવે છે જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર તપ અને વીર્યરૂપ પચ આચાર ભગવતે ઉપદેશ્યા છે, અને તે અપ્રમત્તપણે પાળવા અત્ર ઉપદેશ છે આ પ્રમાણે કરેલો અર્થ અસમીચીન નથી પણ મુનિસુદરસૂરિ મહારાજે યતિશિક્ષાઉપદેશ સિવાયનો આખો ગ્રન્થ જેમ બને તેમ પારિભાષિક ન થવા દેવા યત્ન કર્યો હોય એમ લાગે છે અને તેથી સામાન્ય અર્થ થઈ શકતો હોય ત્યા વિશેષ અર્થ ન કરવો એ પદ્ધતિ મને વિશેષ અનુકૂળ લાગી છે

૩ જ્ઞાનસાર અષ્ટક ચોથુ, પ્રથમ શ્લોક ૪ વૈરાગ્યશતક, શ્લોક સાતમો.

વીશમા શ્લોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવ પોતાનું અને પારકુ શુ છે તે જાણતો નથી આ સત્ય છે? બધા જીવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરતુ એમા ભૂલ એ થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની બેસે છે, અને પોતાનું અનત દ્રવ્ય જે દરરોજ સાથે રહે છે, મ નિવિમા જ છે અને જેને શોધવા જવુ પડતુ નથી, તેને તે ઓળખતો નથી, જાણતો પણ નથી અને ભ્રમણમા રખડચા કરે છે! આવી સ્વપરની ખોટી વહેચણ થઈ છે, તેનું કારણ શુ? વહેચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો 'આ દ્રવ્ય મારુ છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારુ છે' એમ ઓળખાવનાર રાગ છે, એ મોહ છે, એ મદિરા છે 'આ ઘર પારકુ છે, આ છોકરો બીજાનો છે આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમા અડચણ નથી, કારણુ તે મા ી નથી' એમ ઓળખાવનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે એવી જ રીતે મદથી, ઈર્ષ્યાથી, અહકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે મોહનો માર્ગ જગતને અધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાઈન(દારૂ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે ટૂકામા કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમા અનેક પ્રકારના દુખ આપ્યા કરે છે દેવગતિમા વિરહદુખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનુ દુખ, મનુષ્યગતિમા આજીવિકાનુ દુખ અને સયોગવિયોગનુ દુખ, તિર્યંચગતિમા મૂગે મોઢે અનેક પ્રકારના કષ્ટ સહન કરવાનુ અને તાપ-ટાઢી સહન કરવાનુ દુખ, અને નરકગતિમા અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવા જ પડે છે કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારના દુખ આપનાર મોહને તો આજીવનો ખરેખરો દુશ્મન કહી શકાય દુશ્મનનો આનદ આ જીવને ભુલાવો ખવરાવી દુખ આપવામા જ હોય છે તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે આ મારુ છે અને આ પારકુ છે, એવુ પૌદ્ગલિક વસ્તુમા આરોપણ કરવુ એ પ્રકટપણે ખોટુ છે, કારણ કે તેમા આત્મિક કાઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનુ નથી આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામા કોઈ કારણસર બે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામા આવે છે, પરતુ તે જ નિવેડો કરવાનુ કામ જો એક પક્ષના દુશ્મનને સોપવામા આવે તો જરૂર તેનુ પરિણામ તેના લાભથી ઊલટુ જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે

માટે હે ચેતન! તારુ શુ છે અને પારકુ શુ છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ એમ કરીશ તો તને કાઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય, જે અત્યારે તારી સત્તા(potentiality)મા રહ્યુ છે, તે પ્રગટપણે તું પામી શકીશ શત્રુને હવે તું ક્યા સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

તને બહુ અહિત કરનારો છે એ ધ્યાનમાં લે. આ મનુષ્ય ભવમાં તને વિચાર કરવાનો બહુ અવકાશ છે, કારણ કે અત્રે તારી સર્વ શક્તિઓ થોડે કે વધતે અંશે ખીલેલી છે એથી ખ્યાલ કરી તું સ્વપર ખરેખરું શું છે તે સમજ. આ ભવમાં તને જોગવાઈ મળી છે, તેનો ખરેખરો ઉપયોગ કર (૨૨)

આત્મા અને બીજી વસ્તુઓના સબંધ પર વિચારણા

अनादिरात्मा न निजः परो वा, कस्यापि कश्चिन्न रिपुः सुहृद्वा ।
स्थिरा न देहाकृतयोऽणवश्च, तथापि साम्यं किमुपैषि नैषु ॥ २३ ॥ (उपजाति)

"આત્મા અનાદિ છે, કોઈને કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી, કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી, દેહની આકૃતિ અને (તેમાં રહેલા) પરમાણુઓ સ્થિર નથી તોપણ તેમાં તું સમતા કેમ રાખતો નથી?" (૨૩)

વિવેચન—આત્મા શું છે અને કોણ છે, તેની વિચારણા કરવાનો ત્રીજો સાધ્ય ઉપાય હજુ પણ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. રાગદ્વેષે સ્વપરનો વિભાગ ખોટો કર્યો છે, એવું સમુચ્ચયે ઉપર બતાવ્યું. હવે આત્મા કોણ છે અને તેનો બીજાઓ સાથે કેવો સબંધ છે, તે અત્ર જોઈએ. આત્મા દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ—અનાદિ છે, પર્યાયથી પલટન ભાવ પામે છે, પુદ્ગળના સંગમાં રહી જુદા જુદા જાતિ, નામ, શરીર ધારણ કરે છે, પણ સ્વસ્વભાવે શુદ્ધ ચૈતન્યવાન સનાતન છે. એનું સ્વરૂપ ઘણા ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. શ્રી લોકપ્રકાશ* ગ્રંથમાં તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેનો અત્ર સાર આપીએ છીએ. "જીવનું સામાન્ય લક્ષણ ચેતના છે, વિશેષ સ્વરૂપ પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન એ બારેનો ઉપયોગ છે. સર્વ જીવને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો સર્વદા ઉઘાડો રહે છે, તેથી ઉપયોગ વગરનો કોઈ પણ જીવ ત્રણ લોકમાં નથી. ગમે તેવા આવરણ કરનાર કર્મો હોય તોપણ આ અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો અવરાતો નથી જ. અક્ષર એટલે જ્ઞાન અને દર્શનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ સમજવો. જેમ સૂર્ય ઉપર વાદળા ઘેરાઈ ગયા હોય, છતાં પણ કાંઈ કાંઈ પ્રભા તો રહે જ છે, તેમજ આત્માનું અનંત જ્ઞાન અવરાઈ જાય તોપણ જરા ભાગ તો ઉઘાડો રહે છે અને દિવસ જેમ રાત્રિથી તેજે કારણે ભિન્ન થાય છે, તેમ આત્મા પણ અજીવથી આ લક્ષણને લીધે જ જુદો પડે છે. જોકે આત્માનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનવંતપણું છે, તોપણ કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે તે પ્રગટ જણાતું નથી, પરંતુ ખાણમાં રહેલ સોનામાં જેમ શુદ્ધ કંચનત્વ છે, તેમ આત્મામાં અનંત જ્ઞાન સર્વદા છે જ, ફક્ત તેના પર પડ ફરી વળેલા છે. વ્યક્ત—અવ્યક્તરૂપે જ્યારે આત્માને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે શક્તિ અને કાર્યરૂપે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી તેજ-વીર્ય ચાલ્યું જાય છે ત્યારે કાદવ જેમ દર્પણને આવરી મૂકે છે, તેમ કર્મો જ્ઞાનને આવરી દે છે. પરંતુ જો બહુ પ્રયાસ કરી સર્વ કચરો દૂર કરવામાં આવે તો અનાદિ શુદ્ધ

* ગ્રંથ દ્વિતીય સર્ગ શ્લોક ૫૩–૭૩

સ્વરૂપ પ્રગટ થાય આત્માનું રૂપ એક જ છે, પરંતુ કર્માવૃત હોય ત્યારે તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે "

આવા અનાદિ કાળથી આવરિત સ્વરૂપવાળા આત્માને બીજુ કોઈ પોતાનુ નથી અને કોઈ પારકુ નથી, તેમ જ કોઈ તેનુ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી એનું પોતાનું છે તે એ જ (આત્મત્વ) છે માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વે અનેક પ્રકારના સબંધમા અનંત વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાના કહેવાય જ નહિ, પોતાના હોય તો અને રહી જાય જ નહિ, માટે એવા ક્ષણિક સબંધને પોતાનો કે પારકો માનવો, એ ખોટુ છે આ હકીકતના સમર્થનમા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

न सा जाई न सा जोणी, न त ठाण न त कुल ।
न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणतसो ॥

"એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી અને એવુ કોઈ કુળ નથી કે જ્યા સર્વ જીવો અનંત વાર જન્મ પામ્યા ન હોય અને અનંત વાર મરણ પામ્યા ન હોય "

મતલબ કે સર્વ સ્થાનકે સર્વ સબંધમા આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો છે અનંત કાળચક્રનું માન લેઈએ અને સાથે વિચાર કરીએ કે આ જીવે અનંત પુદ્ગળ-પરાવર્તન* કર્યા છે, એટલે આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે વળી, એ પણ આથી સમજાય છે કે આપણે શત્રુ કોને કહેવા અને મિત્ર કોને કહેવા? આ જીવના સબંધમા દરેક શત્રુ મિત્ર તરીકે અનંત કાલમા અનંત વાર થઈ ગયાનો સભવ છે, માટે આ તારા સગાઓમા કોઈ તારા નથી અને કોઈ પારકા નથી, છતા તુ તારા ને પારકા માને છે તે સંસારનુ સ્વરૂપ, તારુ પોતાનુ સ્વરૂપ અને સામાન્ય રીતે જીવનો કર્મ સાથેનો સબંધ વગેરે તું જાણતો નથી, તેને લીધે જ છે

આ તારો દેહ છે તે નાશવંત છે તારા શરીરની આકૃતિ પણ નાશવંત છે જરા વસ્થામા તે બદલાઈ જશે અને અંતે રાખ થઈ જશે આ શરીર પરનો મોહ તે પારકી વસ્તુ પરનો મોહ છે યૌવન ગયા પછી રૂપ રહેતું નથી, દેહ જર્જરિત થાય છે, મોમાથી લાળ પડે છે, આખે ઝાખ આવે છે, શરીર ધ્રૂજે છે, વાળ શ્વેત થઈ જાય છે અને કપાળે કરચલી પડે છે આવા શરીર પર પ્રેમ કરવો, તેને પપાળ્યા કરવું, તેની દરેક તબિયત જાળવવી, તેને ગમે તેવા અભક્ષ્ય પદાર્થોથી પોષવું એ મૂર્ખતા છે, દગ્ધતા છે, વસ્તુસ્વરૂપનું

* એક પુદ્ગળપરાવર્તનમા કેટલો કાળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે કરોડો કે અબજો વર્ષોથી તેનુ માપ થઈ શકતુ નથી તેનો ખ્યાલ કરવા માટે જુઓ સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમનુ સ્વરૂપ (લોકપ્રકાશ-દ્રવ્યલોક, પ્રથમ સર્ગ, શ્લોક ૭૫) એવા વીશ કોડાકોડી સાગરોપમનુ એક કાળચક્ર થાય છે અને એવા અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે દશમા અધિકારના સાતમા શ્લોકનુ વિવેચન જુઓ

અજ્ઞાન છે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેને પોતાની માની તેની ખાતર ક્લેશ પામવો અર્થ વગરનો છે શરીર કેવું નાશવંત છે અને એના પર મમત્વ રાખવાથી છેવટે કેટલો ખેદ થાય છે, તે ચોથા **દેહમમત્વમોચન અધિકાર**મા વિસ્તારથી બતાવ્યું છે લોકસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે તેથી સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ રાખવો અને આત્મિક દશા ઉન્નત કરવાનુ સાધ્ય નજર સમીપ રાખવું આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ વિચારવાની જરૂરિયાત કેટલી છે, તે આપણે જોયુ (૨૩)

હવે માતાપિતા વગેરેનો સબધ કેવો છે તે કહે છે

यथा चित्रा लेप्यमया न तत्त्वात्, सुखाय मातापितृपुत्रदाराः ।
तथा परेऽपीह विशीर्णतत्तदाकारमेतद्धि समं समग्रम् ॥ २४ ॥ (उपजाति)

"જેવી રીતે ચિત્રમા આળેખેલા માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી વાસ્તવિક રીતે સમજુ પ્રાણીને સુખ આપતા નથી, તેવી જ રીતે આ સસારમા રહેલા પ્રત્યક્ષ માતાપિતાદિક પણ સુખ આપતા નથી તે બન્નેનો આકાર નાશ પામતા તે બન્ને સરખા જ છે" (૨૪)

વિવેચન—જેમ પરવસ્તુ સાથેનો સબધ અસ્થિર છે તેમ સગાસ્નેહીઓનો સબધ પણ અસ્થિર છે, એ વિષય પર હવે પછીના મમત્વમોચન અધિકારમા વિશેષ વિવેચન કર્યું છે, તેનુ કાંઈક પૂર્વનિરૂપણ (anticipation) કરતા અત્ર કહે છે કે હે ચેતન! તું તારા માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રના મોહમા મસ્ત થઈ આ સસારને તારો માની બેઠો છે, પરતુ તું કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતો નથી અને વાસ્તવિક રીતે તેઓ તારા છે કે નહિ તેનો પણ તું ખ્યાલ કરતો નથી એ બહુ અયુક્ત છે માતા, પિતા, સ્ત્રી કે પુત્રની છબી ચીતરી હોય અથવા તેઓનો ફોટોગ્રાફ પડાવ્યો હોય તે જેમ કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ આપી શકતો નથી* તેવી જ રીતે તુ વિચાર કરીશ તો જણાશે કે તારા હયાત સબધીઓ પણ તને ખરુ સુખ આપી શકતા નથી શ્રી વીર પરમાત્માના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય **શ્રી ધર્મદાસગણિ**+ કહે છે કે –

माया पिया य भाया, भज्जा पुत्ता सुही य नियगा य।
इह चेव बहुविहाइं, करंति भयवेमणस्साइं ॥

"આ સસારમા માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર અને પોતાના સબધીઓ બહુ પ્રકારના ભય અને મનના દુખ ઉત્પન્ન કરે છે"

સૂરિમહારાજ કહે છે તેમ, સબધીઓ મરણથી વિયોગજન્ય દુખ આપે છે, એટલુ જ નહિ, પરતુ જીવતા છતા પણ અનેક પ્રકારના દુખો આપે છે એવા દુખોત્પાદક સબધમા

* આ ઉપરથી તે મોહકારક થતા નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી સારા પદાર્થને દેખવાથી સારી અને નઠારાને દેખવાથી નઠારી અસર તો હૃદય ઉપર થયા જ કરે છે
+ ઉપદેશમાળા ગાથા ૧૪૪

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા ચુલણી માતાનબધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે, **કનકકેતુ** પિતાસંબધનું, **કોણિક** (શ્રેણિકપુત્ર) પુત્રસંબધનું અને **નયનાવળી**× (યશોધર રાજાની રાણી) સ્ત્રીસંબધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે આ સંબધમાં શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટાંતો જોવા ઉપરાંત દરેક માણસે પોતાનો અનુભવ પણ કામે લગાડવો એક નાની રકમ માટે ભાઈઓ જ્યારે લડે છે ત્યારે વિવેકી પ્રાણી હેતનો રંગ અનુભવે છે, સ્ત્રીની ઇચ્છા પાર પડતી નથી ત્યારે ગમે તેવા અપવચન બોલે છે, આપત્તિમાં મિત્રો તજી જાય છે, માતપિતાનો સબંધ પણ સ્વાર્થભ્રંશ ન થાય ત્યાં સુધી બહુ સારો રહે છે વળી, જેમ ચિત્રનો નાશ થતાં નયનને જે સુખ થતું હતું તે નાશ પામે છે તેમ પ્રત્યક્ષ માતાપિતાનો અભાવ થતાં તેઓ સુખ આપતા બંધ થાય છે શરીર નાશ પામતાં મૃત્યુથી જે દુખ થાય છે તે પણ સ્વાર્થને અંગે જ છે, તે આપણે છવ્વીશમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી જોશું તેથી નાશ પામતી વખત દુખ થાય છે તે પણ પ્રેમને ઉત્તેજન આપનાર નથી, પરંતુ તેથી પણ વૈરાગ્યભાવ જ આવે તેમ છે આવી રીતે માબાપ, સ્ત્રી કે પુત્ર પર મમત્વ રાખવું એ અજ્ઞાન છે, દુખનું કારણ છે અને તજવા યોગ્ય છે એ સંબંધ કેવો છે, કેટલો છે અને કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવો છે એ પર વિચાર કરવાથી આ નતત્ત્વનું સહજ ભાન થઈ જશે

માતાપિતા ઉપર મોહ રાખવો નહિ એટલો અત્ર ઉપદેશ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેઓ તરફ ગમે તે પ્રકારનું વર્તન ચલાવવું એમ સમજવાનું નથી શાસ્ત્રનો જ્યાં સુધી એકદેશીય અભ્યાસ થયો હોય ત્યાં સુધી ધર્મના વિશુદ્ધ ફરમાનોનું આવું મૂર્ખાઈભરેલું પરિણામ લાવવાનો અવિવેકી માણસોના સંબંધમાં બહુ ભય રહે છે દરેક પ્રાણીએ પુત્રધર્મ, પતિધર્મ, માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ, મિત્રધર્મ બરાબર જાળવવો એવો શાસ્ત્રકારનો ખાસ ઉપદેશ છે અને અનેક જગ્યાએ તે પર ભાર મૂકી મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે માત્ર સંસાર ઉપરથી વાસના ઊઠી જઈ લોકયજ્ઞ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ હૃદયમાં જાગૃત થાય તે વખતે મોહજન્ય સંબંધથી અને પુત્રધર્માદિક ધર્મોના ખોટા અથવા અધૂરા ખ્યાલથી અટકી જવાનો સંભવ ન રહે અને તે સંબંધીઓના મૃત્યુથી થતા વિયોગપ્રસંગે પ્રમાણ વગરનો અને પરિણામ વગરનો શોક ન થાય તે સારુ જ આ ઉપદેશ છે પિતૃધર્માદિનો જ્યારે વિશ્વપ્રાણી તરફના ધર્મ સાથે સંઘટ્ટ થાય ત્યારે પ્રથમ ધર્મનો કદાચ ભોગ આપવો પડે તોપણ સામાન્ય શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બીજો (અન્ય) ધર્મ આદરવો યુક્ત છે મોહથી ફસી જવું નહિ અને પ્રતિબંધમાં પડી જવું નહિ એ શુદ્ધ આશય છે આ વિષયને અંગે ચોથી એકત્વ ભાવના વિચારવા યોગ્ય છે એ ભાવનાનો ઉદ્દેશ અને આ શ્લોકનો ઉદ્દેશ લગભગ એકસરખા છે

ચોપાઈના કર્તાએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે, પણ તેવો અર્થ મૂળ ઉપરથી મને બેસી શક્યો નથી ચોપાઈકારના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જેમ

× જુઓ મારું યશોધરચરિત્ર ભાષાંતર પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર

વિદ્વાનોને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી સુખને માટે મનાયલા માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ તેઓને લેપકારક થતા નથી અને નિરબંધ રહીને આત્માને નિર્લેપ રાખે છે, તેવી રીતે ધન ધાન્યાદિ પણ તેઓને લેપકારક (કર્મબંધ કરાવનાર) થતા નથી, કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે પોતપોતાના પર્યાય તજીને દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયને પામી જતા બધું અપરરૂપ થઈ જાય છે ને તેથી સર્વ મરણ છે (૨૪)

સમતાને ઓળખનારાની સંખ્યા

जानन्ति कामान्निखिलाः ससंज्ञा, अर्थं नराः केऽपि* च केऽपि धर्मम् ।
जैनं च केचिद् गुरुदेवशुद्धं, केचित् शिवं केऽपि च केऽपि साम्यम् ॥ २५ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"સર્વ સંજ્ઞાવાળા પ્રાણીઓ 'કામ'ને જાણે છે, તેમાંથી કેટલાક **અર્થ**(ધનપ્રાપ્તિ)ને જાણે છે, અને તેમાંથી પણ કેટલાક જ **ધર્મ**ને જાણે છે, તેમાંથી કેટલાક જ **જૈનધર્મ**ને જાણે છે, અને તેમાંથી બહુ થોડા **શુદ્ધ દેવગુરુયુક્ત જૈનધર્મ**ને જાણે છે, તેમાં પણ બહુ થોડા પ્રાણી **મોક્ષ**ને ઓળખે છે અને તેથી પણ બહુ થોડા પ્રાણીઓ **સમતા**ને ઓળખે છે" (૨૫)

વિવેચન—સંસારી જીવો કર્મથી આવૃત હોવાને લીધે સમતાના સ્વરૂપને ઓળખતા નથી અને આદરતા નથી. આ સ્વરૂપ બતાવીને કર્તા સિદ્ધ કરે છે કે સમતાને જાણનારા તથા આદરનારા બહુ ઓછા છે, પતિત થવાના રસ્તા હમેશા ઉઘાડા હોય છે. અનાદિ અભ્યાસથી આ જીવ એવા નીચે જનારા રસ્તા ઉપર તુરત ઢળી જાય છે. વિભાવદશાને વશ પડેલા જીવો કર્મસત્તાને આધીન થઈ વિષય તરફ દોરવાઈ જાય છે, કારણ કે મૈથુન સંજ્ઞા આ જીવ સાથે અનાદિ સંબંધવાળી છે. **ધનવિજય ગણિ** કહે છે કે કામ શબ્દ વડે ઉપચારથી **શબ્દ વગેરે ઇંદ્રિયોના સર્વ વિષયો** સમજવા. એકેંદ્રિયને પણ વિષય હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓ નીચેનો શ્લોક ટાંકી બતાવે છે.

पंचिंदिओ उ बउलो, नरो व्व सव्वविसयउवलंभा ।
तहवि न भन्नइ पंचिंदिओत्ति बज्झिंदियाभावा ॥

"બકુલ વૃક્ષ× પાંચે ઇંદ્રિયના સર્વ વિષયો ગ્રહણ કરી શકે છે, માટે ભાવથી પંચેંદ્રિય છે, તોપણ બાહ્ય ઇંદ્રિયોના અભાવ હોવાથી તેને પંચેંદ્રિય કહેવાય નહિ"

લૌકિક શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः ।
आलिङ्गितः कुरबकः कुरुते विकास-मालोकितस्तिलक उत्कलिको विभाति ॥

---

* 'केऽपि' स्थाने 'कर्म' इति पाठः क्वचिद् दृश्यते

× બોરસલીનું ઝાડ. સ્ત્રી તેને દારૂનો કોગળો નાખે છે ત્યારે તે ફૂલે છે એવી પ્રાચીન રીતિ છે

"અશોક વૃક્ષને સ્ત્રી પગની લાત મારે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે, બકુલ વૃક્ષ પર સ્ત્રી જ્યારે દારૂનો કોગળો નાખે છે ત્યારે તે શોક તજી દે છે, કુરુબક (નારંગી) વૃક્ષને સ્ત્રી આલિંગન કરે છે ત્યારે તે પણ વિકાસ પામે છે, અને તિલક વૃક્ષની સામુ સ્ત્રી જુએ છે ત્યારે તેને કળિયો આવે છે"

આવી રીતે શબ્દાદિ વિષયનુ ગ્રહણ કરવું સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, તેમાથી કેટલુક આપ્ત પ્રમાણથી અને કેટલુક અનુભવથી સિદ્ધ છે.

ટીકાકારનો આ અર્થ સમીચીન જણાય છે તિર્યંચમા ગાપણે જોઈએ તો સર્પને ક્રોધ, હાથીને માન, શિયાળને માયા, ઉંદર વગેરેને લોભ વગેરે જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ પ્રબળ દેખાય છે, પણ વિષયસુખની ઇચ્છા તો સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય હોય છે સંજ્ઞા દરેક પ્રાણીને કેટલી હોય છે તેનુ સ્વરૂપ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમા બહુ ઉલ્લેખ થયેલા છે સામાન્ય રીતે દરેક જીવને ચાર સંજ્ઞા બતાવી છે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ આ સર્વ સંજ્ઞા અનાભોગથી કે આભોગથી સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, એ એકેન્દ્રિયને પણ હોય છે, તેના સમર્થનમા બહુ દષ્ટાતો આપ્યા છે તે ઉપરાત સંજ્ઞા દશ અથવા સોળ પણ છે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ **લોકપ્રકાશ*** ગ્રથ જોવો એમા **શ્રી ભગવતીસૂત્ર, સ્થાનાગસૂત્ર** વગેરેના આધારથી બહુ સારી રીતે સંજ્ઞાનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે ત્યા સિદ્ધ કર્યુ છે કે સર્વ પ્રાણીઓને આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે પરિગ્રહ સંજ્ઞાને બદલે નિદ્રા સંજ્ઞા મૂકીને અન્ય ગ્રથકારો પણ કહે છે કે **आहारनिद्राभयमैथुनानि सामान्य मेतत्पशुभिर्नराणाम्** એથી જણાય છે કે ઇંદ્રિયોના વિષયો સર્વ પ્રાણીઓ જાણે છે, એ બાબતમા કોઈને શીખવવાની જરૂર પડતી નથી

સર્વ સંજ્ઞી (જેને સંજ્ઞા હોય તે) પ્રાણીઓમાથી મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સારી રીતે જાણે છે ધન બીજો પુરુષાર્થ છે એનુ ક્ષેત્ર વિશેષે મનુષ્ય લોકમા જ છે કેટલાક તિર્યંચ ધન પર ચોકી કરે છે, પરતુ તેની પ્રાપ્તિનો વિષય તો મનુષ્યમા જ છે મનુષ્ય ધન ખાતર અનેક પ્રપચના અકાર્યો કરે છે, રાતદિવસ તે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, તેને માટે દેશપરદેશ ફરે છે, નીચ(અધમ)ની નોકરી કરે છે, નાલાયક માણસોની ખુશામત કરે છે અને પૈસા ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપે છે આવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ માટે આ જીવ અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે અને અનેક વેષ ભજવે છે ભર્તૃહરિ તેટલા માટે યોગ્ય રીતે કહે છે કે-**त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम्**× "હે આશા! તારી ખાતર લુચ્ચાઓના ઉત્તાપ મે સહન કર્યા આસુ મનમા શમાવી દઈ શૂન્ય મનથી પણ હાસ્ય કર્યુ, અતઃકરણને મે દાબી રાખ્યુ અને નીચ માણસોને મે નમન પણ કર્યું હે નિષ્ફળ આશા! હજી વધી તુ કેટલા નાચ કરાવીશ?" ધનપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો શુ શુ કરે તેનુ વિશેષ વર્ણન

* દ્રવ્યલોક, ત્રીજો સર્ગ, શ્લોક ૪૪૨-૪૬૩

× વૈરાગ્યશતક શ્લોક છઠ્ઠો

દૃષ્ટાંત સહિત પાચમા અધિકારમા કહેવાશે અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સ્વય જાણે છે અને આ સસારમા અપવાદ શોધવા બહુ મુશ્કેલ પડે તેમ છે

ધનપ્રાપ્તિનો વિષય જાણનાર મનુષ્યોમા પણ બહુ થોડા પ્રાણીઓ ધર્મને ઓળખે છે ઘણાખરા તો અખડ પ્રવૃત્તિમા અથવા પ્રમાદમા જીવન પૂરુ કરે છે આયુષ્ય કરતા બે વરસનું વધારે કામ હોય એવા બહુ પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ સ્નાનની માફક સવારથી તે મોડી રાત્રિ સુધી જરા પણ વિશ્રાન્તિ લઈ શકતા નથી, અને કેટલાકને બેસવા આડે ઊઠવાની ફુરસદ મળતી નથી ધનપ્રાપ્તિ, તેનું રક્ષણ, તેનો વિયોગ, મોજશોખ, નકામી વિકથા, ઇંદ્રિયોના ભોગો વગેરેમા રક્ત રહી ધર્મ એવો શબ્દ પણ જાણતા નથી પાશ્ચાત્ય વિચારોએ આધ્યાત્મિક આર્ય પ્રજા પર પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનો ગપાટો સજ્જડ ચલાવ્યો છે આવા સમયમા ધર્મને જાણનારા બહુ ઓછા હોય એ સ્વાભાવિક છે આવા જીવોમાથી પણ શુદ્ધ દેવગુરુના સ્વરૂપને બતાવનારા, ધર્મને ઓળખનારા બહુ જ થોડા હોય છે ઘણા જીવો ધર્મને નામે હિંસાને પોષે છે, ધર્મના દેખાવ ખાતર ઢોંગ કરે છે, ધર્મને નામે માયા કરે છે, ધર્મને ધનપ્રાપ્તિનુ સાધન કરે છે સસારથી સર્વથા મુક્તિ અપાવનાર, શુદ્ધ આત્મદશાનુ સ્વરૂપ બતાવનાર અને મનને તથા શરીરને સ્થિર કરનાર ઉપાધિઓથી છોડાવનાર શ્રી જિનેશ્વરપ્રણીત શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણનાર બહુ ઓછા પ્રાણીઓ હોય છે વળી, કેટલાક પ્રાણીઓને જૈનધર્મ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો ત્યા પણ તેની શુદ્ધ બાજુ પ્રાપ્ત થતી નથી નિહ્નવપણુ, કુગુરુસેવા, પાસત્થાપણુ વગેરે અશુદ્ધ બાજુના દૃષ્ટાંતો છે વળી, શુદ્ધ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહેવી બહુ મુશ્કેલ છે અને પાશ્ચાત્ય સસ્કારને લીધે જડવાદને પ્રાધાન્ય માનનારાને આ જમાનામાં તો શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવુ અને તે જળવાઈ રહેવું બહુ જ મુશ્કેલ પડે છે ઘણા પ્રાણીઓ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ ઓળખી શકતા નથી, તેનુ સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી, અને ત્યા કેવું સુખ છે તે સમજી શકતા નથી સ્ત્રી પુત્રાદિક વગર ને ખાવા પીવાના મોજશોખ વગર ત્યા શો આનદ આવતો હશે?—એવા ઐહિક ખ્યાલમા રહી અનાદિ સસારમા રખડયા કરે છે મહાભાગ્યયોગે મોક્ષનું સ્વરૂપ જણાય તોપણ બહુ ઓછા પ્રાણીઓ સમતાનુ સ્વરૂપ જાણે છે મોક્ષને પામવાનુ સાધન સમતા છે, એ જ્ઞાનનુ ક્રિયામા વર્તન છે, અને એ સ્વરૂપ જાણવામા આવે ત્યારે જ વસ્તુત સુખ શુ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે,

આ આખા શ્લોકની મતલબ એ છે કે સસારના સબધનુ સ્વરૂપ કહેવામા આવ્યુ, છતા પણ લોકો સસારને દુ ખની નજરથી જોતા નથી સસારી જીવ તો આખો આખો મીંચીને ચાલ્યો જ જાય છે, જરા પણ વિચાર કરતો નથી સુખ કયા છે? તેનો વિચાર કરો બધે ફરી આવો રાજાના મહેલો જુઓ, દીવાનોની ઑફિસો જુઓ, ન્યાયાધીશોની કોર્ટો જુઓ, શેઠીઆઓના વૈભવ જુઓ, યુરોપિયનો કે પારસીઓનો સસાર જુઓ કે કહેવાતા મોટા મોટા માણસોના ચરિત્રો જુઓ, તમને તુરત જણાશે કે સસારમા સુખ હોય

તે માત્ર સમતામા–સંતોષમા છે ચાલુ સ્થિતિને સ્વકર્મજન્ય માની તેને સમ્યગ્ ભાવે વેદવામા જ છે અને અધ્યાત્મરમણતામા જ સુખ છે, બાકી બધા નકામા ફાંફાં છે આ પ્રમાણે સ્વરૂપ સમજનારા બહુ ઓછા છે, પરંતુ તે સમજવાની બહુ જરૂર છે (૨૫)

સગા–સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થી છે, તેથી પોતાના સ્વાર્થસાધનમા રક્ત રહેવું એ સમતાનું ચોથું સાધન

स्निह्यन्ति तावद्धि निजा निजेषु, पश्यन्ति यावन्निजमर्थमेभ्य ।
इमां भवेऽत्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यहिते यतेत ॥२६॥ (उपजाति)

"સગા સંબંધીઓ જ્યાં સુધી પોતાના સગાઓમા પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ જુએ છે ત્યાં સુધી જ તેના પર સ્નેહ રાખે છે આ ભવમા પણ આવા પ્રકારની રીત જોઈને પરભવમા હિતકારી પોતાના સ્વાર્થને માટે કોણ યત્ન ન કરે?" (૨૬)

વિવેચન—અવલોકન કરીને બારીકીથી જોનારને સમજવામા આવ્યું હશે કે વૃદ્ધ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેના સગાસંબંધીઓ કહે છે કે 'ભાઈ! એ તો ભાગ્યશાળી થઈ ગયા' આ નાની હકીકતમાથી ઘણી શિક્ષા લેવા જેવી વાત છે આવા ઉદ્ગાર નીકળવાનું કારણ શું હશે? વૃદ્ધ પુરુષમા કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોતો નથી, તેઓ કાંઈ રળીને આપતા નથી, ઊલટા કેટલીક રીતે પુત્રને વારસો મેળવવામા, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામા તથા ભોગ માણવામા તે અનેક પ્રકારે પ્રતિબંધ કરે છે અને, પુત્રને કે સગાઓને વૃદ્ધ પુરુષોથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી આ કારણને લીધે વૃદ્ધનું મરણ શુભ ગણવામા આવે છે વૃદ્ધના મરણ વખતે રડવામા આવતું નથી અથવા ઓછું રડવામા આવે છે, તે કાંઈ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય બતાવનારું નથી, પરંતુ સ્વાર્થનો અંશ બતાવનારું છે મરણમા અને તે પ્રસંગે શોક કરવામા પણ **સ્વાર્થનો** ભાગ છે એ હકીકત વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે બાહ્ય દૃષ્ટિવાનને તો શોકમા પ્રેમ(હેત)નો ભાગ નજરે આવે છે, પરંતુ વસ્તુત વિચિત્ર લાગે છે તે જ ખરું છે મરકી થયેલા પ્રાણીને સગાઓ પણ તજી દે છે સારા સારા દાખલાઓમા જોયું છે કે સગાસ્નેહી અને પુત્ર કે સ્ત્રી પણ ત્રિદોષિક સંનિપાતથી વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલાની સારાવાર કરતા નથી મરકીનો વ્યાધિ લગભગ અસાધ્ય ગણાય છે અને તેના સપાટામા આવનાર પ્રાણીને સારું થવું બહુ મુશ્કેલ છે થોડા વખતના અનુભવથી લોકો ખોટું સમજી ગયા છે કે મરકીના દરદીઓની સારવાર કરનારને પણ મરકી લાગે છે, (આ માન્યતા જૂઠી છે એમ પ્લેગ કમીશનનો રિપોર્ટ જણાવે છે, ફક્ત સારવાર કરનારે અલ્પ ખોરાક, અન્ય સ્થાને શયન, હસ્તમુખ પ્રક્ષાલન વગેરે નિયમો બહુ ધ્યાનમા રાખવાની અને પાળવાની જરૂર છે) અને મરકીના સપાટામા આવનાર બહુ ઓછા બચે છે આથી મરકી થનારમા જરા સ્વાર્થ હોય તે પણ સ્વજીવનલોભના સ્વાર્થ પાસે તુચ્છ થઈ જાય છે પ્રેમીનો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણ જ છે, એ મરકીએ બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે તે ઉપરાંત સામાન્ય

વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે યૌવન ગયા પછી સ્ત્રીનું પુરુષ પર કે પુરુષનું સ્ત્રી પર પૂર્વવત્ હેત રહેતું નથી પૈસા ગયા પછી પુત્રનું હેત રહેતું નથી અને દુઃખમાં મિત્રનું હેત રહેતું નથી આ સર્વ દષ્ટાંતો નવાણું ટકા ખરા છે મતલબ એ છે કે **દુનિયાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થપરાયણ છે, પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થ છે અને રુદનમાં પણ સ્વાર્થ છે**

મરણનો શોક કેટલે અંશે સ્વાર્થપ્રેરિત છે અને મરણથી કેટલું ડરવું તથા તત્પ્રસંગે શું કરવું એ બાબત અત્ર પ્રસ્તુત નથી તે સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ પાંચમા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં છે અને વિશેષ રુચિવંતે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં* પ્રસિદ્ધ થયેલો "જીવન સંધ્યા"નો લેખ વાંચવો અત્ર તે પરથી સારાંશ એટલો જ ગ્રહણ કરવાનો છે કે દુનિયામાં સર્વ કાર્યો—પછી તે પ્રેમના હોય કે શોકના હોય તે સર્વે—સ્વાર્થથી ઉદ્‌ભવે છે

આ પ્રમાણે છે ત્યારે પણ દુનિયાના **પ્રવાહને છોડવો નહિ,** કારણ કે તું પણ હાલ તો દુનિયાનો પ્રાણી છે, ફક્ત તારે **દિશા ફેરવી નાખવી** જ્યારે આખી દુનિયા પોતાના સ્વાર્થમાં મચી છે, ત્યારે તું પણ તારો સ્વાર્થ સાધી લે, પણ તારો સ્વાર્થ શો છે? ક્યાં છે?—તે ઓળખીને પછી તારો ખરો સ્વાર્થ પરભવમાં તને આનંદ થાય અને તારું આત્મહિત થાય તેમાં જ છે, કારણ કે સ્વાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તે છે આ દૃષ્ટિથી તારો સ્વાર્થ સાધવામાં તું ચૂકતો નહિ પરભવનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી શકાય તે જાણવા માટે તું પ્રયાસ કર સામાન્ય રીતે તાત્કાળિક લાભ લેવાની ઇચ્છા છોડી દઈ પરિણામે હિત, લાભ કે શાશ્વત કાળનું કેવી રીતે થાય તે તું જો પારમાર્થિક રહસ્ય બતાવનારા અનેક ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથ તું વાંચીશ, વિચારીશ કે તરત જ તને સ્વાર્થનું ભાન થશે મનોનિગ્રહ, સંસાર પર ઉદાસીનતા, ગૃદ્ધતાનો નાશ, સત્ય વ્યવહાર, દાન, દયા, ક્ષમા વગેરેમાં તું તારો વ્યવહાર જોડી દેજે એટલે તને સ્વાર્થ સાધ્ય થશે

પરદ્રવ્યનો સંબંધ વિચારીને પછી સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો ચોથો ઉપાય છે આ ચોથો ઉપાય જરા વિચાર કરવાથી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એમાં વર્તનની દિશા જ ફેરવવાની રહે છે આ સાધન તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે (૨૬)

પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા—સ્વપ્નદર્શન

स्वप्नेन्द्रजालादिषु यद्वदाप्तै रोषश्च तोषश्च मुधा पदार्थैः ।
तथा भवेऽस्मिन् विषयैः समस्तैरेवं विभाव्यात्मलयेऽवधेहि ॥२७॥ (उपजाति)

"જેવી રીતે સ્વપ્ન અથવા ઇંદ્રજાળ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે તદ્દન નકામો છે તેવી રીતે આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો ઉપર પણ

* જુઓ પુસ્તક ૨૨ પૃ. ૪૭

(રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે નકામો છે)–આવી રીતે વિચાર કરીને આત્મસમાધિમા તત્પર થા!" (૨૭)

વિવેચન—સ્વાર્થ સાધવાનુ ચોથુ સાધન અત્ર વિશેષ પુષ્ટ કરે છે 'કુસુમપુર નગરમા એક ભિક્ષુક રહેતો હતો આખો દિવસ રખડી–રઝળીને જરા ભિક્ષાનુ અન્ન લઈ આવ્યો ગામ બહાર એક ઝાડ તળે બેસી અન્ન ખાધું અને પાણી પીધુ મદ પવનની લહેરમા તે ઊંઘી ગયો સ્વપ્નમા જોયુ કે પોતાને રાજ્ય મળ્યુ, ભોગ મળ્યા, સ્ત્રીઓ મળી, બે બાજુ ચામરો વીંઝાય છે અને ભાટચારણો બિરુદાવલિ બોલે છે કવિ, સૈન્ય, પ્રધાનમડળ વગેરેથી પરિવૃત થઈ નગરમા પોતે ફરવા નીકળે છે, અને કચેરી વખતે અનેક સામત વર્ગ તથા રાજાઓ તેને માન આપે છે આવી સ્થિતિમા મનમા મોજ માણે છે ત્યા સ્વપ્ન પૂર્ણ થયુ, આખ ઊઘડી ગઈ, જુએ છે તો ન મળે રાજ્ય કે ન મળે પ્રધાનમડળ, ન મળે કવિઓ કે ન મળે સેનાનીઓ, ન મળે સામતચક્ર કે ન મળે ભવ્ય સિહાસન એક બાજુ ફાટીતૂટી ગોદડી અને બીજી બાજુ અવશિષ્ટ ભિક્ષાન્નથી ખરડાયલુ ઠીકરુ પડ્યુ છે ! સસારનુ સુખ આવા પ્રકારનુ છે પ્રથમ તો એમા સુખ જ નથી કદાચ તેને સુખ કહીએ તોપણ તે કેવુ છે? સ્વપ્નમા મળેલા સુખને સુખ કહેવુ એ જ પ્રથમ તો ભૂલ છે વળી તે બહુ અલ્પકાળસ્થાયી છે, પાછી અસત કે હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે અને માનસિક ખેદ વધારનાર છે, ત્યારે એ સુખમા આસક્તિ રાખવી તદ્દન ખોટી છે, એટલુ જ નહિ પણ અયોગ્ય છે ભિખારીના સુખમા જેમ કાઈ દમ જેવુ નથી, તેમ આ સસારના માની લીધેલા સુખમા પણ વસ્તુત કાઈ જ નથી આવી જ રીતે આપણને પસદ ન આવે તેવો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી રોષ કરવો પણ નકામો છે, કારણ કે વસ્તુ પોતે કોઈ પણ રીતે આપણુ હિત–અહિત કરી શકતી નથી એના સબધમાં આવનાર મનને કેવા પ્રકારનુ વલણ આપવુ એ સુજ્ઞના વિચારનું ક્ષેત્ર છે, પરતુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પર હર્ષ કે રોષ કરવો એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે દેવતાઓ અને તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો કોઈ કોઈ નિમિત્તને લઈને ઇદ્રજાળ બતાવે છે અબડ પરિવ્રાજકનું* દષ્ટાત આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ વસ્તુત આમા સત્ય કાઈ નથી 'ચાર દહાડાનું ચાદરડુ ને ઘોર અધારી રાત' સ્વપ્ન અથવા ઈંદ્રજાળમા દેખાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અથવા નાશથી હર્ષ કે શોક કરવો તે મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે સાસારિક સર્વ પદાર્થો માટે સમજવુ

આ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ રીતે જોઈએ આપણને અનુકૂળ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પર પ્રીતિ થાય છે અને રાગથી જે સુખ થાય છે તે માની લીધેલુ જ છે એમા સુખ શુ ? વળી એ સુખ છે પણ બહુ થોડા વખત સુધી ચાલે તેવું છેવટે

પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા વખતમા તેના પરથી મન ઊતરતું જાય છે નાની વયમા ઘડિયાળ પ્રાપ્ત કરવાની અથવા મેળામા ગયા પછી નવીન રમકડા પ્રાપ્ત કરવાની જે હોશ બાળકમા જોવામા આવે છે તેવી હોશ તે મળ્યા પછી બે–ચાર દિવસે રહેતી નથી આવી રીતે બીજી સર્વ વસ્તુઓ માટે સમજી લેવુ તેમા આનદ છે જ નહિ, માન્યો છે તે પણ અલ્પ છે, અલ્પ કાળ સુધી ચાલે તેવો છે, અને પરિણામે અધઃપાત કરાવનારો છે આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે સસારના સર્વ પદાર્થ અને સબધનું સ્વપ્નમા પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ સાથે અથવા ઇન્દ્રજાળ સાથે મળતાપણું બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, ચમત્કારી છે અને વિચાર કરવાથી સર્વ બાબતમા લાગુ પડતી રીતે ઘટી શકે તેવુ છે વસ્તુધર્મ આવા પ્રકારનો છે, એટલે સાસારિક કોઈ પણ પદાર્થમા સુખ માનવુ અથવા ઇન્દ્રિયના કોઈ પણ વિષયમા સ્થિરતા માનવી એ અયોગ્ય છે, ખોટુ છે, આડે રસ્તે દોરનારુ છે ત્યારે સવાલ પ્રાપ્ત થાય છે કે કરવુ શું? જ્યારે પૌદ્ગલિક વિષયોમા આનદ નથી ત્યારે આનદ છે કયા? આ જીવના પોતાના સહજ ધર્મો હોય તે પ્રાપ્ત કરીને તેમા જો લીનતા કરવામા આવે તો પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય અને નકામી અસ્થિરતા મટી જાય, માટે બીજી નકામી વાતો બાજુએ મૂકી સ્વગુણ પ્રગટ કરવા માટે આત્મલય કરવો એ જ કર્તવ્ય છે આત્મલય કરવા માટે યમ અને નિયમ પ્રબળ સાધન છે જ્યારે મન અમુક નિયમોથી નિયત્રિત થઈ બધનમા આવે છે ત્યારે આત્મસ્થિરતા બહુ અશે પ્રાપ્ત થતી જાય છે અને અભ્યાસથી તે વધારે અશમા રમણતા કરાવે છે સગાસ્નેહીઓના અસ્થિર સબધ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર ખોટો પ્રેમ દૂર કરી, આપણુ પોતાનુ શુ છે તેની વિચારણામા અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેની વિશેષ ખીલવણી કરવાના કાર્યમા મગ્ન રહેવુ એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ ચોથુ સાધન છે અને પડિત પુરુષો તેને 'આત્મલય'નું સાર્થક નામ આપે છે (૨૭)

મરણ પર વિચાર

एष मे जनयिता जननीयं, बधवः पुनरिमे स्वजनाश्च।
द्रव्यमेतदिति जातममत्वो, नैव पश्यसि कृतातवशत्वम् ॥ २८ ॥ (स्वागतावृत्त)

"આ મારા પિતા છે, આ મારી માતા છે, આ મારા ભાઈઓ છે, વળી આ મારા સગા–સ્નેહીઓ છે, આ મારુ ધન છે, એ પ્રમાણે તને મમત્વ થયુ છે અને તેથી તારુ યમને વશપણું છે, તે તો તું જોતો જ નથી" (૨૮)

વિવેચન—આ સસારના સર્વ સબધ સ્વપ્ન જેવા છે, તેનુ દૃષ્ટાંત બતાવવા અત્ર ઉલ્લેખ કરે છે આ જીવને સ્ત્રી, કુટુબ, પુત્ર, સગાઓ અને ધન પર એવી સજ્જડ મમતા ચોટેલી છે કે તે આ જીવને બહુ દુખ આપે છે, છતા પણ આ સસારમા દુખ આપનાર મમતા છે એમ આ જીવ જાણતો નથી, પણ તેમા જ સુખ માની બેઠો છે આવા કારણોથી શાસ્ત્રકારો મમતાને મદિરા (દારૂ) સાથે સરખાવે છે દારૂ પીનારને સદસદ્વિવેક

રહેતો નથી, અસબદ્ધ બોલાઈ જવાય છે, વસ્તુતત્ત્વની ઓળખાણ રહેતી નથી, તેવી જ સ્થિતિ મમતાને વશ પડનાર પ્રાણીની પણ થાય છે મમત્વને વશ પડેલા દુનિયામા મોટે ભાગે બધા જીવો છે અને તેઓનુ વર્તન જોઈએ તો જણાશે કે તેઓ કૃત્યાકૃત્ય ચૂકી જાય છે, ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે છે, અસ્થિર પદાર્થો પર પ્રેમ રાખે છે અને સ્થિર પદાર્થોને તજી દે છે મોહમા મગ્ન થયેલા પ્રાણીઓ કેવા કેવા ચાળા કરે છે તે જોવા જેવુ છે, તેને માટે આખી દુનિયા ખુલ્લી છે શાસ્ત્રકાર એ હકીકત તરફ કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેનો સહજ ખ્યાલ આ ગ્રથના બીજાથી પાચમા સુધીના અધિકારમા આપવામા આવ્યો છે આ જીવ મારા-તારાની મમતામા એટલો બધો મૂઝાઈ જાય છે કે પોતાને માથે યમનો મોટો ભય છે તે પણ તેની નજરમા રહેતું નથી તેનુ સર્વ વર્તન-વ્યવહાર એવા પ્રકાર પર રચાય છે કે જાણે એને કોઈ દિવસ મરવુ જ નથી આ દુનિયામા મરવુ એ ચોક્કસ વાત છે, માટે તે સબધમા વિચાર કરવો એ પણ ઉચિત વાત છે, એટલુ જ નહિ પણ બહુ જરૂરની વાત છે મરણના સબધમા અત્ર પ્રસ્તુત એટલુ જ છે કે મરણ ઇચ્છવુ નહિ, ખરાબ સ્થિતિનાથી બચી જવા-છૂટી જવા-મૃત્યુ માગવુ નહિ, કારણ, કર્મ ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો નથી અને તેવા જીવો માટે કાઈ પરલોકમા પલગ ઢાળી રાખ્યા નથી તેમ જ મરણથી ડરવુ નહિ મરકીનો વ્યાધિ ગામમા ચાલતો હોય અથવા પુત્ર નાનો હોય, સ્ત્રી હયાત ન હોય અથવા સ્થિતિ સાધારણ હોય કે બીજા કોઈ પણ કારણથી મરણથી જરા પણ બીવુ નહિ, પરતુ મરણ માટે હમેશા તૈયાર રહેવુ એથી આખી જિંદગીમા આરાધના બહુ થશે અને મૃત્યુ દૃષ્ટિ સમીપ રહેશે તો ફરજને અગે કરવા પડતા સાસારિક કાર્યોમા પણ એક જાતની મૃદુતા આવી જશે, જેથી ભવાતરમા વિકાસના નિયમ પ્રમાણે આ જીવનો કર્મક્ષયના સબધમા વધારો થતા થતા કર્મનો આત્યતિક નાશ થવાનો સભવ પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે નાશ થશે * આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આ જીવ તો મમત્વને વશ થઈ એવું વિચિત્ર પ્રકારનુ વર્તન કરે છે કે બહારથી જોનારને ખરેખર હસવુ આવે

અત્ર સર્વ સબધની અસ્થિરતા બતાવવા આટલો ઉલ્લેખ થયો મરણ સબધમા વિશેષ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે તે મનુષ્યને માથે ન હોત તો તેના દરેક કાર્યમા બહુ કઠોરતા પ્રાપ્ત થયેલી હોત મરણ માથે છે એવુ જાણે છે તોપણ અનેક વખત માન વગેરેમા તણાઈ જઈ આ જીવ કષાયવશ થઈ જાય છે, તો જો મરણ ન હોત તો પછી તે કોઈ ઉપર પગ પણ દેત નહિ આથી મરણ વખતે કાઈ, કોઈ સાથે આવતુ નથી એ વિચાર નિરતર દૃષ્ટિ સમીપ રાખવો યુક્ત છે આમા પણ દીનપણું બતાવવુ નહિ, પરતુ દૃઢતા સાથે એકત્વભાવ બળવત્તરપણે ધારણ કરવો શાસ્ત્રકાર તે ભાવ આગળ કરતા અનેક રીતે ઉપદેશ કરે છે એક પ્રસગે તેઓ કહે છે કે —

* આ સબ મુદ્દાઓ સહજ વિસ્તારથી જોવાની ઇચ્છા હોય તેમણે 'જીવનમરણ'નો લેખ જોવો જુઓ શ્લોક ૨૬ની નોટ

चेताहरा युवतय स्वजनोऽनुकूल, सद्बान्धवा प्रणयगर्भगिर भृत्याः ।
वल्गन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गा, संमीलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ॥

"ચિત્ત હરણ કરે તેવી સુદર યુવતિઓ, અનુકૂળ અગાસબધીઓ, આબરૂના ભાઈઓ સભ્યતાપૂર્વક ઉચ્ચાર કરનારા નોકરો, હાથીઓના સમૂહ અને ચપળ ઘોડાઓ—આ સર્વ હોય, પણ આખ મીચાણી એટલે એમાનુ કાઈ નથી"

વ્યવહારમા પણ આપણે સાભળીએ છીએ કે —

જેની હાકે પર્વત ડરે, આભ ઉડવમા ભરતા,
જેની ચાલે ધરણી ધ્રૂજે, તે નર દીઠા મરતા.

આવી સ્થિતિ છે, માટે મરણને દરરોજ દૃષ્ટિ સમીપ રાખી તેને માટે ગમે તે વખતે તૈયાર રહેવુ બાકી તો મોટા મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ છ ખડ પૃથ્વી અને હજારો સ્ત્રીઓ તથા પાગ્વગરની ઋદ્ધિ અત્ર મૂકીને જ ગયા છે, તેમની સાથે કોઈ ગયું નથી, કાઈ ગયુ નથી, એ વાત નવી જાણવાની રહી નથી વળી માબાપ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનો પ્રેમ પણ જ્યા સુધી તેઓ સાથે સ્વાર્થનો સઘટ્ટ ન થાય ત્યા સુધી જ બહુ લાગે છે 'લાગે છે' એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ જ છે કે **વસ્તુત તે છે જ નહિ** એક શેઠના છોકરાને પોતાના કુટુબ પર બહુ પ્રેમ હતો તેની પરીક્ષા બતાવવા સારુ તેના મિત્રે તેને કૃત્રિમ મદવાડ હોવાનો દેખાવ કરવાનુ શીખવ્યુ અને પેટની અસહ્ય (કૃત્રિમ) વેદનાથી શેઠપુત્ર જ્યારે અસાધ્ય લાગતા વ્યાધિના ઠાઠા પર પડ્યો ત્યારે ધન્વતરી વૈદ્યનુ રૂપ લઈ મિત્રે માથા પરથી પાણી ઉતારી તેમા સર્વ રોગ સમાયો છે અને તે પીનારને તે રોગ આવશે, પણ પુત્ર સાજો થશે, એવુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ, ત્યારે તેની નવયૌવના સ્ત્રી, અતુલ પ્રેમ બતાવનારી માતા, કરોડોનો વારસો આપનાર પિતા, અબજોનો વારસો મેળવનાર પુત્ર અને બીજા આશ્રિતો સર્વ ખસી ગયા અને કોઈએ તે પાણી પીધુ નહીં કોઈ પાણી પીવે એમ માનવુ એ જ ખોટુ છે, કારણ કે પ્રેમબધન સ્વાર્થના દોરી પર જ બધાયેલુ છે સ્વાર્થનો દોરો તૂટે કે કોઈ જાતનો સબધ રહેતો નથી અને 'કાઢો કાઢો' એ જ ઉચ્ચાર થાય છે સબધનુ આવુ સ્વરૂપ જાણવા છતા પણ પ્રાણીઓ કર્તવ્યવિમુખ થઈ શા માટે મમત્વબધનમા ફસાતા હશે એનો ખુલાસો જ્ઞાની મહારાજ આપે છે એમા અનાદિ મિથ્યાત્વ—વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞાનતા—સિવાય બીજુ કોઈ પણ કારણ નથી આથી સ્વપ્ન કે ઇન્દ્રજાળ જેવા સસારબધનમા મૂઝાઈ ન જતા આત્મતત્ત્વ કયા છે તે સમજવુ અને સમતા આદરવી એ જ મુખ્ય ફરજ છે, એ સિદ્ધ થાય છે (૨૮)

વિષય પર મોહનુ સ્વરૂપ, સમતા આદરવાનો ઉપદેશ

नो धनै परिजनै स्वजनैर्वा, दैवतै* परिचितैरपि मन्त्रै ।
रक्ष्यतेऽत्र खलु कोऽपि कृतान्तान्नो विभावयसि मूढ ! किमेवम् ॥ २९ ॥

* दैवतैरिति वा पाठ

तैर्भवेऽपि यदहो सुखमिच्छस्तस्य साधनतया प्रतिभातैः ।
मुह्यसि प्रतिपदं विषयेषु, प्रीतिमेषि न तु साम्यसतत्त्वे ॥ ३० ॥
(अथतो युग्मम्) (स्वागतावृत्त)

"ધન, સગાવહાલાઓ, નોકરચાકરો, દેવતાઓ, અથવા પરિચિત મિત્રો, કોઈ પણ યમ (મરણ)થી અહીં રક્ષણ કરતું નથી. હે મૂઢ! તું આ પ્રમાણે વિચાર કેમ નથી કરતો? સુખ મેળવવાના સાધન તરીકે દેખાતા તેઓ (ધન, સગા, નોકર વગેરે) વડે સંસારમાં સુખ મેળવવા ઇચ્છતા હે ભાઈ! તું પત્યેક સ્થળે વિષયોમાં મૂંઝાઈ જાય છે, પણ સમતારૂપ ખરા રહસ્યમાં પ્રીતિ પામતો નથી." (૨૯–૩૦)

વિવેચન—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આ પ્રાણી મમત્વને વશ થઈ મરણભય ભૂલી જાય છે. આ હકીકત વધારે દૃઢ કરવાના હેતુથી કર્તા કહે છે કે તારી પાસે ગમે તેટલા પૈસા હોય તોપણ તેનાથી તારો મરણભય જવાનો નથી. પૈસા દુનિયાની અનેક વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે, પણ યમદેવ તેનાથી ખરીદી શકાતો નથી. તારા ગમે તેવા સગા કે નોકરો હશે, તે પણ તને મોતથી બચાવી શકશે નહિ. શેઠના પુત્રને* બચાવી શકાય તેમ હતું તોપણ તેઓએ બચાવ્યો નહિ, તો પછી મૃત્યુથી બચાવ કરવાની તેઓમાં શક્તિ જ નથી, ત્યારે તો તેનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ક્યાં રહે છે? એટલું જ નહિ પણ કદી દેવતાઓ તારે આધીન હશે તો તે પણ તારું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે, કારણ, તેઓ પોતે જ મરણને વશ છે, અને તારે આધીન ગમે તેટલી મંત્રશક્તિઓ હોય તોપણ એક મિનિટ આઘીપાછી થવાની નથી. અનંત વીર્યવાળા **શ્રીમન્મહાવીર પરમાત્મા**, પાછળ મહાઉપકાર થાય તેમ હતું તોપણ, મૃત્યુનો દોર એક ક્ષણ પણ અટકાવી શક્યા નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા વગર સ્પષ્ટ રીતે કહી ગયા છે કે એ કાર્ય કરવાને (મૃત્યુનો નિરધારેલો સમય ફેરવવાને) કોઈ પણ સમર્થ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેને જાણીને પણ તું તે જ ધન, સગા વગેરેને સુખના સાધન માનીશ? આ સંસારમાં સુખ છે જ નહિ, તેમાંથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રહે છે એ તારી પ્રથમ ભૂલ થાય છે. બીજી ભૂલ પહેલી ભૂલના પરિણામે થાય છે, તે એ છે કે ધન, સગા, સ્વજન વગેરેને સુખના સાધન માનવામાં આવે છે. આ બન્ને ભૂલને પરિણામે વિષયો પર પ્રેમ થાય છે અને ઇન્દ્રિયના વિષયો પર પ્રેમ થયો એટલે લક્ષ ચોરાશીમાં ફેરા મારવાનું શરૂ થાય છે. માટે હે બંધુ! તું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ અને આ તારી શુદ્ધ દશા નથી એ ધ્યાન પર લાવ. આ વિષયો પર પ્રીતિ લાવે છે, પરંતુ, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, તેઓ તો ઇન્દ્રજાળ જેવા અસ્થિર છે, તેના પર પ્રેમ બાંધીને સંસારભ્રમણ કરવું એ તારા સરખા સમજુને યુક્ત નથી. શા માટે સમતામાં પ્રીતિ રાખતો નથી? સર્વ વસ્તુઓનું માખણ સમતા છે, એને આદરનારા અનેક જીવો સર્વ દુઃખથી વિરામ પામી ગયા છે. એના સંબંધમાં આગળ

* જુઓ ૨૮મા શ્લોક પરનું વિવેચન

પછી તારી સ્થિતિ જરૂર ફરી જશે, માટે બીજી નકામી બાબતોનો ત્યાગ કરી તારા સ્વાર્થ સાધનમા તત્પર થા સ્વાર્થસાધનનુ પ્રથમ અગ સર્વ જીવ પર, સર્વ વસ્તુઓ પર, સમભાવ રાખવો, કષાયનો ત્યાગ કરવો, વિષયથી વિરમવુ અને આત્મપરિણતિ જાગૃત કરવી—ટૂકામા કહીએ તો સમતા પ્રાપ્ત કરવી—એ જ છે (૨૯–૩૦)

કષાયનુ ખરુ સ્વરૂપ, તેના ત્યાગનો ઉપદેશ

किं कषायकलुषं कुरुषे स्व, केषु चिन्मनु मनोऽरिधियामन् ! ।
तेऽपि ते हि जनकादिकरूपैरिष्टता दधुरनन्तभवेषु ॥ ३१ ॥ (स्वागतावृत्त)

"હે આ મન્! કેટલાક પ્રાણીઓ ઉપર શત્રુબુદ્ધિ રાખીને તુ તારા મનને શા સારુ કષાયથી મલિન કરે છે? (કારણ કે) તેઓ માતાપિતા વગેરે રૂપોમા તારી પ્રીતિ અનતા ભવોમા પામ્યા છે" (૩૧)

વિવેચન—કોઈના ઉપર ક્રોધ કરવો તે બહુ મુશ્કેલ છે તે કરતી વખતે મુખને લાલચોળ કરવુ પડે છે અને મનનો કબજો મૂકી દેવો પડે છે ક્રોધ કરવો એ આત્મિક શુદ્ધ દશા નથી, એ આટલા ઉપરથી જ જણાય છે, કારણ કે એમા સ્વાભાવિકતા બહુ ઓછી છે ત્યારે આવી કૃત્રિમ દશા ધારણ કરવામા લાભ શો છે? એવી દશા શા માટે ધારણ કરવી? સામી બાજુએ ક્ષમા ધારણ કરવામા કોઈ પણ પ્રકારની મહેનત કરવી પડતી નથી, કોઈ જાતની તૈયારી કરવી પડતી નથી અને કાઈ વિચાર પણ કરવો પડતો નથી. તે શુદ્ધ દશા હોવાથી તેના પર વિચાર કરનારને તે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે, અથવા, અપેક્ષા બરાબર ધ્યાનમા રાખીને બોલીએ તો, તે પ્રાપ્ત જ છે આ આખુ અપેક્ષાવચન બતાવે છે કે **સસારમાર્ગ સરળ નથી, પણ મોક્ષમાર્ગ સરળ છે** આવો વાકોચૂકો કષાયમાર્ગ શા માટે તુ આદરે છે? વળી, તુ એક બીજો પણ વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે કષાય કરવો અનુચિત છે જેઓની ઉપર તુ કષાય કરે છે તેઓ તારા માતાપિતારૂપે અનેક વાર તારા પ્રીતિપાત્ર થયા છે* એક વાર જે પ્રીતિપાત્ર થયુ હોય તેના પર કષાય કરવો એ સુજનનુ કાર્ય હોય જ નહિ કષાય પર વસ્તુ છે, પૌદ્ગલિક છે, પુદ્ગલજન્ય છે, સસારમા રખડાવનાર છે, દર્શનથી પણ ખેદ આપે તે વર્ગમા તેનો સમાવેશ થાય છે એનુ સેવન કરતા સ્વાર્થસાધન જરા પણ સિદ્ધ થતુ નથી, ઊલટો સસાર વધે છે તેથી સસારનો સબધ તોડવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણી જીવે કષાયના સબધમા પણ ન આવવુ વધારે સારુ છે કષાયના સબધમા વિશેષ વિવેચન સાતમા અધિકારમા આવશે, અત્ર કષાય સમતાને પૂરેપૂરા બાધ કરનારા છે, સમતાના વિરોધી છે અને જેના પર કષાય કરવામા આવે છે તે ન્યાયદ્દષ્ટિથી કષાયનું પાત્ર થઈ શકતા નથી એટલુ જ બતાવે છે તારુ સાધ્ય (મોક્ષ) અને તારુ સાધન જો વિરોધવાળુ હશે તો તારા

* જુઓ આ જ અધિકાર, શ્લોક ૨૩ ઉપરનુ વિવેચન

દરેક કાર્યમા વિસવાદ પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે સાધ્ય મળશે નહિ મોક્ષ અને કષાયને વિસવાદ છે એવુ અનુભવસિદ્ધ પુરુષો કહી ગયા છે, માટે હવે યોગ્ય વિચારણા કરજે (૩૧)

શોકનુ ખરુ સ્વરૂપ, તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ

याश्च शोचसि गताः किमिमे मे, स्नेहला इति धिया विधुरात्मन् ।
तैर्भवेषु निहतस्त्वमनन्तेष्वेव तेऽपि निहता भवता च ॥ ३२ ॥ (स्वागतावृत्त)

"શુ આ મારા સ્નેહાઓ (મરી) ગયા ?—આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી વ્યાકુળ થઈને જેઓને માટે તુ શોક કરે છે, તેઓ વડે જ તુ અનત ભવોમા હણાયેલો છે અને તેઓ પણ તારા વડે હણાયા છે" (૩૨)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમા જે વાત કરી તે જ વાત અત્ર બીજા રૂપે કહે છે જેવી રીતે કોઈ જીવ ઉપર કષાય કરવો ઉચિત નથી તેવી જ રીતે કોઈના મરણ, વિયોગાદિ પ્રસગે તેને માટે શોક કરવો તે પણ ઉચિત નથી સગાસ્નેહી એટલે પુત્ર, માતા, પિતા, સ્ત્રી વગેરેના મરણ પ્રસગે શોક કરવાથી આત્મિક ગુણની હાનિ થાય છે, કારણ કે શોક રાગમૂલક છે, અને સસારને વધારનાર બે* મોટા મહામાનો રાગ એક છે જેના મરણ માટે શોચ કરવામા આવે છે તેના વડે જ અનત ભવભ્રમણમા આ જીવ અનેક વાર મરાયો હશે અને તેને અનત વાર માર્યો પણ હશે એ તદ્દન બનવાજોગ છે ત્યારે પછી રોવું શા હેતુએ ? વાસ્તવિક રીતે તો જે સમય પ્રમાદમા ગયો હોય અને જેટલુ આત્મહિત સાધી શકાયું ન હોય તેને માટે પોતાની જાતને અગે રોવુ અથવા નિષ્ફળ કાળનિર્ગમન અને પ્રમાદ માટે શોક કરવો વાજબી છે આવી જાગૃત દશા વ્યવહારના દરેક કાર્યમા રાખવાની ટેવ પડશે અને સાધ્યદૃષ્ટિ નિરતર લક્ષ્યમા રહેશે ત્યારે બહુ આનદ થશે એ વખતે માનસિક આનદ થવા ઉપરાત શોકને સ્થાન જ મળશે નહિ, કારણ કે શોકનુ મૂળ શુ છે અને તે કોને હોય તે બરાબર સમજાઈ જાય છે

આ પ્રમાણે હકીકત છે ત્યારે રીતસર બેસી, ખોટો ઠઠારો કરી, મનમા ઉમળકો હોય યા ન હોય તોપણ દેખાવ ખાતર પરને ઠગી, ઐહિક સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ રાગડા તાણવા તે મહાનિંદ્ય આચરણ છે, અસત્ય વ્યવહાર છે અને કેળવણીની ગેરહાજરી બતાવનાર બાહ્ય આડબરનું વિચિત્ર દર્શન છે એ પ્રકાર ધર્મવિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેમા માયામિશ્રિત શોકનો દેખાવ છે અને શુદ્ધ વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજનારા ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થો તેમા ભાગ ઓછો લે છે સ્ત્રીઓને લજ્જા વગર કૂટવાની ખાસ તાલીમ આપવામા આવે છે અને તે પ્રસગે બોલવાના વાક્યોના નિયમિત પાઠ મોઢે કરાવવામા આવે છે આર્યસસારના અધઃપાતનુ આ પણ એક ખરેખરુ દૃષ્ટાત છે કેળવણીની ગેરહાજરી આ ઠેકાણે બહુ જણાય છે અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોતા તો આ રિવાજ તદ્દન બાલીશતા, મોહના ચાળા અને નૂતન નાટક બતાવે છે

* રાગ અને દ્વેષ મોહના પુત્રો અને મોટા સેનાનીઓ

અંતઃકરણથી થતો મોહજન્ય સાચો શોક કરવાની પણ શાસ્ત્રકાર ના કહે છે, તો પછી આવો ધાધલયુક્ત ખોટો વ્યવહાર તો કેમ જ કર્તવ્ય તરીકે માની શકાય? પોતાની શારીરિક સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર પ્રવર્તતા આ જૂના જમાનાના રિવાજમા એક પણ જાતનો અર્થ નથી, વિવેક નથી, વિચાર નથી, તેથી સુજ્ઞ સ્ત્રીઓએ લોકો શું કહેશે તેનો ખોટો ખ્યાલ મૂકી દઈ આવા વ્યવહારથી દૂર રહેવુ યોગ્ય છે કહેનારા હજારો વરસ બેસી રહેવાના નથી અને જેને માટે કહેશે તેની આત્મિક હાનિમા તેઓ કાંઈ ભાગ લેવાના નથી, માટે સન્નારીઓ અને સત્પુરુષોએ હરેક રીતે શોકનો ત્યાગ કરવો અને ખાસ કરીને કૃત્રિમ ગગડા તો છોડી જ દેવા (૩૨)

મોહ ત્યાગવો, કોઈ માટે શોક ન કરવો

त्रातुं न शक्या भवदुःखतो ये, त्वया न ये त्वामपि पातुमीशाः ।
ममत्वमेतेषु दधन्मुधात्मन्!, पदे पदे किं शुचमेषि मूढ ! ॥ ३३ ॥ (उपजाति)

"જે સ્નેહીઓને ભવદુઃખથી બચાવવાને તુ શક્તિમાન નથી, અને જેઓ તને બચાવવાને શક્તિવાળા નથી, તેઓ ઉપર ખોટુ મમત્વ રાખીને હે મૂઢ આત્મન્! તુ પગલે પગલે શા માટે શોક પામે છે?" (૩૩)

વિવેચન—જેને ત્યા દરરોજ વસ્ત્ર, અલકાર ને ભોજનાદિકની પેટીઓ ઊતરતી હતી તેવા **શાલિભદ્ર**ને પણ જ્યારે જણાયુ કે પોતાને માથે હજુ શ્રેણિક નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે, ત્યારે સસારથી વૈરાગ્ય પામી દરરોજ એક એક સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા માડયો તેમને જણાયુ કે અત્ર જે સુખ લાગે છે તે ખોટુ છે, વાસ્તવિક સુખ તે નથી, માટે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કે જ્યા પોતા ઉપર કોઈનો અમલ ચાલી શકે જ નહિ જેને શ્રેણિક રાજાના ખોળામા બેસતા પણ પરિશ્રમને લીધે પરસેવો થયો હતો તે જીવ સત્ત્વવત થઈ ચારિત્રના વિષમ માર્ગ પર ચાલવાનો વિચાર કરે એ પ્રસગ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે આથી પણ વધારે સત્ત્વવત ધન્નો સ્નાન કરતો હતો, ત્યા પોતાની સ્ત્રી (શાલિભદ્રની બહેન) સુભદ્રાના નયનમાથી ઉષ્ણ અશ્રુ શરીર પર પડતા તેના શોકનુ નિમિત્ત પૂછ્યુ અને જ્યારે સુભદ્રાએ શાલિભદ્રનો દરરોજ એક એક સ્ત્રી ત્યાગ કરવાનો વિચાર સભળાવ્યો અને આજે સત્તર દિવસ થઈ ગયા છે, એ વાત જણાવી, ત્યારે ધન્નો હસ્યો 'સસાર અસાર છે એવુ જાણ્યા પછી જ્યારે તજવી ત્યારે એક એક સ્ત્રી શા માટે તજવી? તજવી ત્યારે તો બધી તજી દેવી!' આ ટીકાથી આશ્ચર્ય પામેલી સુભદ્રાએ મર્મમા કહ્યુ, '**સ્વામી! કહેવુ બહુ સહેલ છે દુનિયામા કરેલ કામ પર ટીકા કરનારા બહુ હોય છે, પરતુ પોતાને કરવાનો વખત આવતા લગભગ બધા ખસી જાય છે**' ધન્નો ચમક્યો અને બોલ્યો, 'લે! મે તો આ સર્વ તજ્યુ!' આમ કહીને ખેળ ભરેલા શરીરે તે તરત જ ઊઠયો, શાલિભદ્રની પાસે ગયો અને કહ્યુ કે 'કાયરપણું શા માટે કરે છે? આ સસારમા આપણું કોઈ નથી, માટે ચાલો, આપણે શ્રી વીર પરમાત્મા પાસે જઈએ' પછી બને જણા પ્રભુ પાસે ગયા ને ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું

અનાથી મુનિને પણ દાહજ્વર થતા જણાયુ હતુ કે 'પોતાનું કોઈ નથી જેઓની ખાતર આ જીવ પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, જેઓની ખાતર સસારત્યાગ કરતા આ જીવને અનેક પ્રકારના મકલ્પવિકલ્પો થાય છે, તેઓનો સ્નેહ અમુક હદમા જ બધાયેલો છે' એવા વિચારથી રસ્તાની સૂઝ કેમ ન પડે? પરતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સૂતરના તાતણા તોડવા એ પણ આ જીવને વખત પર બહુ મુશ્કેલ પડે છે આનુ કારણ સ્પષ્ટ છે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે સૂતરના તતુ લાગે છે, પણ તે તો મોહરાજાએ વીંટેલા જાડા દોરડા છે, અને તેને તોડવા જેટલુ આત્મવીર્ય ફેરવનાર જ આ સસારયાત્રા સફળ કરે છે બધા જીવો આયુષ્યના પ્રમાણમા જીવે તો છે જ પરતુ જેઓ મોહગ્રથિનો છેદ કરે છે તેઓનો ફેરો સફળ થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વનો ફેરો ફોગટ (નિષ્ફળ) થાય છે આ જીવને ખરેખરુ દુખ તો જન્મમરણનુ છે, એ દુખમાથી છોડાવવાને જેઓ તદ્દન અશક્ત છે, તેઓને સારુ અનેક પ્રકારના કષ્ટ વેઠી ધન એકઠુ કરવું તેઓના માની લીધેલા પ્રસગ પર વેષ જાળવવા, તેઓના માનેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પણ વર્તન કરવું અને ભવદુખ છોડાવનારની સોબત કરવા ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અતરાય ઊભા કરે તે મૂગે મોઢે સહન કરવા એ તદ્દન ગેરવાજબી છે દુનિયામા તો **આષાઢાભૂતિ, નદિષેણ અને આર્દ્રકુમાર** જેવા જીવો પણ હોય છે, જેઓ સસારમા પાછા પડ્યા છતા પણ વખત આવતા સસારને જ મોક્ષનુ સાધન બનાવી, તેના પર સ્વારી કરી, તેને કબજે કરી લે છે, અને **ગજસુકુમાળ, નેમનાથજી** તથા **સ્કદકાચાર્ય** જેવા પ્રાણીઓ પણ હોય છે, જેઓ સસારથી ડરી તેના સબધમા જ આવતા નથી આ બન્ને વર્ગના પ્રાણીઓ સસારનુ સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજેલા છે આ બન્નેમાથી કયો વર્ગ આદરણીય છે, તેની વિચારણા પોતાના સયોગ અને મનોબળ પર આધાર રાખે છે, પરતુ એક વાત તો બન્ને વર્ગમાથી એકસરખી રીતે અનુકરણ યોગ્ય છે, અને તે એ કે **સસારનો સબધ ત્યાજ્ય છે, સબધીઓ ખાતર ભવદુખમા સબડ્યા કરવુ એ મોહના ચાળા છે અને વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપનુ અજ્ઞાન છે** સયમ–આરાધન કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ઇચ્છા થતી ન હોય તેણે તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા–હોસ રાખવી અને શ્રાદ્ધજીવનમા પણ સત્ય વ્યવહાર ચલાવી અનુકરણ કરવા યોગ્ય દેશચારિત્ર ધારણ કરવું આશ્રિતોના માની લીધેલા શ્રેય સારુ અનત ભવો સુધી મહાદુખ પ્રાપ્ત થાય તેવુ આચરણ ચલાવવુ નહિ—એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા લાયક સદુપદેશ છે સ્વાર્થસાધનામા રક્ત રહેવાના ઉપદેશને પુષ્ટ કરતા વગર કારણે તેમા લપટાવુ નહિ એવો અત્ર ઉપદેશ કર્યો છે એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથુ સાધન છે (૩૩)

મમતાદ્વારનો ઉપસહાર, રાગદ્વેષત્યાગનો ઉપદેશ

सचेतना पुद्गलपिण्डजीवा, अर्था परे चाणुमया द्वयेऽपि ।
न्धत्यनतान् परिणामभावास्तत्तेषु कस्त्वर्हति रागरोषौ ॥ ३४ ॥ (उपजाति)

"પુદ્ગગલપિંડને અધિષ્ઠિત જીવો સચેતન પદાર્થો છે અને પરમાણુમય અર્થ (પૈસા) વગેરે અચેતન પદાર્થો છે આ બન્ને જાતિના પદાર્થો અનેક પ્રકારના પર્યાયભાવ-પલટનભાવ પામ્યા કરે છે, તેથી તેના ઉપર રાગદ્વેષ કરવાને કોણ લાયક ગણાય ? (૩૪)

વિવેચન—સ્ત્રી, પુત્ર, સગા અને સબધીઓ વગેરે સર્વ મનુષ્યો તેમ જ પોપટ અને કાગડો, સર્પ અને નોળીઓ, મગરમચ્છ અને નાનાની પાંખોવાળો મચ્છ, વીછી અને તીડ, કીડી અને માખી, શખ અને જળો સર્વના શરીર પુદ્ગલના બનેલા છે, તેમ જ ખાણમાથી નીકળ્યા પછી સોનુ, રૂપુ, લોહુ વગેરે ધાતુઓ તેમ જ ઘરમા રહેલુ સુદર ફરનીચર સવ અચેતન છે-જીવ વગરનુ પુદ્ગલ છે આ સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થો વારવાર પર્યાયભાવ પામે છે જીવ વારવાર દેવપણુ, મનુષ્યપણુ, તિર્યંચપણુ અને નારકીપણુ પામે છે અને તેનો તે સ્વભાવ આ અધિકારમા આપણે બે-ચાર પ્રસગે રૂપાતરથી જોઈ ગયા છીએ કોઈ વાર તે પ્રમોદ કરાવે તેવુ રૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈ વાર તે મહાનિંદ્ય લાગતુ કુરૂપ ધારણ કરે છે એવી જ રીતે અચેતન પદાર્થો પણ અનેક પ્રકારના સારા-ખરાબ દેખાતા રૂપો ધારણ કરે છે એનુ દષ્ટાત સુબુદ્ધિ પ્રધાને ખાઈના જળથી બનાવેલુ નિર્મળ જળ પૂરુ પાડે છે

એક રાજા અને તેનો સુબુદ્ધિ નામે પ્રધાન એક દિવસ બહુ ગધાતી ખાઈ પાસે નીકળ્યા રાજાને આ બહુ ખરાબ વાસ આવતી ખાઈની ગધથી ઠીક લાગ્યુ નહિ, તેથી તેણે મો મરડયુ પ્રધાન સાથે તેણે આ સબધી વાતચીત પણ કરી પ્રધાને તો ઠડે પેટે જણાવ્યુ કે પુદ્ગલનો સ્વભાવ સુગધી-દુર્ગંધી થયા કરવાનો છે, કારણ કે દરેક પરમાણુમા બેમાથી એક ગધ હોય જ છે રાજાને આ વાત રુચી નહિ, પણ બન્ને તે વખત ચૂપ રહ્યા પ્રધાને ત્યાર પછી તે ખાઈમાથી કેટલુક પાણી ભરી મગાવ્યુ અને તે પાણીને શુદ્ધ કરાવ્યુ પછી તેમા કતકચૂર્ણાદિ નાખીને તેની દુર્ગંધ દૂર કરી અને કપૂર પ્રમુખથી સુગધ ઉત્પન્ન કરી પછી કોઈ પ્રસગે રાજાને આ પાણી પીવા આપતા તેણે તે પાણીના બહુ વખાણ કર્યા, એટલે પ્રધાને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી રાજાને આથી પુદ્ગલના વિચિત્ર ધર્મની પ્રતીતિ થઈ

જે પદાર્થો પર પ્રીતિ કરવી તે પદાર્થ જો એકસરખી સ્થિતિમા નિરતર રહેવાનો હોય તો તે પ્રીતિને યોગ્ય કહી શકાય ઘરનુ સુરમ્ય ફરનીચર ભાગી જશે, નાશ પામશે, ફૂટી જશે, સુદર શરીર માટી સાથે મળી જશે, તેમા રહેલો આત્મા પર્યાયથી અનેક ભાવો પામશે, ત્યારે તેમા પ્રેમ કેવી રીતે કરવો ? કોના ઉપર કરવો ? શા માટે કરવો ? કરીએ તો તેનો અર્થ શુ ? આવા વારવાર બદલાતા સચેતન પદાર્થો પર પ્રેમ કરવો એ આપણા ગૌરવથી નીચુ છે, કરવા યોગ્ય નથી એટલા માટે **શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ** પ્રકરણ(શ્લોક ૫૨ મો)મા લખે છે કે —

तानेवार्थान् द्विषतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य ।
निश्चयतोऽस्यानिष्ट न विद्यते किञ्चिदिष्ट वा ॥

"એક જ વિષયો પર દ્વેષ કરનારા જીવો જ્યારે તે જ વિષયો પરિણામાતર પા સારા થાય છે ત્યારે તે જ પદાર્થોમા ત લીન થાય છે, તેથી આ જીવને નિશ્ચયથી કોઈ પણ પદા ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ નથી" આ ટૂકા પદમા બહુ અર્થગાભીર્ય રહ્યુ છે તે વિચારવા યોગ્ય

આવી રીતે કોઈ પણ જીવ કે અજીવ પર રાગદ્વેષ કરવો અયુક્ત છે, તે મિ માનવામા આવે તો બહુ ખટપટનો અત આવી જાય એટલા માટે જ 'વીતરાગ'ને માનવામા આવે છે વસ્તુ ઉપરથી રાગ ઓછો થઈ જાય, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉ સમભાવ આવે છે અને સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ સર્વનું સાધ્યબિંદુ છે સમતા અધિકાર ઉપસહાર કરતા સ્વાર્થસાધન માટે આ ઉત્તમ ઉપાય બતાવ્યો છે તે બહુ મનન કર યોગ્ય છે આ સસારમા ખરેખર રખડાવનાર 'રાગદ્વેષ' છે તે બન્ને મોહજન્ય છે અથ મોહ જ છે, કારણ કે રાગદ્વેષ કરતી વખતે વિવેકનો નાશ થાય અને ચિત્તની સમ ઊડી જાય છે મોહને મદિરા સાથે સરખાવી આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ વિવેકનો નાશ કરવો એ મોહનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે રાગદ્વેષનો નાશ થયા પછી કોઈ કા બનતું નથી એમ નથી, પરતુ દરેક કાર્ય કરવામા જે ચિકાશ હતી તે દૂર થાય છે, સમ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનુ બરાબર ભાન થાય છે, માટે કોઈ પણ પદા ઉપર ગાઢ રાગબધન ન રાખવુ, એટલુ તો હાલ તુરત જરૂર કરવુ, અને તેવી જ રી આકરુ વૈર પણ કોઈ સાથે ન રાખવુ, કારણ કે વસ્તુની રચના જોતા, પછી તે જીવ હો અજીવ હો, પણ તે સર્વ વસ્તુઓ રાગદ્વેષને લાયક નથી, તેમા પણ અચેતન પદાર્થ ઉ દ્વેષબુદ્ધિ તો અતિ અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે, કારણ કે તે કરતી વખત સામી વસ્તુની અ પોતાની સરખાઈ જોવામા આવતી નથી સર્વ વસ્તુઓમા પરાવર્તનભાવ પામવાનો સ્વભ હોવાથી વસ્તુત કોઈ વસ્તુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોઈ શકે નહિ, તેથી રાગ અને દ્વેષ બ કરવા યોગ્ય નથી એ વિષયની પ્રતીતિ થાય છે (૩૪)

*   *   *

એવી રીતે પ્રથમ સમતા અધિકાર પૂર્ણ થયો આખા ગ્રથની પીઠિકા આ અ કારમા છે આખા ગ્રથમા અનેક પ્રયત્નો કરી જે પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરવામા આ છે તેનો સીધો કે આડકતરો ધ્વનિ સમતાપ્રાપ્તિમા જ પર્યવસાન પામે છે મમત્વત્યા ચિત્તદમન, કષાયત્યાગ, શુભ વૃત્તિ વગેરે **સર્વનુ સાધ્ય સમતા છે અને સમતા પરમ સાધ્ય અવ્યયપદ (મોક્ષ)** છે, તેથી આખા ગ્રથના બીજભૂત અને સાધ્યસૂ આ અધિકારની જેમ કર્તાએ મુખ્યતા ગણી છે, તેમ બહુ સભાળ રાખીને તેના પર ને લખવાનું અને તે વારવાર ફેરવીને એકસરખી બનાવવાનું લક્ષ્યમા રાખ્યુ છે અત્ર સામાન રીતે મગળાચરણ કર્યા પછી સમતા કેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે તે પર ગ્રથકર્તા આપણને

જાય છે તેને માટે યોગ્ય કોણ કહેવાય? વગેરેના સ્પષ્ટ દેખાવો આપણી અંતર્ચક્ષુ સમક્ષ રજૂ કરી છેવટે સમતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવે છે સમતાનો સામાન્ય અર્થ એ જ થાય છે કે ગમે તેવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય તોપણ મનને એકસરખી રીતે પ્રવર્તાવવુ, ઐશ્વર્યથી રાજી થઈ જવું નહિ અને વિપત્તિથી શોક કરવો નહિ, ગમે તેવા સુખ કરનારા સયોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી સસારમા રાચી જવુ નહિ અને ગમે તેવા ગ્લાનિ કરનારા સયોગો પ્રાપ્ત થાય તો તેથી અસ્થિર મનવાળા થઈ જવુ નહિ આવા પ્રકારની મનની એકસરખી સ્થિતિને 'સમતા' કહેવામા આવે છે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાથી આ ભવદુ ખ મટી જાય છે અને તેટલા માટે દરેક પદાર્થોનું બારીકીથી અવલોકન કરી તેનો અને પોતાનો ખરો સબધ કેવા પ્રકારનો છે તે બરાબર વિચારી લેવા યોગ્ય છે આવી રીતે અવલોકન કરવાથી જ વસ્તુનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજાય છે

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે ગમે તેવી સૂક્ષ્મ લાગતી બાબતને પણ તપાસ કર્યા વગર ચલાવી લેવી નહિ, એટલે વ્યવહારના નાનામા નાના વિષય ઉપર પણ નજર રાખી તેની યોગ્ય કિંમત આકવી જો તેની પરીક્ષામા ભૂલ કરી, તેની કિંમત હોય તે કરતા વધારે કે ઓછી આકી અથવા તો અવગણના કરી-સૂક્ષ્મ છે એમ ધારી તેને વિસારી મૂકી-અથવા તેની ઉપેક્ષા કરી, તો તે સૂક્ષ્મ બાબત પણ આપણા ઉપર પોતાનુ સામ્રાજ્ય ચલાવે છે Smiles નામનો અગ્રેજ લેખક પોતાના 'The Character' નામના ગ્રથમા લખે છે કે, Never give way to what is little or by that very little, however small it may be you will be practically governed (તમે નાની બાબતને કદી તાબે ન થાઓ, કારણ કે તે ગમે તેટલી નબળી હશે પણ તેનાથી તમારા ઉપર પૂરૂ જોર ચાલશે) અને તે ખરેખરુ છે શરૂઆતમા નાના લાગતા અફીણ વગેરેના વ્યસનની જો તે વખતે અવગણના કરી ઉપેક્ષા કરી હોય છે, તો પછી ધીમે ધીમે તે આખા શરીરનો કબજો લઈ મનુષ્ય પર પોતાનુ અપ્રતિહત સ્વાતત્ર્ય ચલાવે છે, માટે અવલોકન કરવાની ટેવ વારવાર રાખવી અને તે રીતે વસ્તુ ઓળખી તેના પર જય મેળવવો

'સમતા' એટલે સર્વ જીવો તથા વસ્તુઓ તરફ રાગદ્વેષનો અભાવ જેઓ આત્મિક માર્ગમા ઊતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને સમતાનો વિષય પ્રથમ અગત્ય ધરાવનારો છે વિષય બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે અને વિચારી વિચારીને તેમાથી સાર કાઢી લેવા યોગ્ય છે સમતા વગરની દરેક ધાર્મિક ક્રિયા બહુ અલ્પ ફળ આપે છે, અને તે ફળ એટલુ બધુ અલ્પ છે કે જે ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી* ક્રિયા કરવામા આવે છે તેની અપેક્ષાએ તો કાંઈ ફળ થતું નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે, આખો દિવસ ભાર વહન કરનારને એક પાઈ મજૂરીની મળે એના જેવુ તે છે એથી ઊલટુ, જ્યારે સમતા સહિત ક્રિયા કરવામા

* મોક્ષ મેળવવાની જ ઇચ્છા હોઈ શકે બાકી પૌદ્ગલિક ઇચ્છાના સબધમા તો જૈન શાસ્ત્રકાર નિષેધ કરે છે

આવે છે ત્યાર તે ક્રિયામા એક એવી જાતનું સૌદર્ય અથવા એવી મૃદુતા આવે છે કે જેથી તે ક્રિયામા એક જાતનો અપૂર્વ (સહજ) આનદ વ્યાપી જાય છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એ દષ્ટાતનો વિષય નથી, પરતુ અનુભવગમ્ય છે આ ગ્રથમા ઘણા વિષયો અનુભવથી જ સમજાય તેવા છે, જે માટે આપણે નિરુપાય છીએ તેનો રસ જેને ચાખવો હોય તેણે પ્રથમ તેના અધિકારી થવું જોઈએ અને ત્યા સુધી તો તેનું જે વર્ણન અધૂરા શબ્દોમા કરવામા આવ્યુ હોય તે ગ્રહણ કરવુ જોઈએ સાકરનો સ્વાદ કયા શબ્દોમા વર્ણવવો ? ચાખનાર તરત જ અનુભવથી તેના સ્વાદને સમજે છે એવો આ આતરાનદ અવર્ણનીય, અનિર્વચનીય છે શાસ્ત્રકાર કહી ગયા છે કે —

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્ય કામ,
છાર ઉપર તે લીપણુ, ઝાખર ચિત્રામ

આવી રીતે સમતા વગર ગમે તે ધાર્મિક ક્રિયા કરવામા આવે તે છાર ઉપર લીંપવા બરાબર છે જ્યા સુધી ભૂમિકા શુદ્ધ કરવામા આવી ન હોય ત્યા સુધી તેના પર ગમે તેવા ચિત્રો કાઢવામા આવે તે નકામા છે સર્વથી પ્રથમ જરૂર ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવાની છે સમતા ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવાનુ કાર્ય બરાબર બજાવે છે ભૂમિકા શુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતાના સબધમા સહજ જણાવવાની આવશ્યકતા લાગે છે એક ચિત્રકારને ચિત્ર આળેખવુ હોય તો પ્રથમ વસ્ત્ર શુદ્ધ કરશે, એક પથ્થરને સુદર મૂર્તિમા ફેરવવો હોય તો તેને સરખો કરવામા આવશે, એક પ્રતિકૃતિ પાડવી હોય તો ડાઘ વગરની પ્લેટ ફોટોગ્રાફર તૈયાર કરશે, તેવી જ રીતે હૃદયમદિરમા સુન્દર ભાવનામૂર્તિ સ્થાપન કરવી હોય તો પ્રથમ હૃદય ભૂમિકાને શુદ્ધ કરવી જોઈએ જો તેમા મલિન વાસનાઓ હશે, જો તેમા કષાયનો કચરો હશે, જો તેમા રાગદ્વેષના ડાઘા લાગેલા હશે, તો ભાવનામૂર્તિ તેમા સ્થિર થઈ શકશે નહિ, અને તેટલા જ માટે આનદઘનજી મહારાજ શ્રી સભવનાથજીના સ્તવનમા કહે છે કે 'સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ' પ્રથમ ભૂમિકાને એટલે હૃદયને આવા પ્રકારની મલિન વાસનાઓથી રહિત કરવુ, અને તેમ કરવાનુ પ્રબળ સાધન સમતા છે સમતાથી જ્યારે યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય છે, ત્યારે મલિન વસ્તુઓ અને મલિન ભાવોનુ પરભાવપણુ સમજાય છે અને તદનુસાર જ્યારે તેનો ત્યાગ કરવાનો–તેને ફેંકી દેવાનો–નિશ્ચય થાય છે ત્યારે ભૂમિકા શુદ્ધ થતી જાય છે અને ભાવનામૂર્તિ તેમા સ્થાપન થાય છે શુદ્ધ પ્રકાશ પડે તેવી ભૂમિકા થયા પછી તેના પર શુદ્ધ પ્રતિબિબની છાયા પડતા તે સ્વયપ્રકાશ આપી કાર્યસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરાવે છે આથી ભૂમિકામાથી જે કચરો હોય તે કાઢી નાખવો અને તે માટે સમતા જેવા પ્રબળ સાધનનો ઉપયોગ કરવો

સમતા એટલે 'સ્થિરતા' આપણા પ્રાકૃત માણસોના મન કેટલા બધા અસ્થિર–ચચળ હોય છે તેનો ખ્યાલ તરત આપી શકાય તેમ છે નવકારવાળી ગણવાનો આરભ

કરતા એકાદ નવકાર ધ્યાન રાખીને ચિંતવાય છે, પછી મનના બે વિભાગ* પડી જાય છે મનની વિચિત્ર ગતિ શરૂ થાય છે હાથ પોતાનુ કામ કરે છે એટલે મણકા એક પછી એક પડવા જારી રહે છે મનના એક વિભાગમા અસ્પષ્ટપણે નવકારનો જાપ ચાલે છે, જે બહુધા યત્રવત્ (Mechanical) હોય છે, અને તે જ વખતે બીજા વિભાગમા મન દુનિયાના કઈક વિભાગોમા ફરવા નીકળી પડે છે આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રતિક્રમણ વખતે પણ અનુભવાય છે ટેવ પાડવાથી આ સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે ધીમે ધીમે એક વસ્તુમા મનને સ્થિર કરી શકાય છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે મનના એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે યમનિયમાદિની બહુ જરૂર છે જે સમતાના સાધનને આ ગ્રથમા ચર્ચ્યા છે તે બહુધા યોગનો વિષય છે અને તેને માટે જુદો લેખ લખવાની જરૂર છે અત્ર કહેવાનુ એટલુ જ છે કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે અને તજ સમતા છે સમતાના આવા વિશાળ અર્થ તરફ ધ્યાન ખેચી ગ્રથકાર ત્યાર પછી સમતાને મોક્ષના અગ તરીકે બતાવે છે સમતા વગરના અનુષ્ઠાનો લગભગ ફળ વગરના છે એમ આપણે ઉત્કૃષ્ટ ફળની અપેક્ષાએ જોયુ, તેથી આ વિભાગ તો સ્વત સિદ્ધ થઈ જાય છે તેથી આ ગ્રથકર્તા વિશેષ વિવેચન ન કરતા સમતાપ્રાપ્તિના સાધનો તરફ આપણને દોરી જાય છે આ વિષયને ચાર વિભાગમા વહેચી શકાય છે સાધનો અનેક પ્રકારના છે અને તે આખા ગ્રથમા અનેક રીતે બતાવવામા આવ્યા છે દરેક પ્રાણીને પોતાને કયુ સાધન અનુકૂળ થઈ પડશે તે તેણે પોતે પોતાને માટે વિચારી લેવુ આ અધિકારમા સમતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્ય ચાર પ્રકારના સાધનો બતાવ્યા છે

૧ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ પ્રથમ સાધન મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ **ચાર ભાવના ભાવવી** એ છે આ ચાર ભાવનાઓ બહુ ઉપયોગી છે અને જીવોનો પરસ્પર સબધ દર્શાવનારી હોવાથી તે હૃદયને આર્દ્ર કરે છે એનુ વિશેષ વિવેચન ગ્રથમા વિવેચન લખતી વખતે આપ્યુ છે ત્યાથી જાણી લેવુ બીજી બાર સસારભાવના અથવા ભવભાવના છે, તે સબધી આ ગ્રથમા આગળ વિવેચન કરવામા આવશે શરૂઆતમા આ અગત્યની ચાર ભાવનાઓ પર ખાસ ધ્યાન ખેચવાથી સૂરિમહારાજે બહુ ઉપકાર કર્યો છે એ ચાર ભાવના ભાવવાથી ઘણા જીવોને સમતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ સદેહ વગરની વાત છે

૨ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ બીજુ સાધન **ઇંદ્રિયના વિષયો પર સમચિત્ત રાખવાનુ** છે સાસારિક સર્વ વિષયો સાથે આ જીવને કેવા પ્રકારનો સબધ છે તે વિચારી જોતા આ સાધનની ઉપયુક્તતા બહુ સારી રીતે સમજાય છે બાહ્ય દેખાવથી વસ્તુઓમા ફસાઈ અનુકૂળ વિષયોમા મૂઝાઈ જવાથી કર્તવ્યવિસ્મરણ થાય છે, એ વસ્તુનો સહજ ધર્મ છે

* ઉપયોગ સમયાતર હોવાથી પનટાયા કરે છે, જેનુ આપણને ભાન નથી, તેથી આ પ્રમાણે લાગે છે વસ્તુત બે વિભાગ પડતા નથી, પણ ઉપયોગ બદલાયા કરે છે ક્રિયાના તો વિભાગ પડે છે આ દ્રવ્યાનુયોગને અગે મનના બધારણના ગહન વિષય છે તેથી અત્ર તેની ચર્ચા કરી નથી

એમ અનાદિ અભ્યાસને લીધે લાગે છે, પણ તે ઉપર જણાવેલ શુદ્ધ વિચારોથી, સૂર્યથી અધકાર નાશ પામી જાય છે તેની માફક, આપોઆપ નાશ પામી જઈ વિવેક દિવસનુ સુપ્રભાત સર્વત્ર સર્વ દિશામા સ્થિતિ કરે છે

૩ સમતાનુ ત્રીજુ સાધન **વસ્તુસ્વભાવ ઓળખવાનુ છે** પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો જીવ સાથે કેવા પ્રકારનો સબધ છે, એનો ખ્યાલ કરવાની બહુ જરૂર છે જ્યા સુધી આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યા સુધી જીવ બહુ ભૂલો કરે છે જે વસ્તુ કદી પોતાની થઈ શકે નહિ તેને પોતાની માને છે, તેના પર પ્રેમ કરે છે, તેના સયોગથી આનદ માને છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમા શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના વિયોગથી દુખી થાય છે સગાસબધીઓ–પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે–નો સબધ પણ આ સ્થાને વિચારવા યોગ્ય છે અને તેવી જ રીતે દરેક વસ્તુઓનો સબધ પણ અવલોકન કરવા યોગ્ય છે એ સબધની સ્થિતિ અને સુખ આપવાની અલ્પતા અથવા અભાવ ધ્યાનમા લઈ તે સુખમા મસ્ત ન બનતા 'સ્વ' શુ છે તે ઓળખવુ એ સમતાપ્રાપ્તિનો રામબાણ ઉપાય છે આ વિષયને અગે આત્મશિક્ષા પણ અનેક પ્રકારની આપવામા આવી છે

૪ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથુ સાધન, **સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામા રક્ત રહેવુ** એ છે આ જીવ જ્યા સુધી વસ્તુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યા સુધી નકામા પ્રયત્ન કરી સુખ નથી ત્યાથી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, તેથી સર્વ પ્રાપ્ત થયેલા અથવા થનારા પદાર્થોને સ્વપ્ન કે ઇંદ્રજાળથી પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો સાથે સરખાવી, તે સરખામણી ધગાવી, સ્વાર્થસાધન કરવા માટે કર્તા પ્રેરણા કરે છે અત્ર જે સ્નેહીવર્ગમા ફસી તેઓની ખાતર મહાપ્રયાસ કરવામા આવે છે, તેનુ કાઈ પણ ફળ મળતું નથી, કારણ કે સર્વ પ્રયાસ ધનપ્રાપ્તિ માટે કરવામા આવે છે, તે પ્રવૃત્તિ તદ્દન નિર્હેતુક અને ખોટી છે, એથી આ જીવને કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી અને જ્યારે આ જીવ સસારાટવીમા ભૂલો પડે છે ત્યારે તેને રસ્તો બતાવવા કે મહાભયકર જનાવરોથી તેનુ રક્ષણ કરવા તેવા સ્નેહીઓ આવતા નથી તેમ જ જે પદાર્થો ઉપર તે પ્રેમ કરે છે તે પોતાના રૂપમા સ્થિર રહેતા નથી, વારવાર બદલાયા કરે છે અને અતે નાશ પામી જાય છે આવા પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરીને આત્મ અવનતિ કરવામા આવે તેના કરતા જો સ્વાર્થસાધન કરવામા આવે તો મહાકલ્યાણ થઈ જાય

આવી રીતે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના સાધનો આ અધિકારમા બતાવવામા આવ્યા છે વાત એમ છે કે દરેક બાબતનુ નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે વસ્તુને જોઈ તેનું બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવાથી લાભ નથી, પરતુ તે શુ છે? ક્યાથી આવી છે? તેનો અને પોતાનો સબધ શુ છે? કેટલો છે? ક્યા સુધીનો છે? વગેરે વિચારવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આ પ્રણાલિકાએ કાર્ય કરનારને આત્મજાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય

છે આત્મનિરીક્ષણ (Self examination) નો અચિંત્ય પ્રભાવ બહુ લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે આ કાળમા ઉપર ઉપરનું વાંચી જવાથી ઘણીખરી બાબતમા ઊંડા ઊતરવાની ટેવ પડતી નથી, તેથી ખાસ લાભ કરે તેવી બાબત પણ જરા આનંદ દેખાડી પસાર થઈ જાય છે પરતુ આવો સામાન્ય ખ્યાલ છોડી દઈ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વગવેષણા થાય છે અને સાધ્યનુ સામીપ્ય થાય છે વસ્તુવિચારણા કરવાની ટેવ પડવાથી મનની ચચળતા મટતી જાય છે, તે વિશેષ સ્થિર થતું જાય છે અને તેમ વારવાર થતા અનુભવની જાગૃતિ થાય છે અને એક વાર અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ એટલે પછી વિશેષ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી પણ વાચવાને બદલે સુજ્ઞોએ થોડા ગ્રથો વાચવા, વાચીને વિચારવા, વિચારીને તેમા બતાવેલા ભાવોનુ પૃથક્કરણ કરવુ, પૃથક્કરણ કરીને અરસપરસ તેનો સબધ લગાડવો અને તેનુ રહસ્ય ન ભૂલી શકે તેવી રીતે સ્થાપન કરવું, તેવી જ રીતે જે શ્રવણ થાય, જે કાર્ય થાય, જે હિલચાલ થાય તેના સબધમા બરાબર નિયમસર પૃથક્કરણાદિ કરવામા આવે અને આતર તત્ત્વ અને સબધ વગેરેને સ્થાપવામા આવે તો જરૂર કૃતિ–વ્યવહાર–મા બહોળો ફેરફાર થઈ જઈ આત્માનુભવ જાગૃત થાય, તેથી ભૂમિકાશુદ્ધિના પ્રબળ ઉપાય તરીકે સમતા અને તેના ચારે સાધનો ધારણ કરવા અને તેમ કરવા માટે ખસૂસ કરીને વિચારપૂર્વક, નિયમસર, દરેક વખતે, યોગ્ય અવસર લઈ આત્મનિરીક્ષણ જરૂર કર્યા કરવુ

આ સમતા અધિકાર આખા ગ્રથની કૂચી છે આખા ગ્રથનો વિસ્તાર સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના અનેક પ્રકારના સાધનો બતાવવામા જ સમાઈ ગયો છે આખી જિંદગીમા અનુભવ કરી ઉત્તરાવસ્થામા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ આ ગ્રથ લખ્યો હોય એમ આ અધિકારના પ્રત્યેક શ્લોકમાથી ધ્વનિ સ્ફુરે છે એનો દરેક શ્લોક બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે આ આખા અધિકારમા એક જાતની સમતા રેલછેલ થયેલી જણાય છે સૂરિમહારાજનો આ ઉચ્ચ આશય લક્ષમા રાખી તેના પર ઘણુ વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ આ ગ્રથ વાચવાનુ અદ્વિતીય પરિણામ હોવુ જોઈએ 'સમતા' આખા ગ્રથનુ રહસ્ય છે, તેની સ્પષ્ટતા છેલ્લા અધિકારથી થશે. એ 'સામ્યસર્વસ્વ' અધિકાર ગ્રથને પૂર્ણ કરીને બતાવે છે કે ગ્રથની આદિ અને અતનો એક જ વિષય છે તેની પુષ્ટિમા વચ્ચે બીજા અધિકારો લખ્યા છે, પરતુ સાધ્ય ખાસ ધ્યાનમા રાખવામા આવ્યુ છે આ વિષયમા જો કાઈ પણ પ્રેમ લાગ્યો હોય, જો ભવવાસના જરા પણ ઊઠી હોય અથવા ઉઠાવવા યોગ્ય છે, એમ લાગ્યું હોય તો, હવે પછીના અધિકારોમા, દરેક સુજ્ઞ વાચનારે પ્રવેશ કરવો, એટલી પ્રાર્થના છે

॥ इति सविवरण समतानामा प्रथमोऽधिकारः ॥

द्वितीयः स्त्रीममत्वमोचनाधिकारः॥

સમતાનું રહસ્ય સમજ્યા પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરફ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેંચાય છે પ્રથમ સાધન મોહ–મમત્વનો ત્યાગ કરવો એ છે જનસ્વભાવનું અવલોકન કરનારને અનુભવ થયો છે કે અનેક પ્રકારના મમત્વમા પણ સ્ત્રી ઉપરનો મોહ અને મારાપણું વિશેષ બળવાન હોય છે, તેથી અત્ર પ્રથમ તે ઉપર વ્યાખ્યા કરે છે બીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાચમો અધિકાર પરસ્પર સબધ ધરાવે છે

પુરુષને ગળે બાધેલી શિલા

मुह्यसि प्रणयचारुगिरासु, प्रीतित प्रणयिनीषु कृतिंस्त्वम्* ।
किं न वेत्सि पतता भवत्वाद्धो, ता नृणा खलु शिला गलबद्धा. ॥१॥ (स्वागतावृत्त)

"હે વિદ્વાન્! જે સ્ત્રીઓની વાણી સ્નેહથી તને મધુર લાગે છે, તેના ઉપર પ્રીતિથી તું મોહ પામે છે, પણ ભવસમુદ્રમા પડતા પ્રાણીઓને તેઓ ગળે બાધેલા પથ્થર (જેવી) છે એમ શુ જાણતો નથી?" (૧)

વિવેચન—અનાદિ અભ્યાસથી મોહરાજાના હુકમથી આ પ્રાણી બહારના સુંદર દેખાવ તથા ભાષણથી સ્ત્રી ઉપર મોહ પામી જાય છે પછી તેને નથી રહેતો વિવેક કે નથી રહેતી લજ્જા સ્ત્રીનો મોહ તેને કેટલો પ્રતિબધ કરનારો છે તે જરા વિચાર કરે તો તરત સમજાઈ જાય તેવુ છે મત્તાત અનત જ્ઞાનવાળા જીવની આ ઠપકાપાત્ર સ્થિતિ તરફ ધ્યાન રાખી તેને જાગ્રત કરવા માટે 'વિદ્વાન્'ના ઉપનામથી સબોધીને કહે છે કે હે ભાઈ! દરિયામા ડૂબતા માણસને લાકડુ કે એવો કોઈ હલકો પદાર્થ આલબન તરીકે જરૂરનો છે, કે જેથી તે તરી શકે, પણ તેને બદલે પથ્થર કેડે બાધ્યો હોય તો તે દરિયામા ડૂબતો જ જાય છે ભવ(સસાર) સમુદ્ર છે, અને તેમા સ્ત્રી આ જીવને ગળે બાધેલી શિલારૂપ થઈને ડુબાડે છે એક ભવમા–એક વખતના સબધ માત્રમા—જ તે એટલો કર્મબધ કરાવે છે કે અનત ભવ સુધી રઝળવું પડે આવી જ રીતે વૈરાગ્યશતકકાર પણ કહે છે—

* कृतिन् किमिति पाठान्तर क्वचिद् दृश्यत

मा भणसि जीव तुम पुत्तकलत्ताई मज्झ सुहहेऊ ।
निउणं बंधणमेयं, संसारे संसरंताणं ॥

'હે જીવ! પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે મારે સુખનું કારણ છે એમ તું જાણીશ નહિ, કારણ કે સંસારમાં ભ્રમણ કરતા આ જીવને એ પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે ઊલટા દૃઢ બંધન છે "

મોહનું આવું સ્વરૂપ જાણી જેમ બને તેમ મોહ ઓછો કરવો અને સંસાર પર ઉદાસીન ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે શૃંગારના વિષયમાં ગળે આલિંગન કે બંધન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ રસ શૃંગારના કવિઓ ગણે છે, એ વાસ્તવિક રીતે શું છે એનો ખરો ખ્યાલ કવિએ અત્ર આપ્યો છે હીનોપમા ન થઈ જાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી યથાસ્થિત સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે (૧, ૩૫)*

સ્ત્રીઓમાં રહેલી અગમ્યણીયતા

चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम् ।
स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, स्कन्धेषु किं पश्यसि रम्यमात्मन् ? ॥२॥ (इन्द्रवज्रा)

"સ્ત્રીના શરીરપિંડની આકૃતિમાં રહેલા ચામડી, હાડકાં, ચરબી, આતરડાં, મેદ, લોહી (રુધિર), માંસ, વિષ્ટા વગેરે અપવિત્ર અને અસ્થિર પુદ્ગલોમાં હે આત્મન્! તું સુંદર શું જુએ છે?" (૨)

વિશેષ વિવેચન બીજી અને ત્રીજી ગાથાનું એકસાથે નીચે કરવામાં આવ્યું છે (૨, ૩૬)

અપવિત્ર પદાર્થોની દુર્ગંધ, સ્ત્રીશરીરનો સંબંધ

विलोक्य दूरस्थममेध्यमल्पं, जुगुप्ससे मोटितनासिकस्त्वम् ।
भृतेषु तेनैव विमूढ ! योषावपुष्षु तत्किं कुरुषेऽभिलाषम् ? ॥३॥ (इन्द्रवज्रा)

"હે જડ! દૂર રહેલી જરા પણ દુર્ગંધી વસ્તુ જોઈને તું નાક મરડીને દુગંછા કરે છે, ત્યારે તેવી જ દુર્ગંધથી ભરેલાં સ્ત્રીઓના શરીરની તું કેમ અભિલાષા કરે છે?" (૩)

વિવેચન--મલ્લિકુંવરીને પરણવાની ઇચ્છાએ આવનાર છ રાજાઓને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે સ્વશરીરપ્રમાણ પૂતળી કરી, તેમાં ઉત્તમ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થો નાખી રાજાઓ સમક્ષ ખોલતાં દુર્ગંધ પ્રસરી, તેથી સર્વ છએ રાજાઓને પ્રતિબોધ થયો અને તે પરથી સર્વને ખ્યાલ આવ્યો કે શરીરમાં તો માંસ, રુધિર વગેરે ગટરખાનું જ ભરેલું છે, ફક્ત તે અપવિત્ર પદાર્થો ઉપર ચામડી મઢી લઈ તે શરીરને સુંદર દેખાડ્યું છે મોહથી આ જીવ અંદર જોતો નથી, અને તેથી જ તેને ઉપરનું સૌંદર્ય દેખાય છે "નગરખાળ પરે નિત્ય વહે, કફ મળ મૂત્ર ભંડારો રે, તિમ દારો રે, નરનવ, દ્વાદશ નારીના એ "

* અહીં તેમ જ આગળ બધે દરેક શ્લોકના વિવેચનને અંતે આપેલ આ બે અંકોમાંનો પહેલો અંક તે તે અધિકારના શ્લોકનો અંક બતાવે છે, અને બીજો અંક સળંગ શ્લોકનો અંક સૂચિત કરે છે

આવી રીતે પ્રવાહબંધ મળમૂત્ર ચાલ્યા જ કરે છે, અને તેથી જ ભર્તૃહરિએ કહ્યુ છે કે '**मुहुर्निंद्य रूप कविजनविशेषैर्गुरु कृत**'—સ્ત્રીઓનુ રૂપ તો તદ્દન નિંદ્ય છે, વારવાર નિંદ્ય છે, છતા વિષયમા મસ્ત થયેલા કલ્પિત ઐહિક સુખના આસક્ત કવિઓ તેના દેહને ભારે ભારે ઉપમા આપી તેને આકાશમા ચઢાવી દે છે અને સસારમા મગ્ન જનો આ કવિઓની પ્રતિભાશક્તિના વખાણ કરે છે, પરતુ સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે "એ વારવાર નિંદવા યોગ્ય છે"

"દેખી દુર્ગંધ દૂરથી, તું મોહ મચકોડે માણે રે, નવિ જાણે રે, તેણે પુદ્ગળે તુજ તનુ ભર્યું એ" ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર સમાઈ જાય છે કચરાપટ્ટીના ગાડાને દૂરથાં જતું જોઈ મુખ ઉપર રૂમાલ આડો રાખે છે, અને વિષ્ટામા પગ પડતા ધોઈ નાખે છે, તેવી બુદ્ધિ આગળ કેમ ચાલતી નહિ હોય? વિષયાંધપણું એટલે શું? તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. વિષયાંધ થયો એટલે વિવેક ચાલ્યો જાય છે શ્રીમલ્લિનાથજીનું દૃષ્ટાન્ત અત્ર બહુ ઉપયોગી છે, અને તેમાથી ઘણો સાર લેવાનો છે (૩, ૩૭)

શ્રીમોહથી આ ભવ પરભવમા થતા ફળોનુ દર્શન

अमेध्यमासास्त्रवसात्मकानि, नारीशरीराणि निषेवमाणा ।
इहाप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् परत्रेयति* दुर्गतीश्च ॥ ४ ॥ (उपजाति)

"વિષ્ટા, માસ, રુધિર અને ચરબી વગેરેથી ભરેલા સ્ત્રીઓના શરીરને સેવનારા પ્રાણીઓ આ ભવમા પણ પુત્ર અને પૈસા વગેરેની ચિન્તાનો તાપ પામે છે અને પરભવે દુર્ગતિમા જાય છે" (૪)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યુ તેમ સ્ત્રીઓનુ શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલુ છે તેથી સેવવા યોગ્ય નથી, છતા પણ કામાંધ જીવો તેને સેવે છે ત્યાર પછી બહુ દુખ સહન કરવા પડે છે છોકરો વઠેલો થાય તો તેથી અથવા, બીજા પ્રકારે, ઘણી સતતિ થવાથી પણ પુત્રલાલનપાલનની અનેક ચિતા થાય છે અને પૈસા પણ તેને ખાતર તેમ જ સ્ત્રીઓની ખાતર બહુ પેદા કરવા પડે છે પોતાનુ પેટ ભરવા ઉપરાત બીજાઓના પેટ ભરવા પડે છે અને પાછળ વારનો મૂકી જવા માટે પણ એકઠુ કરવું પડે છે, જાળવવુ પડે છે અને આવી રીતે આખો ભવ તે ઉપાધિમા પૂરો થાય છે (પુત્ર અને ધનની શું સ્થિતિ છે તે માટે જુઓ આગળ ત્રીજો અને ચોથો અધિકાર) એક સ્ત્રીની ખાતર કેટલુ થાય છે તે **કપિલ કેવળીના** દૃષ્ટાતથી જણાય છે કપિલ અભ્યાસાવસ્થામા એક શેઠની મદદથી કોઈ બાઈને ઘેર જમતો હતો, ત્યા તેની સાથે તેને આસક્તિ થઈ અને શરીરસબંધ થતા તેને ગર્ભ રહ્યો પ્રસૂતિકર્મ માટે પૈસાની જરૂર પડી એટલે ત્યાનો રાજા સવારના પ્રથમ

---

* परत्र प्रतीति वा पाठ ।

જનાર બ્રાહ્મણને બે માષા સોનુ આપતો હતો તેની પાસે જઈ સુવર્ણ મેળવવાનો વિચાર કર્યો પછી પાછલી રાત્રિએ વહેલો ઊઠી રાજાના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો. ચોકીદારોએ તેને ચોર જાણીને પકડ્યો, અને સવારના રાજા પાસે જ્યારે તેને ઊભો કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી તેના સત્યવાદીપણાથી રાજા ખુશી થયો અને કહ્યુ કે તારે જે ઇચ્છા હોય તે માગ કપિલ તો રાજાની આજ્ઞાથી અશોક વાડીમા જઈ વિચારવા લાગ્યો કે જો બે માષા સુવર્ણ માગીશ તો તેથી આજ આને માટે વસ્ત્રો જ આવશે, પણ ઘરેણા નહિ આવે ત્યારે હજાર સોનૈયા માગુ ? ના, ના, તેના પણ પૂરતા ઘરેણા નહિ થાય ત્યારે ચાલો, લાખ સુવર્ણમહોર માગીએ આમ વધતા વધતા યાચનાની હદ ન રહી એટલે પાછો વિચાર થયો કે અરે ! બે માષા સોનાને માટે નીકળેલો, તેને કરોડ સોના મહોરોથી પણ સતોષ થતો નથી, માટે ધિક્કાર છે આ તૃષ્ણાને ! આવા વિચારથી ત્યા જ કેશનો લોચ કર્યો આ દૃષ્ટાતમા જોવાનુ ખાસ એટલુ જ છે કે એક સ્ત્રીના સબધથી પણ તૃષ્ણા કેટલી વધે છે ! તેને માટે **એલાયચી કુમારનુ** ચરિત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે શ્રીમોહથા તેણે ઘણું સહ્યુ દુનિયામા જરા નજર નાખશો તો તુરત જણાશે કે **સ્ત્રી એટલે ઘર અને ઘર એટલે બધુ,** માટે સસારના પડનારાઓએ અને પડેલાઓએ બહુ વિચાર કરવાનો છે

નારી ઉપર મમત્વ રાખનારને આ ભવમા આટલી અડચણો અને દુ ખ વેઠવા પડે છે, તે ઉપરાત પરભવમા પણ બહુ દુ ખની પ્રાપ્તિ થાય છે મોહમા મગ્ન થયેલાઓના નરક વગેરે ગતિમા શા હાલ થાય તે સહેજે સમજાય તેવુ છે (૪, ૩૮)

સ્ત્રીશરીરમા શુ છે તે વિચારવાની જરૂર

अङ्गेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां, चेतः प्रसीद विश च क्षणमन्तरेषाम् ।
सम्यक् समीक्ष्य विरमाशुचिपिण्डकेभ्य स्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छन् ॥५॥ (वसंततिलका)*

"હે ચિત્ત ! તુ સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર મોહ પામે છે, પણ તુ (અસ્વસ્થતા મૂકીને) પ્રસન્ન થા અને જે અગો ઉપર મોહ પામે છે તે અગોમા પ્રવેશ કર તું પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુના વિચાર(વિવેક)ની ઇચ્છા રાખે છે તેથી બરાબર સારી રીતે વિચાર કરીને તે અશુચિના ઢગલાથી વિરામ પામ " (૫)

વિવેચન—આ પ્રાણી બહારના દેખાવમાત્રથી ફસાઈ જાય છે કર્તા કહે છે કે તને શરીરના જે ભાગ ઉપર મોહ થતો હોય તેની અદર જરા ઊંડો ઊતર અને તેમા શુ છે

* उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः वसंततिलकामां चौद अक्षर होय छे

તે વિચાર જરા વિચાર કરીશ તો કદી પણ મોહ થશે નહિ રાવણ જેવા ભૂલ્યા તે આવો વિચાર ન કરવાનું જ પરિણામ હતું અને **નેમનાથ** સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા તે એવો વિચાર કરવાનું જ પરિણામ હતું તેને પ્રથમથી જ સમજાઈ ગયું હતું કે સ્રીસંબંધથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જરૂર વધશે અનેક મહાત્માઓ સંસાર છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે તે આ બંધન તોડવા માટે જ છે સ્રીના રૂપમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યરૂપ અનેક પતંગિયા બહારના મોહથી ફસાઈ, સારાં કપડાં પહેરીને શોભીતી થયેલી પરસ્રીરૂપ દીવાની આગમાં પડે છે અને પછી શું થાય છે તે સર્વ સમજે છે શૃંગારને પોષણ કરનારા કવિઓની કવિત્વશક્તિ ગમે તેટલી વખાણવા જેવી હોય, પણ તેઓની મનનશક્તિ આટલેથી જ અટકી છે કોઈ આવા જ પ્રકારના હેતુથી શાંત રસને રસમાં ગણવાની તેમના તરફથી ના પાડવામાં આવી છે ! કવિઓ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્યની નબળી બાજુમાં મોહ રહે છે, તેને વશ થઈ જવાથી મોહ તેઓના ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવે એ સ્વાભાવિક છે

આ શ્લોકનો ભાવ વિચારવા જેવો છે સંસારમાં ભમાડનાર કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ બહુ તીવ્ર છે, બળવાન છે અને સામે થવામાં જરા મુશ્કેલી પમાડે તેવું છે **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા**ના કર્તા **સિદ્ધર્ષિ ગણિ** તેમ જ અન્ય મહાત્માઓ કર્મોની અંદર તેને રાજાની પદવી આપે છે, અને બીજા કર્મોને તેના પ્રધાન, સિપાઈ તરીકે ઓળખાવે છે ધર્મધનની હાનિ કરનાર મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી ધર્મધનથી રહિત થઈ જઈ આ જીવ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે સંસાર ઓછો કરવા, ભવના ફેરા મટાડવા, સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને નિરતિશય આનંદ મેળવવા સ્રી પરનું મમત્વ ઓછું કરવું એ અત્ર ઉપદેશ છે સાંસારિક ભોગ ભોગવનારાઓએ તેને તજતી વખત **શાલિભદ્ર** અને **સ્થૂલિભદ્રાદિના** ચરિત્ર વિચારવા અને સંસારમાં ન પડ્યા હોય તેમણે પડ્યા અગાઉ **શ્રીનેમિનાથ** અને **શ્રીમલ્લિનાથાદિક**ના ચરિત્ર વિચારવા (૫, ૩૯)

ભવિષ્યની પીડાઓ વિચારીને મોહ ઓછો કરવો

विमुह्यसि स्मेरदृशः सुमुख्या, मुखेक्षणादीन्यभिवीक्षमाण ।
समीक्षसे नो नरकेषु तेषु, मोहोद्भवा भाविकदर्थनास्ता: ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"વિકસિત નયનવાળી અને સુંદર મુખવાળી સ્રીઓના નેત્ર, મુખ વગેરે જોઈ તું મોહ પામે છે, પણ તેના મોહને લીધે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી નરકની પીડાઓને તું કેમ જોતો નથી ?" (૬)

વિવેચન—દૂધ પીવાને લલચાયેલી બિલાડી દૂધને જ દેખે છે, પણ માથે ડાંગ લઈને ઊભેલા પુરુષને દેખતી નથી, ખોટો દસ્તાવેજ કરનાર તાત્કાલિક લાભને જ જુએ છે, પણ

ન્યાયાસન પરથી થનારા ન્યાયને પરિણામે થનારી મોટી જેલયાત્રા તરફ નજર રાખતો નથી, તેવી જ રીતે મોહાંધ પ્રાણી સ્ત્રીના સુંદર અવયવ અને રેશમી સાડી જ દેખે છે, પણ તેનાથી આ ભવ અને પરભવમા થનારી પીડાઓને વિચારતો નથી નરકના દુઃખોનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે તેની શીત, ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની વેદનાનુ સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાથી વાચતા મજબૂત હૃદયનો માણસ પણ કપી ઊઠે છે વળી, ક્ષેત્રવેદના ઉપરાત પરમાધામીકૃત વેદના પણ ઘણી તીવ્ર હોય છે આ ઉપરાત પરસ્પર નારકી જીવો અનેક ઉપઘાત કરે છે તે અન્યોન્યકૃત ત્રીજી વેદના પણ અતિ અસહ્ય છે આવી રીતે ક્ષણમાત્રના સુખની ખાતર દીર્ઘ કાળનુ મહાદુઃખ વહોરવુ પડે છે, તેનો હે ભાઈ! તું વિચાર કર (આ જ મુદ્દા ઉપર આખો શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ગ્રંથ લખાયેલો છે, તે વાચવાની ખાસ ભલામણ કરવામા આવે છે) (૬, ૪૦)

સ્ત્રીશરીર, સ્વભાવ અને ભોગ-ફળનુ સ્વરૂપ

अमेध्यभस्त्रा बहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलोद्यत्कृमिजालकीर्णा ।
चापल्यमायानृतवञ्चिका स्त्री, संस्कारमोहान्नरकाय भुक्ता ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"વિષ્ટાથી ભરેલી ચામડાની કોથળી, બહુ છિદ્રોમાંથી નીકળતા મળ (મૂત્રવિષ્ટા)થી મલિન, (યોનિમા) ઉત્પન્ન થતા કીડાઓથી વ્યાપ્ત, ચપળતા, માયા અને અસત્ય (અથવા માયામૃષાવાદ)થી ઠગનારી એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ સંસ્કારના મોહથી નરકમા જવા માટે જ ભોગવાય છે" (૭)

વિવેચન—સ્ત્રીશરીરનુ સ્વરૂપ ઉપર બહુ વિવેચનથી બતાવાઈ ગયુ આ શ્લોકમા કહે છે કે સ્ત્રી વિષ્ટાની કોથળી છે "યકૃત, વિષ્ટા, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને હાડકાથી ભરેલી, અને સ્નાયુઓથી વીંટી લીધેલી, બહારથી રમ્ય સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે" વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના શરીરના અગિયાર બાર દ્વારો નિત્ય વહ્યા કરે છે ટીકાકાર વાત્સ્યાયન શાસ્ત્રમાથી શ્લોક ટાકી બતાવે છે કે "સૂક્ષ્મ, મૃદુ, યોનિના મધ્ય ભાગમા રહેનારા અને લોહીમાથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓ સ્ત્રીઓને ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે" સ્ત્રીશરીર અપવિત્ર છે એ આટલી હકીકતથી સમજાય તેવુ છે અન્ય લૌકિક શાસ્ત્રોથી પણ તે અપવિત્ર છે એમ બતાવ્યું વિચાર કરનારને તો આ વાત વિચારમાત્રથી પણ સમજાય તેવી છે શાસ્ત્રમા જોઈએ તો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશમા લખે છે કે મુમુક્ષુ જીવ રાત્રે ઊંઘમાથી જાગી જાય તો વિચાર કરે કે વિષ્ટા, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિની બનાવેલી, બહારથી સુંદર લાગતી સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે કદાચ એ કોથળીમા જે હોય તેને બહાર કાઢ્યુ હોય, એટલે કે કોથળી ઉલટાવી નાખી હોય, તો તેનો ઇચ્છુક પુરુષ શિયાળ અને ગીધથી તેનું રક્ષણ કરવા ઊભો રહે! (એટલે

એ પદાર્થો તરફ પશુઓ ખેચાઈ આવે એવા પદાર્થો છે) સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રથી જ જ્યારે કામી જિતાઈ જાય છે ત્યારે કામદેવ શા માટે તદ્દન નામનુ શસ્ત્ર હાથમા લેતો નથી, અર્થાત્ ગમે તેવા શસ્ત્રથી પણ કામી જિતાઈ જશે, એને જીતવા માટે મોટા શસ્ત્રોની જરૂર પડશે નહિ

સ્ત્રીઓમા ચાપલ્ય, માયા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક હોય છે નૈતિક શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે "અસત્ય, સાહસ, માયા, મૂર્ખાઈ, લોભીપણું, અપવિત્રપણું, નિર્દયપણું—એટલા દોષો સ્ત્રીઓમા સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે" આપણો અનુભવ છે કે જૂના સસારમા અમદાવાદી કિનખાબ સારુ કજિયા થાય છે, ત્યારે સુધરેલા સસારમા ફ્રેન્ચ સિલ્ક સારુ કજિયા થાય છે, પરતુ વાત એમની એક જ છે ચાલુ જમાનાની ખરચાળ જિંદગીમા સ્ત્રીઓ કેટલે દરજ્જે જવાબદાર છે તે એક વિચારવા જેવો સવાલ છે ખાદી-પ્રચારમા સ્ત્રીવર્ગ કેટલો પછાત છે તેના કારણો ખ્યાલમા લેવા યોગ્ય છે

સ્ત્રીભોગનું ફળ શું થાય? વિષયાનદમા ધર્મભાવ તો રહે જ નહિ, તેમા પણ વિશેષે કરીને સ્પર્શેન્દ્રિયના ભોગમા તો મનઇંદ્રિય એકાકાર પ્રવર્તે ત્યારે જ આનદ થાય છે આનું પરિણામ શું આવે? શાસ્ત્રકાર ફરમાવી ગયા છે કે સાધુ જો સ્ત્રીનો સબધ કરે તો બહુ પાપ બાધે, જે પાપનુ વર્ણન સાભળતા કપારી થાય તેમ છે, અને સમક્તિથી પણ ભ્રષ્ટ થાય અને ગૃહસ્થને સ્ત્રીભોગ નરકગમન કરાવનાર થાય આવી રીતે જુઓ કે સ્ત્રીશરીરમા કાઈ પણ વખાણવા જેવુ નથી સ્ત્રીનો સ્વભાવ ઉક્ત પ્રકારનો છે અને તેને ભોગવવાથી પરિણામે આ ભવમા અને પરભવમા મહાદુખ થવાનું છે હવે આટલુ બતાવ્યા પછી શુ કરવુ જોઈએ તે મનમા જ સમજી જાઓ (७, ४१)

લલનામમત્વમોચનદ્વારનો ઉપસહાર અને સ્ત્રીની હીન ઉપમેયતા

निर्भूमिर्विषकन्दली गतदरी व्याघ्री निराह्वो महा
व्याधिर्मृत्युरकारणश्च लघ्नाऽनभ्रा च वज्राशनि ।
बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभू ,
प्रत्यक्षापि च राक्षसीति विरुदै स्याताऽऽगमे त्यज्यताम् ॥८॥ (शार्दूलविक्रीडित)*

"(સ્ત્રી) ભૂમિ વગરની (ઉત્પન્ન થયેલી) વિષની વેલડી છે, ગુફા વગરની વાઘણ છે, નામ વગરનો મોટો વ્યાધિ છે, કારણ વિનાનું મૃત્યુ છે, આકાશ વગરની વીજળી છે, સગા અથવા ભાઈઓના સ્નેહનો નાશ, સાહસ, મૃષાવાદ વગેરે સતાપોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

* सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम् ।
શાર્દૂલવિક્રીડિતમા ૧૯ અક્ષર હોય છે મ સ જ સ ત ત તથા ગ
———∪∪∪∪—∪—— —∪—— (१२-७)

છે અને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે આવા આવા ઉપનામો સ્ત્રીઓ માટે આગમમા આપવામા આવ્યા છે, માટે તેને તજી દો" (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે ગુફા વગરની વાઘણની બીક વધારે રાખવાનું કારણ છે ગુફામા રહેતી હોય તો તેટલી જ જગાએ બીક રહે છે, નહિ તો આખા જ ગલમા બીક રહે છે આવી રીતે સ્ત્રીની બીક આખા સ સારવનમા રહે છે. બાકીનો અર્થ સમજી શકાય તેવો છે (૮, ૪૨)

* * *

વિદ્વાન્ ગ્રંથકારે આ પ્રમાણે **સ્ત્રીમમત્વદ્વાર** પૂર્ણ કર્યું. સમતાના અધિકાર પછી તરત જ સ્ત્રીમમત્વદ્વાર લખવામા ગભીર આશય છે સ્ત્રી એ સ સાર છે, એના મમત્વના ફસાવાથી સસારની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે, તેટલી બહુધા બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી સ્ત્રીઓ માટે ગ્રંથકારે આટલુ બધુ લખ્યુ તેનો આશય એમ જણાય છે કે સર્વ પ્રકારના મોહ કરતા સ્ત્રી તરફનો મોહ પ્રાણીને બહુ બધનકર્તા થઈ પડે છે જેમ પુરુષોને સ્ત્રીઓ બધનરૂપ છે તેમ જ સ્ત્રીઓને પુરુષો બધનરૂપ છે આ અધિકારમા બતાવેલી હકીકત સ્ત્રીઓએ પુરુષોના સબધમા તેમ જ સમજવી વિશેષમા એટલુ પણ જણાય છે કે જોકે સ્ત્રીઓને મનોવિકાર વધારે હોય છે, છતા પણ પુરુષ કરતા ધારે તો સ્ત્રીઓ મન પર વધારે અકુશ રાખી શકે પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી લલચાશે નહિ, ત્યારે પુરુષને પીગળી જતા બહુ ઓછી વાર લાગશે સ્ત્રીશરીરબધારણ વગેરે કેટલાક કારણો એવા છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી આ આઠ ગાથામા સ્ત્રીના શરીરની અશુચિ તરફ ગ્રંથકારે બહુ ધ્યાન ખેચ્યુ છે આ ઉપરાત એક હકીકત એ છે કે પ્રેમ સ્વાભાવિક અને વિષયજન્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે વિષયજન્ય પ્રેમ યુવાવસ્થામા બળવાન હોય છે આવો પ્રેમ જ બહુધા દુનિયામા દેખાય છે અને તેથી કટલે દરજ્જે લેવાઈ જવુ એ વિચારવા યોગ્ય સવાલ છે **સુરીકાતા, નયનાવળી** વગેરેના પ્રેમ અને સ્વાર્થ તથા મનોવિકારતૃપ્તિ સ્ત્રીઓની કાળી બાજુ બતાવે છે દુનિયાનો અનુભવી માણસ જોઈ શકશે કે પ્રેમની પરિસીમા કયા કયા દોરાય છે અને સ્વાર્થસઘટ્ટન થતા કેવા દૂર બેસી જવાય છે સ્ત્રીસબધથી અથવા તન્નિમિત્તે ઘણા ખૂન અને ફોજદારી કેસો બને છે આવી રીતે સ્ત્રીસબધથી અનત સસાર વધે છે એ નિસદેહ છે

વિષયતૃપ્તિમા વાસ્તવિક કશો આનદ નથી, એ સર્વ સમજે છે; પણ મનોવિકારને તાબે થઈ આ પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે ખાસ કરીને જેઓ સ્થાને–અસ્થાને, વખતે-કવખતે વિષયાધીન જઈ જતા હોય તેઓએ તો બહુ જ વિચારવાનુ છે કદાચ સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ ન બને તોપણ પરસ્ત્રી તરફ નજર કરવામા અથવા તેની સાથે સબધ કરવામા તેના પતિને કેટલો અન્યાય કરાય છે તે બહુ વિચારવા જેવુ છે એવી જ સ્થિતિમા પોતાની બાનને મૂકવાથી તરત જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે સાધારણ વ્યવહારના

નિયમથી, આબરૂદાર ગૃહસ્થની ફરજ તરીકે પણ પરસ્ત્રીસબધનો તો વિચાર જ થવો ન જોઈએ દેખીતા સારા અને આબરૂદાર માણસો પણ જ્યારે આ ફદમા પડે છે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા, ધન અને શરીરની હાનિ કરે છે અને તેઓ પર સસારની અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે પોતાની સ્ત્રીનો સબધ કરવામા પણ વખત-સયોગ જોવા અને જેમ બને તેમ સકોચ કરવો મનમા ઇચ્છા તો નિરતર વિષયત્યાગની જ રાખવી

આ ઉપયોગી વિષય ઉપર શાસ્ત્રના ઘણા ગ્રથોમા લેખ છે તેને માટે ઇંદ્રિયપરાજયશતક, ઉપદેશમાળા, શૃગારવૈરાગ્યતરગિણી, ભવભાવના, પુષ્પમાળા વગેરે ગ્રથો જોવા ચાલુ જમાનાના બહારના દેખાવથી ફસાઈ જવુ નહિ અને આ જીવનનો કાઈક ઊચો હેતુ છે, સસારવૃદ્ધિ અને એશઆરામ સારુ આ જીવન નથી, એટલી સાધ્ય દૃષ્ટિ રાખી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામા આવશે તો તેનું ઝેર કાઈક મદ પડશે

इति सविवरण. स्त्रीममत्वमोचननामा द्वितीयोऽधिकार ॥

तृतीयोऽपत्यममत्वमोचनाधिकारः ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનના રસિક જીવોને સમતાની જરૂર છે અને તેના સાધનો પૈકી મમત્વત્યાગની પ્રથમ આવશ્યકતા છે સ્ત્રીઓ પછી આ પ્રાણીને પુત્રનું મમત્વ તજવું આકરું થઈ પડે છે, તેથી પુત્રપુત્રી પરના મમત્વનો ત્યાગ બતાવનાર આ ત્રીજું દ્વાર સંક્ષેપથી કહે છે

પુત્રપુત્રી બંધન છે તેનું દર્શન

मा भूरपत्यान्यवलोकमानो, मुदाकुलो मोहनृपारिणा यत् ।
चिक्षिप्सया नारकचारकेऽसि, दृढं निबद्धो निगडैरमीभिः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"તું પુત્રપુત્રીને જોઈને હર્ષઘેલો થા મા, કારણ કે મોહરાજા નામના તારા શત્રુએ તને નરકરૂપ બંદીખાને નાખવાની ઇચ્છાથી આ (પુત્રપુત્રીરૂપ) લોઢાની બેડી વડે તને મજબૂત બાંધ્યો છે" (૧)

વિવેચન—"પિતા અને માતા વચ્ચે સ્નેહબંધનરૂપ પુત્ર નામની સાંકળ નાખવામાં આવે છે" એમ કવિ ભવભૂતિ કહે છે પુત્રને જોઈને માણસ ગાંડોઘેલો થઈ જાય છે અને તેની સાથે બોલવામાં, તેને રમાડવામાં, એવી જાતની ચેષ્ટા કરે છે કે જાણે તે પોતે ગાંડો થઈ ગયો હોય વળી, બાળકની સાથે બાળક થઈ જાય છે પ્રસંગોપાત્ત ગ્રંથકર્તા તેને સમજાવે છે કે મોહરાજાએ આ બંધન કર્યું છે કેદમાં પડેલા માણસને કોઈ પણ પ્રકારનો આનંદ થતો નથી, તેને સુખ નથી, તેમ જ આ પુત્રબંધનથી તારી સર્વ સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે તારે દેશસેવા, પિતૃસેવા કે આત્મસેવા કરવી હશે તે પણ ઓછી થશે અથવા નહિ થઈ શકે આર્દ્રકુમાર ફરી દીક્ષા લેવા માટે જવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે પુત્રે કાચા સૂતરના બાર તાંતણા તેના પગ ફરતા વીંટ્યા, તેવા તાંતણા તો શું? પણ દર્શન માત્રથી પણ હાથીની સાંકળ તોડવાની શક્તિવાળા હોય એવા અને હજારો માણસોને ભારે પડે તેવા આર્દ્રકુમારથી તે કાચા સૂતરના તાંતણા તૂટ્યા નહિ, અને બાર વરસ વધારે ઘરમાં રહેવું પડ્યું પુત્રપુત્રીઓનું બંધન આવા પ્રકારનું છે।

મહાવૈરાગ્યભાવ જાગ્રત થતા કોઈ આસન્નસિદ્ધિ જીવને સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સ્ત્રી અને પુત્ર કેટલા બંધનરૂપ થાય છે, તે અનુભવસિદ્ધ છે આત્મધર્મ અને ઊંચા પ્રકારની ફરજ અદા કરવા જતા પુત્રધર્મ અને પતિધર્મને કાંઈ પણ બાધ આવે તો વધારે માન હમેશા આત્મધર્મને જ મળવું જોઈએ અને જનયજ્ઞ માટે પિતૃયજ્ઞ કે પુત્રયજ્ઞનો ભોગ આપવો પડે તોપણ સર્વ ધર્મને તે ઇષ્ટ જ છે (૧, ૪૩)

પુત્રપુત્રી શલ્યરૂપ છે તેનુ દર્શન

आजीवित जीव ! भवान्तरेऽपि वा, शल्यान्यपत्यानि न वेत्सि किं हृदि ?।
चलाचलैर्यैर्विविधार्त्तिदानतोऽनिशं निहन्येत समाधिरात्मन ॥ २ ॥ (वंशस्थ)

"હે ચેતન ! આ ભવમા અને પરભવમા પુત્રપુત્રી શલ્ય છે એમ તુ તારા મનમા કેમ જાણતો નથી ? તેઓ થોડી અથવા વિશેષ ઉમર સુધી જીવીને તને અનેક પ્રકારની પીડા કરી તારા આત્મસમાધિનો નાશ કરે છે" (૨)

વિવેચન—છોકરાઓ અનેક ઉપાધિના કારણ છે, તે ઉપરાત વળી માબાપને શલ્યભૂત છે જો ચળ એટલે ઓછા આયુષ્યવાળા હોય તો માબાપને શોક કરાવે છે અને જો વિધવા મૂકીને જાય છે તો તો શોકનો કાંઈ પાર જ રહેતો નથી જો **અચળ** એટલે વધારે આયુષ્યવાળા હોય છે તો કેળવણી, વેવિશાળ, લગ્ન, સંસારમા આગળ વધારવા વગેરે કાર્યોમા પિતાને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરનારા થાય છે તેમા પણ પુત્રને ઇચ્છા પ્રમાણે આગળ નહિ વધતો જોઈને પિતાને મનમા બહુ લાગી આવે છે વળી, તેઓ **ચળાચળ** એટલે ચચળ હોય તો કુકર્મો કરીને પિતાના ચિત્તને શાતિ રહેવા દેતા નથી વળી, અતિશયાર્થે દ્વિર્ભાવ લઈ ચળાચળનો અર્થ વિનશ્વર કરીએ તો તેવા પુત્રપુત્રીથી પણ શાતિ રહેતી નથી આવી રીતે પુત્રપુત્રીથી સર્વદા સમાધિનો નાશ તો થાય છે જ

પુત્ર કરતા પણ પુત્રીની બાબતમા વધારે ચિંતા રહે છે તેને ભણાવવી, સારો વર શોધવો અને તેના પુત્રપુત્રી સુધી દરેક પ્રસંગે પોતે હાથ લબાવવો અને કમનસીબ હોય તો તેના વૈધવ્યના દુખો જોવા—આ સર્વ અતકરણમા શલ્યરૂપ જ છે

આવી રીતે આ ભવમા અપત્યથી સમાધિનો નાશ થાય છે અને તે દુર્ધ્યાનના પરિણામે આવતા ભવમા પણ ઠરીને બેસવાનો વારો આવતો નથી આ શ્લોક જેને પુત્ર ન હોય તેણે ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે આ સબધમા આ અધિકારના છેવટના ઉદ્ગારોમાં વિશેષ સ્વરૂપ છે (૨, ૪૪)

આક્ષેપ દ્વારા પુત્રમમત્વત્યાગનો ઉપદેશ

कुक्षौ युवत्या कृमयो विचित्रा, अप्यस्रशुक्रप्रभवा भवन्ति ।
न तेषु तस्या न हि तत्पतेश्च, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"પુરુષનુ વીર્ય અને સ્રીનુ રક્ત, તે બન્નેના સયોગથી સ્રીની યોનિમા વિચિત્ર પ્રકારના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ઉપર સ્રીનો કે તેના પતિનો રાગ થતો નથી, ત્યારે પુત્રો ઉપર શા સારુ રાગ થાય છે?" (૩)

વિવેચન—એક જ સ્થાનમા સયોગને પરિણામે પુત્રપુત્રી અને બેઇંદ્રિય જીવો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર દુગચ્છા થાય છે આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે સ્થાન, સમય અને સજોગમા એકાકારતા છે, છતા પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમા આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવુ છે આ ઉપદેશ આક્ષેપથી કરેલો છે અને જોકે શબ્દો કર્કશ છે છતા પણ ઉપદેશના ગર્ભમા જે ઉચ્ચ ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે (૩, ૪૫)

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાના ત્રણ કારણો

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानन्त्यतो मिथोऽङ्गवताम् ।
सन्देहाच्चोपकृतेर्माऽपत्येषु स्निहो जीव ! ॥ ४ ॥　　　(आर्या)

"આપત્તિમા પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓનો દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સબધ અનત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સદેહ હોવાથી હે જીવ! તુ પુત્રપુત્ર્યાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા" (૪)

વિવેચન—પુત્રપુત્ર્યાદિના સ્નેહમા આસક્ત ન થવાના ત્રણ કારણો બતાવે છે

(૧) દુખમાથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી કર્મજનિત પાપોદય થવાથી આપત્તિ આવે છે, તેમાથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાઈ પણ ચાલતું નથી કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનુ વાસ્તવિકપણુ સમજાઈ જશે

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સબધ થાય છે દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્રી, પુત્રપણે અનત વાર ઉત્પન્ન થાય છે મમતાદ્વારમા આ સબધી ઘણુ વિવેચન થઈ ગયું છે, અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનુ આ એક મજબૂત કારણ છે, તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સદેહ છે અનેક પુત્રો તો પિતાની પહેલા જ દુનિયા તજી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ શોક અને ચિતાનું કારણ થઈ પડે છે કોણિકે પોતાના પિતા શ્રેણિકના શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રો ડોસાને કેવી રીતે હડધૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવા કેવા કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે જગતમા સુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી, રામ અને અભયકુમાર જેવા પણ છે,* પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડશે તે વીમો છે અને તે વીમાની ખાતર પોતાનુ આત્મસાધન ન કરવુ એ અનુચિત છે આ ત્રણ કારણથી અપત્યસ્નેહબદ્ધ થવુ નહિ બીજા કાવ્યને છેડે થયેલી શકાનુ અત્ર નિવારણ થઈ જાય છે (૪, ૪૬)

*　　　　*　　　　*

આવી રીતે ત્રીજુ **અપત્યમમત્વમોચન** દ્વાર પૂર્ણ કરવામા આવ્યુ છે પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવુ નહિ અને પુત્રપુત્ર્યાદિના બધનથી સસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે આ સબધમા વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો દુર્ધ્યાન કરવુ નહિ પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મુકાતા નથી, પણ ન હોય તેણે સતોષ રાખવો જોઈએ તેઓએ માનવુ કે દુનિયાની મોટી જજાળથી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમા દ્રવ્યવ્યય અને દેશસેવામા જીવન અર્પણ કરતા તેઓને કશી અડચણ નથી અત્યત દિલગીરી સાથે લખવુ પડે છે કે મનુષ્યવ્યવહારમા આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે ખાસ કરીને કેળવણીથી બેનસીબ રહેલા માણસો પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ શાસ્ત્ર અને સપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીવ પરણાવે છે અને આખો દિવસ દુર્ધ્યાન કર્યા કરે છે, આટલુ જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાનદો તો તેને માટે એક છતા બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે આને બદલે તો ભાઈનો અથવા સગોત્રનો કે બીજો ચાલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અશે સારુ છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી બાકી, એક સ્ત્રીની હયાતીમા બીજી સ્ત્રી કરવામા તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકતી નથી તેથી તેના ભર્તારો તેની નબળાઈનો ગેરલાભ લે છે પણ આવુ સ્વાર્થીપણુ હવેના જમાનામા ચાલવાનુ નથી પુત્રવાનને શુ સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી તેમા બિલકુલ સુખ નથી, પણ દૂરથી જોતા બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિંમત નથી, પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિદગીને નિષ્ફળ માને છે આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેફ છે તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે અપત્ય પર સ્નેહ રાખી સસારયાત્રા વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી ચોથા શ્લોકમા જે ત્રણ કારણો બતાવ્યા છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે આ અધિકારમા સર્વથી ઓછા શ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સક્ષેપમા સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે

इति सविवरणोऽपत्यममत्वमोचननामा तृतीयोऽधिकार ॥

---

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે, તેથી જ પ્રથમનાં 'સદેહ' શબ્દ મૂકે છે, જ્યારે પ્રથમની બે બાબતમા નિર્ણય બતાવે છે

"પુરુષનુ વીર્ય અને સ્ત્રીનું રક્ત, તે બન્નેના સંયોગથી સ્ત્રીની યોનિમા વિચિત્ર પ્રકારના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ઉપર સ્ત્રીનો કે તેના પતિનો રાગ થતો નથી, ત્યારે પુત્રો ઉપર શા સારુ રાગ થાય છે?" (૩)

વિવેચન—એક જ સ્થાનમા સયોગને પરિણામે પુત્રપુત્રી અને બેઇદ્રિય જીવો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર દુગચ્છા થાય છે આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે સ્થાન, સમય અને સંજોગમા એકાકારતા છે, છતા પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમા આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવુ છે આ ઉપદેશ આક્ષેપથી કરેલો છે અને જોકે શબ્દો કર્કશ છે છતા પણ ઉપદેશના ગર્ભમા જે ઉગ્ર ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે (૩, ૪૫)

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાના ત્રણ કારણો

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानन्त्यतो मिथोऽङ्गवताम् ।
सन्देहाच्चोपकृतेर्माऽपत्येषु स्निहो जीव ! ॥ ४ ॥ (आर्या)

"આપત્તિમા પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓનો દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સબધ અનત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સદેહ હોવાથી હે જીવ! તું પુત્રપુત્રાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા" (૪)

વિવેચન—પુત્રપુત્રાદિના સ્નેહમા આસક્ત ન થવાના ત્રણ કારણો બતાવે છે

(૧) દુખમાથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી કર્મજનિત પાપોદય થવાથી આપત્તિ આવે છે, તેમાથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાઈ પણ ચાલતુ નથી કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનુ વાસ્તવિકપણું સમજાઈ જશે

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સબધ થાય છે દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રપણે અનત વાર ઉત્પન્ન થાય છે સમતાદ્વારમા આ સબધી ઘણું વિવેચન થઈ ગયુ છે, અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનુ આ એક મજબૂત કારણ છે, તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સદેહ છે અનેક પુત્રો તો પિતાની પહેલા જ દુનિયા તજી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ શોક અને ચિતાનુ કારણ થઈ પડે છે કોણિકે પોતાના પિતા શ્રેણિકના શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રો ડોસાને કેવી રીતે હડધૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવા કેવા કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે જગતમા સુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી, રામ અને અભયકુમાર જેવા પણ છે,* પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડશે તે વીમો છે અને તે વીમાની ખાતર પોતાનુ આત્મસાધન ન કરવુ એ અનુચિત છે આ ત્રણ કારણથી અપત્યસ્નેહબદ્ધ થવુ નહિ બીજા કાવ્યને છેડે થયેલી શકાનુ અત્ર નિવારણ થઈ જાય છે (૪, ૪૬)

* * *

આવી રીતે ત્રીજુ **અપત્યમમત્વમોચન** દ્વાર પૂર્ણ કરવામા આવ્યુ છે પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવું નહિ અને પુત્રપુત્રાદિના બધનથી સસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે આ સબધમા વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો દુર્ધ્યાન કરવુ નહિ પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મુકાતા નથી, પણ ન હોય તેણે સતોષ રાખવો જોઈએ તેઓએ માનવુ કે દુનિયાની મોટી જજાળથી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમા દ્રવ્યવ્યય અને દેશસેવામા જીવન અર્પણ કરતા તેઓને કશી અડચણ નથી અત્યત દિલગીરી સાથે લખવુ પડે છે કે મનુષ્યવ્યવહારમા આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે ખાસ કરીને કેળવણીથી બેનસીબ રહેલા માણસો પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ શાસ્ત્ર અને સપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીલ પરણાવે છે અને આખો દિવસ દુર્ધ્યાન કર્યા કરે છે, આટલુ જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાનદો તો તેને માટે એક છતા બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે આને બદલે તો ભાઈનો અથવા સગોત્રનો કે બીજો ચાલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અશે સારુ છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી બાકી, એક સ્ત્રીની હયાતીમા બીજી સ્ત્રી કરવામા તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકતી નથી તેથી તેના ભર્તારો તેની નબળાઈનો ગેરલાભ લે છે પણ આવુ સ્વાર્થીપણુ હવેના જમાનામા ચાલવાનુ નથી પુત્રવાનને શું સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી તેમા બિલકુલ સુખ નથી, પણ દૂરથી જોતાં બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિંમત નથી, પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિદગીને નિષ્ફળ માને છે આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેફ છે તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે અપત્ય પર સ્નેહ રાખી સસાર યાત્રા વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી ચોથા શ્લોકમા જે ત્રણ કારણો બતાવ્યા છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે આ અધિકારમા સર્વથી ઓછા શ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સક્ષેપમા સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે

इति सविवरणोऽपत्यममत्वमोचननामा तृतीयोऽधिकार ॥

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે તેથી જ ગ્રથકર્તા 'સદેહ' શબ્દ મૂકે છે જ્યારે પ્રથમની બે બાબતમાં નિશ્ચય બતાવે છે

चतुर्थो धनममत्वमोचनाधिकारः ॥

આ પ્રાણીને મોહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે અનેક પ્રકારના મોહમાં પૈસા અને સ્ત્રીપુત્રનો મોહ વિશેષ હેરાન કરે છે સ્ત્રી તથા પુત્રના મોહ સબંધી વિવેચન થઈ ગયું હવે તેનાથી જરા પણ ન ઊતરે તેવો, બલ્કે તેથી પણ વધારે રખડાવનાર ધનનો મોહ કેવો છે? કોને થાય છે? શા માટે થાય છે? તેનો પ્રતિકાર શો?—વગેરે સ્વરૂપયુક્ત ચોથો અધિકાર બતાવે છે—

પૈસા પાપના હેતુભૂત છે

या सुखोपकृतिकृत्त्वधिया त्वं, मेलयन्नसि रमा ममताभाक् ।
पाप्मनोऽधिकरणत्वत एता, हेतवो ददति संसृतिपातम् ॥ १ ॥ (रथोद्धता)

"લક્ષ્મીની લાલચમાં લેવાયેલો તું (સ્વ)સુખ અને ઉપકારની બુદ્ધિથી જે લક્ષ્મી મેળવે છે તે અધિકરણ હોવાથી પાપની જ હેતુભૂત છે અને સંસારભ્રમણને આપનારી છે" (૧)

વિવેચન—ધન મેળવતી વખતે પોતાને સુખ મેળવવાની અને સ્વજન, કુટુંબ, મિત્રાદિ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે (ગ્રંથકર્તા બહુ સારો ભાવ લઈને આ લખે છે, પરંતુ સત્ય હકીકત જોઈએ તો આવી બુદ્ધિ પણ બહુ થોડાને હોય છે ઘણા લક્ષ્મીવાનો તો પોતે સુખ ભોગવતા નથી, દાન દેતા નથી, માત્ર લક્ષ્મીની તિજોરી ઉપર ચોકી જ કર્યા કરે છે!) આવા હેતુથી મેળવાતી અને મેળવેલી લક્ષ્મી પણ કર્માદાન વગેરે અનેક પાપોથી ભરપૂર જ હોય છે અને એવા પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે અને પછી અનંતકાળ સુધી ઊંચો આવી શકતો નથી

મમ્મણ શેઠ પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું, છતાં પોતે તો તેલ ને ચોળા જ ખાતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત્રિએ વરસતા વરસાદમાં નદીના પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચીને પૈસા સારુ અનેક કષ્ટ વેઠતો હતો તે મરીને ક્યાં ગયો? નરકના જવાથી સંસારપાત જ થયો ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ તો ધન-પૈસા ખાતર અનેક જીવોનો નાશ કરવામાં આવે છે અને જેઓ પૈસા મેળવે છે તેઓ પોતાનો લોભ પૂરો પાડવા સારુ જ પૈસા મેળવે છે જુલિયસ સીઝર, પોમ્પી, મેરિયસ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટના ચરિત્રો એ જ

બતાવે છે અને છેલ્લા વખતમા બોઅર અને અગ્રેજોનુ યુદ્ધ અને જાપાન તથા રશિયાનુ યુદ્ધ પૈસાપ્રાપ્તિ માટે જ હતું એમ જણાઈ આવે છે ઇતિહાસમા લોહીની નદીઓ વહી છે તે સર્વ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જ બહુધા થયેલી હોય છે આવા કારણોથી **તીર્થંકર મહારાજ** તો થાળી ટીપી ટીપીને કહી ગયા છે કે ભાઈઓ ! પૈસાનો લોભ કરશો નહિ, પૈસાથી નરક બહુ નજીક આવે છે

અહીં ગ્રંથકર્તા સુખ મેળવવા ખાતર ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનુ પરિણામ બતાવે છે તે તદ્દન બધબેસતુ છે આપણે તેથી જરા આગળ વધીને જોઈશુ તો જણાશે કે ઘણી વખત તદ્દન હેતુ વગર જ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે સુખ તો ધન પ્રાપ્ત કરનારને મળતું જ નથી, કારણ તે તો પ્રવૃત્તિમા જ મગ્ન રહે છે, પણ જેને પોતાની પાછળ સતતિ ન હોય, થવાનો સભવ પણ ન હોય, પોતાનો ખરચ મર્યાદિત હોય, તેનાથી હજારોગણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તે પણ રાત્રિદિવસ મનની ધમાધમમા મચી રહે છે અને તેનું દ્રવ્ય કોણ ખાશે તેનો પૂરતો ખ્યાલ પણ કરતા નથી આવી રીતે આખા જીવનમા પૈસા-પૈસા કરી મરણના કાઠા નજીક આવી પહોચે છે ત્યારે જ તેને સમજાય છે કે પોતે બહુ ભૂલ કરી, હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ કરી પછી તેને જે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તેથી કાઈ લાભ થતો નથી આવી રીતે હેતુ વગર, માત્ર ધનના મોહથી જ, તે ધનને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પ્રાણી ગાડો થઈ જાય છે એ અતિ ખેદનો અને વિચાર કરવા યોગ્ય વિષય છે (૧,૪૭)

ધન ઐહિક અને આમુષ્મિક દુખ કરનાર છે

यानि द्विषामप्युपकारकाणि, सर्पोन्दुरादिष्वपि यैर्गतिश्च ।
शक्या च नापन्मरणामयाद्या, हन्तु धनेष्वेषु क एव मोह ॥ २ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"જે પૈસા શત્રુને ઉપકાર કરનારા થઈ પડે છે, જે પૈસાથી સર્પ, ઊંદર વગેરેમા ગતિ થાય છે, જે પૈસા મરણ, રોગ વગેરે કોઈ પણ આપત્તિઓ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા પૈસા ઉપર તે મોહ શો ?" (૨)

વિવેચન—વ્યવહારમા પૈસા કરને આસમાનમા ચઢાવી દેવામા આવે છે **सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्त**, 'વસુ વિના નર પશુ' વગેરે વ્યાવહારિક વાક્યો કેટલેક અશે આડે માર્ગે દોરનારા છે તે અત્ર બતાવે છે પ્રથમ પદમા બહુ મરમ ભાવ બતાવ્યો છે શત્રુ ધન લૂટી જઈ, અને તે જ ધનથી બળવાન થઈ, તારી સામે તે વાપરે છે પરશુરામે મહાસહાર કરી નક્ષત્રી (ક્ષત્રિય રહિત) કરેલી પૃથ્વી અને દોલત સર્વ **સુભૂમને** ભોગ પડયા પ્રતિવાસુદેવો મહામહેનત કરી ત્રણ ખડનુ રાજ્ય એકઠુ કરે છે તે વાસુદેવના ઉપભોગમા આવે છે, અને પ્રતિવાસુદેવનુ ચક્ર તેનુ પોતાનું જ માથુ છેદે છે આવી રીતે આપણા પૈસાથી આપણો શત્રુ પણ બળવાન થઈ શકે છે

બહુ લોભી પ્રાણીઓ મરણ પામીને પોતાના ધન ઉપર સર્પ કે ઊદર થાય છે, એવી વાત આપણે શાસ્ત્રમા વારવાર વાચીએ છીએ આ ભવમા જ નહિ પણ પરભવમા પણ

આટલુ દુ ખ દેનાર, નીચ જાતિમા (તિર્યંચમા) ગમન કરાવનાર પૈસાને માટે શું કહેવું અને તેના પર મોહ કેમ કરવો, તે વિચારના જેવું છે

રાજા, ચક્રવર્તી અને આખી દુનિયાને માથે લેનારા બીજા શૂરવીરો ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેઓના પૈસાએ તેઓને બચા યા નહિ, અને મોટા ધન્વતરિ વૈદ્યો કે ડોકટરો પણ બચાવી શકયા નહિ મોટા ધનવાનો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓને અસાધ્ય વ્યાધિમાથી પૈસા બચાવી શકતા નથી, તેમ બીજી આપત્તિમાથી બચાવવાને પણ ધન સમર્થ નથી આવી રીતે શારીરિક તેમ જ માનસિક, ઐહિક તેમ જ આમુષ્મિક અનેક દોષોના મૂળ પૈસા પર મોહ કેમ કરવો અને તેવા પૈસાથી આશા શી રાખવી ? નદ રાજાની સોનાની ડુ ગરીઓ પણ અતે કાઈ કામમા આવી નથી, એ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે (૨, ૪૮)

ધનથી સુખ કરતા દુ ખ વધારે છે

ममत्वमात्रेण मनःप्रसाद सुख धनैरल्पकमल्पकालम् ।
आरम्भपापै सुचिर तु दु ख, स्याद्दुर्गतौ दारुणमित्यवेहि ॥ ३ ॥ (ઉપજાતિ)

"આ પૈસા મારા છે એવા વિચારથી મનપ્રસાદરૂપ થોડુ અને થોડા વખતનું સુખ પૈસાથી થાય છે, પણ આરભના પાપથી દુર્ગતિમા લાબા વખત સુધી ભયકર દુ ખ થાય છે આ પ્રમાણે તું જાણ" (૩)

વિવેચન—"આ ઘર મારુ, આ ઘરેણા મારા, વગાવખાતામા આટલી રકમ જમે છે તે મારી" એવા માની લીધેલા મારાપણાના મમત્વથી મન જરા પ્રસન્ન થાય છે, અને તેવી મનની પ્રસન્નતામા આ જીવે સુખ માનેલુ છે વાસ્તવિક સુખનો અનુભવ ન હોવાથી આમા સુખ લાગે છે, પણ **તે સુખ માત્ર નામનુ છે** મનની શાતિમા અગાઉ જે સુખ બતાવ્યુ છે તે સુખ આગળ આનો કાઈ ગણતરી પણ નથી વળી, આ સુખ **બહુ થોડો વખત** રહે છે હાલ મનુષ્યનું બહુ તો સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો અનત કાળની પાસે તે કઈ લેખામા નથી વળી, આટલા અલ્પ સમયમા આરભાદિ વડે દ્રવ્ય મેળવીને જે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેને પરિણામે અસખ્ય વર્ષો સુધી નારકી અને નિગોદના દુ ખો ખમવા પડે છે શ્રી **ધર્મદાસ** ગણી કહી ગયા છે કે 'જે સુખની પછવાડે દુ ખ હોય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ' આ સસારમા પણ પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થ સ્થિતિમા રહેલો માણસ પછવાડેના પાચ વર્ષ જો દુ ખી થાય છે તો તેનું પ્રથમનું સુખ કાઈ ગણતરીમા પણ આવતું નથી

પૈસાથી સુખ કેવુ અને કેટલુ છે તેનુ તત્ત્વજ્ઞાન જાણ્યા પછી તને યોગ્ય લાગે તો તેના પર મોહ કરજે કેટલીક બાબતમા પ્રાકૃત લોકપ્રવાહથી ખેચાઈ જવુ યોગ્ય નથી દુનિયા જે દ્રવ્યવાનોને મહાસુખી ધારતી હોય તેના અત કરણને જઈને પૂછવું કે તેને ખરુ સુખ છે? દુનિયાના પાકા અનુભવીઓ કહે છે કે **પૈસાથી એકાત ઉપાધિ છે, સુખ હોય તો સતોષમા જ છે. અને ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ મનને આનદમા**

ગખનુ એ જ સુખ મેળવવાનો ઉપાય છે બાકી તો રાવણ, જરાસંધ અને ધવળશેઠના ચરિત્રોનો વિચાર કરવો, જેથી સુખનુ ખરુ તત્ત્વ સમજાઈ જશે (૩,૪૯)

ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવુ યુક્ત છે?

द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न, धर्मोऽपि सारम्भतयाऽतिशुद्ध ।
नि सङ्गतात्मा त्वतिशुद्धियोगान्मुक्तिश्रियं यच्छति तद्भवेऽपि ॥ ४ ॥ (ઇન્દ્રવજ્રા)

"ધનના સાધનથી દ્રવ્યસ્તવસ્વરૂપવાળો ધર્મ સાધી શકાય છે, પણ તે આરંભ યુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી, જ્યારે નિસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે અને તેથી તે જ ભવમા પણ મોક્ષલક્ષ્મી આપે છે" (૪)

વિવેચન—વિવિધ પ્રકારની પૂજા, બિંબપ્રતિષ્ઠા, સ્વામીવાત્સલ્ય, જિનમંદિર બંધાવવા, ઉપાશ્રય કરાવવા વગેરે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે દ્રવ્યની મદદ થી આ પ્રકાર બહુ સારી રીતે સાધી શકાય છે પુણ્યશાળીઓ મળેલ લક્ષ્મીનો ધર્મમાર્ગે વ્યય કરી મહાપુણ્યોપાર્જન કરે છે ગ્રંથકાર કહે છે કે આ પ્રકારના ધર્મમા પણ આરંભ થાય છે, કારણ કે પટ્કાય જીવનુ મર્દન થાય છે, તેથી આ પ્રકારનો ધર્મ અતિશુદ્ધ નથી ધ્યાન રાખો કે અતિશુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો છે જ પણ તેવો ધર્મ કરવાને નિમિત્તે દ્રવ્ય મેળવવું યુક્ત નથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ પણ અષ્ટકજીમા કહ્યું છે કે—

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा, तस्यानीहा गरीयसी ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य, दूरादस्पर्शन वरम् ॥

"ધર્મને માટે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતા તેની ઇચ્છા ન જ કરવી એ વધારે સારુ છે પગે કચરો લાગ્યા પછી તેને ધોઈને સાફ કરવા કરતા દૂરથી કાદવનો સ્પર્શ ન જ કરવો, એ વધારે સારુ છે"

બાકી, મળેલ દ્રવ્યનો તો ધર્મમાર્ગે જ વ્યય કરવો આ ભાવ નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે દ્રવ્યસ્તવ યુક્ત ધર્મથી લાંબે કાળે મુક્તિ મળે છે, ત્યારે નવવિધ પરિગ્રહથી નિસંગ થયેલા જીવો તે જ ભવમા જન્મ જરા મરણ રહિત અચ્યુતપદ પ્રાપ્ત કરે છે નિસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિશુદ્ધ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવા વિચાર કરવો નહિ, પુનરાવર્તન કરીને કહેવામા આવે છે કે આ શ્લોકનો ભાવ બરાબર વિચારવો દ્રવ્યસ્તવને જરા પણ નબળુ પાડવાનો વિચાર ગ્રંથકર્તાનો નથી, પણ ધર્મમા પ્રધાનતા નિસંગતાની છે તે બતાવવાનો છે દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ તો છે જ

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગ હોય છે તેમાના કોઈ લાંબા, કોઈ વાંકાચૂકા અને કોઈ સીધા-નજીક હોય છે જેમ આપણે મુંબઈથી સુરત જવુ હોય તો પ્રાગબોટથી બેસીને સીધા પણ જવાય, અથવા મુંબ[illegible] ટ્રામગાડીમા બેસીને જવાય અથવા રસ્તામાર્ગે જવાય અથવા બીજે અને [illegible] જવાય, જેમ કે પ્રથમ કરાંચી જાવ,

ત્યાથી જાફ્રાબાદ થઈ ઘોઘે આવી ભગવાડાડીએ જઈ ત્યાથી સૂરત જાય એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ કેટલાકને સીધો પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાક નગમા ચક્કર લે છે દ્રવ્યસ્તવ એ પ્રમાણે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ જ છે, તેનુ સુકાન અગાઉ દિશામા મુકાયેલુ છે, માત્ર તે લાબો માર્ગ છે, પણ વિમાર્ગ કે અપમાર્ગ નથી દ્રવ્યસ્તવને નરમ પાડવાની કેટલીક વાર વિચારણા જોવામા આવે છે અને ખાસ કરીને કાઈક શરમથી અને કાઈક અવકાશના અભાવથી આ કાળમા તે વૃત્તિ વિશેષ દેખાતી જાય છે, જ્યારે અગાઉના વખતમા તે જ વૃત્તિ ડોળઘાલુ અધ્યાત્મીઓ તરફથી બહાર પડતી હતી, તેથી અત્ર તે બાબતનું વસ્તુ સ્વરૂપ શુ છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે

કેટલાક માણસો અન્યાય કે અપ્રામાણિકપણાથી દ્રવ્ય મેળવતા વિચાર કરે છે કે પૈસા મેળવીને ધર્મમાર્ગે તેનો વ્યય કરશુ આ વિચાર તદ્દન ખોટો છે અને શાસ્ત્રકાર એવા નિમિત્ત માટે ધન મેળવવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે મહાઆરભ, કર્માદાન અને ક્ષુદ્ર વ્યાપાર કરી તેનાથી જે ધન મળશે તેનો ધર્મમાર્ગે ખર્ચ કરશુ એવો કેટલાક પ્રાણીઓ વિચાર કરે છે, તે જૈન શાસ્ત્રનુ રહસ્ય સમજનારને તદ્દન વિપરીત લાગે છે આ શ્લોકનો ખાસ ઉદ્દેશ દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાએ ભાવસ્તવની મુખ્યતા કેટલી છે તે બતાવવાનો છે અને આ ઉપદેશ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે દ્રવ્યસ્તવ સાધવા ધનોપાર્જન કરી સસારમા પડ્યા રહેવાનો અથવા ભાવસ્તવ ન આદરવાનો વિચાર કરનારાઓને, **મહાનિશીથ** સૂત્રમા બતાવેલા વિચારો અનુસાર, આ શ્લોક લખાયેલો છે એમ એક વિદ્વાન મુનિમહારાજ આ પ્રસગ માટે જણાવે છે આ શ્લોક સાથે નીચેનો શ્લોક વાચવો અને શ્લોકમા આવેલ **અતિશુદ્ધ** શબ્દ પર ને ગ્રથકર્તાની અપેક્ષા પર ખાસ ધ્યાન આપવુ (૪, ૫૦)

મળેલ ધનનો વ્યય ક્યા કરવો ?

क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैर्मेलितै॰ सनिधिभिस्तनुभाजाम् ।
क्लेशपापनरकाभ्यधिक स्यात्को गुणो न यदि धर्मनियोग॰ ॥ ५ ॥ (स्वागतावृत्त)

"મળેલા અથવા મેળવેલા ક્ષેત્ર, વસ્તુઓ (ઘર વગેરે), ધન, ધાન્ય, ગાય, ઘોડા અને ભડારોનો ઉપયોગ જો ધર્મનિમિત્તે ન થાય તો તેથી ક્લેશ (દુ ખ), પાપ અને નરકથી બીજો શો વધારે ગુણ થાય ?" (૫)

વિવેચન—ઘણા પુણ્યવાન જીવોને પૈસા મળે છે ત્યારે વધારે મેળવવા અને મળેલાનુ રક્ષણ કરવા શ્રમ કરે છે અને અનેક આશ્રવો સેવે છે દ્રવ્ય વડે કુટુબમા કકાસ થાય, તેથી દુર્ધ્યાન થાય છે અને દુર્ધ્યાન વડે દુર્ગતિ થાય છે, ત્યારે ધનનો લાભ શો ? સાત ક્ષેત્ર, ગરીબ બધુઓને આશ્રય, સ્ત્રીકેળવણી, ઊચી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી કે સસ્કૃત કેળવણીને ઉત્તેજન, નિરવદ્ય ઔષધશાળાઓ, સ્કૂલ, બોર્ડિંગ, પારિભાષિક અભ્યાસગૃહો અને અનાથાલય વગેરે ખરેખરી (સખાવત charity)ના ખાતાઓમા

જો દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો જ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાય બાકી, પૈસાના પૂજારી થવુ અને તેના ફરતી ચોકી કર્યા કરવી કે મોજશોખ માણવા, એથી કાંઈ લાભ નથી, એટલુ જ નહિ પણ એકાત હાનિ જ છે

આ બન્ને શ્લોકોને સાથે વાચવાથી જણાય છે કે ધનની ઇચ્છા રાખવી નહિ, તેની પાછળ ગાડા થઈ જવુ નહિ, ચાલુ સ્થિતિમા સતોષ પકડવો, અને મળેલ પૈસાનો સારી રીતે જનસુધારણા અને કોમસુધારણામા વ્યય કરવો ધર્મમાર્ગે ધનનો વ્યય કરવો તે સારુ છે, પણ નિસગ થઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે તેથી વધારે સારુ છે, અને ત્યાગ કરવા માટે ધન કોઈ જાતની અટકાયત ન કરી શકે, તે યાદ રાખવાનુ છે

ધનનો વ્યય કરવાની બાબતમા કમનસીબે જોઈએ તેવુ ધ્યાન અપાતુ નથી જે ખાતાઓને મદદની જરૂર ન હોય ત્યા ઢગલા થાય છે અને ખાસ બગડી જતા ખાતા ઓની સભાળ લેવાતી નથી ભૂખથી જેમ મરણ થાય છે તેમ જ અતિ ખોરાક ખાવાથી પણ વિશૂચિકા થઈ મરણ થાય છે, એ સમજવાનુ છે શાસ્ત્રકારનુ પણ ફરમાન છે કે જે કાળે જે ક્ષેત્ર સીદાતુ હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવુ જૈનોની સખ્યામા વધારો કરવો, તેઓને બરાબર રીતસરનુ જ્ઞાન આપવુ, નિરુદ્યમીને ઉદ્યમે ચઢાવવા અને આવતા જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવુ જૂનુ અને નવીન સાહિત્ય તૈયાર કરી રાખવુ એ ચાલુ ખાસ જરૂરના વિષયો છે આવા જરૂરના ખાતા તરફ ધ્યાન અપાતું નથી અને ખાની વરઘોડા વગેરેમા મોટી રકમ ખરચાઈ જાય છે સુજ્ઞ બધુઓએ ધર્મમાર્ગે ધનવ્યય કરતી વખતે પણ વિચાર રાખવાની બહુ જરૂરિયાત છે વિવેકથી ખરચેલ પૈસો રૂપિયાનું કામ કરે છે અને વિવેક વગર વાપરેલ રૂપિયો પથ્થર કે રણમા પડેલ વરસાદ પેઠે અથવા અરણ્યરુદન પેઠે ફળરહિત થાય છે, આ વાત ધ્યાનમા રાખવાની બહુ જરૂર છે (૫, ૫૧)

ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ, તેને તજી દેવાનો ઉપદેશ

आरम्भैर्भरितो निमज्जति यत प्राणी भवाम्भोनिधा
वीहन्ते कुनृपादयश्च पुरुषा* यन च्छलाद् बाधितुम् ।
चिन्ताव्याकुलताकृतेश्च हरते यो धर्मकर्मस्मृतिं,
विज्ञा ! भूरिपरिग्रहं त्यजत तं भोग्य परै मायरा ॥ ६ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"આરભના પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી જે ધનને લીધે સસારસમુદ્રમા ડૂબે છે, જે ધનના પરિગ્રહથી રાજા વગેરે પુરુષો છિદ્ર જોઈને દુખ દેવાને ઇચ્છે છે, અનેક ચિતામા આકુળવ્યાકુળ રાખીને જે પૈસા ધર્મકાર્ય કરવાનુ તો યાદ આવવા દેતા જ નથી અને ઘણે ભાગે જે પારકાના જ ઉપભોગમા આવે છે, તેવા એ પૈસાના મોટા સગ્રહને હે પડિતો, તમે તજી દો !" (૬)

---

* पुरुष એવો ક્વચિત્ પાઠ છે, તે પરિગ્રહવત પુરુષને ઉદ્દેશે છે એમ તેનો ભાવ સમજવો.

વિવેચન—સમાન દષ્ટિયે છે ભારે વહાણ જેમ દરિયામા ડૂબી જાય છે તેમ પાપથી ભારે થયેલ જીવ સસારસમુદ્રમા ડૂબી જાય છે પૈસા કમાવામા, તેનુ રક્ષણ કરવામા અને અકાય ા વ્યય કરવામા અનેક આરભ કરવા પડે છે, આરભથી પાપ થાય છે અને પાપથી આત્મા ભારે થાય છે, માટે પસા સસારભ્રમણનો જ હેતુ છે

રાજાઓ અગાઉના વખતમા પૈસા ખૂચવી લેતા હતા અને તેમ કરવા માટે દ્રવ્ય વાનના છિદ્ર જોયા કરતા હતા આવા ભયમા ગૃહસ્થોને હમેશા રહેવુ પડતુ અને તેટલા માટે પૈસા હોય તોપણ ગરીબાઈનો દેખાવ કરવો પડતો હતો અત્યારે પણ ચોર, લુચ્ચાઓ અને સોનેરી ટોળીવાળાથી તથા ઇન્કમટેક્સથી પૈસાદારોને ડરવાનું રહે છે

પૈસાના વિચારમા આ પ્રાણી એટલો બધો લુબ્ધ થઈ જાય છે કે પોતાના પુત્રધર્મ, પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, ભક્તધર્મ વગેરે ધર્મો તદ્દન ભૂલી જાય છે પૈસાના વિચારમા જ તેને મજા આવે છે પૈસા કેમ રળવા, કેમ વધારવા, કેમ ખરચવા વગેરે વગેરે બાબતો તેના મન પર એટલી ચોટી જાય છે કે તે પોતાનો સર્વ ધર્મ ત્યજી દે છે, તેને ધર્મનુ નામ પણ યાદ આવતુ નથી

ધન તજી દેવાના ત્રણ કારણો કહ્યા **પરભવમા દુર્ગતિ, આ ભવમા ચાલુ ભય અને ધર્મવિમુખતા,** તે કરતા પણ ચોથુ કારણ વધારે મજબૂત છે તે એ છે કે **પેદા કરેલા પૈસા ઘણે ભાગે બીજાના જ ઉપભોગમા આવે છે.** પૈસા પેદા કરનારા તો આખી જિંદગી વેઠ કરે છે મોટો વારસો મૂકી જનારા પોતે સુખ ભોગવતા નથી, છોકરા હોય છે તો તે સુખ ભોગવે છે, નહિ તો બીજા માલેક થાય છે ખાસ કરીને કૃપણના ધનનુ તેમ જ થાય છે નીતિશાસ્ત્રમા કહે છે કે—

कीटिकासञ्चित धान्य, मक्षिकासञ्चित मधु ।
कृपणे सञ्चित वित्त, परैरेवोपभुज्यते ॥

"કીડીએ ભેગુ કરેલુ અનાજ, માખીએ સગ્રહ કરેલુ મધ અને કૃપણ પુરુષે એકઠુ કરેલુ ધન પારકા વડે જ ભોગવાય છે"

આ ચાર કારણોનો મનથી સમજપૂર્વક વિચાર કરો તો ધન ઉપર મોહ શુ રહે? આવો વિચાર તો કરો તમારી પાસે પાચ કે ચાર લાખ રૂપિયા હોય, તો તેથી મોહ પામી જશો નહિ **શાલિભદ્રને** ઘેર દેવતાઈ આભૂષણાદિની દરરોજ નવાણુ પેટીઓ ઊતરતી, તોપણ તેને લાગ્યુ કે પોતાને માથે રાજા છે, માટે આ સસાર અસાર છે તો તમારા બે પાચ લાખ તે શી ગણતરીમા છે? તમે સામાન્ય સ્થિતિના હો તો ધનનો ત્યાગ બહુ મુશ્કેલ નથી ધનથી લાભ કાઈ પણ નથી કોણ જાણે કેવા અનાદિ પ્રવાહથી આ જીવ લોભમા તણાતો જ જાય છે અને પૈસાનો ત્યાગ કરતા વિચાર કરે છે કે મારાથી આના વગર રહેવાશે કે કેમ? પણ ભાઈઓ! ઉપર લખેલા અને બીજા અનેક દોષોથી ભરેલા પૈસાને તજી દો પૈસા તજી દેવા તે તમે ધારો છો તેટલુ મુશ્કેલ નથી કોઈ પણ વસ્તુનો

વિયોગ થાય ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણે તે વગર ચાલશે જ નહિ, પણ વસ્તુત તે વગર ચાલે છે એ જ નિયમ પૈસા માટે પણ સમજવો (૬, ૫૨)

સાત ક્ષેત્રમા ધન વાપરવાનો ઉપદેશ

क्षेत्रेषु नो वपसि यत्सदपि स्वमेतद्‌-यातासि तत्परभवे किमिदं गृहीत्वा ?।
तस्यार्जनादिजनिताघचयार्जितात्ते, भावी कथ नरकदुःखभराच्च मोक्ष ॥ ७ ॥ (वसन्ततिलका)

"તારી પાસે દ્રવ્ય છે, છતા પણ તુ (સાત) ક્ષેત્રમા વાપરતો નથી, ત્યારે શુ પરભવે ધનને તારી સાથે લઈ જવાનો છો? વિચાર કર કે પૈસા મેળવવા વગેરેથી થયેલા પાપસમૂહથી થનારા નારકીના દુખોથી તારો મોક્ષ (છુટકારો) કેમ થશે?" (૭)

વિવેચન—પ્રાપ્ત કરેલા પૈસા પરભવમા સાથે આવતા નથી વળી, તેને પેદા કરવામા, જાળવવામા અને તેનો વ્યય કરવામા અથવા નાશ થતા અનેક દુખપરપરા થાય છે અને પરભવમા હીનગતિ થાય છે હવે ત્યારે કરવુ શુ? કરવાનુ એ જ છે કે પ્રાપ્ત થયેલ પૈસાનો શુભ રસ્તે વ્યય કરવો દ્રવ્ય વાપરવાના અનેક રસ્તા છે જિનબિબસ્થાપન, જિનદેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર, પુસ્તકો લખાવવા, છપાવવા, તેમનુ રક્ષણ કરવુ અને પુસ્તક ભડારો કરવા, લાયબ્રેરી કરવી તથા કેળવણીનો પ્રસાર કરવો, સાધુસાધ્વીઓ, સ્વામી ભાઈઓ અને બ્હેનોનો ઉત્કર્ષ કરવો, અનાથનુ પ્રતિપાલન કરવું અને શાસનની શોભા વધારવી—આવા આવા અનેક ઉપયોગી સ્થાનો છે તેમા જે જે સ્થાનકે આવશ્યકતા લાગતી હોય અને જે સ્થાનકે વ્યય કરવો સમજણપૂર્વકનો ને ડહાપણભરેલો લાગતો હોય, તે સ્થાનકે વ્યય કરવો દ્રવ્ય વ્યય કરવામા લોકોની આધુનિક સ્થિતિ અને જરૂરિયાત પર ખાસ ધ્યાન આપવુ આ સાથી ઉત્તમ ભાવનાથી દ્રવ્ય વ્યય કરવામા આવે તો સસારદુખથી છૂટવાનુ જલદી બને તેમ છે શાસ્ત્રકારનુ ખાસ ફરમાન છે કે **સાત ક્ષેત્રમા ધનનો વ્યય કરવો, તેમા પણ જે ક્ષેત્ર સીદાતુ હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવુ** જમણવાર કરવાની આ જમાનામા ઘણા માણસો સમજીને-વિચારીને ના પાડે છે તેઓને લાડવા કડવા લાગતા નથી, પરતુ તેઓ સમજે છે કે જમણવાર કરતા શ્રાવકોની સ્થિતિ સુધારવાની, તેઓને ઉદ્યમે ચઢાવવાની અને અભણને ભણાવવાના સાધનો યોજી આપવાની, જૈન પ્રજાને બીજી પ્રજાઓની સપાટી પર મૂકવાની પ્રથમ જરૂરિયાત છે, તેવી જ રીતે જિનમદિરો વધારવા કરતા તેમની પૂજા કરનારાઓને વધારવાની અને જે દેરાસરો છે તેમને જાળવનારા ઉત્પન્ન કરવાની વધારે જરૂરિયાત છે આ વિચાર સશાસ્ત્ર છે એમ તમને જણાય તો તમારે પણ તેનો આદર કરવો, ફક્ત લોકપ્રવાહથી ખેચાઈ જવુ નહિ જ્યારે આવી રીતે વિચાર કરીને ધનનો વ્યય કરવામા આવશે ત્યારે બેવડો લાભ થશે

કેળવાયેલા તથા બિનકેળવાયેના બધુઓ પૈકી જેમણે કઈ પણ શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન સપાદન કર્યું હશે તેઓને સહજ માલૂમ પડશે કે સાત ક્ષેત્ર એ ધર્મનો ઊડો અને મજ

ખૂબ પાયો છે તેમા પૈસાનો ગમે તેમ વ્યય કર્યો તે જેમ ગેરવાજબી છે, તેમ જ તેમાના કોઈ પણ ક્ષેત્ર તરફ—અને ખાસ કરીને સીદાતા ક્ષેત્ર તરફ—ધ્યાન ન અપાય તે પણ ગેરવાજબી છે સાત ક્ષેત્રમા આપણી મહાન સંસ્થા કોન્ફરન્સના સર્વ મુખ્ય ઠરાવોનો સાર આવી જાય છે શ્રી જિનબિંબ, જિનચૈત્ય, જ્ઞાન, સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્ર છે અને તેના ઉદ્ધાર, અભ્યુદય, ઉન્નતિ માટે બનતો પ્રયાસ કરવો, પોતાનુ તન, મન અને ધન તેમા રોકવુ, તેમા અર્પણ કરવુ, તેની સાથે જોડી દેવુ એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુની પ્રથમ ફરજ છે અને તેમા પણ અગાઉ જણાવ્યુ છે તે જ પુનરાવૃત્તિ કરીને કહેવામા આવે છે જે ક્ષેત્રને મદદની વિશેષ જરૂર હોય તેને વધારે પોષવુ, તે ક્ષેત્રમા ધનાદિકનો વિશેષ વ્યય કરવો અગાઉ દૃઢશ્રદ્ધા જાગૃત કરવા દેરાસરો તથા પ્રતિમાજીઓ વગેરેની જરૂર વિશેષ હતી, હાલ જ્ઞાનયુગ હોવાથી કેળવણીના સાધનોની વિશેષ જરૂર છે એ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા રાખી અપેક્ષા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિચારી યોગ્ય ક્ષેત્રમા ધનનો વ્યય કરવો (૭, ૫૩)

આવી રીતે ધનમમત્વમોચનદ્વાર પૂર્ણ થયુ આ ધનનો વિષય બહુ જ ઉપયોગી છે, એ સમજાવવાની જરૂર નથી ગ્રન્થકર્તાએ વિષય લીધો છે તે પ્રમાણે તેના બે ભાગ થઈ શકે છે શરૂઆતમા ધન ઉપર મમતા ન રાખવાના કારણો વિગતવાર બતાવ્યા છે અત્ર જે કારણો બતાવ્યા તે પર પ્રાણી વિચાર કરે તો તેના ચક્ષુ ઉઘડ્યા વગર રહે નહિ ચોથા શ્લોકમા જે તત્ત્વજ્ઞાન બતાવ્યુ છે તે બહુ ઉપયોગી છે અને ત્રીજા શ્લોકમા કહ્યું છે કે **ममत्वमात्रेण मन प्रसादसुखम्** આ વાક્ય બહુ રહસ્યથી ભરપૂર છે ટૂકામા કહીએ તો, પ્રથમના ચારે શ્લોકોમા જે કારણો બતાવ્યા છે, તે બહુ વિચારવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે વિષયના બીજા ભાગમા મળેલા ધનનો યોગ્ય માર્ગે વ્યય કરવા સૂચના કરી છે અને તે સબધમા કેટલુક ઉપયોગી જ્ઞાન આપ્યુ છે મુખ્ય ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ ધનત્યાગનો જ છે, પણ કદાચ તદ્દન મમત્વ છૂટી શકે નહિ, તો પછી શુભ માર્ગે વ્યય કરવાનુ કહ્યુ છે

બંધુઓ! આ સંસારમા અનેક પ્રકારે રખડાવનાર સ્ત્રી અને ધન એ બે વસ્તુઓ છે એમના ઉપર રાગ એવા પ્રકારનો થાય છે કે તેનુ વર્ણન જ્ઞાનીઓ પણ પૂરેપૂરુ આપી શકતા નથી આમા ધન ઉપરનો સ્નેહ વધારે સખ્ત છે કે સ્ત્રી ઉપરનો વધારે સખ્ત છે તે કહેવુ મુશ્કેલ છે સ્ત્રી ઉપરનો સ્નેહ મોટી ઉમરે શરૂ થઈ થોડા વર્ષમા ઓછો થઈ જાય છે, પણ જેટલો વખત રહે છે તેટલો વખત તેનો રસ (intensity) બહુધા વધારે હોય છે દ્રવ્ય પરનો મોહ દરરોજ વધતો જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામા તે પરાકાષ્ઠાએ પહોચે છે અને જિદગીને છેડે પણ છૂટતો નથી સામાન્ય રીતે મારુ પોતાનું તો માનવું એવુ છે કે દ્રવ્ય પરનો મોહ કદાચ સ્ત્રીમોહથી ચઢિયાતો હોય કે ન હોય, પણ તેથી ઊતરે તેવો તો નથી જ

કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રાણીને અમુક ઇરાદો હોય છે, પણ ધનપ્રાપ્તિમાં તો કોઈ પણ ઇરાદા વગર માત્ર પૈસાની ખાતર જ પૈસા મેળવવા યત્ન કરવામાં આવે છે પુત્રને મોટો વારસો આપવાનું પણ બહાનું જ છે આ દલીલના પુરાવામાં બે હકીકત જોવાની છે એક તો વગર પુત્રના અને પુત્ર થવાની આશા વગરના માણસો પણ એટલી જ ખટપટથી પૈસા પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના પૈસાનો શુભ માર્ગે પણ વ્યય કરતા નથી, અને બીજી એ કે જો આવતા ભવ માટે પૈસા રોકાઈ શકાતા હોય (investing of money) તો કોઈ પણ માણસ પુત્રને વારસો આપવાની દરકાર કરે તેમ નથી વળી, બીજું એ પણ જાણવા યોગ્ય છે કે દરેક કાર્યમાં અમુક હદ હોય છે એટલે કે અમુક વખત પછી અને અમુક પ્રાપ્તિ થયા પછી તે કાર્ય પૂરું થયું ગણાય પૈસાની બાબતમાં આ નિયમ પણ જુદો પડે છે હજાર મળે લાખની અને લાખ મળે કરોડની ઉત્તરોત્તર ઇચ્છા વધતી જ જાય છે વધતી ઇચ્છા અનુસાર કાર્યધુરામાં જોડાઈ જીવન પૂર્ણ થાય છે, પણ પૈસા કમાવાનું કાર્ય કદી પણ પૂરું થતું નથી કોઈ પણ કામ કરવાનો અમુક હેતુ હોય છે અને અમુક સાધ્ય હોય છે, પ્રયોજન અને સાધ્ય વગર તો સાધારણ અક્કલ વાળો માણસ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, ત્યારે ધન પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ અને સાધ્ય શું ? જરા વિચારો અનાદિ પદ્ધતિથી તણાઈ ન જાઓ ધન ખાતર ધન મેળવવામાં ઉત્સુક ન થાઓ, પણ જરા આગળપાછળ નજર કરો તમે ડાહ્યા માણસ છો તમારે પગલે અનેક માણસ ચાલતા હશે, માટે પ્રવૃત્તિ કરો, તેના હેતુ અને સાધ્ય ધ્યાનમાં લઈ કરો આ દૃષ્ટિથી વિચારશો ત્યારે જણાશે કે કાર્યસિદ્ધિના ઉપર જણાવેલા બન્ને નિયમો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિના પ્રયાસ વખતે ખોટા પડે છે

ધનપ્રવૃત્તિ નિર્હેતુક છે એ આપણે જોયું, અને તેથી જેઓ તેને ઇચ્છતા ન જ હોય તે વિશિષ્ટ પ્રશંસાને પાત્ર છે જેઓ શ્રાવક અવસ્થામાં છે તેમણે સર્વ ત્યાગની ઇચ્છા રાખવી અને સાથે ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ રાખવો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા ઇચ્છા રાખવી પણ તેમાં આસક્ત બની જઈ દુર્ધ્યાન થવા ન દેવું ચાલુ સ્થિતિમાં આનંદ પામવો, અને ખાસ કરીને કર્મના સિદ્ધાંતને તાબે થઈ જવું નહિ, પણ પુરુષાર્થ કરવો ગેરસમજૂતી ન થાય તેટલા માટે જણાવવાની જરૂર છે કે સંતોષ ને પુરુષાર્થને વિરોધ નથી, પણ દુર્ધ્યાન થાય, પૈસાની જપમાળા જપાય, પૈસા-પૈસાનું જ ધ્યાન રહે એવી સ્થિતિ ન થવા દેવી You may aspire but don't be dissatisfied with your present lot—તમે મોટા થવાની આશા-ઇચ્છા રાખો, પણ તમારા ચાલુ સંયોગથી અસંતોષી બનો નહિ

ધન મેળવ્યા પછી શું કરવું એ બાબતમાં ગ્રંથકારે વિવેચન કર્યું છે ધન મેળ

* ધનપ્રાપ્તિ તેના હેતુ વગેરે ઉપર આગળ 'તત્ત્વાર્થ'નો લેખ જુઓ 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' પુસ્તક ૨૨ આ વિષયના ઉપયોગી મુદ્દા અત્ર લખેલ ર્યા છે

વતા કેવા કેવા સંસ્કાર થાય છે તે પર જો ધ્યાન આપવામાં આવે તો ઉપદેશ લાગ્યા વગર રહે નહિ પૈસા માટે પરદેશગમન, નોકરી, ટાઢ, તડકા અને તીવ્ર વચનો સહન કરવામાં આવે છે પૈસા માટે ખુશામત કરવામાં આવે છે પૈસા માટે ખટપટ કરવામાં આવે છે અને પૈસા માટે અનેક વિડંબના સહન કરવામાં આવે છે જે કદર્થનાનો અંશ સહન કરવાથી મુનિમાર્ગમાં મોક્ષ મળે, તેવી કદર્થના પૈસા સારુ અનાદિ મોહમદિરામાં ચકચૂર થયેલ જીવ કરે છે, પણ વિચારતો નથી કે આ બધું શા સારુ? મૂઢ અવસ્થામાં અથડાઈ-પછડાઈ અનંત કાળ રખડ્યા કરે છે સિંદૂરપ્રકરમાં કહે છે કે 'ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિષમ અટવીમાં ભ્રમણ કરે છે, વિકટ દૂર દેશાંતરમાં ફરે છે, ગહન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે, બહુ દુઃખવાળી ખેતી કરે છે, કૃપણ પતિની સેવા કરે છે અને હસ્તીઓના સંઘટ્ટથી અપ્રવેશ્ય સંગ્રામમાં જઈ પ્રાણ આપે છે આ સર્વ લોભનું ચેષ્ટિત છે'

સુખ ક્યાં છે? પૈસાદારોની હવેલીમાં? રાજાના મહેલમાં? ચક્રવર્તીના આવાસમાં? ઇંદ્રના ઇંદ્રાસનમાં? કે બે ઘોડાની ગાડીમાં? વિચારીને જવાબ દેશો એ શરત છે જરા જુઓ, બહારના આડંબરમાં સુખ નથી સુખી લાગતા માણસોના હૃદય સળગી જતાં હોય છે ઘરમાં અનેક ખટપટ હોય છે અને મનમાં તો યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે સુખ સંતોષમાં જ છે, ચાલુ સ્થિતિને તાબે થવામાં જ છે ધન અસ્થિર છે, કોઈનું થયું નથી અને કોઈનું થવાનું નથી પ્રાયે વિદ્યા અને ધનને વેર છે જ્ઞાન વગર સુખ નથી અને પૈસાદારને સુખી માનવા એના જેવી બીજી મૂર્ખતા નથી

અનેક દોષોથી ભરપૂર ધવળ શેઠ, મમ્મણ શેઠ, સુભૂમ ચક્રી વગેરેને નરકમાં નાખનાર, એકાંત ઉપાધિથી ભરપૂર, મનની અશાંતિનું પ્રબળ સાધન, અનેક દુઃખનો વરસાદ વરસાવનાર, વિદ્વાનોથી અંધનું ઉપનામ મેળવનાર લક્ષ્મીનું સુખ ભોગવનાર ધનિકોને તે સુખ મુબારક હો! ચાલુ જમાનાના વિચિત્ર રંગથી ભરપૂર જિન્દગીમાં અને ખાસ કરીને સખ્ત પ્રવૃત્તિના મધ્યબિંદુ ગણાતા મોટા શહેરોના સુખી દેખાતા લોકોને જોઈ જરા પણ મૂંઝાવું નહિ, જરા પણ અફસોસ કરવો નહિ, તેઓને સુખી માનવા નહિ, કારણ કે તેઓના ખાસ નજીકના સંબંધમાં ગયેલાઓ જાણે છે કે તેઓ સુખી નથી આપણું સુખ આપણી પાસે જ છે અને આપણે તો પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ, શુદ્ધ વૃત્તિએ રહી, ધર્મમય જીવન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી, ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર જીવન ગાળવાનો આશય, ઉદ્દેશ અને ઇચ્છા રાખવી મનુષ્ય જીવનનો ઊંચો હેતુ પાર પાડવા સારુ મન પર અંકુશ રાખવાની અને લોભનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે

इति सविवरणो धनममत्वमोचननामा चतुर्थोऽधिकारः ॥

पंचमो देहममत्वमोचनाधिकारः ॥

આ ત્યાર સુધીની હકીકતથી જણાયુ હશે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનનો મોહ આ ણીને બહુ બધનકર્તા છે આ ત્રણ પ્રકારના મોહ સાથે શરીર પરનો મોહ પણ ંચારવા જેવો છે શરીર પરના મોહથી ફસાઈ પોતાનુ કર્તવ્ય ચૂકવુ નહિ અને શરીરને તિ નાજુક તબિયતવાળુ બનાવવુ નહિ, એવા ઉદ્દેશથી આ અધિકાર લખાયેલો છે

શરીરને પાપથી પોષવુ નહિ

पुष्णासि य देहमघान्यचिन्तयस्तवोपकार कमय विधास्यति ॥
कर्माणि कुर्वन्निति चिन्तयायतिं, *जगत्ययं वञ्चयते हि धूर्त्तराट् ॥ १ ॥ (वंशस्थ)

"પાપને અણવિચારતો જે શરીરને તું પોષે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકાર શે ? (તેથી તે શરીર માટે હિંસાદિક) કર્મો કરતા આવતા કાળનો વિચાર કર આ રીરરૂપ ધુતારો પ્રાણીને દુનિયામા છેતરે છે (૧)

વિવેચન—શરીરને પોષણ કરવા સારુ, તેને હીન ખોરાક અને ઉપચાર કરાવવા ડે છે અને તે માટે પૈસા પેદા કરવા પડે છે, હિંસા, અસત્ય વગેરે પાપો સેવવા પડે , શરીર ધીમે ધીમે નાજુક તબિયતનું બની જાય છે તેને સાબુ ચોળવા, પખા નખાવવા ને અખાદ્ય પદાર્થો દવારૂપે ખવરાવવા પડે છે આવી રીતે પોષણ કરેલુ શરીર પણ રાયે બદલો વાળતું નથી, વારવાર કટાળો આપ્યા કરે છે અને ઊલટુ ઘણી વખત ા રોગનુ ઘર થઈ પડે છે

વળી, આવા કર્મો કરતી વખતે પ્રાણીએ ભવિષ્ય કાળનો વિચાર કરવો જોઈએ રીરને જરા સુખ આપવા ખાતર જેના નામ ન આપી શકાય તેવી દવાઓ ખાતા છતા, . તો પોતાનુ ધાર્યું જ કામ કરે છે અને પરભવમા નીચ ગતિ થાય છે તે નફામા ડે છે વળી, આવા કર્મોથી પોષેલ શરીર પણ નાશ તો પામે જ છે, આપણે તેને પોતાનુ

---

* ચોથા પાદમા जगति ને બદલે કોઈ સ્થાનકે जगति એવો પાઠ છે તેનો અર્થ જગતના પ્રાણી ને એમ પ્રથમ હોઈ શકે પણ પ્રથમ પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે

અ ૧૨

માની બેઠા છીએ, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેમ નથી ખરેખર, વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા કહે છે તેમ, શરીરરૂપ ધુતારો સર્વ પ્રાણીઓને ઠગે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરને પાપી કાર્યથી પોષવુ નહિ, ધાર્મિક કાર્યમા ઉપયોગી થાય છે તેથી તેને જોઈતો નિરવદ્ય ખોરાક આપી મમત્વ વગર પાળવુ, એટલુ જ કર્તવ્ય છે

શરીર પરનો મોહ સસારમા રઝળાવે છે, એ નિ સશય છે **સનત્કુમાર ચક્રવર્તીને** શરીર પર બહુ પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે મોહ પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યો ત્યારે શરીર વિષમય થઈ ગયુ પુરાણમા ત્રિશકુ માટે એક દૃષ્ટાત આપેલ છે તે પણ શરીર પર અત્યત પ્રેમ રાખનારને બોધ આપે તેવુ છે આ ત્રિશકુ રાજાને શરીર પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એ જ શરીરથી સ્વર્ગમા જવાની તેને ઇચ્છા થઈ પોતાના કુળગુરુ વસિષ્ઠને આ વાત જ્યારે કહી ત્યારે તેઓએ તે વાતને હસી કાઢી ત્યાર પછી પોતાના પુત્રોને પ્રયત્ન કરવા કહ્યુ, પરતુ તેઓએ પણ મશ્કરી કરી વાત ઉડાવી દીધી આટલા ઉપરથી ત્રિશકુ ગુસ્સે થઈ ગયો અને વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો વિશ્વામિત્રના કુટુબ ઉપર દુકાળના વખતમા ત્રિશકુએ ઉપકાર કર્યો હતો, તેથી વિશ્વામિત્રે તેની માગણી કબૂલ કરી અને યજ્ઞ કરવા માડયો તપના પ્રભાવથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશકુને આકાશમા ચઢાવવા માડયો, પણ સ્વર્ગના ગઢ આગળ પહોચ્યો ત્યા ઇદ્રે તેને ઊધે માથે પછાડયો અર્ધે રસ્તે પહોચ્યો ત્યા વિશ્વામિત્રે આ વાત જાણી એટલે બોલ્યા કે तिष्ठ त्रिशंको ! तिष्ठ । આ ઉચ્ચારથી ત્રિશકુ ઊધે માથે વચ્ચે લટકી રહ્યો ન મળ્યુ સ્વર્ગસુખ અને ન મળ્યુ સસારસુખ! શરીર પરના મમત્વથી બન્ને ખોયુ (આપ્ટે ડીક્શનેરી) આ હકીકત પરથી શરીરમોહ કેટલો નુકસાનકર્તા છે એ જોવાનુ છે (૧, ૫૪)

શરીર-કારાગૃહમાથી છૂટવાનો ઉપદેશ

कारागृहाद्‌वहुविधाशुचिताऽदिदु खा न्निर्गन्तुमिच्छति जडोऽपि हि तद्विभिद्य ।
क्षिप्तस्ततोऽधिकतरे वपुषि स्वकर्म-व्रातेन तद्दृढयितु यतसे किमात्मन् ? ॥ २ ॥ (वसन्ततिलका)

"મૂર્ખ પ્રાણી હોય છે તે પણ અનેક અશુચિ વગેરે દુ ખોથી ભરેલા બદીખાનાને ભાગીને બહાર નીકળી જવા ઇ છા રાખે છે તારા પોતાના કર્મો વડે જ તેથી પણ વધારે આકરા શરીર-બદીખાનામા તુ નખાયો છે, છતા તે બદીખાનાને વધારે મજબૂત કરવા શા સારુ યત્ન કરે છે ?" (૨)

વિવેચન—કેદખાનામા ક્ષુધા, તૃષા, ગદકી, સખ્ત કામ વગેરે અનેક દુ ખો સહન કરવા પડે છે, તેથી તેમા રહેલા માણસની વૃત્તિ એવી જ હોય છે કે ક્યારે આમાથી છૂટુ, ક્યારે લાગ મળે ને આ સળિયા ભાગી નાસી જાઉ ? શરીરરૂપ કેદખાનામા તો મહાઅશુચિ ભરેલી છે, તેમાથી નાસી જવાનો યત્ન કરવાને બદલે આ જીવ તેને સુદર આહાર, આઇસ્ક્રીમ, કોલ્ડ્રીંક, કનિષ્ઠ ઔષધિઓથી વધેરો પાળે છે, પોષે છે, ચાળે છે, પપાળે છે અને તેને જરા પીડા થતા ગાડાઘેલો બની જઈ હાયપોય કરી મૂકે છે

વિચારવાન પ્રાણીએ શરીર કારાગૃહનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ તેના પર એનો અમલ ચલાવવો જોઈએ કે ફરી વાર તે કેદખાનામા આવવુ જ પડે નહિ શરીર પરનુ મમત્વ છોડવુ, એ જરા પણ મુશ્કેલ નથી એક ગાગરમા બોર ભર્યા છે ગાગરનુ મો સાકડુ છે વાદરો ગાગર નજીક આવી બોર લેવાની ઇચ્છાથી હાથ નાખી મોટી મુઠ્ઠી ભરે છે પછી હાથ નીકળતો નથી ત્યારે સમજે છે કે ગાગરે પોતાને પકડી રાખ્યો છે! વાસ્તવિક શુ છે? ગાગરને પોતે પકડી રાખી છે, અને જેવો મદારી એક ચાબખો મારે છે કે હાથ છૂટી જાય છે તેવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે તેને શરીરે પકડી રાખ્યો છે, સ્રીપુત્રે પકડી રાખ્યો છે વસ્તુત તો, વાદરાની પેઠે, પોતે જ તેઓને મૂકતો નથી મમત્વ છોડવું હોય તો જરા પણ મુશ્કેલી નથી માટે વિચાર કરો, નહિ તો જ્યારે કાળરૂપ મરકી આવી સપાટો લગાવશે ત્યારે તો પોતાની મેળે જ મુઠ્ઠી છૂટી જશે અને શરીરનો એકદમ ત્યાગ કરવો પડશે (૨, ૫૫)

શરીરસાધનથી કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરણા

चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदु:ख-भीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमत्र? ।
शक्यं न रक्षितुमिदं हि च दु:खभीतेः, पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥३॥ (वसंततिलका)

"જો તું તારા શરીરને પરલોકમા થનારા દુ ખના ભયથી બચાવવા ઇચ્છતો હોય તો, પુણ્ય જ શા માટે કરતો નથી? આ શરીર (કોઈ વડે પણ) પોષી શકાય તેવુ નથી, ઇંદ્ર જેવાને પણ પુણ્ય વગર દુ ખની બીક નાશ પામતી નથી" (૩)

વિવેચન—હે ભાઈ! તને કદાચ એમ ભય લાગતો હોય કે આ શરીરને અહી મૂકીને પરલોકમા જશુ ત્યારે બહુ દુ ખ ભોગવવા પડશે અને તેથી અહી જ વધારે જીવી લેવુ સારુ છે આવા વિચારથી તું રાત્રિભોજન કરતો હો કે કલ્પવૃક્ષ, અભક્ષ્ય, અનતકાય વગેરેનું ભક્ષણ કરતો હો અને શરીરને પોષતો હો, તો તેમા તારી ભૂલ થાય છે વધારે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તારે ખૂબ પુણ્ય કરવુ આથી તારુ શરીર આ ભવમા સારુ રહેશે અને તને પરભવ સબધી ભય નહિ રહે હાલ તને જે સ્થિતિહીનતા લાગે છે તે પુણ્ય ઓછું હોવાને લીધે જ છે, અને તે જ કારણથી ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીઓ પણ ભય પામ્યા કરે છે શરીરપ્રાપ્તિનો હેતુ શો અને તે હેતુ સૌથી સારી રીતે કેવી રીતે પાર પડે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે

અથવા આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ સમજવા યોગ્ય છે જો તું શરીરનુ રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હો તો પુણ્ય કર, કારણ કે પરભવમા જે શરીર પ્રાપ્ત થશે તે તેથી સારુ પ્રાપ્ત થશે આનુ કારણ એ છે કે આ શરીરને બચાવવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી, ઇંદ્ર સરખા પણ અશક્ત છે, માટે પુણ્યધન પ્રાપ્ત કરવુ પુણ્ય વગર પરલોકના દુ ખનો ભય

* કોઈક પ્રતમાં અત્ર ન છે અને ચતુર્થ પક્તિમાં ચ છે, તેનો ભાવ પણ તે જ રહે છે

નાશ પામવાનો નથી ઘડાનો નાશ થવાની બીક રાખવા કરતા ઘડો બનાવવાની કળા શીખી લેવી, જેથી નાશ થાય ત્યારે નવો ઉત્પન્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ રહે (૩,૫૬)

દેહાશ્રિતપણાથી દુ ખ, નિરાલબનત્વમા સુખ

देहे विमुह्य कुरुषे किमघ न वेत्सि, देहस्थ एव भजसे भवदुःखजालम् ।
लोहाश्रितो हि सहते घनघातमग्नि-बाधा न तेऽस्य च नभोवदनाश्रयत्वे ॥ ४ ॥ (वसंततिलका)

"શરીર ઉપર મોહ કરીને તું પાપ કરે છે, પણ તને ખબર નથી કે સંસાર સમુદ્રમા દુ ખ ખમવા પડે છે, તે શરીરમા રહ્યા છે તેથી જ પામે છે અગ્નિ લોઢામા રહ્યા હોય છે ત્યા સુધી જ હથોડાના (ઘણના) પ્રહારો (ઘા) ખમે છે, તેથી જ્યારે તું આકાશની પેઠે આશ્રયરહિતપણુ અગીકાર કરીશ ત્યારે તને અને અગ્નિને કાંઈ પણ પીડા નહિ થાય" (૪)

વિવેચન—અત્યાર સુધીમા પરલોકદુ ખશકાથી પુણ્યસચય વધારે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો હવે આ શ્લોકમા કહે છે કે આ લોકમા પણ તું દુ ખ શા સારુ પામે છે? શરીરથી તને કોઈ પણ પ્રકારનુ સુખ નથી, ઊલટા તારે જે જે દુ ખો ભોગવવા પડ્યા છે, તે તે શરીરસબધથી જ ભોગવવા પડ્યા છે શરીર સાથેનો સબધ છોડી દે તો એકદમ મોક્ષે ચાલ્યો જઈશ જેઓ શરીરને અભક્ષ્યથી પોષે છે, તેઓ તો બને રીતે માર ખાય છે આ ભવમા પણ મોટી ઉમર દુ ખી થાય છે કદાચ ચઢતા લોહીમા માલ-મસાલા બે વર્ષ નુકસાન બતાવે નહિ, પણ જરા મોટી ઉમર થતા તેની અસર જણાયા વગર રહેતી નથી શરીર થોડા વખતમા જર્જરીભૂત થઈ જાય છે પરલોકમા પુણ્ય વગર શા હાલ થાય તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે

બને શ્લોકનો ઉદ્દેશ એ છે કે હે ભાઈઓ! પરલોકમા સુખ પામવાની મરજી હોય અને આ ભવમા શરીરને સામાન્ય રીતે સારી અવસ્થામા રાખવુ હોય તો તેને બહુ પપાળવુ નહિ

ધર્મના સાધન તરીકે શરીર ઉપયોગી છે તેથી તેને વિસારી પણ મૂકવુ નહિ વિચાર કરીને મધ્યમ માર્ગ પકડવો ઉચિત છે

અગ્નિ જ્યારે લોહના સબધમા આવે છે ત્યારે મોટા મોટા ઘણ તેના પર પડે છે, પણ જ્યારે લોઢામાથી નીકળી જાય છે ત્યારે બધી પીડા મટી જાય છે આત્મા અગ્નિ જેવો છે, શરીરરૂપ લોહના સબધથી રોગ, દુ ખ વગેરે ખમે છે, પણ જ્યારે તેની સાથેનો સબધ છોડશે કે તેના દુખો નાશ પામી જશે આ જીવ જેને પોતાનો આશ્રય માને છે તે શરીર જ આશ્રિતને દુ ખ આપે છે, એ બહુ દુ ખકારક બીના છે, તેથી હવે તો એવું કામ કરવુ જોઈએ કે કોઈ પણ પ્રકારના વિચારને અયોગ્ય* એવા એ નાલાયક શરીરનો આશ્રય જ કરવો પડે નહિ શરીર પર મમત્વ ઓછુ કરવા માટે આ ઉપમા બહુ યોગ્ય છે આ ઉપરાત નીચેનો શ્લોક પણ વિચારવા જેવો છે (૪, ૫૭)

* Not deserving any consideration

થોડુ આપી વધારે લેનારો જીવને ઉપદેશ

दुष्टः कर्मविपाकभूपतिवशः कायाह्वयः कर्मकृत्,
बद्ध्वा कर्मगुणैर्हृषीकचषकैः पीतप्रमादासवम् ।
कृत्वा नारकचारकापदुचितं त्वां प्राप्य चाशु च्छलं,
गन्तेति स्वहिताय संयमभरं तं वाहयाल्पं ददत् ॥ ५ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"શરીર નામનો નોકર કર્મવિપાક રાજાનો દુષ્ટ સેવક છે, તે તને કર્મરૂપી દોરડાએ બાધીને ઇંદ્રિયોરૂપી દારૂ પાવાના પાત્રો વડે તને પ્રમાદરૂપ મદિરા પાશે આવી રીતે તને નારકીના દુઃખ ખમવાને યોગ્ય કરીને પછી કાંઈ બહાનુ કાઢીને તે સેવક ચાલ્યો જશે, માટે તારા પોતાના હિતને માટે તે શરીરને થોડા થોડા સયમનો ભાર આપીને તુ વહન કર" (૫)

વિવેચન—એક **કર્મવિપાક** નામે રાજા **ચતુર્ગતિ** નગરીમા રાજ્ય કરે છે આ રાજાને અનેક સેવકો છે અને શરીર પણ અનેકમાંનો એક સેવક છે હવે રાજા કચેરીજ કચેરી ભરે છે એક દિવસ આ જીવ ત્યાં આવ્યો એટલે પોતાના સેવકોને હુકમ કર્યો કે આ જીવને બદીખાનામા નાખી દો, નહિ તો કદાચ તે મોક્ષનગરમા ચાલ્યો જશે, કે જ્યા આપણી સત્તા (Jurisdiction) ચાલતી નથી શરીર નામના સેવકે તૈયારી કરી અને રાજાને કહ્યુ કે જીવને કબજે રાખવા સારુ દોરડાનો ખપ પડશે કર્મવિપાકે કહ્યુ "અરે કાયા! તેમા તારે મૂઝાવાનુ નથી આપણી શાળામા કર્મ નામના હજારો દોરડા છે, તેમાથી તારે જોઈએ તેટલા લઈ લે પરન્તુ તું આ જીવથી સાવચેત રહેજે, નહિ તો તને તે થાપ ખવરાવી દેશે." વળી પાછો શરીર સેવકને વિચાર થયો કે કામ આકરુ છે, તેથી રાજાને કહ્યુ કે "મહારાજ! આ જીવમા તો અનત શક્તિ છે તેથી મને મારીને હઠાવી દે, માટે કોઈ એવી વસ્તુ આપો કે તેના ઘેનમા તે પડયો રહે અને સ્વશક્તિનો તેને ખ્યાલ જ આવે નહિ" આ ઉપરથી બહુ વિચાર કરીને રાજાએ મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાચ પ્રમાદરૂપ આસવ (દારૂ) આપ્યા અને ભલામણ કરી કે ઇંદ્રિયોરૂપ વાસણમા આ આસવ લઈ તારે જીવને પાયા કરો.

આવી રીતે પોતાના રાજાનો હુકમ થતા શરીર તરત જ તેને અમલમા મૂકયો. દારૂના ઘેનમા મગ્ન થઈ ગયેલા જીવને કૃત્યાકૃત્યનો પણ વિવેક રહ્યો નહિ અને જ્યારે શરીરને ચોક્કસ થયું કે આ જીવ હવે મોક્ષે જશે નહિ પણ નારકીમા જ જશે, ત્યારે પોતાનુ કાર્ય ફતેહ થયું છે એમ માની આ જીવને છોડીને ચાલ્યો જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યું એવામા અકસ્માત્ ગુરુમહારાજ (શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિ) આ જીવને મળી ગયા બદીખાનામા પીડિત અવસ્થામા પડેલા આ જીવને જોઈને તેઓને બહુ દયા આવી, એટલે તેમણે તે જીવને કેદખાનાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યુ અને પછી કહ્યુ કે "હે ભાઈ! આ બદીખાનામાથી અત્યારે પણ નીકળી જા આ શરીર જરા લોભી છે, માટે તારે એની

યુક્તિ કરવી કે તેને થોડું થોડું ખવરાવવું અને મોક્ષનું સાધન તેના વડે જ તૈયાર કરવું અને તારે પાંચ ઇંદ્રિયો પર સંયમ રાખવો ને પંચ પ્રમાદરૂપ દારૂ તો કદી પીવો જ નહિ"

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના આ ઉપદેશ ઉપર હાલમાં જીવ વિચાર ચલાવે છે ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ થવાની બહુ જરૂર છે પણ વાત એમ છે કે આ જીવ પારકી પંચાતો કરવી હોય ત્યારે બહુ લાંબો પહોળો થઈને વાતો કરવા મંડી જાય છે, પણ તેને પોતાના શરીરનું ભાન નથી તે માંદો પડે તો કરી કરવાનું વૈદ કહે ત્યારે ગોટા વાળશે અને સાજો હશે ત્યારે આખો દિવસ બકબકમાં દારૂ ભર્યા જ કરશે આ પણ જીવને વસ્તુસ્વરૂપનું જરા પણ ભાન નથી, તેથી મદિરામાં મગ્ન રહી અકાર્ય કરે છે, અનાચરણ સેવે છે અને દુ:ખી થાય છે કોઈ વખત એક નાની ફોલ્લી થઈ હશે તો હાયવોય કરી મૂકશે અને કોઈ વખત તાવ આવ્યો હશે તોપણ કામ છોડશે નહિ વાસ્તવિક રીતે તેના સર્વ આચરણો જોવામાં આવે તો દારૂ પીધેલના જેવા જ લાગશે, પણ દારૂ કેવો છે અને પાનાર કોણ છે તે આ જીવ સમજતો નથી અને તેથી જ તેને સીધી રીતે જ્ઞાન થતું નથી આ શ્લોકમાં તેનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજીને શરીર પાસેથી તો કામ કાઢી લેવાનું છે નોકરને તેને પોષીને તેની પાસેથી સંયમપાલનરૂપ કામ કરાવી લેવું પુષ્ટિકારક ખોરાક પર તેનો શક્તિવ્યય ન હોય તો અપચો-અજીર્ણ થાય છે અને થોડી વસ્તુ આપી વધારે કામ લેવું એ વ્યવહારદક્ષતા ગણાય છે, એ નિયમ શરીરના સબંધમાં પણ લાગુ પાડવો યુક્ત છે (૫, ૫૮)

શરીરની અશુચિ, તેનાથી સ્વહિત સાધી લેવું એ કર્તવ્ય છે

यत शुचीन्यप्यशुचीभवन्ति, कृम्याकुलात्काकशुनादिभक्ष्यात् ।
द्राग्भाविनो भस्मतया, ततोऽङ्गात् मासादिपिण्डात् स्वहित गृहाण ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"જે શરીરના સબંધથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે, જે કૃમિથી ભરેલું છે, જે કાગડા કૂતરાને ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે, જે થોડા વખતમાં રાખ થઈ જવાનું છે અને જે માંસનો જ પિંડ છે, તે શરીરથી તું તો તારું પોતાનું હિત સાધી લે" (૬)

વિવેચન—અતિ સુંદર વસ્તુઓ પણ શરીરના સબંધમાં આવતા અપવિત્ર થઈ જાય છે **શ્રી મલ્લિનાથે** છ રાજાઓને જે અકસીર ઉપદેશ આપ્યો તે આ શરીરની રચના બતાવીને જ આપ્યો હતો આવું શરીર જીવતું હોય એટલે કે જ્યાં સુધી તેમાં આત્મા-ચેતન હોય ત્યાં સુધી કૃમિ વગેરેથી ભરેલું હોય છે અને મરણ પામ્યા પછી તે જરા પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી ઢોરના ચામડા, માંસ, પૂંછડા, શીંગડા, ખરી, હાડકા અને ચરબીના પણ પૈસા ઊપજે છે, ત્યારે માણસનું શરીર તો બિલકુલ નકામું જ છે, અને ચાર દિવસ કદી પડ્યું રહે તો રોગનો ઉપદ્રવ કરે છે તેથી મરણ પછી તેની રાખ કરી નાખવામાં આવે છે હાલ છે તે પણ માંસનો લોચો જ છે એવા શરીર પર મોહ શો કરવો? જે દુર્ગંધ દૂરથી જોઈ નાક આડા રૂમાલ દઈએ છીએ, તેવી જ દુર્ગંધ આ

શરીરમાં ભરેલી છે આ સબંધમાં છઠ્ઠી ભાવના વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે પુરુષના નવ અને સ્ત્રીના બાર દ્વારમાંથી ગટરની જેમ અપવિત્ર પદાર્થો નીકળ્યા જ કરે છે અને સુંદર પદાર્થો શરીરના સંસર્ગથી તે રૂપને પામેલા હોય છે અને પામતા જાય છે

હવે આટલા ઉપરથી જાણવાનું એ છે કે ઉપરના શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું તે પ્રમાણે શરીરને જરા જરા ખવરાવીને તેનાથી આત્મહિત કરી લેવું જેમ શરીરથી સંસારમાં ડુબાય છે તેમ તેનાથી જ તરી શકાય છે માટે આ શરીરનો સદુપયોગ કરવો આ જ ભાવ નીચેના બે શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થશે (૬, ૫૯)

શરીર એ ભાડે રાખેલ ઘર છે

परोपकारोऽस्ति तपो जपो वा, विनश्वराद्यस्य फलं न देहात् ।
सभाटकादल्पदिनाप्तगेहमृत्पिण्डमूढः फलमश्नुते किम् ? ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"જે નાશવંત શરીરથી પરોપકાર, તપ, જપરૂપ ફળ થતા નથી તે શરીરવાળો પ્રાણી થોડા દિવસને માટે ભાડે રાખેલા ઘરરૂપ માટીના પિંડ પર મોહ પામીને શું ફળ મેળવે ?" (૭)

વિવેચન—નયસારના ભવથી વીરપરમાત્માના જીવે પરોપકાર, તપ અને ધ્યાનની શરૂઆત કરી, શરીર પરનું મમત્વ છોડી દીધું અને છેલ્લા ભવમાં સાડાબાર વર્ષ તપ કર્યું અને ઉપસર્ગો સહન કર્યા, તેનું વર્ણન વાંચતા પણ વિચાર થઈ જાય છે આવી રીતે શરીરનો ઉપયોગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે આવું જો ન થઈ શકે તો પછી શરીર પ્રાપ્તિથી લાભ શો ?

ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ લખે છે કે "કોઈ પ્રાણીએ ભાડું આપીને થોડા દિવસ માટે એક ઘર ભાડે રાખ્યું હોય અને પછી 'આ મારું ઘર છે અને વપરાશે તો નાશ પામશે' એમ માની તે ઘરને વાપરતો નથી, પછી મુદત પૂરી થાય છે એટલે ઘર તો છોડી દેવું પડે છે, તેવી જ રીતે આ શરીર જીવને ટૂંક (પરિમિત) આયુષ્યયુક્ત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ જીવ વિચાર કરે છે કે પરોપકાર, તપસ્યા વગેરે કરીશ તો આ શરીર દુર્બળ થઈ જશે, માટે આપણે તો તેવું કાંઈ પણ કરવાના નથી આવા ખોટા વિચારથી મૂઢ બુદ્ધિવાળો જીવ શરીરનો સદુપયોગ કરતો નથી અને આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે કે તરત શરીરને તજી દેવું પડે છે, ત્યારે તે મનુષ્યભવ અને શરીર બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે"

શરીરને ક્યારે પોષવું, કેમ પોષવું, શા માટે પોષવું વગેરે સવાલોનો અત્ર નિર્ણય બતાવ્યો છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે (૭, ૬૦)

શરીરથી કરી શકાતું આત્મહિત

मृत्पिण्डरूपेण विनश्वरेण, जुगुप्सनीयेन गदालयेन ।
देहेन चेदात्महितं सुसाधं, धर्मान्न किं तद्यतसेऽत्र मूढ ? ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"માટીના પિંડરૂપ, નાશવંત, દુર્ગંધી અને રોગના ઘર એવા આ શરીર વડે જ્યારે ધર્મ કરીને તારુ પોતાનું હિત સારી રીતે સાધી શકાય તેમ છે ત્યારે હે મૂઢ! તે પ્રકારનો યત્ન કેમ કરતો નથી?" (૮)

વિવેચન—આ શરીર પાર્થિવ માટીના પિંડરૂપ, નાશ પામનાર, દુગચ્છનિક અને વ્યાધિનુ ઘર વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, ત્યારે હવે તેનાથી કાંઈ લાભ મેળવાય તેમ છે? જો આપણને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકે તેમ હોય તો તે સાધી લેવો. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે 'ઇંદ્રિયદમન, સંયમપાલન વગેરે મહાન્ કાર્યો આ શરીર દ્વારા થઈ શકે છે' તે કરવાને માટે અત્ર ઉપદેશ આપે છે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય અને ખૂબી એ છે કે તદ્દન ખરાબ પણ છોડી ન શકાય તેવા પદાર્થનો શુભ ઉપયોગ શોધી કાઢવો, એટલે કે આ શરીર ઉપર જણાવેલા અવગુણોવાળુ છતા પણ જ્યારે છોડી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેનાથી જે જે આત્મહિત થાય તેમ હોય તે તે કરી લેવું, તેમા કિંચિત્ પણ પ્રમાદ કરવો નહિ અત્યારે ચેતવુ નહિ અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે મૂર્ખનું કામ છે (૮, ૬૧)

* * *

આ પ્રમાણે **દેહમમત્વમોચનદ્વાર** પૂર્ણ થયું આ દ્વારમા જે શિક્ષા છે તેને નીચે પ્રમાણે સક્ષેપ થઈ શકે —

૧ શરીરને પોષવુ તે, નિરુપકારી પર આભાર કરવા જેવું છે
૨ શરીર તારુ પોતાનુ નથી, પણ મોહરાજાએ બનાવેલુ બદીખાનું છે
૩ શરીર તારી નોકરીમા નથી, તે તો મોહ રાજાની સેવામા છે
૪ શરીરરૂપ કેદખાનામાથી છૂટવા માટે તારે અસાધારણ પ્રયાસ–પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે
૫ શરીરરૂપ કેદખાનામાથી છૂટવાનો ઉપાય સારી કૃતિનો સચય કરવો તે છે
૬ શરીરને ઓછુ પપાળવુ અને ઇંદ્રિયોનો સયમ કરવો
૭ શરીરથી આત્મહિત કરવા ધર્મધ્યાન કરવું
૮ શરીરને ભાડાનુ ઘર માનવુ
૯ શરીરને છોડતી વખતે જરા પણ દુઃખ લાગે નહિ એવી વૃત્તિઓ કરવી
૧૦ શરીરની અશુચિ પર વિચાર કરવો

સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને શરીર પર મોહ રાખશો નહિ, એમ જ્ઞાનીઓ તો પોકાર કરી કરીને વારવાર કહી ગયા છે, પરતુ આ જીવ સમજ્યા છતા પણ મોહ છોડી શકતો નથી ખાસ કરીને શરીરની બાબતમા તો દેખીતી ભૂલ થાય છે, કારણ કે શરીરને પપાળવાથી તો તે એટલી રીતે હેરાન કરે છે કે કાંઈ વાત નહિ, તબિયત નાજુક બનાવી દે છે અને અનેક ચાળા કરાવે છે આ સવનો હેતુ એ જ છે કે તેઓ **શરીરને ભાડાનુ ઘર** સમજતા નથી, પણ ઘરનુ ઘર સમજે છે તેમને મરણ વખતે આ શરીર છોડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે પણ તેવુ કોને થાય છે? જેઓને આગામી ભવે સારી જગ્યા મેળવવાની

આશા નથી તેઓ જ ગભરાય છે વળી, આપણે સસારમા ટાઢ, તડકા, ભૂખ વગેરે સર્વ ખમીએ છીએ, પણ એક ઉપવાસ કરવો હોય તો શરીર અશક્ત બની જાય છે આવા વર્તનવાળા પ્રાણીઓને મરણપ્રસગે કયા પ્રકારનો આનદ હોય ?

વળી, જેમ શરીર પર બહુ મમતા રાખવી નહિ, તેમ તેની તદ્દન ઉપેક્ષા પણ કરવી નહિ, કારણ કે શરીરની મદદથી જ મસારસમુદ્ર તરી શકાય છે શરીરને પોતાની પ્રકૃતિ અનુકૂળ સાદો સાત્ત્વિક ખોરાક આપવો અને કુદરતના નિયમને અનુસરી શરીરને જરા કસરત પણ આપવી નિયમિત ટેવ અને યોગ્ય કસરતથી વ્યાધિઓના પ્રસગ અલ્પ આવે છે શરીરને તદ્દન નાજુક તબિયતનુ બનાવી દેવુ નહિ છેલ્લા શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે શરીરને ભાડુ આપી તેના બદલામા આત્મહિત કરી લેવું શ્રી શાતસુધારસમા છઠ્ઠી ભાવનાના અતમા લખે છે કે "કેવળ મળરૂપ પુદ્ગળોનો સમૂહ અને પવિત્ર ભોજનને અપવિત્રપણું આપનાર આ શરીરમા માત્ર એક મોક્ષસાધન કરવાનુ સામર્થ્ય છે, તેને જ મોગ સારરૂપ જાણ" શરીરની મદદથી આત્મહિત કરવામા લક્ષ્ય રાખવું, શરીર પર મોહ ઓછો કરવો અને શરીરપ્રાપ્તિનો બરાબર લાભ લેવો, એ સમજુનુ કર્તવ્ય છે આને બદલે, આ અધિકારના પાચમા શ્લોકના વિવેચનમા જણાવ્યુ તેમ, મસ્ત બની આ જીવ શરીરનો પૂરતો લાભ લેતો નથી વેપારી એક માણસને નોકર રાખે છે તોપણ વખતોવખત વિચાર કરે છે કે જેટલો તેને પગાર આપવામા આવે છે તેટલુ તે કામ આપે છે કે નહિ, અને જો તે નોકરી બરાબર ન કરતો હોય તો પગારમા ઘટાડો કરવામા આવે છે અથવા ભવિષ્યમા વધારે ધ્યાન આપી કામ કરવાની તેને તાકીદ આપવામા આવે છે આ શરીરના સબધમા પણ તેજ પ્રમાણે વિચાર કરવો યુક્ત છે આ ચાલુ જમાનાને અગે એક બીજી ખાસ વિચારવા લાયક બાબત અત્ર આડકતરી રીતે સૂચવવાની જરૂર લાગે છે હલકી વસ્તુને મરીમસાલાથી સારી દેખાતી બનાવી હોટેલ-રેસ્ટોરામા વેચનારાઓ તદુરસ્તીને બહુ નુકસાન કરે છે શારીરિક નિયમ સમજનારે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, જેને માટે બીજા પણ ઘણા કારણો છે, જે પર લબાણ વિવેચનની જરૂર નથી તે ઉપરાત ઠડા પીણા, સોડા, લેમન, જીજર, પીકમીઅપ વગેરે, અને અતિ હદ બહાર ગયેલાઓના સબધમા સુરાપાન એ સર્વ એકદમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે શરીર પાસેથી જે કામ લેવાનું છે, તેમા તે મદદ કરનાર નથી, પણ નુકસાન કરનાર છે, માટે થોડુ ભાડુ આપી પૂરતો ઉપભોગ કરનારને તે વેપાર પાલવે તેવો પણ નથી આવી વસ્તુઓ ખાઈને પ્રમાદ વધે છે, તેમ થવાથી શરીર કામ કરી શકતું નથી અને પેટી વસ્તુઓ ખરીદવામા મોટી રકમનો વ્યય થઈ જાય છે તેથી બેવડુ નુકસાન થાય છે માટે એ ધધો કરવો નહિ શરીરને જરૂર પૂરતો સાત્ત્વિક ખોરાક આપી, તેનાથી કામ બરાબર લેવુ, યથાશક્તિ તપ, દાન, દયા, ક્ષમા, પરોપકાર કરવા અને શરીરપ્રાપ્તિનુ સાફલ્ય કરવુ

इति सविवरण देहममत्वमोचननामा पचमोऽधिकार ॥

षष्ठो विषयप्रमादत्यागाधिकारः ॥

પાંચમા દ્વારમા શરીર પરનો મોહ ઓછો કરવાનુ કહ્યુ અને તેવી રીતે મમત્વના મુખ્ય કારણભૂત સ્ત્રી, ધન, પુત્ર અને શરીર પરનુ મમત્વ તજવાની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ આ સર્વ બાહ્ય મમત્વ છે, તેનો ત્યાગ કર્યા પછી અતરગ મમત્વનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે કે વિષયો ઉપરથી મન ઓછુ થવુ જોઈએ અને પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ 'પ્રમાદ' શબ્દ બે અર્થમા વપરાય છે એક અર્થ આળસ થાય છે તે સામાન્ય અર્થ છે, જૈન પરિભાષામા પ્રમાદ શબ્દની અન્દર ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે પ્રમાદ શબ્દમા વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તોપણ તેના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેચવાની જરૂર હોવાથી આ અધિકારમા તેનુ જ વિશેષ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે વિષય પાચ પ્રકારના છે સ્ત્રીસયોગ, તૈલમર્દન, બાવનાચદનાદિ વિલેપન, સ્નાન, ઉદ્વર્તનાદિ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયો છે, મીઠા પદાર્થો ખાવા, આહારમા ગૃદ્ધ થવું અને નવા નવા સ્વાદો નિપજાવવા એ રસનેન્દ્રિયના વિષયો છે, પુષ્પ, અત્તરની સુગધ લેવી એ ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયો છે, પારકી સ્ત્રીઓ સામે જોવુ, કટાક્ષ કરવા એ ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયો છે, અને વેશ્યા તથા ગવૈયા વગેરેના ગાયનો તથા વાયોલીન, હારમોનિયમ, સતાર કે બેન્ડ વગેરે વાજિત્રોના મધુર સ્વરો સાભળવા એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો છે આ પાચ ઇદ્રિયો જીવને બહુ દુખ દે છે અને આ અધિકારમા તેના સબધનુ જ વિવેચન છે પ્રમાદ પાચ પ્રકારના છે—

मज्जं विसयकसाया, निद्दा विकहा य पचमी भणिया ।
एए पच पमाया, जीव पाडति ससारे ॥

૧ મદ (આઠ પ્રકારના છે તપ, શ્રુત, બળ, ઐશ્વર્ય, જાતિ, કુળ, લાભ, રૂપ) ૨ વિષય (પાચ ઇદ્રિયોના ૨૩ વિષયો છે) ૩ કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ ભેદ થાય છે) ૪ વિકથા (રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને ભોજનકથા) ૫ નિદ્રા (નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ)

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે —

पमाओ य मुणिदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ ।
अन्नाण संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेव य ॥
रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मम्मि य अणायरो ।
जोगाणं दुप्पणिहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥

"અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યા જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્જવા યોગ્ય કહ્યા છે"

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે? તે આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે

વિષયસેવનથી થતા સુખ દુઃખની સરખામણી

अयल्पकल्पितमुखाय किमिन्द्रियार्थैस्त्वं मुह्यसि प्रतिपदं प्रचुरप्रमाद ।
एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून्न यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥ १ ॥ (वसंततिलका)

"ઘણા જ થોડા અને તે પણ માની લીધેલા (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઇંદ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે? એ વિષયો પ્રાણીને સંસારરૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, જ્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને સુલભ નથી" (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થ ખાધો, સ્ત્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયાનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા સુખ કેટલું? કેટલા વખત સુધીનું? હવે પરિણામ જુઓ. ઇંદ્રિયજનિત વિષયમાં રમણતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો ઊતરી જાય છે કે મોક્ષ શું છે? ક્યાં છે? કોને મળી શકે છે? એ જોવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ એટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ, તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં બેસી ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે ઊંડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓના ઇંદ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનાનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઇંદ્રિયોના સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના બીજાથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શકશે, અને ખરો ખ્યાલ ચોથા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઇંદ્રિયો

આપણી થઈને મારે છે એ મોટી પીડા છે, કારણ કે તેથી કરીને તે ક્યારે મારે છે તે સમજુઓ પણ કેટલીક વાર જાણી શકતા નથી (૧, ૬૨).

પરિણામે હાનિકારક વિષયો

आपातरम्ये परिणामदुःखे, सुखे कथं वैषयिके रतोऽसि ?।
जडोऽपि कार्यं रचयन् हितार्थी, करोति विद्वन् ! यदुदर्कतर्कम् ॥ २ ॥ (उपजाति)

"ભોગવતી વખતે માત્ર સુંદર લાગતા, પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયસુખમાં તું કેમ આસક્ત થયો છે? હે નિપુણ! પોતાનું હિત ઇચ્છનાર મૂર્ખ સાધારણ માણસ પણ કાર્યના પરિણામનો તો વિચાર કરે છે" (૨)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ, હરકોઈ કાર્યમાં જોવું કે આ કાર્યમાં તાત્કાલિક સુખ છે કે પરિણામે સુખ છે. વિશાળ ભયંકર કૂવામાં નીચે મોટો અજગર છે, ચાર મોટા સર્પ ચાર ખૂણામાં ફૂંફાડા મારી રહ્યા છે, ઝાડની ડાળી સાથે પોતે લટકે છે, તે જ ડાળી બે ઉંદરો કાપે છે, છતાં મધના ટીપાંની ઇચ્છામાં આ જીવ વિમાનમાં રહેલા વિદ્યાધરયુગ્મને પણ રાહ જોવા કહે છે. આ મધુબિંદુનું દૃષ્ટાંત જીવની સમજશક્તિ કેટલી ઓછી છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તેનું કેટલું પછાતપણું છે તે બતાવે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહી ગયા છે કે—

ઇંદ્રિયજનિત વિષયરસ સેવન, વર્તમાન સુખ ઠાણું,
પણ કિંપાકતણા ફલની પરે, નવ વિપાક તસ જાણું,
મતો દેખીએ બે, પંગળ પુદ્ગળ જાળ તમાસો.

વિષયજન્ય સુખ પરિણામે એકાંત દુઃખ દેનારું છે અને તારે એકાંત સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા છે હે ભાઈ! મૂર્ખ પણ જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે ત્યારે થોડોઘણો પણ પરિણામનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તારી વિદ્વત્તા કેમ ઊંઘી જાય છે? મગજને તસ્દી આપી વિચાર કર. આ કીમતી જીવન અલ્પ સુખ ખાતર હારી ન જા. આવી સગવડ ફરી ફરી મળવી મુશ્કેલ છે (૨, ૬૩).

મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ

यदिन्द्रियार्थैरिह शर्म बिन्दवद्यदर्णवत्स्व शिवगं परत्र च।
तयोर्मिथः *समतिपक्षताकृतिन् ! विशेषदृष्ट्यान्यतरद् गृहाण तत् ॥३॥ (वंशस्थ)

"ઇંદ્રિયોથી આ સંસારમાં જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરલોકમાં (તેના ત્યાગથી) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે. આ બન્ને પ્રકારના સુખોને પરસ્પર શત્રુતા છે, તેટલા માટે હે ભાઈ! વિચાર કરીને તે બેમાંથી એકને ખાસ ગ્રહણ કર" (૩)

* स ને મને ક્વચિત્ अस्ति એવો પાઠાંતર છે. તેથી तयोर्मिथोऽस्ति એવો પાઠ થાય છે.

વિવેચન—ઉપરની ગાથામા ઇંદ્રિયજન્ય સુખને પણ આપાતરમણીય કહ્યુ છે અને મોક્ષનુ સુખ પણ રમણીય કહેવાય છે, તેથી બન્ને સુખમા રમણીયતા એ સમાન ધર્મ છે, પરતુ બન્નેમા તફાવત શુ છે તે બતાવે છે—

સસારસુખ અને મોક્ષસુખ વચ્ચે જમીન-આસમાનના જેટલો ફેર છે, એકને ટીપુ કહીએ તો બીજુ દરિયા જેટલુ કહેવાય બીજુ એ છે કે સસારસુખ ત્યા મોક્ષસુખ નહિ અને મોક્ષસુખ ત્યા જ હોય કે જ્યા સસારસુખની અપેક્ષા પણ હોય નહિ સાસારિક સુખ થોડા વખતનુ છે, મોક્ષસુખ જાયુમ્તુ છે સાસારિક સુખ બહુ થોડુ છે, મોક્ષસુખ અનતુ છે સસારસુખ અન્તે દુખયુક્ત અને વિનાશી છે, મોક્ષસુખ નિત્ય છે

વસ્તુત શુદ્ધ સ્વરૂપ આ છે હવે તારી મરજી હોય તો સ્ત્રીઓ ભોગવ, પૈસા પેદા કર, પરદેશ ભ્રમ, મનગમતા ભોજન કર, વિષયો સેવ, નોકરી કર અને તારી મરજી હોય તો સસારબધન તોડી, જ્ઞાનમા લીન થઈ, બેતાળીશ દોષ રહિત આહાર લઈ, પચ મહાવ્રત ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાળી, મનઇંદ્રિયોનો સયમ કરી, અનેક જીવોના સુખ વાસ્તે, તેઓ પણ આવે તો પોતાની સાથે લઈ લેવા સારુ, મોક્ષમાર્ગની તૈયારી કર સર્વ હકીકત તારી સન્મુખ છે અને વિચાર કરવો એ તારી મુનસફી ઉપર છે એક વાત અત્ર ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે અને તે એ છે કે ઇંદ્રિયજનિત સુખને અને મોક્ષસુખને પ્રતિપક્ષીપણુ છે, એટલે જ્યા ઇંદ્રિયસુખ હોય ત્યા મોક્ષસુખ હોય નહિ અને જ્યા મોક્ષસુખ હોય ત્યા વિષયસુખ હોય નહિ ઉપર આપણે સુખોનુ પૃથક્કરણ કરીને જોયુ તે પરથી જણાય છે કે વિષયસુખ તો માત્ર માન્યતામા જ છે, કારણ કે એ થોડો વખત રહે છે ત્યારે પણ એની હદ તદ્દન સાકડી હોય છે અને તેની વાસનાઓ અતિ ક્ષુલ્લક, મલિન અને માલ વગરની હોય છે વિષયસુખના વાસ્તવિકપણા ઉપર વિચાર કર્યો હોય તો એકદમ જણાય તેવુ છે કે તેમા સેવનયોગ્ય કશુ નથી, પણ આ જીવ તે સબધમા કાઈ વિચાર કરતો નથી હવે આ સુખની સાથે મોક્ષસુખને વિરોધ છે, એક હોય ત્યા બીજુ હોય નહિ મોક્ષમા કેવા પ્રકારનુ સુખ હોય છે તે કલ્પી શકાય તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સુખ કરતા તે અતિ વિશેષ છે તમે યુકલીડનુ એક પ્રોબ્લેમ કરતા હો, અકગણિત કે બીજગણિતનો બહુ અટપટો પ્રશ્ન ઉકેલતા હો, ત્યારે મનની એકાગ્રતા થાય છે, સસારની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને પ્રશ્નમય થઈ જવાય છે અને ત્યાર પછી પ્રશ્ન પર એકાગ્રતા થતા તેમા પગલે પગલે આગળ વધારો થતો જાય છે અને છેવટે પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રથમથી તે છેડા સુધી જે આનદ થાય છે તેને એક બિંદુ તુલ્ય ગણીએ તો મોક્ષસુખને સમુદ્ર સાથે સરખાવી શકાય એવા નિર્દોષ આનદને પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે અને તે માટે તેના વિરોધી વિષયાનદ, જેમા વસ્તુત આનદ જેવુ કશુ નથી, તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે'(૩, ૬૪)

દુખ થવાના કારણો જાણવાનુ પરિણામ

भुङ्क्ते कथ नारकतिर्यगादिदु खानि [illegible] नात्रैः ।
निवर्तते ते विषयेषु तृष्णा, [illegible] येन ॥ ४ ॥ (उपजाति)

"આ જીવ નારકી, તિર્યંચ વગેરેના દુખો શા માટે પામે છે તે શાસ્ત્ર વડે જાણુ, તેથી કરીને વિષય ઉપર તૃષ્ણા ઓછી થશે અને પાપ એકઠુ થવાની બીક લાગશે" (૪)

વિવેચન—'નારકીમા રહેલા જીવોને એવી ક્ષુધા હોય છે કે ચૌદ રાજલોકવ્યાપી સર્વ પુદ્ગળોનું ભક્ષણ કરવાથી પણ તેને તૃપ્તિ થાય નહિ, સર્વ સમુદ્રના જળનુ પાન કરવાથી પણ તેની તરસ છીપે નહિ, ટાઢની વેદના વડે અત્યત પરાભવ પામે છે, અત્યત તાપથી કદર્થના પામે છે અને બીજા નારકીઓ પણ તેને વેદના આપે છે આવી રીતે પરમાધામી કૃત, ક્ષેત્રકૃત અને પરસ્પરકૃત વેદનાઓ ત્યા થાય છે

"તિર્યંચ ગતિમા તેનો માલિક નાકમા નાથ પરોવે છે, તેની પાસે પુષ્કળ ભાર ખેચાવે છે, પરોણા વડે માર મારે છે, કાન, પુચ્છ વગેરે છેદે છે, કૃમિ તેને ખાઈ જાય છે અને ભૂખ તરસ સહન કરવી પડે છે અને બોલી શકાતું નથી

"મનુષ્યભવમા વ્યાધિઓ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુર્જન મનુષ્યના પ્રસગ, ઇષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટસયોગ, ધનહરણ, સ્વજનમરણ વગેરે અનેક દુખો છે

"દેવગતિમા પણ ઇદ્રના હુકમો પરવશપણે માનવા પડે છે, બીજા દેવોનો ઉત્કર્ષ જોઈ અસૂયા થાય છે, બીજી દેવાગનાના નગની ઇચ્છા મનને પીડે છે, પોતાનો ચ્યવન સમય (મરણ) નજીક આવે છે ત્યારે દેવો બહુ રડે છે, વિલાપ કરે છે અને છેવટે અશુચિમય સ્ત્રીકુક્ષિમા પડે છે"

—ઉપમિતિભવપ્રપચા, પીઠબધ, ભાષાતર, પૃ પર

આવી રીતે સર્વ ગતિમા દુખ છે તો તુ શાસ્ત્ર વાચીને કે સાભળીને નક્કી કર કે આવા દુખોનું કારણ શુ હશે? તુ આવો વિચાર કરીશ તો પછી તને વિષય પર તિરસ્કાર થશે અને પાપકૃત્યોથી પણ પરાઙ્મુખ થઈશ, કારણ કે દુખના હેતુ વિષયપ્રમાદ છે એમ શાસ્ત્રકારે તો પાકી ખાતરી કરેલી છે આ હકીકતનો શાસ્ત્રથી નિર્ણય કરવાનો હેતુ એ જ છે કે સામાન્ય બુદ્ધિ આવા ગહન વિષયમા ઊતરી શકે નહિ શાસ્ત્રનિર્ણયનું પરિણામ શ્રી મુનિસુદરસૂરિએ આખા ગ્રથમા બતાવી આપ્યુ છે (૪, ૬૫)

સદરહુ નિશ્ચય પર વિચારણા

गर्भवासनरकादिवेदना' पश्यतोऽनवरत श्रुतेक्षणै' ।
नो कषायविषयेषु मानस, श्लिष्यते बुध ! विचिन्तयेति ता ॥५॥ (रथोद्धता)

"જ્ઞાનચક્ષુથી ગર્ભાવાસ, નારકી વગેરેની વેદનાઓ વારવાર જોયા પછી તારુ મન વિષયકષાય ઉપર ચોટશે નહિ, માટે હે પડિત! તુ બરાબર તેનો વિચાર કર" (૫)

વિવેચન—શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી-જ્ઞાનચક્ષુથી જ્યારે તું જોઈશ ત્યારે તને માલૂમ પડશે કે સાસારિક દુખો કેવા અને કેટલા છે ગર્ભવાસનું દુખ બહુ તીવ્ર છે તેનો ખ્યાલ આપવા સારુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આખા શરીરમા તપાવેલી લોહની સોઈઓ લગાવી હોય તે

કરતા આઠગણુ દુખ ગર્ભમા છે અને જન્મસમયે આથી પણ અનતગણુ દુખ છે પ્રવચનસારોદ્ધારમા તે સબધમા કહ્યુ છે કે—

रम्भागर्भसम सुखी शिखिशिखावर्णाभिरुच्चैरय
सूचीभि प्रतिरोममेदितवपुस्तारुण्यपुण्य पुमान् ।
दुख यल्लभते तदष्टगुणित स्त्रीकुक्षिमध्यस्थितौ,
सम्पद्येत ततोऽप्यनन्तगुणित जन्मक्षणे प्राणिनाम् ॥

"કેળના ગર્ભ જેવો કોમળ અને અત્યત સુખી જીવ હોય, તેના દરેક રોમમા તપાવેલી અગ્નિજ્વાળા જેવી લાલ લોઢાની સોયો પરોવી હોય, ત્યારે તેને જે દુખ થાય છે તેનાથી આઠગણુ દુખ ગર્ભમા દરરોજ થાય છે અને જન્મસમયે તેથી અનતગણુ દુખ થાય છે"

નારકી, તિર્યંચના દુખોનુ વર્ણન ઉપર થઈ ગયુ છે આ દુખો ઉપર ગભીર વિચાર થશે ત્યારે વિષય ઉપર મન ઓછુ થઈ જશે, કારણ કે દુખના કારણ તેઓ જ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે સવારથી સાજ સુધી ગાડુ ગબડાવી જવુ અને વચ્ચે મોટો પથ્થર આવે ત્યારે ગભરાઈને ઊભા થઈ રહેવું એ પુરુષાર્થવાળાનું કર્તવ્ય નથી વિચારો, જુઓ, તપાસો અને પોતાના અગત સ્વાર્થને બાજુએ મૂકી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવો અને તદનુસાર વર્તન કરો જોકે અત્ર પ્રસ્તુત પ્રસગ વિષય ત્યાગનો છે, તથાપિ કષાયને અને તેને એટલો બધો નજીકનો સબધ છે કે અત્ર તત્સૂચનાર્થે કષાય શબ્દ મૂક્યો છે કષાય સબધી વિશેષ હકીકત આવતા પ્રસ્તાવમા આવશે અને તે પર વિવેચન પણ તે સ્થાને કરવામા આવશે (૫, ૬૬)

મરણભય, પ્રમાદત્યાગ

वध्यस्य चौरस्य* यथा पशोर्वा, सम्प्राप्यमाणस्य पद वधस्य ।
शनै शनैरेति मृति समीप, तथाऽखिलस्येति कथ प्रमाद ? ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"ફાસીની સજા થયેલ ચોરને અથવા વધ કરવાને સ્થાનકે લઈ જવાતા પશુને મૃત્યુ ધીમે ધીમે નજીક આવતુ જાય છે, તેવી જ રીતે સર્વને મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે, ત્યારે પછી પ્રમાદ કેવી રીતે થાય ?" (૬)

વિવેચન—ગુજરાતી ભાષામા એક કહેવત છે કે **મા જાણે દીકરો મોટો થયો, પણ આઉખામાથી ઓછો થયો** દરેક કલાક, દરેક મિનિટ અને દરેક સેકડ પોતાનું કામ કર્યે જાય છે, તેથી ઘડીમાથી પડતી રેતીની દરેકે દરેક કણીને સોનાની ગણીને તેનો સદુપયોગ કરવો કુદરતી રીતે શરીરનુ બધારણ પણ ઉદ્યોગ તરફ જ વલણ ધરાવે છે અને શારીરિક કે માનસિક કાર્ય કરતા પોતાની ફરજ બજાવવા યત્ન કરવો એ કર્તવ્યપરાયણતા છે

* चोर इति वा पाठ ।

વખતની દેવીને *અગ્રેજીમા આ પ્રમાણે ચીતરી છે તેના તાળવા ઉપર બાલની લટલી છે, પછવાડે માથુ બોડુ છે પ્રસગ–વખત–તક આવતા તેને જે આગળથી પકડે તે તેની ચોટલી† પકડી શકે છે અને તેનો લાભ મેળવે છે, જે પછવાડેથી પકડવા જાય છે તેના હાથમા બોડુ માથુ આવે છે, એટલે કે 'ગયો અવસર ફરીને આવતો નથી.' માટે કોઈ પણ તક હાથમાથી જવા દેવી નહિ અને હૃદયમા સોનેરી અક્ષરથી ધારી રાખવુ કે 'વખત એ પૈસો છે' મૃત્યુથી ડરવુ એમ અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પરતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્યુને નજરમા રાખી આળસ–પ્રમાદ ન કરવા, પણ અહર્નિશ કર્તવ્યપરાયણ રહેવુ (૬, ૬૭)

સુખ માટે સેવાતા વિષયોના દુઃખો

विभेषि जन्तो ! यदि दु खराशेस्तदिन्द्रियार्थेषु रतिं कृथा मा ।
तदुद्भवं नश्यति शर्म यद्राक्, नाशे च तस्य ध्रुवमेव दु'खम् ॥७॥ (उपजाति)

"હે પ્રાણી! જો તું દુઃખની બીક રાખતો હો તો ઇંદ્રિયોના વિષયોમા આસક્તિ કર નહિ તે(વિષયો)થી ઉત્પન્ન થયેલુ સુખ તો તુરત નાશ પામે છે અને તે નાશ પામે ત્યારે તો પછી લાબા વખતનુ દુઃખ જ છે" (૭)

વિવેચન—વિષયસુખની બાબતમા બહુ વિચારવા જેવુ છે એક તો તેના પરિણામે દુષ્કૃતજન્ય દુઃખ થાય છે, બીજુ, તેના અભાવે દુઃખ થાય છે અને ત્રીજુ, તે થોડો વખત ચાલે છે આ ત્રણ હકીકત જુદા જુદા રૂપમા ઉપર જોઈ ગયા ચોથી હકીકત એ છે કે જો આપણે તેઓને તજ્યા હોય તો બહુ આનદ આપે છે, પણ જો તેઓ આપણને તજી જાય છે તો બહુ દુઃખ દેતા જાય છે પરિપકવ ઉમ્મર થયા પહેલા જેઓ ઇંદ્રિયભોગો તજી દે છે, તેઓ શરીર અને મનના ઊચા પ્રકારના સુખ પામે છે ભર્તૃહરિ કહી ગયા છે કે स्वय त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्त विदधते (જો વિષયને પોતાની મેળે જ તજ્યા હોય તો તેઓ અનત સુખ આપે છે), પરતુ વૃદ્ધ ઉમ્મરે, શરીર અશક્ત થયા પછી, જો તેઓ આપણને છોડી જાય તો મનમા મહાખેદ થાય છે શ્લોકના ચોથા પાદમા કહ્યુ છે તેનો આ ભાવ છે માટે સર્વ પ્રાણીઓએ વિષય ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેને માટે પ્રયાસ કરવો, વિષય સેવવા ખાતર ઉક્ત ચાર પ્રકારની અગવડ સહન કરવી, એમા જરા પણ ડહાપણ નથી અને તેનો ત્યાગ કરવો એ ધારવામા આવે છે તેટલુ મુશ્કેલ નથી (૭, ૬૮)

તું શા ઉપરથી વિષયોમા રાચે છે?

मृत॰ किमु मेतपतिर्दुरामया, गताः क्षय किं नरकाश्च मुद्रिताः ।
ध्रुवा किमायुर्धनदेहबन्धव, सकौतुको यद्विषयैर्विमुह्यसि ॥८॥ (वशस्थवृत्त)

* Goddess of Time has been personified

† ચોટલી પકડવાથી વ્યતર વશ થાય છે એવી માન્યતા છે

"શું જમ (યમ) મરી ગયો? શું દુનિયામાંથી બધા વ્યાધિઓ નાશ પામી ગયા? શું નારકીના બારણાં બંધ થયા? શું આયુષ્ય, પૈસા, શરીર અને સગાસંબંધીઓ હંમેશા બેસી રહેવા ઠર્યા? કે તું આશ્ચર્યહર્ષ સહિત વિષયોમાં વિશેષ મોહ પામે છે?" (૮)

વિવેચન—જેને મરવાની બીક ન હોય તે તો ભલે વિષયપ્રમાદમાં આસક્ત થાય તો તેને પાલવે, પણ તારે માથે તો યમ જેવા શત્રુ ગાજે છે, વ્યાધિઓનો તો પાર નથી, તારા કૃત્યો નરકમાં જવા યોગ્ય છે, તારું આયુષ્ય અસ્થિર છે, લક્ષ્મી કોઈની પણ થઈ નથી, શરીર ક્ષણવિનાશી છે અને સગાસંબંધીઓ સ્વાર્થ સુધી તારા છે, પછી કોઈ કોઈનું નથી, ત્યારે તું શું જોઈને વિષયમાં રાચ્યોમાચ્યો રહે છે? (જુઓ પ્રથમ અધિકાર, શ્લોક ૧૮)

આ આક્ષેપક શ્લોક છે, પણ સહૃદયી જનોને આમાંથી બહુ શીખવાનું મળે તેવું છે આશ્ચર્યપૂર્વક કે હર્ષથી વિષયમાં નિમગ્ન થતાં માથે રહેલું વૈર સ્મરણબહાર ન જવાની સૂચના કરનારા આ શ્લોકના ભાવ પર જરૂર વિચાર કરવો યુક્ત છે (૮, ૬૯)

વિષયપ્રમાદ ત્યાગ કરવાથી સુખ (ઉપસંહાર)

विमोग्यसे किं विषयप्रमादैर्भ्रमात्सुखस्यायतिदुःखराशेः ।
*तद्गर्धमुक्तस्य हि यत्सुखं ते× गतोपमं चायतिमुक्तिदं तत् ॥ ९ ॥ (ઉપજાતિ)

"ભવિષ્યમાં જે અનેક દુઃખોનો રાશિ છે, તેઓમાં સુખના ભ્રમથી તું વિષયપ્રમાદ જન્ય બુદ્ધિથી કેમ મોહ પામી જાય છે? તે સુખોની અભિલાષાથી મુકાયેલા પ્રાણીને જે સુખ થાય છે, તે નિરુપમ છે અને વળી ભવિષ્યમાં તે મોક્ષ આપનારું છે" (૯)

વિવેચન—अतद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमः—સુખ ન હોય ત્યાં સુખ માનવું એ ભ્રમ વિષયોમાં આ જીવ સુખ માને છે એ ભ્રમ છે, કારણ કે તેમાં જરા પણ સુખ નથી વળી, ઉત્તર કાળમાં તે માની લીધેલા સુખથી બહુ દુઃખ થવાનું છે આવી રીતે બન્ને પ્રકારે અગવડમાં નાખનાર પ્રમાદ અને વિષયો છે તેઓ આ જીવને ઊંધા પાટા બંધાવી ઇંદ્રિયભોગોમાં સુખ મનાવે છે વિષય સેવનારને સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે પૂજ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ લખી ગયા છે—

जह कच्छुल्लो कच्छुं, कंडुयमाणो दुहं मुणइ सुक्खं ।
मोहाउरा मणुस्सा, तह कामदुहं सुहं बिंति ॥

"જેમ કોઈ માણસને ખસ થઈ હોય અને તેના પર ચળ-ખૂજલી આવે ત્યારે તેને ખણવામાં સુખ માને છે, તેમ મોહમાં આતુર થયેલા માણસો કામભોગના દુઃખને-વિષયોને સુખ કહે છે"

પરંતુ આ સુખ ઉપરથી ખોટો મોહ ઓછો કરી-અભિલાષા તજી દઈ-જ્યારે શાંતિમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે, જ્યારે સંસારવાસના ઊડી ઉચ્ચ ભાવના અંતઃકરણમાં

---

* तद्गार्ध्यमुक्तस्येति वा पाठ । × तद्गतोपममिति वा पाठः ।

વાસ કરે છે, તે વખતે મનમા જે આનદ થાય છે તે નિરુપમ છે દુનિયામા એવો કોઈ આનદ નથી કે જેની સાથે તે સરખાવી શકાય ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ શ્રી પ્રશમરતિ પ્રકરણમા લખી ગયા છે કે —

नैवास्ति राजराजस्य, तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
यत्सुखमिहैव साधो-र्लोकव्यापाररहितस्य ॥

' જે સુખ લોકવ્યાપારથી રહિત સાધુને છે તે સુખ ચક્રવર્તિને કે ઇદ્રને પણ નથી "

આત્માને આનદ થાય તેથી જે સુખ થાય તે ઉત્કૃષ્ટ જ હોય એમા નવાઈ નથી સસારસુખ તે વિભ્રમજન્ય અને માની લીધેલુ છે અને આ તો સાત્ત્વિક સુખ છે વળી, આ સુખના પરિણામમા પણ મુક્તિ છે, સસારસુખથી કર્મબધ થાય છે અને સમતાસુખથી સવર કે નિર્જરા થાય છે અને છેવટે મોક્ષ થાય છે (૮, ૭૦)

* * *

આ પ્રમાણે **વિષયપ્રમાદત્યાગ-અધિકાર પૂર્ણ** થયો વિષયસેવન ઉપર ખાસ ભાર મૂકી લગભગ આખા અધિકારમા તે જ ભાવ ચર્ચવામા આવ્યો છે **વિષય તાત્કાલિક સારા લાગે છે, પણ પરિણામે દુ ખ આપે છે તાત્કાલિક સુખ પણ માન્ય તામા જ માત્ર રહેલુ છે, અને સસારની અનેક ઉપાધિ અને ખટપટનુ કારણ** વિષયો છે, આ મુખ્ય મુદ્દા છે પાચે ઇદ્રિયોના વિષયો બહુ રખડાવે છે એ નિ સદેહ વાત છે આપણે તિર્યંચ જાતિના દષ્ટાતથી જોઈશુ તો જણાશે કે પ્રત્યેક ઇદ્રિયના સબધથી મહાદુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે હાથીને પકડવા માટે ખાડામા કૃત્રિમ હાથિણી રાખે છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થઈ હાથી ફસાઈ જાય છે, મિષ્ટ પદાર્થ ખાવાના લોભમા માછલું આકડામા પરોવાઈ જાય છે, સુગધની લહેરમા ભ્રમર આખી રાત્રિ કમળમા બેસી રહી હાથીના મુખમા જઈ પ્રાણ ખોઈ બેસે છે, દીવાની જ્યોતિમા પતગ પ્રાણ સમર્પણ કરે છે અને હરણ સુદર મોરલીના કે વીણાના સ્વર પર લલચાઈ પારધીથી ફસાઇ જાય છે ઉપાધ્યાયજી ઇદ્રિય અષ્ટકમા કહે છે કે —

पतङ्गभृङ्गमीनेभसारङ्गा यान्ति दुर्दशाम् ।
एकैकेन्द्रियदोषाच्चेदुष्टैस्तैः किं न पञ्चभिः ॥

"આવી રીતે પતગ, ભ્રમર, માછલુ, હાથી અને હરણ એક એક ઇદ્રિયના પરવશ પણાથી દુર્દશા પામે છે, તો જ્યા પાચે દુષ્ટ ઇદ્રિયોને વશ થવાપણું થાય ત્યા તો શું ન થાય?"

ચિદાનદજી મહારાજ પણ કહે છે કે —

એક એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુ ખ પાવે રે ॥ વિષય ॥
પચ પ્રબલ વર્તે નિત્ય જાકુ, તાકૂ કહા જ્યુ કહીએ રે,
ચિ દાન ૦ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમા રહીએ રે
વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે ॥

આટલા ઉપરથી જણાશે કે ઇંદ્રિયોથી બહુ દુઃખ થવાનો સંભવ છે અને તેટલા માટે શ્રીમદ્ યશોવિજયજી પોતાના ઇંદ્રિય અષ્ટકની શરૂઆતમા જ કહે છે કે —

विभेषि यदि ससारान्मोक्षप्राप्ति च काङ्क्षसि ।
तदेन्द्रियजय कर्तुं, स्फोरय स्फारपौरुषम् ॥

"જો તને સંસારની બીક લાગતી હોય અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી હોય, તો ઇંદ્રિયો પર અંકુશ મેળવવા સારુ અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવ"

આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને જીતવા માટે અસાધારણ પરાક્રમ વાપરવાની જરૂર છે, કારણ કે તેની સાથે અનંતકાળનો સંબંધ છે

બીજી અગત્યની વાત એ છે કે જીવ વિષયજન્ય બાબતમા સુખ માની બેઠો છે, પણ તેમા એવુ કાંઈ સુખ છે જ નહિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે વ્યાધિનું ઔષધ કરવું, તેમા સુખ શુ? ગળે તરસ લાગે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ પાણી પીએ છે, એમા સુખ શુ? પેટમા ભૂખ લાગે ત્યારે ખાય છે, તેમા સુખ શુ? શરીરમા વિકાર થાય ત્યારે કામભોગ ભોગે છે, તેમા સુખ શુ? આવી રીતે સર્વ વ્યાધિના ઓસડો છે તેને જીવ સુખ માની બેઠો છે વિષયોથી ઉત્તરોત્તર પણ બહુ દુઃખ છે આ સંબંધમા દરેક શ્લોકની સાથે જોઈએ તેટલુ વિવેચન થઈ ગયુ છે તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા નથી

પ્રમાદના સંબંધમા પહેલો અને છઠ્ઠો શ્લોક છે આ સંબંધમા મુખ્ય મુદ્દો એ જ છે કે **મૃત્યુ નજીક આવે છે માટે જાગ્રત થા—गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्** આવી રીતે પ્રમાદ અને વિષય માટે ખૂબ કહેવામા આવ્યુ અત્યારે લૌકિક પ્રવૃત્તિ ઐહિક સુખસાધનો વધારે મેળવવા તરફ દોરાયેલી છે, તે વખતે દરેક પ્રાણીએ પોતે શો ભાગ લેવો તે વિચારવાનુ છે નવીન જમાનામા શરીરભોગતૃપ્તિ અને ઇંદ્રિયવિકાર વધારનારા બાહ્યોપચાર અને શોભાના એટલા પદાર્થો આવે છે અને સુધારા તેમ જ ફેશનને નામે એટલો બધો ફેરફાર દાખલ થઈ ગયો છે કે વિચારવાળાએ દરેક બાબતમા તે લાભકર્તા છે કે હાનિકારક છે તે જોવાની જરૂર છે

પ્રમાદ પાંચ છે મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા તેમા 'મદ્ય'નો પ્રચાર આ જમાનામા અનેક નિમિત્તને લઈને વધતો જાય છે કોઈ પણ મસ્ત કરે તેવો ખોરાક ખાવો અથવા પીવામા વાપરવો તે મદ્ય છે રૂઢાર્થમા આપણે તેને દારૂ, ભાંગ, ગાંજો, તાડી વગેરે સમજીએ છીએ એ વસ્તુઓ પોતે અતિ અધમ છે એને તૈયાર કરવામા લાખો ત્રસ જીવોનો નાશ થાય છે અને એને પીવાથી મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપરનો અંકુશ ખોઈ બેસે છે પોતાની જાત ઉપરથી અંકુશ ગયા પછી એ સામાન્ય મનુષ્યને છાજતી વ્યવહારપ્રણાલિકાનો પણ તેનામા દેખાવ રહેતો નથી, સદસદ્વિવેક દૂર જાય છે અને લોક લજ્જા બાજુએ મૂકવામા આવે છે આવી સ્થિતિમા ગમે તે અકાર્ય થઈ જાય છે, ગમે

તેવી અશ્લિલ ભાષા બોલી જવાય છે અને મન પર તો જરા પણ અંકુશ રહેતો નથી આ સ્થિતિ ધન ખરચીને શા માટે વહોરવામા આવતી હશે તે સમજવુ મુશ્કેલ છે તાકાત વગરના મગજને ઉશ્કેરવા ખાતર અથવા દુ ખને થોડા વખત માટે ભૂલી જવા ખાતર મગજનું ખ ધારણ અને સુખદુ ખનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજનાર અજ્ઞ જીવો આ માર્ગ પર મૂર્ખાઈથી ચઢી જાય છે અને પછી તેની એવી ખરાબ લતમા પડી જાય કે તેની આખી જિન્દગી નકામી થઈ પડે છે ઉશ્કેરનાર વસ્તુ વગર પગ ઘસવા પડે છે અને શરીર અને સ પત્તિ બન્ને ખોઈ બેસાય છે આ માર્ગ પર ચઢી ગયેલા ભ્રમિત મગજવાળા અભણ અને થોડુ ભણેલા યુવકોની નિસ્તેજ સ્થિતિને બરાબર અનુભવી તે માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવાની ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે આર્ય વ્યવહારને એ દુર્વ્યસન ઘટતું નથી એની જાળમા સપડાયા પછી એથી છૂટવું મુશ્કેલ છે અને તે હોય તેટલો વખત દરેક પ્રકારની ખરાબી કરનાર છે, એ વાત ધ્યાનમા રાખી, તેમ જ જૈન શાસ્ત્રકાર એને સાત મોટાં દુર્વ્યસનમાનુ એક ગણે છે એ લક્ષ્યમા રાખી, એ માર્ગ આચરણમા મુકાય નહિ એવી ચેતવણી રાખવાની જરૂર છે એ દુર્વ્યસનથી બહુધા આપણી પ્રજા દૂર જ હતી એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સ સર્ગના યોગથી અને આત્મિક વિચારક્ષેત્ર નબળુ પડવાથી આ બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે તાકાતને ઉશ્કેરનાર એ પદાર્થ છે એથી થોડા વખત જોર વધે છે, પણ પરિણામે જોર ઘટે છે ખરેખરી તાકાત આપનાર પદાર્થો દૂધ, ઘી વગેરે પુષ્કળ છે અને તેથી અપેય પદાર્થની જરા પણ આવશ્યકતા નથી પાચ પ્રમાદમાના આ પ્રથમ પ્રમાદ પર પ્રાસ ગિક આટલો ઉલ્લેખ કર્યો

હવે પછીના બીજા 'વિષય' પ્રમાદ પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયુ ત્રીજા 'કષાય' પ્રમાદ પર આવતા 'કષાય' દ્વારમા સારી રીતે વિવેચન કરવામા આવશે 'વિકથા'ના સ બ ધમા રાજકથા, દેશકથા ન્યૂસપેપરને અ ગે વધતી જાય છે અને પ્રવૃત્તિને લીધે ધર્મકથા ઓછી થતી જાય છે આ બાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે પાચમો પ્રમાદ 'નિદ્રા' છે, તેને વધારવી-ઘટાડવી એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે નિદ્રા ઓછી કરવાનો ઉપાય સાત્ત્વિક આહાર લેવો એ છે

પાચ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, સ્વશક્તિ અનુસાર ગુણમા વધારો કરી, ગુણસ્થાને ચઢવું એ મનુષ્યજીવનનુ કર્તવ્ય અને સાફલ્ય છે બાકી તો અનેક જન્મથી જીવ સાસારિક ઊ ચી સ્થિતિઓ સ પાદન કરતો આવ્યો છે તેમા કાંઈ નવાઈ નથી ઇંદ્રિયો પર અ કુશ આવ્યા વગર કાંઈ પણ આત્મિક વધારો (Spiritual progress) થઈ શકવાનો નથી

॥ इति सविवरण• विषयप्रमादत्यागनामा षष्ठोऽधिकार ॥

सप्तमः कषायत्यागाधिकारः ॥

સમતા પ્રાપ્ત કરવામા મુખ્યત્વે કરીને મમત્વ, વિષય અને કષાય આડા આવે છે તે પૈકી મમત્વનું સસારપણું અને વિષયનુ અધપણુ આપણે જોઈ ગયા, હવે કષાયનુ ક્લિષ્ટપણુ અત્ર બતાવે છે

કષાયમા મુખ્ય ચારનો સમાવેશ થાય છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ દરેક ઓછીવધતી તરતમતામા હોય છે સ્થૂળતાને અગે તેના દરેકના વળી ચાર-ચાર ભેદ પાડવામા આવ્યા છે શક્તિમત્તાને અગે તેની સ્થિતિ પણ જણાવી છે ઉત્કૃષ્ટ પદર દિવસ રહે તે **સજ્વલન**, ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ સુધી રહે તે **પ્રત્યાખ્યાની**, ઉત્કૃષ્ટ વરસ સુધી રહે તે **અપ્રત્યાખ્યાની** અને યાવજ્જીવ રહે તે **અનતાનુબધી** આવી રીતે કષાયના સોળ ભેદ થાય છે વળી, આ કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુગછા અને ત્રણ વેદ છે તે નવ 'નોકષાય'ના નામથી ઓળખાય છે

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય કષાય છે કષાયનો વિદ્વાનો અર્થ કરે છે કે કષ એટલે સસાર, તેનો આય એટલે લાભ જેથી થાય છે, અર્થાત્ સસારમા રઝળવાનુ જેથી થાય છે, તે કષાય આ અર્થ કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે નીચે વાચવાથી માલૂમ પડી આવશે

ક્રોધનુ પરિણામ, તેને નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા

रे जीव ! सेहिय सहिष्यसि च व्यथास्तास्त्व नारकादिषु पराभवभू. कषायै ।
मुग्धोदितै कुवचनादिभिरप्यत. किं, क्रोधान्निहसि निजपुण्यधन दुरापम् ॥ १ ॥ (वसंततिलका)

"હે જીવ ! કષાય વડે પરાભવનું સ્થાન થઈને નારકીમા તે અનેક પીડાઓ સહન કરી અને હજુ સહન કરીશ, તેથી મૂર્ખ મનુષ્યોએ દીધેલ ગાળ વગેર ખરાબ વચનથી ક્રોધ પામી જઈને મહામુશ્કેલીથી મળી શકે એવું પુણ્યધન તુ કેમ નાશ પમાડે છે ?" (૧)

વિવેચન—કષાય કરવાથી આ જીવે અત્યાર સુધીમા અનેક દુખો સહન કર્યા, નારકીમા પરમાધામીએ પીડયો અને પરસ્પર લડયો, નિગોદમા સબડયો અને વનસ્પતિમા રખડયો, તેમ જ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમા કોઈ બાકી રહી નહિ, એટલુ જ નહિ પણ દરેક યોનિમા અનત વાર આટા મારી આવ્યો, આ સર્વનું કારણ રાગ-દ્વેષ છે દુનિયામા

રખડાવનાર, ફસાવનાર અને કર્તવ્યપરાયણતા ભુલાવનાર, તેમ જ તદ્દન ગાડા અથવા ઉન્મત્ત કરી મૂકનાર આ બે શક્તિઓ છે તેઓથી કષાય ઉત્પન્ન થાય છે ક્રોધ અને માન એ બન્ને દ્વેષરૂપ છે, ત્યારે માયા અને લોભ અમુક નયે રાગરૂપ છે આ સર્વ કષાયો અનંત કાળ દુઃખ આપનારા છે આ અધિકારમા કષાયનુ સ્વરૂપ ચાલે છે, તેમા પ્રથમ ક્રોધને મુખ્યતા આપી છે કોઈ મૂર્ખ માણસ ગાળ આપે તો સામા ગુસ્સે થઈ જવુ નહિ, તે વખતે વિચારવુ કે તે બિચારો નાહક સસાર વધારે છે, અથવા ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ કરવુ —

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो, वयमिह तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।
जगति विदितमेतद्दीयते विद्यमानं, न तु शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

"તમારે દેવી હોય તો ગમે તેટલી ગાળો દો, કારણ કે તમે "ગાળવાળા" છો અમારી પાસે ગાળો છે જ નહિ તેથી અમે તેને દઈ શકતા નથી દુનિયામા જેની પાસે જે વસ્તુ હોય તે તેઓ બીજાને આપી શકે છે જુઓ, સસલાને શીંગડા નથી હોતા તો તે કોઈને આપી શકતુ નથી "

ઉપર જણાવેલા પ્રસગો આવે તે વખતે જો યોગ્ય સમતા રાખવામા આવે તો બહુ લાભ થાય છે અને જો ક્રોધ થઈ જાય તો મહામુશ્કેલીથી મળે તેવું પુણ્યરૂપ ધન આ પ્રાણી હારી જાય છે, જે ધનનો છેડો નથી એવુ ક્રોડપૂર્વ વર્ષોએ મેળવેલુ જ્ઞાનાદિ આત્મધન હારી જાય છે અને તેથી ક્રોધનો જય કરવો એ લાભના રક્ષણ તેમ જ તેની પ્રાપ્તિ કરવા જેવુ છે

દૃષ્ટાંત જોઈએ તો શાસ્ત્રમા વિદ્યમાન છે શિષ્ય પર ક્રોધ કરવાથી ગુરુ કાળ કરીને **ચડકૌશિક** નાગ થયા મહાતીવ્ર ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થયા છતા **ગજસુકુમાળ** ક્રોધ ન કરતા શાત રહ્યા તો તેના પ્રતાપથી તરત જ મોક્ષધન પામ્યા તેવી જ રીતે **મેતાર્ય** મુનિ પણ અંતગડ કેવળી થઈ મોક્ષલક્ષ્મી પામ્યા આસન્ન ઉપકારી **વીર પરમાત્માના** ક્રોધના જય તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે તો મહાઆશ્ચર્ય જ થાય છે તેઓને થયેલા ઉપસર્ગોનું વર્ણન વાચતા હૃદય કપે છે, અને ખરેખર જેને વીર પરમાત્મા માટે માન હશે તેને **સગમ** ઉપર ક્રોધ આવશે. પણ વિચાર કરવાનો એ છે કે પરમાત્માને શુ થયું હતું? સાભળીને ખરેખર નવાઈ લાગશે કે પોતા પર આવા સખ્ત, પ્રાણાત કરે તેવા, અનેક ઉપસર્ગો કરનાર સગમને અનત સસાર રઝળવુ પડશે, એ વિચારથી પ્રભુની આખમા કરુણાશ્રુ આવી ગયા હતા ક્રોધના જયની આ પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે અશક્ત પ્રાણી ગમે તેવા ખૂધા ખમે, પણ ચક્રવર્તીથી વધારે બળવાળાનો આવા પ્રકારનો ક્રોધનો જય ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવો છે

દશ પ્રકારના યતિધર્મમા મુખ્ય પદે પ્રથમ **ક્ષમા** એટલે ક્રોધનો જય આવે છે ક્રોધના આવેશમા પ્રાણી કર્તવ્યવિચારથી શૂન્ય થઈ જાય છે અને તદ્દન બેભાન અવસ્થામા આવી જઈ ગમે તેવા હુકમો કે અનર્થો કરી નાખે છે ક્રોધ પસ્તાવાનું કારણ છે અને તેનો

જય કરવો એટલે પ્રસગ પ્રાપ્ત થયે શાતિ રાખવી એ જ ખરુ કર્તવ્ય છે શાતિ રાખવી એ મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે "ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે" આવી રીતે શાતિ રાખવી એ જૈન સિદ્ધાતનો સાર છે અને એ વચન ટકશાળી છે

ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમા લખે છે કે **क्रोधात्प्रीतिविनाशम्** ક્રોધથી સ્નેહનો નાશ થાય છે આ હકીકતનુ યથાસ્થિતપણુ બરાબર અનુભવવામા આવે છે વળી, તે જ વિદ્વદ્વર્ય લખે છે કે —

> क्रोध परितापकर, सर्वस्योद्वेगकारक क्रोध ।
> वैरानुषङ्गजनक, क्रोध क्रोध सुगतिहन्ता ॥

"ક્રોધ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે મનને બાળ્યા કરે છે અને ક્રોધ સર્વ માણસોને ઉદ્વેગ કરે છે (જ્યારે ક્રોધ કરવામા આવે છે ત્યારે વાતાવરણ આખુ ઉદ્વેગ કરનારુ થઈ જાય છે એ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સાપ્રત સ્થાપિત નિયમ છે) વળી, ક્રોધ વૈરનબધ કરે છે અને આ સર્વના પરિણામે ક્રોધ સુગતિનો નાશ કરે છે"

આવી રીતે ક્રોધ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે અને પ્રાણીનો અધ પાત કરે છે, માટે તેનો જય કરવા ઉદ્યત થવુ, એ કર્તવ્ય છે શાસ્ત્રકારે ક્રોધને અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે વિદ્વાન કવિ ગાઈ ગયા છે કે —

> તૃણ દહન જ્યુ હુતો, વસ્તુ જ્યુ સર્વ બાલે,
> ગુણ કનક ભરી ત્યુ, ક્રોધ કાયા પ્રજાલે
> પ્રશમ જલધાન, નહિ તે ક્રોધ વારો,
> તપ જપ નત મેવા, પ્રીતિની વધારો
> ધરણી પરશુરામે, ક્રોધે નક્ષત્રી કીધી,
> ધરણી સુભુમરાયે, ક્રોધે નિબ્રહ્મી સાધી
> નરક ગતિ મહાઈ, ક્રોધ એ દુખદાઈ,
> વરજ વરજ ભાઈ, પ્રીતિ જે દે વધાઈ

આટલા કારણથી ક્રોધ ન કરવો તે ઇષ્ટ છે, સુગતિ અને સુખપર પરાનું કારણ છે* (૧, ૭૧)

* ક્રોધ ન કરવો એ લગભગ ક્ષમા રાખવા જેવુ છે ક્રોધના ત્યાગને મળતો સદ્ગુણ ક્ષમા છે ક્ષમા કરતી વખતે બહુ ધ્યાન થાય છે માટે ક્ષમા કરતી ક્રોધ કરતી વખતે માનસિક શક્તિ (mental energy) નો બહુ નાશ થાય છે તેથી શરીર પર પણ બહુ અસર થાય છે અને કેટલીક વખત આત્મઘાત જેવુ ભયકર પાપ પણ તેનાથી થાય છે ક્રોધનો ત્યાગ અને ક્ષમાનુ આચરણ એ ખાસ કર્તવ્ય છે 'ક્ષમા'ના મથાળાથી "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"મા બહુ વિસ્તારથી એક ઉલ્લેખ કર્યો છે જુઓ પુ ૨૪ મુ અક બીજો અને ત્યાર પછીના અકો

માન–અહંકાર ત્યાગ

पराभिभूतौ यदि मानमुक्तिस्ततस्तपोऽखण्डमतः शिवं वा* ।
मानादृतिर्दुर्वचनादिभिश्चेत्तपःक्षयात्तन्नरकादिदुःखम्× ॥ २ ॥
वैरादि चात्रेति विचार्य लाभालाभौ कृतिन्नाभवसम्भवित्र्याम् ।
तपोऽथवा मानमवाभिभूताविहास्ति नूनं हि गतिर्द्विधैव+ ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"બીજા તરફથી પરાભવ થાય ત્યારે જો માનનો ત્યાગ થાય તો તેથી અખંડ તપ થાય છે અને તેથી મોક્ષ થાય છે બીજા તરફથી દુર્વચન સાંભળતા જો માનનો આદર થાય તો તપનો ક્ષય થાય છે અને નરક વગેરેના દુઃખો થાય છે આ ભવમાં પણ માનથી વૈરવિરોધ થાય છે, તેટલા માટે હે પંડિત! લાભ અને નુકસાનનો વિચાર કરીને આ સંસારમાં જ્યારે જ્યારે તારો પરાભવ થાય ત્યારે ત્યારે તપ અથવા માન (બેમાંથી એક)નું રક્ષણ કર આ સંસારમાં આ બે જ રસ્તા છે (માન કરવું અથવા તપ કરવું)" (૨–૩)

વિવેચન—બહારના માણસથી જ્યારે પરાભવ થાય છે ત્યારે પ્રાણીને ઉછાળો આવી જાય છે હવે આ ઉછાળો દબાવી પરાભવ ખમી શકાય તો ઇચ્છિત લાભ થાય છે, નહિ તો સંસારવૃદ્ધિ થાય છે આ બે શ્લોકમાં કહે છે કે સંસારી જીવોને માનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા બે રસ્તા છે કાં તો માન કરી સંસારમાં ડૂબવું, અથવા માનને હાંકી દઈ પરભવે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી

આ શ્લોકના છેવટના ભાગમાં માન અને તપનો સંબંધ બતાવ્યો છે, એમાં બહુ ખૂબી છે પરથી પરાભવ થાય ત્યારે સામાન્ય વ્યક્તિ મન પરનો અંકુશ ખોઈ દે છે અને તેથી કરીને બાજી બગાડી મૂકે છે અહંકાર કે ક્રોધ કરવાથી આભ્યંતર તપનો નાશ થાય છે, વિનય, વૈયાવચ્ચ કે સદ્ધ્યાન રહેતાં નથી, આવતા નથી, નાશ પામે છે અને તેથી કર્મની નિર્જરા થતી નથી, મોક્ષ તો દૂર જ જાય છે આવી સ્થિતિ છે માટે હે વિદ્વાન્! તું લાભનુકસાનનો વિચાર કરી અહંકાર ન કરજે સંસારના દરેક કાર્યમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે અને ગ્રંથકર્તા તે બાબત વારવાર ભાર મૂકીને જણાવે છે કે તારે જે કરવું હોય તે કરજે, પણ તું પ્રથમ વિચાર કરજે ગમે તેવા પવનના સપાટાથી ગમે તે દિશામાં તારું આત્મવહાણું ચાલ્યું જાય તો તે ધારેલા બંદરે પહોંચાડશે નહિ, માટે વહાણનો સુકાની થા (૨–૩, ૭૨–૭૩)

---

* च इति वा पाठ । × दुर्वचनादिभिश्च तपःक्षय इति वा पाठ । + मानमथाभिभूताविति वा पाठः ।

ક્રોધ ત્યાગ કરનાર યોગીને મોક્ષપ્રાપ્તિ

श्रुत्वाक्रोशान् यो मुदा पूरित स्यात्, लोष्टाद्यैर्यश्चाहतो *रोमहर्षी ।
य. प्राणान्तेऽप्यन्यदोष न पश्यत्येष श्रेयो द्राग् लभेतैव योगी ॥ ४ ॥ (शालिनी)×

"જે આક્રોશ (પરાભવવચન, આટકણી) સાભળી ઊલટો આનદથી ઊભરાઈ જાય છે, જેને પથ્થર વગેરે વડે માર્યો હોય તોપણ જેના રોમરાય ઊલટા વિકસ્વર થાય છે, જે પ્રાણાન્તે પણ પારકા અવગુણને દેખતો જ નથી, તે યોગી છે અને તે તુરત જ મોક્ષ મેળવે છે" (૪)

વિવેચન—વ્યવહારમા બીજા માણસો તારા ઉપર કારણે-અકારણે ક્રોધ અનેક વાર કરશે, પણ તે વખત તારે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એમા ખૂબી છે મન પર અકુશ રાખનાર યોગી તે વખત સસારસ્વરૂપનો વિચાર કરીને ગુસ્સે ન થતા આનદ પામે છે અને ક્ષમા રાખે છે પથ્થર વગેર માર મારવામા આવે તોપણ તેનુ મન ઊચુ થતુ નથી, પરતુ રોમરાય વિકસ્વર થાય છે—જેમ **સ્કદક** મુનિમહારાજના સબધમા બન્યુ હતુ તેના બનેવીએ ચામડી ઉતારી લેવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે અતિ આનદ પામી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ માણસો બધુ કરતા પણ અતિ ઉપકારી છે, કારણ, ઘણા કાળે છૂટી શકે એવું કર્મઋણ આ લોકો તુરત જ મુકાવી દેશે **ગજસુકુમાળને** તેના સસરા ઉપર જરા પણ ગુસ્સો થયો નહોતો અને **મેતાર્ય** મુનિના મનમા સોનીએ પ્રાણાત કષ્ટ કર્યા છતા પણ હર્ષ થયો હતો તેમ જ **દમદતમુનિને** કૌરવોએ પથ્થરના ઘા માર્યા પણ તેઓનુ મન ચલિત થયુ નહિ અને **પાડવોએ** વિનય કર્યો તે માટે હર્ષ થયો નહિ આનુ કારણ શુ? તેઓને ખરી વિચારશક્તિ હતી, સસારસ્વરૂપનુ યથાસ્થિત જ્ઞાન થયુ હતુ તેમ જ આત્મા અને પુદ્ગળનો ભેદ બરાબર સમજતા હતા અને તદનુસાર વર્તન કરવાની ઇચ્છા હતી તે ઇચ્છા આવા વખતમા ફળીભૂત થઈ જાય છે એમ જોઈ-જાણી તેઓ હર્ષ પામ્યા છે ક્રોધ પર જય અને માનત્યાગના ઉપર જે જે દૃષ્ટાતો આપ્યા છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે એ સબધમા ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ એ છે કે તેઓ અશક્તિમાન ક્ષમા રાખતા હતા એમ નહોતુ કોઈ પ્રાણી શરીરે નબળો હોય, વૃદ્ધ હોય, વ્યાધિગ્રસ્ત હોય કે બાયલા જેવો હોય, તે ગમે તેવી વર્તણૂક પોતાની અશક્તિને અગે ખમી જાય, ગમે તેવું અપમાન સહન કરી જાય, કડવુ લાગે તોપણ શુ કરે? શુ કરી શકે? પણ આ મહાત્માઓના સબધમા તેમ નહોતુ તેઓ બહાદુર હતા, અસાધારણ ક્ષાત્ર બળવીર્યવાળા હતા, સગ્રામમા અનેકને ભારે પડે તેવા હતા, છતા તે

* लोम इति वा पाठ

× શાલિનીમા ૧૧ અક્ષર હોય છે
मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकै: म, त, त ग ग
(૪-૭)

જ આત્મબળથી તેઓ ક્ષમા રાખતા, માનનો ત્યાગ કરતા અને મનોવિકાર પર સખ્ત અંકુશ રાખતા અને તેથી જ એવા મહાત્માઓને યોગી કહેવા, એમા જરા પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી

વળી, આવા પ્રાણીઓ કોઈનો દોષ દેખતા જ નથી, તેઓ પોતાના કર્મનો જ દોષ સમજે છે જેમ ચાલતા ચાલતા ભીંત સાથે અથડાવાથી ભીંત વાગે અને ભીંત પર પ્રહાર કરવો, અગર દ્વેષ આણવો, એમા મૂર્ખતા છે, તેમ જ બીજાના આક્રોશતાડનથી તેના પર ગુસ્સે થવું એમા મૂર્ખતા છે અત્ર વર્ણવેલ ક્ષમા ગુણવાળા પ્રાણીઓ જલદી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે (૪, ૭૪)

કપાયનિગ્રહ

को गुणस्तव कदा च कपायैर्निर्ममे भजसि नित्यमिमान यत् ।
किं न पश्यसि दोषममीषा, तापमत्र नरकं च परत्र ॥ ५ ॥ (स्वागतावृत्त)

"તને કષાયોએ કયો ગુણ કર્યો? તે ગુણ ક્યારે કર્યો? કે તું તેઓને હમેશા સેવે છે? આ ભવમા સતાપ અને પરભવમા નરક આપવારૂપ તેઓના દોષો છે તે શું તું દેખતો નથી?" (૫)

વિવેચન—કષાયથી ગુણ તો દેખાતો નથી, કોઈ પ્રાણીને કોઈ વખતે કોઈ પણ પ્રકારનો ગુણ થના હોય એવુ સાભળ્યુ પણ નથી દરેક કષાયથી તેના વિષયમા કેવી કેવી પીડા થાય છે તે દૃષ્ટાત આપીને બતાવી આપ્યુ છે ક્રોધથી તાત્કાળિક મગજનો ઉકળાટ, અહકારથી માનભગ વખતે મગજની બદલાતી સ્થિતિ, માયાથી દરરોજ ખોટો દેખાવ કરવાની પીડા અને લોભથી આખી જિન્દગી સુધીની વેઠ, આવો આ ભવનો સતાપ અને પરભવમા તેના પરિણામે થતી દુખસતતિ પર વિચાર કરી કષાય ન કરવો, તેમ ન બને તો છેવટે ઓછો કરવો, તેવા પ્રસગ જ ન આવવા દેવા, આવતા હોય તો અટકાવવા અને સસારને ચાટતા ન જવુ, પણ જરા ઊચા આવવાનો વિચાર કરવો એ સુજ્ઞનું કર્તવ્ય છે (૫, ૭૫)

કષાયસેવન-અસેવનના ફળ પર વિચારણા

यत्कषायजनितं तव सौख्यं, यत्कषायपरिहानिभवं च ।
तद्विशेषमथवैतदुदर्कं, संविभाव्य भज धीर विशिष्टम् ॥ ६ ॥ (स्वागतावृत्त)

"કષાયસેવનથી તને જે સુખ થાય અને કષાયના ક્ષયથી તને જે સુખ થાય, તેમા વધારે સુખ કયુ છે અથવા તો કષાયનું ને તેના ત્યાગનું પરિણામ કેવું આવે છે તેનો વિચાર કરીને, તે બેમાથી સારુ હોય તે હે પડિત! આદરી લે" (૬)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા સદૈવ હોય છે અને તેથી વિચારવાળા પ્રાણીઓ કોઈ પણ કાર્ય કરતા તેમા સુખ કેટલુ અને દુખ કેટલુ તેનો તોલ કરે છે હવે આપણે એક પ્રાણી પર ક્રોધ કરીએ કે કપટ કરીએ અથવા મગરૂરી કરીએ, તેમા

સુખ શુ ? જ્યારે એકમા મગજનો ઉકાળો થાય છે, ત્યારે બીજામા હૃદયનો ઉદ્વેગ થાય છે બહુ બહુ તો તાત્કાળિક મનોવિકારોને જરા પુષ્ટિ મળે છે, પણ ક્રોધ-કપટ કર્યા પછી બેચાર કલાકે શાતિનો સમય આવે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય ? પસ્તાવો-એટલે તેના પરિણામે ભવિષ્યમા થવાના પરાભવના વિચારથી અત્યત દુખ અથવા ક્રોધ-માનનુ પરિણામ શુ આવે ? એમ કહેવાય છે કે જો તમે ક્રોધ કરશો તો સામા તરફથી બદલામા તે જ મળશે, એટલે પરિણામે ખરાબી હવે બીજી તરફ કોઈ પણ કષાય ન કરનારની સ્થિતિ જોઈએ તો તેને નથી મગજનો ઉકળાટ કે નથી હૃદયની ગ્લાનિ તે ઉપરાત જાણે પોતે એક મહાન કાર્ય કર્યું છે, એક ફરજ બજાવી છે, એ વિચારથી તેના મનને બહુ જ આનદ રહે છે ક્રોધ કે લોભનો પ્રસગ આવત તે ન કરવાથી મનને કેટલો આનદ થાય છે અને સામો માણસ કેવી કફોડી સ્થિતિમા મુકાઈ ઊલટો માફી માગે છે, એ સર્વેએ અનુભવ કરવા જેવી વાત છે આ ઉપરાત પરભવમા તો કષાય ન કરવાથી ઘણો લાભ મળે છે

આવી રીતે કષાય ત્યાગથી સર્વને સર્વ કાળે આનદ થાય છે, અને કષાયથી ઉદ્વેગ થાય છે આ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને બેમાથી એક તને યોગ્ય લાગે તે કર (૬, ૭૬)

માનનિગ્રહ, બાહુબલિ

सुखेन साध्या तपसा प्रवृत्तिर्यथा तथा नैव तु मानमुक्तिः ।
आद्या न दत्तेऽपि शिवं परा तु, निदर्शनाद्बाहुबलेः प्रदत्ते ॥ ७ ॥ (उपजाति)

“જેવી રીતે તપસ્યામા પ્રવૃત્તિ કરવી તે સુખે થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે માનનો ત્યાગ કરવો તે સુખે થઈ શકે તેમ નથી જ કેવળ તપસ્યામા પ્રવૃત્તિ મોક્ષને આપી શકતી નથી પણ માનનો ત્યાગ તો, બાહુબલિના દૃષ્ટાન્તની જેમ, મોક્ષ જરૂર આપે છે” (૭)

વિવેચન—દુનિયાનુ અવલોકન કરનારને જણાશે કે તપસ્યામા પ્રવૃત્તિ કરવી એ મુશ્કેલ તો છે, પણ તેમા એક વખત પ્રવૃત્તિ થયા પછી બહુ મુશ્કેલી રહેતી નથી, પણ તેનો અથવા બીજી કોઈ પણ છતી વસ્તુ, ગુણ કે ધનનો અહકાર ન કરવો એ બહુ જ મુશ્કેલ છે, એટલુ બધુ મુશ્કેલ છે કે મનુષ્ય અજાણતા પણ માન-મગરૂબી કરી નાખે છે, જ્યારે પોતાની નમ્રતા ખાસ બતાવવા જાય છે ત્યારે પણ તે દ્વારા શ્લાઘ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની અત વૃત્તિમા પ્રવૃત્તિ હોય છે આવી રીતે માનમુક્તિ બહુ મુશ્કેલ છે મનોવિકાર એવી અજબ રીતે કામ કરે છે કે આ પ્રાણી મોહમા મૂઝાઈ વસ્તુસ્વરૂપ સમજી શકતો નથી, અધ બને છે, ઘેનમા પડે છે અનેક અકાર્યો કરે છે, પણ તેનો હેતુ-ફળ કાઈ સમજતો નથી કેવળ તપસ્યામા પ્રવૃત્તિ જ્યારે એકાત મોક્ષ આપી શકતી નથી, ત્યારે માનમુક્તિ તુરત જ મોક્ષ આપે છે (માનમુક્તિનો સમય નવમા ગુણસ્થાનમા બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિ પર ગયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે)

મારાથી નાના ભાઈઓને વંદન કેમ કરું ?–એવા અહંકારથી બાહુબળિએ એક વરસ સુધી તપ કર્યું અને તે દરમ્યાન વિચાર કર્યો કે તપથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભાઈઓ પાસે જઉં તો વંદન કરવું પડે નહિ, પણ સખ્ત તપસ્યા છતાં માથે માન હોવાથી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ તેમની ઇચ્છા હોત તો દેવવૈભવ મળત, પણ તે તો જોઈતા નહોતા "વીરા મારા ગજથકી ઊતરો, ગજ ચઢ્યા કેવળ ન હોવે રે" એવા પ્રતિબોધનો અવસર થયેલો જાણીને મોકલેલી બહેનોનો મધુર રવ સાંભળી સુજ્ઞ વીર ચેત્યો, ચમક્યો અને ગજને ઓળખી ગયો તે ગજને તજ્યો કે તે જ ક્ષણે ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે એક વરસ પર્યન્ત તે ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ આ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે. ગજ પર ચઢવાની વૃત્તિ બહુધા દેખાય છે જમાનાની પ્રવૃત્તિ માનને અનુકૂળ છે અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારા આ મહાન દુર્ગુણને self-respect,[1] individuality[2] વગેરે ઉપનામો આપી સદ્ગુણમાં બદલાવી નાખ્યો છે વિવેકવાન પ્રાણીએ આનાથી ચેતવાની જરૂર છે માનથી પાછા મહાન ગુણો પારખી શકાતા નથી, કદાચ દૃષ્ટિ તળે આવે છે તોપણ તેની હોય ન કરતા ઘણી ઓછી કિંમત અંકાય છે, કેટલીક વાર બિલકુલ અંકાતી પણ નથી, અને વિનયધર્મ કે જેને પૂર્વધરો **विणओ धम्मस्स मूलं** જૈન ધર્મનું મૂળ વિનય છે, એમ કહી ગયા છે તે પર પાણી ફરી વળે છે, પોતાપણું સ્થાપવાની, ન હોય તેવા સદ્ગુણો ધરાવવાનો દેખાવ કરવાની અને વિવેકવિચાર–કર્તવ્યશૂન્ય થઈ જવાની ટેવ પડી જાય છે અને તેથી પરિણામે શૂન્ય આવે છે

આ શ્લોકમાં કેટલીક હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે પ્રથમ તપપ્રવૃત્તિની સરળતા અને માનમુક્તિની વિષમતા બતાવી છે તે જનસ્વભાવને લઈને છે મીઠા દુર્ગુણો હમેશાં તજવા વધારે મુશ્કેલ પડે છે, કારણ કે તે સેવતી વખતે એક પ્રકારની પૌદ્ગલિક લહેજત આવે છે બાકી, વસ્તુત જોઈએ તો, માનમુક્તિ એ ખાસ વિષમ માર્ગ નથી જીવનની અસ્થિરતા, માન આપનારલેનારની સ્થિતિ, પૌદ્ગલિક આત્મિક વસ્તુઓનો સંબંધ અને તે ટકી રહેવાનો કાળ એ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવે તો માન તુરત ખમી જાય તેમ છે માત્ર વાત એટલી જ છે કે આ જીવ કદી પણ વિચાર કરતો નથી. બીજું, આ જમાનામાં સ્વમાન વગેરેને નામે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, કેટલાક દુર્ગુણો ઘૂસી ગયા છે એ પણ વિચારવા લાયક હકીકત છે અમુક હકીકતને તેના બંધાયેલા સ્વરૂપમાં લઈને વિચારવામાં આવે તો કેટલીક વાર ભૂલભરેલા પરિણામો તરફ ઘસડાઈ જવાય છે, પણ જો પૃથક્કરણ કરીને તેના અવયવો તપાસવામાં આવે તો ગુણદોષપરીક્ષા થાય છે તેવી જ રીતે સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ સર્વને વિચારવા, તેમાં આતર પ્રવાહ શું છે તે તારવી કાઢવો, તેને અને આત્મિક દશાને શો સંબંધ છે એ વિચારવું અને પછી તેમાં જો દોષ જેવું પૌદ્ગલિક કાંઈ પણ ન લાગે તો પછી બેશક તેને આદરવા અને જો તેમાં કષાયનું

૧ સ્વમાન-સ્વત્વ ૨ સ્વવ્યક્તિત્વ સ્થાપન

સ્વરૂપ-અંશ જણાય તો પછી તેને માટે વિચાર કરવો આ દૃષ્ટિથી બરાબર તત્ત્વગવેષણા કરી, સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે આ કાળના મનાતા સદ્ગુણોને વિચારવામા આવશે ત્યારે તેના સબંધમા બેમાથી એક નિર્ણય આવશે એ શંકા વગરની વાત લાગે છે (૭, ૭૭)

માનત્યાગ-અપમાનસહન

सम्यग्विचार्येति विहाय मान, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात् ।
मुदा मनीषी सहतेऽभिभूती , शूर क्षमायामपि नीचजाता ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરી માનનો ત્યાગ કરીને અને દુખે મળી શકે તેવા તપોનું યત્નથી રક્ષણ કરીને ક્ષમા કરવામા શૂરવીર એવો વિચારવાન પુરુષ, નીચ પુરુષોએ કરેલા અપમાનો પણ, ખુશીથી સહન કરે છે" (૮)

વિવેચન—અત્ર કષાયત્યાગની પરાકાષ્ઠા બતાવી તપસ્યા કરવી અને સાથે માનત્યાગ કરવો એ અગાઉ બતાવ્યુ છે અત્ર કહે છે કે નીચ પુરુષો તરફથી **અપમાન** થાય તે પણ ક્ષમા ધારણ કરનારા શૂરવીર પ્રાણી સહન કરે છે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે તારો કોઈ દુશ્મન નથી, કરેલા કર્મ પર વિચાર કરી જ્યારે જીવ પોતાના આત્માનો દોષ જોતા શીખે, અને તેમ કરીને ક્ષમા રાખે, ત્યારે તેની ઉચ્ચ વૃત્તિ થઈ એમ સમજવું માનત્યાગ, ક્ષમાધારણ અને અપમાનસહન એ ત્રણ બાબત પર અત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે માનનો ત્યાગ કરવા ઉપરાત અપમાન સહન કરવાનો અત્ર ઉપદેશ કર્યો તે બહુ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે અપમાન એ શી વસ્તુ છે અને અપમાન કરનાર કોણ છે અને શા માટે કરે છે એ પ્રથમ વિચારવુ પ્રથમ તો એમ ચોક્કસ લાગશે કે ખાનદાની વગરના, અધમ કુળમા અવતરેલા અથવા સયોગોને લીધે અધમ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જ અપમાન કરવા લલચાશે સુજ્ઞ, ખાનદાન, ડાહ્યો માણસ કદી તેમ કરવાનો સકલ્પ પણ નહિ કરે તેથી પ્રથમ તો અપમાન કરનારની નીચતા ઉપર વિચાર કરવો અને બીજુ, એવા પ્રસગો પર મનની સ્થિરતા રાખવી અતિ મુશ્કેલ છે, સસારમા રસિયા જીવોના માન-અપમાનના ખ્યાલ ચિત્રવિચિત્ર હોવાને લીધે તે જાળવી રાખવી લગભગ અશક્ય જેવી છે એમ કહીએ તો ચાલે ત્યારે તેવા વખતમા-તેવા સયોગમા-મન પર કાબૂ રાખી અપમાન ગળી જવુ તે બહાદુરી છે, મન પરનો અસાધારણ કાબુ છે અને શૂ વીરપણુ છે, અને તેટલા જ માટે પ્રથમા શૂરવીર શબ્દ મૂકયો છે અપમાન સહન કરી જનાર નમાલા-નરમ-બાયલા હોય છે એમ સમજવું ભૂલભરેલુ છે, તે બહાદુરનુ કામ છે, પ્રાજ્ઞનુ કામ છે આવી બાબતમા ચાલુ પ્રવાહના વિચારોને આધીન થઈ ન જતા દરેક વાતનું પૃથક્કરણ કરતા શીખવું એ ખાસ લાભ કરનાર નીવડશે અહિંમા પણ બહાદુર ચીજ છે (૮, ૭૮)

સંક્ષેપથી ક્રોધનિગ્રહ

पराभिभूत्याऽल्पिकयाऽपि कुप्यस्यघैरपीमा प्रतिकर्तुमिच्छन् ।
न वेत्सि तिर्यङ्नरकादिकेषु, तास्तैरनन्तास्त्वतुला भवित्री* ॥ ९ ॥ (उपजाति)

"મહજ પરાભવથી પણ તું કોપ કરે છે અને ગમે તેવા પાપકર્મોથી તેનું વેર વાળવાને ઇચ્છે છે, પણ નારકી, તિર્યંચ વગેરે ગતિઓમા પાર વગરની અતુલ પરકૃત પીડાઓ થવાની છે, તેને તો તું જાણતો કે વિચારતો પણ નથી" (૯)

વિવેચન—આ જીવ જરામાત્ર પરાભવથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને સામાને શબ્દથી, હસ્તથી કે હથિયારથી મારવા ઊભો થઈ જાય છે અથવા મનમા દ્વેષ રાખી વૈર શોધ્યા કરે છે, લાગ શોધ્યા કરે છે અને આખો વખત ધમધમાટમા રહે છે આ મનોવિકારની અસર તળે આવેલા પ્રાણીને કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક રહેતો નથી અને ભવિષ્યનો વિચાર પણ રહેતો નથી એ તો પોતાના મસ્ત મગજમા મગ્ન બની નિરકુશ વૃત્તિએ વર્તે છે, પણ બિચારા જીવને ખબર પડતી નથી કે તેમ કરવાથી, અગાઉ જણાવ્યું તેમ આ ભવમા પણ દુખ થાય છે અને તે ઉપરાંત પરભવમા પણ બહુ દુખ ખમવું પડે છે માનસિક વિકારો જેવા કે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરેના પરિણામમા બહુ સખ્ત દુખ ખમવુ પડે છે જ્યારે જૂજ વખત કરેલા ભોજનના અતરાય જેવા સ્થૂળ પાપનુ પરિણામ **શ્રી આદિ પ્રભુને વરસ સુધી ભોજન ન મળવામા આવ્યુ**, તો ચિત્તવૃત્તિને તોડી—અસ્તવ્યસ્ત કરી—નાખનાર કષાયો તો કેવુ પરિણામ લાવે તે વિચારવા જેવુ છે (૯, ૭૯)

ષડ્ રિપુ પર ક્રોધ, ઉપસર્ગ કરનાર સાથે મૈત્રી

धत्से कृतिन् ! यद्यपकारकेषु, क्रोधं ततो धेह्यरिषट्क एव ।
अथोपकारिष्वपि तद्भवार्त्तिकृत्कर्मनिर्हन्मित्र बहिर्द्विषत्सु ॥ १० ॥ (उपजाति)

"હે પંડિત ! જો તારુ અહિત કરનાર ઉપર તુ ક્રોધ કરતો હો તો ષડ્ રિપુ (છ શત્રુ ૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ માન, ૫ મદ અને ૬ હર્ષ) ઉપર ક્રોધ કર, અને જો તુ તારા હિત કરનારા ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હો તો સંસારમા થતી સર્વ પીડા કરનારા જે કર્મો છે તેઓને હરી જનાર (ઉપસર્ગો, પરીષહો વગેરે) જે ખરેખરા તારા હિતેચ્છુ છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે તારા શત્રુ જેવા લાગે છે, તેના ઉપર ક્રોધ કર" (૧૦)

આ શ્લોકનો ભાવ સમજવા યત્ન કરવો શ્લોક બહુ સારો છે

વિવેચન—વાસ્તવિક રીતે મનુષ્ય પોતાના ઉપર અપકાર—નુકસાન કરનાર પર ક્રોધ કરે છે નુકસાન કરનાર શત્રુ કહેવાય છે તે શત્રુ ડાહ્યા માણસોએ શોધી રાખ્યા છે તેઓનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે તે ધ્યાનમા રાખીને વિચારજો

* मामिति वा पाठान्तरम् ।

૧ પારકી અથવા પોતાની સ્ત્રી સાથે અથવા કુવારી કે વેશ્યા સાથે વિષયસબધ કરવો, કરવાની ઈચ્છા રાખવી, અથવા કુચેષ્ટા કરવી તે **કામ**

૨ બીજા પ્રાણીઓ પર શી અસર થશે અથવા પોતાને કે પરને કેટલુ નુકસાન થશે, તેવા કોઈ પણ પ્રકારના પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર મનનુ અવ્યવસ્થિત પણે ગુસ્સામા પ્રવર્તન તે **ક્રોધ**

૩ છતી જોગવાઈએ દાન યોગ્યને દાન ન આપવું, નિષ્કારણ પારકુ ધન લઈ લેવાની ઈચ્છા રાખવી, તૃષ્ણા રાખવી અને દ્રવ્ય અથવા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુ માટે એકવૃત્તિથી ધ્યાન કરવું તે **લોભ**

૪ પોતાનામા ન હોય તેવા ગુણો માની લેવા, તેમ જ તે હોવાનો દેખાવ કરવો તે **માન**

૫ કુળ, વિદ્યા, ધન વગેરેનો અહકાર કરવો તે **મદ** (Pride)

૬ વગર લેવેદેવે પારકાને દુ ખ ઉત્પન્ન કરીને અથવા દ્યૂત વગેરે વ્યસનોનો આશ્રય કરીને મનમા ખુશી થવુ તે **હર્ષ**.*

આ છ ખરેખરા **દુશ્મન** છે, કારણ કે દુ ખ આપે તે દુશ્મન અને તેથી અનત ભવભ્રમણમા નરક નિગોદના દુ ખ આપનાર આ દુશ્મનો છે દેખાવમા સુદર લાગે છે, પણ તેઓ ખરેખરા શત્રુ છે, માટે તેઓ પર ખરેખર ક્રોધ કરજો, એટલે કે ક્રોધ કરી તેઓની દોસ્તી છોડી નાખવી, એ ઉચિત છે

વળી, સ સારમા રખડાવનાર કર્મો છે અને તે કર્મોનો નાશ કરનાર ઉપસર્ગ પરીષહો છે દુ ખને ઓછા કરાવનાર આ તો તારા વાસ્તવિક મિત્ર થયા અને તેઓ તેવા છે એમ જાણું જો ઉપકાર કરનારાઓ ઉપર પણ ક્રોધ કરતો હોય તો તેઓના ઉપર પણ કર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપકાર કરનાર પર કોઈને ક્રોધ હોય નહિ અને તેથી તારુ કર્તવ્ય એ જ છે કે ષડ્ રિપુને તજવા, અને ઉપસર્ગ, પરીષહ વગેરેને મિત્રબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવા, તેઓ સાથે મૈત્રી કરવી ગજસુકુમાળને તેમના સસરા **સોમિલ પર** પ્રેમ આવ્યો હતો બાહ્ય દૃષ્ટિથી તો તે દુ ખ આપતો હતો, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપકારી હતો; એવી જ રીતે **અવતિસુકુમાળને** પણ શિયાળણી વાસ્તવિક ઉપકાર કરનારી થઈ પડી હતી ઉપરાત **સ્કદક, અરણિક, મેતાર્ય** વગેરે મુનિમહારાજાઓના દૃષ્ટાતો પણ વિચારવા

આવી રીતે દ્વેષના ઘરના ક્રોધ અને માનના સબધમા ઉપદેશ કર્યો તે સબધમા વિશેષ આ અધિકારના છેવટના ભાગમા લખ્યુ છે હવે રાગના ઘરના માયા અને લોભનુ વિવરણ કરે છે (૧૦, ૮૦)

---

* ષડ્ રિપુ બીજી રીતે પણ ગણાય છે કામ ક્રોધ લોભ મોહ, મદ હર્ષ (હર્ષને સ્થાને ઈર્ષ્યા પણ ક્વચિત્ લખેલ છે)

માયાનિગ્રહ ઉપદેશ

अधीत्यनुष्ठानतप शमाद्यान्, धर्मान् विचित्रान् विदधत्समायान् ।
न लप्स्यसे तत्फलमात्मदेह-क्लेशाधिक तांश्च भवान्तरेषु ॥ ११ ॥ (उपजाति)

"શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધર્માનુષ્ઠાન, તપસ્યા, શમ વગેરે વગેરે અનેક ધર્મો અથવા ધર્મકાર્યો માયા સાથે આચરે છે, તેથી તારા શરીરને કલેશ થવા ઉપરાત ભવાતરને વિષે બીજુ કાઈ પણ ફળ મેળવવાનો નથી અને તે ધર્મો પણ ભવાતરમા મળવાના નથી" (૧૧)

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ, પ્રતિક્રમણ (આવશ્યક)વગેરે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન, બાહ્યાભ્યતર બાર પ્રકારના તપ, ઉપશમ, દમ, યમ, દાન વગેરે વગેરે અનેક ધર્મકાર્યો કરતા છતા પણ સાથે માયા હોય તો વેઠ થાય છે, લાભ થતો નથી માયા–કપટ–લુચ્ચાઈ–બગવૃત્તિ એનો ત્યાગ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે વળી, ક્રોધ તથા માન બહુધા જણાઈ આવે છે, માયા ગુપ્ત રહીને કામ કરે છે, તેથી સામા માણસને તેની ખબર પડતી નથી અને કેટલીક વાર માયા કરનારને પણ ખબર પડતી નથી જેને લોકો 'ભદ્રિક' જીવો કહે છે તેવા થવાની બહુ જરૂર છે એટલુ તો સત્ય છે કે આવા ભદ્રિક પ્રાણીઓને કર્મબધ બહુ ઓછો થાય છે ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહી ગયા છે કે "કેશનો લોચ કર્યવો, શરીર પરથી મેલનો ત્યાગ ન કરનો, ભૂમિ પર શયન કરવુ, તપસ્યા કરવી, વ્રતો ધારણ કરવા વગેરે આચરણો આચરવા તે સાધુને સહેલ છે, પણ માયાનો ત્યાગ મહામુશ્કેલ છે"* આવા વિદ્વાન અવલોકનકારના વચનો પર ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે માયા બહુ ઊડાણમા થાય છે તેથી બહુધા તે જાણી શકાતી નથી સિફત, એટીકેટ (ગૃહસ્થાઈના નિયમો), બિન જરૂરિયાતી વિવેક અથવા formality વગેરે માયાના અનેક ભેદો છે આ જમાનાના જીવનમા માયાના પ્રસગો વધતા જાય છે રાજ્યનુ અગ બહુધા ક્રોધ ને માન હોય છે, તેને બદલે હવે માયા ને લોભ થતા જાય છે આ જમાનામા ઉપર ઉપરની ટાપટીપ વધતી જાય છે અને વધશે એમ લાગે છે વળી, વાણિયાપણું એ માયાના પર્યાય તરીકે વપરાય છે આથી જૈન ધર્મને અનુસરનારાઓએ મોટા ભાગે આ પાપથી વધારે ડરવાની જરૂર છે શ્રી ઉદયરત્નજી કહે છે કે

> મુખ મીઠો જૂઠો મનેજી, કૂડ કપટનો રે કોટ,
> જીભે તો જીજી કરે જી, ચિત્તમા તાકે ચોટ રે, પ્રાણી ! મ કરીશ માયા લગાર.

આવી રીતે માયાને ઓળખી, તેનો ત્યાગ કરવાની મુશ્કેલી સબધી વિચાર કરી, તે પર ચિત્ત લગાડી માયાનો ત્યાગ કરનો જોઈએ

હવે શાસ્ત્રકાર કહે છે, તમે ગમે તેવુ ધર્મકાર્ય કરો, પણ તમારા અતરમા જો માયા-કપટ હશે, તો તમને કોકટની મહેનત જ થશે ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે કુસુમપુર

* માયાની સજ્ઝાય (અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્ઝાય પૈકી)

નામના નગરમા એક શેઠને ઘેર બે સાધુ ઉતાર્યા હતા એક મુનિ ભોળા, સાધારણ બુદ્ધિના, સરળ, ગુણગ્રાહી અને, ટૂંકામા કહીએ તો, ' ભદ્રિક ' હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા, પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો જોકે બીજા સાધુની વાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમા મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ઘણો સંસાર પરિભ્રમણ કરશે માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામુ છે, બકે વધારે નુકસાન કરનારુ છે "શાસ્ત્રમા બીજી બધી બાબતમા સ્યાદ્વાદ છે, પરતુ માયા કરવાના પ્રસંગે (ધર્મોપદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવુ એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમા એકાંત છે"* આ એકશાળી વચનો ઉપાધ્યાયજી મહારાજના છે જેમ માયાથી આ ભવમા લાભ થતો નથી, તેમ પરભવમા પણ લાભ થતો નથી શ્રી સિંદૂરપ્રકરણમા કહ્યુ છે કે—

विधाय माया विविधैरुपायैः परस्य ये वञ्चनमाचरन्ति ।
ते वञ्चयन्ति त्रिदिवापवर्ग-सुखान्महामोहसखाः स्वमेव ॥

"જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના સુખથી છેતરે છે"

આવા આવા અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે માયા અતરનો વિકાર છે અને તથી બીજા માણસો તેને જોઈને તે સબધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંખરુ બનતુ નથી (૧૧, ૮૧)

લોભનિગ્રહ

सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो, ज्ञानादिरत्नत्रितये विधेहि तत् ।
दु खाय चेदत्र परत्र वा कृतिन् ! परिग्रहे तद्बहिरान्तरेऽपि च ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"હે પંડિત ! જો તુ તારા પોતાના સુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જો આ ભવ અને પરભવમા દુ ખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખ" (૧૨)

વિવેચન—આત્માના સુખ માટે જો લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ જો બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરભવમા નિરતર દુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે આ ભવમા મન ચિંતામા વ્યાકુળ રહે છે ને પરભવમા અધોગતિ થાય છે બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપુ, સોનુ, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આતર પરિગ્રહ તે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ ષટ્ક અને ચાર કષાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદિશે સુણો સંતાજી એકાંતે ભગવંત ગુણવંતાજી
માયાણે નિષ્કપટી થવુ સુણો સંતાજી એ આણા છે તત ગુણવંતાજી—યશોવિજયજી

એ ચૌદ પ્રકારે છે આ પરિગ્રહથી અનત દુ ખ થાય છે તે સ્પષ્ટ છે, માટે સુખ માટે લોભ હોય તો જ્ઞાન વગેરે ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ આ પ્રશસ્ત લોભ છે

લોભનુ સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જરૂર છે લોભ એ એટલો મોટો વિશાળ દરિયો છે કે તેના વમળમા એક વખત પડ્યા પછી તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે દરિયાની દષ્ટિમર્યાદા વધતી જાય છે અને, જેમ **ધનમમત્વમોચન** અધિકારમા કહ્યુ તેમ, નોવાણાને હજારનો અને તે મળ્યા પછી ઉત્તરોત્તર લાખ, કરોડ, અબજ, રાજ્ય, સ્વર્ગ અને ઇદ્રપદવીનો લોભ થતો જાય છે લોભી પ્રાણીને કોઈ દિવસ સુખ નથી અને લોભથી બહુ નુકસાન થાય છે લોભથી મન આખો દિવસ ડોળાયા કરે છે અને લોભથી દુર્ઘટ રસ્તે સચાર કરવામા આવે છે લોભી પ્રાણી શુ શુ કરે છે તે ભર્તૃહરિ પોતાના વૈરાગ્ય શતકના ૩-૪-૫-૬-૭ શ્લોકમા બતાવે છે સિદૂરપ્રકરમા કહ્યુ છે કે —

यदुर्गामटवीमटन्ति विकट क्रामन्ति देशान्तर,
गाहन्ते गहन समुद्रमतनुक्लेशा कृषि कुर्वते ।
सेवन्ते कृपण पति गजघटासघट्टदु सञ्चर,
सर्पन्ति प्रधन धनान्धितधियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥

"ધનથી અધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો ભયકર અટવીમા રખડે છે, વિસ્તીર્ણ દેશાતરમા ભ્રમણ કરે છે, ગહન સમુદ્રમા અવગાહન કરે છે, બહુ કષ્ટસાધ્ય ખેતી કરે છે, કૃપણ શેઠની નોકરી કરે છે, હાથીની ઘટાને લીધે જેમા સચાર કરવો પણ મુશ્કેલ છે એવી લડાઈઓમા સચરે છે આ સર્વ લોભની ચેષ્ટા જાણવી"

લોભથી પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે, પુરુષ હોઈ સ્ત્રીનો વેશ લે છે, ભીખ માગે છે, અને કોઈ પણ અકાર્ય, અપ્રામાણિકપણુ કે વિશ્વાસભગ કરવામા આચકો ખાતો નથી અતિશય લોભી પ્રાણી ગમે તેવુ અકાર્ય પણ કરે છે લોભીને મન સગપણ કે સ્નેહ હિસાબમા નથી શ્રી **ઉમાસ્વાતી વાચક** મહારાજ પ્રશમરતિમા કહે છે કે **सर्वगुण विनाशन लोभात्**–લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે–એ ખરેખર અનુભવીનુ વચન છે ક્રોધ, માન, માયાથી મુખ્યતાએ જ્યારે એક એક ગુણનો નાશ થાય છે, ત્યારે લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે, તેનુ કારણ એ જ છે કે લોભનો છેડો આવતો નથી

લોભથી અનેક પ્રાણીઓ દુ ખી થયા છે અને તેના દષ્ટાતો શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે છ ખડનુ રાજ્ય મળ્યા છતા પણ લોભનો છેડો ન આવ્યો ત્યારે **સુભૂમ** બીજુ અધિક લેવા ચાલ્યો પરિણામે પૂર્વપુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા છ ખડ અને પ્રાણ પણ ખોયા અને સાતમી નરક પ્રાપ્ત થઈ સીતાને થયેલા સોનાના અશક્ય હરિણના લોભથી તેના પતિ રામને હાનિ થઈ અને તેનું પોતાનુ હરણ થયુ મમ્મણ શેઠને અતુલ લક્ષ્મી છતા તેલ ને ચોળા ખાવા પડ્યા ધનના લોભથી **ધવળ** શેઠે શ્રીપાળની સજ્જનતા પારખી નહિ અને છેવટે પોતાને હાથે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો આવા આવા અનેક દષ્ટાતો

શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ છે ત્યાર પછીના ઇતિહાસમા પણ **સીઝર, નેપોલિયન અને અલેક ઝાંડરની** તેવી જ દશા થઈ છે અને હિંદુસ્તાનમા **અલ્લાઉદ્દીનથી** માંડીને કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને લોભના પ્રમાણમા ઘણુ ખમવુ પડ્યુ છે આની સાથે હવે નીચેના દૃષ્ટાંતો સરખાવીએ

લોભનો દુશ્મન સતોષ છે સતોષ થતા જ મન ઉપરથી જે બોજો ઊતરી જાય છે, જે આનદ થાય છે અને જે સુગમતા થઈ જાય છે તેનુ વર્ણન લખી શકાય તેમ નથી એક માણસને રોટલા શાકથી સતોષ હોય અને બીજાને ઘેબર ઘારી ગ્રાસ થવા છતા પણ તેના મનમા દૂધપાકપૂરી મેળવવાની ઇચ્છા હોય, અથવા એકને ઝાડની છાલથી અથવા ખાદીના કપડાથી સતોષ હોય, જ્યારે બીજાને રેશમી કપડા મગાના હોય પણ ઇચ્છા કસબી કપડાની હોય, તો એમા સુખી કોણ ? દુનિયાના સમજુ વર્ગમાથી કોઈ પણ એ મત વગર કહી શકશે કે **" સતોષીને ઝાઝુ સુખ "** નીતિકારો કહી ગયા છે કે **" મન સતોષ પામે પછી ગરીબ કોણ અને ધનવાન કોણ ? "*** સતોષનુ સુખ અતુલ્ય છે કેનેરીઝ કેવ્ઝ અથવા ગિરનારની ઊંડી ગુફામા વાસ કરી **ચિદાનદજી** મહારાજની પેઠે સસાર પર ઉદાસીન રહી, આત્મભાવના ભાવનાર, આગતુક મળી આવે તે પર નિર્વાહ કરનાર, ધ્યાનમગ્ન મહાયોગી આગળ **રૂશિયાના ઝાર કે ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનુ** સુખ કાઈ બિસાતમા નથી

વર્તમાન સમયે જૈન કોમમા પ્રથમ કાળની અપેક્ષાએ આ દોષ વધારે દેખાય છે, તેથી તે પર ખાસ ધ્યાન ખેચવાની જરૂર છે બીજા કષાયો જ્યારે નવમા ગુણસ્થાનકના અત સુધીમા નાશ પામી જાય છે, ત્યારે લોભ દશમા સુધી રહે છે, જે બતાવે છે કે લોભની સ્થિતિ વધારે છે આ મનોવિકાર પર જય મેળવવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવો અને તેને ઓળખી પણ લેવો (૧૨, ૮૨)

મદ-મત્સરનિગ્રહ ઉપદેશ

करोषि यत्प्रेत्यहिताय किञ्चित्, कदाचिदल्प सुकृत कथञ्चित् ।
मा जीहरस्तन्मदमत्सराद्यैर्विना च तन्मा नरकातिथिर्भू ॥ १३ ॥ (उपजाति)

" કોઈ વખત મહામુશ્કેલીએ આવતા ભવ માટે જરા કાઈ સારુ કામ (સુકૃત્ય) કરવાનુ તારે બની આવે તો પછી વળી તેને મદ, મત્સર કરીને હારી જઈશ મા, અને સુકૃત્ય વગર તુ નરકનો પરોણો થઈશ મા " (૧૩)

વિવેચન—કોઈ વખત તેર કાઠિયા માર્ગ આપે ત્યારે ગુરુમહારાજનો યોગ થાય છે અને તેથી અનેક કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે દાન, શીલાદિક ધર્મકાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે મૂળ તો મનુષ્યપણુ જ મળવુ દુર્લભ છે અને તે મળે તોપણ શ્રાવક કુળ, ઉત્તમ

* मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ?—भर्तृहरि

જાતિ, ઉત્તમ દેહ, દેવગુરુના જોગવાઈ અને શ્રદ્ધા તથા સમજણુ મળતા નથી આ સર્વ યોગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ નીચે જણાવેલા કાઠિયા ધર્મકાર્યમા માર્ગ આપતા નથી અને કદાચ મોહરાજાનુ બધન તોડી ગુરુ સમીપે જાય તો ત્યા અહકાર અથવા મગરૂરી કરી ધર્મધન હારી જાય છે આવા પ્રસગે જ્યારે અહકાર કે મત્સર રાખે છે ત્યારે તેના અધપાત થાય છે અને પાછો ચઢવાનો વારો આવતો નથી, માટે એવે પ્રસગ તું બરાબર ચેતીને ચાલજે તુ ગમે તેવો ધનવાન, ગુણુવાન, પુત્રવાન હો, પણ તારા કરતા દુનિયામા વધારે મોટા, તારાથી સવાયા ઘણા પડયા છે વળી, તું ધન, પુત્ર કે સપત્તિથી ઓછો હો તો તે જેની પાસે હોય તેની ઈર્ષ્યા કરીશ નહિ, કારણુ કે એ સર્વ કર્મજન્ય છે આ તો બધો મેળો મળ્યો છે અને થોડા વખતમા પાછા બધા ચાલ્યા જશે જો આવી વૃત્તિ નહિ રાખ તો પરિણામ સારુ આવશે નહિ

ગુરુ પાસે ન જાય તે **આળસ**, ઘરકામમા પડયો રહે તે **મોહ** તેઓ મને ઓળખશે કે નહિ તેવી **અવજ્ઞા**નો ભય, અભિમાનથી ન જાય તે **સ્તભ**, સાધુદર્શનથી ઊલટો પોતે કોપ કરે તે **ક્રોધ**, મદ્યપાનાદિના વ્યસનથી ન જાય તે **પ્રમાદ**, જશું તો ટીપ ભરવા પડશે કે કાઈ આપવુ પડશે એમ ધારી ન જાય તે **કૃપણુતા**, નરક આદિના દુ ખોનું વર્ણન સાભળવુ પડે તે **ભય**, ઇષ્ટવિયોગથી ન જાય તે **શોક**, મિથ્યા શાસ્ત્રમા મોહ પામે તે **અજ્ઞાન**, બહુ કામમા હોવાથી ફુરસદ ન મળે તેથી ન જાય તે **બહુકર્તવ્યતા**, રમત જોવા ઊભો રહે, તેથી અટકી જાય તે **કુતૂહળ**, બાળકો સાથે રમવામા પડી જાય તે **રમણુત્વ**—આવી રીતે તેર કાઠિયાનુ વર્ણન ટીકાકાર આપે છે* વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"મા(પુ૦ ૧૪, પૃ૦ ૭૧) તેર કાઠિયાની કથા લખાયેલી છે તે જોવી અને તે જ કથાઓ ચરિતાવળી ભાગ બીજામા છપાણી છે તે વાચવી આ તેર કાઠિયાએ માર્ગ આપ્યા પછી પણ ગયા ન ગયા જેવુ થાય, તો તો બહુ જ ખોટુ, માટે ધર્મ કરી તેનો અહકાર કે બીજાની ઈર્ષ્યા કરીને તેને હારી જશો નહિ એ શિખામણ છે (૧૩, ૮૩)

વિશેષે કરીને ઈર્ષ્યા ન કરવી

पुराऽपि पापै पतितोऽसि ससृतौ, दधासि किं रे ! गुणिमत्सर पुन. ? ।
न वेत्सि किं घोरजले निपात्यसे, नियन्त्र्यसे शृङ्खलया च सर्वत ? ॥ १४ ॥ (वशस्थ)

"અરે! પહેલા પણ તું પાપથી સસારમા પડયો છે, ત્યારે વળી ફરીથી પણ ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા કરે છે? આ પાપથી તુ ઊડા પાણીમા ઊતરે છે અને તારે આખે શરીરે સાકળો બધાય છે તે શું તુ જાણુતો નથી?" (૧૪)

વિવેચન—સસારમા રખડાવનાર પાપકર્મો જ છે, બીજુ કાઈ પણ કારણુ નથી આ

* મતાતરે પણ તેર કાઠિયા કહેલા છે તેમા કેટલાકના નામ અને હેતુ જુદા છે

તું જાણે છે, છતા વળી ગુણવાનની તું અદેખાઈ કેમ કરે છે? ગુણવાન ઉપર ઈર્ષા થાય છે તેના ઘણા કારણો છે એક તો ગુણવાનનો વર્ગ (Class) બીજાથી જુદો પડી જાય છે અને પછી શામળ ભટ્ટના ' વેર નેમ દાતાર, વેર કાયર ને નૂરો " એ છપ્પામા કહ્યા જેવુ થઈ જાય છે જ્ઞાન, શક્તિ, ધન ૨૨, સંતોષ, સુજનતા, પ્રાજ્ઞતા, વિદ્વત્તા, બ્રહ્મચર્ય, દયાળુતા, નમ્રતા વગેરે ગુણો એવા છે કે તે ગુણો જેમા ન હોય તે માણસો તે ગુણવાનની અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા કરે છે અને તેવી કરીને મહાઅધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે આથી કરીને સંસાર બંદીખાનામા પડેલા પ્રાણીને વધારે સાંકળો બંધાય છે કે જેવી એ જીવરૂપ કેદી તેનાથી જલદી નીકળી નાસી જઈ શકે નહિ વાતનો સાર એ જ છે કે ને સંસારમાથી છૂટા પડવાની ઇચ્છા હોય તો ગુણવાનની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પણ ગુણવાન થવુ ગુણવાનનું બહુમાન કરવુ સાદા મનુષ્યોની પણ ઈર્ષ્યા ન કરવી એ તો સમજાઈ જાય તેવુ જ છે, ખાસ કરીને ગુણવાનના તો પગ ધોવા જોઈએ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે ગુણીની સેવા કરવી

' સ્વામી ગુણ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દર્શન શુદ્ધતા તેહ પામે '*

ગુણના જ્ઞાનનો આ મહિમા સમજો, વિચારો અને ગુણ ગ્રહણ કરો, એ જ કર્તવ્ય છે અને તે માટે જ પ્રેરણા છે ગુણવાન પર મત્સર કરવાથી સમકિતની ચાર ભાવના જેનું વર્ણન પ્રથમ અધિકારમા કરવામા આવ્યુ છે, તે પૈકી પ્રમોદ ભાવનાનો નાશ થાય છે એ પ્રમોદ ભાવનાનો નાશ થવાથી મૈત્રીભાવ રહેતો જ નથી, અને ભાવના વગર સમકિતની શુદ્ધિ રહેતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ છેવટે તેનો ક્ષય પણ થઈ જાય છે, માટે ગુણવાન પર પ્રેમ રાખવો એ શુદ્ધ જીવનનુ એક ખાસ કર્તવ્ય છે (૧૪, ૮૪)

કષાયથી સુકૃતનો નાશ

कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं, क्षयं कषायैर्युगपत्प्रयाति च ।
अतिप्रयत्नार्जितमर्जुनं ततः, किमज्ञ ! ही हारयसे नभस्वता ? ॥ १५ ॥ (वंशस्थ)

" મહા કષ્ટથી જરા જરા કરીને 'ધર્મ' પ્રાપ્ત થાય છે તે કષાય કરવાથી એક સપાટામા એકદમ નાશ પામે છે હે મૂર્ખ ! મહાપ્રયાસથી મેળવેલુ સોનુ એક ફૂંક મારીને કેમ ઉડાવી દે છે?" (૧૫)

વિવેચન—શ્રુતચારિત્રલક્ષણ ધર્મ મહામુશ્કેલીએ જરા જરા મળે છે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કર્યા પછી છેલ્લા પરાવર્તનમા કાંઈક ધર્મપ્રાપ્તિનો સંભવ થાય છે તેને પ્રમાદ પુરુષાર્થથી રાખી શકાય તેમ છે, પણ કષાય કરવાથી તેનો એકદમ એકસાથે નાશ થઈ જાય છે ગુણસ્થાનમા ચઢેલા પ્રાણીઓ પણ કષાય મોહનીયથી એકદમ નીચે પડી જાય છે

* દેવચંદ્રજીકૃત વીરસ્તવન

પછી તેનો પરિચય કરવા ઇચ્છતા નથી અને કદાચ પૂર્વ પુણ્યના યોગે ધન કે વિદ્યા તેને મળી ગયા હોય તો તેની ગેરહાજરીમા તેને એટલો ઉતારી પાડે છે કે અજ્ઞ છોકરાઓ પણ તેની તરફ આગળી બતાવ્યા કરે છે કપટ કરનાર માયાવી માણસને તો બધા દૂરથી જ નમસ્કાર કરે છે તેઓ સમજે છે કે એની સાથે વધારે સબધ થશે તો, એ જરૂર નુકસાનીના ખાડામા ઉતારશે અને તે કયારે અને કઈ રીતે ઉતારશે તેની ખબર ન હોવાથી દરેક તક લઈને તેનુ સીધી અને આડકતરી રીતે અપમાન કરે છે લોભી મનુષ્યની ઘરાકી ટકતી નથી તેના આડતિયાઓ, અસીલો અને નોકરો સમજે છે કે તે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થને જોનારો છે, પોતાના એક પૈસાના લાભ ખાતર સામાના હજારો રૂપિયાના નુકસાનને ધ્યાનમા પણ લે નહિ તેવો તે છે અને વ્યવહારમા આવી પ્રતિષ્ઠાહાનિ સહન કરવી એ અધમાધમ છે આવી રીતે ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ કરનાર પ્રાણીને જરા પણ યશ મળતો નથી અને હોય તે અપયશમા ફેરવાઈ જાય છે એવો માણસ દુનિયાને દેખાડવા કોઈ વખત જમણુ કે ઉજાણી કરે તો કરતી વખત અને કર્યા પછી લોકો તેને માટે શું બોલે છે એ સાભળવાથી બરાબર અપયશનાં ગાઢતાનો ખ્યાલ આવશે

૪ માબાપ અને ભાઈઓ તેવા પ્રાણી ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી માબાપ એ પ્રેમના ઝરા કહેવાય છે, જે કદી પણ સુકાતા નથી તેઓ અને ભાઈઓ જાણે છે કે આ ભાઈ ક્રોધી, અભિમાની, કપટી કે લોભી છે, ત્યારે તેઓ પર હેત રાખતા બધ પડે છે કષાય કરનાર પુત્ર અથવા ભાઈ માત્ર પોતાના હિત તરફ જ જુએ છે અને સ્વાર્થસઘટ્ટ વખતે તો અતિ અધમ વર્તન કરે છે તેવે વખતે તેના વડીલો કે ભાઈઓ તેને કેવી રીતે ચાહી શકે ? માતાપિતાનો પ્રેમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ ખરી વાત છે, પણ તે ત્યાગની અપેક્ષાએ છે સસાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ અને ક્રોધાદિનું સત્ય સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવા વખતે વ્યવહાર પર તેની કેવી અસર થાય છે એ બતાવવામા માબાપનો પ્રેમ કે બધુવર્ગમા પ્રીતિ એ મનુષ્યના ઉત્તમ સ્વભાવનુ દિગ્દર્શન કરાવનાર છે અને તેથી આદરણીય છે કષાય કરનાર માણસને આવી રીતે ઘરમા પણ પ્રીતિ હોતી નથી, બહાર પણ અપયશ બોલાય છે અને કોઈ તેની મિત્રતા રાખતું નથી

૫ કષાયથી આ ભવ અને પરભવમા અનેક હાનિઓ થાય છે આ ભવમા કેટલી હાનિ થાય છે તેનું કાઈક સ્વરૂપ આપણે ઉપર જોયુ મલિન અધ્યવસાય અને તેથી મલિન વર્તન કરનાર પુણ્યબધ કરતો નથી, પાપબધ કરે છે અને કર્મનિર્જરા તો તેને હોય જ નહિ, તેથી તે પરભવમા પણ અનેક દુખો સહન કરે છે ત્યા ક્રોધીને પરતત્રતા, અભિમાનીને નીચ ગોત્રાદિક, માયાવીને સ્ત્રીપણુ અને લોભીને દરિદ્રતા વગેરે અનેક દુખપરપરા થાય છે તેને ભોગવવામા વળી અનેક પાપો તે વહોરી લે છે અને એમ ઉત્તરોત્તર એક ખાડામાથી બીજામા અને બીજામાથી ત્રીજામા એમ પડતો જાય છે અને ઊચો આવી શકતો નથી આવી રીતે કષાયથી હાનિની પરપરા ચાલે છે, એ બહુ ધ્યાનમા લઈ સમજીને વિચાર કરવા યોગ્ય છે (૧૬, ૮૯)

મદનિગ્રહ, ખાસ ઉપદેશ

रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैः ।
किं मदं वहसि वेत्सि न मूढानन्तशः स्म+ भृशलाघवदुःखम् ॥ १७ ॥ (स्वागता)

"રૂપ, લાભ, કુળ, વિદ્યા, લક્ષ્મી, તપ, દાન, ઐશ્વર્ય વગેરેનો મદ તુ શુ જોઈને કરે છે? હે મૂર્ખ! અનત વખત તને લઘુતાઈનુ દુ ખ વહન કરવું પડ્યુ છે, તે શુ જાણતો નથી?" (૧૭)

વિવેચન—જેમ ઉપરની બાબતમા અનેક વાર લઘુતાઈ પામ્યો છે, એમ કહ્યુ તેવી રીતે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય પણ કહે છે કે—

जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः ।
कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जनः ॥

એટલે એ આઠનો મદ કરતા તે જ વસ્તુઓ નબળી મળે છે આઠ મદ કરનારના શા હાલ થયા છે તેની વિસ્તારથી કથા જોવી હોય તેમને જૈનકથા રત્નકોષ ભાગ દશામા ગૌતમકુલકના પૃષ્ઠ ૯૩ થી વાચવાની ભલામણ છે (૧) **જાતિમદ** હુ ઉત્તમ જાતિનો છુ એવો ફાંકો રાખવો **હરિકેશી** મુનિ આ મદ કરવાથી ચડાળના કુળમા ઉત્પન્ન થયા (૨) **લાભમદ** છ ખડના લાભથી મદમા આવી જઈ સર્વ ચક્રવતીઓથી મોટો થવા **સુભૂમ** સાતમો ખડ સાધવા ગયો અને પ્રાણ ખોયા અત્યારે પણ વ્યાપારમા ખોટ જાય ત્યારે કર્મની નિંદા થાય છે અને લાભ થાય ત્યારે તેનો મદ થાય છે (૩) **કુળમદ** અમે આવા, અમારા બાપદાદાઓ આવા આવા મોટા કામ કરેલા વગેરે **મરિચીને** પોતાના કુળનો મદ થઈ ગયો તો નીચ ગોત્ર બાધ્યુ અને તે અનેક ભવમા વેઠવુ પડ્યુ (૪) **ઐશ્વર્યમદ** **દશાર્ણભદ્રને** થયો હતો અત્યારે* રશિયાના ઝાર પ્રમુખને થાય છે બીજાઓ પણ અધિકાર, સ્વામિત્વાદિ પ્રાપ્ત થયે અભિમાની બની જાય છે તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે (૫) **બળમદ** **શ્રી આદિનાથ** પ્રભુના પુત્ર મહાબળવાળા બાહુબલિને આ મદ થયો હતો તેથી તેઓ ભાઈની સાથે પણ યુદ્ધ કર્યું (૬) **રૂપમદ** **સનત્કુમારને** આ મદ થયો હતો, અત્યારે* ગોરી કોમોને આ મદ થાય છે સ્ત્રીઓમા આ મદ વિશેષ હોય છે, પરતુ તેથી પરિણામે હાનિ છે (૭) **તપમદ** તપસ્વીને મદ થઈ જાય છે તેથી તપના ફળને હારી જાય છે જુઓ **કુરગડુ** અને ચાર મુનિનુ દૃષ્ટાત (૮) **શ્રુતમદ** વિદ્યાનો મદ, આ જમાનામા ઘણાને થાય છે **સ્થૂલભદ્રજીને** થયો હતો, જેથી પાછના પૂર્વ શ્રી સઘનો આગ્રહ થવાથી માત્ર સૂત્રરૂપે મળ્યા, અર્થથી મળ્યા નહીં આ આઠ મદ બહુ વિચારવા જેવા છે સાધી કે આડકતરી રીતે દરેક

+ स्म स्थाने स्त इति वा पाठः ।

* વિવેચન લખ્યા પછી થોડાં વર્ષોમા એ બન્ને રાજ બેઠા છે તે આધુનિક ઇતિહાસનો વિષય છે

માણસ તેમા ફસાઈ જાય છે અને સસાર દીર્ઘ કરી નાખે છે એને વશ ન થવુ એમા મન પર અકુશ અને જીવનયાત્રાની સફળતા છે

ઘણાખરા લેખકો માન અને મદ વચ્ચે કાંઈ તફાવત હોય એમ ધારતા નથી અછતા ગુણોનો સદ્ભાવ અને છતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એને આપણે અનુક્રમે માન અને મદ સમજીએ તો મદના સબધમા બહુ વિચારવા જેવુ રહે છે મદ શા માટે કરવો એ જરા વિચારો ઐશ્વર્ય, ધન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અથવા જાતિ, કુળ કે બળ પ્રાપ્ત થાય તો તેમા મદ શેનો કરવો ? પૂર્વ શુભ કર્મના ઉદયથી એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમા તારે પોતાને શો મદ કરવાનો છે ? વળી, તારા કરતા જ્ઞાન, ધન, સપત્તિ, બળ વગેરેમા ઘણા જબરા માણસો થઈ ગયા છે, અત્યારે પણ તારે સાથે સવાશેર દુનિયામાં ઘણા છે, તો શેનો અહકાર કરે છે ? જે વસ્તુ તારી પોતાની નથી, રહેવાની નથી, કોઈની થઈ નથી, તેનો અશ પ્રાપ્ત કરી તું કેમ અક્કડ થાય છે ? ભોજકુમારે તેના કાકાને કહેવરાવ્યુ હતુ કે 'માધાતા જેવા મોટા રાજાઓ ચાલ્યા ગયા તમની સાથે તો પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ, મને લાગે છે કે, કાકા ! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે !' આ નાની હકીકતમા બહુ રહસ્ય છે આખા છ ખડ સાધનાર ચક્રવર્તી પણ ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તું કોણ માત્ર છે ? તને શુ મળ્યુ છે ? મળ્યુ છે તેમાથી તારુ શુ ? અને તારી સાથે તેમાથી શુ આવવાનુ છે ? એ વિચાર અને નકામી ખટપટ દૂર કરી, તારે સીધે રસ્તે કામ કર (૧૭, ૮૭)

સસારવૃક્ષનુ મૂળ કષાયો

विना कषायान्न भवार्तिराशिर्भवेद्भवेदेव च तेषु सत्सु ।
मूलं हि संसारतरोः कषायास्तत्तान् विहायैव सुखीभवात्मन् ! ॥ १८ ॥ (उपजाति)

" કષાય વગર સસારના અનેક પીડાઓ થાય નહિ, અને કષાય હોય ત્યારે પીડાઓ જરૂર થાય છે **સસારવૃક્ષનુ મૂળ જ કષાય છે**, તો હે ચેતન ! તેને તજીને સુખી થા " (૧૮)

વિવેચન—આખા અધિકારનો અત્ર સાર છે અર્થ સ્પષ્ટ છે **કષાય ત્યા સસાર અને કષાય નહિ ત્યા સસાર નહિ** કષાય એટલે સસારનો લાભ, સસરણ–ગતિ કરાવે તે સસાર અને કષાય તેવી જ રીતે ગતિ કરાવે છે કોને ? આ માને એનો ત્યાગ થાય એટલે ગતિ અટકી જાય છે આ અન્વય વ્યતિરેક ધર્મ બરાબર સમજવો, વિચારવો, મનન કરવો, હૃદયમા સ્થાપન કરવો કષાય ન હોય તો સસારરૂપ ઝાડ ઊગે જ નહિ, કદી કષાય થવાથી ઊગ્યુ તો હવે તેને પાડી નાખવુ, અને ફરી ઊગે નહિ તેમ કરવા માટે તેના મૂળો બાળી નાખવા (ઝાડ બાળવામા પાપ છે તેથી ડરીશ નહિ આ કષાયઝાડ તો અનત દયાના સ્થાન પરમાત્મા તીર્થંકરોએ પણ મૂળથી ઉચ્છેદી નાખ્યુ હતું)

દરેક ભવ્યાત્માએ ઘરમા આ વાક્ય કોરી રાખવું કે ' **मूलं हि संसारतरोः कषाय** " આ વાક્યના ખરેખરા સમજવા પર ભવિષ્યની સ્થિતિનો આધાર છે (૧૮, ૮૮)

કષાયોના સહચારી વિષયોનો ત્યાગ

समीक्ष्य तिर्यङ्नरकादिवेदना , श्रुतेक्षणैर्धर्मदुरापता तथा ।
प्रमादसे यद्विषयै सकौतुकैस्त*तस्तवात्मन् ! विफलैव चेतना ॥ १९ ॥ (वंशस्थ)

"શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી તિર્યંચ, નરક વગેરેની વેદનાને જાણી, તેમ જ ધર્મ મળવાની મુશ્કેલી પણ જાણી, તેમ છતાં પણ કુતૂહળવાળા વિષયોમાં તું આનંદ માનશે તો હે ચેતન ! તારું ચેતનપણું તદ્દન નકામું છે" (૧૯)

વિવેચન—વિષય અને પ્રમાદને પરસ્પર સાધર્મ્ય છે અને વિષય અને કષાય સહચારી છે તેથી કષાયદ્વારમાં વિષયનો ઉપદેશ કરે છે દેવતાને ચ્યવન સમયે અનંત દુ:ખ છે, મનુષ્યભવમાં પ્રવૃત્તિ, વિયોગ, વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ વગેરે દુઃખ છે, તિર્યંચને પરસ્વાધીન વૃત્તિનું દુઃખ છે અને નરક તો દુઃખમય જ છે એ સર્વ હકીકત તેં શાસ્ત્રમાં વાંચી છે, એટલે શાસ્ત્રરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી તેં જોઈ છે× વળી, તું સારી રીતે સમજે છે કે અનંત કષ્ટથી પંચેંદ્રિયપણું મળે છે અને ધર્મ તો બહુ મુશ્કેલીએ મળે છે આટલું આટલું નજરે જોયા છતાં પણ તારી વૃત્તિ ફરે જ નહિ, તને જરા પણ નિર્વેદ થાય નહિ, તો જાણ કે તારું ભણ્યુંગણ્યું ધૂળ છે, વાગાડંબર છે દેખાવ માત્ર છે, નિષ્ફળ છે, વંધ્ય છે

ધર્મ કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે પ્રસિદ્ધ છે દશ દૃષ્ટાન્તથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા જણાઈ આવે છે આ દશ દૃષ્ટાંતોના સંબંધમાં ટીકાકારે દશ શ્લોક આપ્યા છે તે મુખપાઠ કરી હૃદય પર આળેખવા જેવા અને સરળ અર્થવાળા છે તેથી અત્ર ઉતારી લીધા છે

विप्रः प्रार्थितवान् प्रसन्नमनसं श्रीब्रह्मदत्तात् पुरा,
क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहं मे भोजनं दापय ।
इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाप्यश्नात्यदा हि स चेद्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥

स्तम्भाना हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तर,
कोणाना शतमेषु तानपि जयन् द्यूतेऽथ तत्सङ्ख्यया ।
साम्राज्य जनकात्सुत स लभते स्याच्चेदिदं दुर्घट,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ २ ॥

वृद्धा कापि पुरा समस्तभरतक्षेत्रस्थ धान्यावलिं,
पिण्डीकृत्य च तत्र सर्षपकणान् क्षिप्त्वाढकेनामितान् ।

* सुकौतुकं इति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते ।

× મનમાં જ્યારે કોઈ વિષય બરાબર પ્રગટ થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાનચક્ષુ સમીપ સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે નહિ જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન સાંભળી તેનો ઉલ્લેખ આપણે ઘણીવાર કરીએ છીએ એટલા માટે અત્ર જોઈ છે એમ કહ્યું એનો ભાવાર્થ એમ છે કે તે તે અનુભવી છે

प्रत्येक हि पृथक्करोति किल सा सर्वाणि धान्यानि चेद्
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ३ ॥

सिद्धद्यूतकलाबलाद्धनिजान् जित्वाथ हेम्ना भरै-
श्चाणक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णीकृतो हेलया ।
दैवाद्वाढ्यजनेन तेन स पुनर्जीयेत मन्त्री क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ४ ॥

रत्नान्याढ्यसुतैर्वितीर्य वणिजां देशान्तरादीयुषां,
पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः ।
लभ्यन्ते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत्क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ५ ॥

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च,
प्रेक्ष्येन्दुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च ।
स्वप्नस्तेन पुनः स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ६ ॥

राधाया वदनाद्धः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीह विपर्ययेण तदधो धन्वी स्थितोऽधोमुखः ।
तस्या वामकनीनिकामिषुमुखैर्नैवाशु विध्यत्यहो,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा कोऽपि हि कच्छपो ह्रदमुखे सेवालरन्ध्रच्युते,
पूर्णेन्दुं मुदितः कुटुम्बमिह तं द्रष्टुं समानीतवान् ।
सेवाले मिलिते क्वापि स पुनश्चन्द्रं समालोकते
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ८ ॥

शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता भ्रष्टं युगं पश्चिमा
म्भोधौ दुर्धरवीचिभिश्च सुचिरात्संयोजितं तद् द्वयम् ।
सा शम्या प्रविशेद्युगस्य विवरे तस्य स्वयं क्वापि चेत्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ९ ॥

चूर्णीकृत्य पराक्रमात् मणिमयं स्तम्भं सुरः क्रीडया,
मेरौ सन्नलिकासमीरवशतः क्षिप्त्वा रजो दिक्षु चेत् ।
स्तम्भं तैः परमाणुभिः सुमिलितैः कुर्यात्स चेत्पूर्ववत्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १० ॥

ભોજન—બ્રહ્મરાજાનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત બે વરસની વયનો હતો ત્યારે તેનો પિતા મરણ પામ્યો. રાજ્યકાર્ય દીર્ઘ નામના મંત્રીને સોંપવામાં આવ્યું. આ મંત્રીની સાથે બ્રહ્મરાજાની રાણી ચુલણી પ્રેમમાં પડી અને વિષય સેવવા લાગી. બ્રહ્મદત્તને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે આ દુષ્ટ સંયોગ તોડી નખાવવા આડકતરી રીતે પ્રયાસ કર્યો, પણ

રાણીએ તો ઊનટો તેનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કરી એક લાક્ષાગૃહ બનાવ્યુ અને તેમા નવપરિણીત વધૂ સાથે કુવરને મોકલ્યો અને રાત્રે આગ લગાડવાનો વિચાર કર્યો આ દુષ્ટ નિર્ણયની ખબર કુવરને બીજા મત્રીએ કરી અને ભુમિમા કરેલી સુરગને રસ્તે થઈ કુવરને બહાર સહીસલામત કાઢયો અરણ્યમા એકલા ફરતા કુવર મહાઅટવીમા આવી પહોચ્યો તે વખતે એક બ્રાહ્મણ સાથે થયો અને અટવી ઊતારી રાજ્ય મળે ત્યારે આવવાનુ કહી બ્રહ્મદત્તે કૃતજ્ઞપણુ બતાવ્યુ અનુક્રમે કેટલેક કાળે બ્રહ્મદત્તને કાપિલ્યપુરનુ રાજ્ય મળ્યુ અને છ ખડ પૃથ્વી સાધી ચક્રવર્તી થયા ઉક્ત બ્રાહ્મણ આ હકીકત જાણી કાપિલ્યપુર આવ્યો અને બહુ પ્રયાસે ચક્રવર્તીને મળ્યો ચક્રવર્તીએ યથારુચિ વર માગવા કહ્યુ બ્રાહ્મણે વિચાર કરી જવાબ આપવા જણાવ્યુ ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીને પૂછતા તેણીએ વિચાર કર્યો કે જો આને ગામગરાસ મળશે તો તેના વહીવટની ખટપટ કરવી પડશે અને ઋદ્ધિને અગે ગરીબ અવસ્થામા પરણેલી સ્ત્રી પસદ આવશે નહિ તો મારો ત્યાગ કરશે આથી તેણીએ એવી સૂચના કરી કે આપણા કુટુબને દરરોજ એક એક ચૂલે ખાવાનુ મળે અને એક મહોર દક્ષિણા મળે એવુ વરદાન માગો બ્રાહ્મણે આવુ જ વરદાન માગ્યુ રાજાએ બ્રાહ્મણની પશ્ચિમબુદ્ધિ માટે ખેદ બતાવ્યો હવે બ્રાહ્મણને પ્રથમ દિવસે બ્રહ્મદત્તને રસોડે જમવાનુ હતુ, ત્યા જમી મહોર મેળવી પછી ચક્રવર્તીની એક લાખ બાણુ હજાર અતે ઉરીને ત્યા જમ્યો આવી રીતે છ ખડમા દરેક ઘરે જમવાનુ હતુ, પણ પ્રથમ દિવસે ભોજનમા જે મીઠાશ આવી હતી તે ફરીવાર આવી નહિ અને દરરોજ પ્રથમ દિવસનુ જમણ સભાર્યા કરે આથી પ્રથમ શ્લોકમા કહે છે કે "પ્રસન્ન મનવાળા બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી પાસે બ્રાહ્મણે પ્રાર્થના કરી કે 'મને આખા ભરતક્ષેત્રમા પ્રત્યેક ગૃહે ભોજન અપાવો' આ પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ તે બ્રાહ્મણ કદાચિત્ પ્રથમ દિવસે કરેલ ભોજન બીજી વાર મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" (૧)

દ્યૂત—એક રાજા બહુ વૃદ્ધ થયો, પરતુ કોઈ પણ પ્રકારે મરણ પામે નહિ તેનો પુત્ર મોટી વયનો થયો હતો, અને પ્રત્યેક દિવસ તે પિતાના મરણની રાહ જોતો હતો વૃદ્ધ રાજાને પણ રાજ્યમોહ બહુ તીવ્ર લાગ્યો હતો, તેથી પુત્રને રાજ્ય આપી શકતો નહોતો પુત્રને છેવટે ઇચ્છા થઈ કે પિતાને મારીને પણ રાજ્ય લેવુ વૃદ્ધ રાજાને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે એક યુક્તિ કરી રાજસભામા એક સો ને આઠ થાભલા હતા અને પ્રત્યેક થાભલે એક સો ને આઠ હાનો હતી રાજાએ પુત્રને કહ્યુ કે મારે તને હવે રાજ્ય સોંપી દેવું છે, પણ આપણા કુળનો એવો રિવાજ છે કે પુત્રે રાજ્ય લેવા પહેલા પિતા સાથે દ્યૂત રમવું અને દ્યૂતમા એક વાર જીતે ત્યારે એક હાસ જીતી ગણાય અને તેવી રીતે એક સો આઠ વાર જીતે ત્યારે એક સ્તભ જીત્યો ગણાય આવા એકસો આઠ સ્તભ જીતે ત્યારે પુત્રને રાજ્ય મળે, પણ રમતા રમતા વચ્ચે એક વાર હારી જાય તો અગાઉની સર્વ

જીત વ્યર્થ જાય અને નવે નામે પહેલી હાસથી શરૂ કરવુ પડે આ વાત પુત્રે કબૂલ કરી અને દ્યૂત રમવા માડયુ આ પ્રમાણે રમતા રમતા કેટલીક વાર જીતે અને વળી હારી જાય, પણ સપૂર્ણ તો કોઈ કાળે થાય જ નહિ આથી દ્વિતીય શ્લોકમા કહે છે કે "એક સો આઠ થાભલા પૈકી પ્રત્યેક થાભને એક સો આઠ હાસો છે અને તે પ્રત્યેક હાસને પુત્ર પિતા સાથે દ્યૂત રમતા જીતે ત્યારે તેને સામ્રાજ્ય મળે તે દુર્ઘટ તો છે જ, પણ કદાપિ તેમ બની આવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" (૨)

ધાન્ય—એક રાજાએ ભરતક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થતા સર્વ પ્રકારના ધાન્યો કૌતુક માટે એકઠા કર્યા અને તેમા એક પાલી સરસવના દાણા નાખ્યા પછી એક વૃદ્ધ ડોસીને બોલાવી, ધાન્યના ઢગલામાથી સરસવના સર્વ દાણા છૂટા પાડી આપવા આજ્ઞા કરી બિચારી ડોસી આ કેવી રીતે કરી શકે ? તેથી ત્રીજા શ્લોકમા કહ્યુ છે કે 'આખા ભરતક્ષેત્રના સર્વ ધાન્યના સમૂહમા એક પાલી સરસવ નાખેલા હોય અને તે જ દાણાઓને જુદા કરી આપવાનુ એક વૃદ્ધ ડોસીને કહ્યુ હોય હવે કદાચ તે ડોસી સર્વ દાણાઓને અને સરસવને જુદા પાડી આપે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" (૩)

પાસા—ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણપુત્ર નદ રાજાની સભામા આવ્યો અને સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો રાજા તે વખતે રાજસભામા હતો નહિ, પણ દાસીએ ચાણક્યનો તિરસ્કાર કરી દૂર કર્યો ચાણક્યે ત્યા ઘોર પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો હું ખરો ચાણક્ય હોઉ તો નદ રાજાને સમૂળો ઉન્મૂળ કરી નાખુ રાજ્યયોગ્ય કુવરને શોધતા તે એક મયૂર પોષકની દીકરી પાસે ગયો તેને ચદ્રપાન કરવાનો દોહદ થયો હતો ચાણક્યે જન્મતાં જ પુત્રને સોપી દેવાની શરત કરી, યુક્તિથી દોહદ પૂર્ણ કર્યો તે એવી રીતે કે એક છિદ્ર યુક્ત તૃણનુ ઘર કરાવ્યુ અને એક પુરુષ છિદ્ર ઢાકવા સારુ ઉપર બેઠો એક વિશાળ થાળમા પરમાન્ન(ખીર) ભરી છિદ્ર નીચે તે થાળ મૂકયો અને પુત્રીને ચદ્રનુ પાન કરવા કહ્યુ સ્ત્રી પાન કરતી જાય છે અને છાપરા ઉપર બેઠેલો પુરુષ છિદ્ર ઢાકતો જાય છે આવી રીતે તેનો દોહદ પૂરો કર્યો સપૂર્ણ કાળે પુત્ર થયો તેનુ નામ **ચદ્રગુપ્ત** પાડયુ ચદ્રગુપ્ત બાળવયથી જ રાજા થવાના લક્ષણ બતાવવા લાગ્યો નાના બાળકોની સભાઓ કરી તેમા પોતે રાજા થાય, ન્યાય ચૂકવે, ગામગરાસ ભેટ આપે, મજાઓ કરે અને યુદ્ધ પણ કરે ચાણક્ય અને ચદ્રગુપ્ત અનેક સિદ્ધિઓ સાધી પાટલીપુરને ઘેરો નાખીને પડયા નદ રાજા લડવા આવ્યો અને ચાણક્યના સૈન્યમા ભગાણ પડયુ ચાણક્ય ભાગ્યો અને તેને મારવા રાજાએ મારા મોકલ્યા ચદ્રગુપ્તને કૂવામા સતાડી પોતે બાવાનો વેશ ધારણ કરી કાઠે બેઠો અને મારાઓને કહ્યુ કે ચદ્રગુપ્ત અદર સતાઈ ગયો છે મારાઓ હથિયાર મૂકી અદર ઊતરવા ગયા કે લઘુલાઘવી કળાથી તેઓના શસ્ત્રથી જ તેઓને મારી નાખ્યા

આવી રીતે અનેક કષ્ટમાંથી ચંદ્રગુપ્તને બચાવી પોતે પણ યુક્તિથી બચ્યો ચાણક્ય નીતિ શાસ્ત્રમાં બહુ હોશિયાર હતો અને યુક્તિ કેમ કરવી, જાળ કેમ પાથરવી અને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સાધવું એ તે બહુ સારું સમજતો હતો. એક **પર્વત** નામના રાજાને પોતાનો કરી નંદ રાજા ઉપર ફરી વાર છાપો માર્યો, પણ આ વખતે પાટલીપુર ઉપર સીધો ઘેરો ન ઘાલતાં આસપાસનાં ગામોને સર કરવા માંડ્યાં નંદ રાજા પડ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થયો પર્વત રાજા વિષકન્યાના સંયોગથી મરી ગયો અને તેથી વચ્ચેથી ફાંસ ગઈ પાટલીપુરના લોકોને કર બહુ આપવો પડ્યો, તેથી પ્રજા અસંતોષી બની ગઈ અને ચંદ્રગુપ્તની પાસે ફરિયાદ કરવા આવી ચાણક્યે વિચાર્યું કે લોકો અસંતોષી બનશે તો ઉચાળો ભરી ચાલ્યા જશે, આથી તેણે લોકોને કર રહિત કર્યા પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો ઉપાય ચિંતવતાં તેણે દેવતા પાસેથી અજેય પાસા મેળવ્યા ગામના આગેવાન શેઠિયાઓને બોલાવી તેઓ સાથે દ્યૂત રમવા માંડ્યું અને તેમાં પોતે મોટી બીટ મૂકે અને જીતે તો પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વસ્તુ લે એવી હોડ કરતાં પણ સર્વ લોકો તેની સાથે રમતાં હારી જતા, પણ ચાણક્ય કોઈ દિવસ હારે નહિ આથી ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે "સિદ્ધની પાસેથી મેળવેલ દ્યૂત રમવાના પાસાના ઉપયોગથી અનેક લોકોને જીતીને ચાણક્યે રમતમાત્રમાં રાજાનો ભંડાર સુવર્ણથી ભરી દીધો કદાચ દૈવકૃપાથી ગામના શેઠિયા લોકો તે મંત્રીને જીતી લે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" (૪)

રત્ન—વસંતપુર નગરમાં ધન્ના નામે એક શેઠ રહેતો હતો તેને પાંચ પુત્ર હતા આ ધન્ના શેઠ રત્નનાં પરીક્ષામાં બહુ કાબેલ હોવાથી તેને **રત્નપરીક્ષક**ના નામથી સર્વ ઓળખતા હતા શેઠની એક એવી પ્રકૃતિ પડી હતી કે બહુ મૂલ્યવાળાં જે જે રત્નો આવે તે ખરીદી સંગ્રહી રાખે પણ વેચે નહિ પુત્રો પણ વારંવાર કહે કે બમણાં-તમણાં દામ આવે છે, છતાં શા માટે વેચતા નથી? આ પ્રમાણે વારંવાર થયા કરે તોપણ શેઠ તો વેચવાની વાત જ કરે નહિ એક વખત શેઠ પરદેશ ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી પાછા આવ્યા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રોએ સર્વ રત્નો પરદેશી માણસોને વેચી નાખ્યાં છે શેઠે તો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ પુત્રોને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યા અને સર્વ રત્નો લઈને જ ઘરે પાછા આવવાનું કહ્યું પુત્રો તો બાપડા પરદેશ નીકળ્યા, પણ એ જ સર્વ રત્નો પાછાં કેવી રીતે મેળવી શકે? તેથી પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે "શેઠના છોકરાઓએ પરદેશથી આવેલા વ્યાપારીઓને રત્નો વેચી દીધાં અને વળી પશ્ચાત્તાપ કરીને તે જ પાછાં મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા કોઈ દેવની સહાયથી કદાચ તે જ સર્વ રત્નો વણિકપુત્રો પાછાં મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" (૫)

સ્વપ્ન—ઉજ્જયિણી નગરીમાં એક મૂળદેવ નામનો ચતુર રાજપુત્ર હતો તે દેવદત્તા

યુગ—"પૂર્વ સમુદ્રમાં શમી(ખીલી) નાખીએ અને પશ્ચિમે યુગ(ધોસરુ) નાખીએ અને બન્ને સમુદ્રમાં દુર્ધર તરંગ આવ્યા કરતા હોય કદાચ આ યુગમાં શમીનો પ્રવેશ થાય, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" બળદની ડોક પર નાખેલુ ધોસરુ તે યુગ કહેવાય છે તેમાં જોતર બાધવા માટે નાખેની ખીલી તે શમી કહેવાય છે અસખ્યાતા દ્વીપસમુદ્ર મૂક્યા પછી છેલ્લો સ્વયભૂરમણ સમુદ્ર અર્ધરાજ પ્રમાણ આવે છે તેને પશ્ચિમ છેડે યુગ હોય અને બીજી બાજુના પૂર્વ છેડે શમી હોય, એ બન્નેનો યોગ કેમ થાય? સમુદ્રમાં મહા જળ તરંગ થતા હોય છે એ હકીકત લક્ષમાં રાખવાની છે (૯)

પરમાણુ—"દેવતાએ ક્રીડા કરતા કરતા એક પાષાણના સ્તભના વજ્ર વડે ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા અને પછી મેરુપર્વત પર ઊભા રહી એક નળીમાં સર્વ પરમાણુ એકઠા કરી ફૂક મારી, ચારે દિશામાં તે સર્વ પરમાણુ ઊડાવી દીધા તે જ પરમાણુઓનો બનાવેલો સ્તભ ફરી વાર કદી તે તૈયાર કરે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે, તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી" લાખ યોજન ઊચા મેરુ ઉપરથી પવનના સપાટા સાથે ઉડાડેલા પરમાણુઓની પાછળ દેવતાની જબરજસ્ત ફૂક, એ સર્વને સાથે લેતા અને પરમાણુની અણુતાનો વિચાર કરતા ઉપરની હકીકત લગભગ તરંગ જેવી જ લાગે છે (૧૦)

દશે દષ્ટાતોનું એ જ પ્રમાણે સમજવુ દરેક દષ્ટાતમાં બહુ ખૂબી છે દરેક દષ્ટાત મનન કરીને સમજવા જેવુ છે મનુષ્યભવની દુર્લભતા બહુ વિચારવા યોગ્ય છે દષ્ટાતની સત્યતા કરતા હમેશા તેમાથી ફલિત થતો ભાવ બહુ વિચારવા જેવો છે દેવકૃત મત્ર, ચમત્કાર કે બીજી વાત સ્થૂળવાદના આ જમાનામાં ગળે ન ઊતરે તો તેની સામે વિચાર કરવાની અગત્ય નથી, પરતુ દરેક દષ્ટાતમાં એક અદ્ભુત ભાવ છે અને તે એ છે કે આવો મનુષ્યભવ મહાકષ્ટે મળ્યો છે તે ફરી મળવો મહામુશ્કેલ છે એના પરિણામ તરીકે મનુષ્યભવની સફળતા કરવા ખાસ ઉપદેશ છે ધર્મસામગ્રી મુખ્યત્વે મનુષ્યભવમાં જ મળી શકે છે, તેથી આ સર્વ દષ્ટાતોનુ મુદ્દામપણુ પ્રાપ્ત થાય છે

આટલા ઉપરથી ધર્મની દુરાપતા સમજી, કષાય ન કરવા અને તેટલા સારુ તેના સહચારી પાચે ઇદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયોને ખાસ કરીને ત્યજવા (૧૯, ૮૯)

કષાયના સહચારી પ્રમાદનો ત્યાગ

चौरैस्तथा कर्मकरैर्गृहीते, दुष्टैः स्वमात्रेऽप्युपतप्यसे त्वम् ।
पुष्टैः प्रमादैस्तनुभिश्च पुण्यधनं न किं वेत्स्यपि लुट्यमानम्? ॥ २० ॥ (उपजाति)

"ચોર અથવા કામકાજ કરનારા (નોકર-ચાકરો) તારુ જરા પણ ધન ઉપાડી

જાય છે, તોપણ તું તપી જાય છે, જ્યારે પુષ્ટ અથવા પાતળા પ્રમાદો તારુ પુણ્યધન લૂટી લે છે તે તું જાણતો પણ નથી ?" (૨૦)

વિવેચન—ઘરમા સહજ ચોરી થાય તો ધાધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે છે, સજા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમા લઈ ચોરના હાડકા ખોખરા કરે છે આ સર્વ શાને માટે ? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે પણ મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રારૂપ પ્રમાદ–ચોરો તારુ પુણ્યધન લૂટી જાય છે તેનો તે વિચાર કર્યો ? વિષય, કષાય એ પુષ્ટ ચોરો છે અને વિકથા, નિદ્રા, નોકષાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થઇ તારા શુભ પુણ્યધનના ભડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત ગરથ ગયા પછી જ્ઞાન આવશે તે નકામુ છે તુ મૂઢની જેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે, એમા તારી મૂર્ખાઈ છે, માટે ઊઠ, જાગ્રત થા, વિચાર (૨૦, ૯૦)

જરા નીચુ જોઈને ચાલ ઉપમહાર

मर्त्यो कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्त्रासितं,
रोगस्तेननृपादिजा न च भियो निर्णाशिता षोडश ।
विध्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,
तत्को नाम गुणो मदश्च विभुता का ते स्तुतीच्छा च का ? ॥ २१ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"હે ભાઈ! તે હજુ સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી, તે કાઈ જગતનુ દળદર ફિટાડ્યુ નથી, તે રોગ, ચોર, રાજા વગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોનો નાશ કર્યો નથી, તે કાઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તે કાઈ ત્રણ લોકને સુખી કર્યા નથી, ત્યારે તારામા ગુણ શા છે કે તેનો મદ કરે છે ? અને વળી એવુ કાઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની રાખે છે ? (અથવા શું તારા ગુણ અને શો તારો મદ ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ !)" (૨૧)

વિવેચન—અરે જીવ ! તુ લાબો–પહોળો થઈને ચાલે છે, પણ તે શુ જબરુ કામ કર્યું છે કે તેનો ફાકો રાખે છે ? તારુ છતુ ધન છે તેને પણ તું ગોપી શકતો નથી રે ચેતન ! જરા વિચાર કર આ જિંદગીમા મરણનો મોટો ભય છે તે એક પણ પ્રાણીને તેમાથી બચાવ્યો ? અરે ! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય ઓછો થયો ? આખા હિંદુસ્તાનમા ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમા એક વખત રોટલો ન કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમા લાખો જીવ અન્ન વિના મરણ પામે છે આવુ દળદર તે કોઈનુ ફિટાડ્યુ ? ફિટાડવા યત્ન કર્યો ? ત્યારે શુ તે મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા વ્યાધિ મટાડ્યા ? કે સોળ ભયથી ધ્રૂજતા પ્રાણીઓને તેમાથી બચાવ્યા ? આ ભવમા તે શું લીધુ કર્યુ ? આવતા ભવ માટે તે નરક કાપી નાખી ? તને ગેરટી મળી છે કે તુ કદી નરકમા તો જઈશ જ નહી ? અથવા તે નરકનો જ નાશ કર્યો છે

કે જેથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્યા જવુ પડે નહિ ? તારી ફરજ બજાવી તે જનસમૂહ કે પ્રાણીસમૂહનું સુખ વધાર્યું ? આમાનું થોડુ કે ઘણુ કાઈ કરી શક્યો નથી અને તને અહકાર થાય છે અથવા પારકા માણસો પાસેથી સ્તુતિ સાભળવાની ઇચ્છા થાય છે તે તદ્દન અસ્થાને, અયોગ્ય, અણઘટતી વાત છે, તારો તેના ઉપર કશો હક નથી ચેત, જરા વિચાર આવા ગુણવાળા **માણસો તો તેનો ફાકો રાખતા જ નથી, પણ તારે તો ફાકો રાખવાનો હક પણ નથી** જો ચેતીશ નહિ તો અનત કાળચક્રના પ્રવાહમા તણાઈ જઈશ અને તારો પત્તો લાગશે નહિ અનુકૂળ સમય, સ્થાન અને સજોગો નો શીઘ્ર લાભ લઈ લે

ઉપરની ગાથામા નોળ ભય કહ્યા છે તેના નામ—રોગ, પાણી, અગ્નિ, સર્પ, ચોર, શત્રુ, મત્ત હસ્તી, સિંહ, યુદ્ધ એ નવ અને ઇહલોક ભય (મનુષ્યને મનુષ્યથી ભય તેવી જ રીતે સ્વજાતીય ભય), પરલોક ભય (મનુષ્યને તિર્યંચ અથવા દેવના કે અસુરથી ભય), આદાન ભય (ધન ચોરાઈ જવાનો ભય), અકસ્માત ભય (ઘરમા બેશ બેઠા કોઈ પણ કારણ વગર ભય લાગે તે), આજીવિકા ભય (કેવી રીતે પેટ ભરાશે તેની નિર્ધનને ચિતા થાય છે તે ભય), મરણભય, અશ્લોક ભય (લોકમા અપકીર્તિ થવાની બીક (૨૧,૯૧)

* * *

આવી રીતે આપણા સસારના દરેક કાર્યમા અગત્યનો ભાગ ભજવનાર બહુ જ અગત્યનો વિષય સપૂર્ણ થયો એ વિષયનો અગત્ય એટલા માટે છે કે જ્યારે લોકો બાહ્યાચાર અને દેખાવ ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે, ઘણીવાર તેથી ભૂલ પણ ખાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રકાર તેથી તદ્દન ઊલટી દૃષ્ટિએ જુએ છે દુનિયાના દેખાવમા "ભગત"ના નામથી ઓળખાનાર કેટલીક વાર તીવ્ર વિષયો હોય છે, જ્યારે તદ્દન ભદ્રિક જીવો શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમા મહાભાગ્યશાળી ગણાય છે આ વાતનુ કેટલીક વાર સ્પષ્ટ ભાન થાય છે, પણ જરૂરને વખતે બધુ ભૂલી જવાય છે અધ્યવસાય અને આતર વૃત્તિ ઉપર કેટલો આધાર છે અને તેથી કર્મબધમા કેટલો ફેર પડે છે તે માટે એક જ દાખલો બસ છે છોકરો નિશાળે ન જતો હોય અથવા કુચાલે ચાલતો હોય ત્યારે તેના પગ શિખામણ આપવા લાલ આખ કરવામા આવે છે, તેમ જ ગાળ દેનાર ઉપર પણ લાલ આખ થાય છે, પણ તે બન્ને લાલાશમા બહુ ફેર છે આ ફેર સમજવામા ખૂબી છે, પણ આવા સામાન્ય પ્રસગો બાદ કરતા કોઈ પણ મનુષ્યપ્રકૃતિને માટે બાહ્ય દેખાવ પરથી દોરવાઈ જઈ ઘણી વાર છેતરાવાના પ્રસગો આવે છે

સસારના સર્વ કાર્યોમા કષાય એક કે બીજી રીતે જોડાયેલા રહે છે રાગ અને દ્વેષ વગર સસારના કાર્યો બનતા નથી અને તેથી ગુપ્તપણે કે ઉઘાડી રીતે કષાય થઈ જાય છે કષાયને ઓળખવાની બહુ જ અગત્ય છે તેથી તેના દરેક શ્લોક પર વિવેચન કરવા ઉપરાત, અત્રે પણ દરેક માટે કઈક નવીન રૂપમા વિવેચન કરવાની તક લેવામા આવે છે

ક્રોધ—ક્રોધ ઉપર પહેલો અને ચોથો એ બે શ્લોકો છે એને શાસ્ત્રકાર ભુજંગનું ૩૫ આપે છે, તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે ગૌતમકુલકમાં કહે છે કે कोहाभिभूया न सुहं लहंति 'ક્રોધીને સુખ મળતું નથી' ભવભાવનામાં સૂર નામના બ્રાહ્મણની કથા છે, તેને ક્રોધ કરવાથી અનંત ભવ રખડવું પડ્યું હતું ક્રોધ એ દ્વેષ છે અને વિવેકને ભુલાવી નાખે છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે कोहसमो वेरिओ नत्थि ક્રોધ જેવું કોઈ દુશ્મન નથી મહાત્માઓ, ભાવિતાત્મા અનગારો અને સાધુઓ પણ ક્રોધથી રખડી પડ્યા છે ક્રોધ શું શું કરે છે, તેના સંબંધમાં એક વિદ્વાન્ લખે છે કે—

संतापं तनुते भिनत्ति विनयं सौहार्दमुत्सादय-
त्युद्वेगं जनयत्यवद्यवचनं सूते विधत्ते कलिम् ।
कीर्तिं कृन्तति दुर्मतिं वितरति व्याहन्ति पुण्योदयं,
दत्ते यः कुगतिं स हातुमुचितो रोषः सदोषः सताम् ॥

"ક્રોધ સંતાપ* કરે છે, વિનયધર્મનો નાશ કરે છે મિત્રતાનો છેડો આણે છે ઉદ્વેગ કરાવે છે, અવદ્ય (પાપકારક) વચન બોલાવે છે, કલેશ કરાવે છે, કીર્તિનો નાશ કરે છે, દુર્મતિ ઉત્પન્ન કરે છે, પુણ્યોદયને હણે છે અને કુગતિ આપે છે"

આવા આવા અનેક દોષો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે, સુજ્ઞ તે અનુભવથી સમજી શકે છે ક્રોધ કરવાથી નુકસાન પ્રત્યક્ષ છે સિંદૂરપ્રકર, ઉપાધ્યાયજીની સજ્ઝાય વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સંબંધી ઘણું વિવેચન છે ક્રોધનો ત્યાગ એટલે ક્ષમા ક્ષમા એ જૈન શાસ્ત્રનો સાર, એમાં અહિંસા, અભયદાન, અનુકંપા આદિ અનેકનો સમાવેશ થઈ જાય છે સ્કંદકાચાર્ય ક્રોધથી રખડ્યા અને તેના ત્યાગથી ગજસુકુમાળ, મેતાર્ય વગેરે ઘણા જીવો સુખી થયા

માન—આને માટે ૨-૩-૭-૮-૧૭ નંબરના શ્લોકો છે આ મીઠો કષાય છે, સર્વને કરવો ગમે છે ઘણી વાર પોતે નિર્ગુણી છે એમ બતાવતા પણ અંતરંગમાં અહંકાર હોય છે કેટલાક મગરૂબ હોય છે તે છતી વસ્તુ માટે હોય છે, એને Pride (ગર્વ) કહે છે, કેટલાક મગરૂબ હોય છે, તે અછતી વસ્તુ માટે ડોળઘાલુ હોય છે, એને Vanity hypocrisy કહે છે મગરૂબી કે ફાંકો રાખવો તેના કરતાં પણ દંભ રાખવો એ વધારે ખરાબ છે હાલના સમયમાં માણસોનો દંભી વધારે હોય છે બીજું ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ જમાનામાં કેટલાક દુર્ગુણોને સદ્ગુણમાં ગણવામાં આવે છે કેટલાક માણસો self-respect 'સ્વવ્યક્તિ-સ્થાપન' અથવા 'જાતીય-માન'ના નામથી અહંકાર કરે છે આવી બાબતથી

* ક્રોધ અને તાવ (તાપ-ફીવર) બરાબર સરખા છે ક્રોધથી આંખ લાલ થાય છે તાવથી પણ તેમ જ થાય છે ક્રોધથી મુખ લાલ થાય છે તાવથી તેમ તેમ જ થાય છે તાવથી મુખમાં પાણીની તરસ લાગ્યા કરે છે ક્રોધથી પણ તેમ જ થાય છે તાવથી નાડી તથા હૃદય બહુ વેગમાં ચાલે છે ક્રોધ વખતે પણ તેમ જ થાય છે તાવથી ભૂખ લાગતી નથી ક્રોધ વખતે પણ અન્ન રુચતું નથી વગેરે વગેરે

ખાસ ચેતતા રહેવાની જરૂર છે એમા ખૂબી શુ છે તે વિચારવાની જરૂર છે પોતાની જાતને ફટકી દેવી, દરેક અપમાનને પાત્ર બનાવવી, એમ કહેવાની મતલબ નથી, પણ એ દેખાવના રૂપમા અહભાવ પેસી જાય છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે અહકાર કે દભ અનેક પ્રકારના છે શાસ્ત્રકાર મદ આઠ પ્રકારના કહે છે,* તે ઉપર જણાવ્યા છે અને તે મદ કરવાથી હેરાન થયેલાના દષ્ટાતો પણ સાથે બતાવ્યા છે × આ જમાનામા આ બાબતથી સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે ભવભાવનામા એક ઉજ્ઝિતકુમારની કથા છે, તે આ બાબતમા ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે માનથી વિનયનો નાશ થાય છે, અક્કડ રહેવાનુ મન થાય છે અને લોકો તેથી અભિમાની માણસો સાથે સબધ ઓછો કરી નાખે છે ભલા માણસ ! આખી દુનિયામા હિંદુસ્તાન કયા ? તેમા ગુજરાત કયા ? અને તેમા તારુ ગામ કયા ? અત્યારની ગણતરી પ્રમાણે જણાયેલી દુનિયામા લગભગ એક અબજ ને આઠ કરોડ માણસો છે, તેમાનુ એક પણ માણસ સો વરસ પછી અહીં રહેશે નહિ, ત્યારે તુ તે શું જોઈને મદ કરે છે ? વળી, છેલ્લી ગાથામા કહ્યુ તેમ, તારામા એવો કયો અસાધારણ ગુણ છે કે તુ માન કરે છે ? જરા વિચાર, જરા ઊંડો ઉતર શાસ્ત્રકાર માનને 'હાથી' કહે છે + તેના ઉપર બેસનાર ડોલે છે અને ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે માનત્યાગનો રસ્તો એ જ છે કે પૂર્વે જે મોટા મોટા પુરુષો થઈ ગયા હોય તેમના દષ્ટાતો વાચી-વિચારી તેઓની પાસે પોતાની લઘુતા વિચારવી વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે —

बलिभ्यो बलिन सन्ति, वादिभ्य सन्ति वादिन ।
धनिभ्यो धनिन सन्ति, तस्माद्दर्पं त्यजेद् बुध ॥

"બળવાનથી પણ બળવાન, વાદીથી પણ વાદી અને ધનવાનથી પણ વધારે ધનવાન પ્રાણીઓ દુનિયા પર છે માટે ડાહ્યા હોય તેમણે અહકાર કરવો નહિ"

શેરને માથે સવાશેર ઘણા પડ્યા છે સુજ્ઞને આટલી શિખામણ બસ છે વળી, ઉદયરત્ન મહારાજ કહે છે કે, માનથી વિનયનો નાશ થાય, વિનય વગર સમકિતપ્રાપ્તિ ન થાય, સમકિત વગર ચારિત્ર ન થાય, અને ચારિત્ર વગર સસારબધનથી મોક્ષ ન થાય, તેથી પરપરાએ માનથી મોક્ષ થતો નથી આ બધુ વિચારવાનને હસ્તામલક જેવું છે, સુજ્ઞને ચેતવણી આપીને સ્વાત્મહિત સાધવા આ સર્વ પ્રેરણા કરે છે

માયા—એને શાસ્ત્રકાર નાગણી કહે છે એને માટે અગિયારમા શ્લોકમા વિવેચન કર્યુ છે આ કષાય બહુ મીઠો છે આ કરવાથી જીવ મહાતીવ્ર પાપનો સચય કરે છે એ દોષ

* આ આઠ પ્રકાર પણ ઉપલક્ષણરૂપ સમજવા
× જુઓ આ અધિકારના સત્તરમા શ્લોક પરની નોંધ
+ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય માનને વૃક્ષ કહે છે એ વડના ઝાડ જેવુ છે એને કાપ્યુ હોય તોપણ ઊગે છે એને નાશ કરવાના ઉપાય તરીકે નીતુ પૂર આણવાની જરૂર છે અને જ્યારે એ વૃક્ષનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ થાય ત્યારે જ એનો ફરી વધવાનો સભવ દૂર થાય છે

સામાન્ય માણસ કરતા દુનિયાની નજરમા હોશિયાર-કરમી કહેવાતી વ્યક્તિમા વધારે હોય છે ગાડી માના ડાહ્યા દીકરાઓનો એ ખાસ ગુણ મનાણો છે, ' વણિક તેહનુ નામ જેહ જૂઠુ નવ બોલે' ઇત્યાદિ શામળભટ્ટે કહ્યુ તેમા નવાઈ લાગે છે હાલ તો વાણિયાવેડા-વીસાપણું-એ માયાવીપણાના પર્યાય શબ્દો થઈ પડયા છે એ માયા કરવાથી મન બહુ વ્યાકુળ રહે છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'मायाविणो हुंति परस्स पेसा-માયાવી માણસો પારકાના નોકર થાય છે' એ તદ્દન અનુભવસિદ્ધ છે એક બાબતમા માયા-કપટ કર્યું તેને નભાવવું એ બહુ મુશ્કેલ છે, પછી અનેક યુક્તિઓ લગાવવી પડે છે, અસત્યની પરંપરા ચાલે છે અને છતા પણ મનમા પકડાઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે વાણિયાવેડા કરવાની માયા તેમ જ રાજખટપટની માયા એ તો દેખીતી રીતે ત્યાજ્ય છે એ માયા કરનારમા બગવૃત્તિ, ખોટો દેખાવ બહુ હોય છે, એટલુ જ નહિ પણ, શ્રી મલ્લિનાથના દષ્ટાંતથી જણાય છે કે પ્રશસ્ત માયા પણ કરવી નહી ખસૂસ કરીને કોમ, નાત કે સઘના આગેવાનો, દેરાસરના ટ્રસ્ટીઓ વગેરે નેતા પુરુષોએ તો એવા સરળ થવુ જોઈએ કે બીજાઓ તેનુ અનુકરણ કરે વાચક! નાત કે સઘની મીટિંગમા જવાનો તને કોઈ વાર પ્રસગ આ યો છે? ત્યા શુ થાય છે? એ કોમની અને આખા દેશની સ્થિતિ બતાવે છે, એ પાયમાલીનુ ચિહ્ન છે, એ બતાવે છે કે આર્યાવર્તમા જ્યા સુધી સરળતા નથી, સ્વાપણ નથી, પક્ષબુદ્ધિનો ત્યાગ નથી, સ્વાત્મભોગ નથી ત્યા સુધી જાપાનના પાડોશી હોવાની મગરૂબી કરવાનો તેને જરા પણ હક્ક નથી ભલા ભાઈ! તારા સાસારિક કાર્યોમા તો માયા, પણ તારા ધાર્મિક કાર્યોમા પણ માયા! તુ જૈન હો કે હિંદુ હો કે કોઈ પણ હો, તુ સાધુ હો કે સન્યાસી હો કે પાદરી હો, પણ તારુ જીવન જો! તું દેખાવ કેટલો કરે છે? લોકરજન કરવા માટે, વાહવાહ બોલાવવા માટે કેટલુ કરે છે? તે જો! વિચાર! બહુ નકામુ ચાલ્યુ જાય છે, તું સમજ્યો નથી, સમજવા યત્ન કરતો નથી, તેથી બધી ભૂલ થાય છે

લોભ—એને શાસ્ત્રકાર 'આકાશ' સાથે સરખાવે છે* આકાશનો છેડો આવતો નથી તેમ લોભનો છેડો આવતો નથી બારમી ગાથામા તેનું વિવેચન થઈ ગયું છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'सर्वगुणविनाशन लोभात्-લોભથી સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે ' અવ કારમા આટલા માટે જ પૈસાને અગિયારમો પ્રાણ કહેવામા આવે છે એ દશ પ્રાણને મુકાવે છે, પોતાના ગુણોના વખાણ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે આખી દુનિયાને મોરની પર નચાવનાર આશા-તૃષ્ણા અનેકરૂપે કામ કરે છે રાજ્યના, ધનના કે પુત્રના લોભથી અનેક અકાર્યો થાય છે એણે અબજો રૂપિયાના ધણી મમ્મણ શેઠને અધારી રાત્રિએ નદીના પૂરમા તણાતા લાકડા ખેચવા સૂચવ્યુ, અને એણે કોણિકને પોતાની માના બાપ ચેડા મહારાજા સાથે

* શ્રી હેમચન્દ્ર મહારાજ એને 'સમુદ્ર' સાથે સરખાવે છે એ દેખાય છે મર્યાદાવાળો પણ જ્યારે ઉછાળો મારે છે ત્યારે હ પાર વધી જાય છે, એનુ તળિયુ દેખાતુ નથી, વગેરે રૂપક ઘટાવવા

મોટુ યુદ્ધ કરાવ્યુ એણે ધવળ શેઠને સાતમી નારકીએ મોકલ્યો અને એણે **નેપોલિયનને** સેંટ હેલીનામા કેદ કરાવ્યો એણે ઘણાને ભમાવ્યા, રખડાવ્યા અને લોથપોથ કર્યા

આટલા માટે અઢારમી ગાથામા કહ્યુ છે કે '**मूलं हि संसारतरो कषाया** —સસાર રૂપ વૃક્ષનુ મૂળ જ કષાય છે ' કષાયત્યાગ એટલે સસારત્યાગ એ કષાયોના અનુયાયી અને સહચારી તરીકે વિષય અને બીજા પ્રમાદ આવે છે અને તેના સબધમા અન્યત્ર વિવેચન થઈ ગયુ છે વળી, સામાન્ય રીતે કષાયત્યાગ કરવા માટે ૫–૬–૧૫–૧૬–૧૮–૨૧ એ શ્લોકો છે અને વિષયપ્રમાદ ત્યાગ માટે ૧૯–૨૦ એ બે શ્લોકો છે આ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે મનુષ્યજીવનનો મોટો ભાગ આ મનોવિકાર પર ફતેહ પામવાથી જ સફળ કરી શકાય છે, તેને જીતવા એ મનુષ્યજીવનની કસોટી છે આ વિષયની અગત્ય જોઈને બનતા સુધી દરેક શ્લોક પર સારી રીતે વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે કષાયનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તે પર ઘણુ વિવેચન થઈ શકે, પરતુ ગ્રથગૌરવ વધી જાય તેથી અત્ર મુદ્દાની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે આ ચારે કષાયો પર અન્યત્ર ઘણા વિસ્તારથી આ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો સભવ રહે છે "**શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ**"મા 'સૌજન્ય'ના વિષય નીચે એ લેખો છપાયા છે અત્ર મુખ્યત્વે કહેવાનુ એ જ છે કે તારે ગમે તેવો પ્રયાસ કરીને કષાયો પર જય મેળવવો એ પ્રમાણે કરવાથી આ જીવનની સાર્થકતા છે એમ કરીશ તો જ આ ભવયાત્રા સફળ થશે અને નહિ તો અનત કાળચક્રમા ફરતો આવ્યો છે, તે પ્રમાણે આ ભવ પણ એક ફેરા સમાન થશે

इति सविवरण' कषायनिग्रहनामा सप्तमोऽधिकार ॥

अष्टमः शास्त्रगुणाधिकारः ॥

અત્યાર સુધી અગાઉના સાત અધિકારોમા મમત્વમોચન અને કષાયત્યાગ તથા પ્રમાદત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો આ સર્વ ઉપદેશની અસર મન પર શાસ્ત્રાભ્યાસ હોય તો કાયમ રહે છે, નહિ તો ચાલી જાય છે જ્ઞાન-સમજણ વગર કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ થતો નથી, થાય તો બન્યો રહેતો નથી અને થોડો વખત રહે, તોપણ પાછી અસલ સ્થિતિ થઈ જવાનો ચાલુ ભય રહ્યા કરે છે શાસ્ત્રાભ્યાસ કેવા પ્રકારનો જોઈએ, તેથી કેવા કેવા પ્રકારના લાભ છે, તે વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂરિમહારાજ હવે પ્રવૃત્તિ કરે છે

ઉપરચોટિયો શાસ્ત્રાભ્યાસ

शिलातलाभे हृदि ते वहन्ति, विशन्ति सिद्धान्तरसा न चान्तः ।
यदत्र नो जीवदयार्द्रता ते*, न भावनाङ्कुरततिश्च लभ्या ॥ १ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"શિલાની સપાટી જેવા (કઠણ) તારા હૃદય પર થઈને સિદ્ધાન્તજળ ચાલ્યુ જાય છે, પણ તેની અદર પ્રવેશ કરતું નથી, કારણ કે તેમા (તારા હૃદયમા) જીવદયારૂપ ભીનાશ નથી અને ભાવનારૂપ અકુરાઓની શ્રેણિ પણ નથી" (૧)

વિવેચન—સાધુના વ્યાખ્યાન, ગ્રથનો અભ્યાસ, શાસ્ત્રનું શ્રવણ વગેરે પ્રસગે હૃદય તટ પર જ્ઞાનલહરીનો સુગધી પવન જરા વખત વાય છે અને ઘણાખરા મનુષ્યોને તો, તે જરા આનદ આપી ચાલ્યો જાય છે જેમ પાણીનો પ્રવાહ શિલા ઉપર થઈને ચાલ્યો જાય છે અને અર્ધા કલાક પછી જુઓ તો પાછી શિલા જેવી ને તેવી હાલતમા પડેલી હોય છે, તેમા ભીનાશ પણ રહેતી નથી અને તેના પર અકુરા પણ ઊગતા નથી, તેના પર દિવસોના દિવસો સુધી પાણી ચાલ્યું તે તદ્દન નકામું થઈ જાય છે, કારણ કે જળ પોતાની અસર કાઈ પણ સ્થાપન કરી ગયુ નહિ બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો, શિલામા કોઈ એવો સ્વભાવ રહેલો છે કે પાણી પ્રાપ્ત થયુ, તેનો લાભ લેવાની તેનામા શક્તિ નથી ત્યારે શિલા જેવા હૃદયથી લાભ નથી જે જ્ઞાન ઉપર ઉપરથી ચાલ્યું જાય તેનાથી વિશેષ લાભ

* स्ते इति वा पाठ क्वचिद्दृश्यते ।

પણ શું? શાસ્ત્રકાર આવા જ્ઞાનને વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહે છે મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે વસ્તુત એ મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ અજ્ઞાન જ છે એથી કેટલીક વસ્તુઓનું ઇંદ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, પરતુ બાળકને જેમ વિષ, કટક કે રત્નમા હેયઉપાદેયપણાનુ જ્ઞાન નથી, તેમ આવા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળાને વસ્તુત હેયઉપાદેયપણાનો બોધ નથી વ્યવહારથી મહાતત્ત્વજ્ઞાની કે ફિલૉસૉફર પણ કહેવાય, પરતુ જ્યા સુધી તેની પ્રવૃત્તિ નિરપેક્ષ છે, ત્યા સુધી તેનુ જ્ઞાન લાભ આપનાર થતુ નથી હૃદય જ્યારે ખેતરની ફળદ્રૂપ ભૂમિ જેવું થાય અને તેના પર સિદ્ધાન્તજળ પડે, ત્યારે પછી તેમા સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવરૂપ આર્દ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમ થાય ત્યારે જ ભાવનારૂપ અકુરાઓ પણ ત્યા ઊગે છે એવી રીતે વર્તન પર અમર કરનાર તત્ત્વસવેદન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ ખરુ ઉપયોગી થઈ પડે છે મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી જરા જરા વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનું બની શકે તે તદ્દન ઉપર ઉપરનું થાય છે, પરતુ જ્યારે વસ્તુત સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વર્તન પર પણ તેની અસર થાય છે લોકોનું જ્ઞાન બહુધા ઉપયોગિતા કરતા આડબર માટે અને સ્વાત્મગુણવૃદ્ધિના વિકાસ કરતા સ્વકીર્તિરૂપ તુચ્છક ઐહિક વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે, જે કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનના નામને યોગ્ય નથી આટલા માટે આ અધિકારના આઠમા શ્લોકમા કહે છે કે 'આગમ કાઈ અભ્યાસમાત્રથી ફળ આપનારા થતા નથી' વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન જીવને ઘણી વાર થાય છે, પણ સાધ્ય તો તત્ત્વસવેદન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે (૧, ૯૨)

શાસ્ત્ર ભણેલા પ્રમાદીને ઉપદેશ

यस्यागमाम्भोदरसैर्न धौत , प्रमादपङ्क. स कथ शिवेच्छु ?।
रसायनैर्यस्य गदा' क्षता नो, सुदुर्लभ जीवितमस्य नूनम् ॥ २ ॥ (उपजाति)

" જે પ્રાણીનો પ્રમાદરૂપ કાદવ સિદ્ધાન્તરૂપ વરસાદના જળપ્રવાહથી પણ ધોવાતો નથી તે કેવી રીતે મુમુક્ષુ (મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો) હોઈ શકે? ખરેખર, રસાયણથી પણ જો કોઈ પ્રાણીનો વ્યાધિ નાશ પામે નહિ, તો પછી તેનું જીવન રહેવાનુ જ નહિ એમ જાણવું" (૨)

વિવેચન—જ્યારે શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ પ્રમાદનો નાશ થાય નહિ ત્યારે પછી આ જીવને અનત કાળ પર્યંત સસારમા પરિભ્રમણ કરવાનું જ છે, એમ સમજવું પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે ૧ સશય, ૨ વિપર્યય (ઊલટો બોધ), ૩ રાગ, ૪ દ્વેષ, ૫. મતિભ્રશ, ૬ મનવચનકાયાના યોગોનું દુ પ્રણિધાન, ૭ ધર્મ પર અનાદર, ૮ અજ્ઞાન અથવા પાચ પ્રકારે પણ પ્રમાદ છે મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા ને નિદ્રા આનું વિશેષ સ્વરૂપ છઠ્ઠા અધિકારમા બતાવાઈ ગયું છે અત્ર આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ સમજવો શાસ્ત્રાભ્યાસ કે શ્રવણ પછી તે બન્યા જ રહે, તો પછી થઈ રહ્યુ! વૈદક શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક મારેલા

તામ્ર કે પારદ પ્રમુખના પ્રયોગથી પણ જ્યારે વ્યાધિ મટે નહિ, ત્યારે તે કેસની આશા છોડી જ દેવી તેમ જ સંસારદુઃખરૂપ વ્યાધિ પણ તેને માટેના રસાયણરૂપ શાસ્ત્રથી પણ જો મટે નહિ, તો જાણવું કે તેવા વ્યાધિવાળો પ્રાણી 'દુસાધ્ય' કે 'અસાધ્ય' ના વર્ગમા છે દરેક ભૂલને સુધારવાના ઉપાય હોય છે, દરેક વિમાર્ગગમનને સુમાર્ગે લાવવાના સાધન હોય છે, દરેક વ્યાધિના ઔષધ હોય છે

પ્રમાદનો પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ તો સામાન્ય ભાષામા તેનો આળસ–પુરુષાર્થનો અભાવ–એ અર્થ થાય છે દરેક વ્યક્તિ, પછી તે ઉપાધિ સહિત કે રહિત હોય, તેને સ્વકર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ કરનાર આ મહાદુર્ગુણ છે એની હાજરી હોય ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી અને દરેક પગલે સ્ખલના પ્રાપ્ત થાય છે સાધુજીવનમા પ્રમત્ત અવસ્થા અધઃપાત કરાવનારી થાય છે અને સાધ્યને રસ્તે વધારો કરાવવાને બદલે એક પગલુ પાછા હઠાડે છે

આ પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરમ ઉપાય છે શાસ્ત્રાભ્યાસથી પોતે કોણ છે? પોતાની ફરજ શી છે? પોતાનું સાધ્ય શું છે? તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય શા છે? તે જાણવાનું–સમજવાનું બની આવે છે અને તેથી જ પ્રમાદને દૂર કરવાની યોગ્યતા શાસ્ત્રાભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે આ અભ્યાસ પણ મનનપૂર્વક અને વર્તન પર અસર કરનારો જોઈએ વાગાડંબર કે ચપળતા કરાવનારો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ લાભપ્રદ નથી, કારણ કે એવી સ્થિતિમા વ્યાધિના ઔષધ તરીકે તેમા જે ગુણ રહેલો છે તે નાશ પામે છે અને ધારેલ પરિણામ ન નિપજાવનાર ઔષધ નકામુ થઈ પડે છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવા સંયોગોમા ઉપયોગ વગરનો થઈ પડે છે તેથી રસાયનનું ઉક્ત દૃષ્ટાંત બરાબર ઉચિત છે કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ મનનપૂર્વક કરવો, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું અને પ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણો હોય તેને દૂર કરવાનું સાધ્ય લક્ષમા રાખવું પરમ સાધ્ય તો 'શિવ' (મોક્ષ) છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવું અને બુદ્ધિ તથા શક્તિને આવિર્ભાવ આપનારા આવા અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છતા તેનો સદુપયોગ ન થાય અને દરેક શુભ કાર્યમા પ્રમાદ થયા જ કરે એ સ્થિતિ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સમજવી અને દૂર કરવા પરમ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવો (૨, ૯૩)

સ્વપૂજા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ પ્રત્યે

अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमे प्रमादिनो दुर्गतिपापतेर्मुधा ।
ज्योतिर्विमूढस्य हि दीपपातिनो, गुणाय कस्मै शलभस्य चक्षुषी ? ॥ ३ ॥ (वंशस्थ)

"દુર્ગતિમા પડનાર પ્રમાદી પ્રાણી પોતાની પૂજા માટે જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે

---

१ पतीपत्यत इति पापति । यङ्लुगन्तधातोरिदं किप्रत्ययान्तम् । आद्गमहनजन किकिनौ लिट् च ।" (३-२-१७१) पाणिनिकृताष्टाध्यायीस्थसूत्र तत्रस्थेन सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानमिति वार्तिकेन ।

તે નિષ્ફળ છે દીવાની જ્યોતિમા ફસાયેલા, દીવામા પડનાર પતગિયાની આખો તેને શો લાભ કરનારી છે ?" (૩)

વિવેચન—આખ વગર જીવન અકારુ છે, પણુ તે જ આખોનો દુરુપયોગ થાય તો તેઓ જ આ જીવનનો નાશ કરે છે પતગિયુ આખથી જ ફસાય છે શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન વગર દુર્ગતિનો નાશ થતો નથી, પણુ જ્યારે તે જ અભ્યાસ પોતાના આદર-સત્કાર માટે તેમ જ પહેલી ખુરશી મેળવવા માટે થયો હોય ત્યારે નિષ્ફળ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણુ નુકસાન કરનાર થાય છે જગ માન મળે તેને લાભ કહો તો ભલે, પણુ શાસ્ત્રકાર એને નુકસાન કહે છે શાસ્ત્રાભ્યાસના પરિણામે બધુ મળે છે, માન મળે છે, પ્રમુખની ખુરશી મળે છે, ગ્રથકાર થવાય છે, પણુ અભ્યાસીની અભ્યાસના ફળ તરીકે એ ઇચ્છા ન હોવી જોઈએ, એ ઇચ્છા થઈ કે બધુ ગયુ એમ સમજવુ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ તેટલા માટે **વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનની** વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે એ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કેવી કરવી તે સબધમા તદ્દન નિરપેક્ષ વૃત્તિ રહે છે, અને વર્તન વગરના જ્ઞાનથી લાભ થતો નથી તે જેમ અત્ર દૃષ્ટાત આપીને સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યુ છે, તેમ અષ્ટકમા તેવા જ્ઞાનને મહાઅપાયના કારણુરૂપ કહ્યુ છે* આપણે વ્યવહારમા પણુ એ વાતનો વારવાર અનુભવ કરીએ છીએ જેઓ અવ્યવસ્થિતપણે બહુ અભ્યાસ કરી ગયા હોય છે, તેઓને પોતાની પ્રવૃત્તિના સબધમા બહુ વિવેક રહેતો નથી એકલુ મગજ કેળવાયું હોય અને અતકરણ પર તેની છાપ ન પડી હોય ત્યારે આવુ ભયકર અણુકલ્પેલ પરિણામ આવે છે Mental Education (માનસિક કેળવણી) અને Moral Education (અતકરણની કેળવણી)નો તફાવત અત્ર સારી રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે એક વિદ્વાન ગણાતા મનુષ્યને અશુદ્ધ વ્યવહારમા પ્રવર્તતો દેખવામા આવે ત્યારે સમજવુ કે તેનું જ્ઞાન હજુ પ્રથમની વિદિષ્ટ પક્તિ ઉપર જ છે પ્રવૃત્તિમા આત્માને યથાસ્થિત લાભ-અલાભનો સદ્ભાવ બતાવનાર જ્યા સુધી તેના જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ ત્યા સુધી જ્ઞાન આડબર માત્ર રહે છે, અને તે જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અનેક પ્રસગે 'અજ્ઞાન' જ કહે છે

આ અને હવે પછીના બે શ્લોક આડે રસ્તે ઊતરી ગયેલા, પડિત હોવાનો ફાકો રાખનારા અને શુષ્કવાદીઓ ઉપર સખત ફટકો મારે છે દરેક અભ્યાસીએ આ બાબત પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે અને દૃષ્ટાત પણુ સમજાય તેમ જ લાગુ પડે તેવુ છે (૩, ૯૪)

પરલોકહિતબુદ્ધિ વગરના અભ્યાસ કરનારાઓને

मोदन्ते बहुतर्कतर्कणचणाः केचिज्जयाद्वादिनां,
काव्यैः केचन कल्पितार्थघटनैस्तुष्टाः कविख्यातितः ।

* જુઓ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીના અષ્ટક નવમાનો ત્રીજો શ્લોક

ज्योतिनाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रे परे,
प्रेम मेत्यहिते तु कर्मणि जडान कुक्षिम्भरीनेत्र तान् ॥ ४ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"કેટલાક અભ્યાસીઓ બહુ પ્રકારના તર્કવિતર્કોના વિચારોમા પ્રસિદ્ધ હોઈ વાદીઓને જીતીને આનદ પામે છે, કેટલાક કલ્પના કરીને કાવ્યો રચીને કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, આનદ માને છે અને કેટલાક જ્યોતિષશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે ખુશી થાય છે, પરતુ આવતા ભવમા હિતકારી કાર્ય તરફ જો તેઓ અજ્ઞ (અથવા બેદરકાર) હોય તો અમે તો તેઓને પેટભરા જ કહીએ છીએ" (૪)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમા કહી તે જ હકીકત સ્ફુટ કરે છે કેટલાક ન્યાય (Logic) ની કોટિમા ઊડા ઊતરી આનદ માને છે, જ્યારે કેટલાક કવિ થાય છે, કેટલાક જોશી, નાટકકાર, મુસદ્દી, સામુદ્રિક જ્ઞાનમા કુશળ, શસ્ત્રવિદ્યામા પારગત અને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રી (Chemist), આકડાશાસ્ત્રી (Statistician) અર્થશાસ્ત્રી (Economist) ખગોળવેત્તા (Astronomer) ભૂતળવેત્તા (Geologist) વનસ્પતિવિદ્યાકુશળ (Botanist) ગણિતશાસ્ત્રમા પ્રવીણ (Mathamatician) વૈયાકરણ (Grammarian) વગેરે વગેરે થાય છે ઉદ્યોગ, ગુરુકૃપા અને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિદ્વત્તા મેળવે છે, પણ જો તેમને ભવની બીક નથી, તો આવતા ભવમા હિતકારી ધર્માનુષ્ઠાન કરી શકતા નથી અને ધર્માનુષ્ઠાન કર્યા સિવાય આવતા ભવ માટે તૈયારી નથી અને તે ધર્મી હોવા કરતા ધર્મી હોવાનો દેખાવ માત્ર કરે છે આ પ્રમાણે હોય તો જાણવુ કે તે માણસ પેટભરા જ છે અને કાળની સપાટીમા લાગનારા પવન અનુસારે તણાઈ જવાના છે અષ્ટકજીના ટીકાકાર કહે છે કે —

मविसेसिया मइ च्चिय सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइनाण ।
मइअन्नाण मिच्छादिट्ठिस्स सुयपि पमय ॥

"સમ્યગ્દૃષ્ટિની બુદ્ધિ તે 'મતિજ્ઞાન' છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિની બુદ્ધિ તે 'મતિઅજ્ઞાન' છે મતિમા કાઈ ફેરફાર નથી શ્રુતજ્ઞાનના સબધમા પણ તેજ પ્રકારે સમજવુ"

મહાતર્ક કરનાર હોય તોપણ જ્યા સુધી જ્ઞાનની અસર આત્મિક શુભ પ્રવૃત્તિમા થતી નથી ત્યા સુધી તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન જ કહે છે અને અજ્ઞાન તો કષાયાદિ મહારિપુઓથી પણ વધારે ખરાબ છે આથી અમુક વ્યક્તિ વિદ્વાન્ હોય તો તેથી કાઈ બહુ ખુશી થઈ જવા જેવુ નથી વાસ્તવિક તુલના તો પ્રવૃત્તિ ઉપર જ રહે છે અને જેઓ અમુક કાર્યનો, આત્મિક ઉન્નતિ–અવનતિને અગે, શો સબધ છે તે વિચારતા નથી અથવા વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી અને વિચાર કરીને ઉન્નતિને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેઓ વસ્તુત અજ્ઞાની જ છે, સસારરસિક જ છે, સસારમા રખડનારા જ છે અને તેથી તેઓને 'પેટભરા' કહેવા યુક્ત જ છે જેઓ પોતાના પેટ પૂરતો વિચાર કરી બેસી રહે છે તેઓ પેટભરા કહેવાય છે અત્ર સસારના વધારનારને તે નામ આપવુ બહુ સાર્થક છે, વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે અને સમજાઈ જાય તેવુ છે

'અમે' કહીએ છીએ એમ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજ ભાર મૂકીને કહે છે ગ્રંથકારને બહુવચનથી લખવાનો હક્ક છે, એના માન જેવું કશું નથી લોકોના મન પર વિષય ઠસાવવા માટે ભાર મૂકીને કહેવાની આ પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે તે સમાન ધર્મવાળાઓની એકવાક્યતા એટલે સરખા વિચાર ધરાવનારાઓનો સર્વાનુમતે થયેલો નિર્ણય બતાવે છે (૪, ૯૫)

શાસ્ત્ર ભણીને શુ કરવુ ?

किं मोदसे पण्डितनाममात्रात्, शास्त्रेष्वधीती जनरञ्जकेषु ।
तत्किञ्चनाधीष्व कुरुष्व चाशु, न ते भवेद्येन भवाब्धिपात ॥ ५ ॥ (उपजाति)

"લોકરંજન કરનારા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી થઈને તું પંડિત નામમાત્રથી કેમ રાજી થઈ જાય છે ? તું કાંઈ એવો અભ્યાસ કર અને પછી કાંઈ એવું અનુષ્ઠાન કર કે જેથી તારે સંસારસમુદ્રમા પડવુ પડે જ નહિ " (૫)

વિવેચન—ઉક્ત હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી રાજી થઈ જવાનું નથી, પણ કાંઈ કરવુ—કાંઈ દાન, શીલ, તપ, ભાવ અથવા શુદ્ધ વર્તન, વિવેક, અનુકંપા, વર્તનમા આવે એવુ કાંઈ કરવુ જોઈએ—એના સંયોગમા આબરૂ-કીર્તિ આવે તો ભલે આવે, પણ તેને લેવા જઈશ નહિ. તારે તો આંખો મીંચીને ઊંચી પદવી પર જવા, ગુણસ્થાન આરોહણ કરવા, મોક્ષ સન્મુખ કરવા આગળ ચાલ્યા જવુ અભ્યાસનો આ જ હેતુ છે, આ જ ફળ છે અને આ જ પરાકાષ્ઠા છે

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે એકમા માત્ર મગજ કેળવાય છે, બીજામા હૃદય કેળવાય છે જેઓ વાદવિવાદ કરવામાત્રમા જ કુશળ હોય, જેઓ ભાષણ કરવામાત્રમા જ કુશળ હોય, જેઓ લેખ લખવામાત્રમા જ કુશળ હોય, તેઓએ કોઈ પણ પ્રકારે આનંદ પામવાનું નથી એવા જ્ઞાનથી અટકી ન જતા હૃદયને કેળવવાની જરૂર ઘણી છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે

જનમનરંજન ધર્મનુ, મૂલ્ય ન એક બદામ

અમુક અપેક્ષાએ આ વચન સત્ય છે અને એ અપેક્ષા ધ્યાનમા રાખીને જ આ અધિકારનો ઉલ્લેખ થયો છે

બીજુ **આત્મપારિણતિમત્ જ્ઞાન** છે તેમા અમુક કાર્યથી આત્મિક ગુણ વિકસ્વર કરવામા લાભહાનિ કેટલી છે, તે બહુ સારી રીતે સમજાય છે, પરંતુ અનર્થનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી આ જ્ઞાન શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા અવિરતિને હોય છે એ જ્ઞાનમા તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી પણ તે જ્ઞાનવાન શુદ્ધ માર્ગની સન્મુખ છે અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનું તેને કારણ પ્રાપ્ત થયુ છે આવા જ્ઞાનવાળાએ પણ ખુશી થઈ જવા જેવું નથી જ્યા સુધી એવા પ્રકારનો અભ્યાસ ન કરવામા આવે, કે જેથી ભવચક્રની રખડપટ્ટી મટી જાય, ત્યા સુધી જ્ઞાન જોઈએ તેટલુ ઉપયોગી થતું નથી (૫, ૯૬)

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સયમ રાખવો એ સાચુ જ્ઞાન છે

धिगागमैर्माद्यसि रञ्जयन् जनान्, नोद्यच्छसि प्रेत्यहिताय सयमे ।
दधासि कुक्षिम्भरिमानता मुने !, क ते क तत् क्वैष च ते भवान्तरे ? ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"હે મુનિ ! સિદ્ધાન્ત વડે તુ લોકોને રજન કરતો ખુશી થાય છે અને તારા પોતાના આમુષ્મિક હિત માટે યત્ન કરતો નથી તેથી તને ધિક્કાર છે ! તુ માત્ર પેટભરાપણુ જ ધારણ કરે છે, પણ હે મુને ! ભવાતરમા તે તારા આગમો કયા જશે ? તે તારુ જનરજન કયા જશે અને આ તારો સયમ કયા જશે ?" (૬)

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને શુ કરવુ ?—તે ઉપર સામાન્ય શબ્દોમા કહ્યું અત્ર સ્પષ્ટ શબ્દોમા મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જો પાચ ઇંદ્રિયો પર સયમ ન હોય તો અભ્યાસ વ્યર્થ છે, પેટભરાપણુ જ છે એટલે કે નર્વસ પકરી ભિક્ષાનો* અધિકારી તું થઈ શકતો જ નથી આવા સાધુઓ નથી સાધતા આ ભવનુ અને નથી સાધતા પરભવનું તેવી જ રીતે પડિત હોવાનો દેખાવ કરનારા કેટલાક આ વર્ગમા આવે છે અભ્યાસનું ફળ આત્મપરિણતિ સુધારવી એ જ હોવું ઘટે એ ન બને તો પછી અભ્યાસ વધ્ય થાય છે ગ્રથકાર પોતે તો નીચેની આઠમી ગાથામા આથી પણ નીચી હદે તે વાત મૂકે છે જીવનનો હેતુ, અભ્યાસનો હેતુ શો છે ? કયા રહી શકે છે ?—તે વિચારો લોકરજન કરનાર અભ્યાસીનુ પેટભરાપણુ ચોથા શ્લોકમા આપણે વિસ્તારથી જોયુ છે આમા ખાસ વિચારવા યોગ્ય એટલુ છે કે પરભવમા તું કયા જઈશ ? તારા આગમો કયા જશે ? અને તારો સયમ કયા જશે ? વળી તારુ પ્રેત્યહિત કયા ? જશે અને જેઓની પાસેથી તું કીર્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ કયા જશે ? જરા માની લીધેલા માન નામના મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા ખાતર તારુ બહુ બગડે છે અને તૃપ્તિ પણ પૂરી થતી નથી અત્ર મરણ તો અનિવાર્ય છે અને ત્યાર પછી તારી ગતિ તું જાણતો નથી અને છેવટે સસારસમુદ્રના મોટા ખડક ઉપર તારુ જીવનવહાણ તને ખરાબે ચડાવી દેશે, ત્યારે પછી તારો કીર્તિનો લોભ અને તે ખાતર સહન કરેલા પરીષહો તને કાઈ ઉપયોગી નહિ થાય ઉદ્દેશ અત્ર એ જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સયમ રાખવો

ટીકાકાર નોટ લખે છે કે "પિતા પુત્રને શિખામણ આપવા સારુ તિરસ્કારનો શબ્દ લખે તે યુક્ત જ છે" (૬, ૯૭)

કેવળ અભ્યાસ કરનારા અને અલ્પાભ્યાસી સાધકમા શ્રેષ્ઠ કોણ ?

धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सदनुष्ठानेषु बद्धादरा,
दु सा यपु परोपदेशन्वत श्रद्धानशुद्धाशया ।

* જુઓ હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક પાચમુ

પરતુ તેમા બતાવેલ શુભ અનુષ્ઠાનો કરવાથી આગમો ફળે છે, જેવી રીતે સાકરનો બોજો ઉપાડવાના શ્રમથી ગધેડો કાંઈ સુખી નથી " (૯)

વિવેચન—'માન અભ્યાસ અને પરભવમા તેથી સુખ' એ વાતનો વ્યભિચાર છે અધ્યયન ઉચ્ચ પ્રકારનુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનુ એક કારણ છે, પણ તેથી તે મળે જ છે એમ નથી, કારણ કે અભ્યાસી હોય છતા મળતું નથી એમ બને છે, તેમ જ વળી અભ્યાસી ન હોય, છતા ફળપ્રાપ્તિ થાય છે એમ પણ બને છે આથી માત્ર અભ્યાસ ઉપર કાંઈ ખાસ આધાર નથી સુખ–આત્મિક સુખ–મેળવવાનો ઉપાય શાસ્ત્રમા ફરમાવેલા અનુષ્ઠાન–ચારિત્ર–વર્તનમા છે જેવી રીતે ગર્દભ સાકરનો બોજો ઉપાડે તેથી તેને કાંઈ મીઠાશ આવતી નથી, તેવી રીતે જ્ઞાન પણ વર્તન વગર માત્ર બોજો જ છે, એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન કરે તો જ જ્ઞાનની મીઠાશ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપદેશમાળામા શ્રી ધર્મદાસગણી કહે છે કે —

जहा खरो चदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चदणस्स ।
एव खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सुगइए ॥

"જેવી રીતે ચદનનો–સુખડનો ભાર વહન કરનારો ગધેડો ભારનો ભાગી છે પણ ચદનનો નથી, તેવી જ રીતે વર્તન વગરના જ્ઞાનને જાણનારો જ્ઞાનનો ભાગી છે, પણ સુગતિનો નથી " આ હકીકત ઉપરના શ્લોકમા પણ તે જ રૂપમા કહી છે (૯, ૧૦૦)

* * *

શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વર્તન એ ઉપર વિવેચન થયું પ્રથમ બે શ્લોકમા શ્રવણ કરનારાઓ અને બાકીના શ્લોકમા અભ્યાસ કરનારાઓને બહુ ધડો લેવા જેવુ બતાવ્યુ છે જેઓ અભ્યાસની ખાતર જ અભ્યાસ કરતા હોય, સભાઓ જીતી પોતાના વિજયડકા વગાડવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, અકારણે શાસ્ત્રનો શુષ્કવાદ કરવાનુ આમત્રણ કરતા હોય, તેઓએ ચોથો શ્લોક ગોખી રાખવા જેવો છે આ ઉપરાંત કહેવાતા 'પડિતો' ઉપર આ અધિકારમા સખ્ત ચાબખો છે "હે ચેતન! એ તો જ્ઞાની મહારાજ ભાખી ગયા છે કે વગેરે" ચોક્કસ ગભીર શબ્દોયુક્ત ભાષામા બોલતા આવા ડાળઘાલુઓની તે વખતના બોલવાની ઢબછબ, સુખનો રગ અને આખના તથા હાથના ચાળા જોયા હોય, તો જાણે મહાગહન તત્ત્વજ્ઞાનીનુ ભાષણ ચાલ્યુ વળી, તે વખતે શ્રોતાને એમ પણ લાગે કે આવા માણસ તો અત્રેથી ઊઠીને આરભાદિકમા કે આશ્રવમા પ્રવર્તતા પણ નહિ હોય, પણ ખાનગી રીતે જો ખાવાપીવામા, સાસારિક સુખભોગમા, વ્યવહારમા, લેણદેણમા અને પ્રામાણિકપણામા તેઓનો વ્યવહાર જોયો હોય, તો તેના જ્ઞાનની અસરમાત્ર પણ તેઓમા જણાતી નથી આવા કેટલાક ડાળઘાલુઓ બહુ નુકસાન કરે છે, પોતે ડૂબે છે અને પથ્થરના નાવની જેમ સાથે બેસનારને ડુબાડે છે, તેમ જ ધર્મને પણ વગોવે છે અમુક હદ સુધી જ્ઞાન અને ક્રિયાની જરૂર છે આટલા ઉપરથી અમે ક્રિયાનો એકાત પક્ષ કરનારા છીએ એમ માનવાનું નથી, જ્ઞાનાભ્યાસની જરૂર ઘણી છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ, પણ કેટલાક પ્રમાદી જીવો તેનુ

બહાનું કાઢી ક્રિયા તરફ અપ્રીતિનો દેખાવ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ, શુદ્ધ ક્રિયા કરનારને હસી કાઢે છે, તેઓએ નીચેના બે મહાન્ વાક્યો લક્ષમાં લેવાની આવશ્યકતા છે—

"ક્રિયા રહિત જ્ઞાનમાત્ર નિષ્ફળ છે રસ્તાનો જાણનાર પણ
ગતિ કર્યા વગર વાંછિત નગરે પહોંચતો નથી." (જ્ઞાનસાર ૯-૨)
શ્રીમદ્ યશોવિજયજી

"ક્રિયા બિના જ્ઞાન નહીં કબહું, ક્રિયા જ્ઞાન બીનુ નાહીં,
ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મિલત રહત હૈ, જ્યોં જલરસ જલમાંહી,
પરમ ગુરુ જૈન કહો ક્યું હોવે!"

આ પણ એ જ ધુરંધર વિદ્વાનનું મહાવાક્ય છે કહેવાની મતલબ એ જ છે કે દેખાવ કરો નહિ, શુદ્ધ વર્તન કરો, દરેક માણસ **મોટો** થવા કે **ધનવાન** થવા બંધાયેલો નથી, પણ **ભલો સારો** થવા બંધાયેલો છે

આ અધિકારમાંથી એટનું પણ જણાય છે કે વિશેષ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તોપણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી ક્રિયા કરનાર જીવ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે

છેલ્લા શ્લોકમાં 'ગર્દભ'નું દૃષ્ટાંત મનન કરવા જેવું છે જ્ઞાન ભણવાની પૂરેપૂરી–બહુ જ–જરૂર છે, પણ ભણીને પછી આગળ વધવું, અહંકાર કે દેખાવ કરવો નહિ મુખ્ય રસ્તો એ જ છે કે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી પોતાને યોગ્ય ક્રિયા કરી શુદ્ધ વ્યવહાર કરવો, કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે, નહિ તો તે જ્ઞાન વંધ્ય છે તું સાધુ હો તો સંસારની અસારતા વિચાર, ધર્મોપદેશ આપી લોકોને યોગ્ય રસ્તે દોર, ઇંદ્રિયો પર સંયમ કર, મન પર અંકુશ રાખ, તું શ્રાવક હો તો વ્રતદૃઢતા રાખ, વ્યવહાર શુદ્ધ રાખ, ચિત્તવૃત્તિમાંથી કચરો કાઢી નાખ, દેખાવ કરવાની ચાહનામાં ફસાવાનું કારણ બાહ્ય દેખાવ જ છે અને તેમાં ઘણા માણસો લલચાઈ જાય છે

ચૌદ પૂર્વધર જ્યારે પ્રમાદવશ થઈ નિગોદમાં રખડે છે ત્યારે સાદી રીતે સામાયિક કરનાર મોક્ષ જાય છે, તેનું કારણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ વિચારવા યોગ્ય છે શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુષ્ઠાન સિવાય **અંગારમર્દકાચાર્યનું** જ્ઞાન શું કામ આવ્યું? અને **સ્કંદકાચાર્યના** પાંચસો શિષ્યોની ગતિ મોક્ષની થઈ અને તેઓની પોતાની ગતિ જ્ઞાન છતાં પણ શમના અભાવે કેવી થઈ? મુદ્દે જ્ઞાન સાથે ઉચ્ચ વર્તન, ઇંદ્રિયદમન, ચિત્ત પર અંકુશ વગેરે હોય તો ધારેલ લાભ થાય છે

આ વિષયને અંગે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું નવમું અષ્ટક બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે જ્યાં સુધી **વિષયપ્રતિભાસ** જ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી બહુ લાભ થતો નથી ચાલુ જમાનામાં જ્ઞાનની તંગી નથી, જ્ઞાનીની પણ નથી, પરંતુ બહુધા ઉપર કહ્યું તેવું જ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે આના પરિણામે ત્યાગ અને ગ્રહણનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ મળતું નથી અને તેથી ત્યાગવૈરાગ્ય પણ થતા નથી શાસ્ત્રકારો આ જ્ઞાનને અજ્ઞાન જ કહે છે જ્યારે વસ્તુ

સ્વરૂપનું શુદ્ધ ભાન કરાવનાર તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરી શકાય અને તેવા જ્ઞાની માટે આ આખા અધિકારમા કાંઈ કહેવા જેવું રહેતુ નથી અત્ર જે આક્ષેપ છે તે પ્રથમના દેખાવમાત્ર જ્ઞાન માટે જ છે

ચતુર્ગતિના દુ:ખો

શાસ્ત્રાભ્યાસના દ્વારમા જે હકીકત કહી છે તે જાણ્યા પછી શાસ્ત્રના સારરૂપ એક હકીકત અત્ર બતાવે છે તે એ છે કે આ સંસારમા ગમે ત્યા જાઓ પણ સુખ નથી સંસારના સર્વ જીવોનો ચાર ગતિમા સમાવેશ થાય છે ૧ નારકી, ૨ તિર્યંચ (તેમા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિ તથા જળો, માકડ, વીછી, પક્ષીઓ, જળચર, ઢોર વગેરે જીવોનો સમાવેશ થાય છે), ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવ એ ચાર ગતિમાથી એકેમા સુખ નથી એમ બતાવી, શાસ્ત્રનુ રહસ્ય બતાવે છે અને તેને પરિણામે જીવને સક્ષેપમા ઉપદેશ આપવાનો ઇરાદો છે

નરકગતિના દુ:ખો

दुर्गन्धतो यदणुतोऽपि पुंरस्य मृत्यु-रायूंषि सागरमितान्यनुपक्रमाणि ।
स्पर्शः खर' क्रकचतोऽतितमामितश्च, दुःखावनन्तगुणितौ भृशशैत्यतापौ ॥१०॥

तीव्राः व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्रा-क्रन्दारवैः सततमभ्रभृतोऽप्यमुष्मात् ।
किं भाविनो न नरकात्कुमते ! बिभेषि, यन्मोदसे क्षणसुखैर्विषयैः कषायी ॥११॥ युग्मम् ॥

(वसंततिलका)

"જે નરકસ્થાનની દુર્ગંધીના એક સૂક્ષ્મ ભાગ માત્રથી (આ મનુષ્યલોકના) નગરનું (એટલે નગરવાસી જનોનુ) મૃત્યુ થાય છે, જ્યા સાગરોપમથી મપાતુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ હોય છે, જેનો સ્પર્શ કરવતથી પણ બહુ કર્કશ છે, જ્યા ટાઢ તડકાનું દુ:ખ અહીં કરતા (મનુષ્યલોક કરતા) અનતગણુ વધારે છે, જ્યા દેવતાઓની કરેલી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે અને તેથી રડારોળ અને આક્રંદ વડે આકાશ ભરાઈ જાય છે—આવા પ્રકારની નારકી તને ભવિષ્યમા મળશે એ વિચારથી હે કુમતિ ! તુ બીતો નથી કે કષાય કરીને અને થોડા વખત સુખ આપનારા વિષયો સેવીને આનંદ માને છે ?" (૧૦-૧૧)

વિવેચન—નરકગતિની દુર્ગંધ એટલી બધી હોય છે કે તેના બહુ સૂક્ષ્મ ભાગથી જ સમસ્ત નગરવાસી જનોના મરણ થઈ જાય

મનુષ્યનુ આયુષ્ય મહામારી, શસ્ત્રઘાત, ભય વગેરે કારણોથી નાશ પામે છે, એટલે તે સોપક્રમ હોય છે, પણ નારકીના જીવનું આયુષ્ય તો ગમે તે કારણથી તૂટતુ જ નથી શરીરના ઘણા કટકા થઈ જાય, તોપણ પારાના પેઠે તે જોડાઈ જાય છે વળી, નારકોનું

1 पुरस्य स्थाने परस्य इति पाठान्तरं अन्यजनस्य-मनुष्यस्य इत्यर्थः ।

આયુષ્ય સાગરોપમથી ગણાય છે સાગરોપમ એટલે અસખ્યાતા વર્ષનુ એક પલ્યોપમ અને દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમે એક સાગરોપમ પલ્યોપમનો પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે (પાચમા કર્મગ્રથની ગાથા ૮૫મી જુઓ) આવુ મોટુ આયુષ્ય અને તેમા દુખ, દુખ ને દુખ જ છે એટલે ક્ષણમાત્ર પણ સુખ નથી નરકભૂમિનો સ્પર્શ કરવતના ધાર કરતા પણ કઠોર છે અને ત્યાની ઠડી આગળ ઉત્તર ધ્રુવની ઠડી અને તાપ આગળ સહરાના રણનો તાપ કાઈ ગણતરીમા નથી ક્ષેત્રવેદના બહુ જ સખ્ત છે કેટલાક ક્ષેત્રો તદ્દન ઠડા છે, ત્યાની ઠડી સહન થઈ શકે નહિ, જ્યારે કેટલાક ક્ષેત્રો તદ્દન ગરમ છે એના દુખનો ખ્યાલ એટલા પરથી આવશે કે નારકોને ઉષ્ણ ક્ષેત્રમા એટલી વેદના થાય છે કે તેને ઉપાડી ખેરના અગારાની ખાઈમા ભર ઉનાળામા સુવાડવામા આવે તો જેમ મનુષ્ય કમળની શય્યામા સુખેથી સૂઈ રહે તેમ, છમાસ સુધી નિદ્રા કરે આ પ્રથમ પ્રકારની **ક્ષેત્રવેદના** છે જિજ્ઞાસુએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બીજા ગ્રથોથી જાણી લેવુ

બીજા પ્રકારની **પરમાધામીકૃત વેદના** છે આ હલકી જાતના અસુરો જીવોને દુખ દેવામા જ આનદ માને છે તેઓ તેને મારે છે, કૂટે છે, તેના શરીરને તોડે છે, કાપે છે, તેને રાડો પડાવે છે, એક પર બીજાને નાખે છે, કરવતથી વેરે છે, જીભ ખેચે છે અને એવી એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે, તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે

આ ઉપરાત ત્રીજી **અન્યોન્યકૃત વેદના** છે અગાઉના વૈરભાવથી જીવો પરસ્પર કપાઈ મરે છે, લડે છે અને કદર્થના પામે છે, પમાડે છે

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાયુ હશે કે ક્રોધી, અહકારી, કપટી, લોભી, વિષયમા આસક્ત જીવ સદરહુ ગતિમા જાય છે જો તારી કલ્પનાશક્તિ સારી હોય તો ઉપરનુ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ તને નરકની બીક લાગતી નથી? વિષયજન્ય સુખ—માની લીધેલુ સુખ—ક્ષણવાર, પાચ મિનિટ, કલાક, દિવસ જ ચાલે છે અને તેના બદલામા નારકીના દુખો સાગરોપમ ચાલે છે, માટે હવે તારી મરજી પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો આદર કર **(૧૦-૧૧, ૧૦૧-૧૦૨)**

તિર્યચગતિના દુખો

वन्धोऽनिश वाहनताडनानि, क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः ।
निजान्यजातीयभयापमृत्युदुःखानि तिर्यक्ष्विति दुस्सहानि ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"નિરતર બધન, ભારનું વહન, માર, ભૂખ, તરસ, દુષ્ટ રોગો, તડકો, ઠડી, પવન, પોતાની અને પારકી જાતિનો ભય અને કુમરણ—તિર્યચગતિના આવા પ્રકારના અસહ્ય દુખો છે" (૧૨)

વિવેચન—બધન તે ગાડા, હળ, ચક્કી વગેરેમા તડકો, ઠડી અને પવન તે અનુક્રમે ઉનાળો, શિયાળો અને ચોમાસાની ઋતુના ઉપદ્રવ છે પોતાની જાતિનો ભય તે હાથીને

હાથીને, ગોધાને ગોધાને વગેરે અને પરજાતિને ભય તે મૃગને સિંહને, ઊંદરને બિલાડીને વગેરે વળી નાક-કાનનું છેદવું વગેરે બહુ પ્રકારના દુઃખો તિર્યંચોને છે બિચારાથી બોલી શકાય નહિ, સહનશીલતા રાખવી પડે આવી પીડાએ વિષય-કષાયમાં રાચનારને ખમવી પડે છે માટે ચેતો અત્ર તિર્યંચગતિના દુઃખો વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ છે એ ઉપરાંત અમુક જાતિને માટે દુઃખો વિચારીએ તો ઘણું વિવેચન થઈ જાય દાખલા તરીકે કેટલાક દુઃખો અશ્વને ખાસ હોય છે, કેટલાક બળદને ખાસ હોય છે, કેટલાક શ્વાનને ખાસ હોય છે, તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, તેથી ગ્રંથગૌરવના ભયથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી એકેન્દ્રિયાદિકના અવ્યક્ત દુઃખનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે તે ગતિમાં સુખ નથી, એ આ શ્લોકનો સાર છે (૧૨, ૧૦૩)

દેવગતિના દુઃખો

सुराग्न्यदास्याभिभवाभ्यसूयाभियोऽन्तगर्भस्थितिदुर्गतीनाम् ।
एवं सुरेष्वप्यसुखानि नित्यं किं तत्सुखैर्यां परिणामदुःखैः ? ॥ १३ ॥ (उपजाति)

"ઇંદ્રાદિકના નિરંતર સેવા કરવી, પરાભવ, મત્સર, અંતકાળ, ગર્ભસ્થિતિ અને દુર્ગતિનો ભય—આવી રીતે દેવગતિમાં પણ નિરંતર દુઃખો છે વળી, જેને પરિણામે દુઃખ છે તેવા સુખથી શું ?" (૧૩)

વિવેચન—૧ મનુષ્ય પારકી ચાકરી કરે છે તેનો હેતુ ગુજરાન ચલાવવાનો હોય છે, પણ દેવતાને આજીવિકાનું કારણ નહિ છતાં તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો હેતુ નહિ છતાં પણ આભિયોગાદિક ભાવનાએ પૂર્વોપાર્જન કરેલા કર્મના આધીનપણાથી વગર વારસે ઇંદ્રાદિની **ચાકરી** કરવી પડે છે

૨ પોતાથી વધારે બળવાન દેવો પોતાની સ્ત્રીને ઉપાડી જાય ઇત્યાદિ **અભિભવ**-પરાભવ

૩ પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે **અસૂયા** દેવતાને બીજા દેવોનું વિશેષ સુખ જોઈને ઈર્ષ્યા બહુ થાય છે

૪ દેવતાને **મરણની** બીક બહુ લાગે છે ફૂલની માળાનું કરમાવું વગેરે મરણના ચિહ્ન જોઈ, છ માસથી તો તે વિલાપ કરવા માંડે છે

૫ મરણ પછી ગર્ભમાં નવ માસ **અશુચિ કર્દમમાં** ઊંધું લટકાવું પડશે-એવા વિચારથી મૂર્છા પણ પામે છે, અથવા ઢોર, પક્ષી કે એકેન્દ્રિયમાં જવું પડશે તેની બીક બહુ લાગે છે

૬ એ જ રીતે દુર્ગતિમાં જવાની બીક બહુ લાગ્યા કરે છે વળી, દેવતાઓમાં ખટપટ બહુ ચાલે છે, લડાઈઓ પણ ઘણી વાર થાય છે અને ચિત્તવ્યગ્રતા બહુ રહે છે એકની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, પણ તેથી કાંઈ માનસિક સુખ મળતું નથી અને એ સુખ દેવતા ભોગવી શકતા નથી

વળી, પૌદ્‌ગલિક સુખ જરા જરા છે એમ માનીએ તોપણ દેવગતિમા કરેલી વિષયા સક્તિને પરિણામે અધઃપાત થાય છે, ત્યારે એને સુખ કેમ કહેવાય ? ઉપદેશમાળામા શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહે છે કે "ચ્યવન સમયે દેવતા પોતાનું પૂર્વનું સુખ ને ભાવીમા પ્રાપ્ત થનારુ દુ ખ વિચારીને માથુ કૂટે છે અને ભીંત સાથે માથુ અફાળે છે" પાચ ઇંદ્રિયના વિષયમા આસક્ત, અગભગ અને બગાસાથી છ માસ પહેલા જાગ્રત થતા દેવો, કરોડો વર્ષના સુખને અતે બધું હારી જાય છે પૌદ્‌ગલિક સુખ એ સુખ જ નથી, એ અત્ર સ્ફુટ થઈ જાય છે

જ્યા સુધી માનસિક સુખ–જ્ઞાનાનદ નથી, ત્યા સુધી સ્થૂળ પૌદ્‌ગલિક સુખ ગમે તેટલું હોય, તેથી જરા પણ આનદ થતો નથી દેવગતિમા સ્થૂળ સુખો તો કદાચ પરાકાષ્ઠાએ પહોચે તેટલા લભ્ય થઈ શકે, તોપણ તે હોય ત્યારે પણ સુખ નથી અને પછી તો મહાકષ્ટ આપનાર થાય છે દેવ જેવી એકાત સુખ આપનારી લાગે તેવી ગતિમા પણ સુખ નથી એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (૧૩, ૧૦૪)

મનુષ્યગતિના દુ ખો

सप्तभीत्यभिभवप्रियविप्रयोगगदद् सुतादिभिः* ।
स्याचिर निरसता नृजन्मन , पुण्यत सरसता तदानय ॥ १४ ॥ (स्वागता)

"સાત ભય, પરાભવ(અપમાન), વ્હાલાનો વિયોગ, અપ્રિયનો સયોગ, વ્યાધિઓ, માઠી વાળેલ છોકરા વગેરે વડે મનુષ્યજન્મ પણ લાબા વખત સુધી વિરસ(ખારો ધુધવા) થઈ જાય છે, તેટલા માટે પુણ્ય વડે મનુષ્યજન્મનું મધુરપણુ પ્રાપ્ત કર" (૧૪)

વિવેચન—આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન(પોતાની વસ્તુ ચોગઈ જવાનો) ભય, અકસ્માત્ ભય, ભરણપોષણ (આજીવિકા)નો ભય, મરણભય અને અપકીર્તિભય+ એ સાત ભય મનુષ્યભવમા બહુ પીડા કરે છે વળી, એ ઉપરાત, આ મનુષ્યભવમા રાજા, ચોર વગેરે તરફથી પરાભવ થાય છે વહાલા પુત્રનુ મરણ, સ્ત્રીનો વિયોગ, ધનકીર્ત્યાદિનો નાશ વગેરે અનિષ્ટનો સયોગ (ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસયોગ એ ચેતન અચેતન આદિ સર્વ પદાર્થના સબધમા હોય છે), એ ઉપરાત ખરાબ સજોગોમા રહેવું, મૂર્ખ રાજા અથવા શેઠની નોકરી કરવી, મૂર્ખ સ્ત્રી સાથે ભવ કાઢવો, પુત્રપ્રાપ્તિ ન થવી, ઘણી દીકરીઓના પિતા થવુ, દ્રવ્ય ખાતર પરદેશમા રખડવુ, નીચ શેઠિયાઓના ફાટાદાર મગજમાથી નીકળતા વિચિત્ર હુકમોનો અમલ કરવો—એ આ મનુષ્યભવમા મનાતા અનેક દુ ખોમાના થોડા છે પરતુ આ જીવ તો વિચાર જ કરતો નથી સસ્કૃતમા એક જગ્યાએ કહે છે કે "પ્રથમ તો, માની કૂખમા બહુ દુ ખ છે, ત્યાર પછી નાનપણમા પરાધીનવૃત્તિનું દુ ખ,

* दुष्कुदुम्बिनीरिति वा पाठ (ખરાબ કુટુબીઓ–ઓરમાન માતા વગેરે)
+ લોકાપવાદ ભય અથવા અપયશનો ભય

યુવાવસ્થામા વિયોગનુ દુ ખ અને ઘડપણ તો દુ ખનું ભરેલું હોવાથી અસાર જ છે આ મનુષ્યજન્મમા હે ભાઈઓ ! કહો કશું સુખ છે ? હોય તો બોલો" આવું જાણે છે તો પણ સસારમા રાચ્યોમાચ્યો રહે છે કોઈ સ્નેહી સગાના મરણ વખતે મોટી પોક મૂકીને રડે છે, પણ વિચારતો નથી કે આ મનુષ્યભવ અમર કરી દેવામા આવે તો અહી ગોઠે તેમ નથી એ તો પચાસ સાઠ વરસ રહેવાનું છે, તે જરા ઠીક લાગે છે બાકી તો મોટા થયા પછી શોકાદિના નિમિત્ત, જવાબદારી અને પચાતી એટલી વધી જાય છે કે એવી જો જિંદગી અમર થઈ ગઈ હોય તો દુનિયા છોડી ચાલ્યા જવું પડે

આવી રીતે મનુષ્યભવમા પણ દુ ખ જ છે તો દુ ખથી કડવા થયેલા મનુષ્યજન્મને પારમાર્થિક ધાર્મિક કાર્ય કરવાદ્વારા પુણ્યોપાર્જન કરી મધુર કર. હવે ચાર ગતિમા થતા દુ ખો બતાવી તે દુ ખો ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરવા ઉપદેશ આપે છે (૧૪, ૧૦૫)

ઉક્ત સ્થિતિદર્શનનુ પરિણામ

इति चतुर्गतिदु.खततीः कृतिभतिभयास्त्वमनन्तमनेहसम् ।
हृदि विभाव्य जिनोक्तकृतान्ततः, कुरु तथा न यथा स्युरिमास्तव ॥ १५ ॥ (द्रुतविलंबित)

"એ પ્રમાણે અનત કાળપર્યંત (સહન કરેલી), અતિશય ભય આપનાર ચાર ગતિના દુ ખોની શ્રેણિઓને કેવળી ભગવતે કહેલા સિદ્ધાતથી હૃદયમા વિચારીને હે વિદ્વન્! એવુ કર કે જેથી તને તે પીડાઓ ફરી થાય નહિ" (૧૫)

વિવેચન—પીડા જાણી, વિચારી, અનુભવી, તેનું પરિણામ એ થવુ જોઈએ, પુરુષાર્થ કરીને ઉપાય-પ્રતિકાર એવો કરવો જોઈએ, કે જેથી ભવિષ્યમા એ પીડા થાય જ નહિ સર્વ પ્રાણી કલ્પિત સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને માન્યતા પ્રમાણે તે મેળવે છે, પણ સિદ્ધાતના ફરમાનથી વાસ્તવિક રીતે વિચારતા જણાય છે કે આ સસારમા સુખ જ નથી અને દુ ખ ભર્યું છે, તે દૂર કરવા ઉપાય કરવો એ આ જીવની પ્રથમ ઇચ્છા અને પ્રેરણા છે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સસારની સર્વ ગતિઓમા કેટલા અને કેવા પ્રકારના દુ ખો છે તે જણાવ્યુ અને તેને પરિણામે હવે જો તને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ચતુર્ગતિના કલેશો ન થાય તેવુ કાર્ય કર શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારને ચતુર્ગતિ દુ ખ દર્શન સાથે શો સબધ છે તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે (૧૫, ૧૦૬)

આખા દ્વારનો ઉપસહાર

आत्मन् ! परस्त्वमसि साहसिकः श्रुताक्षैर्यद्भाविन चिरचतुर्गतिदु'खराशिम् ।
पश्यन्नपीह न बिभेषि ततो न तस्य, विच्छित्तये च यतसे विपरीतकारी ॥ १६ ॥ (वसंततिलका)

"હે આત્મન્ ! તુ તો જબરો સાહસિક છે, કારણ કે ભવિષ્યકાળમા લાબા વખત સુધી થનાર ચાર ગતિઓના દુ ખોને તું જ્ઞાનચક્ષુથી જુએ છે તોપણ તેઓથી બીતો નથી

અને વળી ઊલટો વિપરીન આચરણ કરી તે દુખોના નાશ સારુ જરા પણ પ્રયાસ કરતો નથી " (૧૬)

વિવેચન—શત્રુઓને આખે દેખીને પણ તેની ઉપેક્ષા કર તે બેવકૂફ જ ગણાય. તે ચાર ગતિના દુખો અનુભવ્યા છે, ભોગવ્યા છે, સાભળ્યા છે અને હમણા જ તારી જ્ઞાનદષ્ટિ સમક્ષ રજૂ થયા છે આટલુ છતા પણ તુ તેઓને કાપી નાખવા યત્ન કરીશ નહિ તો પછી તારુ ડહાપણ ફોગટનુ કહેવાશે અને તુ મૂર્ખ ગણાઈશ (૧૬, ૧૦૭)

* * *

એવી રીતે આઠમુ દ્વાર પૂર્ણ થયુ પ્રથમ ભાગમા શાસ્ત્રાભ્યાસનુ ફળ બતાવ્યુ તેમા જે પ્રાણી અભ્યાસાનુસાર વર્તન કરતા નથી તે ચતુર્ગતિમા રખડે છે એમ બતાવ્યુ ઉત્તર વિભાગમા સૂરિમહારાજ ટૂકામા ચાર ગતિના દુખો બતાવે છે, તે વિચારવા લાયક છે શાસ્ત્રકારની ફરજ વસ્તુસ્થિતિનુ ખરુ ચિત્ર શ્રોતા લોકો પાસે મૂકવુ એ જ છે અને શાસ્ત્ર વાચનારની ફરજ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનુ ભાન હૃદયમા ભાવી તે પર વિચાર કરી વર્તન કરવુ આ ચાર ગતિના દુખનુ વર્ણન શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારમા લીધુ છે તેનો હેતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચારવા જેવો છે ' **વિષયપ્રતિભાસ** ' જ્ઞાન ઘણા જીવોને થાય છે, ત્યારે તે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ જાણે છે, વસ્તુના આકૃતિ, ગુણ જાણે છે, પણ એ નકામુ છે જ્યા સુધી ' તત્ત્વસવેદન'* જ્ઞાન હોઈને, તેના બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન થતુ નથી, જ્યા સુધી હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો તફાવત સમજીને તે પ્રમાણે ત્યાગ કે આદર થતો નથી, જ્યા સુધી જ્ઞાનનો હેતુ પોતાના મહત્ત્વમા વધારો કરવો એ જ રહે છે, ત્યા સુધી બધુ નકામુ છે એમા નથી ચઢતો જીવ ઊચી પાયરીએ કે નથી થતો એનો ઉત્કર્ષ જ્ઞાન ભણી, ચાર ગતિની એટલે સસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે, એનો ખાસ વિચાર કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે

પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રમા આ મોટો તફાવત છે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ અહ સુખ શોધે છે જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એ બધા ફાફા છે જ્યા વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ છે જ નહિ ત્યા શોધતા મળશે ક્યાથી ? માટે વાસ્તવિક ચિરસ્થાયી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરો આ સસારના વિષયની વાસના તજી દો, ઇચ્છા ઓછી કરો, ઇંદ્રિયોનુ દમન કરો અને મન પર અકુશ રાખો જૈન સિદ્ધાન્તનો—શાત રસનો—સાર એ જ છે કે આ ભવના માની લીધેલા જરા જેટલા સુખ સારુ તમે અનત ભવની વૃદ્ધિ કરો નહિ શાસ્ત્રાભ્યાસનો આ જ સાર છે અને એની જ જરૂર છે, બાકી બધો વિતડાવાદ છે, બહુધા લોકપ્રિય થવાનો પ્રયાસ છે અને તે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમા શૂન્ય છે

શાસ્ત્રાભ્યાસને અને વર્તનને બહુ નજીકનો સબધ છે, તે આપણે તત્ત્વસવેદન જ્ઞાનની વ્યાખ્યા પરથી જોયુ શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારમા ચતુર્ગતિક્લેશવર્ણન આપવામા ગ્રથકર્તાનો

* ત્યાગ કરવા યોગ્ય શુ છે અને આદરવા ... યુ તેના નિશ્ચયવાળુ શુદ્ધ જ્ઞાન.

આશય ઘણો ઊંડો જણાય છે આ પ્રાણી ઝેરમા સુખ માની બેઠો છે, તેની એ માન્યતા કેટલી ખોટી છે, તે સામાન્ય શબ્દોમા બતાવી, વિશેષપણે અનુભવથી અવલોકન કરવાનો તેમનો આગ્રહ જણાય છે વસ્તુત સુખ સસારમા નથી એ આપણે પ્રથમ **સમતા અધિકાર**મા બહુ વિસ્તૃત કલ્પના અને પ્રમાણથી જોઈ ગયા છીએ એ મૃગતૃષ્ણાના લોભમા આકર્ષાયેલો અલ્પસત્ત્વી પ્રાણી દોડાદોડ કરે છે, પરતુ એ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી ઉક્ત ચતુર્ગતિદુખવર્ણન માટે કદાચ એમ ધારવામા આવે કે દુખ સાથે સુખ પણ છે અને સુખ ઉપર ભાર શા માટે મૂકતા નથી? દુખને શા માટે આગળ કરો છો? શાસ્ત્રકાર તેના જવાબમા કહે છે કે સુખ છે જ નહિ, છે તે માત્ર માનેલુ જ છે, હોય તો અમને તે સુખને પાછળ પાડી દેવાની અગત્ય નથી આખા અધિકારનો સાર એક જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ સારી રીતે કરવો અને પોતાનુ સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમા રાખવું એ સાધ્ય પ્રાપ્ત થવામા જે જે કારણો પ્રતિબધ કરનારા હોય, તેને શોધી કાઢી તેને દૂર કરવા અને સાધ્યપ્રાપ્તિની સડક સીધી કરી નાખવી સ્થૂળ કચરા કાઢવા ઉપરાંત માનસિક કચરો પણ દૂર કરવો તે શો છે? ક્યા છે? કેમ દૂર કરાય?–વગેરે માટે આવતા અધિકારમા વિચાર કરવામા આવશે

इति सविवरणश्चतुर्गत्याश्रितोपदेशनामितोऽष्टम शास्त्रगुणाख्योऽधिकार ॥

नवमश्चित्तदमनाधिकारः ॥

ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ, પ્રમાદ કષાયનો ત્યાગ, સમભાવ—એ સર્વ હકીકત કહી, તેનો હેતુ એ જ છે કે મન પર અંકુશ રાખવો મન પર અંકુશ ન હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ધાર્મિક બાહ્ય ક્રિયા, તેથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ફળની અપેક્ષાએ, બહુ અલ્પ ફળ આપે છે, ત્યારે પાપકાર્યોમાં પણ પરાધીનતાએ પ્રવર્તનાર અંકુશિત મનવાળાને અમુક મૃદુતા આવી જાય છે, અને દોષ અલ્પ લાગે છે આવી મોટી ઉપયોગી હકીકત બતાવનાર આખા ગ્રંથના મધ્યબિંદુરૂપ આ સર્વથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ દ્વાર લગભગ બરાબર મધ્યમાં આવે છે આ અતિ ઉપયોગી દ્વારનો દરેકેદરેક શબ્દ મનન કરવા યોગ્ય છે

મનધીવરનો વિશ્વાસ ન કરવો

कुकर्मजाले कुविकल्पसूत्रैर्निबध्य गाढं नरकाग्निभिश्चिरम् ।
विसारवत् पक्ष्यति चीव ! हे मन:कैवर्तकस्त्वामिति मास्य विश्वसीः ॥ १ ॥ (वंशस्थविल)

"હે ચેતન ! મનધીવર (મચ્છીમાર) કુવિકલ્પ દોરીઓની બનાવેલી કુકર્મ જાળ પાથરીને તેમાં તને મજબૂત રીતે ગૂંથી લાંબા વખત સુધી માછલાની પેઠે નરકાગ્નિમાં ભુંજશે, તેટલા માટે તેના પર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ" (૧)

વિવેચન—વિષયની શરૂઆતમાં જ પ્રથમનો શ્લોક બહુ આલંકારિક વાપર્યો છે શરૂઆતમાં મન પર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે શું કરવું તે અત્ર બતાવે છે હે ચેતન ! તું એમ માને છે કે આ મન તો તારું પોતાનું છે, પણ તે તો એક ધીવર જેવું ખરાબ છે અને તારું પોતાનું નથી, એમ ચોક્કસ માનજે તે તો મોટી મોટી જાળ પાથરશે અને તને તેમાં પકડી લેવા યત્ન કરશે અને પકડીને પછી નરકરૂપ અગ્નિમાં ભુંજશે આવા આવા તારા હાલહવાલ કરી નાખશે, માટે હે જીવરૂપ માછલા ! તું તારા શત્રુ-મનરૂપ ધીવરનો વિશ્વાસ કરીશ નહિ માછલું બિચારું પૌદ્ગલિક ઇચ્છાથી લેવાઈ જાય છે, તેને ધીવરે પાથરેલી જાળની ખબર પડતી નથી, તેમ જ આ અજ્ઞાની જીવ મન ધીવરની જાળમાં સપડાઈ જાય છે, ફસાઈ જાય છે અને નીકળી શકતો નથી એ ફસાવનારી જાળ તારા કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી બનેલી છે આ ઉપરથી સાદા લાગતા પણ ભાર

વાળા શબ્દોમા જ્ઞાની મહારાજ ભલામણ કરે છે કે મનનો વિશ્વાસ કરવો નહિ માછલા પકડવા માછીમારો જાળ કેવી પાથરે છે તેનો અનુભવ હોય તે સમજી શકશે કે એક વાર તેના સપાટામા આવેલુ માછલુ પછી નીકળી શકતું નથી,

આપણે મન પર વિશ્વાસ રાખીએ અને પછી વાડ જ ચીભડા ગળવા માડે ત્યારે કશો બચાવ કે ઉપાય રહેતો નથી, માટે ભાગેલી ડાળ પર બેસવાનો વિશ્વાસ ન રખાય, તેમ તેના પર વિશ્વાસ જ કરવો નહિ મન કુવિકલ્પોથી બનેલી જાળ કેવી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસગે પાથરે છે તેનુ સહજ દૃષ્ટાત જોવુ હોય તો પ્રતિક્રમણમા મન કેવા કેવા દૂર દેશમા મુસાફરી કરી આવે છે તે યાદ કરવુ આવી શુદ્ધ જગ્યામા, શુદ્ધ આસન ઉપર, શુદ્ધ ગુરુમહારાજની સમક્ષ પણ તે સખણુ રહેતું નથી, માટે તેનો શો વિશ્વાસ કરવો ?

મનનો વિશ્વાસ કરનાર નરકગતિના દુ ખો ખમશે, એટલુ જ નહિ પરતુ અત્ર તેનુ એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, માટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતા તેને પોતાના કબજામા નાખવુ (૧, ૧૦૮)

મનમિત્રને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના

चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख ! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः* क्षिपसे भवे माम् ? ।
बद्धोऽञ्जलि कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्, मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद्बिभेमि ॥२॥ (वसंततिलका)

“હે મન ! મારા લાબા વખતના મિત્ર ! હુ પ્રાર્થના કરુ છુ કે મારા ઉપર કૃપા કર ખરાબ સકલ્પો કરીને શા માટે મને સસારમા નાખે છે ? (તારી પાસે) હુ હાથ જોડીને ઊભો રહું છું, મારા પર કૃપા કર, સારા વિચારો કર અને આપણી લાબા વખતની દોસ્તી સફળ કર, કારણ કે હું નરકગતિથી બીઉ છુ” (૨)

વિવેચન—મનનો વિશ્વાસ ન કરવો એ તો ખરુ, પણ તે તો અસ્તવ્યસ્તપણે ચાલ્યુ જાય છે ત્યારે હવે આત્મા તેને સમજાવે છે, તેની ખુશામત કરે છે મન અને જીવને ઘણા વખતથી સબધ છે જ્યારે સજ્ઞી પચેન્દ્રિયપણાની સ્થિતિમા જીવ આવે છે ત્યારથી તેને મન હોય છે, તેથી તેને લાબા વખતના મિત્રની સજ્ઞાથી બોલાવે છે વળી, કોઈ પાસેથી કાર્ય સાધવુ હોય ત્યારે તેને મીઠાશથી બોલાવવાથી જલદી કામ થાય છે હે મિત્ર મન ! તુ શુ કરવા મને સસારમા ફેકી દે છે ? તુ ખરાબ સકલ્પો કરે છે તે છોડી દે, તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય જે લાબા વખતના મિત્રો હોય તે એક બીજાનુ સાભળે છે, તો મહેરબાની કરી હવે આ બધુ તોફાન છોડી દે

મનને આવી રીતે પુન પુન પ્રાર્થના કરવાથી તે બાબતમા ચીવટ થાય છે અને છેવટે વિકલ્પો ઓછા થાય છે આમ પ્રાર્થનાનુ વારવાર પુનરાવર્તન થાય તો પછી મન

---

* निकरे इत्यपि पाठ सार्थो दृश्यते ।

પર અંકુશ આવી જાય છે, એ બીજુ પગથિયું (Stage) છે એ પગથિયુ આવતા જીવ તેના માધ્યબિંદુની બહુ નજીક થઈ ગયો એમ સમજવુ

"નરકથી બીઉ છુ" એટલે આ ભવ અને પરભવમા થતી અનેક પીડાઓથી બીઉ છુ એમ સમજવુ મનને પ્રાર્થના કરાવી એટલે તે વાત મન પર વારવાર ઠસાવવી કાર્યસિદ્ધિનુ આ પ્રથમ પગથિયુ છે (૭, ૧૦૯)

મન પર અંકુશનો સીધો ઉપદેશ

स्वर्गापवर्गौ नरक तथान्तर्मुहूर्तमात्रेण वशावश यत् ।
ददाति जन्तो॰ सतत प्रयत्नाद्वश तदन्त करण कुरुष्व ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"વશ અને અવશ મન ક્ષણવારમા સ્વર્ગ, મોક્ષ અથવા નરક અનુક્રમે પ્રાણીને આપે છે માટે પ્રયત્ન કરીને તે મનને જલદી વશ કર" (૩)

વિવેચન—મન પર વિશ્વાસ કરવો નહિ અને દુર્વિકલ્પ કરવા નહિ, એ બે વાત થઈ હવે ત્યાથી આગળ ચાલતા બીજે પગથિયે મન પર અંકુશ રાખવો, મનને વશ રાખવુ, એ બહુ જ અગત્યનું-જરૂરનુ છે મન વશ હોય તો દેવસુખ અને મોક્ષનુ સુખ મળી શકે છે અને જો મન વશ ન હોય તો બધુ ધૂળધાણી થાય છે અને દુ ખ ઉપર દુ ખ આવી પડે છે

સસારથી મુક્ત, મહાતપસ્યા કરનાર, દૂતની વાત ઉપરથી ધારેલા વિશ્વાસઘાતી ક્રૂર મત્રીઓ સાથે યુદ્ધ કરવાના વિચારમા મનને પરતત્ર થયેલા, પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી શુદ્ધ માર્ગથી માનસિક રીતે ભ્રષ્ટ થયેલા **પ્રસન્નચદ્ર રાજર્ષિ** અઘોર તપ તપતા છતા સાતમી નારકીએ જવાની તૈયારીમા હતા, પણ થોડી જ વારમા સકલ્પમા પોતાના શસ્ત્ર ખૂટતા મુગટનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા માથે હાથ મૂકતા, સુજ્ઞ મનસ્વી ચેત્યા, મનને વશ કરવા માડ્યુ અને પાચ મિનિટમા સર્વ કર્મને ખપાવી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અસખ્ય ભવમા જે બનવું મુશ્કેલ તે પાચ મિનિટમા સાધ્યુ! આટલા ઉપરથી જ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે "मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो" એટલે અનત સસારમા ભ્રમવાનું અને મોક્ષે પહોચી જવાનું કારણ મન જ છે આમા ભાર મૂકીને કહેવામા આવ્યુ છે તે બરાબર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે

આવી જ રીતે બાપડો **તદુલમત્સ્ય** મગરમ છની આખની પાપણમા ઉત્પન્ન થઈ, ત્યા બેઠો બેઠો જુએ છે મગરમચ્છ માછલાનુ ભક્ષણ કરે છે તે વખતે પ્રથમ પાણી મુખમા લે છે અને પછી માછલાઓને રોકી, પાણી કાઢી નાખે છે, પણ તેમ કરવામા તેના દાતની વચ્ચે અતર હોવાથી સખ્યાબધ ઝીણા માછલાઓ પણ પાણી સાથે નીકળી જાય છે તેની પાપણમા રહેલો તદુલમસ્ય ત્યા બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે જો હુ આવડા

મોટા શરીરવાળો હોઉ તો એક પણ માછલાને જવા દઉ નહિ આવો વિચાર કરીને તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય બાધીને સાતમી નરકે જાય છે

જીરણ શેઠે શ્રી મહાવીર ભગવાનને પારણુ કરાવવા મનથી જ શુભ ભાવના ભાવી બારમો દેવલોક પ્રાપ્ત કર્યો અને દેવદુદુભિ ન વાગ્યો હોત તો ચડતી ધારાએ થોડા વખતમા મોક્ષ મેળવત

આ ત્રણે દૃષ્ટાતોથી મન વશ હોય તો મોક્ષ સહજ મળી જાય છે અને મન વશ ન હોય તો નારકી મળે છે એ સમજાયુ એ સબધમા શાસ્ત્રમા બીજા અનેક દૃષ્ટાનો છે આ દૃષ્ટાતોનુ તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારની મનની સ્થિતિ વર્તે છે તેને વશ કરી બરાબર ઉપયોગમા લીધુ હોય તો તેનાથી મોક્ષ પણ મળે છે અને મોકળુ મૂકી દીધુ હોય તો તેથી સાતમી નારકી પણ મળે છે, માટે અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રહેતી હોય તો મનને વશ કરવાનો માર્ગ પકડવો કાર્યસિદ્ધિનુ આ દ્વિતીય સોપાન છે (૩, ૧૧૦)

સસારભ્રમણનો હેતુ—મન

सुखाय दुःखाय च नैव देवा, न चापि कालः सुहृदोऽरयो वा ।
भवेत्परं मानसमेव जन्तोः, ससारचक्रभ्रमणैकहेतुः ॥ ४ ॥ (उपजाति)

"દેવતાઓ આ જીવને સુખ કે દુ ખ આપતા નથી, તેમ જ કાળ પણ નહિ, તેમ જ મિત્રો પણ નહિ અને શત્રુ પણ નહિ મનુષ્યને સસારચક્રમા ભમવાનો માત્ર એક હેતુ મન જ છે " (૪)

વિવેચન—દરરોજ સુખદુ ખ થયા કરે છે કેટલીક વાર જીવ એમ ધારે છે કે ગોત્ર દેવતા કે અધિષ્ઠાયક દેવતા દુ ખ આપે છે અથવા સુખ આપે છે, કેટલીક વાર વખત ખરાબ છે એમ બોલે છે, કેટલીક વાર સ્નેહીથી સુખ મળે છે અથવા શત્રુથી દુ ખ મળે છે એમ આ જીવ ધારે છે આ બધુ ખોટુ છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

"સુખ દુ ખ કારણ જીવને, કોઈ અવર ન હોય,
કર્મ આપ જે આચર્યાં, ભોગવીએ સોય."

કર્મના ઉદયથી જ બધુ સુખદુ ખ થાય છે કર્મબધ મનના સકલ્પો પર આધાર રાખે છે તે સ્પષ્ટ છે અને તે પર હજુ વિશેષ વિવેચન કરવામા આવશે, તેથી મિત્રો સુખ આપે કે વખત અનુકૂળ થઈ જાય તે પણ મન પર આધાર રાખે છે સસારભ્રમણનો હેતુ પરવશ થતુ મન છે

સસાર એ બગબર ફરતું ચક્ર છે એને એક વાર જોમથી ધરી પર ફેરવ્યા પછી તેને અટકાવવા સારુ મજબૂત બ્રેક (brake)ની જરૂર પડે છે અને તે બ્રેક તે મન પર અકુશ છે એ મન પર અકુશરૂપ બ્રેક ચડાવી દેતા જ સસારચક્રની ગતિ મદ પડતી જાય છે અને જો બહુ જ મજબૂત બ્રેક હોય તો એકદમ અટકી જાય છે મનના સકલ્પો

સંસારરંજન-સંતોષ-માં કેટલું માર્ય બજાવે છે, તે ખાસ રૂપ થી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે એ રૂપક બહુ સમર્થ છે અને અનેક રીતે અર્થ ઘટનાયુક્ત છે ચક્રને એક વખત ખૂબ જોરથી ચલાવવા માંડ્યા પછી, તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર વ્યવહાર-આશ્રવ) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ કરે છે એક ચક્ર અનેક ચક્રને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટકાવવા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ ભાંગી જાય. તેને અટકાવવાના બે જ ઉપાય છે કાં તો ભીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત બ્રેક ચડાવવી આપણો સર્વ પ્રયાસ તો ભીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત બ્રેક ચડાવવી, એ પરમ કર્તવ્ય છે અને સાધ્યને નજીક લાવનાર છે (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

स्थिरं मनो यस्य समाहितं स्यात्, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ।
हतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ॥ ५ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી શું? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું?" (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની લાગણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર અંકુશવાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે વશ કરવાના સાધનો છે અને સાધ્ય દષ્ટિમાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી પણ સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું વર્તન તદનુસાર થાય છે તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાભ શો થવાનો છે? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ વગરનું થાય છે આ કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમનિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્ત દમનના પરમ સાધન છે, પણ અત્ર બીજો જ હેતુ છે મતલબ એ છે કે યમનિયમ છતાં પણ મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે, માટે યમનિયમના ખરા ફળની ઇચ્છા હોય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં—અંકુશમાં આવે તે નિયમ પાંચ પ્રકારના છે ૧ કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ ૨ નજીકના સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષા ની ... તે સંતોષ ૩ મોક્ષમાર્ગ બતાવનાર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમા મંત્ર ... થાય ૪ જે કર્મોને તપાવે

તે ચાદ્રાયણ વગેરે **તપ** ૫ વીતરાગનુ ધ્યાન તે **દેવતાપ્રણિધાન** **યમ** પાચ પ્રકારના છે **અહિંસા, સૂનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અકિંચનતા;** એ પાચ પ્રસિદ્ધ છે

આ યમ અને નિયમ પર વિચાર કરીને તેનો આદર કરવો એટલે મન પર અકુશ આવી જાય છે એમા કાર્યકારણભાવ અરસપરસ છે, એ જરા વિચારવાથી સમજાઈ જશે આવી જ કટાક્ષ ભાષામા અન્યત્ર શાસ્ત્રકાર લખે છે કે —

रागद्वेषौ यदि स्याता, तपसा किं प्रयोजनम् ? ।
तावेव यदि न स्यातां, तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥

"જો રાગદ્વેષ હોય તો પછી તપનુ શુ કામ છે ? તેમ જ જો તે ન હોય તો પછી પણ તપનુ શુ કામ છે ?"

આ સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મનને વશ રાખવાની બહુ જ જરૂર છે એ જ હકીકત નીચેના શ્લોકમા વધારે સ્પષ્ટ કરે છે (૫, ૧૧૨)

મનોનિગ્રહ વિનાના દાનાદિ ધર્મો

दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि, वृथा मनोनिग्रहमन्तरेण ।
कषायचिन्ताकुलितोज्झितस्य, परो हि योगो मनसो वशत्वम् ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"દાન, જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, પૂજા વગેરે સર્વ મનોનિગ્રહ વગર નકામા છે કષાયથી થતી ચિંતા અને આકુળવ્યાકુળતાથી રહિત એવા પ્રાણીને મન વશ કરવું એ મહા યોગ છે" (૬)

વિવેચન—દાન પાચ પ્રકારના છે કોઈ પણ જીવને મરણથી બચાવવો તે **અભયદાન** પાત્ર જોઈને યોગ્ય સમયે યોગ્ય વસ્તુનુ યોગ્ય રીતે દાન દેવુ તે **સુપાત્રદાન** દીન-દુખીને જોઈ દયા લાવી દાન આપવુ તે **અનુકંપાદાન** સગા-સબધીઓને કે કોઈને યથાયોગ્ય અવસરે યથાયોગ્ય અર્પણ કરવું તે **ઉચિતદાન** અને પોતાનુ નામ જાળવી રાખવા આબરૂ ખાતર દાન આપવુ તે **કીર્તિદાન.** આ પાચમાથી પ્રથમના બે ઉત્તમ પ્રકારના હોઈને મોક્ષપદ આપનારા દાન છે અને બાકીના ત્રણ ભોગ-ઉપભોગની પ્રાપ્તિ આદિ ફળ આપે છે

જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રનુ અધ્યયન, અધ્યાપન, શ્રવણ, મનન વગેરે

ધ્યાન એટલે ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન વગેરે

તપ એટલે બાર પ્રકારના કર્મને તપાવનાર, નિર્જરા કરનાર તપ

પૂજા એટલે ત્રણ, પાચ, આઠ, સત્તર, એકવીશ, એક સો આઠ વગેરે ભેદયુક્ત દ્રવ્યપૂજા

આ સર્વ વસ્તુઓ-આ સર્વ બાહ્ય અનુષ્ઠાનો-સારા હોય છતા પણ જો મન તાબે ન હોય તો બધા નકામા છે ઉપરના શ્લોકમા કહ્યુ કે મનોનિગ્રહ વગર યમનિયમ નકામા

છે અત્ર બાહ્ય અનુષ્ઠાનોનું વ્યર્થપણું બનાવે છે ચોખ્ખા શબ્દોમા કહે છે કે જેને મ
વશ નથી તેનું ભણવું, તપ કરવો કે વરઘોડા ચઢાવવા વગેરે બાહ્ય આડબર લગભ
નકામા જ છે

માટે ઉત્તમ અનુષ્ઠાનો સાથે મનને વશ રાખતા શીખવું એ બહુ જરૂરનું છે
મનમા કષાય ન હોય એટલે કે કષાયથી મનમા જે ચિતા અને આકુળવ્યાકુળતા રહે
તે ન હોય, તેવા શુદ્ધ થયેલા પ્રાણીને પોતાનુ મન વશ રાખવું એ 'રાજયોગ' છે
અથવા, યોગની પરિભાષામા કહીએ તો, એ 'સહજયોગ' છે અત્ર ઉદ્દેશ ને ઉપદેશ
એટલો જ છે કે મનમા જે ખોટા સકલ્પ-વિકલ્પો થાય છે તેને દૂર કરી નાખો અને
મનને એકદમ અકુશમા રાખો એને છૂટુ મૂકવુ એ નુકસાનકારક છે, ભય ભરેલુ છે
દુખશ્રેણીનું કારણ છે (૬, ૧૧૩)

મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ

जपो न मुक्त्यै न तपो द्विभेद, न सयमो नापि दमो न मौनम् ।
न साधनाद्य पवनादिकस्य, किं त्वेकमन्त करण सुदान्तम् ॥ ७ ॥ (उपजाति)

" જાપ કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી, તેમ જ નથી મળતો બે પ્રકારના તપ કરવાથી
તેવી જ રીતે સયમ, દમ, મૌનધારણ અથવા પવનાદિકની સાધના વગેરે પણ મોક્ષ આપ
શકતા નથી, પરતુ સારી રીતે વશ કરેલુ એકલુ મન જ મોક્ષ આપે છે" (૭)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે ૐકારાદિના જાપ કરો કે ઉપવાસાદિ તપ કરો, ધ્યા
કરો કે આશ્રવને રોકો, ઇંદ્રિયોનુ દમન કરો કે મૌન ધારણ કરીને બેસી જાઓ, આસનસ
રહો કે ધ્યાનનો આડબર કરો, ગુફામા પેસો કે હિમાલયના શિખર પર જાઓ, જન
સમૂહની વચ્ચે રહો કે ગાઢ જગલના મધ્ય ભાગમા બેસી જાઓ, પણ જ્યા સુધી મ
તમારા કબજામા આવ્યુ નથી, જ્યા સુધી તે દૂર દેશમા મુસાફરી કર્યા કરે છે, જ્યા સુધ
તેને સ્વપરનો ખ્યાલ નથી, જ્યા સુધી તેને ઇર્ષ્યા થયા કરે છે, જ્યા સુધી તે અમુક નિયમ
નુસાર ચાલી શકતું નથી, ત્યા સુધી તે સર્વે કાઈ હિસાબમા નથી, સર્વ પ્રયાસ અસ્થાને
છે, અયોગ્ય છે, દુખદાયી છે, દેખાવમાત્ર છે આટલા ઉપરથી અનુભવી યોગી શ્રીઆનદઘનજ
મહારાજ કહી ગયા છે કે "મન સાધ્યું તેણે સઘળુ સાધ્યુ, એહ વાત નહીં ખોટી"
અનુભવરસિક મહાત્માના આ શબ્દો પૂરેપૂરા સાર્થક છે, સૂચક છે, ધડો લેવા લાયક
છે અને તેની સાથે જ જ્યારે તેઓ કહે છે કે કોઈ પણ માણસ એમ કહેતો હોય
તેણે મન સાધ્યુ છે તો તે જેમ તેમ માનવામા આવશે નહિ, કારણ કે મન સાધવુ-
મનોનિગ્રહ કરવો-એ તો બહુ જ મોટી વાત છે આટલા ઉપરથી જ સમજાય છે
મનોનિગ્રહ એ રાજયોગ* છે

---

* સહજયોગ

મનની ખાસિયત એ છે કે તેને જેમ જેમ એક બાબતમા અનુકૂળ કરવા જઈએ તેમ તેમ તે પ્રથમ તો વિરુદ્ધ થતુ જાય છે, સામુ પડે છે આમ થતુ ઘણી વખત અનુભવવામા આવે છે દાખલા તરીકે, તમે એમ વિચારો કે અમુક બાબત તો આજે મનમા સભારવી જ નથી, તો ખસૂસ કરીને તે હકીકત દિવસમા અનેક વખત મન પર આવશે આવી રીતે મન દરેક બાબતમા વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે, છતા અભ્યાસ પાડવામા આવે તો આ શરૂઆતમા દેખાતી મોટી મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે અને ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે

સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મન વશ હોય તો જ સસારદુખથી નિવૃત્તિ મળી શકે છે, એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો તે એક જ રસ્તો છે (૭, ૧૧૪)

મનને વશ થયો તે રખડચો

लब्ध्वापि धर्मं सकृत जिनोदितं, सुदुर्लभं पोतनिभं विहाय च ।
मनःपिशाचग्रहिलीकृत' पतन्, भवाम्बुधौ नायतिदृग् जडो जनः ॥ ८ ॥ (वशस्थ)

"સસારસમુદ્રના ભટકતા મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવુ, વહાણ જેવુ તીર્થંકરભાષિત ધર્મ વહાણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે પ્રાણી મનપિશાચને તાબે થઈ તે વહાણને તજી દે છે અને સસારસમુદ્રમા પડે છે તે મૂર્ખ માણસ લાબી નજર પહોચાડનાર નથી" (૮)

વિવેચન—તમે કોઈ વખત દરિયાની મુસાફરી કરી હશે તો જણાશે કે દરિયો એટલો વિશાળ, અગાધ અને લાબો છે કે વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો પાર પામી શકાય નહિ, તેમ જ ભરદરિયે વહાણ ભાગ્યુ હોય કે સ્ટીમર બગડી હોય તો પાર પામી શકાય નહિ અને ગમે તેમ થાય તોપણ વહાણ કે સ્ટીમરને તજી તો શકાય જ નહિ, અને કોઈ વહાણને કે સ્ટીમરને તજી દે તો તેને મૂર્ખ સમજવો એવી જ રીતે સસાર સમુદ્ર છે, તેનો પાર પામી દુખનો અત કરી મોક્ષમા જવુ, એ સર્વનુ દૃષ્ટિબિંદુ છે અને તેનો પાર પામવા માટે ધર્મનૌકાનુ સાધન જોઈએ ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપમા સ્થિરતા અને રમણતા એ અર્થ સમજવો એ ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા મનપિશાચ હમેશા આ જીવને પ્રમાદમદિરા પાઈને વિચારશૂન્ય અધ જેવો બનાવી દે છે એને વશ જે પ્રાણી પડે છે, તેને નથી રહેતો કાર્યાકાર્યનો વિચાર કે નથી રહેતુ ફરજનુ ભાન અને કદાચ જરા ભાન હોય તો તે પણ ભૂલી જાય છે આ સ્થિતિ હોય ત્યારે આત્મસ્વરૂપ રમણતા તો હોય જ ક્યાથી? એના પરિણામે પ્રાણી ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે એટલે સમુદ્ર તરવાનુ વહાણ કે તરવાની સ્ટીમર તજી દે છે અને પરિણામે સસારસમુદ્રમા આડાઅવળા ગોથા માર્યા કરે છે જરા વારમા તળિયે જાય છે અને જરા વારમા ઉપર આવે છે, પણ વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો નિસ્તાર થતો નથી, ઊલટો અનત વાર ચોરાશી લક્ષ યોનિમા ભમ્યા કરે છે આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલુ શુભ વહાણ તજી દેનાર જીવને મૂર્ખ કહેવો એ સાર્થક છે

પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઇરાદાપૂર્વક પણ તજી દે છે વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે

મન સસારસમુદ્રમા કેવી રીતે રૂકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે હવે જ્યા સુધી તર્કશક્તિ-વિચારશક્તિનું પરિબળ વધારે હોય છે, ત્યા સુધી તો કાર્ય સારા જ થાય છે, પરતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલા કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ મકલ્પો કરે છે, શુભ કાર્યમા ન ધારેલી આફતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જગજરામા તો મોગ મોટા ડુગરો ખડા કરી દે છે આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ જીવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિણામે **વાસ્તવિક** લાભને બદલે દેખીતા **લાભ** તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ **આગામી** કાળમા મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ **તાત્કાળિક** લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે આવા પ્રકારના મનને વશ થયેલા જીવો ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને સસારસમુદ્રમા ધમડાય છે સુજ્ઞનુ કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર ઊ ચી તર્કશક્તિનો કાબૂ રાખવો આવા સમજુ વડીલના અકુશ તળે વિકસ્વર થયેલુ મનરૂપ બાળક જ્યારે મોટી ઉમરનુ થાય છે ત્યારે **કૂર્માપુત્રની** જેમ જગતમા પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમા રહેતી નથી. (૮, ૧૬૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુથી ભય

सुदुर्जयं हि रिपुवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाक्तनू अपि ।
त्रिभिर्हतस्तत्रिपुभि करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदा पदे पदे ॥ ९ ॥ (वशस्थ)

"મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે આવા ત્રણ શત્રુઓથી હણાયલો તુ સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનુ ભાજન થઈને શું કરી શકીશ?" (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામા આવ્યુ છે તે પરવશ મનને માટે છે પરવશ મન સ્વચ્છદ આચરણ કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ શત્રુવટ કરે છે પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી જીવને વચન પર અકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવવા મડી જાય છે આવી રીતે પરવશ થયેલુ મન પોતે શત્રુના કરવા ઉપરાત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દડથી દડાયેલો જીવ અપમાન પામે છે, દુખ પામે છે, ગ્લાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મદ્યપાનીની પેઠે રખડયા કરે છે બિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાગ જોતી નથી રસ્તા ઉપર પડેલી થેલીને જ ચોર

જુએ છે, પણ છૂપા વેશમા નજીકમા ઊભેલા ડિટેકટીવને (છૂપી પોલીસને) જોતો નથી જૂઠી સાક્ષી પૂરનાર લાચને જ જુએ છે, પણ પછી કેદની સજા થવાની છે તે તરફ નજર પહોચાડતો નથી આ સર્વ મનની શત્રુતા છે મન એને ખોટે રસ્તે દોરે છે એનુ કારણ, ઉપરના શ્લોકમા કહ્યુ તેમ, કલ્પનાશક્તિનુ જોર અને તર્કશક્તિના અકુશનો અભાવ છે, અને તેથી જ અનુભવરસિક યોગી ગાઈ ગયા છે કે —

'મુગતિતણા અભિલાષી તપીયા, જ્ઞાન ધ્યાન અભ્યાસે,
વૈરીડુ કાઈ એહવુ ચિંતે, નાખે અવળે પાસે
હો કુથુજિન ! મનડુ કીમહી ન બાઝે.'

આવી રીતે મહાજ્ઞાની મુમુક્ષુઓને પણ ઊધા પાટા બધાવનાર મન છે અને, ત્રીજા શ્લોકમા કહ્યુ છે તેમ, જો તે જ મન વશ હોય તો એક ક્ષણવારમા મોક્ષસુખ સન્મુખ કરી દે છે

વચન ઉચ્ચારવા કે કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ મનના હુકમ ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જો મન પરવશ પડી ગયુ તો પછી વચન અને કાયા ઉપર કાઈ પણ અકુશ રહેતો નથી મન વચન કાયાને કબજે રાખવા એ બહુ મુશ્કેલ, પણ તેટલી જ જરૂરની ફરજ છે અને તે ત્રણેને સબધ એવો છે કે એક મન જો વશ થયું તો પછી બીજુ સર્વ વશ થઈ ગયું સમજવુ (૯, ૧૧૬)

મન પરત્વે ઉક્તિ

रे चित्तवैरि ! तव किं नु मयाऽपराद्धं, यद्दुर्गतौ क्षिपसि मां कुविकल्पजालैः ।
जानासि मामयमपास्य शिवेऽस्ति गन्ता, तत्किं न सन्ति तव वासपदं ह्यसंख्या ? ॥१०॥
(वसततिलका)

"હે ચિત્તવૈરી ! મે તે તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે તું કુવિકલ્પજાળ વડે મને બાધીને દુર્ગતિમા ફેકી દે છે ? શુ તારા મનમા એમ આવે છે કે આ જીવ તને તજીને મોક્ષમા ચા યો જવાનો છે (અને તેથી મને પકડી રાખે છે) ? પણ તારે શું રહેવાના બીજા અસખ્ય સ્થાનકો નથી ?" (૧૦)

વિવેચન—શાત સ્થાનમા, શાત વખતે, અનુકૂળ સયોગોમા, શાત જીવ પોતાના પાછળના કૃત્યો-વિચાર વર્તન-નું અવલોકન કરે છે ત્યારે તેને અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે બરાબર *શીશી મૂકનારને બોર બોર જેવડા આસુ પડે છે, સસાર કડવો ઝેર લાગે છે અને મનને પછી ઉપદેશ આપી ભવિષ્યમા એમ ન કરવા સૂચવે છે આ સ્થિતિ પ્રતિક્રમણાદિ અવસ્થામા પ્રાપ્ત થાય છે જોકે લખવું અપ્રસ્તુત નથી તેથી લખાય છે કે આવશ્યક ક્રિયા આવી રીતે વિચાર કરીને કરવાની બહુ જ જરૂર છે ગડગડ

* થરમોમિટર રૂપક છે

કરી વીસ મિનિટમા પ્રતિક્રમણ ખલાસ કરી આ આત્માનો ઉદ્ધાર થયો એમ માનનાર ગમે તેમ માને, પણ થયેલ પાપ પર નિરીક્ષણ કરી, અંતઃકરણથી પસ્તાવો કરી, ફરી ન કરવાનો નિરધાર કરવો, ન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ આવશ્યક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે ન કરવી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ ઉક્ત રીતે શુદ્ધ મનથી કરવુ, તેમ ન થઈ શકે ત્યા સુધી તે દશાની ભાવના રાખી, પ્રમાદરહિતપણે કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ જ નિર્દેશ છે

એવી શાંત અવસ્થામા આ જીવ ઊંચી પાયરીએ, ગુણસ્થાન પર ચઢતો જાય છે એકને એક ગુણસ્થાનમા પણ ગુણોની બહુ તરતમતા છે જીવ ઊંચી સ્થિતિ પર જાય છે ત્યારે વિચાર શુદ્ધ થતા જાય છે મનને તો અત્ર ફક્ત આક્ષેપ છે મનને કહે છે કે વળી તને બીક લાગતી હશે કે આ જીવ કાઈક મારી દોસ્તી છોડી દેશે, પણ તારે તો મારા જેવા અસખ્ય જીવો રહેવાના સ્થાનક તરીકે ઉપયોગમા લઈ શકાય તેમ છે વાતનો સાર એ છે કે જ્યારે શાંત ભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને સારી રીતે સમજાવી, વસ્તુસ્થિતિનુ ભાન કરાવી તેને કબજામા લઈ લેવુ (૧૦, ૧૧૭)

પરવશ મનવાળાનુ ભવિષ્ય

×पूतिश्रुतिः श्वेव रतेर्विदूरे, कुष्ठीव संपत्सुदृशामनर्हः ।
श्वपाकवत्सद्गतिमन्दिरेषु, नार्हेत्प्रवेशं कुमनोहतोऽङ्गी ॥ ११ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"જે પ્રાણીનુ મન ખરાબ સ્થિતિમા હોવાથી સતાપ પમાડ્યા કરે છે તે પ્રાણી કૃમિથી ભરપૂર કાનવાળા કૂતરાની પેઠે મોજ-મઝાથી બહુ દૂર રહે છે, કોઢિયાની પેઠે લક્ષ્મીસુંદરીને વરવાને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને ચડાળની પેઠે શુભગતિમદિરમા પ્રવેશ કરવાને લાયક રહેતો નથી" (૧૧)

વિવેચન—અસ્થિર મનવાળા માણસો મોજમઝા, પૈસા કે સારી નોબત પામી શકતા નથી આખા શરીરે ખસ નીકળી હોય, શરીરે અને કાન પર ગૂમડા લાગેલા હોય, ખરજ આવતી હોય—એવા શ્વાનને બિચારાને કોઈ ઠેકાણે પણ ચેન પડતું નથી એવી જ સ્થિતિ અસ્થિર મનવાળાની થાય છે જેને મન વશ ન હોય તેઓ આ બરાબર અનુભવી શકશે જરા વાચો-ટપાલ આવી, કાગળ ફોડ્યો, વાચ્યો, લખ્યું છે કે પુત્રને એકદમ સખ્ત મદવાડ થઈ ગયો છે અને જલદી તેડાવે છે ટ્રેન મળવાને ૧૦ કલાકની વાર છે અને તરત જ ઉક્ત શ્વાનની પેઠે ખરજ આવવા માડે છે તાર ઉપર તાર છૂટે છે, ડૉક્ટરની સલાહ લેવા દોડાય છે, આખમા આસુની ધાર ચાલે છે, મનમા ઉકળાટ ઉકળાટ થઈ જાય છે, ખાવુ ભાવતું નથી, પુત્રનુ અશુભ થયુ હશે એવો વિચાર આખ આગળ ખડો થાય છે આ સર્વ કોને ? પરવશ મનવાળાને કર્મસ્થિતિ સમજનાર, ભાવી પર ભરોસો રાખનાર, મન પર અકુશવાળા પ્રાણીનું હૃદય ફરકતું નથી છતા ખૂબી એ છે કે એની

× पूतिश्रुतेरेव इति वा पाठः ।

લાગણી બુઠ્ઠી થઈ ગયેલ હોતી નથી લાગણી રહે છે અને વસ્તુસ્થિતિનુ ભાન બરાબર તાદાત્મ્ય બની રહે છે તે ટ્રેનમા જાય છે ખરા, પણ બિચારા પરવશ જીવને ગામ પહોંચતા રૌદ્રધ્યાનની ધારા ચાલે છે, ત્યારે આપણો સ્વવશ મનવાળો વીર કર્મવિપાકની વિચારણામા લીન થઈ નિર્જરા કરે છે આ સર્વ અનુભવસિદ્ધ છે, પણ યોગ્ય સમયે મન પર જય કરવો, એમા જ રાજવટ છે, વાતો કરવામા કાઈ સાર નથી

કુષ્ઠ રોગવાળાને જેમ કોઈ સુંદરી વરતી નથી તેમ જ પરવશ મનવાળાને સપત્તિ વરતી નથી લક્ષ્મીની પાછળ પડનારને તે મળતી નથી અને મળે છે તો થોડા વખતમા નાશ પામે છે ડરબીનો લૉટરીમાથી એકદમ પૈસાદાર થવાની ઇચ્છાવાળાએ દશ રૂપિયાની ટિકિટ લીધી, મનમા થયુ કે જો દૈવયોગે આ વખત ઘોડો લાગી જાય તો રૂપિયા ચાર લાખ મળે, તેમાથી બૈરી પરણું, બગલો બધાવું, વ્યાપાર કરુ, નાચરગ મજા ઉડાવુ વગેરે આવા વિચાર કરનારને લક્ષ્મીસુદરી કેમ મળે? અને મળે તો વૈશ્યાવે મળે એટલે થોડો વખત આનદ આપી ચાલી જાય અને પરિણામમા દુખશ્રેણી મૂકતી જાય

જેમ ચડાળ ઉત્તમ મનુષ્યના મદિરમા પ્રવેશ કરી શકતો નથી, તેમ પરવશ મન વાળો માણસ સદ્ગતિમદિરમા જઈ શકતો નથી આથી કરીને તેને સારી સોબત થઈ શકતી નથી અને સત્સગતિ વિના મન વિશુદ્ધ દશામા જતુ નથી અને ઊચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની તેને હોશ પણ રહેતી નથી આ ગ્રથ લખાયો ત્યારે ચાડાળ અસ્પૃશ્ય મનાતા હતા વર્તમાન રગ જુદો છે

આવી રીતે પરવશ મનવાળા પ્રાણીને આ ભવમા સપત્તિ મળતી નથી, આનદ મળતો નથી, તેમ જ પરભવમા પણ તેને સદ્ગતિ મળતી નથી (૧૧, ૧૧૮)

મનોનિગ્રહ વગરના તપ, જપ વગેરે ધર્મો

तपोजपाद्याः स्वफलाय धर्मा, न दुर्विकल्पैर्हतचेतसः स्युः ।
तत्खाद्यपेयैः सुभृतेऽपि गेहे, क्षुधातृषाभ्यां म्रियते स्वदोषात् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનુ ચિત્ત દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલુ છે તેને તપ, જપ વગેરે ધર્મો પોત પોતાનુ (આત્મિક) ફળ આપનારા થતા નથી, આવા પ્રકારનો પ્રાણી ખાનપાનથી ભરેલા ઘરમા પણ પોતાના દોષથી ભૂખ અને તરસ વડે મરણ પામે છે" (૧૨)

વિવેચન—ગમે તેટલી તપસ્યા કરો, ખરે બપોરે સખ્ત ઉનાળામા નદીને કાઠે વેળુમા જઈને આતાપના લો, પણ "તબ લગ કષ્ટક્રિયા સબ નિષ્ફળ, જ્યૌ ગગને ચિત્રામ, જબ લગ આવે નહીં મન ઠામ" એ વાત ખરી છે તપ કરો, ધ્યાન કરો, જાપ કરો, પણ 'ભગત ભયા પણ દાનત બૂરી' મનમા લાગ આવે કે છરી મૂકવાની દાનત હોય, મનમાથી વાસના ઊડી ન હોય, સસાર પર પ્રેમ એવો ને એવો ચીકણો હોય, ત્યા સુધી કષ્ટક્રિયા નિષ્ફળ છે, એમ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ કહે છે અને તેવા જ વિચારો સિદ્ધ

અનુભવી શ્રી આનદઘનજી મહારાજ બતાવે છે સસારના રસિયા જીવડાને આ વાત ગળે ઊતરતા વખત લાગશે તેને તો પ્રવૃત્તિ કરી, પૈસા મેળવી, ધર્મ કરવો છે, પણ શાસ્ત્રકાર તેમા ધર્મ પણ નથી અને સુખ પણ નથી, એમ કહે છે સુખ આત્મારામપણામા, વિકલ્પ રહિત સ્થિર મનમા છે અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી જેમ ખોરાક અને પાણીથી ભરપૂર ઘરમા પ્રમાદી માણસ ભૂખ્યો-તરસ્યો પડ્યો રહે છે, તેમ આ જીવ સર્વ સગવડ છતા મનને વશ થઈ, પોતાના દોષોથી જ* દુર્ગતિભાજન થાય છે આ વિચાર શ્લોક પાચમામા વિસ્તારથી વિચાર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરતા નથી (૧૨, ૧૧૯)

મન સાથે પુણ્યપાપનો સબધ

अकृच्छ्रसाध्य मनसो वशीकृतात्, पर च पुण्य न तु यस्य तद्वशम् ।
स वञ्चित पुण्यचयैस्तदुद्भवैः, फलैश्च ही ही हतक करोतु किम् ? ॥१३॥ (वंशस्थविल)

"વશ કરેલા મનથી મહાઉત્તમ પ્રકારનુ પુણ્ય બિલકુલ કષ્ટ વગર સાધી શકાય છે જેને મન વશ નથી તે પ્રાણી પુણ્યની રાશિથી છેતરાય છે અને તેથી થનારા ફળ વડે પણ છેતરાય છે (એટલે પુણ્યબધ થતો નથી અને તેથી થનારા સારા ફળ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી) અહો અહો ! આવો હતભાગી જીવ બિચારો શું કરે ? (શુ કરી શકે ?)" (૧૩)

વિવેચન—મન વશ હોય તો અહીં ઇંદ્રાસન ખડુ કરી શકાય છે, મોક્ષ સન્મુખ કરી શકાય છે, એટલે કે વશ મનવાળાને કોઈ કાર્ય અશક્ય નથી બીજી રીતે જેને મન પર અકુશ નથી, જેનુ મન અસ્થિર છે અને જેને મનમા સકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તેને એક પણ કામ સિદ્ધ થતુ નથી ચિદાનદજી મહારાજ તેટલા સારુ ગાઈ ગયા છે કે—

> વચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરગ લગામ,
> તામે તુ ન લહે શિવસાધન, જિઉ કણસુને દાન
> જબલગ આવે નહિ ઠામ

એટલે જ્યા સુધી ચિત્તઘોડાની લગામ તારા હાથમા નથી ત્યા સુધી, તને મોક્ષ સાધન મળવાનુ નથી એવી જ રીતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી મહારાજ પણ સ્વકૃત જ્ઞાન સારમા કહી ગયા છે કે—

> अन्तर्गत महाशल्यमस्थैर्यं यदि नोद्धृतम् ।
> क्रियौषधस्य को दोषस्तदा गुणमयच्छत ॥

અસ્થિરતારૂપી હૃદયગત મહાશલ્ય જો હૃદયમાથી કાઢી નાખ્યુ ન હોય તો પછી ક્રિયારૂપ ઔષધ ગુણ ન કરે તો તેનો શો દોષ ? આવી રીતે મનમાથી અસ્થિરતા કાઢી

* પોતાના અનેક પ્રકારના દોષોથી આ જીવ દુર્ગતિભાજન થાય છે દાખલા તરીકે ક્લેશ, મમતા, પ્રમાદ વગેરે સ્વદોષો આવા પ્રકારના છે (ધનવિજય)

નાખી તેને દૃઢ બનાવી દેવું જોઈએ મનની વક્રતા, જડતા, શૂન્યતા અને અસ્થિરતા આ જીવને બહુ ફસાવે છે અને વાત એમ છે કે જેવા તેવા વિચાર કરનાર પણ એ જીવ, અને વિચાર પર અંકુશ રાખનાર પણ એ જ જીવ, તેથી જ્યા સુધી અંકુશ રાખવાની જરૂરિયાત અને મનનું બંધારણ બરાબર સમજાયું ન હોય ત્યા સુધી ઘણા જીવતો એ વિષય પર ધ્યાન પણ આપતા નથી આટલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે મનને શુભ યોગોમા પ્રવર્તાવવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે વળી, મનયોગનો સર્વથા નિરોધ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે અને મનને નિરંકુશ મૂકી દેવાથી અધઃપાત થાય છે આ ત્રણ નિયમ બરાબર ધ્યાનમા રાખવા જેવા છે મનનો તદ્દન નિરોધ બહુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ થાય છે તેથી તે ઊચી હદના અધિકારીઓ માટે છે અને આખા પ્રસ્તાવમા મનમાથી સંકલ્પ વિકલ્પો ઓછા કરવા, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને તેમ કરી મનને શુભ કાર્યોમા દોરવુ એ બતાવ્યું છે વધારે અધિકારી માટે શાસ્ત્રના વિશેષ ગ્રંથો છે

ઉક્ત ન્યાયથી પરવશ મનવાળા જીવને પુણ્ય થતું નથી, પાપ થાય છે અને પાપના ફળ તરીકે દુઃખનો અનુભવ થાય છે એક વાર પડવા માડ્યા પછી સ્થિર થવું અને ચઢવા માડવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે ડુગર પરથી ગબડેલા પથ્થરના દૃષ્ટાતે એ સ્પષ્ટ છે એવી સ્થિતિમા અટવાતો જીવ બહુ ખરાબ હાલત પ્રાપ્ત કરે છે અને નીચો ઊતરતો જાય છે (૧૩, ૧૨૦)

વિદ્વાન્ પણ મનોનિગ્રહ વિના નરકગામી થાય છે

अकारण यस्य च* दुर्विकल्पैर्हत मनः शास्त्रविदोऽपि नित्यम् ।
घोरैरघैर्निश्चितनारकायुर्मृत्यौ प्रयाता नरके स नूनम् ॥ १४ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનુ મન નિરર્થક માઠા સંકલ્પોથી નિરંતર પરાભવ પામે છે તે પ્રાણી ગમે તેવો વિદ્વાન્ હોય તોપણ ભયંકર પાપો વડે નરકનુ નિકાચિત આયુષ્ય બાધે છે અને મરણ પામે છે ત્યારે જરૂર નરકમા જનારો થાય છે" (૧૪)

વિવેચન—શાસ્ત્રનું યોગ્ય જ્ઞાન ધરાવનાર પ્રાણી જ્યારે અલ્પજ્ઞને પણ ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે ત્યારે વ્યવહારમા શાસ્ત્રરહસ્યના અજાણ લોકો—અજ્ઞાન બાળ જીવો—ઘણીવાર બોલે છે કે ભાઈ, એ તો 'જાણકાર' છે, એને 'આળોવતા' આવડે છે વગેરે શાસ્ત્ર ભણેલો જ્યારે તેવા પાપાચરણ કરે છે ત્યારે તેને માટે બીજા માણસોને આવી ટીકા કરતા સાભળ્યા છે આ ભાષા આડે દોરનાર છે, અણસમજથી ઉત્પન્ન થયેલી છે જે શાસ્ત્રને જાણે, પાપને પાપ તરીકે જાણે અને એક નિયમપૂર્તિ તરીકે, નિઃશૂકપણે, માત્ર મોઢેથી આળોવી જાય પણ બીજે દિવસે તેવી જ ચિકાશથી તે જ પાપકાર્યો કરે, તો તેને અવિદ્વાન કરતા

* સુ इति वा पाठ

વધારે પાપ લાગે છે, કારણ કે પોતે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને બીજાને આલંબનભૂત થયો છે આ હકીકત વધારે સમજવાની જરૂર છે

પાપબંધ* કે પુણ્યબંધ× પડે છે તે વખતે પ્રદેશબંધની સાથે રસબંધ પડે છે એટલે કે જે કર્મ બંધાય છે તેને શુભાશુભતા તેમ જ તીવ્રમંદતા (intensity) કેવી છે એ નિર્માણ થાય છે દાખલા તરીકે લાડુ ગળ્યા હોય, પણ કેટલાકમા મણે દશ શેર સાકર હોય અને કેટલાકમા મણે દોઢ મણ સાકર હોય, તેમ જ ઔષધમા કડવાપણાની તરતમતા હોય, એ પ્રમાણે રસમા ફેર પડે છે હવે જે રસબંધ પડે તે અધ્યવસાયની ચીકાશ પર પડે છે અને અનુભવથી એમ માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનવાળો નિરપેક્ષપણે જો પાપકાર્યમા પ્રવર્તે તો તે જેટલી ચીકાશથી પાપકાર્ય કરે છે તેટલી ચીકાશ સાપેક્ષવૃત્તિવાળા અલ્પજ્ઞ અથવા અજ્ઞને રહેતી નથી અથવા હોતી નથી ઘણીવાર તો કહેવાતા વિદ્વાનના પરિણામ તદ્દન નિર્ધ્વંસ બની ગયેલા હોય છે વળી, જવાબદારી હમેશા જ્ઞાન પ્રમાણે હોય છે જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ જવાબદારી વધારે, ભણેલ માણસ ભૂલે, તો ઠપકો વધારે અને ગુન્હો કરે તો સજા પણ વધારે, તેવી જ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અજ્ઞાની માણસ તો ઘણીવાર અજ્ઞાનપણાથી જ પાપ કરે છે એને પાપબંધ થતો નથી એમ નથી, પણ તેની ચીકાશ, ઉપર જણાવ્યુ તેમ, બહુ ઓછી હોય છે, માટે ભણેલ છે, એ તો આળોવી નાખશે એમ કહેનાર અને સમજનાર શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજતા નથી, તેમ કહેવાનો જ્ઞાની પણ, તેવા પાપાચરણ કરતો હોવાથી, રહસ્ય સમજ્યો નથી

જ્ઞાનનો જો દુરુપયોગ થાય તો મારી દે છે અને તે જ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તો તે કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે રાજ્યદ્વારી જિંદગીના રોદણા જુઓ તો અકારણે હજારો માઠા સંકલ્પવિકલ્પો કરવા પડે અને ઊથલપાથલ કરવી પડે, તેવી જ રીતે મોટા વ્યાપારમા અને તેવી જ રીતે મહાઆરંભોમા થાય છે આવી સ્થિતિનો માણસ વિદ્વાન હોય છે તેમા તો શક નહિ, પણ તેના જ્ઞાનનો સદુપયોગ થતો નથી અને મનના રાજ્યમા તણાઈ પોતાને હાથે જ ગળામા ફાંસી નાખી રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, સુભૂમ વગેરેની ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે વિદ્વાનોએ કદી પણ એમ ન સમજવું કે જ્ઞાન છે માટે વર્તનની જરૂર નથી જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે જો તેનો સદુપયોગ ન થાય તો તે વિપરીત પણ કરી નાખે છે જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનબળથી અકાર્યને અકાર્ય સમજી અશક્યપણા વગેરે કારણથી તેમા ત્રાસ પામતા ચિત્તે પ્રવર્તે છે અને નિરંતર તેમા પ્રવૃત્તિ ન કરવાને ઇચ્છે છે, તેને ઉદ્દેશીને આ લેખ લખાયો નથી, પણ જેઓ વિદ્વાન્ ગણાતા છતા રાચીમાચીને બહુ કપટ કેળવી પાપકાર્યમા પ્રવર્તે છે અને પોતાનો ખોટો બચાવ કરવા તત્પર થાય છે તેવાઓને માટે આ લેખ છે એમ સમજવું (૧૪, ૧૨૧)

---

* અશુભ પ્રકૃતિનો બંધ × શુભ પ્રકૃતિનો બંધ

મનોનિગ્રહથી મોક્ષ

योगस्य हेतुर्मनसः समाधिः, परं निदानं तपसश्च योगः ।
तपश्च मूलं शिवशर्मवल्ल्या, मनःसमाधिं भज तत्कथञ्चित् ॥ १५ ॥ (उपजाति)

"મનની સમાધિ (એકાગ્રતા—રાગદ્વેષરહિતપણું) યોગનું કારણ છે, યોગ એ તપનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે અને તપ શિવસુખવેલડીનું મૂળ છે, તેટલા માટે કોઈ પણ રીતે મનની સમાધિ રાખ" (૧૫)

વિવેચન—શાસ્ત્રનો કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ મનોનિગ્રહથી અશુભ કર્મબંધ રોકાય છે, પુણ્યબંધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી પરિણામે મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આત્માને ઊંચી પંક્તિએ ચઢાવવા પહેલાં શુદ્ધ ભૂમિકા કરવી જોઈએ. એક ભીંત પર ચિત્ર કાઢવાં હોય તો પ્રથમ તે સાફ કરવી જોઈએ. મનમાં દ્વેષ, ખેદ, વિકલ્પ, અસ્થિરતારૂપ ખાખરા અને કચરો ભરેલો હોય, ત્યાં સુધી ભૂમિકા અશુદ્ધ કહેવાય છે અને તેવી ભૂમિકા પર ગમે તેટલાં ચિત્ર કરો અર્થાત્ વાંચન વાંચો, વિચારો સાંભળો, પણ મગરકારક રીતે શોભના થશે નહિ, તે થવા માટે મનને સ્થિર, એકાગ્ર, રાગદ્વેષસંકલ્પ રહિત કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એક વખત સમતા પ્રાપ્ત થઈ, સ્થિરતા આવી, એટલે મન પર કબજો આવશે. આવી રીતે જ્યારે યોગ પર જય થાય ત્યારે ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવે છે અને તેથી છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર તપ કરવાનું સૂઝે છે અને કરેલાં તપ કર્મ તપાવવાનું—નિર્જરા કરવાનું—પોતાનું કામ પણ ત્યારે જ કરે છે, ત્યાં સુધી ઘણુંખરું તો તપ કરવાનું મન જ થતું નથી, અથવા અજ્ઞાન કષ્ટરૂપ તપ ફળની ઇચ્છા સાથે થાય છે, જે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં લગભગ નકામાં જ છે. તેથી મન સંયમપૂર્વક તપ થાય તો તેનાથી કર્મનિર્જરા દ્વારા તરત જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી આ સંસારના હમેશાના કચકચાટનો, રખડપાટાનો છેડો આણવો એ સર્વનો અંતરંગ હેતુ છે અને તેનું મૂળ સાધન મનસમાધિ છે. સુજ્ઞ પુરુષોએ મનની સમાધિ રાખવા યત્ન કરવો એ ખાસ જરૂરનું કર્તવ્ય છે. (૧૫, ૧૨૨)

મનોનિગ્રહના કેટલાક ઉપાયો

स्वाध्याययोगैश्चरणक्रियासु, व्यापारणैर्द्वादशभावनाभिः ।
सुधीस्त्रियोगी सदसत्प्रवृत्ति-फलोपयोगैश्च मनो निरुन्ध्यात् ॥ १६ ॥ (उपजाति)

"સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રનો અભ્યાસ), યોગવહન, ચારિત્રક્રિયામાં વ્યાપાર, બાર ભાવના અને મન-વચન-કાયાના શુભ-અશુભ પ્રવૃત્તિના ફળના ચિંતવનથી સુજ્ઞ પ્રાણી મનનો નિરોધ કરે" (૧૬)

* भर इति पाठान्तरं, भरन्धर

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ-સ્વાધ્યાયના પાચ પ્રકાર છે વાચના (ભણવું), પૃચ્છના (સવાલો કરવા), પરાવર્તના (પુનરાવર્તન-રીવીઝન), અનુપ્રેક્ષા (મનમા ચિંતવન) અને ધર્મકથા (ધર્મઉપદેશ) યોગ એટલે મૂળ સૂત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા માટે ક્રિયા તથા તપશ્ચરણ આ યોગોદ્વહન મનોનિગ્રહનુ નબળ સાધન છે અને ઉત્તમ બીજ વાવવા માટે એ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરનાર મજબૂત ઉપાય છે એ બન્નેનો એકઠો અર્થ 'સ્વાધ્યાયમા વ્યાપારથી મનનો રોધ કરવો' એવો પણ થાય છે આ અર્થ પણ સુદર છે એ રીતે વચનયોગ પર જય મેળવવાની સૂચના કરી, અને વળી એમ પણ કહ્યુ કે જ્ઞાન એ મુખ્ય મોક્ષસાધન છે

મનોનિગ્રહનુ બીજુ સાધન ક્રિયામાર્ગ છે શ્રાવકયોગ્ય દેવપૂજા, આવશ્યક, સામાયિક, પૌષધ વગેરે તથા સાધુને આહાર, નિહાર, પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન, કાયોત્સર્ગ વગેરેમા કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ, જેઓ ક્રિયામાર્ગ તરફ કટાક્ષની નજરથી જોતા હોય તેમણે ખાસ યાદ રાખવુ કે ક્રિયામાર્ગ એ પણ મનોનિગ્રહનુ પરમ સાધન છે પ્રવૃત્તિવાળા જીવને તો જો નિરાત મળે તો કઈક જાતનુ તોફાન આદરી બેસે, તેને માટે ક્રિયા બહુ જ ઉપયોગી છે, એટલુ જ નહિ પણ ખાસ જરૂરની છે આ રીતે કાયયોગ પર જય કરવાની સૂચના કરી

આ સસારમા કોઈ વસ્તુ બેસી રહેવાની નથી, સર્વ નાશવત છે (અનિત્ય), આ જીવને મરતી વખતે કોઈ ચોભી રાખનાર નથી (અશરણ), સસારની રચના વિચિત્ર છે (ભવ), આ જીવ એકલો આવ્યો છે (એકત્વ), બીજા સર્વથી જુદો છે (અન્યત્વ), શરીર મળ મૂત્ર વિષ્ટા વગેરેથી ભરેલુ છે (અશુચિ), મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મ બાધી જીવ સસારમા રખડે છે (આશ્રવ), પણ તે જ જીવ જો સમતા રાખે, મનનો નિગ્રહ કરે, તો કર્મબધને રોકે છે (સવર), અને તપસ્યા કરે તો નિકાચિત કર્મોથી પણ મુકાય છે (નિર્જરા), ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવા યોગ્ય છે (લોકસ્વભાવ), સમ્યક્ત્વ પામવુ ખરેખરુ દુર્લભ છે (બોધિ), ધર્મને કહેનારા ઘણા થયા છે, પણ અરિહત મહારાજ જેવા નિરાગી કહેનારા બહુ થોડા છે (ધર્મ)—એવી રીતે બાર **ભાવનાઓને** વારવાર ભાવવી, તે પર વિચાર કરવો એ મનોનિગ્રહનો ત્રીજો ઉપાય છે એ ઉપાયથી મન પર અકુશ આવે છે આ બાર ભાવના *શાતસુધારસ ગ્રથનો મુદ્દો છે

શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે તેનુ ફળ સારુ થાય છે અને ખરાબ પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે તેનું ફળ ખરાબ થાય છે એ સબધી વિચારણા કરવી, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, **આત્માવલોકન** કરવુ, એ મનોનિગ્રહનો ચોથો ઉપાય છે જે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિ પર વિચારણા કરે છે તેને મનોનિગ્રહ બહુ જલદી થઈ જાય છે અત્ર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચારિત્ર અને ક્રિયામા શુદ્ધ વર્તન, ભાવનાનુ ભાવન અને આત્મનિરી

* કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

ક્ષણ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આત્માને નિરંતર સંયમયોગોમાં પ્રવૃત્ત રાખવો, તેથી ઘણી જાતના ફાયદા થાય છે અને એને છૂટો મૂક્યો હોય તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, એ ઘણી જાતના તોફાન કરે છે તેટલા માટે ઉમાસ્વાતિ વાચક કહે છે કે —

वैशाचिकमाख्यानं, श्रुत्वा गोपायनं च कुलवध्वा ॥
संयमयोगैरात्मा, निरन्तरं व्यापृतः कार्यः ॥×

'પિશાચની વાત અને કુળવધૂનું વૃત્તાન્ત સાંભળીને આત્માને નિરંતર સંયમયોગોમાં પરોવેલો રાખવો' એક વાણિયાએ પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે એક પિશાચની સાધના કરી મંત્રયોગે તે પિશાચ સિદ્ધ થયો તેણે પિશાચને પોતાનું કામ બતાવ્યું મનસાધ્ય કામ કરનાર પિશાચે અલ્પ સમયમાં કાર્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું પછી તે વાણિયાને કહે છે કે હવે મને કામ બતાવ, નહિ તો તને મારી નાખું અખંડ ઉદ્યમવાળાઓ નવરા બેસતા નથી વાણિયો બુદ્ધિશાળી હતો તેણે કહ્યું કે અત્રે ખાડો ખોદ ખાડો ખોદાવતા તેમાં પાણી આવ્યું એટલે કહ્યું કે તેમાં એક વાંસ નાખ પછી એક કાણો વાટકો તેને આપી તે વાંસ પર બંધાવ્યો અને કહ્યું કે તારે કૂવામાંથી પાણી કાઢી વાટકો ભરી દેવો, અને એનું કાણું પુરાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું જ્યાં સુધી હું તને બીજું કામ ન બતાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કર્યા કરવું

કુળવધૂનું દૃષ્ટાંત પણ એવું જ છે પતિ પરદેશ જવાથી તેને દુરાચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, એમ સસરાએ દાસી મારફત જાણ્યું ત્યારે પોતે વહુને માથે ઘરનો સર્વ કારભાર મૂક્યો અને એટલા કામમાં નાખી દીધી કે એને વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની પણ ફુરસદ મળે નહિ આવી રીતે તે સુધરી ગઈ આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રાખવો, કે જેથી તેને અસ્તવ્યસ્તપણે જ્યાં ત્યાં રખડવાની ટેવ પડે નહિ અને પડી હોય તો મટી જાય (૧૬, ૧૨૩)

મનોનિગ્રહમાં ભાવનાનું માહાત્મ્ય

भावनापरिणामेषु, सिंहेष्विव मनोवने* ।
सदा जाग्रत्सु दुर्ध्यान-सूकरा न विशन्त्यपि ॥ १७ ॥ (अनुष्टुप्)

"મનરૂપ વનમાં ભાવના-અધ્યવસાયરૂપ સિંહો સદા જાગ્રત હોય ત્યારે દુર્ધ્યાનરૂપ સુવરો તે વનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી" (૧૭)

વિવેચન—ઉપર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા, તેમાં પણ ભાવનો ઉપાય બહુ અસરકારક, તાત્કાલિક અને ધારેલ અસર ઉપજાવનારો છે, જ્યાં સુધી મનમાં શુદ્ધ ભાવના

× પ્રશમરતિ પ્રકરણ, શ્લોક ૧૨૦ મો અને તેના પર મારુ વિવેચન જરા ફેરફાર સાથે આ ગ્રંથે કથા ત્યાં આપી છે

* महावने इति वा पाठः ।

ચાલતી હોય છે, ત્યા સુધી એક પણ ખોટો વિચાર મનમા આવતો નથી એ, જ ગલનો રાજા સિંહ જ્યા સુધી જ ગલમા ફરતો હોય છે, ત્યા સુધી ડુક્કર કે એવા બીજા પ્રાણીઓ એ જ ગલમા રહી તો કેમ જ શકે ? પણ ત્યા પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી, એવી જ રીતે જ્યા સુધી મનમા શુભ ભાવના હોય છે ત્યા સુધી દુર્ધ્યાન–માઠા સ કલ્પો–થતા નથી

આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે, દરેક વાચનારને તેનો અનુભવ થયો હશે. દરેક માણસે જિંદગીના કોઈક વખતમા–જિંદગીની એક સુખી ક્ષણમા–આવી સ્થિતિ જરૂર ભોગવી હશે કોઈ વખત દેરાસરમા પ્રભુના દર્શનથી, કોઈ વખત પૌષધમા સ્તવન–ગાનની લયમા, કોઈ વખત પૂજા ભણાવવાની એકાગ્રતામા, કોઈ વખત અધ્યાત્મગ્ર થોના વાચન અથવા મનન મા મન એટલુ બધુ એકાગ્ર થઈ જાય છે કે બહારના વિચારો આવતા નથી, વિકલ્પો નાસી જાય છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે અત્ર વર્ણવેલ સ્થિતિ તો માત્ર વાનકી છે, બાકી જ્યારે આ જીવને ભાવના ભાવવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો મનમા અલૌકિક આનદ પ્રાપ્ત થાય છે સ સારના કોઈ સુખ સાથે એ આનદની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સ સારમા કોઈ સુખ તેવુ છે જ નહિ (૧૭, ૧૨૪)

* * *

એવી રીતે મનોનિગ્રહ દ્વાર પૂર્ણ થયુ મનોનિગ્રહ અથવા ચિત્તદમન એ શબ્દ આ અધિકારમા વારવાર વાપરવામા આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મનમા વારવાર જે માઠા સકલ્પો આવે છે તે પર અ કુશ રાખવો, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને મનની સમતા (equilibrium) જાળવી રાખવાની ટેવ પાડવી ઘરમા કોઈને મદવાડ થયો હોય ત્યારે, અથવા મરણ થયુ હોય ત્યારે, આ જીવની કેવી દુ ખી સ્થિતિ થઈ જાય છે ! પોતે જાણે છે કે અત્ર પોતાને પણ એમ રહેવાનુ નથી, છતા પણ મનમા અનેક ખ્યાલો કરી પોતાની મેળે દુ ખી થાય છે પાડોશીના ઘરમા આગ લાગી હોય ત્યારે સામાન ફેરવવામા ધમાલ અને પોતાના ઘરમા આગ લાગી હોય ત્યારે જીવની સ્થિતિ મન પર કાબૂ કેવો છે, તે બતાવે છે એ તો જાણે ઊભો ઊભો સળગી જાય છે આવે વખતે સ્થિર પ્રકૃતિવાળા માણસો ભવિતવ્યતા પર ખ્યાલ કરી જોયા કરે છે જરૂરના પ્રસ ગો પ્રાપ્ત થતા પેટમાથી પાણી પણ ન ચાલે, ત્યા જાણવુ કે આ જીવ હવે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થયો છે વ્યવહારકુશળ માણસો આવુ દઢ મન રાખી શકે છે, પણ તેથી આ વિષયની કિમત ઓછી થતી નથી, કારણ કે વ્યવહારકુશળ માણસો ધાર્મિક સદ્દગુણો તરફ ધ્યાન આપે છે ત્યારે ત્યા પણ બહુ સુદર કામ કરી શકે છે મનના સકલ્પો જવા એ બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી ધ્યાનના પ્રથમ પાયામા મનને સ્વચ્છ, સ્થિર, રાગદ્વેષ રહિત કરવાનુ કહ્યુ છે એમ ભૂમિકા શુદ્ધ થયા પછી યોગક્રિયા થઈ શકે છે અને તેટલા માટે યમ નિયમ બતાવવામા આવ્યા છે મનને સ્થિર કરવુ એ કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનુ પ્રથમ પગથિયુ છે એને તદ્દન કબજે કરવુ અને પ્રભુભક્તિ કે ધ્યાનમા જોડવુ એ વધારે

મુશ્કેલ છે, પણ અશકય નથી શ્રી મહાત્મા આનંદઘનજી તેટલા જ માટે કહી ગયા છે કે ' મન કેમે કરીને પ્રભુમા બાઝતું નથી.'*

શરૂઆતમા મનના સકલ્પો તદ્દન દૂર કરવા, એ બનવું મુશ્કેલ છે, તેથી અભ્યાસ પાડવાની ઇચ્છાવાળાએ મનમા જેવો માઠો સકલ્પ આવે કે તેને દાબી દેવો, જેમ બાળક ને લાત મારે છે તેમ તેને ચોટિયો ભરવો, છતા મનના બધારણ પ્રમાણે તે સકલ્પ પાછો બેવડા જોરથી હુમલો કરે છે જો તે વખતે વધારે દૃઢતા રાખવામા આવે તો ધીમે ધીમે ટેવ પડવાથી મન પર અકુશ આવતો જાય છે બીજું, મનના વિચારો સંજોગાનુસાર થાય છે માટે સંજોગો ત્યાગ કરી દેવા, પુખ્ત વિચાર કરીને નિર્ણયો કરવા અને પ્રબળ કારણો વગર તે નિર્ણયોને ફેરવવા નહિ જરા અગવડ પડે તોપણ વિચારો વારવાર બદલવા નહિ

આ અધિકારમા નીચેની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેચ્યું છે

૧ મન વશ કરવાની જરૂર

આના કારણોમા મનનું ચચળપણું અને વશ કર્યા પછી તેની શક્તિ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ છે (૧-૨-૪)

૨ મન વશ કરવાનો ઉપદેશ

ઉક્ત હકીકત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે અને સાથે બીક પણ બતાવી છે કે મન વશ કરશો નહિ તો સસારમા રઝળશો (૩)

૩ મનોનિગ્રહ વગર બહિક્રિયાનું નિષ્ફળપણું

યમ, નિયમ, તપ, ધ્યાન વગેરે સર્વ ક્રિયા, જ્ઞાન અને વર્તન મનોનિગ્રહ વગર નકામા છે એ ચાર શ્લોકથી બતાવ્યુ છે (૫-૬-૭-૧૨)

૪ મનને વશ થવાથી સસારમા પાત

ત્રણ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામા આવેલ છે તે ધ્યાનમા લેવા જેવું છે (૧૧)

૫ મનોનિગ્રહથી પરમ પુણ્ય, (૧૩) મોક્ષ (૧૫) અને તે વગર વિદ્વત્તાની નિરર્થકતા (૧૪)

ચોથા વિષયની બીજી બાજુ અત્ર નિર્દિષ્ટ થઈ છે

૬ મનોનિગ્રહના ઉપાય

જ્ઞાન, ચારિત્ર, ભાવના અને આત્મવિચારણા (૧૬)

આ છ વિષયો જુદા જુદા રૂપમા વિવેચનમા સારી રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે બધી વાતનો સાર એ છે કે મનને મોકળુ મૂકી દેવું નહિ

* આનંદઘનજીકૃત શ્રી કુથુનાથજીના સ્તવનની પ્રથમ પક્તિનો સાર

હવે મનમાથી સકલ્પો દૂર કરવા અથવા સારા વિચાર કરવા તેની સાથે જ મનને શાન્ત રાખવુ દરિયામા વારવાર મોજા આવે છે તેમ મનમા પણ તરગના ઉછાળા આવે છે એ વખતે મનને સ્થિર રાખવુ—એ મોટો રાજયોગ છે આ સબધમા નીચેની કહેવત ઘરમા સુવર્ણાક્ષરથી કોતરી રાખવા જેવી છે—

Under all circumstances
KEEP AN EVEN MIND
Take it,
Try it,
Walk with it
Talk with it
Lean on it
Believe in it,
FOR EVER

સર્વ સજોગોમા એકસરખુ મન રાખો
આ શિક્ષા લ્યો,
તેને અજમાવો,
તેની સાથે ચાલો,
તેની સાથે વાત કરો,
તેના ઉપર આધાર રાખો,
તેમા માન્યતા રાખો,

હમેશા

આ જ રાજયોગ, આ જ સમાગનો પાર, આ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય. જીરણુ શેઠ આનાથી જ મોક્ષે જશે અને તદુલ મત્સ્ય આ નિયમ ભૂલવાથી જ સસારમા રઝળે છે मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो એ નિયમ (૪) અને (૫) વિષયમા બહુ સ્પષ્ટ લખ્યો છે તેથી અત્ર તેનુ પુનરાવર્તન કરતા નથી

ચિત્તદમન એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે તેનાથી કેટલો લાભ છે તે વાચનારે જોયું હશે મન સીધુ હોય તો કરોડો વરસમા જે કામ ન થઈ શકે તે એક ઘડીમા થાય છે આવા લાભાલાભનો વિચાર વાચીને, વિચારીને, મનોનિગ્રહ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે અજમાવો શુદ્ધ વર્તન અને ભાવના ઉપર મન દોડાવવુ એક વાર લાઈનમા પડી જવાશે એટલે પછી આગળ કેમ વધવુ તે સૂઝી રહેશે છેવટે ‘મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ’ એ શ્રી આનદઘનજી મહારાજના અનુભવસૂત્ર પર ફરી ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

॥ इति सविवरणश्चित्तदमननामा नवमोऽधिकार' ॥

दशमो वैराग्योपदेशाधिकारः ॥

મનોનિગ્રહ કરવાના ચાર સાધનો પૈકી ભાવનાનું ઉપયોગીપણું ગત અધિકારના સોળમા શ્લોકમા કહ્યુ હવે મનને ભાવનાવાસિત કરવા માટે સસાર કેવો છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે, તે પર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે તત્ત્વચિંતકોએ વિચાર કરી કહ્યુ છે કે વિચાર કરતા વૈરાગ્ય આવશે એટલે સસાર પરથી મન ઊઠી જશે સસારબધને તોડનાર આ અધિકારનો વિષય પણ બહુ ઉપયોગી છે અને તેના શ્લોકો પર ઘટતુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે ખાસ વૈરાગ્યનો વિષય આ જમાનામા કેટલો ઉપયોગી છે તે સબધમા આ ગ્રથના ઉપોદ્ઘાતમા ઘટિત વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે

મૃત્યુનો દોર, તેનો જય અને તે પર વિચાર

किं जीव ! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्, कामाश्च खेलसि तथा कुतुकैरशङ्क' ।
चिक्षिप्सु घोरनरकावटकोटरे त्वा-मभ्यापतल्लघु विभावय मृत्युरक्ष ॥ १ ॥
आरुन्धन तव त्वगादिकुठारघाता-श्छिन्दन्ति जीविततर न हि यावदात्मन् ! ।
तावद्यतस्व परिणामहिताय तस्मि-श्छिन्ने हि क क च कथ भवितास्यतन्त्र.* ॥२॥ (वसन्ततिलका)

"અરે જીવ ! તુ શુ જોઈને અહકાર કરે છે ? કેમ હસે છે ? પૈસા અને કામ ભોગોને શા માટે ઇચ્છે છે ? અને શા ઉપર નિ શક થઈને કુતૂહળથી ખેલ કરે છે ? કારણ કે નરકના ઊડા ખાડામા ફેંકી દેવાની ઇચ્છાથી મૃત્યુરાક્ષસ તારી નજીક ઉતાવળો આવતો જાય છે તેનો તો તુ વિચાર કર (૧) "જ્યા સુધીમા લવ× વગેરે કુહાડાના પ્રહારો તારા આધારરૂપ જીવનવૃક્ષનો છેદ કરે નહી ત્યા સુધીમા હે આત્મન્ ! પરિણામે હિતને માટે યત્ન કર, તેનો છેદ થયા પછી તુ પરતત્ર થઈશ, એટલે કોણ જાણે કોણ (શુ) થઈશ અને ક્યા થઈશ અને કેવી રીતે થઈશ ?" (૨)

* स्वतन्त्र इत्यस्य स्थाने स्वतन्त्र इति वा पाठ, त्व कथ स्वायत्त भविष्यसीत्यर्थ ।

× કાળવિશેષ બે ઘડીનો સત્તોતેરમો ભાગ એક આંખનો પલકારો મરાય તેને નિમેષ કહે છે અઢાર નિમેષનો એક કાષ્ઠ થાય છે અને બે કાષ્ઠનો એક લવ થાય છે

વિવેચન—હવે વૈરાગ્ય-અધિકાર શરૂ થાય છે તેના સર્વ શ્લોકો હૃદય પર અસર કરનારા અને હૃદયને ઉદ્દેશીને લખેલા છે તે બરાબર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે અરે ચેતન! તું બહુ ભૂલ્યો, જરા વિચાર, આ અહંકાર કરે છે, જરા જરામાં હસી પડે છે, ગમે તેવું લવે છે, વાંકાચૂકો ચાલે છે અને જાણે કે તારા જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ ડાહ્યો નથી એમ માની અભિમાનમાં લેવાતો જાય છે, પણ તારી સ્થિતિ કેવી છે તે જોતો નથી, એ બહુ શોચ ખેદની વાત છે તારે માથે મૃત્યુ ભમે છે, તારા પર જીત મેળવીને તને નરકમાં નાખવાની તજવીજ રચ્યા કરે છે મેનાનની તું નભાજ લે તું આમ નિઃશંક થઈને ફરે છે, તે તને ઘટિત નથી તું બરાબર વિચાર કર અને તારા શત્રુને **ઓળખી રાખ કે જેથી તે તને વિશેષ નુકસાન કરી શકે નહિ**

વળી, આમ કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે આ શરીર ધર્મકરણીમાં સાધનભૂત છે, પણ તે પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક કલાકે, પ્રત્યેક દિવસે ક્ષીણ થતું જાય છે તેને કાળના સપાટા લાગે છે અને મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે, માટે એ શરીરના સાધનથી કાંઈ એવું કામ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી પરિણામે અત્મહિત થાય માણસ ઘણુંખરું તાત્કાલિક લાભ તરફ જુએ છે, પણ **વાસ્તવિક રીતે પરિણામે થતા લાભ તરફ જોવું જોઈએ** એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનારને કદાચ પાંચ મિનિટ સુખ લાગે, પણ પછી દશ વરસ સુધી જેલ તકલીફ ભરી પડે અથવા જીવન પર્યંત દેશપાર થવું પડે તેનું નામ સુખ ન જ કહેવાય* આ સર્વ કલ્પી લીધેલું સુખ ઉક્ત પ્રકારનું છે, માટે તે હકીકતનું સ્વરૂપ વારંવાર સમજી પરિણામ તરફ લાંબી દૃષ્ટિએ, જોવાની ટેવ પાડવી વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે દાન, શીલ, તપ, ભાવ, નિયમ, ધૃતિ, કષાયત્યાગ વગેરે આ કોટિમાં આવે છે, તેથી સુજ્ઞ પ્રાણીએ તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું

આ પ્રમાણે જો તું નહિ કરે તોપણ આયુસ્થિતિ પૂરી થયે મૃત્યુ તો તેનો દોર તારા ઉપર ચલાવશે, અને પછી તું કઈ ગતિમાં જઈશ? કયા સ્થાનકે જઈશ? ત્યાં શું કરી શકવાને શક્તિમાન રહીશ? એ કાંઈ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તારા હાથમાં તે વાત રહેશે નહિ, તું પરતંત્ર થઈ જઈશ માટે જો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છા હોય તો પુરુષાર્થ વડે બધી તૈયારી મૃત્યુ પહેલા કરી લેવી જોઈએ મૃત્યુ એ વિભાવદશા છે, પણ વિભાવદશા એ હાલ સ્વભાવદશા થઈ પડી છે સુજ્ઞનું કામ એ છે કે તેણે કદી પણ મરણથી ડરવું નહીં, કારણ કે વહેલા-મોડા મરવું તો છે જ તેમ જ તેણે મૃત્યુની ઇચ્છા પણ રાખવી નહિ સંસારથી કંટાળેલા અનેક પ્રાણીઓ મનમાં ઇચ્છે છે કે આના કરતા મરી ગયા હોઈએ તો છૂટકો થાય, પણ બિચારાને ખ્યાલ આવતો નથી કે મરણ પછી કયા પલંગ ઢાળી રાખ્યા છે? (અને ઢાળી રાખ્યા હોય તોપણ તે કોને માટે?) એવી

* Sec 376 Indian Penal Code

રીતે મરણથી ડરવું નહિ, મરણ ઇચ્છવું નહિ, પણ તેને માટે દરેક વખતે તૈયાર રહેવું એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી, જેમ પરગામ જવાનું ભાતું બાંધી રાખે છે તેમ, તૈયાર રહેવું આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુસમયે દુખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, (૧, ૨ ૧૨૫, ૧૨૬)

આત્માની પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ

त्वमेव मोग्धा× मतिमाग्ल्वमात्मन् ! नेष्टाप्यनेष्टा सुखदुःखयोस्त्वम् ।
दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तच्चेष्टसे किं न यथा हितासि ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

'હે આત્મન્! તું જ મુગ્ધ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ જાણકાર, સુખની વાંછા કરનાર અને દુખનો દ્વેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખદુખને દેનાર અને ભોગવનાર પણ તું જ છે ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી?" (૩)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામહિત માટે યત્ન કરવા ભલામણ કરી, પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે ગતિ તો દૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે યત્ન કરવો? તેને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે, એટલે જ્યાં સુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલા છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે ખસેડી નાખવાથી જ્ઞાની થાય છે સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંજોગોમાં દુખને તે ધિક્કારે છે તે સુખદુખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે, કારણ કે સુખદુખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે આ હકીકત બતાવે છે કે **કર્યા કર્મો ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી** આ વિચારથી સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર નજર રાખી બેસી રહેવું આ વિચારનું પરિણામ એ હોવું જોઈએ કે નવા કર્મો ન કરવા અને પૂર્વે કરેલા કર્મો આત્માથી છૂટા પડે (નિર્જરા થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો

કેટલાકો ધારે છે કે જૈનીઓ કર્મવાદી છે, પણ તે બરાબર નથી પ્રાણીએ પુરુષાર્થ કરવો અને તેમાં ફતેહ ન થાય તો સમજવું કે 'કર્મ અનુકૂળ નથી' આ જૈન શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, પણ લોકો તે ભૂલી જવા લાગ્યા છે અને ભૂલથી જૈનને કર્મવાદી માનવા લાગ્યા છે જો તેઓ કેવળ કર્મવાદી હોય તો કદી પણ મોક્ષે જઈ શકે નહિ, વ્રતાદિક અનુષ્ઠાનોનું ફરમાન પણ પુરુષાર્થને અગે જ છે કર્મને વશ પડેલો જીવ કેવળ કર્મવાદના હઠથી મુક્ત થઈ શકે નહિ, પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મની પ્રચુરતા હોય તો તેનો નાશ થઈ શકે જ નહિ, પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મક્ષય થવો અસભવિત છે અને મોક્ષ માનનાર જૈનો પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય માને છે તેથી તેઓ એકાંત કર્મવાદી નથી એ સમજાય તેવું છે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તેટલા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવાની ભલામણ કરે છે ટીકાકારશ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો પાઠ ટાંકીને બતાવે છે કે—

× मनिता इति वा पाठ, ज्ञाता इत्यर्थ ।

अप्पा नई वेयरणी, अप्पा मे कुडसामली ।
अप्पा कामदुहा घेणू, अप्पा मे नंदणं वणं ॥

"મારો આત્મા વૈતરણી નદી છે અને તે જ શાલ્મલી વૃક્ષ છે—વળી, તે જ કામદુઘા ગાય છે અને તે જ નંદનવન છે" સારા સંજોગો નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મહાન આત્માઓના ચરિત્રો જગવિખ્યાત છે (૩, ૧૨૭)

લોકરંજન અને આત્મરંજન

कस्ते निरञ्जन ! चिरं जनरञ्जनेन, धीमन् ! गुणोऽस्ति परमार्थदृशेति पश्य ।
तं रञ्जयाशु विशदैश्चरितैर्भवाब्धौ, यस्त्वां पतन्तमबलं परिपातुमीष्टे ॥ ४ ॥ (वसंततिलका)

"હે નિર્લેપ! હે બુદ્ધિમાન! લાંબા વખત સુધી જનરંજન કરવાથી તને કયો લાભ થશે તે પરમાર્થદૃષ્ટિથી તું જો, અને વિશુદ્ધ આચરણ વડે તું તો તેનું (ધર્મનું) રંજન કર કે જે બળ વગરના તારા આત્માનું સંસારસમુદ્રમાં પડતા રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન હોય" (૪)

વિવેચન—તારે સારાં સારાં કપડાં પહેરી કે મીઠા મીઠા ભાષણો કરી લોકોને રીઝવવાનો નકામો ઠઠારો શા માટે કરવો પડે છે? વળી, તારે સંસારમાં મસ્ત રહી વૈરાગી હોવાનો દંભ કોને માટે કરવો પડે છે? તું જરા વિચાર કર કે તને તેથી જરા પણ લાભ છે? જેઓ જરા વિચારણા કરે છે તેઓ સમજી શકે છે કે જનરંજન નકામું છે ત્યારે કરવું શું? એવા પ્રકારનું રંજન કરવું કે જેથી આવતો ભવ સુધરે અને અત્યારે પણ આત્મા પ્રસન્ન થાય આ ઉપાયનો સમાવેશ **આડંબર રહિત ધર્મ** કરવામાં સમાય છે, એટલે કે શુદ્ધ વર્તન, ફરજનું યથાસ્થિત ભાન તેમ જ ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ દાન, શીલ, તપ, ભાવ, ધ્યાન, ધૃતિ, દયા, સત્ય વગેરેનું આચરણ કરવામાં સમાય છે આવા રંજનથી સર્વ પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મન કબૂલ કરશે

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ શ્રીમલ્લિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે રંજન બે પ્રકારના છે એક લોકરંજન અને બીજું લોકોત્તર રંજન આ બેમાં શું કરવા યોગ્ય છે? ભરત ચક્રવર્તીના મનમાં પણ આ જ સવાલ થયો હતો ચક્રરત્નની પ્રથમ પૂજા કરવી કે પિતાશ્રીનો કેવળજ્ઞાન-મહોત્સવ પ્રથમ કરવો? આવા પરસ્પર ગૂંચવણવાળા સવાલો (questions of relative duties) દુનિયામાં આપણને ઘણીવાર મૂંઝવે છે ઉપાધ્યાયજી તો કહી ગયા છે કે 'રીઝવવો એક સાંઈ, લોક તે વાત કરેરી,' લોકો ગમે તેમ વાતો કરે પણ આપણે તો સાંઈને-પ્રભુને રીઝવવો છે, એટલે કે લોકોત્તર રંજન કરવું છે આવું જ્યારે મનનું વલણ થાય ત્યારે આત્મા સિદ્ધિસન્મુખ થઈ જાય છે

આ જમાનામાં દેખાવ કરવાનું કામ વધતું જાય છે શ્રાવકો શ્રાવકધર્મના આચારનો દેખાવ માત્ર કરે છે, તેમને અત્ર ઉપદેશ છે, તેની જ રીતે યતિ, ગોરજી અને સાધુને

પણ ઉપદેશ છે લોકોને દેખાડવા ઓઘો, મુહપત્તિ રાખવા અને મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપવા અને પ્રચ્છન્નપણે ગમે તેવી આચરણા કરવી તે પેટભરાપણુ અથવા નરકગામીપણું બતાવે છે બધી વાતનુ તાત્પર્ય એ છે કે હાથીની જેમ બે પ્રકારના દાત રાખવા નહિ, લોકોને દેખાડવાનુ વર્તન જુદુ અને વાસ્તવિક વર્તન જુદુ એમ ન રાખવુ દભ દૂર કરવો સાધુ કે શ્રાવક તરીકે ઓળખાતા દરેકે આ શ્લોક વિચારવા જેવો છે

'સમ્યક્ત્વવાળા અથવા વિરતિવાળા પ્રાણીને ભાવી નિર્લેપતાથી નિર્લેપ એવી રીતે સબોધી શકાય, તેથી જ શ્લોકમા નિરજન એવુ સબોધન આપ્યું છે અને કોમળ આમત્રણે બોલાવવાથી જીવનુ મન પ્રસન્ન થાય છે અને સાભળવા તત્પર બને છે, તેટલા માટે બુદ્ધિમાન એવુ સબોધન આપ્યુ છે' (ટીકાકાર) જૈન શાસ્ત્રકારો વસ્તુની પ્રરૂપણા કરતા બે નયમાથી કોઈ પણ એક નયની મુખ્યતા રાખી પ્રરૂપણા કરે છે કોઈ જગ્યા પર વ્યવહારની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈક જગ્યા પર નિશ્ચયની મુખ્યતા હોય છે તેમા વ્યવહારની અપેક્ષાએ જોકે આ જીવ નિરજન નથી પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ આ જીવ નિરજન જ છે, કારણ કે કોઈ પણ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયનય માનતો નથી ને તેથી જ નિશ્ચયના મત પ્રમાણે કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વને પામતો નથી પણ જ્ઞાની અને સમ્યક્ત્વી જ તેને પામે છે, અર્થાત્ જે સત્તારૂપે અમલ હોય ત આવિર્ભાવરૂપે થાય છે, એમ તેની માન્યતા છે તે માન્યતાને આધારે જ અત્રે ઉપદેશ્ય જીવને નિરજન એવા સબોધનથી બોલાવ્યો છે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તો આ જીવ મલિન છે, માટે 'હે નિરજન!' એમ સબોધન તેને થાય નહિ (૪, ૧૨૮)

મદત્યાગ અને શુદ્ધ વાસના

विद्वानहं सकललब्धिरहं नृपोऽहं, दाताहमद्भुतगुणोऽहमहं गरीयान् ।
इत्याद्यहङ्कृतिवशात्परितोषमेषि, नो वेत्सि किं परभवे लघुतां भवित्रीम् ? ॥ ५ ॥ (वसततिलका)

"હું વિદ્વાન છુ, હું સર્વ લબ્ધિવાળો છુ, હુ રાજા છુ, હુ દાનેશ્વરી છુ, હુ અદ્ભુત ગુણવાળો છુ, હુ મોટો છુ—આવા આવા અહકારને વશ થઈને તુ સતોષ પામે છે, પણ પરભવમા થનારી તારી લઘુતા શુ તુ જાણતો નથી ?" (૫)

વિવેચન—'સર્વ લબ્ધિ એટલે પડિતપદપ્રાપ્તિ અથવા ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર, મતપ્રાપ્તિ અથવા આમર્ષ ઔષધિ વગેરે લબ્ધિની પ્રાપ્તિ' (ટીકાકાર)

આ જીવને દરેક બાબતમા હું અને હુંની જ વાત છે, એને નથી દુનિયાના નિયમનુ ભાન કે નથી કર્મના સિદ્ધાતનુ જ્ઞાન એ તો જરા મારુ કામ થશે કે મે કર્યુ, એમ કહી ચુકાવી પડશે અને જો બરાબર ન થયુ તો, કર્મ વગેરેને ઠપકો આપશે આ અહભાવ એ જ અનાર્ય છે અને તેટલા માટે જ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ લખે છે કે 'અહ અને મમ એ મત્ર જગતને અધ કરનાર છે' આ અહભાવ મટાડવો એ બહુ અગત્યનુ કામ

છે જેઓ ચાલુ જમાનાના મોહક પ્રવાહમાં ફસાઈ, આ ભોગ દુર્ગુણ(પણ જમાનાએ માનેલા સદ્ગુણ)માં ફસી પડે છે, તેઓ બન્ને ભવ બગાડે છે આ ભવમાં હમેશા અસતોષ રહ્યા કરે છે, કારણ કે દરેક વાત પોતાની ધારી થતી નથી અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આવતા ભવમાં અહંકૃતિ કરેલી બાબતમાં જ હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કે—

> जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुते ।
> कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जनः ॥

'જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મદ કરવાથી પ્રાણી તે જ બાબતમાં હીન થાય છે'* (૫, ૧૨૯)

તને મળેલી જોગવાઈ

वेत्सि स्वरूपफलसाधनबाधनानि, धर्मस्य त प्रभवसि स्ववशश्च कर्तुम् ।
तस्मिन् यतस्व मतिमन्नधुनेत्यमुत्र, किञ्चित्त्वया हि न हि सत्स्यति भोत्स्यते वा ॥६॥(वसततिलका)

"તું ધર્મનું સ્વરૂપ, ફળ, સાધન અને બાધક જાણે છે અને તું સ્વતંત્ર હોઈને ધર્મ કરવાને સમર્થ છે તે માટે તું હમણા જ (આ ભવમાં જ) તે કરવા યત્ન કર, કારણ કે આવતા ભવમાં તારાથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અથવા જાણી શકાશે નહિ" (૬)

વિવેચન—ધર્મનું સ્વરૂપ—શ્રાવકધર્મ અથવા સાધુધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મનું ફળ—પરપરાએ મોક્ષ અને તાત્કાલિક નિર્જરા અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ

સાધન—ચાર અનુયોગ, અનુકૂળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે અથવા ચાર વસ્તુઓ મળવી બહુ દુર્લભ છે મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય

બાધક—કુજન્મ, કુક્ષેત્ર, પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય, પ્રમાદ વગેરે.

આ સર્વ તું જાણે છે, એટલે તને ધર્મના સાધન અને અંતરાયની ખબર છે તેમ જ તેનું સ્વરૂપ અને તે કરનારને ફળ શું મળે છે તે પણ જાણે છે વળી, તું સ્વતંત્ર છે જ્યારે પરમાધામીને વશ થઈશ ત્યારે તો તારાથી કાંઈ બની શકશે નહિ, પરંતુ અત્યારે તો તારે ઘણી સારી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જે બીજે મળી શકે તેમ નથી આવો આર્ય દેશ, ગુરુની અનંત જોગવાઈ, સિદ્ધક્ષેત્ર(શત્રુંજય)નું સાંનિધ્ય, રાજકર્તાની ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની છૂટ અને લોકોમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા આ સર્વસામાન્ય જોગવાઈ અને તે ઉપરાંત શરીરસંપત્તિ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મરુચિ વગેરે તને જે ખાસ લાભો મળ્યા હોય, તે સમજી લઈને આ ભવમાં કાંઈ કર જેમ વ્યવહારમાં

* આ સંબંધી વિશેષ હકીકત સાતમા કષાય અધિકારમાંથી મળશે અને બાકી તો રાવણ, બાહુબળ, સ્થૂલિભદ્ર, સનત્કુમાર વગેરેના દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે

નામ કાઢવાની ખરજ આવે છે, તેમ ધર્મમા નામ કાઢવાની ખરજ આવે તેમ કર, તારા પોતાના આત્મહિત માટે, તારી કોમ માટે, તારા દેશ માટે, મનુષ્યસમૂહ માટે, આખી સૃષ્ટિ માટે તારાથી બને તે કર કાઈ ન બને તો તું જે સજોગોમા મુકાયલો હો તેમા ઉત્તમ રીતે તારો પાઠ ભજવ તું આવતા ભવ ઉપર આધાર રાખતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે ત્યા તને આવી જોગવાઈ મળશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ, અને વળી, તારી જવાબદારી કે ફરજ શુ છે તેનું જ્ઞાન અને વિવેક ત્યા તને રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ, માટે આ સારી જોગવાઈનો લાભ લેવા તું યત્ન કર ચિદાનંદજી મહારાજ બરાબર એ જ મતલબનુ ગાન કરે છે —

ચેતન ચાર ગતિમા નિશ્ચે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા રે,
કરત કામના[1] સુર પણ યાકી[2], જીનકુ અનર્ગલ[3] માયા રે,
પૂરન પુણ્ય ઉદય કરી ચેતન, નીકા નરભવ પાયા રે
રોહણગિરિ[4] જીમ રતનખાણ તિમ, ગુણ સહુ યામે સમાયા રે,
મહિમા મુખથી વરનત જાકી, સુરપતિ[5] મન ભમાયા રે ॥ પૂરન૦
યા તન વિન તિહુ કાલ કહો કિન, સાચા સુખ નિપજાયા રે,
અવસર પાય ન ચૂક[6] ચિદાનંદ, સતગુરુ યુ દરસાયા રે[7] ॥ પૂરન૦ (૬, ૧૩૦)

ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા, તેથી થતો દુ ખક્ષય

धर्मस्यावसरोऽस्ति पुद्गलपरावर्तैरनन्तैस्तवा-
यातः सम्प्रति जीव ! हे प्रसहतो दुःखान्यनन्तान्ययम् ।
स्वल्पाह पुनरेष दुर्लभतमश्चास्मिन् यतस्वार्हतो,
धर्मं कर्तुमिमं विना हि नहि ते दुःखक्षयः कर्हिचित् ॥ ७ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"હે ચેતન ! બહુ પ્રકારે અનેક દુ ખો સહન કરતા કરતા અનતા પુદ્ગલપરાવર્તન કર્યા પછી હાલમા તને આ ધર્મ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે, તે પણ થોડા દિવસ ચાલશે અને ફરી ફરીને તેવો અવસર મળવો મહામુશ્કેલ છે, માટે ધર્મ કરવામા ઉદ્યમ કર આ વગર તારા દુ ખનો કદી પણ અત થશે નહિ" (૭)

વિવેચન—અનત દુ ખ ખમતા અને અનત કાળ ગયા પછી, કુદરતી રીતે નદીના પ્રવાહમા અથડાઈ અથડાઈને ગોળ થતા પાષાણના ન્યાયથી, આ જીવ મનુષ્યભવ પામે છે એની દુર્લભતા કેટલી છે તે ઉપર સમજાઈ ગયુ છે એ મનુષ્યભવ પણ વળી બહુ થોડા વખત ચાલે છે આ જમાનામા મનુષ્યનુ ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦ વર્ષનુ આયુષ્ય ગણીએ, તો તેમાથી પ્રથમના ૨૦ અને પછવાડેના ૩૦ વર્ષ તો લગભગ નકામા છે બાળપણામા અજ્ઞતા અને

---

૧ અભિલાષા ૨ મનુષ્યભવાની ૩ અમાપ ૪ રત્નગિરિ ૫ ઇન્દ્ર ૬ ભૂલ ૭ બતાવ્યુ

વૃદ્ધાવસ્થામા અશક્તિ આ વર્ગોને નકામા બનાવે છે બાકીના મધ્યના વખતમા અને તે કર ફરી ફરીને આવી જોગવાઈ મળશે નહિ જો અત્યારે ભૂલ્યો તો પાછો ફરીને જલદી ઠેકાણે પડીશ નહિ ધર્મ વગરનુ જીવન એ નકામુ જીવન જ છે ધર્મ વગર દુખનો નાશ થતો નથી અને ધર્મપ્રાપ્તિ મોટે ભાગે મનુષ્યભવમા જ થઈ શકે છે, તેથી આ અવસરનો લાભ લેવા કહ્યુ છે અનતકાળનુ સ્વરૂપ પાચમા કર્મગ્રથથી જાણી લેવું

*પુદ્ગળપરાવર્તનનુ સ્વરૂપ જાણવા જેવુ છે તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી પ્રત્યેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ ભેદ કરતા આઠ પ્રકાર થાય છે

ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ અને મનોવર્ગણાપણે ચૌદ રાજલોકના સર્વ પુદ્ગળો પરિણમાવે એટલે પ્રત્યેક વર્ગણારૂપે દરેક પુદ્ગળ પરમાણુ પરિણમાવે ત્યારે **દ્રવ્યથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય** (કોઈક આચાર્યો પ્રથમની ચાર વર્ગણારૂપે સર્વ પુદ્ગળ પરિણમાવવાનુ કહે છે) એ જ પુદ્ગળ પરમાણુને પ્રથમ ઔદારિક વર્ગણારૂપે ભોગવે, ત્યાર પછી અનુક્રમે વૈક્રિય વર્ગણારૂપે ભોગવે, યાવત્ મનોવર્ગણારૂપે ભોગવે તેમા એક પરમાણુને ઔદારિક તરીકે ભોગવ્યા પછી, વચ્ચે વૈક્રિયાદિક રૂપે ગમે તેટલા ભોગવે તે ગણવા નહિ એવી રીતે અનુક્રમે સાતે વર્ગણાપણે સર્વ પુદ્ગળો ભોગવાય ત્યારે **દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે**

લોકાકાશના અસખ્ય પ્રદેશો છે તે દરેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શે ત્યારે **ક્ષેત્રથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે અને લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર એક પછી એક પ્રદેશે સ્પર્શી મરણ પામે એમ સર્વ પ્રદેશોનો અનુક્રમે સ્પર્શ થાય ત્યારે **ક્ષેત્રથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે આમા એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે કોઈ પણ એક પ્રદેશે મરણ થયા પછી તેના અનતર પ્રદેશે મરણ થાય તે જ પ્રદેશ ગણવો, બાકી અન્ય પ્રદેશોએ વચ્ચેના વખતમા ગમે તેટલા મરણ થાય તે પ્રદેશો ગણવા નહિ

ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયો આડાઅવળા મરણથી સ્પર્શે ત્યારે **કાળથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે અને ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે એક કાળચક્રના પ્રત્યેક સમયને અનુક્રમે મરણ વડે સ્પર્શે, ત્યારે **કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળ-પરાવર્તન** થાય છે એમા ઉત્સર્પિણીમા પ્રથમ સમયે કાળ કર્યા પછી તેના પછીના જ બીજા સમયે બીજી કોઈ પણ ઉત્સર્પિણીમા કાળ કરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના મરણ સમયો ગણાતા નથી

કષાયના કારણથી જે અધ્યવસાય થાય તેને લીધે કર્મબધ થાય છે એ કર્મબધમા

* આ વિષય વધારે પારિભાષિક (technical) છે એ બરાબર સમજવા માટે ગુરુગમની જરૂર પડશે કાઈક જરા હકીકત ઉપમિતિભવપ્રપચાના પ્રથમ ભાગના ભાષાતરમા બતાવી છે પ્રકાશક, શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર

બહુ તરતમતા હોય છે કષાય મંદ કે તીવ્ર હોય તેમ કર્મના અનુભાગમાં ફેર પડે છે એના અનખ્ય સ્થાનો છે અને તેની અનુભાગસ્થાન પણ અસંખ્ય છે પ્રાણીને જેવી જેવી જુદી જુદી વાસના તેટલા તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તરતમતા હોય છે તેથી પ્રત્યેકનું સ્થાન જુદું પડે છે એ અનુભાગસ્થાન અસંખ્ય સમજવા એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક આગળપાછળ ફરસીને પૂરા કરે ત્યારે **ભાવથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે, અને પ્રથમ અલ્પકષાયોદયરૂપ અધ્યવસાયે છતો મરણ પામે, ત્યાર પછી બીજા ગમે તેવા સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાય નહિ, પણ ત્યારપછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તેજ ગણાય એવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોએ અનુક્રમ પ્રમાણે ચાવનો કાળ કરે ત્યારે **ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે

આ સ્વરૂપમાં બાદર પુદ્ગળપરાવર્તનના ચાર ભેદ કહ્યા છે એ જરા ઠીક લાગશે, કારણ કે એમાં બહુ ઓછા ભવો કરવા પડે છે (પ્રમાણમાં), પરંતુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એ બાદરના ચાર ભેદ તો **સમજવા માટે જ** બતાવ્યા છે, તેનો બીજો ઉપયોગ નથી એ સમજવાથી સૂક્ષ્મ ભેદ સમજવામાં આવે તેથી જ બતાવ્યા છે બાકી, આ જીવે જે અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન કર્યા અને હજુ કદાચ કરશે તો તે સૂક્ષ્મ સમજવા.

હે જીવ! આ સ્વરૂપ વાંચીને વિચારતા આપણે ગોડે આવશે આવા અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન તે કર્યા છે અને જો ધર્મ નહિ કરે તો તેવા અનંતા પુદ્ગળપરાવર્તન સુધી હજુ રખડવું પડશે, પણ ન રખડવું એ તારા હાથની બાજીનો ખેલ છે, માટે ઊઠ, પ્રમાદ ત્યાગ કર, ધર્મ કર અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર (૭, ૧૩૧)

અધિકારી થવા યત્ન કર

गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि, सुखप्रतिष्ठानि विनापि पुण्यम् ।
अष्टाङ्गयोगं च विनापि सिद्धीर्वातूलता कापि नवा तवात्मन् ! ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"તારામાં ગુણ નથી તોપણ તું ગુણની પ્રશંસા થતી સાંભળવા ઇચ્છે છે, પુણ્ય વગર સુખ અને આબરૂ ઇચ્છે છે, તેમ જ અષ્ટાંગ યોગ વગર સિદ્ધિઓની* વાંછા રાખે છે તારું બાયડાપણું તો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે!" (૮)

વિવેચન—આ જીવને એક એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે પોતાનામાં ન હોય, તે ગુણો હોવાનો ફાંકો રાખવો, ગુણ વગર તે હોવાનો દાવો કરવો, અથવા તે ગુણો હોવાની સ્તુતિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મૂર્ખાઈ છે તેની જ રીતે પુણ્ય વગર શેઠિયા થઈને મોટરમાં ફરવાની કે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી તે ગેરવાજબી છે દુનિયાના ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ તે નથી જોયા કે જેઓ જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં સુધી દુઃખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી શ્રેણિક નામના રાજાને કરિયાણું ધારી 'શ્રેણિકને વખારે નાખો' એમ

* અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ છે જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ પ્રથમ ભાગ તથા આદીશ્વરચરિત્ર

કહેનાર શાળિભદ્ર કેવા સુખી હશે ! પણ પુણ્ય કર્યા વગર એવા સુખની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે વૃક્ષ વાવ્યા સિવાય ફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે વળી, આ જીવ એવી વાઠાઓ નિરતર કર્યા કરે છે તે દરેકને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે, પણ કારણ સેવ્યા વગર કાર્યને ઇચ્છવું તે તદ્દન મૂર્ખના ખેલ છે સુખને નિરતર ઇચ્છવુ અને તેના કારણભૂત ધર્મને ન કરવો તે મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજુ શુ ? એને સુખ કયાથી મળી શકે ? તેવી જ રીતે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ અષ્ટાગ યોગ (જેના સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર×) વગર સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે

વાતનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમા હોશ રાખવાને બદલે તેના અધિકારી થવુ જોઈએ લક્ષ્મી એ દાસી છે અને તેના અધિકારી પાસે તે તદ્દન સહેલાઇથી આવે છે જેમ ઉપરની ત્રણે બાબતની પ્રયાસ વગર ફોગટ વાછા કરવી એ મૂર્ખાઈ છે તેવી જ રીતે ધર્મ કર્યા વગર દુ ખક્ષયની આશા રાખવી, એ પણ વાયડાપણું છે, એવુ કદી બનતું જ નથી અધિકારી થયા વગર વાછા ન કરવી એ સામાન્ય નિયમ છે અને તે નાની તથા મોટી દરેક બાબતમા લાગુ પડે છે (૮, ૧૩૨)

પુણ્યાભાવે પરાભવ અને પુણ્યસાધનનુ કરણીયપણુ

पदे पदे जीव ! पराभिभूती , पश्यन् किमीर्ष्यस्यधम परेभ्य ।
अपुण्यमात्मानमवैषि किं न, तनोषि किं वा न हि पुण्यमत्र ? ॥ ९ ॥ (उपजाति)

"હે જીવ ! પારકાએ કરેલ પોતાનો પરાભવ જોઈને તું અધમપણે બીજાઓ તરફ શા માટે ઈર્ષ્યા કરે છે ? તારા પોતાના આત્માને નિષ્પુણ્યક (અપુણ્યો) કેમ સમજતો નથી ? અથવા પુણ્ય કેમ કરતો નથી ?" (૯)

વિવેચન—પોતાપણાનુ માન (self-respect) નામનો કહેવાતો સદ્‌ગુણ પણ અહ કારની કાલિમા જ આવે છે જ્યારે જીવ કોઈ ઠેકાણે પરાભવ પામે છે ત્યારે પરાભવ કરનારની ઈર્ષ્યા કરે છે અથવા તેના પર ગુસ્સે થાય છે, પણ પોતાનો આત્મા પરાભવ પામવાનો અધિકારી શા માટે થયો તેનો વિચાર કરતો નથી જરા વિચાર કરીશ તો સમજાશે કે પરાભવ પાપથી થાય છે અને તારો પોતાનો આત્મા અપુણ્યો છે, તેથી જ તને પરાભવ પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તારે બીજાની ઈર્ષ્યા કરવી તે અયોગ્ય છે માત્ર સન્માન મેળવવા માટે પુણ્ય કરવુ, એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પણ કોઈનાથી પરાભવ થાય તે પ્રસગે આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન ન કરવાનો અને અચૂકપણે પુણ્યાનુબધી પુણ્યના હેતુભૂત વિશેષ ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ છે (૯, ૧૩૩)

× કર્તા શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય

પાપથી દુઃખ અને તેનું ત્યાજ્યપણું

किमर्दयन्निर्दयमङ्गिनो लघून्, विचेष्टसे कर्मसु ही *प्रमादतः ।
यदेकशोऽप्यन्यकृतार्दनः सहत्यनन્तशोऽप्यङ्गययमर्दनं भवे ॥ १० ॥ (वंशस्थविल)

"તુ પ્રમાદથી નાના જીવોને પીડા આપવાના કર્મમા નિર્દયપણે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે? પ્રાણી બીજાને જે પીડા એક વાર પણ નીપજાવે છે, તે જ પીડા ભવાતરમા તે અનત વાર ખમે છે" (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના બે શ્લોકમા પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેને આદરવાથી લાભ છે એ બતાવ્યુ હવે પાપનુ ત્યાજ્યપણું બતાવે છે પાપ કરતી વખતે જ જાણે મન પ્રથમ તો પાછુ હઠે છે, પણ ઘણા કાળના થયેલા સ્વભાવને લીધે પાછુ તે માઠા વિકારને વશ થઈ જાય છે ખૂન કરનારને એક વખત અટકવાનું મન થાય છે, તેવી જ રીતે પરસ્ત્રી સેવનારને પણ થાય છે આવી રીતે આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિનો ભાવ દેખાય છે, પણ તેના ઉપર ત્યાર પછી મનોવિકારના તરગો ઊઠે છે એટલે શુદ્ધ ખ્યાલ (Conscience) નાશ પામી જાય છે અને પાપ સેવાય છે હવે આવી રીતે પાપ સેવનારને પરભવમા ઘણું વેઠવું પડે છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બીજાને જે પ્રકારની પીડા નિપજાવી હોય તેનાથી આકરી પીડા તે નિપજાવનારને અનેક વાર સહન કરવી પડે છે વીર પરમાત્માના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે —

> वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईण ।
> सव्वजहण्णो उदओ, दसगुणिओ इक्कसि कयाण ॥
> तीव्वयरे उ पओसे, सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
> कोडाकोडिगुणो वा, हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥

અર્થ—"લાકડી વગેરેનો પ્રહાર કરવો, પ્રાણવ્યપરોપણ કરવુ, જૂઠું કલક દેવુ અને પરધનનું હરણ કરવુ વગેરે એક વાર કર્યાનો જઘન્ય ઉદય પણ દશ વખત તો થાય છે અને તીવ્ર પ્રદ્વેષથી કરેલ હોય તો સો, હજાર, લાખ, ક્રોડ અને ક્રોડાક્રોડ વાર પણ ઉદય થાય છે"

આમ કેમ બને? અને આમા ન્યાય ક્યા રહ્યો? એમ સામાન્ય જનના મનમા પ્રશ્ન થાય છે તેનો પણ ખુલાસો છે પાચ રૂપિયાની ચોરી કરનારને દડ કેટલો છે? પાચ મિનિટ બળાત્કારે વિષયસુખ ભોગવનારને કોર્ટ કેટલા વર્ષની સજા કરે છે? અમુક પાપ, વખત કે દ્રવ્ય ઉપર બધાતુ નથી, પણ તે વખતે તે પાપકર્મ કરવામા તીવ્રતા કેવી છે તે પર તેનો રસબધ પડે છે આ ટૂકી વાતમાથી બહુ સાર લેવા જેવો છે પાપકર્મથી નિરતર ડરતા રહેવુ અને ક્ષણિક સુખની ખાતર પાપકર્મ સેવવુ નહિ

* प्रमादत ને બદલે ક્વચિત् प्रमोदत પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સારો છે

હમેશા પાપકર્મ કરતી વખતે વિચારવુ કે સામા પ્રાણીની જગ્યાએ આપણે હોઈએ અને આપણું મન સાવધાન હોય તો આપણને કેવું લાગે? પાપ ન કરવું એ જ આ જિંદગીનુ સાર્થક છે અનત કાળથી સમ્મારમા નવા નવા જન્મ લઈ આગ માર્યા કરે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ પણ એક આટો માત્ર થઈ જશે, એવી જેને બીક લાગતી હોય તે પાપાચરણ કરે જ નહિ

પાપ કોને કહેવા તે શોધવુ મુશ્કેલ નથી કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ બાબતમા શકા પડે તો વિદ્વાનોને પૂછી ખુલાસો કરવો અને સામાન્ય વ્યવહાર માટે તો અઢાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજવુ જૈન શાસનનુ મડાણ જીવની દયા પર છે, તેથી અત્ર એ શ્લોકમા દયા રાખવી, એ મુખ્ય ઉપદેશ છે અને તે પ્રમાણે સર્વ પાપોને માટે સમજી લેવુ (૧૦, ૧૩૪)

પ્રાણીપીડા, તેનુ નિવારણ કરવાની જરૂર

यथा सर्पमुखस्थोऽपि, भेको जन्तूनि भक्षयेत् ।
तथा मृत्युमुखस्थोऽपि किमात्मन्नर्दसेऽङ्गिन ? ॥ ११ ॥ (अनुष्टुप्)

"જેમ સર્પના મુખમા રહ્યા છતા પણ દેડકો અન્ય જતુઓનુ ભક્ષણ કરે છે તેમ હે આત્મન્! તુ મૃત્યુના મુખમા રહ્યો થકો પ્રાણીઓને કેમ પીડા આપે છે?" (૧૧)

વિવેચન—અહીં બેસી રહેવાનુ હોય તો તો જાણે ઠીક, પણ આશા તો મોટા ડુગર જેટલી છે અને મરવુ પગલાની નીચે છે તેમા કાળ કયારે આવશે તે પણ પોતે જાણતો નથી, છતા એક ઘડી પણ નિરાતે બેસતો નથી, ચોતરફ ધમાધમ કરી મૂકે છે એક તરફ ગાડીઓ દોડાવે છે, તો બીજી તરફ નાચ નચાવે છે આમ પ્રવૃત્તિ અને મોજશોખમા, વિષય અને કષાયમા, અપ્રામાણિકપણામા અને અભિમાનમા, આખ્યો છે તેમ જ ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે અરે! કાળના એક સપાટામા ઊધા પડનાર મોક્ષાભિલાષી પ્રાણી! જરા ચેત, પાપાચરણ કરવાની બીક રાખ અને સસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કર! સર્પના મોઢામા પડયો છે, ગવાઈ જવાની એક ઘડીની વાર નથી, તે વખતે પણ દેડકો જીવડા ખાય છે આવુ અજ્ઞાન કોઈનુ હોય? પણ તારુ છે! વિચારી જોજે (૧૧, ૧૩૫)

માની લીધેલુ સુખ, તેનુ પરિણામ

आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा, प्रकल्पितैर्वा तनुचित्तसौख्यैः ।
भवाधमे किं जन ! सागराणि, सोढासि ही नारकदुःखराशीन् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"હે મનુષ્ય! થોડા અને તે પણ માની લીધેલા શરીરના અને મનના સુખ વડે આ ભવમા તારા આત્માને છેતરીને અધમ ભવોમા સાગરોપમ સુધી નારકીના દુ ખો સહન કરીશ" (૧૨)

વિવેચન—સુખ શું ? તેનો ખ્યાલ છે ? સામાન્ય માણસની નજરમાં કેટલીક વાર પાપાચરણ કરનારા માણસો સુખી દેખાય છે, તેનો અત્ર ખુલાસો કરે છે પાંચ પચાસ હજાર કે લાખ રૂપિયા મળે તેને સુખ કહેતા હો તો, તે પણ થોડા વખત જ ચાલે છે અને જેને તમે સુખ કહો છો, તે સુખ નથી પણ માની લીધેલું સુખ છે બરાબર વિચાર કરજો કે એમાં સુખ શું ? જુઓ દુનિયાનો સર્વ અનુભવ લઈ રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ પણ લખે છે કે—

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि,
क्षुधार्त्तः सन्शालीन् कवलयति शाकादिवलितान् ।
प्रदीप्ते रागाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं,
प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

જ્યારે તરસથી ગળું સુકાઈ જતું હોય ત્યારે ઠંડું પાણી પીને હાશ કરે છે, પણ એમાં સુખ શું ? ભૂખથી પીડાય છે ત્યારે ચોખા, શાક વગેરે ખાય છે, પણ એમાં સુખ શું ? રાગાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે સ્ત્રીનો સંયોગ કરે છે, તેમાં સુખ શું ? વ્યાધિના ઔષધને આ જીવ ભૂલથી સુખ માને છે જરા વિચારે તો માલૂમ પડશે કે એમાં સુખ જેવું કાંઈ છે જ નહિ આવા માની લીધેલા સુખના ખોટા ખ્યાલમાં ફસાઈને આ જીવ મહામાઠાં કર્મો બાંધીને અધોગતિ પામે છે આ બધાનું કારણ માત્ર એક જ છે કે વાસ્તવિક સુખ શું છે ? પૌદ્‌ગલિક સુખ કેવું છે ? કોને છે ? કેટલું છે ? ક્યારે છે ? શા માટે છે ? શા પરિણામવાળું છે ?—તેનો પૂરતો વિચાર કરતો નથી, વિચાર કરનારાઓ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કહેવા આવે છે તે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો નથી અને સંસાર-વમળમાં ફસાયા કરે છે પરિણામે અસંખ્ય વર્ષે થતા એક પલ્યોપમ જેવા દશ કોડાકોડી પલ્યોપમથી થતા એક સાગરોપમ જેવા અનંતા સાગરોપમ સુધીનો કાળ નરક નિગોદમાં કાઢે છે અનંતકાળ પરિભ્રમણ કરતાં કોઈક જ વાર મનુષ્યભવ મળે ત્યારે આવી રીતે હારી જાય છે અને પછી બાકીનો કાળ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે

સાગરોપમનું બરાબર પ્રમાણ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથથી જાણી લેવું અત્ર તે પ્રસ્તુત એટલા માટે છે કે એક બાજુએ આ ભવનું થોડું સુખ મૂકવું અને બીજી બાજુએ તેના પરિણામે સહન કરવાનું નારકી તથા નિગોદનું અત્યંત દુઃખ કેટલાં વર્ષો સુધી સહેવું પડશે તે મૂકવું સમજવું હોય તેને તો આ ઉપદેશ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે (૧૨, ૧૩૬)

પ્રમાદથી દુઃખ શાસ્ત્રગત દૃષ્ટાંતો

उरभ्रकाकिण्युदबिन्दुकाम्रवणिक्त्रयीशाकटभिक्षुकाद्यैः ।
निदर्शनैर्हारितमर्त्यजन्मा, दुःखी प्रमादैर्बहु शोचितासि ॥ १३ ॥ (उपजाति)

"પ્રમાદે કરીને હે જીવ ! તું મનુષ્યભવ હારી જાય છે અને તેથી દુઃખી થઈને

બોકડો, કાકિણી, જળબિંદુ, કેરી, ત્રણ વાણિયા, ગાડુ હાંકનાર, ભિખારી વગેરેના દૃષ્ટાંતો ની પેઠે તું બહુ દુખ પામીશ ”

વિવેચન—પ્રમાદથી આ જીવ મનુષ્યભવ હારી જાય છે અને દુખી થાય છે તે આપણે જોઈ ગયા નીચેના દૃષ્ટાંતો શ્રી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે મૂળ સૂત્રોમા આવેલા છે, તેમા મનુષ્યભવ હારી ગયા પછી કેવો પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે ભવ ફરી મેળવવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે બતાવ્યુ છે આ દૃષ્ટાંતો ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે ટીકાકાર કહે છે કે “પ્રમાદના પરવશપણાથી આ જીવ સુકૃત કરતો નથી, તેથી મનુષ્યભવથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને દુર્ગતિમા જાય છે દુર્ગતિમા ગયા પછી અત્ર નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રમાણે ત્યા પશ્ચાત્તાપ કરે છે હે જીવ ! તું તો અત્ર સુકૃતો કર કે જેથી તારે પરભવમા લીલાલહેર થાય” ટીકા અને ટબાનુસાર સપૂર્ણ વિવેચન સાથે હવે દૃષ્ટાંતો આપીએ છીએ, તે ધ્યાનથી વાચો નીચેના સર્વ ઉદાહરણો મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા અને તેનો લાભ ન લેવાથી થતી નિરર્થકતા તરફ ઉપનય બતાવનારા છે, તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ વારવાર તેનુ પુનરાવર્તન ઉપનયનમા કર્યું નથી

૧ **અજ-દૃષ્ટાંત** એક વિશાળ નગર હતુ તે નગરમા એક પુરવાસીને ઘેર એક બોકડો હતો કોઈ સારો પરોણો ઘેર આવશે ત્યારે તેનું માસ કામ આવશે, એમ ધારીને તે બોકડાનુ બહુ સારી રીતે પોષણ કરવામા આવતું હતું તેને દરરોજ સારી રીતે નવ રાવવામા આવતો હતો, તેના શરીર પર પીળા તિલક કરવામા આવતા હતા, તેની લાલના પાલના સારી રીતે થતી અને તેથી તે સર્વ પ્રકારે સુખી લાગતો અને પુષ્ટ શરીરવાળો માતેલો થયો હતો હવે તે જ પુરવાસીના ઘરમા એક બીજો વાછડો હતો તેને બાપડાને તેની મા ગાયને દોહી રહ્યા પછી બાકીનુ અવશેષ દૂધ મળે તે ધાવવુ પડતું હતું અને તેની કોઈ સભાળ રાખતું નહિ વાછડાએ બોકડાની સારી સ્થિતિ જોઈ એક દિવસ તો ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી દૂધ પીવાની ના પાડી તેની મા ગાય તેને સ્નેહથી તેનુ કારણ પૂછ્યુ, ત્યારે વછડો કહે છે કે ‘અરે મા ! આ બોકડાને તો પુત્રની જેમ મિષ્ટાન્ન મળે છે અને મને મદભાગ્યને તો પૂરુ ઘાસ પણ મળતુ નથી અને વખતસર પાણી પણ મળતુ નથી અરરે ! હું તો પૂરેપૂરા કમનસીબ છુ ’ ગાયે કહ્યુ, ‘વત્સ ! જેમ કોઈનુ મરણ નજીક આવ્યુ હોય અને વૈદ્યે આશા મૂકી દીધી હોય, ત્યારે તેને પથ્યઅપથ્યનો વિચાર કર્યા વગર જે ખાવા માગે તે આપવામા આવે છે, તેવી રીતે આ બોકડો પણ વધ્ય છે અને અત્યારે તો તની બહુ સારવાર થતી દેખાય છે, પણ આગળ ઉપર તેના હાલ થાય તે જોજે ’ પોતાની માનુ આવુ કહેવુ સાભળી કાઈક સતોષ રાખી વાછડો જે બને છે તે જોયા કરે છે પાચ દશ દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા ગયા એક દિવસ મોટા ઘરના પૈસાદાર સગા મેમાન થઈને આવ્યા એટલે સવારના પહોરમા બરાડા પાડતા બોકડાને પકડીને મારી નાખ્યો અને તેના માસના કકડા કરી ભુજીને આખુ ઘર અને મેમાન જમ્યા વાછડો આ સર્વ હકીકત જોઈ, તે દિવસ પણ પોતાની માતાને ધાવ્યો નહિ અને

માતાના પૂછવાથી કહેવા લાગ્યો કે 'મને તો બહુ બીક લાગે છે બોકડાની આ સ્થિતિ જોઈ મને તો ધાવવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી ' ગાયમાતાએ કહ્યુ, 'વત્સ ! મે તો તને તે જ વખતે કહુ હતું કે આ ગવ મરવા માટેજ છે '

ઉપનય—જેવી રીતે બોકડો આનદમા નિમગ્ન થઈ યથેષ્ટ ખાતો હતો અને પુષ્ટ પણ થયો હતો, પરતુ જ્યારે પરોણા આવ્યા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ થયો અને તે વખતે રાડો પાડીને રોવા લાગ્યો, તેવી જ રીતે તું પ્રમાદથી વિષયકષાયમા આસકત થઈને યથેષ્ટ વિચરે છે અને પાપથી પુષ્ટ થાય છે, પણ જ્યારે આયુષ્ય પૂર્ણ થશે ત્યારે મનુષ્ય જન્મ હારીને નરકાદિ દુર્ગતિમા જતા મનમા બહુ જ ખેદ પામીશ પણ પછી તે ખેદ કાઈ કામ આવશે નહિ, માટે વિચાર કરીને તારે તારુ વર્તન એવુ સારુ રાખવુ કે જેથી ભવિષ્યમા એમ થવાનો સભવ રહે નહિ સુખ શુ ? કયા મળે ? ક્યારે મળે ? કોને મળે ? શા માટે મળે ? તેનુ પરિણામ શુ થાય ? તેનો વિચાર કર કેટલાક જીવો વાછરડાના પેઠે બીજાના સાસારિક સુખોનુ અવલોકન કરી પોતાના મદ સ્થિતિ માટે પસ્તાય છે, પણ તેઓ તેનો વાસ્તવિક વિચાર કરતા નથી તેને જો કોઈ ગાયમાતા જેવુ સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર મળી જાય તો સારુ, નહિ તો તેને નિરતર પરિતાપ રહે છે આ ઉદાહરણ ઘણું અસરકારક છે અને તેના પર વિચાર ચલાવી પોતા પર લાગુ પાડવાથી ઉપયોગી બોધ મળે તેમ છે

૭. કાકિણીનુ દૃષ્ટાત—એક ગરીબ માણસ હતો તે પૈસા કમાવા સારુ પરદેશ ગયો પરદેશમા બહુ મહેનત કરીને હજાર સોનૈયા કમાયો પછી કોઈ સાર્થ પોતાના દેશ તરફ જતો હતો તેને સથવારે તે પણ દેશ તરફ જવા નીકળ્યો બધી સોનામહોરોને એક વાસળીમા ભરી તે વાસળી કેડ સાથે બાધી લીધી અને ખરચ સારુ એક મહોરની કાકિણી લીધી (એક રૂપિયાની એશી કાકિણી થાય એક કાકિણી સવા દોકડાની થાય) હવે સાર્થ ચાલ્યો રસ્તે મોટી અટવીમા એક ઝાડ તળે ભાતું ખાવા બેઠા, ત્યારે તે માણસ એક કાકિણી ત્યા ભૂલી ગયો બપોરે મુકામ ઊપડચો સાજના કાકિણી સાભરી સવારે વિચાર થયો કે કાકિણી સારુ સોનામહોર વટાવવી પડશે એ તો ખોટુ, માટે વાસળીને તે જ ઝાડ તળે દાટીને પોતે કાકિણી લેવા ગયો જે ઝાડ નીચે ભાતું ખાધું હતુ ત્યા જઈને જોયુ તો કાકિણી મળે નહિ પાછો આવીને જુએ છે, તો ચોર લોકો ખાડો ખોદી વાસળી ઉપાડી ગયા છે ! આવી રીતે બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયો અને બહુ શોકાર્ત્ત થયો ઘેર ગયો ત્યા ખાવાના પણ વાધા પડ્યા અને સગાવહાલાઓએ તેને હસી કાઢ્યો

ઉપનય—જેમ તે ગરીબ માણસ પાસે તેને પ્રથમ કાઈ પૈસા નહોતા, પણ જ્યારે મહાપ્રયાસે મળ્યા, ત્યારે માત્ર સવા દોકડાની એક કાકિણીના લોભથી સર્વ ગુમાવ્યા અને બન્નેથી ભ્રષ્ટ થઈ દરિદ્રી ને દરિદ્રી રહ્યો, તેવી જ રીતે તુ પણ યાદ રાખજે કે અતરાય કર્મના ઉદયથી સસારીપણામા કામભોગની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તેથી તુ દેશથી અગર

સર્વથી ચારિત્ર લે અને ત્યાર પછી કામભોગની ઇચ્છા કરે તો તેને પરિણામે કામભોગ પણ ન મળે અને ચારિત્રથી પણ ભ્રષ્ટ થાય, માટે એવું કરીશ નહિ ઉભયભ્રષ્ટ થનાર ઘણા મનુષ્યો હોય છે, તેમ જ થોડા લોભની ખાતર, આખો ભવ ઝેર જેવો કરનારા પણ ઘણા મનુષ્યો મળી આવે છે એવી જ રીતે અમુક વ્રત-નિયમ લઈ પાછો તજેલા પદાર્થોના સેવનની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ દુનિયાનો ક્રમ એવો છે કે તજેલી વસ્તુ ફરીને મળતી નથી અને તેની ઇચ્છા કરનારનું તજવાનુ પુણ્ય નાશ પામે છે, આવી રીતે બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે તજવાથી થતો મનનો સંતોષ અને ન તજનારને થતો સ્થૂળ કલ્પિત સંતોષ એ બન્ને તેને મળતા નથી બીજી રીતે આ દૃષ્ટાંત મનુષ્યજન્મ ઉપર બરાબર ઘટી શકે તેવુ છે વિષય કાકિણી તુલ્ય સમજવા અને હજાર મહોર તે મનુષ્યભવ સમજવો. જરા વિચાર કરવાથી કાકિણી સારુ મનુષ્યજન્મ હારનારની મૂર્ખતા સમજી શકાશે

૩ **જળબિંદુનુ દૃષ્ટાંત**—એક વખત એક મનુષ્ય બહુ તરસ્યો થયો હતો તેણે ઊભા ઊભા દેવની સ્તુતિ કરી, તેથી કોઈ દેવતા પ્રસન્ન થઈ તેના પર તુષ્ટમાન થયો અને તેને ઉપાડીને ક્ષીરસમુદ્રને કાંઠે લાવીને મૂક્યો આ પ્રાણી મૂર્ખ હતો તેણે તો ત્યાં પણ પાણી પીધું નહિ અને પોતાને ઉપાડી લાવનાર દેવને કહ્યુ કે "હે દેવ ! મારા ગામની સીમમાં એક કૂવો છે તેના કાંઠા પર દર્ભ ઊગેલો છે અને તે દર્ભના છેડા પર રહેલુ પાણીનું બિંદુ પીવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી જો તમે મારા પર તુષ્ટમાન થયા હો તો, ત્યાં લઈ જાઓ " દેવતાએ જાણ્યુ કે એ મંદભાગ્ય મૂર્ખ છે, તેથી તેને ઉપાડીને અસલ જગ્યાએ મૂક્યો કૂવાકાંઠે જઈને જુએ છે તો પાણીનું બિંદુ તો પવનથી પડી ગયુ હતું તે વખતે ઘણો શોક કરવા લાગ્યો કે હું તો બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયો મેં જળબિંદુ પણ ખોયુ અને ક્ષીરસમુદ્ર પણ ખોયો અને નકામો તરસ્યો રહ્યો

ઉપનય—કોઈક દેવની સહાયથી જેમ તે પ્રાણી ક્ષીરસમુદ્રે પહોંચ્યો અને પોતાની લાલસાને તાબે થઈ પાણી પીધા સિવાય પાછો આવ્યો અને બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયો, તેવી જ રીતે તને પણ દૈવયોગે તપસંયમરૂપ ક્ષીરસમુદ્ર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તું તેનું આરાધન કર્યા વગર ઓકજળબિંદુ તુલ્ય સાંસારિક સુખની લાલસાથી પાછો સંસારી થવા ઇચ્છા કરીશ, તો પરિણામે તને આ ભવમાં સુખ મળશે નહિ અને પરભવનું સુખ તો તું ચારિત્રના પરિણામથી ભ્રષ્ટ થયો ત્યારથી જ હારી ગયો છે, કારણ કે તેના ઉપાયભૂત તપસંયમને તે મૂકી દીધા છે શુદ્ધ ચારિત્ર-વર્તન ન રાખનાર બન્ને રીતે ભ્રષ્ટ થાય છે સંતોષ રાખનારને, શુદ્ધ વર્તન રાખનારને પ્રવૃત્તિની મારામારીથી થતી મનની વ્યાકુળતાના અભાવ ઉપરાંત ફરજ બજાવ્યાની શાંતિ અને આનંદ થાય છે, તે પણ તેને મળતા નથી અને વર્તનનું ફળ પણ મળતું નથી આ ઉભયભ્રષ્ટ સ્થિતિ બહુ વિચારવા જેવી છે બીજા કાકિણીના દૃષ્ટાંતની પેઠે આ દૃષ્ટાંત પણ મનુષ્યભવ માટે ઘટે છે અત્ર ઉદકબિંદુ તુલ્ય વિષય, દેવ તુલ્ય ગુરુ મહારાજ અને ક્ષીરસમુદ્ર તુલ્ય સમ્યક્ત્વ કે ચારિત્ર સમજવા

૪ **આમ્ર દૃષ્ટાંત**—એક રાજાને કેરી ઉપર બહુ જ પ્રેમ હતો તેથી તે દરરોજ કેરી ખાતો એક દિવસ શરીરમા વાયુનો પ્રકોપ થયો અને તેનુ જોર થવાથી વિશૂચિકા (પેટમા દુખાવો, ઝાડો અને ઉલટી) થઈ આવી તેની પીડા એવી થઈ કે કોઈ ઠેકાણે રહ્યુ જાય નહિ મોટા મોટા વૈદ્યોને બોલાવ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા, છેવટે મહાપ્રયાસે વિશૂચિકા મટી, પણ વૈદ્યોએ હમેશને માટે તાકીદ કરી કે તેણે કેરી ખાવી નહિ, જો કેરી ખાવામા આવશે તો તેનાથી જરૂર મરણ થશે, માટે તેના સ્વાદનો વિચાર પણ કરવો નહિ અને તેના સામુ પણ જોવું નહિ રાજાને આ વાત પસંદ નહોતી, પણ શરીર ખાતર રાજાએ પોતાના રાજ્યમાથી સર્વ આબાઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો હવે બન્યુ એમ કે રાજા એક દિવસ શિકારે નીકળ્યો એક શિકારની પછવાડે જતા પ્રધાન સાથે પોતાના લશ્કરથી છૂટો પડી ગયો અને અટવીમા પ્રધાન સાથે એકલો પડચો અટવીમા ફરતા ફરતા બન્ને એક મોટા આબાના ઝાડ તળે આવી પહોચ્યા કેરી જોઈ રાજાને અપૂર્વ પ્રેમ જાગ્યો અને તે ખાવાનુ મન થયુ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સમજુ હોય તે પણ તે વખતે ભાન ભૂલી જાય છે પ્રધાને ઘણુ વાર્યો, પણ રાજા એકનો બે થયો નહિ રાજાએ કેરી હાથમા લીધી, વનપક કેરી જોઈ ખુશી થયો, ભાગી, ખાધી અને તરત જ વિશૂચિકા થવાથી રાજા તે જ જગ્યાએ મરણ પામ્યો

ઉપનય—રાજા જિહ્વા ઇંદ્રિયપરવશ થઈ કેરીના સ્વાદમા એ ચાયો અને જીવિતવ્યથી ભ્રષ્ટ થયો, તેવી જ રીતે આ જીવ ઇંદ્રિયોને વશ થઈ પ્રમાદથી કામભોગના સુખોમા પ્રવર્તે છે ઇંદ્રિયને વશ પડેલા જીવને કાર્યાકાર્યનું ભાન રહેતુ નથી લોકોમા પણ કહેવત છે કે "જેની દાઢ ડળકી, તેનો પ્રભુ રૂઠયો" એટલે જે જીભને વશ થયો તેનો દુનિયા દારીમા ઊંચા આવવાનો હક ગયો રાજાને તો થોડો વખત મન પર કાબૂ રહ્યો, એટલો ય ઘણીવાર તો આ જીવને રહેતો નથી અને ખાવાની બાબતમા તે કેટલો ઊંચો નીચો થયા કરે છે, તે ડૉક્ટર કરી કરવાનુ કહે છે ત્યારે જણાઈ આવે છે ખાવાના લોભથી પોતાના શરીરના લાભોને પણ જોખમમા મૂકવામા આ જીવ ડરતો નથી આ દૃષ્ટાંત પરથી બીજો સાર એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે આ જીવને સસારના વિષયોના ઉપભોગથી અસાધ્ય વ્યાધિ થતા, ગુરુમહારાજ તેનુ નિવારણ કરી, દેશથી અગર સર્વથી ચારિત્ર આપી ફરીને સસારના સુખો સામુ જોવાનો પણ પ્રતિબધ કરે છે, છતા પૂર્વોક્ત રાજાની જેમ તે પ્રાણી ફરી પાછો સાસારિક સુખભોગ ભોગવવા ઇચ્છે છે, ભોગવે છે, તે કર્મના અસાધ્ય વ્યાધિને વશ થઈ દુર્ગતિમા ચાલ્યો જાય છે, ફરીને ઊંચો પણ આવતો નથી

૫ **ત્રણ વાણિયાનુ દૃષ્ટાંત**—એક ગામમા કોઈ વાણિયો રહેતો હતો તે વૃદ્ધ વયનો હોવાથી તેણે દુનિયાના તડકા છાયા જોયા હતા તેને ત્રણ પુત્ર હતા તેઓ કેવા હુશિયાર છે તેની પરીક્ષા માટે દરેકને એકેક હજાર સોનામહોરો આપી, કહ્યુ કે આટલા દ્રવ્યથી વ્યવહાર ચલાવી અમુક વખત પછી તમારે પાછુ આવવું વ્યવહાર ચલાવીને પાછુ

આવવુ એમ કહ્યુ, પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ જુદે જુદે ગામ ગયા એક છોકરો તો બિલકુલ મોજશોખ કરે નહિ, તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ, તેમ જ પરસ્ત્રી, સટ્ટા કે એવુ બીજુ દુર્વ્યસન પણ તેને ન હોતુ તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાદાર બની ગયો. બીજો ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ જાળવી રાખવી, બાકી વ્યાજ કે હાસલ, જે વધે તે, ખરચી નાખવા એટલે એણે મુદ્દલમા એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ ત્રીજો ભાઈ લહેરી હતો એણે તો ખાવાપીવાના, મોજમજાના, સઘળા પૈસા ઉડાવી દીધા, વેપાર કર્યો જ નહિ મુદત પૂરી થઈ ત્યારે સર્વ ભાઈઓ પાછા ફર્યા ત્રીજા ભાઈનો હકીકત સાભળી સર્વ હસ્યા અને તેના બાપે તેને ઘરમાથી કાઢી મૂક્યો લોકોએ તેની નિંદા કરી પહેલા ને બીજા ભાઈ માટે અનુક્રમે વિશેષ અને અલ્પ સતોષ જણાવ્યો

ઉપનય—મનુષ્યભવ પામવો બહુ દુર્લભ છે એ પ્રાપ્ત થવામા અનેક વિઘ્નો નડી પડે છે આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરોગી શરીર, ગુરુનો યોગ વગેરે જોગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે મહા પુણ્યયોગે એ સઘળુ પ્રાપ્ત થાય છે હવે આ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાક દુસાધ્ય પ્રાણીઓ તો બાપડા લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમા લહેકાઈ જઈ ધર્મ શુ છે, તે સમજતા પણ નથી આવા જીવો પુણ્યધન હારી જાય છે, પ્રાપ્ત થયેલ વારસો ગુમાવે છે અને કપૂતની જેમ મોટો વારસો મળ્યા છતા ગરીબ થઈ જાય છે કેટલાક માણસો તો પ્રતિકૂળ સજોગોને લીધે પાપ સેવે છે પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારા સજોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે મધ્યમ માણસો સાદુ જીવન જીવે છે તેઓ કોઈનુ બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્થૂળ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી જે ઉત્તમ પ્રકારના 'જીવો' છે તે તો અત્ર મહાઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમા વિભૂતિ-આત્મિક અને પૌદ્ગલિક-વાપરી આ ભવમા લહેર કરે છે અને પરભવમા પણ આનદ પામે છે જે ત્રીજા ભાઈની પેઠે ધન ગુમાવી દે છે, તેને તો અનત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા ભટકવાનુ છે, તેનો છેડો નથી અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની પેઠે બેસી રહેવુ સારુ નથી તેજી ઘોડાઓએ તો મામ પાર પહોચાડવુ સારુ છે આ મનુષ્યભવ ફરી ફરીને જલદી મળવાનો નથી, માટે ત્રીજા ભાઈની જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે આ મનુષ્યભવના સર્વયામા પણ ઉધાર પાસુ વધે તો તો બહુ જ ખોટુ કહેવાય

૬ ગાડુ હાકનારનુ દૃષ્ટાત—એક ગાડાવાળાને એક ગામથી બીજે ગામ જવાનુ હતુ પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ અને રસ્તા જાણતો હતો, છતા તે ગામ જતા પોતે

૪ આમ્ર દૃષ્ટાંત—એક રાજાને કેરી ઉપર બહુ જ પ્રેમ હતો તેથી તે દરરોજ કેરી ખાતો એક દિવસ શરીરમા વાયુનો પ્રકોપ થયો અને તેનું જોર થવાથી વિશૂચિકા (પેટમા દુખાવો, ઝાડા અને ગુલ્મ) થઈ આવી તેની પીડા એવી થઈ કે કોઈ ઠેકાણે રહ્યુ જાય નહિ મોટા મોટા વૈદ્યોને બોલાવ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા, છેવટે મહાપ્રયાસે વિશૂચિકા મટી, પણ વૈદ્યોએ હમેશને માટે તાકીદ કરી કે તેણે કેરી ખાવી નહિ, જો કેરી ખાવામા આવશે તો તેનાથી જરૂર મરણ થશે, માટે તેના સ્વાદનો વિચાર પણ કરવો નહિ અને તેના નામું પણ જોવુ નહિ રાજાને આ વાત પસદ નહોતી, પણ શરીર ખાતર રાજાએ પોતાના રાજ્યમાથી સર્વ આબાઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો હવે બન્યુ એમ કે રાજા એક દિવસ શિકારે નીકળ્યો એક શિકારની પછવાડે જતા પ્રધાન સાથે પોતાના લશ્કરથી છૂટો પડી ગયો અને અટવીમા પ્રધાન સાથે એકલો પડયો અટવીમા ફરતા ફરતા બન્ને એક મોટા આબાના ઝાડ તળે આવી પહોચ્યા કેરી જોઈ રાજાને અપૂર્વ પ્રેમ જાગ્યો અને તે ખાવાનું મન થયુ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સમજુ હોય તે પણ તે વખતે ભાન ભૂલી જાય છે પ્રધાને ઘણુ વાર્યો, પણ ગ ત એકનો બે થયો નહિ રાજાએ કેરી હાથમા લીધી, વનપક કેરી જોઈ ખુશી થયો, ભાગી, ખાધી અને તરત જ વિશૂચિકા થવાથી રાજા તે જ જગ્યાએ મરણ પામ્યો

ઉપનય—રાજા જિહ્વા ઇંદ્રિયપરવશ થઈ કેરીના સ્વાદમા ખેચાયો અને જીવિતવ્યથી ભ્રષ્ટ થયો, તેવી જ રીતે આ જીવ ઇદ્રિયોને વશ થઈ પ્રમાદી ભોગભોગના સુખોમા પ્રવર્તે છે ઇદ્રિયને વશ પડેલા જીવને કાર્યાકાર્યનુ ભાન રહેતુ નથી લોકોમા પણ કહેવત છે કે "જેની દાઢ ડળકી, તેનો પ્રભુ રૂઠયો" એટલે જે જીભને વશ થયો તેનો દુનિયા દારીમા ઊચા આવવાનો હક ગયો રાજાને તો થોડો વખત મન પર કાબૂ રહ્યો, એટલો ય ઘણીવાર તો આ જીવને રહેતો નથી અને ખાવાની બાબતમા તે કેટલો ઊચો નીચો થયા કરે છે, તે ડૉકટર કરી કરવાનું કહે છે ત્યારે જણાઈ આવે છે ખાવાના લોભથી પોતાના શરીરના લાભોને પણ જોખમમા મૂકવામા આ જીવ ડરતો નથી આ દૃષ્ટાત પરથી બીજો સાર એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે આ જીવને સસારના વિષયોના ઉપભોગથી અસાધ્ય વ્યાધિ થતા, ગુરુમહારાજ તેનું નિવારણ કરી, દેશથી અગર સર્વથી ચારિત્ર આપી ફરીને સસારના સુખો સામુ જોવાનો પણ પ્રતિબધ કરે છે, છતા પૂર્વોક્ત રાજાની જેમ તે પ્રાણી ફરી પાછો સાસારિક સુખભોગ ભોગવવા ઇચ્છે છે, ભોગવે છે, તે કર્મના અસાધ્ય વ્યાધિને વશ થઈ દુર્ગતિમા ચાલ્યો જાય છે, ફરીને ઊચો પણ આવતો નથી

૫ ત્રણ વાણિયાનુ દૃષ્ટાત—એક ગામમા કોઈ વાણિયો રહેતો હતો તે વૃદ્ધ વયનો હોવાથી તેણે દુનિયાના તડકા છાયા જોયા હતા તેને ત્રણ પુત્ર હતા તેઓ કેવા હુશિયાર છે તેની પરીક્ષા માટે દરેકને એકેક હજાર સોનામહોરો આપી, કહ્યુ કે આટલા દ્રવ્યથી વ્યવહાર ચલાવી અમુક વખત પછી તમારે પાછુ આવવુ વ્યવહાર ચલાવીને પાછુ

આવવું એમ કહ્યુ, પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ જુદે જુદે ગામ ગયા એક છોકરો તો બિલકુલ મોજશોખ કરે નહિ, તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ, તેમ જ પરસ્ત્રી, સટ્ટા કે એવુ બીજુ દુર્વ્યસન પણ તેને ન હોતુ તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાદાર બની ગયો બીજો ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ જાળવી રાખવી, બાકી વ્યાજ કે હામલ, જે વધે તે, ખરચી નાખવા એટલે એણે મુદ્દલમા એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ ત્રીજો ભાઈ લહેરી હતો એણે તો ખાવાપીવામા, મોજમજામા, સઘળા પૈસા ઉડાવી દીધા, વેપાર કર્યો જ નહિ મુદત પૂરી થઈ ત્યારે સવ ભાઈઓ પાછા ફર્યા ત્રીજા ભાઈની હકીકત સાભળી સર્વ હસ્યા અને તેના બાપે તેને ઘરમાથી કાઢી મૂક્યો લોકોએ તેની નિંદા કરી પહેલા ને બીજા ભાઈ માટે અનુક્રમે વિશેષ અને અ૫ સતોષ જણાવ્યો

ઉપનય—મનુષ્યભવ પામવો બહુ દુર્લભ છે એ પ્રાપ્ત થવામા અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરોગી શરીર, ગુરુનો યોગ વગેરે જોગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેથી જ મુશ્કેલ છે મહા પુણ્યયોગે એ સઘળુ પ્રાપ્ત થાય છે હવે આ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાક દુસાધ્ય પ્રાણીઓ તો બાપડા લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમા લહેકાઈ જઈ ધર્મ શુ છે, તે સમજતા પણ નથી આવા જીવો પુણ્યધન હારી જાય છે પ્રાપ્ત થયેલ વારસો ગુમાવે છે અને કપૂતની જેમ મોટો વારસો મળ્યા છતા ગરીબ થઈ જાય છે કેટલાક માણસો તો પ્રતિકૂળ સજોગોને લીધે પાપ સેવે છે, પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારા સજોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે મધ્યમ માણસો સાદુ જીવન જીવે છે તેઓ કોઈનુ બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્થૂળ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી જે ઉત્તમ પ્રકારના ‘ જીવો ’ છે તે તો અત્ર મહાઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમા વિભૂતિ—આત્મિક અને પૌદ્ગલિક—વાપરી આ ભવમા લહેર કરે છે અને પરભવમા પણ આનદ પામે છે જે ત્રીજા ભાઈની પેઠે ધન ગુમાવી દે છે, તેને તો અનત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા ભટકવાનુ છે, તેનો છેડો નથી અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની પેઠે બેસી રહેવુ સારુ નથી તેજી ઘોડાઓએ તો કામ પાર પહોચાડવુ સારુ છે આ મનુષ્યભવ ફરી કરીને જલદી મળવાનો નથી, માટે ત્રીજા ભાઈની જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે આ મનુષ્યભવના સરવૈયામા પણ ઉધાર પાસુ વધે તો તો બહુ જ ખોટુ કહેવાય

૬ **ગાડુ હાકનારનુ દૃષ્ટાત**—એક ગાડાવાળાને એક ગામથી બીજે ગામ જવાનુ હતુ પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ બન્ને રસ્તા જાણતો હતો, છતા તે ગામ જતા પોતે

ખાડાખડબા અને ડુંગરા-ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો પરિણામ એ થયું કે રસ્તામા તેના ગાડાનો ધરો ભાગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો

ઉપનય—આ લઘુ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે આમા વિદ્વાન શ્રોતા અને ભણેલા વાચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે હે વિદ્વાનો! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સસાર વધે છે, તમે સસારની અસ્થિરતા સાભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો, છતા તમારુ વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટુ છે અજાણ્યા ભૂલ કરે એ કાઈક સભવિત છે, પણ જાણીજોઈને તમારુ ગાડુ ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટુ છે તમે સમજુ છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનુ ઘણા માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે

૭ ભિક્ષુકનુ દૃષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમા કાઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી ભિક્ષા માગવા નારુ પરદેશ ગયો તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ ભિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો રસ્તે એક ગામમા યક્ષનુ મદિર આવ્યુ, ત્યા રાત્રિએ સૂતો પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમા સૂતો છે, તેવામા મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમા ચીતરેલો ઘડો લઈ ત્યા આવ્યો જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તરત જ એક સુદર ઘર બની ગયુ પછી તે બોલ્યો કે “સ્ત્રી થઈ જાઓ” એટલે ત્યા નવયૌવના, સુદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારપછી તે સિદ્ધ જે જે બોલવા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું આખી રાત્રિ તે સ્ત્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના કામભોગ ભોગવી, સારી રસવતીનો આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતા તેણે સર્વ સહરી લીધુ પેલો ભિક્ષુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આખો વખત વિચારતો હતો કે “અરેરે! હુ તો પૃથ્વી પર તદ્દન દુર્ભાગી છુ મને તો માયા પણ મળી નહિ અને પ્રભુ પણ મળ્યા નહિ, માટે હવે તો હુ આ સિદ્ધની સેવા કરુ” આવો વિચાર કરી તે ભિખારીએ સિદ્ધનો આશ્રય લીધો અને તેની સેવા કરવા માડી ઘણા વખત સુધી એકચિત્ત પેલા સિદ્ધની સેવા કરવાથી, આખરે તે પ્રસન્ન થયો અને કહ્યુ કે “બોલ, તારે શેની ઇચ્છા છે?” ત્યારે ભિક્ષુકે કહ્યુ કે ‘હુ પણ તમારા જેવા સુદર ભોગો ભોગવું એવુ કરો!’ ત્યારે તેને ઘડો કે વિદ્યા બેમાથી શુ જોઈએ છે, એમ સિદ્ધે તેને પૂછ્યુ આ ભિક્ષુક જે મહાદુર્ભાગી હતો તેણે ભવિષ્યમા વિદ્યા સાધવાનો કટાળો ન થાય, તેટલા માટે કહ્યુ કે ‘આપ જો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો કૃપા કરીને આપનો ઘડો મને આપી દો’ મહાનુભાવ સિદ્ધપુરુષે પોતાનો ઘડો તરત જ તે ભિક્ષુકને આપી દીધો ભિક્ષુક પોતાને ગામ ગયો અને ઘડાના પ્રભાવથી ઉત્તમ હવેલી, શય્યા, નવયૌવના સ્ત્રી, ફરનીચર વગેરે અનેક સુખની સામગ્રી ઉપજાવી, પોતે આનદમા રહેવા લાગ્યો, પોતાના કુટુબને

પણ સુખી કર્યું એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમા આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો દુર્ભાગીના નસીબ મહાન હોતા જ નથી વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યુ, ઘડો માથેથી પડચો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકર ડામા ઊભો છે ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાઈ બની શકે તેમ નહોતું

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમા ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતા પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમા તારે પસ્તાવો કરવો પડશે આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાતમા બહુ સ્ફુટ કરી છે બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુ ખરુ તાત્કાળિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમા તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હમેશાની પીડા મટી જાત! પરતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોના સપડાય છે બીજુ એ સમજવાનુ છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતા એકદમ આગ થઈ જવાની હોશ રાખવી નહિ નાના બાળકને તો જે પચતુ હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામા આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે

૮ **દરિદ્ર કુટુબનુ દૃષ્ટાત**—કોઈ ગામમા એક દરિદ્ર કુટુબ વસતુ હતુ એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યા તેઓએ દૂધપાક રધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવુ દૂધ લઈ આવ્યો બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો એક લોટ લઈ આવ્યો આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેના દૂધપાક પૂરી બનાવ્યા પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમા સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માડચા, પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાધો પડચો અને જ્યારે કોઈ રીતે અદર અદર સમજી ન શકયા, ત્યારે દરબારમા ફરિયાદ કરવા ગયા કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડચુ કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડચો અને મરણ પામ્યા

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુબીઓ પામી શકચા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલુ જ નહિ પણ અનત જન્મમરણ પણ આપે છે વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમા પોતાનો જ નાશ થાય છે અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમા સતોષ માનવો દુનિયામા

ખાડાખડબા અને ડુંગર–ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેના ગાડાનો ધરો ભાગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો

ઉપનય—આ લઘુ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે આમાં વિદ્વાન શ્રોતા અને ભણેલા વાચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો, છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટું છે અજાણ્યા ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે, પણ જાણીજોઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટું છે તમે સમજુ છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણા માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

૭ ભિક્ષુકનું દષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી ભિક્ષા માગવા સારુ પરદેશ ગયો તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ ભિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો રસ્તે એક ગામમાં યક્ષનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં ચીતરેલો ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તરત જ એક સુંદર ઘર બની ગયું પછી તે બોલ્યો કે "સ્ત્રી થઈ જાઓ" એટલે ત્યાં નવયૌવના, સુંદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારપછી તે સિદ્ધ જે જે બોલવા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું આખી રાત્રિ તે સ્ત્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના કામભોગ ભોગવી, સારી રસવતીનો આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતા તેણે સર્વ સંહરી લીધું પેલો ભિક્ષુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આખો વખત વિચારતો હતો કે "અરેરે ! હું તો પૃથ્વી પર તદ્દન દુર્ભાગી છું મને તો માયા પણ મળી નહિ અને પ્રભુ પણ મળ્યા નહિ, માટે હવે તો હું આ સિદ્ધની સેવા કરું" આવો વિચાર કરી તે ભિખારીએ સિદ્ધનો આશ્રય લીધો અને તેની સેવા કરવા માંડી ઘણા વખત સુધી એકચિત્તે પેલા સિદ્ધની સેવા કરવાથી, આખરે તે પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું કે "બોલ, તારે શેની ઇચ્છા છે ?" ત્યારે ભિક્ષુકે કહ્યું કે 'હું પણ તમારા જેવા સુંદર ભોગો ભોગવું એવું કરો !' ત્યારે તેને ઘડો કે વિદ્યા બેમાંથી શું જોઈએ છે, એમ સિદ્ધે તેને પૂછ્યું આ ભિક્ષુક જે મહાદુર્ભાગી હતો તેણે ભવિષ્યમાં વિદ્યા સાધવાનો કંટાળો ન થાય, તેટલા માટે કહ્યું કે 'આપ જો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો કૃપા કરીને આપનો ઘડો મને આપી દો ' મહાનુભાવ સિદ્ધપુરુષે પોતાનો ઘડો તરત જ તે ભિક્ષુકને આપી દીધો ભિક્ષુક પોતાને ગામ ગયો અને ઘટના પ્રભાવથી ઉત્તમ હવેલી, શય્યા, નવયૌવના સ્ત્રી, ફરનીચર વગેરે અનેક સુખની સામગ્રી ઉપજાવી, પોતે આનંદમાં રહેવા લાગ્યો, પોતાના કુટુંબને

પણ સુખી કર્યું એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમા આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો દુર્ભાગીના નસીબ મહાન હોતા જ નથી વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યુ, ઘડો માથેથી પડયો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકર ડામા ઊભો છે ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમા ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતા પ્રમાદથી સર્વ હાની જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમા તારે પસ્તાવો કરવો પડશે આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાતમા બહુ સ્ફુટ કરી છે બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુખરુ તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમા તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હમેશાની પીડા મટી જાત! પરતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોના સપડાય છે બીજુ એ સમજવાનુ છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતા એકદમ મોટા થઈ જવાની હોશ રાખવી નહિ નાના બાળકને તો જે પચતુ હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામા આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે

૮ **દરિદ્ર કુટુબનુ દૃષ્ટાત**—કોઈ ગામમા એક દરિદ્ર કુટુબ વસતુ હતુ એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યા તેઓએ દૂધપાક રધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવુ તેવુ દૂધ લઈ આવ્યો બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો એક લોટ લઈ આવ્યો આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેના દૂધપાક પૂરી બનાવ્યા પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમા સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માડયા, પણ મૂર્ખ હના તેથી પરસ્પર વાધો પડયો અને જ્યારે કોઈ રીતે અદર અદર સમજી ન શકયા, ત્યારે દરબારમા ફરિયાદ કરવા ગયા કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડયુ કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડયો અને મરણ પામ્યા

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક પૂરીનું જમણ જેમ મદરહુ કુટુબીઓ પામી શકયા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલુ જ નહિ પણ અનત જન્મમરણ પણ આપે છે વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમા પોતાનો જ નાશ થાય છે અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમા સતોષ માનવો દુનિયામા

અનેક સ્થાનકે સુખ દેખાય છે, તથા તે તરફ પોતે લલચાઈ જવું નહિ અને ધર્મસામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પછી રાગદ્વેષ કરી તે નિષ્ફળ કરવી નહિ

૯ બે વાણિયાનુ દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમા બે વાણિયા રહેતા હતા તેઓ અનેક પ્રકારના કામ કરતા હતા, પરતુ નસીબના મોળા હોવાથી પાસે પૈસો એકઠો થતો નહોતો તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારુ કઈ કઈ પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે પૈસા મળ્યા નહિ ત્યારે નગરની બહાર એક યક્ષનુ મદિર હતું ત્યા જઈ તેની સેવા કરવા માડી એક દિવસ યક્ષ પ્રસન્ન થયો ત્યારે તેઓએ તેની પાસે દ્રવ્ય માગ્યું યક્ષે કહ્યુ "હે વત્સો ! તમારે પૈસાની બહુ જ ઇચ્છા છે તો જાઓ, હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું કાળી ચૌદશની રાત્રિએ તમારે બન્નેએ એકેક ગાડુ તૈયાર કરી રાખવું હું તમને બન્નેને ગાડા સહિત તે રાત્રિએ રત્નદ્વીપે લઈ જઈશ ત્યા અનેક રત્નો રસ્તામા પડ્યા હોય છે તમને ત્યા બે પહોર સુધી રાખવામા આવશે તમારાથી જેટલા રત્નો લેવાય તેટલા લઈ લેજો બે પહોર પછી તમને ગાડા સહિત ઉપાડીને પાછા અહીં લાવીશ" વાણિયા તો આ સાભળી રાજી રાજી થઈ ગયા અને ઉક્ત રાત્રિએ ઘણા સાગ બે ગાડા તૈયાર કરી લાવ્યા તેમા વળી વધારે રત્નો લઈને ગોઠવી શકાય એવી યુક્તિ (સચા વગેરેથી) પણ કરી રાખી નીમેલ વખતે યક્ષે બન્ને ગાડાઓ સાથે તે વાણિયાને ઉપાડી રત્નદ્વીપે મૂક્યા જે જગ્યાએ તેઓને મૂક્યા, ત્યા બહુ સુદર રીતે પાથરેલી સુગધીથી સુવાસિત બે સુંદર શય્યા હતી એક કલાક સૂઈ લઉ એમ વિચારીને એક વાણિયો સૂતો અને ઊઘ આવી ગઈ ઊઘમા બે પહોર ચાલ્યા ગયા બીજા વાણિયાએ તો બીજુ કામ તજી દઈને રત્નોના ગાસડા બાધવા માડ્યા, તેણે બે પહોર સુધી બીજો ધધો કર્યો જ નહિ બે પહોર પૂરા થયા કે દેવે તો ગાડા ઉપાડ્યા અને બન્નેને તેના નગરની સમીપ મૂકી દીધા વિચક્ષણ વાણિયાએ તો લાવેલા રત્નો વડે મહેલ બધાવ્યો અને સુખી થઈ ગયો અને પેલો પ્રમાદી તો દુખી જ રહ્યો અને વિચક્ષણની સપત્તિ જોઈ પસ્તાવા લાગ્યો, તેમજ તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો

ઉપનય—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મની જોગવાઈ એ રત્નદ્વીપ છે એને મહાપુણ્યયોગે પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કેટલાક મૂર્ખાઓ તો, પ્રમાદી વાણિયાની પેઠે, એશઆરામ કે પ્રવૃત્તિમા કાળ ગુમાવી હારી જાય છે, તેઓ તેની પેઠે પસ્તાય છે જેઓ પ્રથમથી જ ચેતી જાય છે, તેઓ વિચક્ષણ વણિકની પેઠે અપ્રમત્તપણે ધર્મક્રિયા કરીને એકલા રત્નો જ હાથ કરે છે તેનુ મન તો નથી દોડતુ વિષય તરફ કે નથી દોડતુ કષાય તરફ એ તો દમ બાધીને ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉત્તમ વર્તન અને દાન, શીલ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનો કરી આખો દિવસ અને રાત જાગતા રહે છે અને બીજી વસ્તુ પોતાના ગાડામા લેતા જ નથી એ તો રત્નની જ વાત કરે છે, બીજાને અડકતા પણ નથી મનુષ્યભવનુ આયુષ્ય બે પ્રહર જેટલુ છે*

* દેવના મોટા આયુષ્યના પ્રમાણમા મનુષ્યાયુ ઘણું અલ્પ છે

તેટલો વખત ધર્મ કરવાથી જે ફળ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી સુખ આપે છે, માટે અત્ર ઇંદ્રિયોને અને મનને વશ કરી ધર્મધન એકઠું કરી લેવામા તૈયાર રહેવુ

૧૦ બે વિદ્યાધરનુ દૃષ્ટાંત—વૈતાઢ્ય પર્વત પર બે વિદ્યાધર રહેતા હતા તેઓએ પોતાના વડીલોની બહુ સેવા કરીને, તેમની પાસેથી જગતને વશ કરે તેવી વિદ્યા મેળવી પછી તે વિદ્યાની સાધના કરવા માટે પૃથ્વી પરના કોઈ ગામમા આવ્યા અને તે વિદ્યાના આરાધનાના કલ્પ અનુસાર ચડાળની બેટી સાથે વેવિશાળની પ્રાર્થના કરી અને બન્ને ઘરજમાઈ તરીકે તેને ત્યા રહ્યા તેઓ બે ચડાળપુત્રી સાથે પરણ્યા અને સાથે રહેવા લાગ્યા, પરતુ જુદા જુદા ભાગમા રહીને તેઓ વિદ્યા સાધવા લાગ્યા ચડાળકન્યા નીચ હોવાથી હાવભાવ કરીને તેઓને ક્ષોભ પમાડતી હતી, પરતુ એમાથી એક વિદ્યાધર તો દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોવાથી જરા પણ ડગ્યો નહિ અને છ માસ સુધી નિરતિચાર બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સિદ્ધ કરીને વૈતાઢ્ય પર્વતે ગયો અને સર્વ લક્ષ્મી અને રાજ્યનુ સુખ અનુભવ્યુ બીજો વિદ્યાધર ચડાળકન્યાથી ક્ષોભ પામી ગયો અને તેની સાથે લપટાયો, બ્રહ્મચર્યથી ભ્રષ્ટ થયો નીચનો સ્પર્શ થતા જ પોતાની પાસે હતી તે વિદ્યા પણ ચાલી ગઈ અને ચડાળપણુ પામીને દુખી થયો

ઉપનય—આ વિદ્યાધરને સર્વ સામગ્રી મળી હતી છતા ઇંદ્રિય પરવશ થઈને સર્વ ગુમાવી બેઠો, તેવી રીતે આ સસારમા લાલચના પ્રસગોથી બહુ ચેતવાની જરૂર છે, લાલચને લાત મારતા શીખવાની ખાસ જરૂર છે એવે પ્રસગે મનોવિકારને તાબે થઈ ધર્મ-ધન હારી જવામા આવે તો બીજા વિદ્યાધરની પેઠે દુખી થવુ પડે સત્ત્વવત પ્રાણી પ્રથમ વિદ્યાધરની પેઠે પોતાનુ દૃષ્ટિબિંદુ, હજારો જાળોના વચ્ચે હોય તોપણ, ચૂકતા નથી અને જે પ્રાણી તેવી રીતે વર્તન કરે છે તે થોડા વખતમા તેના ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે

૧૧ નિર્ભાગીનુ દૃષ્ટાંત—અનેક દેવોની સેવના કર્યા પછી એક ભિક્ષુક જીવને ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયુ ચિંતામણિ રત્નનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે જેની પાસે હોય, તે તેનું આરાધન કરે તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ તેને મળે. અન્યદા તે પુરુષ સમુદ્રમાર્ગે પોતાને દેશ જતો હતો એક રાત્રિએ ચદ્રની કાંતિ સાથે ચિંતામણિ રત્નની કાંતિ નીરખાવી તેને ઉડાડવા લાગ્યો એવામા હાથ સર્યો, રત્ન પડી ગયુ, સમુદ્રમા ડૂબી ગયુ અને પોતે હતો તેવો દરિદ્રી થઈ ગયો

ઉપનય—મનુષ્યભવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે બહુ પ્રયાસથી મળે તેવુ જૈન ધર્મરૂપ ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત કરી, પ્રમાદને વશ થઈ, તે ખોઈ બેસવામા આવે તો, પછી ભવિષ્યમા બહુ પસ્તાવાનું કારણ રહે છે, માટે રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાર તેની ખરી કિંમત સમજી તેને જાળવી રાખવુ

શાસ્ત્રકારો સ્વપરઉપકારની બુદ્ધિથી આવા અનેક દૃષ્ટાંતો બનાવી ગયા છે સર્વનો

સાર એ છે કે વિષયને વશ ન થવુ, મન પર અકુશ રાખવો, પોતાની જવાબદારી સમજવી, મનુષ્યભવની અને દેવગુરુધર્મના જોગવાઈની પ્રાપ્તિની દુર્લભતા સમજવી અને લાલચમા લપટાવું નહિ સાક્ષર અને નિરક્ષરને બોધદાયક હોવાથી આ દષ્ટાતો પર જરૂરી વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે (૧૩, ૧૩૭)

પ્રત્યેક ઇંદ્રિયથી સ્પષ્ટ દષ્ટાત

यतङ्गभृङ्गैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखा प्रमादैः ।
शान्या यथा स्युर्मृतिबन्धदुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जन्तो ! ॥ १४ ॥ (उपजाति)

"પતગિયુ, ભમરો, હરણ, પક્ષી, સર્પ, માછલુ, હાથી, સિંહ વગેરે પ્રમાદથી–એક એક ઇંદ્રિયના વિષયરૂપ પ્રમાદને વશ થઈ જવાથી–જેમ મરણબધન વગેરે દુખોથી પીડા પામે છે, તેમ હે જીવ! તુ પણ ઇંદ્રિયોને વશ પડીને લાબા વખત સુધી શોચ પામીશ" (૧૪)

વિવેચન—ઉપર સામાન્ય પ્રકારે પ્રમાદ ત્યાગ કરવાનુ કહ્યુ, તેમા અનેક દષ્ટાતો બતાવીને કહ્યુ કે જો પ્રમાદ કરવામા આવશે તો મહાદુખ પ્રાપ્ત થશે હવે અત્ર બતાવે છે કે એક ઇંદ્રિયને વશ પડવાથી પણ મહાદુખ થાય છે બિચારા તિર્યંચોને પણ એક એક ઇંદ્રિયને પરવશ પડવાથી વધ, બધનાદિ સહન કરવા પડે છે અને છેવટ મરણ પણ થાય છે, તો તારે તો પાચે ઇંદ્રિયો નિરકુશપણે વર્તે છે તો તારા શા હાલ થશે તે વિચારજે

૧ **પતગ**—રાત્રિએ છેટેથી સુવર્ણના રગ જેવો દીવો જોઈને પતગિયુ તેના મોહથી આકર્ષણ પામી તેના પર પડે છે, તરત જ બળી જાય છે અથવા તેમા ડૂબી મરે છે, **ચક્ષુરિંદ્રિયને** પરવશ થવાથી આ મરણદુખ થયુ

૨ **ભ્રમર**—સુગધીના મોહથી સાજ સુધી ભમરો કમળમા બેસી રહે છે અને તેમા મગ્ન થઈ જાય છે સાજે કમળ બિડાવા માડે છે ત્યારે પણ 'ઊડુ છુ' 'ઊડુ છુ' એમ વિચારે છે, તેવામા કમળ બધ થઈ જાય છે પછી તે નીકળી શકતો નથી અને આખી રાત બધન પામે છે તેમા પણ પ્રભાત થયા અગાઉ જો હાથી આવે છે, તો તે કમળને ઉખેડીને ભક્ષ્ય કરી જાય છે, તેથી તે મરણ પામે છે

હાથીના ગડસ્થળોમાથી મદ ઝરે છે, તેની સુગધથી ખેચાઈ હાથીના મસ્તક પાસે અને પડખે ભમરાઓ ગુજારવ કરે છે હાથી કાન ફફડાવ્યા કરે છે, તેના ઝપાટામા આવવાથી કેટલાક ભમરાઓ મરણ પામે છે આ **નાસિકાઇંદ્રિયને** પરવશ પડવાથી થયેલુ દુખ છે

૩ **હરણ**—જ્યારે હરણને પાસમા ફસાવવા હોય છે, ત્યારે પારધી સુદર વાસળીથી મધુર ગાન કરે છે તે સાભળી જગલના હરણો આવે છે બિચારાને ખબર નથી

કે સાભળવા જતા પ્રાણનો નાશ થશે તે વખતે પાથરેલી જાળ પારધી સંકોચી લે છે, અને ભોળો મૃગ તેનો ભોગ થઈ પડે છે આ દુખ **શ્રવણઇંદ્રિયને** પરવશ પડવાથી થયું

૪ **પક્ષી**—નીચે ઘઉ, જાર, બાજરો વગેરે અનાજ વિસ્તારી, તેના પર જાળ પાથરી પારધીઓ દૂર ખસી જાય છે અનાજના લોભથી ભોળા કબૂતરો અને બીજા પક્ષીઓ લલચાય છે અને અ ા ખાવા જતા, જાળમા ફસાઈ જાય છે આવનાર પક્ષી દાણા જુએ છે લાલચુને એક જ આખ ખુ ની હોય છે અને તેથી પાથરેલી જાળ જોવામા આવતી નથી બિચારા અનેક પક્ષીઓ આવી રીતે જાળમા ફસાઈ જાય છે **જિહ્વાને** વશ થવાથી થયેલુ આ દુખ સમજવુ

૫ **સર્પ**—કર્ણને વશ થઈને સર્પ વાસળીનો સ્વર સાભળવા પોતાના રાફડામાથી બહાર નીકળે છે અને પછી ગારુડી તેને પકડી લે છે, એટલે જન્મપર્યંત કેદખાનુ સહેવું પડે છે આ કર્ણને વશ થવાથી બધન પામવાનુ બીજુ દષ્ટાત થયું

૬ **માછલુ**—મચ્છીમાર લોહના આકડામા ખાવાનો પદાર્થ ભરાવી તે જળાશયમા મૂકી ગએ છે માછલુ તે પદાર્થના રસથી આકર્ષાઈ તે ખાવા આવે છે તે પદાર્થ ખાવાનુ તો દૂર રહે છે, પણ આકડો તાળવામા પેસી જાય છે અને માછલુ મરણ પામે છે **જીભને** વશ થવાથી મરણભય થવાનુ આ બીજુ દષ્ટાત થયું

૭ **હાથી**—હાથીને પકડવાનો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે જ્યારે તેને પકડવો હોય છે ત્યારે દૂર વિભાગમા એક હાથણીને ઊભી રાખે છે, અને તેની આડો એક મોટો ખાડો ખોદે છે કેટલીક વખત એવા ખાડામા કાગળની હાથણી બનાવીને રાખે છે ને હાથણીનુ મૂત્ર ફરતું છાટે છે, તેની ગધથી આકર્ષાઈ હાથી ત્યા આવે છે ખાડાની અદર તૃણ વગેરે ભરી ઉપરથી ઢાકી દે છે અને હાથી જેવો દૂરથી આવે છે, તેવો હાથણીને જોઈ કામ વિકારને વશ થાય છે, તેથી દોડતો દોડતો હાથણી પાસે જવા જાય છે, તેવો જ તે ખાડામા પડે છે ત્યાર પછી તેને બધન વગેરે મહાદુખો પ્રાપ્ત થાય છે આ બધુ **સ્પર્શેંદ્રિયને** વશ પડવાથી થતુ દુખ છે

૮ **સિંહ**—સિંહને પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા પાજરાના બે વિભાગ બનાવે છે એક ભાગમા એક બોકડાને પૂરે છે અને તેને મજબૂત બધ કરે છે બીજો ભાગ ઉઘાડો રાખી તેના ઉપર માણસો બેસે છે સિંહ લોભથી આવે છે અને બોકડાના માસની લાલચે જેવો અદર પેસે છે કે ઉપરના માણસો દરવાજો પાડી નાખી તેને કેદ કરે છે, અથવા બોકડો ખુલ્લો મૂકે છે તો તેને મારવા જતા સિંહ સપડાઈ જાય છે આ દુખ **જીભને** પરવશ પડવાથી થયેલુ છે

આવી રીતે એક એક ઇંદ્રિયને વશ પડવાથી ઉક્ત તિર્યંચો મરણકષ્ટ જેવું અથવા મરણનું જ દુખ પામે છે તેઓમા સમજશક્તિ ઓછી છે તું સમજુ છે, સસારનુ સ્વરૂપ જાણે છે, છતા મોહને વશ પડી ઇંદ્રિયો પર અકુશ રાખીશ નહિ, તો મન પર અકુશ

નહિ ધર્મ" અત્ત્વવત પ્રાણી હોય છે તે **ધર્મને માટે જીવિતવ્ય તજે, પણ જીવિતવ્યને માટે ધર્મ ન તજે,** કારણ કે ધર્મ એ સર્વસ્વ છે અને એનાથી સર્વ મળે છે પણ જ્યારે ધર્મને ગુમાવી દેવામા આવે છે ત્યારે પછી ઐશ્વર્ય, યૌવન, વૈભવ કાઈ પણ મળતું નથી અને રાખેલુ હોય છે તે પણ જાય છે, માટે પ્રાણાત કષ્ટે પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો આ હેતુથી જ સૂક્તમુક્તાવલિકારે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થોમા કેવળ ધર્મને જ પ્રધાન કહ્યો છે **तत्रापि धर्म प्रवर वदन्ति**–તે ત્રણે પુરુષાર્થોમા ધર્મ પુરુષાર્થને જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ બતાવે છે ગૃહસ્થોએ ત્રણે પુરુષાર્થ સરખી રીતે સાધવા યોગ્ય છે, એમ જે કહેવામા આવે છે તે પણ જ્યારે ધર્મને બાધ ન થતો હોય ત્યાર જ સમજવું (આ વિષય પર વિશેષ હકીકત બારમા અધિકારમાથી મળશે) (૧૭, ૧૪૧)

અકામ દુ ખસહન, તેનાથી લાભ

दु ख यथा बहुविध सहसेऽप्यकाम , काम तथा *सहसि चेत्करुणादिभावैः ।
अल्पीयसापि तत्र तेन भवान्तरे स्या-दात्यन्तिकी सकलदु खनिवृत्तिरेव ॥१८॥ (वसंततिलका)

"વગર ઇચ્છાએ જેમ તુ બહુ પ્રકારના દુ ખો સહન કરે છે તેમ જ જો તુ કરુણાદિક ભાવનાથી ઇચ્છાપૂર્વક થોડા પણ દુ ખો સહન કરીશ તો ભવાતરે હમેશને માટે સર્વ દુ ખોની નિવૃત્તિ થશે જ" (૧૮)

વિવેચન—આ પ્રાણી પૈસા ખાતર અને કર્મના પરાધીનપણાથી, ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે સહન કરે છે, બે વાગે ખાય છે, આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે છે, ચિડાઉ શેઠિયાઓના કાટાવાળા હુકમો ઉઠાવે છે, માર ખમે છે અને સ્વાધીન અને પરાધીનપણે સર્વ પ્રકારના દુ ખો ખમે છે આ જ પ્રકારના કષ્ટો કર્મક્ષયની ઇચ્છા સહિત સહન કરવાથી યતિઓ મોક્ષ મેળવે છે આ જીવનો ઇરાદો ફેર હોવાથી તેને લાભ મળતો નથી જો પ્રથમ અધિકારમા કહ્યુ છે તેવા સ્વરૂપવાળી મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવીને રીતસર દુ ખો સહન કરવામા આવે, તો તો કામ થઈ જાય મેઘકુમારે હાથીના ભવમા કરુણા લાવી ત્રણ દિવસ પગ ઊચો રાખ્યો તેથી કેટલુ સુખ પામ્યા ! હજારો વરસો સુધી ઘોર તપસ્યા કરે, છતા મનમા ઇચ્છા પૌદ્‌ગલિક સુખની હોય, તો અજ્ઞાન કષ્ટ વડે ઊલટો સસાર વધારે છે વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો એકેદ્રિય, બેઇદ્રિય, તેઇદ્રિય અને ચૌરિદ્રિયપણામા તેમ જ પચેદ્રિય તિર્યચપણામા આ જીવ કર્મક્ષયની ઇચ્છા વિના ઘણા દુ ખો સહન કરે છે હવે જે દુ ખો આ જીવે સહન કર્યા છે તેથી થોડા દુ ખો પણ તે પૌદ્‌ગલિક સુખની વાછા સિવાય સહન કરે, તો તેને હમેશાને માટે દુ ખનો છેડો આવી જાય આવા દુ ખો સમકિતદૃષ્ટિ જીવો પુદ્‌ગળના સુખની બુદ્ધિ સિવાય સહન કરે છે, તેથી તેને સકામ નિર્જરા થાય છે 'સકામ'

* एकीयाचार्यमतेनानित्यमात्मनेपदमतुत्र चनिर्दिष्टमिति परस्मैपदम् ।

શબ્દનો અર્થ અત્ર વિચારવા જેવો છે સકામ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક-જાણી જોઈ ને-સમજીને કરેલુ કાર્ય, પણ એમા ફળાપેક્ષા હોતી નથી અથવા હોય છે તો માત્ર કર્મક્ષય કરવાની જ હોય છે, પૌદ્‌ગલિક સુખ મેળવવાની હોતી નથી અમુક ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયા પછી જ્યારે અસગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે જ્યારે આત્મપરિણતિ એવી સીધી થઈ જાય છે કે વગર ધારણાએ પણ શુદ્ધ વર્તન જ થાય, ત્યારે પછી 'કર્મક્ષય'ની પણ કામના રહેતી નથી કીર્તિ, લાભ કે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા નથી, પણ કર્મક્ષયનુ નિમિત્ત ધ્યાનમા રાખી, તે કામનાથી અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા છે અને જ્યારે અસગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર તે કામના પણ પોતાની મેળે જ જતી રહે છે ભક્તિમાર્ગના પુષ્ટિને અગે પ્રભુચરણે સર્વ અર્પણ કરવાનો જે પ્રવાદ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ ગીતામા કહેલો છે તેને આ વિષય સાથે બહુ સબધ નથી, કારણ કે એમા પોતાની સ્થિતિ, અધિકાર કે યોગ્યતા વગર કાઈ પણ ફળની અપેક્ષા ગણ્યા વગર કાર્ય-કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે, એવા પ્રકારનુ વર્તન અત્ર ઇષ્ટ નથી કર્મક્ષયનું નિમિત્ત રહે, તો જ નવા બધાતા અશુભ કર્મોનો ડર અને મોક્ષ મેળવવામા અનુકૂળ થઈ પડે તેવા શુભ કર્મો પર સારુ લક્ષ્ય રહે આવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનને જૈન પરિભાષામા 'સકામ' અનુષ્ઠાન કહેવામા આવે છે (૧૮, ૧૪૨)

પાપકર્મોમા ડહાપણ માનનાર પ્રત્યે

मगलभसे कर्मसु पापकेष्वरे ! यदाशया शर्म न तद्विनानितम् ।
विभावयस्तच विनश्वर द्रुत, बिभेषि किं दुर्गतिदुःखतो न हि ? ॥ १९ ॥ (वशस्थ)

"જે સુખની ઇચ્છાથી તુ પાપકર્મોમા મૂર્ખાઈથી તલ્લીન થાય છે, તે સુખો તો જીવિત ય વગર કાઈ કામના નથી, અને જિંદગી તો શીઘ્ર નાશવત છે, એમ જ્યારે તુ સમજે છે, ત્યારે અરે ભાઈ! તું દુર્ગતિના દુખથી કેમ બીતો નથી ?" (૧૯)

વિવેચન—ઘણા જીવો પાપમા પણ મગરૂબી માને છે પોતે પાપકારી વ્યાપાર કરતો હોય, તો બીજાને જણાવે છે કે અરે ભાઈ! આ વ્યાપારથી આવો લાભ છે અને અર્થશાસ્ત્રીઓનો આવો વિચાર છે અને આમ છે ને તેમ છે વગેરે વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમા જે અસદ્‌વ્યાપાર કર છે અને તેનાથી જે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે સુખનો આધાર તો માત્ર જિંદગી ઉપર છે, એટલે પ્રાપ્ત કરેલુ સુખ બહુ તો આ ભવ સુધી ચાલશે, તેથી વધારે કાઈ પણ સાથે આવતુ નથી પેદા કરેલા પૈસા, બાધેલી હવેલીઓ, વાડીઓ, સુદર ઘોડાની જોડીઓ અને પહેરવાના કપડા તથા છાટવાના સેન્ટ લવંડર—સર્વ અહી જ રહેવાના છે વળી, જિંદગીનો ભરોસો નથી પૂરપૂરો તદુરસ્ત [illegible] માણસ પળવારમા ઊડી જાય છે વળી, જિંદગી આવી અસ્થિર છે અને પા [illegible] ભવમા દુખ તો બહુ

ત્યાર તને આ દુખો વધારે આકરા લાગે છે કે અહીંનુ જરા સુખ વધારે સારુ લાગે છે? હે ભાઈ! જરા વિચાર કર, પાપકર્મો કરી તેના પર પડિતાઈનો તીવ્ર રસ ચઢાવી નિકાચિત બધ કર મા! અમુક પ્રવૃત્તિ કર્યા વગર ચાલે તેવુ ન જ હોય તો તે અણછૂટકે કરવી, પણ તેના પર વળી અભિમાન કરી નવો રસ ચઢાવવો એ વિદ્વત્તાનુ લક્ષણ નથી

શેઠ અને મહત—આ સબધમા એક દષ્ટાત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે એક શેઠે સુદર બગલો બધાવ્યો તેમા બહુ સારુ ફરનીચર વસાવ્યુ અને રગરોગાન કરી ભવ્ય મદિર તૈયાર કરી દીધુ પોતાને ત્યા જેટલા પરોણા આવે, તેને બગલાના દરેક વિભાગમા ફેરવી બતાવે અને વખાણ સાભળી મનમા મલકાય એક વખત તેને ત્યા એક મહત આવ્યા બીજાની પેઠે, તેને પણ આખો બગલો બતાવ્યો અને વારવાર તેની પાસેથી વખાણ સાભળવાની આશા રાખી, પણ મહત મહારાજ તો કાઈ બોલે નહિ! આ પ્રમાણે જોઈ શેઠ બોલ્યા કે 'સાહેબ! પ્રથમ હૉલમા આપને બતાવેલ ફરનીચર ચીનથી ઓર્ડર કરી મગાવ્યુ છે, દીવાનખાનાનુ સર્વ ફરનીચર જાપાનીઝ છે, ડ્રોઈંગ રૂમનુ સર્વ ફરનીચર ઇગ્લીશ છે, કબાટો પર ફ્રેન્ચ પૉલિસ ખાસ કારીગર પાસે કરાવ્યો છે, ચીની કામ સર્વ જર્મન છે, અને રગ વાર્નીશ સર્વ જયપુરના ચિતારાને બોલાવી કરાવ્યા છે' આ સર્વ હકીકત સાભળવા છતા પણ મહત તો મૌન જ રહ્યા કારણ વગર વખાણ કરવાથી આરભના ભાગી થવાય છે, એ નિયમ મહતના મનમા સુવિદિત હતો છેવટે શેઠે કહ્યુ 'સાહેબ! આપ કેમ તદ્દન મૌન રહ્યા છો? કેમ કાઈ બોલતા નથી? આપ શુ વિચાર કરો છો?' મહત પ્રસગ જોઈ બોલ્યા 'શેઠ! હુ તમારા ઘરના ફરનીચર, બાધણી વગેરેનો જ વિચાર કરુ છુ, પણ તમે ઘરની બાધણીમા એક મોટી ભૂલ કરી હોય, એમ મને જણાય છે' શેઠ તો ચમક્યા કે આવા સુદર ફરનીચરથી ફરનીશ કરેલા બગલામા વળી ભૂલ તે શુ રહી ગઈ હશે! સ્વાભાવિક રીતે 'ભૂલ શી છે?' એવો સવાલ કર્યો પ્રત્યુત્તરમા મહત બોલ્યા કે 'શેઠ! તમે આ બારણા મૂકયા છે તે ન મૂકવા જોઈએ' શેઠે પૂછ્યુ 'સાહેબ! આપ આ પ્રમાણે કેમ બોલો છો? બારણા વગરના તે ઘર હોય?' મહત કહે છે કે 'હુ સકારણ જ બોલુ છુ એક દિવસ એવો આવશે કે બીજા માણસો તને આ બારણામાથી બહાર કહાડશે અને તારાથી કદી ફરી પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ! તુ પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખીશ તો બીજા તને આવતો જોવા ઇચ્છશે પણ નહિ, માટે જો તે બારણા મુકાયા ન હોત, તો તારે બહાર જવુ પડત નહિ' શેઠ આનો ભાવાર્થ સમજી ગયા અને ઘર પરનુ મમત્વ મૂકી દીધુ મહાજ્ઞાનેશ્વરી થઈ, ગર્વ ત્યાગ કર્યા પછી, મહત પાસે જ વ્રત લઈ આત્મકર્મમા ઉદ્યત થઈ ગયા આ શ્લોકનો આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે (૧૯, ૧૪૩)

તારા કૃત્યો અને ભવિષ્યનો વિચાર

कर्माणि रे जीव ! करोषि तानि, यैस्ते भविष्यो विपदो ह्यनन्ता ।
ताभ्यो भिया *तद्दधसेऽधुना किं, संभाविताभ्योऽपि भृशाकुलत्वम् ? ॥ २० ॥ (इन्द्रवज्रा)

"હે જીવ! તું કર્મો એવા કરે છે કે જેના વડે તને ભવિષ્યમાં અનંત આપત્તિઓ થાય, ત્યારે સંભવિત એવી વિપત્તિઓના ભયથી અત્યારે અત્યંત આકુળવ્યાકુળ શા માટે થાય છે?" (૨૦)

વિવેચન—ગુરુમહારાજ વ્યાખ્યાન વાંચતા હોય છે, તે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે, જ્યારે નરકનો અધિકાર ચાલતો હોય છે ત્યારે, નરકગતિના દુઃખો અને ત્યાં થતી અન્યોન્યકૃત, ક્ષેત્રજ અને પરમાધામીકૃત વેદનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને આ જીવ કમકમે છે, દુઃખી થાય છે અને કંપે છે બીજા તિર્યંચ વગેરેના અવાચ્ય દુઃખો સાંભળીને પણ નિઃસાસો મૂકે છે પોતે જાણે છે કે પાપકર્મો કરવાથી નારકી, તિર્યંચગતિના અનેક દુઃખો થાય છે, છતાં પોતે તો પાપ કર્યા જ કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને કાર્યરેખા એ બન્ને વચ્ચે દેખાતો વિરોધ જણાય છે જેમ સુખ મેળવનાર સુખના વિચારથી જ દોડે છે અને પછી તે વિચારને અનુસારે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરીને, સુખ મેળવવા યત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખનો ત્યાગ ઇચ્છનાર તેવા વિચારથી જ તે વિચારને અનુકૂળ માર્ગે દોડતા હોય તો નરકગતિનું થાણું ક્યારનુંયે ઓછું થઈ ગયું હોય, મતલબ કે સંસારી જીવોના દુઃખો મટી ગયા હોય આની મતલબ એ છે કે જે દુઃખોનું વર્ણન સાંભળવાથી પણ કમકમાટ–રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે તે દુઃખો જે પાપકર્મોથી થાય છે તેવા પાપકર્મો કરવાનું છોડી દે (૨૦, ૧૪૪)

સહચારીના મૃત્યુથી બોધ

ये पालिता वृद्धिमिता सहैव, स्निग्धा भृशं स्नेहपदं च ये ते ।
यमेन तानप्यदयं गृहीतान्, ज्ञात्वाऽपि किं न त्वरसे हिताय ? ॥ २१ ॥ (उपजाति)

"જે તારી સાથે પળાયા, પોષાયા અને મોટા પણ સાથે થયા, વળી, જેઓ અત્યંત

---

* ત્રીજી પંક્તિમાં ચેત્ (तत् તે બદલે) પાઠાંતર છે આ બે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો જો તું વિપત્તિઓથી ડરતો ન હોય તો આ ભવમાં કે પેલી–આગપેલી અથવા ભવિષ્યમાં બનનારી એવી એ વિપત્તિઓથી તું આકુળવ્યાકુળ કેમ થઈ જાય છે?" આનો ભાવ એમ છે કે તને ભવિષ્યમાં અનેક વિપત્તિઓ થાય તેવા કૃત્યો તું કરે છે પરંતુ તે ખમી શકવાનું તારું ખમીર નથી કારણ કે અત્યારે આ ભવમાં સાધારણ રીતે કદાગ્રમાત્ર અને તેવી અથવા તદ્દન કાલ્પનિક વિપત્તિની ડર્યા કરે છે અને ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ ભલે થાઓ એવું તું બોલે છે એ તદ્દન ગેરવાજબી છે, પરસ્પર વિરોધી છે અને અવિચારી છે

સ્નેહી હતા અને જે તારા પ્રેમપાત્ર હતા, તેઓને યમરાજે નિર્દયપણે મહત્ કર્યા છે, એમ જાણીને પણ તુ સ્વહિત કરવા માટે કેમ ઉતાવળ કરતો નથી ?" (૨૧)

વિવેચન—જે ભાઈઓ અને શેરીના છોકરાઓ સાથે રમ્યા, સાથે ઊછર્યા, સાથે ઉજાણીઓ જમ્યા, જેઓના ઉપર બહુ સ્નેહ હતો, જેઓ પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય હતા, એવા ઘણા ચાલ્યા ગયા દરેક પ્રાણીને અનુભવ હશે કે તેના નજીકના મિત્રો, અત્યંત સ્નેહવાન સ્ત્રી કે ભર્તા, પુત્ર પર અત્યંત સ્નેહાળુ માગાપો, નજીકના સહાયવાન ભાઈઓ અને પ્રેમ રાખનારાઓ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા છે, અથવા તેમને આ દુનિયા છોડવી પડી છે તેઓના અકાળ મરણ જોઈ જે બોધ થવો જોઈએ તે એ જ કે અહો! તેઓની પેઠે, આપણો વારો પણ એક દિવસ આવશે જ, માટે આપણે જે કરવુ હોય, તે કરી લેવુ, આત્મહિત શુ છે તે વિચારવુ અને તે કરવુ સગાથી જરા પણ ડગવુ નહિ, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે તેને માટે તૈયાર રહેવુ ભર્તૃહરિ આવો જ વિચાર વૈરાગ્યશતકમા બતાવે છે

यय येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते,
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥

એટલે "જેનાથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, તેઓ ઘણા વખતથી ગયા, જેઓ સાથે આપણે મોટા થયા, તેઓ સ્મરણમાત્રમા જ રહ્યા, હવે આપણે પણ પડુ પડુ થઈ રહ્યા છીએ અને આપણી અવસ્થા નદીકાઠે રેતીમા ઊગેલા ઝાડના જેવી થઈ છે"

આ વિચારથી જ શાતસુધારસકારે પણ કહ્યુ છે કે—

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः सहाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान्वीक्ष्य बत भस्मभूय गतान्, निर्विशङ्का स्म इति धिग् प्रमादम् ॥

આ શ્લોકનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે આવા નજીકના સ્નેહીને ભસ્મ થયેલા જોઈએ છીએ, છતા અમે તો નિ શક થઈને ફર્યા કરીએ છીએ ખરેખર, પ્રમાદને ધિક્કાર છે! આ સર્વ હકીકતની મતલબ એ છે કે દરેક પ્રાણીએ સસારની અસ્થિરતા સમજી-વિચારીને સ્વહિત શુ છે, તે સમજતા શીખવુ, એટલુ જ નહિ પણ આચરણ પણ તેવુ જ કરવુ કે જેથી સ્વહિત વૃદ્ધિ પામે (૨૧, ૧૪૫)

પુત્ર, સ્ત્રી કે સગા ખાતર પાપ કરનારાઓને ઉપદેશ

यैः क्लिश्यसे त्वं धनबन्धवपत्य*यशः प्रभुत्वादिभिराशयस्थैः ।
कियानिह प्रेत्य च तैर्गुणस्ते, साध्यः किमायुश्च विचारयैवम् ? ॥ २२ ॥ (उपजाति)

* અચિત્ પ્રથમ પક્તિમા यैः क्लिश्यसे त्वं धनबन्धवपत्य । એવો પાઠાતર છે તેનો અર્થ બધન તુલ્ય બધુ અપત્ય વગેરેથી તુ કલેશ પામે છે પણ વિ૦ ' એ પ્રમાણે કરવો.

" કલ્પનામાં રહેલા એવા ધન, સગા, પુત્ર, યશ, પ્રભુત્વ વગેરેથી (વગેરે માટે) તું ક્લેશ પામે છે, પણ તું વિચાર કર કે આ ભવમાં અને પરભવમાં તેઓથી કેટલો ગુણ સાધી શકાય તેમ છે અને તારું આયુષ્ય કેટલું છે ?" (૨૨)

વિવેચન—હે ભાઈ! પૈસા માટે અગાઉ બતાવ્યું તેમ તું અનેક કષ્ટો સહન કરે છે, તેવી જ રીતે છોકરાને મોટો વારસો આપી જવા માટે મહામહેનત કરે છે, એવી જ રીતે આબરૂ ખાતર પણ મજૂરી કરવામાં બાકી રાખતો નથી અને શેઠાઈ માટે તો મરી મરે છે, પણ તું વિચાર તો કર કે આ ભવમાં તે કારણોથી કાંઈ લાભ સાધી શકાય તેમ છે ? પૈસાની ખાતર પૈસા મેળવવા એ તો એક જાતનો સન્નિપાત છે અને છોકરા ખાતર મેળવવા એમાં પણ મૂર્ખાઈ છે **કયા છોકરાઓએ મોટો વારસો આપવા માટે પોતાના બાપનો આભાર માન્યો છે ?**—આ વાક્ય જરા આકરું લાગશે, પણ ખરું છે પુત્ર તરફ પિતાની ફરજ નથી એમ નથી, પણ પાપારંભ અને કષ્ટ સહન કરી, વારસો આપવાને કોઈ પિતા બંધાયેલો નથી એવી જ રીતે આબરૂ અનિશ્ચિત છે અને શેઠાઈ ચાલી જતાં વાર લાગતી નથી આવી રીતે આ ભવમાં તો નકામી મજૂરી જ થાય છે અને પરભવમાં પાપના ભારથી ભારે થયેલો જીવ નરકગતિમાં અને નિગોદમાં અનંતકાળ પર્યંત રખડે છે વળી, કદાચ તકરારનો ખાતર આ ભવમાં જરા જરા સુખ છે એમ માનો, તોપણ તે કેટલું ? મનુષ્યઆયુષ્ય મધ્યમ રીતે આ જમાનામાં પચોતેર વરસનું ગણાય અને તેમાં પણ મરકી વગેરેના કોપથી અથવા બીજા વ્યાધિ કે અકસ્માતથી વચ્ચે ટપકી જતાં વાર લાગે તેમ નથી, ત્યારે, અરે જીવ ! તું શા વાસ્તે નકામો ખેંચાઈ જઈ બધું બગાડે છે ? કેટલીક વાર ખોટી આશામાં તણાયેલો અને કેટલીક વાર ફરજના ખોટા ખ્યાલથી દોરાયેલો આ જીવ મુગ્ધપણાને લીધે સારા આશયવી પણ, અનેક ખોટાં કામોની શ્રેણી કરી નાખે છે, પણ તે યોગ્ય વિચાર કરતો નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે થવા પામે છે પોતાની ખરી સ્થિતિ અને ફરજ શી છે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે વિચાર પણ યોગ્ય અંકુશ નીચે અને રીતસર કરવાની જરૂર છે કેટલીક વાર પોતાનામાં હોય તે કરતાં વિચાર કરવાની વધારે યોગ્યતા માનવામાં આવે છે દાખલા તરીકે પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, લોકધર્મ અને આત્મધર્મના સંઘટ્ટમાં કયો ધર્મ પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ ગણાય ?—એવા અગત્યના સવાલોમાં પોતાના એકતરફી વિચારોથી દોરાવું નહિ, પણ વધારે માન આપવા લાયક વિવેચક શક્તિવાળા માણસોના વિચારો સમજવા યત્ન કરવો ગમે તેમ કરી આત્મહિત કરવાનું દૃષ્ટિબિંદુ ચૂકવું નહિ (૨૨, ૧૪૬)

પરદેશી પંથીનો પ્રેમ, હિત વિચારણા

किमु मुह्यसि गत्वरैः पृथक् कृपणैर्गृहवपुः परिग्रहैः ?।
विमृशस्व हितोपयोगिनोऽवसरेऽस्मिन् परलोकपान्थ रे ! ॥ २३ ॥ (गीति)

વગેરે અનેક ધાધલો કરી મૂકે છે એક માખી કે મચ્છર બેને ત્યા તો તેનો જીવ નીકળી જાય છે અને તપસ્યા પણ કરતો નથી એક ઉપવાસ કરે તો જાણે બીજા ઉપર પાડ કરી નાખે છે અને તેમા આગલે દિવસે સાજે અને બીજે દિવસે સવાર મા એટલી ધમાધમ કરે છે કે તેનો ઉપવાસ કરવાથી ભોગ બમણો થાય છે આવી રીતે નાની-મોટી દરેક બાબતમા આ જીવ આગ્રહભરેલી રીતે કષ્ટથી દૂર રહેવા યત્ન કરે છે, પરતુ પોતાનુ વર્તન, વ્યવહાર, આચરણ એવુ રાખે છે કે જે દુખોથી અત્ર બીવે છે, તેવા જ દુખો તેનાથી લાખોગણા જોરમા સહન કરવા પડે અત્ર પુણ્યધન ખાઈ જાય છે અને પછી તેને દુખ ને દુખ જ ભોગવવાનો વારો આવે છે ગુરુમહારાજ કહે છે કે "અરે મૂર્ખ ! તારી બુદ્ધિને માટે અમારે તે શુ કહેવું ? તુ ગૃહસ્થ હો કે યતિ હો, પણ તારે એક મુદ્દો અવશ્ય સાચવવો જોઈએ, અને તે એ છે કે મનુષ્યભવને પરિણામે સરવૈયામા તોટો આવે નહિ જે પુજી લઈને આવ્યો હો, તેમા કાઈ પણ વધારો થવો જોઈએ" જો ગુરુમહારાજના એ ઉપદેશ પર ધ્યાન આપીશ, તો તો તને અમોઘ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે, તેથી વિચાર કરીને નરકનિગોદના દુખ સહન કરવા પડે તેવો વખત આવતો અટકાવ, પછી તે ગતિમા જતી વખત તુ રાડો પાડીશ કે રોઈશ, તોપણ તારુ કોઈ સાભળશે નહિ

આ શ્લોકમા એક બીજો ભાવ હોય એમ પણ સ્ફુરે છે સાધુધર્મ વહન કરવામા પરીષહ સહન કરવા પડે છે, એ ખરુ છે અને તેની બીકથી જ બહુ પ્રાકૃત પ્રાણીઓ તે ધર્મ અગીકાર કરી શકતા નથી અને તેનાથી ડર્યા કરે છે, પરતુ તેને બદલે થાય છે એમ કે જે કષ્ટોની બીકથી ડર્યા કરે છે, તે જ કષ્ટો વ્યવહારમા સહન કરે છે ઠડી વગેરે પરીષહના રૂપમા સહન કરતો નથી, પરતુ પરતત્રતાથી સર્વ સહન કરે છે એ લગભગ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે આના પરિણામે બને ભવ બગડે છે અત્ર કષ્ટ વેઠે છે અને પરભવમા પાછો દુર્ગતિમા પડે છે આવા પ્રકારની તારી પૃથક્કરણ કરવાની બુદ્ધિને રગ છે ! (૭૫, ૧૪૯)

ઉપસહાર—પાપનો ડર

क्वचित्कषायैः क्वचन प्रमादैः, कदाग्रहैः क्वापि च * मत्सराद्यैः ।
आत्मानमात्मन् ! कलुषीकरोषि, बिभेषि धिङ् नो नरकादधर्मा ॥ २६ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્ ! કોઈ વખત કષાય કરીને અને કોઈ વખત પ્રમાદ કરીને, કોઈ વખત કદાગ્રહ કરીને અને કોઈ વખત મત્સર વગેરે કરીને, આત્માને મલિન કરે છે અરે ! તને ધિક્કાર છે ! તુ એવો અધર્મી કે નરકથી પણ બીતો નથી ?" (૨૬)

વિવેચન—આ જીવ કોઈ વાર ક્રોધ કરે છે, કોઈ વાર અહકાર કરે છે, કોઈ વાર કપટ કરે છે, કોઈ વાર પૈસાની ઝખના કર્યા કરે છે, કોઈ વખત ખોટો અભિનિવેશ કરે છે, કોઈ

* समत्सराद्यैः इति वा पाठ

વખત વ્રત-નિયમ ન લેતા અવિરતિપણામા આનદ માને છે, કોઈ વખત મનમા અશુભ વિચારો શ્રેણીબદ્ધ કર્યા કરે છે, કોઈ વખત પોતાના કુળ, બળ, વિદ્યા, ધન વગેરેનો મદ કરે છે, કોઈ વખત સ્ત્રીમા આસક્ત થઈ પડ્યો રહે છે, કોઈ વખત સારા સારા પદાર્થો ખાવા માટે અનેક આરભ કરે છે, કોઈ વખત પરસ્ત્રીઓના રૂપ જોઈ આનદ પામે છે, કોઈ વખત રાજકથા કરે છે, કોઈ વખત દેશમા ચાલતી લડાઈની વાતો કરે છે, કોઈ વખત સ્ત્રીઓની કથા કરે છે, કોઈ વખત ખાટલામા પડ્યો પડ્યો કલાકના કલાક સુધી ઊઘ્યા કરે છે, કોઈ વખત કદાગ્રહમા પડી જઈ મમત્વ બાધે છે, કોઈ વખત મમતને લીધે સઘનુ કે જ્ઞાતિનું ગમે તેટલુ બગડતુ હોય તેની દરકાર કે વિચારણા કર્યા વગર પોતાનુ ધાર્યું કરે છે, કોઈ વખત મસર કરે છે, કોઈ વખત કલહ કરે છે, કોઈ વખત અસત્ય બોલે છે, કોઈ વખત નિદા કરે છે, કોઈ વખત ચોરી કરે છે, કોઈ વખત જીવહિસા કરે છે—આવા આવા અનેક પાપાચરણો કરી આ જીવ મલિન થાય છે, આત્માને મલિન કરે છે અને સસારમા રખડે છે આવા પાપથી આત્માની શુદ્ધતા ઉપર મેલ ચડતો જાય છે અને તે અનત સમારસમુદ્રમા ઊડા ખાતુ-ડોલતું વહાણ હાથ ન્હેતુ નથી અને પાણીના વમળ મા અટવાયા કરે છે હે આત્મન્! હે ચેતન! આ બાબત બહુ ધ્યાન રાખવા જેવી છે (૨૬, ૧૫૦)

*　　　　*　　　　*

એવી રીતે **વૈરાગ્યોપદેશદ્વાર** પૂર્ણ થયુ આ દ્વારની અગત્ય ઘણી છે, કારણ કે વૈરાગ્યનો વિષય એકદરે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે આ દ્વારનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી દરેક શ્લોકને મથાળે જે નામ લખ્યુ છે, તે નામો જ પૃથક્કરણરૂપ છે લગભગ દરેક શ્લોકમા જુદા જુદા વૈરાગ્યના વિષય પર વિચારો બતાવ્યા છે બધી વાતનો સાર એ છે કે આ **જીવને ભેદજ્ઞાન થવુ જોઈએ, આત્મિક વસ્તુ કઈ છે અને પૌદ્ગલિક વસ્તુ કઈ છે,** તેનો બરાબર ખ્યાલ હોવો જોઈએ, સ્વપરની વહેચણી થવી જોઈએ ચેતન શુદ્ધ છે, એબ વગરનુ ઝવેરાત છે, કોહીનૂર છે, પણ અનાદિ અભ્યાસથી પોતાની શુદ્ધિ ઉપર કર્મના પડ ફેરવી વાળ્યા છે, તેથી એની શુદ્ધતા દેખાતી નથી તેની શુદ્ધ સ્થિતિ સમજવા માટે હાલની સ્થિતિ એ અશુદ્ધ સ્થિતિ છે, એ બોધ સમજવુ જોઈએ, અને તે જ આ આખા અધિકારનો વિષય છે સસાર પર નિર્વેદ લાવવાની બહુ જરૂર છે, કારણ કે જે દુ ખ થાય છે તે મસારભ્રમણને લીધે થાય છે અને જો વિષયકષાય પર જય મેળવવામા આવે તો સસારભ્રમણ મટી જાય તેમ છે

સસાર પર નિર્વેદ આવવાના (વૈરાગ્ય થવાના) ત્રણ કારણો છે એક ઇચ્છિત વસ્તુનુ નહિ મળવું અને અનિચ્છિત વસ્તુનુ મળવુ, એને શાસ્ત્રકાર **દુ ખગર્ભિત વૈરાગ્ય** કહે છે બીજુ, આત્માનું ખોટી રીતે જ્ઞાન થવાથી વૈરાગ્ય થાય તેને **મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય** કહે છે અને ત્રીજુ, આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણી-સમજી-વિચારી સસાર પર ઉદાસીનતા

ખરેખરા રૂપમા લાવવી તેને (સદ્‌જ્ઞાનસગત) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહે છે વસ્તુ સ્વરૂપના ખરેખરા જ્ઞાન પછી થયેલ ત્રા ત પ્રકારના વૈરાગ્યથી ભવભ્રમણનું દુ ખ મટે છે અને મોક્ષસુખ મળે છે

વૈરાગ્યદ્વારને અગે મનુષ્યભવની દુર્લભતા ખાસ સમજવાની જરૂર છે આ ભવના જે જોગવાઈ મળી છે, તેની ફરી ફરીને જલદી મળી શક્તી નથી શાસ્ત્રાન્તર્ગત કેટલાક દષ્ટાતો તેઓ આ શ્લોકમા આપ્યા છે, તે મનન કરવા લાયક છે વાચનની કેટલીક હકીકત ચાખવાની હોય છે, કેટલીક ગળે ઉતારવાની હોય છે અને કેટલીક પચાવવાની હોય છે * આ વિષય પચાવવાનો છે મોમા નાખી, ચાવી, ગળે ઉતારી, પચાવવો, એટલે કે એને વાચી, સમજી, વિચારી, મનન કરી, વારવાર તેનુ પુનરાવર્તન કર્યા કરવુ મનુષ્યો **તાત્કાલિક સુખ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે, પણ લાબી નજરે જોતા નથી,** એ પણ એટની જ ઉપયોગી હકીકત છે આ બાબતમા વણિકબુદ્ધિ રાખવાની જરૂર છે

દરેક બાબત સબધ તેને યોગ્ય સ્થાને પૂરતુ વિવેચન કરવા યત્ન કર્યો છે સસારમા કોઈ કોઈનુ નથી, સ્વાર્થનો મેળો મળ્યો છે, માટે ગૃહસ્થાવાસને કે સસારને અગે પોતાની યોગ્ય ફરજ હોય તેટલો વખત તેને સારુ જે કરવુ ઘટે તે કરવુ બાકી ખરેખરુ કાર્ય તો શાત સ્થાને બેસી પોતાનુ ખરુ સ્વરૂપ શુ છે તે વિચારવું, એ છે પ્રવૃત્તિમા પડી રહેનારને ખરા સુખની વાનકી પણ મળતી નથી. એને મનુષ્યભવ એક ફેરા જેવો થાય છે, નકામો થાય છે અને છેવટે પસ્તાવો કરાવે છે આવી અનેક ઉપયોગી હકીકત શાસ્ત્રમા ભરલી છે, વિચારને માટે આટલુ ઘણુ છે બાકી સસારયાત્રા સફળ કરવાનુ પ્રબળ સાધન પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે અને ગુરુમહારાજના ફરમાન પ્રમાણે શોધી લેવા દરેકે યત્ન કરવો **આ મનુષ્યભવ સફળ કેવી રીતે થાય એ વિચારવુ** બહુ અગત્યનું છે

શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રસગ બહુ અનુકૂળ છે. પાશ્ચાત્ય સસ્કારોને લીધે કેળવણીમા પ્રવેશ, રાજ્ય તરફની ધર્મ સબધમા સગવડ, પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરવા માટે મુદ્રાયત્રથી થયેલી અનુકૂળતા, આખા ભારતવર્ષમા થયેલી જાગૃતિને લીધે સ્વધર્મમર્યાદા પુનઃસ્થાપન કરવા માટે સસ્કારવાળાઓની અભિરુચિ અને બીજા અનેક સાધનોને લઈને છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓ કરતા અત્યારનો સમય અનુકૂળ કહી શકાય તેની સાથે જ પાશ્ચાત્ય દઢ સસ્કારોને લીધે ધર્મક્રિયાઓ તરફ પરાઙ્‌મુખપણુ અને યોગ્ય સસ્કારોને અભાવે ધર્મ તરફ પણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રાબલ્ય છે એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે, છતા સામટી રીતે વખતની પ્રતિકૂળતાના સબધમા ખાસ ફરિયાદ કરવાનું કારણ રહેતુ નથી આ અનુકૂળતાને લઈને, આ જીવને પોતાને થયેલી વધારાની ખાસ અનુકૂળતા ધ્યાનમા લેતા, વખતનો લાભ લેવો જરૂરનો છે એમ લાગે છે

---

* See Bacon's essay on Studies

વૈરાગ્યને લગતો આ આખો અધિકાર છે ઉપોદ્ઘાતમા આ વિષયની અગત્યના સબધમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવામા આવશે અત્ર વૈરાગ્યના કારણો શોધવા હોય, તો તેમા બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી આપણે સસારનો કોઈ પણ પ્રસગ લઈએ, તો તેમાથી ઉક્ત કારણ સહજ પ્રાપ્ત થશે, પ્રેમની અસ્થિરતા, પ્રેમીના મરણનો સભવ, વસ્તુનો નાશ યૌવનનું પ્રાગલ્ભ્ય, વૃદ્ધાવસ્થાની મદતા, પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો પલટન સ્વભાવ, એ સર્વ વૈરાગ્યને ખેચી લાવે છે, આકર્ષી લાવે છે, મન પર સજ્જડ છાપ ચોગાડે છે આ તો સામાન્ય વાત થઈ, પરતુ વ્યવહારનો કોઈ પણ પ્રસગ—સામાન્ય કે અસાધારણ—લેતા તેમાથી વૈરાગ્યનું કારણ મળી આવશે વાધો માત્ર પ્રસગને અનુકૂળ વિચાર કરવાનો છે એકના એક પુત્રના મરણપ્રસગે શોક કરવામા આવે, તો તે વિચાર કર્તવ્ય નથી, શાસ્ત્રોક્ત નથી, પ્રસગને અનુરૂપ નથી શુભ કે અશુભ વ્યવહારના કાર્યને અગે કઈક વિચારો આવે છે, પણ સાધ્ય અચોક્કસ હોવાથી વસ્તુત કર્તવ્યનુ ભાન કરાવનારા વિચારો આવતા નથી આ અધિકારના દરેક શ્લોક પર વિચાર કરી તેને પોતાના વ્યવહારમા પણ ઉપયોગી બનાવવામા આવે તો અત્ર વર્ણવેલી સ્થિતિને બદલે કાઈક નવીન પ્રકાશ, નૂતન સ્ફુરણા, અભિનવ અનુભવ થાય, પરતુ અવકાશના વખતમા માત્ર વાચવા ખાતર જ આ અધિકારાતર્ગત શ્લોકો વાચવામા આવે તો તેથી સ્વાત્માનુભવ કે આત્મદર્શન થવાનો બહુ સભવ તુરતમા તો રહેતો નથી

આત્માની અનત શક્તિ છે એ હવે નવુ જાણવાનું રહેતુ નથી એ શક્તિ પ્રકટ કરવા માટે આત્મદ્રવ્ય પર લાગેલા કર્મના સમૂહો દૂર કરવાની જરૂર છે એ ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે, શુદ્ધ આત્મદર્શન કરવાની રુચિ થવા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે, કારણ કે સસાર અને વૈરાગ્યને બનતુ નથી અને સસાર છે, ત્યા કર્મ છે અને કર્મ છે ત્યા ઓછીવધતી આત્મદર્શનવિમુખતા છે સસાર પરથી નિર્વેદ લાવવા માટે શુદ્ધ વિચારણા કરવાની અને પોતાના દરેક કાર્ય પર નિરીક્ષા કરવાની જરૂરિયાત તેથી સ્પષ્ટ થાય છે આ અધિકારનો પ્રત્યેક શ્લોક તે તરફ પ્રયાણ સૂચવે છે

इति सविवरणो वैराग्योपदेशनामा दशमोऽधिकार ॥

एकादशो धर्मशुद्धयुपदेशाधिकारः ॥

જ્યાં સુધી આ જીવને ધર્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યા સુધી વૈરાગ્યભાવ કે મનોનિગ્રહથી નાઈ પણ થઈ શક્તુ નથી, અથવા, બીજી રીતે જોઈએ તો, ધર્મશુદ્ધિ વગર એ બન્ને ભાવો પ્રાપ્ત થતા નથી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને ઓળખીને આદરવા એ આગળ વધવાનુ પ્રથમ પગથિયુ છે અને તે મેળવવા સારુ અત્ર પ્રથમ ધર્મશુદ્ધિ કેમ અને કેવી રીતે કરવી તેનો ઉપદેશ આપે છે

ધર્મશુદ્ધિનો ઉપદેશ

भवेद्भवापायविनाशनाय य.,* तमज्ञ ! धर्मं कलुषीकरोषि किम् ?।
प्रमादमानोपधिमत्सरादिभिर्न मिश्रित ह्योषधमामयापहम् ॥ १ ॥ (वंशस्थविल)

"હે મૂર્ખ ! જે ધર્મ તારી સંસાર સબંધી વિડંબણાનો નાશ કરનાર છે, તેજ ધર્મને પ્રમાદ, માન, માયા, મત્સર વગેરેવડે શા માટે મલિન કરે છે ? (તારા મનમા ચોક્કસ સમજજે કે) મિશ્રિત ઔષધ વ્યાધિનો નાશ કરી શકતુ નથી " (૧)

વિવેચન—"ધર્મ" શબ્દ અનેક અર્થમા વપરાય છે ધર્મ એટલે પોતાની ફરજ, જેમ કે માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ વગેરે, "ધર્મ" એટલે **વસ્તુભાવ** **वत्थुसहावो धम्मो** ઓકિસજનનો ધર્મ એ છે કે હાઈડ્રોજન સાથે મળે ત્યારે પાણી થાય, ધર્મ એટલે પુણ્ય, એ અર્થમા પ્રાકૃત ભાષામા તે શબ્દ વપરાય છે શાસ્ત્રકાર એ શબ્દને ઘણી વાર નીચેના અર્થમા વાપરે છે **વીતરાગપ્રણીત વચનાનુસાર મન, વચન, કાયાનો શુદ્ધ વ્યાપાર** એ શબ્દના અર્થ કરતા એના ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાની અગત્ય વધારે છે શબ્દાર્થ તો '**धारयतीति धर्म**' (નરકાદિ અધોગતિમા) પડતા જીવને ઊંચે સ્થાનકે ધારણ કરે તે ધર્મ

* આ य શબ્દ એક જ પ્રતમા છે તેની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો પ્રથમ ચરણમા અગ્યાર અક્ષર થાય છે વાસ્તવિક રીતે તો य ને બદલે यम् જોઈએ પણ કોઈ જગ્યાએ તેમ નથી તેથી મૂળમા અશુદ્ધ જણાતો જ પાઠ રહેવા દીધો છે આ સબંધમા પં આણંદસાગરજી જણાવે છે કે यद् શબ્દથી ઉદ્દેશ કરીને तद् શબ્દથી નિર્દેશ કર્યો છે, તેમ જ પ્રથમમા ધર્મનુ સ્વરૂપ અને પછી તેનુ કલુષીકરણ જણાવ્યુ છે, માટે અહીં य બરાબર છે

दुर्गतिप्रपतज्जन्तुधारणाद्धर्म उच्यते ।
धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद्धर્મ इति स्मृतः ॥

ધારણ શા માટે કરે એ વિચાર કરવાથી સમજાઈ જાય તેવું છે ભારે વસ્તુ પાણીમા નીચે બેસે છે અને શુદ્ધ વર્તન રાખનાર કર્મથી ભારે થતો નથી, તેથી એને કર્મબધ ઓછો થવાથી તે પરિણામે ઉપર તરી આવે છે, એટલે ઊંચે-અનુક્રમે શિવપુરમા-જાય છે શુદ્ધ આત્મધર્મ પ્રકટ કરવો, એ સાધ્ય ધર્મ છે દરેક પ્રયાસ, દરેક ક્રિયા, દરેક વર્તનનું સાધ્ય અનત ગુણ પ્રકટ કરી અક્ષય મુખ પ્રાપ્ત કરવુ એ જ છે આ સાધ્ય ધર્મને ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે એના સાધન સામાયિક, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, દેશસેવા, જનસમૂહ સેવા, પ્રાણીસેવા વગેરે અનેક પ્રકારના છે કયો સાધનધર્મ કયા જીવને ઉપયોગી થઈ પડશે એ શોધી કાઢવુ, પ્રત્યેક પ્રાણીનુ કામ છે કેટલીક વાર સાધનધર્મને સાધ્યધર્મ સમજવાની મોટી ભૂલ થઈ જાય છે, તેની સામે બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે સામાન્ય **દૃષ્ટિમા તે ગમે તેટલુ ઉપયોગી સાધન હોય, તોપણુ જો તે પોતાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે, તો તેને તજી દેવામા અડચણ નથી,** પરતુ સાધ્ય ધર્મને કદી પણ નુકસાન પહોચવા ન દેવુ એ લક્ષ્ય અનુસાર દરેક ક્રિયા કે વર્તન આદરવા

એ ધર્મપ્રાપ્તિની એટલી બધી જરૂર છે કે તેનુ વર્ણન કરી શકાય નહિ જે જે પ્રાણી અથવા પ્રજા ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે ઇતિહાસના પાના પરથી અસ્ત થઈ જાય છે **રોમન** પ્રજાએ જ્યાર ધર્મનો ત્યાગ કર્યો ત્યાર તેણે રાજ્ય ખોયુ અને ધીમે ધીમે સર્વ ખોયું ચાલુ જમાનાની પાશ્ચાત્ય પ્રજામા ધાર્મિક સસ્કારો ઓછા થતા જાય છે તેને માટે તત્ત્વચિતકો બહુ ચિતાતુર રહે છે તેને લીધે આત્મહત્યા, અસતોષ, મહાપ્રવૃત્તિ થયા કર છે અને કમનસીબે હિદુસ્તાનની ધર્મપરાયણ પ્રજા જો આ વર્તણૂકનું અનુકરણ કરશે, તો પછી તેને જે મોટો વારસો મળ્યો છે, તે ખોઈ બેસશે અને ધીમે ધીમે ઇતિહાસના પૃષ્ઠ પરથી નાશ પામશે, પણ તેના વિચારશીલ પુરુષો આ ભૂલ હવે જોવા લાગ્યા છે અને તેથી પડતી થતી અટકવાનો સભવ કાઈક ઉત્પન્ન થયો છે નવયુગની પ્રજાએ વાત જરૂર લક્ષ્યમા રાખવા જેવી છે

આધુનિક સુધારા(civilization)મા અતિ વ્યવસાય, અતિ ખરચાળપણ, નવીન પદાર્થોનો વ્યામોહ, નતન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની કામના અને ધનની ગુલામગીરી પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે એમા સ્વાર્થત્યાગ, પરોપકારપરાયણ વૃત્તિ અને અશક્તનુ પાલન થતુ નથી, દોડાદોડમા જે આગળ નીકળે, તેનો જય થાય છે એમા ધર્મ શબ્દનો લોપ થાય છે, એટલે પછી પ્રેમ, સતોષ, સ્થિરતા, એ તો આવી શકતા જ નથી એ સુધારાને નામે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થાઓ કે સમષ્ટિ-વ્યવહાર વધો, પણ એથી આત્મિક શાતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી, એથી વાસ્તવિક આનદ થવાનો નથી, એથી નિરાતે બેસી સ્વસ્વરૂપ વિચારણા થવાની નથી આર્ય પ્રજાને ધર્મ એ જ સર્વસ્વ છે અને તેથી નવીન યુગની પ્રવૃત્તિમા

પડવાની સાથે ધર્મતત્ત્વ શુ છે તે વિચારવાનો અવકાશ રહે તો કાંઈ પણ મૃદુતા રહેશે, નહિ તો ધનના વિચારમા, રાજ્યદ્વારી ખટપટમા અને નિર્હ્યેય વગરના વાદવિવાદમા જીવન પૂર્ણ થઈ જશે ધર્મશુદ્ધિનો આ કાળમા બહુ જ જરૂર છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે

અત્ર શરૂઆત કરતા કર્તાશ્રી કહે છે કે શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા, મૃત્યુનો મોટો ભય નાશ પામે છે આ જીવ પ્રમાદ, માન, માયા-કપટ વગેરે કરીને પોતાની જાતને અને પોતાથી મનાયેલા ધર્મને મલિન કરે છે શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા અને મૃત્યુનો ભય ઓછો થાય છે, નાશ પામે છે, પણ એ ધર્મ શુદ્ધ જોઈએ આ જીવ વિષયકષાયાદિ પૌદ્ગલિક બાબતોમા ફસાઈ જઈને ધર્મને મલિન કરે છે, એટલે ધર્મરૂપ મચામા દુ ખ ટાળવાની જે શક્તિ છે તે મદર પ્રાણીના મળ ધમા બગડી જાય છે, અટકી પડે છે ઔષધમા રોગોને હરવાની શક્તિ છે, પરતુ જ્યારે તે જ ઔષધમા વિરુદ્ધ દ્રવ્ય ભેળવ્યું હોય ત્યારે તે પોતાનો ગુણ મૂકી દે છે, તેવી જ રીતે ધર્મ તો ભવના દુ ખો ટાળી શકે છે, પણ પ્રમાદ વગેરે તેને ટાળી નાખે છે ધર્મ એ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, પણ તેમા અનેક પ્રકારનો ભેગ થઈ જાય છે ધર્મ એ શુદ્ધ જળ છે, પણ તેમા કચરો નાખવામા આવે છે ધર્મ એ ચદ્ર છે, પણ તેમા લાછન લાગતા જાય છે એ લાછનો કયા કયા છે તેના થોડા નામો અત્ર બતાવે છે (૧, ૧૫૧)

શુદ્ધ પુણ્યજળમા મલ, તેના નામો

શૈથિલ્યमात्सर्यकदाग्रहक्रुधोऽनुतापदम्भाविधिगौरवाणि च ।
प्रमादमानौ कुगुरुः कुसगतिः, श्लाघार्थिता वा सुकृते मला इमे ॥ २ ॥ (उपजाति)

" સુકૃત્યમા આટલા પદાર્થો મેલરૂપ છે શિથિલતા, મત્સર, કદાગ્રહ, ક્રોધ, અનુતાપ, દભ, અવિધિ, ગૌરવ, પ્રમાદ, માન, કુગુરુ, કુસગ, આત્મપ્રશસાશ્રવણની ઇચ્છાઓ—સર્વ પુણ્યરાશિમા મેલરૂપ છે " (૨)

વિવેચન—નીચે સ્પષ્ટ કરેલા પદાર્થો પુણ્ય કાચનની પર મેલ જેવા છે એ શુદ્ધ જળને ડાળી નાખનારા છે, ચદ્રમા કલક જેવા છે, માટે તેમને ઓળખી કાઢવા એ આખુ લિસ્ટ નથી, પણ આગેવાન ડાળનારા એમા આવી જાય છે ધર્મકૃત્ય, આવશ્યક ક્રિયા, ચૈત્યવદનાદિમા મદપણુ, તે **શૈથિલ્ય** પરના ગુણોને સહન ન કરવા, તે તરફ ઈર્ષ્યા કરવી, એ **માત્સર્ય** પોતાથી થયેલા અપકૃત્યને પણ વાજબી ઠરાવવા અને તેવા અભિપ્રાય અથવા તકરારને જાણી જોઈને મજબૂતાઈથી વળગી રહેવું એ **કદાગ્રહ** ગુસ્સે થવું એ **ક્રોધ** કોઈને દાન-માન આપ્યા પછી અથવા ટીપ ભરાવ્યા પછી અથવા તો કોઈ પણ ધર્મકાર્ય કર્યા પછી, તે કાર્યોને ભૂલરૂપ સમજવા તે **અનુતાપ** **માયા-કપટ** એટલે વચન અને વર્તનમા ભિનભાવ શાસ્ત્રમા બતાવેલી મર્યાદાપુર સર વર્તનને બદલે તેથી ઊલટુ કરવું એ **અવિધિ** મે આ મોટુ કામ કર્યું, તેથી હુ મોટો એવી

વિચારણા તે ગૌરવ, માન, પ્રમાદ સમકિત અને વ્રતાદિ રહિત ધર્માચાર્ય નામધારી તે કુગુરુ હલકા માણસની સોબત કરવી એ કુસંગતિ અને બીજા માણસો પોતાની પ્રશંસા કરે એ સાંભળવાની ઇચ્છા એ શ્લાઘાર્થિતા

આ સર્વ વસ્તુઓ સુકૃત્યમાં મલરૂપ છે, સંસારમાં રખડાવનારી છે જોકે આ લિસ્ટ પૂર્ણ નથી, તોપણ તેમાં અગત્યની વસ્તુઓ ઘણી આવી જાય છે હવે આમાંથી સુકૃત્યોમાં મળરૂપ કેટલાક મનોવિકાર વિષે અત્ર ખાસ વિવેચન કરી બતાવે છે (૨, ૧૫૨)

પરગુણપ્રશંસા

यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोज्झी ।
तेषामिमां सन्तनु यल्लभेथास्तां नेष्टदानाद्धि विनेष्टलाभ ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"જેવી રીતે તને તારા પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી છે, તેવી જ રીતે બીજાઓને પણ પોતાના ગુણની પ્રશંસા વહાલી હોય છે, તેથી મત્સર તજી દઈને તેઓના ગુણની પ્રશંસા સારી રીતે કરવા માંડ, જેથી તને પણ તે મળે (એટલે તારા ગુણોની પણ પ્રશંસા થાય) કારણ કે વહાલી વસ્તુ આપ્યા વગર વહાલી વસ્તુ મળતી નથી' (૩)

વિવેચન—ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે સ્વગુણપ્રશંસા એ મલરૂપ છે હવે અત્ર તે મેલરૂપ ન થાય અને મળે પણ ખરી, એવી યોજના બતાવે છે હે ભાઈ! જો તને તારા ગુણોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો, તુ પારકાના ગુણોની સ્તુતિ કર, કારણ કે મનુષ્યસ્વભાવ બધે એકસરખો છે દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે 'રાખપત અને રખાપત' અરસપરસ હોવાથી, જો તુ તારી પ્રિય વસ્તુ બીજાને આપીશ, તો તેઓ પોતાની પ્રિય વસ્તુ તને આપશે, દરેકને પોતાના ગુણની પ્રશંસા પ્રિય છે, એવું તુ તારા પોતાના દૃષ્ટાંતથી જાણી શકે છે, માટે તારે તારી પોતાની ઇષ્ટપ્રાપ્તિના લાભ માટે પરગુણસ્તવન કરવુ, એ ખાસ જરૂરનું છે

આ તો વ્યવહારની વાત કરી, પણ જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિથી પારકા ગુણની પ્રશંસા થાય છે, ત્યારે કરનારને બહુ આનંદ આવે છે **સદ્‌ગુણ એ એવુ શુદ્ધ કાંચન છે કે એની પ્રશંસા થાઓ કે ન થાઓ તોપણ એ ત્રણ કાળમાં સોનુ જ રહેવાનુ છે** એના પર ઓપ ચઢે તો દેખાવ સારો લાગે છે, પણ એની મૂળ કિંમત તો ઓપ વગર પણ ત્રણ કાળમાં એકસરખી જ રહે છે એવા પારકાના એક નાના સદ્‌ગુણને પણ મોટો માની એના સ્તુતિ, સ્તવન, પ્રશંસા કરવામાં આવે ત્યારે કરનાર આડકતરી રીતે ગુણ માટે માન, ગુણવાન થવાની ઇચ્છા અને પોતાનું ગુણીપણું બતાવે છે, એથી પારકા ગુણની પ્રશંસા કરવી, એ આડકતરી રીતે પોતાની જ પ્રશંસા કરવા જેવુ છે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે વાણિયાનો હિસાબ બતાવ્યો છે કે તમે આપશો તો તે તમને મળશે, પણ તેનો ખરેખરો

ભાવ અત્ર બતાવ્યો તે જ છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે સત લોકો પરગુણસ્તવન કરીને પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરે છે, એ તેમનુ ચરિત્ર આશ્ચર્યથી ભરપૂર છે વાતનો સાર એ છે કે પારકા ગુણ જોઈને ઈર્ષ્યા કરવાનુ તો સ્વપ્ન પણ લાવવું નહિ, પણ તેના તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમથી જ જોવું ગુણપ્રાપ્તિનો અને સ્વાત્મશુદ્ધ દશા પર આરોહણ કરવાનો એ મુખ્ય ઉપાય છે (૩, ૧૫૩)

પોતાના ગુણસ્તુતિ અને દોષનિન્દામા મન ન રાખવુ

जनेषु गृह्णत्सु गुणान् प्रमोदसे, ततो भवित्री गुणरिक्तता तव ।
गृह्णत्सु दोषान् परितप्यसे च चेद्×, भवन्तु दोषास्त्वयि सुस्थिरास्ततः* ॥ ४ ॥ (वंशस्थ)

"બીજા માણસો તારા ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે તુ હર્ષ પામીશ, તો તારામા ગુણની શૂન્યતા થશે અને લોકો તારા દોષો તને બતાવે ત્યારે ખેદ પામીશ, તો તે દોષો તારામા નિશ્ચળ-દૃઢ થશે" (૪)

વિવેચન—આપણામા કાવ્યચાતુર્ય, પ્રામાણિક વ્યવહાર, તપ, દાન, ઉપદેશ દેવાની અદ્ભુત શક્તિ કે એવો કોઈ પણ સદ્ગુણ કે સદ્વર્તન હોય, તેની આપણા સ્નેહી, સગા કે રાગીઓ પ્રશસા કરે, તે સાભળી આપણને આનદ થાય કે તરત મદ ચઢે છે, કેટલીક વાર આ બનાવ આડકતરી રીતે બને છે માયાથી કે દેખાવ કરવાની ટેવથી આ જીવ તે વખતે બોલે છે કે 'એમા કાઈ નહિ, એ તો મારી ફરજ હતી વગેરે' પણ એમા ઘણી વખત માયા હોય છે બીજા માણસો ગુણસ્તુતિ કરે એ સાભળવાની ઇચ્છા થાય, પોતાનુ વર્તન બીજાને જણાવવાની ઇચ્છા થાય અને બીજા તેના વખાણ કરે તે સાભળી આનદ થાય, ત્યા ગુણપ્રાપ્તિનો છેડો આવે છે જેને ગુણ ઉપર ગુણ **ખાતર જ પ્રેમ** હોય છે તે, લોકો શુ બોલે છે, શુ ધારે છે, એની દરકાર જ કરતા નથી, એનો વિચાર પણ કરતા નથી

એ જ નિયમ પ્રમાણે, જ્યારે પોતાના દોષ સાભળીને ખેદ થાય છે, ત્યારે પછી દોષ દૂર કરવાની વિચારણા કે કર્તવ્યનું ભાન રહેતુ નથી એને બીજા માણસો શુ કહે છે, તે તરફ તેનુ ધ્યાન રહે છે, તેથી ખેલ બગડે છે, અને તેને લીધે દોષો જામી જાય છે, દોષ પર નીલ વાય છે અને એને દોષ છોડવા એ પોતાની પ્રિય વસ્તુ છોડવા જેવુ થઈ પડે છે, અથવા ઘણી વાર દોષને દોષ તરીકે ઓળખી શકાતો જ નથી અને દોષ છુપાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, કારણ કે અમુક વિચાર, ઉચ્ચાર કે આચાર તરફ એનુ ધ્યાન રહેતુ નથી, પણ લોકો તેને માટે શુ ધારે છે કે બોલે છે, તે તરફ ધ્યાન રહે છે લોકોનુ ધારવુ બરાબર ન હોય તો આ જીવ છેતરાય છે લોકોમા આતર હેતુનો વિચાર કરી મત બાધનારા અલ્પ હોવાથી ધારણામા ભૂલ કરનારા વિશેષ હોય છે, અને તેથી લોકપ્રશસા કે જનરુચિ

---

* चेद् स्थाने रे इति वा पाठ । × स्तव इति वा पाठ ।

પર આધાર રાખનારા બહુધા છેતરાય છે હવે ગુણદોષને અંગે કર્તવ્ય શું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ (૪, ૧૫૪)

શત્રુગુણપ્રશંસા

प्रमोदसे स्वस्य यथान्यनिर्मितैः, स्तवैस्तथा चेत्प्रतिपन्थिनामपि ।
विगर्हणैः स्वस्य यथापतप्यसे, तथा रिपूणामपि चेत्ततोऽसि वित् ॥ ५ ॥ (वंशस्थ)

"બીજા માણસોએ કરેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે, તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને પણ તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે, ત્યારે તું ખરેખરો જાણકાર છે એમ સમજવું" (૫)

વિવેચન—પોતાના કે પારકાના ગુણોની સ્તુતિ સાંભળી ગુણ ઉપર પ્રમોદ થાય અને પોતાના કે પારકાના દોષોની નિંદા સાંભળી દોષ ઉપર તિરસ્કાર થાય, એવું વલણ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે એમાં **પોતાની કે પારકાની** સ્તુતિ ગણવાની જ નથી અને પ્રમોદ થાય છે તે ગુણનો થાય છે, ગુણ ઉપર થાય છે, ગુણ પ્રત્યે થાય છે એમાં ગુણવાન કોણ છે, એ જ જોવાનું છે ગુણવાન માણસ ભલે શત્રુ હોય, હાડવૈરી હોય, પણ તેના સદ્‌ગુણ માટે તેના તરફ આકર્ષણ થાય છે ટૂંકામાં, **ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ થાય** છે આવી સ્થિતિ જરા અવલોકન કરી વિચાર કરવાની ટેવ પાડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એવી જ રીતે જેમ પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને પણ ખેદ થાય, ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સિદ્ધ થયું સમજવું સમજણ, જ્ઞાન, વિદ્વત્તા એ સર્વનો સમાવેશ આ નાની વાતમાં થાય છે ગુણ તરફ ગુણ ખાતર જ પ્રેમ રાખવો એ ઉપદેશ છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે પારકાના નાના સદ્‌ગુણને પણ જે મોટો પર્વત જેવો કરી તેને માન આપે છે, તે સંત જાણવો પણ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તો આગળ વધી જણાવે છે કે જે **પ્રાણી ગુણને ગુણ ખાતર માન આપે તે જ જાણકાર છે**, શાસ્ત્ર વાંચ્યા હોય તેનું ફળ એ જ છે અને તેવી જ રીતે દોષ ઉપર દોષ ખાતર જ અપ્રીતિ રાખે તે જ ખરો જ્ઞાની છે આવી રીતના વર્તનનું ફળ શત્રુમિત્ર પર સમભાવમાં આવે છે એવી રીતના વર્તનથી મનને જે ટેકો અને શાંતિ મળે છે તે અનિર્વચનીય છે, અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, તે અનુભવગમ્ય જ છે ઉપાધ્યાયજી કહી ગયા છે કે "રાગ ધરીજે જીહાં ગુણ લહીએ" જે જગ્યાએ ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો, એમાં ગુણવાન કોણ છે તે જોવાનું જ નથી, **જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો** (૫, ૧૫૫)

પરગુણપ્રશંસા

स्तवैर्यथा स्वस्य विगर्हणैश्च, प्रमोदतापौ भजसे तथा चेत् ।
इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासता वासि ततोऽर्थवेदी ॥ ६ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"જેવી રીતે પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાથી અનુક્રમે આનંદ અને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે પરની પ્રશંસા અને નિંદાથી આનંદ અને ખેદ થતો હોય, અથવા તે ચારે ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતો હોય, તો તું ખરો અર્થનો જાણકાર છે" (૬)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તે જ અત્ર કહ્યું છે પારકો માણસ ગમે તે હોય, ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર ગુણવાન હોવાથી પ્રમોદ જ થાય ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યનું જાણકારપણું પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું અથવા તો તે ચારે વસ્તુ સ્વગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિંદા, પરગુણપ્રશંસા, પરદોષનિંદા—એના ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ આવી જાય, તો તે પણ વધારે સારું છે, એટલે એ તરફ ધ્યાન આપવાનું વલણ જ ન થાય, ફક્ત પોતે પોતાને યોગ્ય રસ્તે કામ ચલાવ્યા કરે, એવી ઉદાસીન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે ઠીક છે પણ કેટલીક વાર **ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી** દાખલ થઈ જાય છે, **તેનાથી ચેતવાની** જરૂર છે અત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ કહી છે તે જાણીજોઈને અજ્ઞ રહેવું એમ નથી, પણ તે જાણવા તરફ સ્વાભાવિક વલણ જ ન રાખવું એ છે આખા શ્લોકને ઉપરના શ્લોકની નોટ બરાબર લાગુ પડે છે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે—

> માન અપમાન ચિત્ત સમગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે,
> વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે.
> શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ.

આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે (૬, ૧૫૬)

ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા નુકસાનકારક છે

> भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न वह्व्यापि हितं परत्र च ।
> तदिच्छुरीर्ष्यादिभिरायतिं ततो, मुधाभिमानग्रहिलो निहंसि किम् ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"લોક વખાણ કરે તેથી કોઈ ગુણી થતો નથી, વળી, બહુ ખ્યાતિથી પણ આવતા ભવમાં (પરલોકમાં) હિત થવાનું નથી, તારે જો આવતા ભવમાં તારું સારું કરવાની ઇચ્છા છે, તો નકામો અભિમાનને વશ થઈને, ઈર્ષ્યા વગેરે કરી, આવતો ભવ શા માટે બગાડે છે ?" (૭)

વિવેચન—દેવચંદ નામનો માણસ અથવા બીજા સો-બસો હીરાચંદની સ્તુતિ કરે, તેથી હીરાચંદમાં કાંઈ ગુણ આવી જવાના નથી તેનામાં હીર હશે તો રહેશે, અને કદાચ સ્તુતિથી તો ઊલટું નુકસાન થવાનું હશે તો થશે વળી, અત્ર ગમે તેટલા વખાણ થાય, ભાટચારણો આકાશમાં ચઢાવી દે, તોપણ પરલોકમાં તેની અસર થતી નથી ત્યાં કાંઈ વખાણ પામેલા માટે પક્ષપાત નથી, તેમ જ તેઓ માટે કાંઈ જુદી જગ્યા નથી **સ્તુતિને પાત્ર થવાની જરૂર છે**

અત્ર એક ઘણી અગત્યની બાબત પર ધ્યાન ખેચવાની જરૂર લાગે છે આપણે આપણું વર્તન ગુણને અનુસરીને રાખવુ ઇરાદાપૂર્વક આપણા વખાણ થાય, તેવી રીતે દુનિયાને બતાવવા ખાતર વર્તન કરવુ નહીં, છતા વખાણને પાત્ર આત્માને બનાવવામા અડચણ નથી, બલકે તેવા જ થવાની જરૂર છે લોકો સ્તુતિ કરે તેમા ગુણહાનિ થતી નથી, પરતુ જેની સ્તુતિ થાય છે તેણે તે કરાવવાના હેતુથી કાંઈ પણ વર્તન કરવુ જોઈએ નહિ અને વિદ્યમાન ગુણની પણ સ્તુતિ સાંભળીને તેના પર મન આપવુ જોઈએ નહીં

અત્ર આ જીવમા દેખીતા વિરોધ છે તે બતાવે છે એક તો દરેકને આવતા ભવમા સારુ થાય તેવુ કરવાની ઇચ્છા અને બીજુ તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન. હે ભાઈ! જો તું આવતા ભવમા માનસિક કે શારીરિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો પછી આ ભવમા ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કરી, પારકામા ગુણ છતા નિદા, કે પોતામા દોષ છતા પ્રશસા કે ઇર્ષ્યાથી બીજાના ગુણોને પ્રકાશમા ન આવવા દેવા વગેરે વગેરે નિષિદ્ધ કાર્યો કરી શા માટે સુખ મળવાના ઉપાયોને કાપી નાખે છે? તારે તારા ગુણો બહાર પાડવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ વળી, યાદ રાખજે કે, ગુણ છે તે દાબડામા નાખેલી કસ્તૂરી છે જો કે કસ્તૂરી પોતે ઇચ્છા રાખતી નથી કે પોતાની સુગધ બધે પ્રસરે, પણ ગુણનો તેમ જ કસ્તૂરીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના મૂળ ધર્મથી જ આપોઆપ સર્વત્ર પ્રસરે વસ્તુ અવલોકન કરનાર તત્ત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે કે **પ્રશસા–આબરૂ–ની પછવાડે દોડનારને તે મળતી નથી, પણ તેને જે લાયક થાય તેને વરવાને હાથમા માળા લઈને તે આતુર ઊભી હોય છે અને ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ તે વરે છે, એવો આ જગતનો ક્રમ છે** (૭, ૧૫૭)

'શુદ્ધ" ધર્મ કરવાની જરૂર કરનારાઓની અલ્પતા

सृजन्ति क क न बहिर्मुखा जना, प्रमादमात्सर्यकुबोधविप्लुता ?।
दानादिधर्माणि मलीमसान्यमून्युपेक्ष्य शुद्ध सुकृत चराण्वपि ॥ ८ ॥ (वशस्थविल)

"પ્રમાદ, મત્સર અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા કેટલાએક સામાન્ય માણસો દાન વગેરે ધર્મો કરે છે પણ આ ધર્મો મલિન છે, તો તેઓની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ સુકૃત્ય લેશમાત્ર એક અણું જેટલુ પણ કર" (૮)

વિવેચન—મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાચ પ્રમાદ છે પરઋદ્ધિ કે ગૌરવ તરફ ઈર્ષ્યા એ મત્સર, અને દૃષ્ટિરાગ વગેરે મિથ્યાત્વ, એને લીધે જીવ દાન, શીલ, તપ વગેરે કરે છે મિથ્યાત્વથી માનતા માને છે, દૃષ્ટિરાગથી હજારો રૂપિયા ભોળી ભ્રમરના પગ આગળ સમર્પણ કરી દે છે, અજ્ઞાનથી લાઘણો કરી કાયક્લેશ કરે છે, અહકારથી નામના ખાતર લાખો રૂપિયાની સખાવત કરી દે છે અને વર્તમાનપત્રમા નામ આવવા ખાતર મોટી રકમ ફડમા ભરી આપે છે, પણ આવી રીતે કરેલ ધર્મકાર્ય કદ કિતા

છે, ચદ્રમા કલક તુચ્છ છે, સોનાના થાળીમા લોઢાની મેખ છે, અનાદરણીય છે, ઇષ્ટ ફળ રોકનાર છે, સસારમા રઝળાવનાર છે

જો તારે ખરેખરુ કામ કાઢવાની ઇચ્છા હોય તો એક જરા વખત પણ શુદ્ધ ધર્મ કર ઉપર કહેલા કોઈ પણ પૌદ્ગલિક ભાવો છોડી દે, નચારને કાપી નાખ પછી તું ખૂબી જોજે તને તે વખતે તારા મનમા જ એવો અપૂર્વ આનદ થશે કે આખી જિદગીમા તે એવો આનદ અનુભવ્યો નહીં હોય શુદ્ધ આત્મિક સ્થિતિમા રમણ કરવુ એ સ્વાભાવિક દશા છે અને એવી દશા એક વાર પ્રાપ્ત કર પછી શુ કરવુ એ તને આપોઆપ સૂઝી આવશે

આ શ્લોકનો ઊડો આશય વિચારવા યોગ્ય છે મોટા મોટા પુસ્તકો વાચવા યોગ્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે એકડા શીખવાની જરૂર છે, અને સુદર મદિર ચણવા માટે પાયા ખોદવા જેવુ કામ કરવાની પણ જરૂર છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની આવશ્યકતા છે એકડા ઘૂટ્યા વગર અને પાયા ખોદ્યા વગર સુદર પરિણામ બતાવનારા કાર્યો થતા નથી એ સ્પષ્ટ છે પણ સાથે યાદ રાખવુ કે નિરતર એકડા જ ઘૂટવાનું કામ કરવાનુ નથી, નિરતર પાયા ખોદવાનું કામ કરવાનુ નથી સાધ્ય દૃષ્ટિમા રાખીને જ આ બન્ને કાર્યો આદરણીય છે મલિન ધર્માચરણો પણ અભ્યાસ પાડવા માટે ઉપયોગી છે, કારણ કે એ એકડા ઘૂટવા જેવા કાર્યો છે અનાદિ અભ્યાસથી પ્રમાદ, માત્સર્ય, કષાય વગેરેનો ત્યાગ નકથી બનવો ઘણા માણસોને અશક્ય લાગે છે, પરતુ પુરુષાર્થ કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે ત્યાગ કરવો છે એવી ચીવટ મનમા હોય તોપણ બહુ ફેર પડે છે આ તદ્દન જુદી વાત છે અભ્યાસ પાડવા માટે એકડા ઘૂટવાની ખાસ જરૂર છે, પરતુ એકડામા ને એકડામા જ સુંદર સયોગવાળુ જીવન પૂર્ણ થાય, તે ઇષ્ટ નથી ઉપાધ્યાયજી તે જ મતલબનું કથન અધ્યાત્મસારના બીજા અધિકારના વીશમા શ્લોકમા કરે છે મલિન ધર્મકાર્યોથી લાભ નથી એમ નથી, પણ તે બહુ અલ્પ છે, મુમુક્ષુ જીવની સાધ્ય મેળવવાની અપેક્ષાએ તદ્દન લાભ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે આ સર્વ હકીકતનુ તાત્પર્ય એ જ નીકળે છે કે પ્રશસ્ત ધર્માચરણ કરવા આપણે એક સામાન્ય દાખલો લઈએ તો આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે એક પ્રાણીને દશ હજાર રૂપિયા ખરચવાની આપણે પ્રેરણા કરીએ તે જીવ વ્યવહારુ છે, કર્મના અગમ સિદ્ધાતને સમજતો નથી, દુનિયાનો કીડો છે, આથી તેને માનની ઇચ્છા છે આવા પ્રસગે તેને માન લઈને પણ દાન કરવામા હરકત નથી તેના દ્રવ્યનો આ રસ્તે વ્યય થતા થતા તે દાનધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા સમજશે અને પછી શુભ ધર્મોદાથી અતરગ શાતિ અને સતોષ કેવો થાય છે તે ધીમે ધીમે સમજશે અભ્યાસ પાડવા માટે પ્રથમ તેને માનની ઇચ્છાની તૃપ્તિ કરવી તે પણ ઇષ્ટ છે વિશેષ સમજુ પ્રાણી પ્રથમથી જ આ વાત સમજી શકે છે અને તેના કાર્યો કોઈ પણ ઐહિક મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા માટે હોતા નથી, પણ પરમ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ અધ્યવસાયથી ઉત્પન્ન થાય છે આ છેલ્લો માર્ગ

પરમ ઇષ્ટ છે, મહાકલ્યાણ આપનાર છે અને તે ગ્રહણ કરવાનો અથવા ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા અને ભાવના રાખવાનો અત્ર ઉપદેશ છે (૮, ૧૫૮)

પ્રશમા વર્ગના સુકૃત્યનુ વિશિષ્ટપણુ

आच्छादितानि सुकृतानि यथा दधन्ते, सौभाग्यमत्र न तथा प्रकटीकृतानि ।
व्रीडानताननसरोजसरोजनेत्रा-वक्ष स्थलानि कलितानि यथा दुकूलै ॥ ९ ॥ (वसंततिलका)

"આ દુનિયામા ગૂઢ પુણ્યકર્મો-સુકૃત્યો જેવી રીતે સૌભાગ્ય આપે છે, તેવી રીતે પ્રકટ કરેલા સુકૃત્યો આપતા નથી જેમ કે લજ્જાથી નમાવ્યુ છે મુખકમળ જેણે એવી કમળનયના સ્ત્રીના સ્તનમડળ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે જેટલી શોભા આપે છે તેટલી શોભા ઉઘાડા હોય ત્યારે આપતા નથી " (૯)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે દુનિયામા ખાનગી(ગુપ્ત) ધર્માદો કરનારા ખરેખરો લાભ બાધી જાય છે દુનિયા તેના ગુણ ગાઓ કે ન ગાઓ, તેની તેને દરકાર હોતી નથી, હોતી નથી કાચળી પહેરી ઉપર સાડી પહેરેલી હોય ત્યારે સ્ત્રીના હૃદયભાગની જે શોભા સામા માણસને લાગે છે, તેટલી ઉઘાડા સ્તન હોય છે ત્યારે લાગતી નથી આપણુ પોતાનુ શરીર પણ વસ્ત્રથી વીટાયલુ હોય છે ત્યારે જ શોભા આપે છે, તેવી જ રીતે સુકૃત્યો ઢાકેલા હોય છે ત્યા સુધી વધારે સૌભાગ્ય આપે છે

શુભ સુકૃત્યો કરતી વખતે કરનારને બહુ શાતિ આપે છે અને તેનુ સ્મરણ કરવાથી આત્મિક સતોષ આપે છે, એ ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે દરેક કાર્યની અમર આત્મિક સુરભિ કેવી થશે, તે વિચારવાની જરૂરિયાત આથી જણાઈ આવે છે માનકીર્તિથી કદાચ સ્થૂળ આનદ થોડો વખત લાગે પણ અપૂર્વ આત્મિક શાતિ, જે મેળવવાનો પ્રયાસ સર્વ મુમુક્ષુઓનો છે, તે તો શાત સ્થિતિમા શાત રહીને કરેલ ગુપ્ત કાર્યોથી જ થાય છે

ગમે તે કારણથી, પણ પ્રચલિત વ્યવહાર આથી તદ્દન ઊલટો થઈ ગયો છે, એમ સર્વથા નહિ તો સેકડે નવાણુ ટકામા જોવામા આવે છે એક માણસને એક લાખ રૂપિયા ખરચવાની ઇચ્છા થઈ તો ખર્ચ્યા પહેલા જ તેના ઢોલ-નગારા વગડાવવા પ્રયત્ન કરતો તે જોવામા આવે છે ખરચ કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો કબજો છોડતો નથી, વ્યાજ વાપરવા ઇચ્છા બતાવે છે, ન્યૂસપેપરમા મોટા મોટા રિપોર્ટો મોકલે છે અથવા મોકલાવે છે અને એક વાર ખર્ચેલા પૈસાનો ચાર પાચ વખત જુદી જુદી રીતે લાભ લે છે! આવી રીતે ઘણુંખરુ અપ્રામાણિકપણે પેદા કરે છે અને અભિમાનથી ખર્ચે છે આ એક ધન ખરચવાની હકીકત થઈ, તેવી જ રીતે બીજા અનુષ્ઠાનો માટે પણ સમજી લેવુ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ અભિમાન કરવાનો છે, તે સીધી અને આડકતરી રીતે શુભ કૃત્યોમા પણ થઈ જાય છે અને તેનું કારણ વાસ્તવિક તત્ત્વગવેષણા નહિ એ જ છે વિચાર કરતા જણાય છે કે વસ્તુસ્વરૂપ આથી ઊલટુ જ છે એક સુકૃત્ય કરવા પહેલા

અથવા કરતી વખતે તેને ખાનગી રાખવાથી બહુ જાતના લાભ થાય છે અભિમાન ન થઈ જાય તે બહુ મોટો લાભ છે, કારણ કે અભિમાનથી સુકૃત્યનું ફળ અહીં જ રહી જાય છે લોકમા કીર્તિ બોલાય અથવા બહુ તો દેવગતિ મળે, પણ નિર્જરા થવી મુશ્કેલ છે એ ઉપરાત ગુપ્ત સુકૃત્ય કરતી વખત અપૂર્વ માનસિક આનદ થાય છે, આત્મસ્વરૂપમા રમણ થાય છે અને ફરજ બજાવવાનો શુદ્ધ ખ્યાલ આવે છે—એ સર્વ લાભો જુદા જ છે (૯, ૧૫૯)

સ્વગુણપ્રશસાથી લાભ જરા પણ નથી

स्तुतैः श्रुतैर्वाप्यपरैर्निरीक्षितैर्गुणस्तवात्मन् ! सुकृतैर्न कश्चन ।
फलन्ति नैव प्रकटीकृतैर्भुवो, द्रुमा हि मूलैर्निपतन्त्यपि त्वधः ॥ १० ॥ (वशस्थविल)

"તારા ગુણો અથવા સુકૃત્યોની બીજા સ્તુતિ કરે અથવા સાભળે અથવા તારા સારા કામો બીજા જુએ, તેથી હે ચેતન ! તને કાંઈ પણ લાભ નથી જેમ કે ઝાડના મૂળ ઉઘાડા કરી નાખ્યા હોય તો તેથી ઝાડ ફળતા નથી, પણ ઊલટા ઊખડી જઈને ભોય પર પડે છે (તેમ જ સારા કામો પણ ઉઘાડા પડવાથી ભોયે પડે છે)" (૧૦)

વિવેચન—એક માણસે પૃથ્વી પર સુદર ઝાડ વાવ્યુ અને તેના મીઠા ફળ થશે એમ તેને લાગ્યુ, તેથી તેનુ મૂળ કેવુ હશે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ આમ વિચારી બીજાને બતાવવા સારુ તથા પોતે જોવા સારુ મૂળ ફરતા જે માટી–કચરો વગેરે હતા તે દૂર કર્યા અને મૂળ બધાએ જોયુ પણ પરિણામ શુ આવ્યુ ? ફળ તો ન મળ્યુ, પરતુ ઝાડ પણ નાશ પામી ગયુ ! આવી જ રીતે સારા કામોનો યશ સારો બોલાશે, એમ ધારી આ જીવ સુકૃત્યરૂપ મૂળ બીજાને જોવા સારુ ઉખેડી તેની ફરતી અપ્રસિદ્ધતારૂપ માટી વગેરે હોય છે, તે દૂર કરે છે તેમ કરવાથી લોકે યશ તો બોલાય છે, પણ તેના ફળનો નાશ થાય છે અને સુકૃત્યના નાશથી તે પોતે પણ નાશ પામી જાય છે અત્ર યોજના આ પ્રમાણે છે—(૧) સુકૃત્યોની મૂળ સાથે યોજના, (૨) આત્માની વૃક્ષ સાથે, (૩) (સુકૃત્યોના) સ્તવન, શ્રવણ, નિરીક્ષણના (વૃક્ષના) પ્રકટીકરણ સાથે, (૪) (સુકૃત્યના) ગુણનો અભાવ, તેની વૃક્ષના ફળવાના અભાવ સાથે અને (૫) ધર્મનાશની વૃક્ષના અધ પાત સાથે યોજના કરવી

વિચારશો તો છે પણ તેમ જ પારકા માણસો આપણા ગુણ કે સારા કામની સ્તુતિ કરે તેમા લાભ શો છે ? તાત્ત્વિક વિચાર કરતા જણાય છે કે કીર્તિ કે માનની ઇચ્છા પણ અજ્ઞાનજન્ય છે, એમા કાંઈ દમ જેવું નથી, અને વિચક્ષણ માણસો કદી તેની ઇચ્છા કરતા નથી આગતુક રીત્યા તે મળી જાય તો ભલે મળે, પણ તેની ખાતર ચારિત્ર્યવાન પોતાનું વર્તન કરે, એ ચારિત્રને જ છાજતું નથી અને ઘણુખરુ દુનિયામા બને છે પણ એમ કે, જે એનો પછવાડે દોડે છે તેને એ વરતી નથી અને ઊલટો પછવાડે દોડવાનો ક્લેશ આપે

છે કીર્તિના લોભીને સુકૃત્યનો નાશ થાય છે અને ઘણી વાર ઊલટું અપમાન મળે છે આ સર્વ હકીકત અનુભવગમ્ય છે અને અવલોકન કરનાર તુરત પામી જાય તેવી છે (૧૦, ૧૬૦)

ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર, તેની ગતિ

तप क्रियावश्यकदानपूजनैः, शिवं न गन्ता गुणमत्सरी जनः ।
अपथ्यभोजी न निरामयो भवद्रसायनैरप्यतुलैर्यदातुरः ॥ ११ ॥ (वंशस्थविल)

"ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર પ્રાણી તપશ્ચર્યા, આવશ્યક ક્રિયા, દાન અને પૂજાથી મોક્ષે જતો નથી, જેમ કે માંદો માણસ જો અપથ્ય ભોજન કરતો હોય, તો પછી તે ગમે તેવાં રસાયણ ખાય તોપણ સાજો થતો નથી" (૧૧)

વિવેચન—જેવી રીતે પોતાના સુકૃત્યોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી, એ ધર્મશુદ્ધિમાં મળરૂપ છે, તેવી જ રીતે પારકાના સારા ગુણો તરફ ઈર્ષ્યા–અદેખાઈ કરવી, એ પણ મળરૂપ છે પારકો મત્સર કરનાર માણસ ગમે તેટલા ધર્મકૃત્યો કરે, છઠ્ઠ અઠ્ઠમ કરે, યોગ ઉપધાન વહે, પ્રતિક્રમણ, પચ્ચખ્ખાણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે કે પાંચ પ્રકારના દાન આપે, યા તો મહાઆડમ્બરથી અષ્ટ, સત્તર, એકવીશ કે એમ નો આઠ પ્રકારી પૂજાઓ રચાવે, પણ તે મોક્ષે જશે નહિ જેમ કોઈ માંદો માણસ કરી કરે નહિ અને ખાંડ, ખટાશ વર્જ્ય હોય છતાં છાની રીતે ખાય, પછી તેને તમે પંચામૃત–પર્પટી, વસંતમાલતી કે ગજવેલ ખવરાવો, તોપણ લાભ થશે નહિ, તેવી જ રીતે તપ, ક્રિયા, દાન વગેરે રસાયણ છે, તેની સાથે જ જો ગુણ તરફ મત્સરરૂપ અપથ્ય ભોજન લેવામાં આવે તો પછી શિવગમનરૂપ નીરોગીપણું આ જીવરૂપ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતું નથી એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત દાર્ષ્ટાંતિક યોજના સમજવી

ઘોર તપસ્યાના પરિણામે દેવલોકના સુખ મળે, એ શા કામનું? આવશ્યક ક્રિયા કરીને પાછું તે જ કૃત્ય તે ભાવે ફરી ફરી વાર કરવાના વમળમાં ફરવું પડે તે શા કામનું? દાન આપ્યા પછી પાછું દાન લેવાનો વારો આવે, તે શા કામનું? અલબત્ત, **या या क्रिया सा सा फलवती** એ સૂત્ર ખરેખરું છે, પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ મોક્ષે જનારની અને મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખનારની નજરમાં એ લાભ તદ્દન અલ્પ છે, તેથી નિષ્ફળ છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું ગણાય નહિ હે ચેતન! તું પરગુણઅસહિષ્ણુતા તજી દે અને તેમ કરી તારા કર્મરૂપ રોગોને દૂર કર (૧૧, ૧૬૧)

શુદ્ધ પુણ્ય અલ્પ હોય તોપણ સારું

मन्त्रप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनादल्पमपीह शुद्धम् ।
दानार्चनावश्यकपौषधादि, महाफलं पुण्यमितोऽन्यथाऽन्यत् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

મંત્ર, પ્રભા, રત્ન, રસાયણ વગેરેના દૃષ્ટાંતથી (જણાય છે કે) દાન, પૂજન, આવશ્યક,

પૌષધ વગેરે (ધર્મક્રિયા) બહુ થોડા હોય, તોપણ જો શુદ્ધ હોય, તો મહાફળ આપે છે અને બહુ હોય છતા અશુદ્ધ હોય તો મોક્ષરૂપ ફળ આપતા નથી (૧૨)

વિવેચન—શુદ્ધ મંત્રોચ્ચારથી અસલના વખતમા પુણ્યના પ્રબલપણાથી દેવ પ્રસન્ન થતા હતા, તે જરા હોય તોપણ બહુ કામ થતું હતું તેવી જ રીતે સૂર્ય-ચંદ્રની પ્રભા જરા પડે તોપણ આખી દુનિયામા પ્રકાશ કરે છે પાંચ રૂપિયાભાર લોઢુ અને તેટલા જ વજનના રત્ન (મણિ, મોતી, માણેક કે હીરા) હોય તો કિંમતમા લાખગણો ફેર પડી જાય છે રસાયણ-મારેલ પારો વગેરે-એક તલભારથી ઓછુ ખવરાવવામા આવે તોપણ, જો તે શુદ્ધ હોય તો, શરીરને બહુ ગુણ કરે છે એવી જ રીતે દાન, પૂજા, પૌષધ વગેરે અનુષ્ઠાનો માટે સમજવુ આપણા લોકો હમેશા સંખ્યા તરફ જુએ છે અને તેથી છેતરાય છે, પણ સમજુએ તેની શુદ્ધતા-સુંદરતા-તાત્ત્વિકતા તરફ જોવુ જોઈએ *Never look to the quantity of your actions but pay particular attention to the quality thereof*

આ વાક્યમા બહુ ખૂબી રહેલી છે આપણે કેટલું કર્યું તે જ જોનારા છીએ, પણ કેવુ કર્યું તે જોવાની ખાસ જરૂર છે આખા જીવનમા પ્રભુભક્તિમા એક વખત વીર્યોલ્લાસ થઈ જાય તોપણ ભવની ભાવઠ ભાગી જાય તેવી જ રીતે આવશ્યક ક્રિયામા વિચારણાને પરિણામે બરાબર પશ્ચાત્તાપ થાય, કે પૌષધમા અપૂર્વ ભાવશુદ્ધિ થઈ સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો આપણું કામ થઈ જાય અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે જ સર્વ શાસ્ત્રકારોનો પ્રયાસ છે

આથી ઊલટુ, જો શુદ્ધિની અપેક્ષા વગર બહુ બહુ ક્રિયાઓ કરવામા આવતી હોય, પણ શુદ્ધતા જરા પણ ન હોય અને ઊલટી અશુદ્ધતા દાખલ થતી હોય તો ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી, જે હેતુથી ક્રિયા કરવામા આવે છે, તે હેતુ જળવાતો નથી અને કદાચ અલ્પ લાભ થાય છે તો તે રૂપિયે એક બદામ જેટલો થાય છે આ આખા અધિકારનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે **થોડુ કર પણ બરાબર કર**, બહારની કિંમત કે દેખાવથી લોભાઈ જા નહિ (૧૨, ૧૬૦)

ઉક્ત અર્થ પર દષ્ટાંત

दीपो यथाल्पोऽपि तमांसि हन्ति, लवोऽपि रोगान् हरते सुधायाः ।
***तृण्या दहत्याशु कणोऽपि चाग्नेर्धर्मस्य लेशोऽप्यमलस्तथांहः ॥ १३ ॥** (उपजाति)

"એક **નાનો દીવો** પણ અંધકારને હણી નાખે છે, અમૃતનું **એક ટીપુ** પણ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે, અને અગ્નિની એક **ચિનગારી** પણ ખડના મોટા ઢગલાને બાળી મૂકે છે, તેવી જ રીતે જો ધર્મનો અંશ પણ નિર્મળ હોય તો તે પાપને હણી નાખે છે" (૧૩)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે અલ્પ દીવો પણ વિસ્તૃત જગ્યામાથી અંધકારને દૂર કરી નાખે છે, તેવી જ રીતે સર્વ બાબતમા સમજવુ આ સર્વ હકીકત એ જ બતાવે છે કે શુદ્ધિ

* तृणं इत्यपि पाठोऽन्यत्र दृश्यते ।

તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે હવે શુદ્ધિ સાથે ભાવની કેટલી જરૂરિયાત છે તે બતાવી અધિકાર સમાપ્ત કરે છે (૧૩, ૧૬૩)

ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયાથી કાયાકલેશ ઉપસંહાર

भावोपयोगशून्या , कुर्वन्नावश्यकी क्रिया सर्वा ।
देहक्लेशं लभसे, फलमाप्स्यसि नैव पुनरासाम् ॥ १४ ॥ (आर्या)

"ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરતા તને માત્ર કાયકલેશ (શરીરની મજૂરી) થશે, પણ તુ તેઓનુ ફળ મેળવી શકીશ નહિ જ" (૧૪)

વિવેચન—'ભાવ' એટલે ચિત્તનો ઉત્સાહ (વીર્યોલ્લાસ) અને 'ઉપયોગ' એટલે સાવધાનતા (જાગ્રતપણું), જેમ કે આવશ્યક ક્રિયામા સૂત્રાર્થ, સૂત્ર, અર્થ, વ્યજન, દીર્ઘ હસ્વોચ્ચાર વગેરે બાબતમા સાવધાનપણું ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયા કરવી એ માત્ર કાયકલેશ છે અને તેમા ફળ તદ્દન અલ્પ છે, કાઈ નથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલૂણો ધાન,
ભાવ રસાંગ મળ્યે થકે, ત્રુટે કર્મ નિદાન

ભાવ વગર દાન વગેરે ક્રિયા કરવી, એ મીઠા વગરના ભોજન જેવી છે તેવી જ રીતે સૂક્તમુક્તાવલીકાર પણ કહે છે કે—

મન વિણ મિલવો જ્યુ, ચારનો દતહીણે,
ગુરુ વિણ ભણવો જ્યુ, જીમનો જ્યુ અલૂણે
જસ વિણ બહુ જીવી, જીવતે જ્યુ ન સોહે,
તિમ ધરમ ન સોહે, ભાવના જો ન હોહે

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ભાવ વગરની ધર્મક્રિયા તદ્દન શુષ્ક છે, નકામી છે, જીર્ણ છે, અનનુકરણીય છે, અનિષ્ટ છે એ મન વગરના મેળા છે અને દાત વગરના ચાવણા છે

તેટલા માટે જ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ મહારાજા શ્રી કલ્યાણમદિર સ્તોત્રમા કહે છે કે "હે પ્રભુ! અનત સસારમા ભવભ્રમણ કરતા મને તારુ દર્શન એક વાર પણ થયું હોય, એમ લાગતું નથી, કારણ કે થયુ હોત તો પછી મારી આ સ્થિતિ હોય નહિ" મતલબ એ છે કે વાસ્તવિક દર્શન થયુ નથી, કારણ કે કદાચ પ્રભુના દર્શન થયા હશે, પ્રભુની પૂજા કરી હશે કે દેશના સાભળી હશે, પણ ચિત્ત વગરનુ કર્યું હશે यस्मात् क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः જે કારણ માટે ભાવ વગરની ક્રિયા ફળ આપતી નથી, તેથી પ્રભુનુ વાસ્તવિક દર્શન થયુ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

ભાવની સાથે સાવધાનપણું—જાગ્રત વિવેકની પણ તેટલી જ જરૂર છે એકલી ભક્તિ

ફળતી હોય, તો રાત્રિએ ઊઠીને શ્રી નમિનાથજીને વંદન કરવા જનાર પાલકની શુષ્ક ભક્તિમાં કચાશ નહોતી, પણ ત્યાં ભાવ તથા ઉપયોગ નહોતા વીરા શાળવીએ અઢાર હજાર સાધુને વાંદ્યા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વાંદ્યા જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને મહાલાભ થયો, સાતમી નારકીને યોગ્ય આયુષ્યના દળિયા મેળવ્યા હતા, તે શુદ્ધ થઈ ત્રીજી નારકીને યોગ્ય થઈ ગયા, એ અને બીજા લાભ પણ થયા, ત્યારે વીરા શાળવી બિચારો માત્ર કાયક્લેશ પામ્યો એકસાથે એકસરખી ક્રિયા કરનારમાં આટલું અંતર પડી જાય છે, એનું કારણ ભાવ અને ઉપયોગની તીવ્રતા અને મંદતા જ છે

વ્યવહારમાં પણ એ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે એક મિત્ર મળે અને સામાન્ય રીતે મોં મલકાવ્યા સિવાય "આપ કેમ છો ?" એમ પૂછે, તેના કરતા ચિત્તના પ્રેમથી પૂછે, ત્યારે તેની મોઢાની આકૃતિ પણ મલકાય છે ચિત્તની પ્રેમ બતાવનાર તરફ નાનું બાળક પણ ખેંચાય છે અને શેઠના પ્રેમ વગર ગરીબ નોકર પણ બરાબર નોકરી કરતો નથી શ્રાવકના દીકરા છીએ એટલે શરમ ખાતર દેહરે જવું જોઈએ, તેમ ધારી દેહરે જવામાં કે પૂજા કરવામાં અને પ્રભુના ગુણ ઓળખી પ્રભુને શુદ્ધ રાગથી પૂજવામાં બહુ ફેર છે ભાવશુદ્ધિ અને તેની વૃદ્ધિ કરી, સમજણ રાખી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ક્રિયા કરવી અને બીજા સર્વ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો પણ તે જ રીતે કરવા એ વ્યાવહારિક મુખ્ય ઉપદેશ છે (૧૪, ૧૬૪)

* * *

એવી રીતે અગિયારમો ધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂર્ણ થયો એ આખા અધિકારમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત કહી છે એ વિષે કોઈ પણ બોલીએ તે પહેલા એક બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે "નાગિલાને તજનાર ભવદેવના ભાઈ ભવદત્તની પેઠે લજ્જાથી ધર્મ થાય છે, મેતાર્ય મુનિને હણનાર સોનીની પેઠે ભયથી ધર્મ થાય છે, ચંડરુદ્રાચાર્યના શિષ્યની પેઠે હાસ્યથી ધર્મ થાય છે, સ્થૂલિભદ્ર પર માત્સર્ય કરનાર સિંહગુફાનિવાસી સાધુના પેઠે માત્સર્યથી ધર્મ થાય છે, સુહસ્તિ મહારાજે પ્રતિબોધેલા દ્રમકની પેઠે લોભથી ધર્મ થાય છે, બાહુબલિની પેઠે હઠથી ધર્મ થાય છે, દશાર્ણભદ્ર, ગૌતમસ્વામી, સિદ્ધસેન દિવાકરની પેઠે અહંકારથી ધર્મ થાય છે, નમિ-વિનમિની પેઠે વિનયથી ધર્મ થાય છે, કાર્તિક શેઠની પેઠે દુઃખથી ધર્મ થાય છે, બ્રહ્મદત્ત ચક્રીની પેઠે શૃંગારથી ધર્મ થાય છે, આભીર તથા આર્યરક્ષિત આચાર્યની પેઠે કીર્તિથી ધર્મ થાય છે, ગૌતમસ્વામીએ પ્રતિબોધેલા ૧૫૦૩ તપાસોની પેઠે કૌતુકથી ધર્મ થાય છે, ઈલાપુત્રની પેઠે વિસ્મયથી ધર્મ થાય છે, અભયકુમાર તથા આર્દ્રકુમારની પેઠે વ્યવહારથી ધર્મ થાય છે, ભરત ચક્રી તથા ચંદ્રાવતંસની પેઠે ભાવથી ધર્મ થાય છે, કીર્તિધર, સુકોશલ વગેરેની પેઠે કુળાચારથી ધર્મ થાય છે, અને જંબૂસ્વામી, ધનગિરિ, વજ્રસ્વામી, પ્રસન્નચંદ્ર તથા ચિલાતી પુત્રની પેઠે વૈરાગ્યથી ધર્મ થાય છે

"**ક્ષમાને** વિષે ગજસુકુમાલ, કુરગડુ મુનિ, વીરપ્રભુ, પાર્શ્વપ્રભુ, સ્કંધ મુનિ વગેરેના દૃષ્ટાંતો જાણવા. **શીલ** વિષે સુદર્શન શેઠ, મલ્લિપ્રભુ, નેમનાથજી, સ્થૂલભદ્ર, સીતા, દ્રૌપદી, રાજીમતીના દૃષ્ટાન્ત જાણવા **પ્રભાવિકપણા** વિષે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, જીવદેવસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, જિનપ્રભસૂરિ, વિષ્ણુકુમાર, યશોદેવસૂરિ, આર્યખપુટાચાર્ય, બપ્પભટ્ટિસૂરિ, પાદલિપ્તસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ, માનદેવસૂરિ, માનતુંગસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ વગેરેના દૃષ્ટાંતો જાણવા વધારે શું કહેવું ? સર્વ પ્રકારથી કરેલો ધર્મ મહાલાભકારી છે "

આ મોટું વાક્ય ટાંકીને કહેવાનો આશય એ છે કે ધર્મ કાંઈ અમુક હેતુથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, ગમે તે હેતુને આશ્રયીને તે કરી શકાય છે અને તે તે પ્રસંગે તે ફળ આપે છે આખા અધિકારમાં એ જ હકીકત ગાડકતની રીતે જણાવી છે ધર્મથી કીર્તિ, વિદ્યા અને લક્ષ્મી મળે છે, તેમ જ ધર્મથી એકાંત શાંતિ મળે છે એવા ધર્મને કોઈ પણ કારણે ન કરવાનો કે ધર્મની કોઈ પણ બાહ્ય ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો ઉદ્દેશ અત્ર ગ્રંથકર્તાનો કે વિવેચનકર્તાનો નથી મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે તમે કરો તે વિચારીને કરો, અલ્પમાં કે અશુદ્ધમાં સંતોષ પામી જાઓ નહિ. આ જમાનાની ખૂબી–અથવા ખોડ–એ છે કે અસંતોષ રાખવો અને કોઈ પણ બાબત પૂરી કરવી નહીં વ્યવહારમાં પણ આરપાર નીકળનારા ઓછા મળશે, ત્યારે ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા જો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે, જો સર્વ સમજે છે કે રાજ્યવૈભવ કે સંતતિસુખ, શરીરસંપત્તિ કે સુલક્ષણી ભાર્યા, શાંત સ્થાન કે ફળદ્રુપ બાગબગીચા, માનસિક કે શારીરિક ઉપાધિરહિતપણું, જે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે તે, ધર્મને લીધે જ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તો પછી તે ધર્મને શુદ્ધ રીતે કરવો જોઈએ અત્ર જે ઉદ્દેશ છે તે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયાનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ રીતે કરવાનો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

આ અધિકારમાં મુખ્ય ત્રણ બાબત પર ધ્યાન ખેંચાય છે

૧ **ધર્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા**—શુદ્ધિ શબ્દથી જ સમજાય છે એ ધર્મશુદ્ધિ એવા પ્રકારની રાખવી જોઈએ કે તેમાં કોઈ જાતની મલિનતા આવે નહિ શુદ્ધ ધર્મરૂપ જલને ડોળનાર પ્રમાદ, મત્સર વગેરે (શ્લોક બીજો) પદાર્થોથી સાવચેત રહેવું જ્યારે જ્યારે એ મલિન પદાર્થો ધર્મરૂપ જળમાં દેખાય ત્યારે પાણી ગળી નાખવું અથવા ગમે તેમ કરી કચરો દૂર કરવો જો ધર્મજળ શુદ્ધ હશે તો તેના પાનથી રાગ વગેરે વ્યાધિઓ નાશ પામી જશે અને ચિર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે

૨ **સ્વગુણપ્રશંસા અને મત્સર**—ધર્મશુદ્ધિને ડોળનારા ઘણા પદાર્થો છે તેમાં આ બે દોષો બહુ આકરા છે એને લીધે જીવને પોતાની શુદ્ધિ રહેતી નથી પોતાના વખાણ કરાવવાના આકર્ષણમાં પરવશ બની જાય છે દરેકને પોતાની સ્તુતિ પ્રિય લાગે તે (શ્લોક ત્રીજો), પણ સ્તુતિ કરાવવા જેવું છે શું ? સારા કપડા પહેરવા કે શુદ્ધ વર્ત-

રાખવું એ તો ફરજ છે, ફરજને વખાણની જરૂર નથી અને જો વ્યવહાર શુદ્ધ ન હોય, છતાં શુદ્ધ છે એવા વખાણ કરાવવાની ઇચ્છા રહે તો તે દંભ છે, જે વર્જ્ય છે, માટે ગમે તે રીતે પોતાના વખાણની ઇચ્છા રાખવી એ અનુચિત છે તેવા જ રીતે પારકાના ધન, સુખ કે કીર્તિની ઈર્ષ્યા કરવી એ પણ વર્જ્ય છે કોઈ પણ કાર્ય પ્રશંસા મેળવવાના ઇરાદાથી કરવું નહિ જો આ જીવને વસ્તુસ્વભાવનો ભરોસો હોય તો સમજે કે શુભ કાર્યની અનુમોદના એની મેળે થાય છે જ, દુનિયા પાને તેના ઢોલ વગાડવા પડતા નથી ઝવેરાતમાં અવાજ નથી પણ તેજ છે, કસ્તૂરી કહેતી નથી કે મને સૂંઘો, ચંદન કહેતું નથી કે મને લો, પણ જરા વિચારવાની તસ્દી લેશો તો આ બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવું છે

૩ ભાવશુદ્ધિ અને ઉપયોગ—દરેક ધર્મકાર્યમાં ભાવ અને સાવધાનતાની જરૂર છે જે ક્રિયા, જપ, તપ, ધ્યાન કરવા તે શુદ્ધ ભાવથી અને ઉપયોગથી કરવા, ભાવ હોય છે તો અલ્પ ક્રિયા પણ બહુ ફળ આપે છે નિરાદરપણું, અવિવેક, અનુત્સાહીપણું વગેરેનો ત્યાગ કરો ધર્મરૂપ રાજાના દાન વગેરે અંગ છે અને તેઓમાં ભાવનારૂપી જીવ છે શાસ્ત્રકાર ઘણી વાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભાવ વગરના ક્રિયામાં બહુધા કાયક્લેશ થાય છે શ્રી રત્નમંદિર ગણિ ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે "ભાવ ધર્મનો દિલોજાન દોસ્તદાર છે, કર્મરૂપ કાષ્ઠોને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે, પુણ્ય અન્નમાં ઘી સમાન છે અને મોક્ષ લક્ષ્મીની કટિમેખલા છે"

એ ત્રણ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આ અધિકારમાં ખેંચી ધર્મશુદ્ધિ જેમ બને તેમ રાખવા ઉપદેશ કર્યો છે એમાં સ્વગુણપ્રશંસારૂપ ભીડા દુર્ગુણથી બચવા અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની સૂચના પ્રત્યેક સુજ્ઞને કરવી પડે છે વળી, લોકરંજન માટે ધર્મ કરવો નહિ પણ પોતાના ભાવથી આત્મનિર્મળતા માટે સમજીને સર્વ ધર્મકાર્યો કરવા અને તેમાં જે જે દોષ પ્રાપ્ત થતા જાય તે સમજીને તજવા આવતા અધિકારમાં આ ધર્મને સમજાવનાર ગુરુ સંબંધી વિવેચન કરશે

इति सविवरणो धर्मशुद्ध्युपदेशनामैकादशोऽधिकार' ॥

द्वादशः देवगुरुधर्मशुद्ध्यधिकारः ॥

અગિયારમા અધિકારમા ધર્મશુદ્ધિ કેવી રાખવી એ બતાવ્યુ આ ધર્મને બતાવનાર–ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તે ધર્મને પ્રરૂપનાર તીર્થંકર દેવ છે, તેની આજ્ઞા અને પુષ્ટાવલબનરૂપ ભાવના (ideal) મળવાથી જીવ તેના જેવો થવા યત્ન કરે છે અને થાય છે અત્યારે તીર્થંકર દેવે કહેલા ધર્મને દર્શાવનાર ગુરુ છે તે ગુરુ–નેતા કેવા પસદ કરવા જોઈએ એ બહુ વિચાર કરવા જેવુ છે અને સૂરિમહારાજે આ અધિકારના મોટા ભાગમા એ બાબત પર વિચાર કર્યો છે

ધર્મશુદ્ધિ ઉપર અગિયારમો અધિકાર છે ત્યા જે ધર્મશુદ્ધિ બતાવી છે, તે શુદ્ધ ધર્મને મલિનતા ન લાગવા દેવાની છે અને શુદ્ધ ધર્મને કયા કયા પ્રકારની મલિનતા લાગવાથી તે ખરાબ થાય છે, તે તરફ ધ્યાન ખેચ્યુ છે અત્ર તો પડ્દર્શનમાથી કયા શુદ્ધ દર્શનને સ્વીકારવું એ બતાવ્યુ છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષનો સભવ નથી બધી બાબતનો આધાર તેના પર પડતા પ્રકાશ પર રહે છે, અને પ્રકાશ પાડનાર કોણ છે, તે પર પણ મોટો આધાર છે પરભવ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, શુદ્ધિ વગેરે પર પ્રકાશ પાડનાર કેવા હોવા જોઈએ તે હવે આપણે વિચારીએ આ બાબતમા દૃષ્ટિરાગ બહુ ચાલે છે, તે નબળાઈ દૂર કરી નીચેની હકીકત પર ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા

तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं, हितार्थधर्मा* हि तदुक्तिसाध्याः ।
श्रयंस्तमेवत्यपरीक्ष्य मूढ ! धर्मप्रयासान् कुरुषे वृथैव ॥ १ ॥ (उपजाति)

"સર્વ તત્ત્વોમા ગુરુ મુખ્ય છે, આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેઓના કહેવાથી સાધી શકાય છે હે મૂર્ખ! તેઓની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તુ તેઓનો આશ્રય કરીશ તો તારા ધર્મ સબધી કરાતા પ્રયાનો (ધર્મના કામમા લેવામા આવતી મહેનત) નકામા થશે" (૧)

---

* हितार्थिधर्मा इति वा पाठ ।

વિવેચન—દેવ અને ધર્મને ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તેટલા માટે સર્વ તત્ત્વમા ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે સિદ્ધ મહારાજ વિશેષ ગુણી છે, છતા તેમની પહેલા અરિહંત મહારાજને નવકારમા પ્રથમ નમસ્કાર એથી જ કરવામા આવે છે અમુક કાર્ય કરવા જેવું છે કે નહિ, અમુક રસ્તે જવા જેવું છે કે નહિ વગેરે વગેરે કાર્યાકાર્ય, પેયાપેય, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક ગુરુમહારાજ બતાવે છે આથી સર્વ તત્ત્વમા ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે

હવે સર્વથી અગત્યનો પ્રશ્ન તેઓને કેવી રીતે શોધી કાઢવા તે છે જે અયોગ્ય માણસને ગુરુસ્થાન આપવામા આવ્યુ, તો તે, આગળ ઉપર કહેવામા આવશે તેમ, પોતાની જાતને અને આશ્રય કરનારને સસારસમુદ્રમા ડુબાવે છે ત્યાર વ્યવહારના તેમ જ ધર્મના એક બહુ અગત્યના સવાલની તપાસ પર આપણે આવીએ છીએ ગુરુસ્થાન લેવા માટે વધારે યોગ્યતા સાધુની ગણાય સાધુની વિશેષ પરીક્ષા કરવાનુ કદાચ ન બની આવે તોપણ, ગુરુ તરીકે માન્ય કરવા પહેલા એટલું તો વ્યવહારથી અવશ્ય જોવુ જોઈએ કે તેઓ કચન અને કામિનીના ત્યાગી છે કે નહિ આ બાબત ખાસ જોવી જોઈએ, કારણ કે કચનકામિનીના સદ્ભાવમા સાધુપણાનો નાશ થાય છે અને તેનો ત્યાગ જ્યા ન હોય ત્યા ગુરુપણું ઘટતું જ નથી × ત્યાર પછી બની શકે તો તપસ્યા, જ્ઞાન, ધ્યાન, વર્તન, ગુપ્તિ, કષાયદમન, સાત્વિક પ્રકૃતિ વગેરે જોવા ખાસ કરીને મુદ્દાની બાબતમા ભૂલ ન થાય એ બહુ બારીકીથી જોવું ગુરુમહારાજની પસદગી પર આખી સસારયાત્રાની ફતેહનો આધાર છે, તેથી તેઓની પરીક્ષા કાચી કરવી નહિ, અને તેમ કરવામા વ્યવહારની કે વિવેકની હદ ઉલઘીએ છીએ, એમ પણ સમજવું નહિ એ બાબતનો નિર્ણય કરવો એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુની ફરજ છે (૧, ૧૬૫)

સદોષ ગુરુના બતાવેલા ધર્મો પણ સદોષ

भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैर्गमी शिव येषु गुरुर्न शुद्ध ।
रोगी हि कल्यो न रसायनैस्तैर्येषा प्रयोक्ता भिषगेव मूढ ॥ २ ॥ (उपजाति)

"જ્યા ધર્મના બતાવનાર ગુરુ શુદ્ધ નથી ત્યા અવિધિએ ધર્મ કરવાથી પ્રાણી મોક્ષે જઈ શકતો નથી, જે રસાયણ ખવરાવનાર વૈદ્ય મૂર્ખ હોય તે ખાવાથી વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી નીરોગી થઈ શકતો નથી" (૨)

× કચન અને કામિની એ બે અત્ર લખવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે તે બન્ને સર્વ મૂળ ગુણોનો નાશ કરે છે મહાવ્રત પાચ છે પણ તેઓમાના બીજાનો નાશ થયે તે પૂરતો નાશ થાય છે જ્યારે કચન અને કામિની ગુણનો સર્વથા ઘાત કરે છે કચન અને કામિની સર્વ સસારના મૂળભૂત છે અને તેઓ હોય છે ત્યા સસારના બીજા સર્વ દુર્ગુણો એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે બારીક અવલોકન કર્યા પછી જ શાસ્ત્રકાર ફરમાવ્યુ છે કે ચતુર્થ વ્રતનુ ઉલ્લઘન થાય તો તદ્દન નવેસરથી દીક્ષા લેવી આ છેદ-પ્રાયશ્ચિત્તના અનુશાસન-મા જે મહત્તા અને દીર્ઘદષ્ટિ રહી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે

વિવેચન—વહાણનો કપ્તાન મૂર્ખ હોય, તો તે વહાણ ધારેલે બંદરે પહોંચતું નથી, ગાડી હાંકનાર માર્ગનો અજાણ્યો હોય તો, આડે રસ્તે ચઢી જઈ ફેરો ખવરાવે છે, પણ ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચી શકાતું નથી, ઘડિયાળની રચના ન સમજનાર તેને સુધારવા જતા ઊલટુ નુકસાન કરે છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મ ન સમજનાર તથા ન કરનાર પોતાની સાથે આવનારને પણ ભેખડે ભરાવે છે અનુભવથી જણાય છે કે જે વિષયમા પોતાનું જ્ઞાન ન હોય તેવા વિષયમા માથુ મારનારા દુનિયામા બહુ પ્રાણી હોય છે રોગી પાસે જતા દરેક માણસ ઔષધ બતાવવા મંડી જાય છે અને જાણે પોતે મોટો વૈદ્ય હોય એવી સત્તાથી બોલે છે આવા ઔષધથી દુનિયાને બહુ નુકસાન થયુ છે, પણ આંધળી દુનિયા લોભથી કે રાગથી આવા ઊંટવૈદ્યોને જ બહુમાન આપે છે!

રસાયણ જો યોગ્ય રીતના અનુપાનથી ખાવામા આવે તો શરીરને બહુ મજબૂત કરે છે, પણ જો તેની ક્રિયામા ફેરફાર થઈ જાય, તો આખી જિંદગી સુધીનુ દુખ થાય છે, કારણ કે ઘણુંખરુ તે શરીરે ફૂટી નીકળે છે મૂર્ખ વૈદ્ય જો રસાયણ ખવરાવે, તો જરૂર ગફલતી થાય છે, તેમા ધારેલ લાભ મળતો નથી, પણ કેટલીક વાર ઊલટુ પોતાનું હોય તે પણ જાય છે આવી જ રીતે અજ્ઞાની કે વિકારી ગુરુના બતાવેલા ધર્મથી પણ મોક્ષને બદલે સસારવૃદ્ધિ થાય છે આ શ્લોકમા સસારી જીવનો રોગી સાથે, ધર્મનો રસાયણ સાથે અને ગુરુનો વૈદ્ય સાથે દૃષ્ટાંતદાર્ષ્ટાંતિક સબધ છે (૨, ૧૬૬)

પોતે ડૂબે અને બીજાને ડુબાવે તેવા કુગુરુ

समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो, यस्यास्त्यहो मज्जयिता स एव ।
ओघ तरीता विषम कथ स, तथैव जन्तु कुगुरोर्भवाब्धिम् ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"આ પુરુષ તારવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિથી જેનો આશ્રય કરવામા આવે, તે આશ્રય કરનારનો જ્યારે આશ્રય આપનાર જ ડુબાડનાર થાય, ત્યારે પછી આ આકરો (અથવા ચપળ) પ્રવાહ તે પ્રાણી કેવી રીતે તરી શકશે? તેવી જ રીતે કુગુરુ આ પ્રાણીને સસારસમુદ્રથી કેવી રીતે તારશે?" (૩)

વિવેચન—જે વહાણમા કપ્તાનના ભરોસાથી બેઠા હોઈએ તે જ કપ્તાન જ્યારે વહાણને ગાબડુ પાડે, ત્યારે તેનો પણ વિનાશ થાય છે અને વહાણમા બેસનારાઓનો પણ વિનાશ થાય છે સસારસમુદ્રની યાત્રા કરવા માટે ગુરુરૂપ કપ્તાન(ટંડેલ)ના આશ્રય તળે ચાલનાર ધર્મરૂપ વહાણમા બેઠા પછી, અયોગ્ય આચરણ કે મદિરાપાન કરનાર કપ્તાન જ્યારે વહાણને ડુબાડે છે, ત્યારે પોતાનો અને બાકીના સર્વનો વિનાશ થાય છે, તેટલા માટે ગુરુની પસંદગી બરાબર કરવી અને તેમ કર્યા પછી તેને આધુનિક અને ભાવી જીવન સોંપી દેવું

જેઓ ગુરુનુ નામ ધારણ કરી ચામર, છત્રની શોભા ઉપરાંત માથે પટિયા પાડી સ્થૂળ વિષયોમા આસક્ત રહે છે અને સામાન્ય માણસને પણ ન છાજતા દુશ્ચરિત્રો આચરે છે, તેઓએ આ શ્લોકથી બહુ ધડો લેવાનો છે અત્ર જેઓ શુદ્ધ માર્ગ બતાવતા નથી, જેઓ શુદ્ધ માર્ગનુ સેવન કરતા નથી, તેવા ચોથા પ્રકારના ગુરુનુ વર્ણન કર્યું છે પોતે ડૂબે અને બીજાને ડુબાડે, એવા પથ્થર સમાન ગુરુથી એક પણ જાતનો લાભ થવા સભવ નથી આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ સમજીને જીવે યોગ્ય ગુરુનો આશ્રય કરવો ઉચિત છે

આ શ્લોકમા કુત્સિત ટડેલની કુગુરુ સાથે અને પ્રવાહની સસાર સાથે દૃષ્ટાતદાર્ષ્ટાતિકતા સમજવી (૩, ૧૯૭)

શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ભજવાનો ઉપદેશ

गजाश्वपोतोक्षरथान् यथेष्टपदाप्तये भद्र ! निजान् परान् वा ।
भजन्ति विज्ञा॰ सुगुणान् भजैव, शिवाय शुद्धान् गुरुदेवधर्मान् ॥ ४ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"હે ભદ્ર ! જેવી રીતે ડાહ્યા પ્રાણીઓ ઇચ્છિત જગ્યાએ પહોચવા સારુ, પોતાના અથવા પારકા હાથી, ઘોડા, વહાણ, બળદ અને રથો સરસ જોઈને રાખી લે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષ મેળવવા માટે શુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મને ભજ" (૪)

વિવેચન—મોક્ષનગર પહોચવા માટે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ વાહન છે જેમ પરગામ જવા માટે માર્ગમા સારા વાહન માટે માણસો જોગવાઈ કરે છે, ઘરના તૈયાર કરે છે અથવા માગી લાવે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષનગર પહોચવા માટે તારે અઢાર દૂષણ રહિત દેવ, પચ મહાવ્રતના ધરનાર ગુરુ અને આપ્તપ્રણીત ધર્મનો આશ્રય કરવો જે રથના હાકનારનુ સ્થાન ગુરુમહારાજાને મળેલુ હોય અને જેની ઉપર ધર્મની ધજા ફરકતી હોય અને જેનો માર્ગ અસ્ખલિત વહન કરાતો હોય, તે ધર્મરથ મોક્ષનગર જલદી પહોચે, એ સ્વાભાવિક છે તારા પોતાના કુળદેવ, કુળગુરુ કે કુળધર્મ જો ઉપર કહ્યા તેવા સારા હોય, તો તેને માની લેજે, તેને સેવજે, પણ બરાબર પરીક્ષા કરીને પછી તેમ કરજે તેમા પોતાના કે પારકા છે એ જોવાનુ કામ નથી, **પણ શુદ્ધ હોય તેને આદરવા એ કામ છે** ઘરનો ઘોડો ખરાબ હોય, વાહન સારુ ન હોય અને પારકુ સારુ હોય તો તેમા બેસી જવુ, કારણ કે દરેકનો ઉદ્દેશ ઇચ્છિત સ્થાનકે પહોચવાનો છે પોતાના કે પારકામા કાઈ ખાસ વિશેષતા નથી "પ્રસ્તુત ચાલુ વિષય ગુરુશુદ્ધિનો છે છતા પણ વિષયને અનુકૂળ ધર્મ અને દેવ યાદ આવતા હોવાથી તે બન્નેનું પ્રતિપાદન નકામુ નથી"* (૪, ૧૯૮)

---

* ધનવિજય ગણિ

કુગુરુના ઉપદેશથી કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે

फलाद् वृथा स्युः कुगुरूपदेशतः, कृता हि धर्मार्थमपीह सूद्यमाः ॥
तद् दृष्टिरागं परिमुच्य भद्र हे ! गुरुं विशुद्धं भज चेद्धितार्थ्यसि ॥ ७ ॥ (वंशस्थवृत्त)

"સંસારયાત્રામાં કુગુરુના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસ પણ આગની બાબતમાં જોઈએ તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઈ! જો તું હિતની ઇચ્છા રાખતો હો તો દૃષ્ટિરાગ પડતો મૂકીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ."

વિવેચન—દૃષ્ટિરાગથી બે રીતે વાત બગડે છે. પ્રથમ તો અમુક ધર્મ-દર્શન માટે દૃષ્ટિરાગ થાય છે, પછી તેના માર્ગમાં મોટા ધર્માધ્યક્ષો ગમે તેવા દુરાચારી હોય, "મહારાજા લાઈબલ કેસ" જેવા કજેતા કોર્ટે ચઢી જગતની બત્રીશી પર ચઢતા હોય, છતાં પણ ભોળા પ્રેમલાઓ તે જ ભાવથી 'જે જે' કરવા મંડ્યા રહે છે. બીજું, દૃષ્ટિરાગ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે. પોતાના ગુરુ ગમે તેવા વિષયી, સંનારદશાવાળા અથવા આત્મદશામાં ઊંઘતા હોય, છતાં પણ, ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, તેના જ વહાણમાં બેસી રહેનારા જીવો સંસારયાત્રામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હવે આવી રીતે દૃષ્ટિરાગથી ગ્રહણ કરેલા ગુરુની ફરમાસથી ધર્મ માટે ગમે તેટલા સદાચરણો કર્યા હોય, પણ દૃષ્ટિરાગરૂપ મિથ્યાત્વવશ ચ નષ્ટ ન થવાથી તેનું ફળ કાંઈ થતું નથી. મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનથી છવાયેલ અગીતાર્થ ગુરુ દેશકાળાદિ જ્ઞાને રહિત હોય છે, અને એક વખત તેઓના ઉપર ઉપરથી સારા લાગતા ઉપદેશથી દાન, તપસ્યા, ઉજમણા કે વરઘોડા ચઢાવવામાં આવે, તોપણ તેથી નૈશ્ચયિક જ્ઞાનના અભાવે સ્વપરવિવેચન વિનાના કેવળ શુભ વ્યવહારબળે લાભ થતો નથી. જમાનાની જરૂરિયાત ન સમજનાર, વિષયમાં આસક્ત અને બહારના આડંબરવાળા ગુરુના વચનને અનુસરવાની જરૂર નથી, એમ શાસ્ત્રમાં પણ ફરમાન છે. ટીકાકાર 'ગચ્છાચારપયન્ના'માંથી નીચેની ગાથા ટાંકે છે.

अगीयत्थस्स वयणेण अमियंपि न घुंटए ।
गीयत्थस्स वयणेण, विसं हालाहलं पिबे ॥

એટલે "અગીતાર્થના વચનથી અમૃત પણ ન પીવું, જ્યારે ગીતાર્થના વચનથી હલાહલ ઝેર હોય તો તે પણ પી જવું."

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેખીતા વિરુદ્ધ લાગતા હુકમો પણ ગીતાર્થ બહુ વિચાર કરીને કરે છે, ત્યારે અધૂરી તપાસ અને અવલોકનને આધારે પોતા પૂરતી સમજણ અનુસાર થયેલો અગીતાર્થનો હુકમ દેખીતો સારો અને મનગમતો હોય, તોપણ લાભ કરતો નથી, પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

કેટલીક વાર તદ્દન સંસારવાસમાં સુખ માનનારા વિષયાનંદી ગોરજી અને શ્રીપૂજ્યો તરફ દૃષ્ટિરાગી શ્રાવકો બહુ ભાવ બતાવે છે, પણ શાસ્ત્રકાર અત્ર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહે છે કે તેઓના આશ્રય તળે રહીને કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે. આ ઉપરાંત સાધુ કહેવાય છે

તેમાં પણ દૃષ્ટિરાગ કરવાનો નથી 'આ મારા ગુરુ અને આ મારા ગચ્છના' એ વિચાર ગુણાનુરાગીને હોય નહિ તે માન્ય છે, અવગુણો ન માલૂમ પડે ત્યાં સુધી દૂરથી સામાન્ય રીતે નમન કરવા યોગ્ય છે, પણ પૂજા તો ગુણની જ છે અને આંતર રાગ પણ તે પર જ હોવો જોઈએ તેમ જ ગુરુ થવા યોગ્ય સાધુને તો 'આ મારા શ્રાવક છે' એવી વૃત્તિ સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ ન જ હોવી જોઈએ

આગલા ખુલાસા પછી ઉપાધ્યાયજીનું કહેલું વચન સમજાશે ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે—

રાગ ન કરજો કોઈ જન કોઈશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે,
મણિ જેમ ફણી વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું ભેષજ સુજસ સનેહો રે.

દૃષ્ટિરાગ મિથ્યાત્વજન્ય છે રાગ તો કોઈની સાથે કરવો નહિ, પણ મોહનીય કર્મના ઉદયથી રાગ કર્યા વિના ન રહેવાય તો ગીતાર્થ ગુરુ ઉપર રાગ કરવો, કારણ કે આ જીવ સંસારદશામાં છે, તેથી એકદમ રાગથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, રાગદશા ટાળી શકતો નથી, તેથી જો ગીતાર્થ ગુરુ પર રાગ થાય તો ગુરુ ધીમે ધીમે તેને રસ્તા પર લાવી, વ્યક્તિ ઉપર નહિ, પણ ગુણ ઉપર રાગ કરતા શીખવે, અને ગુણ ઉપર રાગ થતાં જ તે ગુણને પોતાનો કરતા શીખે અને છેવટે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરે, એટલા માટે જ મલિન, ચીકણા વસ્ત્રને સાબુ લગાડવાથી જેમ તેની મલિનતા અને ચીકાશનો નાશ થાય છે, તેમ જ ગીતાર્થ ગુરુ પરના રાગથી અપ્રશસ્ત રાગનો નાશ થાય છે

આ પ્રમાણે હકીકત છે, માટે અમુક દર્શન કે વ્યક્તિ પર દૃષ્ટિરાગ ન રાખતાં ગુણવાન જ્ઞાની ગુરુની શોધ કરી આ મનોરથના સફળ કરવા યત્ન કરવો કુગુરુનો ઉપદેશ સારો ન હોય, હોય તો અસરકારક ન હોય, અસર કરે તોપણ તદનુસાર વર્તન થઈ ન શકે અને વર્તન થાય તોપણ એવું વિચિત્ર થાય કે તેનું ફળ બેસે નહિ

આગલા શ્લોકમાં દૃષ્ટિરાગ દૂર કરવાનું કહ્યું તોપણ વળી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાનો હેતુ એ છે કે કામરાગ અને સ્નેહરાગ એ બન્ને સામાન્ય કારણ મળે નાશ પામી જાય છે, નામીને વ્યવહારના કાર્યોમાં મૂકવાથી કામરાગ ઘટી જાય છે, તેમ જ દૂર દેશ જવાથી અગર ઘણા કાળનો વિરહ પડવાથી સ્નેહરાગ ઘટી જાય છે, પરંતુ દૃષ્ટિરાગ એવા પ્રકારનો છે કે તે બહુ મુશ્કેલીથી પણ ખસી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમજુ માણસો પણ એ બાબતમાં ભૂલ કરે છે શ્રી વીતરાગસ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય તેટલા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરતા કહે છે કે—

कामरागस्नेहरागावीषत्करनिवारणौ ।
दृष्टिरागस्तु पापीयान्, दुरुच्छेदः सतामपि ॥

“ કામરાગ અને સ્નેહરાગ અલ્પ પ્રયાસથી નિવારી શકાય છે, પરંતુ પાપી દૃષ્ટિરાગ તો સજ્જન માણસોને પણ દુરુચ્છેદ્ય છે (મહામુશ્કેલીથી કાપી શકાય તેવો છે)”

આ હેતુથી, એ બાબત વારવાર દઢ કરવામા આવી છે દષ્ટિરાગ એટલે અમુક વ્યક્તિને જોઈને તેના પર રાગ થઈ જાય તે સમજવો નહિ, પણ મિથ્યાત્વજન્ય મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો અસ્વાભાવિક પ્રેમ સમજવો

આ પ્રસગે એક બહુ અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન ખેચવાની જરૂર લાગ છે જૈન શાસ્ત્રકાર વિચાર કર્યા વગર અધશ્રદ્ધાથી ધર્મ કબૂલ કરાવવાનો આગ્રહ કોઈ જગ્યાએ કરતા નથી, એ ખાસ નોધ લેવા જેવી હકીકત છે વારવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તમે વિચાર કરો, તપાસ કરો, મનન કરો, તજવીજ કરો, સરખામણી કરો જો તમને ન્યાય શાસ્ત્રના સામાન્ય જ્ઞાનથી તુલનાશક્તિ અને તેને પરિણામે થતી નિશ્ચયપદ્ધતિ (Power of indenpedent judgment) પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તમે પૂરતો અવકાશ આપો, અન્ય ધર્મની સરખામણીમા જો તમને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા કાઈ અપૂર્વ વસ્તુસ્વરૂપ અને પરસ્પર વિરોધનો અભાવ જણાતો હોય, તો અત્ર કહેવામા આવે છે તે આ શે જૈન શાસ્ત્ર કારો કદી પણ કહેતા નથી કે अतीन्द्रियास्तु ये भावा, न तास्तर्केण योजयेत् । અતીંદ્રિય વિષયોમા તર્ક ચલાવવો નહિ આ વચન કોનુ હોય તે વિચારવા યોગ્ય છે જે શાસ્ત્ર ન્યાયની અપૂર્વ કોટિઓ ઉપર બધાયેલુ હોય, તેમા આવો મનુષ્યબુદ્ધિને પછાત નાખી દેનારો, તેની અવગણના કરનારો, તેનું ઊગતા જ મર્દન કરી નાખનારો વિચાર બતાવવાની આવશ્યતા હોય જ નહિ આ સાથે એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે કે દરેક ફિલોસોફી તર્ક (reason) ઉપર જ બધાયેલી છે અને તેમ બધાયેલી હોય તેને જ ફિલોસોફી કહી શકાય ધર્મ (religion)મા શ્રદ્ધા (faith)નો અશ વિશેષ હોય છે, તેમ ફિલોસોફીમા હોતું નથી, પરતુ જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તર્ક પર બધાયેલ છે જૈનધર્મ એ જુદો જ વિષય છે અને પ્રાકૃત વ્યક્તિના શુદ્ધાચરણ માટે વિકસ્વર કરેલુ તેનુ સ્વરૂપ છે તત્ત્વજ્ઞાનના ભડાર તરીકે તેના સબધમા અથવા બીજા કોઈ દર્શનના સબધમા તર્ક–વિચાર–ન્યાયને સારી રાતે અવકાશ આપવો

આ પરીક્ષા બનાવવા માટે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે છે અને તેને માટે ગુરુની જરૂર પડે છે એ ગુરુ જો શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવે છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વર્તનધર્મો પણ બતાવે છે એ વર્તનધર્મો સાધ્ય નથી પણ સાધન છે સાધન ગમે તેવા પ્રબળ હોય પણ સાધ્યનુ લક્ષ્ય ન હોય, તે જોયુ ન હોય, જાણ્યુ ન હોય તો નકામા જ છે આ કારણથી ગુરુની અગત્ય કેટલી છે તે સમજાય છે આ હેતુથી અમુક દર્શનની પરીક્ષા કરવા પહેલા તેના બતાવનાર ગુરુની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે (૫, ૧૬૯)

વીરને વિનતિ શાસનમા લૂટારાનુ જોર

न्यस्ता मुक्तिपथस्य वाहकतया श्रीवीर ! ये प्राक् त्वया,
लुण्टाकास्त्वदृतेऽभवन् बहुतरास्त्वच्छासने ते कलौ ।
बिभ्राणा यतिनाम तत्तनुधियां मुष्णन्ति पुण्यश्रियः
*पुत्कुर्मः किमराजके ह्यपि तलारक्षा न किं दस्यवः ? ॥ ६ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"હે વીર પરમાત્મા ! મોક્ષમાર્ગના વહન કરનારા તરીકે (સાર્થવાહ તરીકે) જેને તે પૂર્વે મૂક્યા હતા (સ્થાપિત કર્યા હતા), તેઓ કળિકાળમા તારી ગેરહાજરીમા તારા શાસનમા મોટા લૂટારા થઈ પડ્યા છે! તેઓ યતિનુ નામ ધારણ કરીને અલ્પ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓની પુણ્યલક્ષ્મી ચોરી લે છે અમારે તે હવે શુ પોકાર કરવો? ધણી વગરનુ રાજ્ય હોય, ત્યા કોટવાળ પણ શુ ચોર નથી થતા?" (૬)

વિવેચન—પાયનો વરસ ઉપર ઉચ્ચારેલા શબ્દો ત્યાગપ્રકીના બનાવે વધારે સત્ય કર્યા છે શ્રી મુનિસુદરસૂરિએ સ્પષ્ટ અક્ષરામા ઘણી હિંમતથી સત્ય બહાર પાડ્યુ છે ઉપર કહ્યુ તેમ, વ્યક્તિ પરના દૃષ્ટિરાગથી ઘણા જીવોનુ બગડે છે, પણ બગાડનાર તો મહાકર્મ બધ કરે છે શિથિલાચાર, પ્રમાદ, વિનયનો અભાવ, અહમિદ્રતા વગેરે સવેગી સાધુઓમા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે બિચારા જતિ, ગોરજી અને પાટવારી શ્રીપૂજ્યો તો ચોથા વર્ગના ગુરુ છે, તેઓ તો શાસનના ખરેખરા લૂટારા છે, પણ જે સ્થાનેથી એકાત શાતિની આશા રાખી શકાય, ત્યા પણ જરા જરા સડો પેસતો જાય છે અને વધતો જાય છે શ્રી સુધર્માસ્વામીને પ્રભુએ પાટ સોપી, તેની પરપરાએ આગળ જતા કેટલાક કાળે જેઓ થયા તેઓ શાસન બરાબર ચલાવી શક્યા નહિ અને ધણીધોરી વગરના રાજ્યમા કોટવાળ જ લૂટારા થઈ પડે તેમ થયુ લોકોની પુણ્યલક્ષ્મી વધારવાને બદલે નઆરમા રખડાવી પાપપક વધારનારા થયા આ મહાજુલમ થયો છે અમારો પોકાર કોઈ સાભળતુ નથી અમારે ફરિયાદ કોની પાસે કરવી? જ્યારે વાડ જ ચીભડા ગળવા માડે ત્યારે બચાવ ક્યાથી થાય? હે કોટવાળો! તમે તમારી ફરજ સમજો, આખ ઉઘાડો તમારી જવાબદારી બહુ જબરી છે જો તમે લોકોને રખડાવશો તો તમારો નિસ્તાર થશે નહિ

ધર્માધ્યક્ષોની ફરજ આ જમાનામા ખાસ વધારે છે, તે સ્પષ્ટ હકીકત છે પાશ્ચાત્ય વિચારોનો ધોધબધ પ્રવાહ, કેટ વગેરે નવીન તત્ત્વજ્ઞોના સ્થૂળ તત્ત્વવાદ (Materialism)ના ઉલ્લેખો, મીલ વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓના સ્વતત્ર લેખો, પૂર્વના દઢ સસ્કારોનો થતો વિષમ સગમ અને આજુબાજુની હવાને અગે મહાન ફેરફાર લક્ષ્યમા રાખી, હાલ શુ જોઈએ છે તેનો અભ્યાસ કરવો, તેનુ ચિતવન કરવુ અને સ્વશક્તિ અનુસાર તેને અનુરૂપ

* फुत्कुर्म इति वा पाठः ।

થવા યત્ન કરવો એ પ્રત્યેક ધર્માધ્યક્ષની ખાસ ફરજ છે ખાસ કરીને શક્તિનો નકામો વ્યય, વિતંડાવાદ અને કલહ-કુસંપ દૂર કરી સન્નદ્ધબદ્ધ થઈ શાસનને જાગવી રાખવા પ્રયાસ કરવાની અત્યારે બહુ જરૂર છે આ સર્વ કાર્ય તેમનું છે, તેઓએ કરવાનું છે, તેને બદલે ઊલટો પ્રયાસ કરી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ અત્ર આપેલા ઉપનામને સાર્થક કરે તો ભવિષ્યમાં બહુ શોચ કરવાનો સમય આવે તેમ છે, એ ચોક્કસ સમજવું કોમ્પ્ટન અને હેગલનો સ્થૂળવાદ આકર્ષક છે અને તેમાં છેલ્લા ફિલૉસૉફર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે બહુ વધારો કર્યો છે એ પશ્ચિમની ફિલૉસૉફી કૉલેજમાં શીખવાય છે અને નવીન પ્રજા તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરે છે એ નવીન ફિલૉસૉફીના પુદ્ગળ(matter)ને બહુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે ખાસ ખૂબીની હકીકત એ છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને જો આ નવીન ફિલૉસૉફીના પ્રકાશ સાથે મેળવીને સમજાવવામાં આવે, તો સર્વ હકીકત બહુ બંધબેસતી આવી જાય તેમ છે પ્રો હર્મન જેકોબી, જેઓએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, તે જણાવે છે કે કેન્ટની ફિલૉસૉફીનાં બહુ તત્ત્વો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને મળતાં છે અલબત્ત, આત્મવાદ, આત્મકર્મસંબંધ, આત્માનો વિકાસક્રમ વગેરે ભાવો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સવિશેષ છે અને પુદ્ગળનું જે અદ્ભુત સ્વરૂપ બાંધ્યું છે તે નવીન ફિલૉસૉફરોને પણ વિચાર કરવા યોગ્ય જણાયું છે આ સર્વનું સંમેલન કરી, બન્નેમાં તફાવત અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષતા શી છે અને તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે, તે નવીન પદ્ધતિ અનુસાર સમજાવવાની ભારે ફરજ ગુરુને માથે છે અને તે થઈ શકે તેમ છે આ સ્થિતિ સમજાય અને તેનો પ્રતીકાર થાય તો શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના શબ્દોનો કાંઈક બદલો વળે તેમ છે

અંતઃકરણની ઊંડી લાગણીથી નીકળેલા આ વિચારો સર્વને આદરણીય છે સાધુઓનો ઉદ્દેશ જીવનની ઉન્નતિ કરવાનો હોય તો તેમણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ તરફ સત્ય કહેવા માટે આંખ ચઢાવવી નહિ, પણ માર્ગ સરળ અને ચોખ્ખો કરવો યતિ, ગોરજી કે શ્રીપૂજ્યોએ પગિયાં પાડવા નહિ અયોગ્યાચરણ કરવું નહિ, પોતાને માટે આરંભ કરવો નહિ અને ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થવું નહિ આ કડવો ઘૂંટડો છે, પણ સંસારરોગ મટાડવાનો રામબાણ ઉપાય છે શુદ્ધ ખાખી જીવને ઉપયોગી છે અને શ્રી સૂરિમહારાજનો પ્રયાસ તેને માટે જ છે આ શ્લોક જે આશયથી સૂરિમહારાજે લખ્યો છે તે જ આશય ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે એમણે અંતઃકરણની ઊંડી લાગણીથી ખરેખર ઉદ્ગારો બહાર પાડ્યા છે, એ બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે આ શ્લોકમાં 'લૂટારા' શબ્દથી વેષવિડંબક એટલે સાધુનું નામ અને વેશ ધારણ કરી દુશ્ચરિત્ર સેવનારા અને કુમાર્ગ પ્રવર્તાવનારા મહાસંસાર રસિક કુગુરુ તેમ જ ધર્મને નામે પાપાચરણમાં પ્રવર્તનાર શ્રીપૂજ્ય, યતિ, ગોરજી વગેરે સમજવા (૬, ૧૭૦)

અશુદ્ધ દેવ ગુરુ-ધર્મ ભવિષ્યમા શોચ

माद्यस्यशुद्धैर्गुरुदेवधर्मैर्धिग् दृष्टिरागेण गुणानपेक्ष ।
अमुत्र शोचिष्यसि तत्फले तु, कुपथ्यभोजीव महामयार्त्तः ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"દૃષ્ટિરાગથી ગુણની અપેક્ષા તુ અશુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મ પ્રત્યે હર્ષ બતાવે છે, તે માટે તને ધિક્કાર છે! જેવી રીતે કુપથ્ય ભોજન કરનાર મહાપીડા પામીને હેરાન થાય છે, તેવી જ રીતે આવતા ભવમા તુ તે(કુદેવ ધર્મ ગુરુસેવન)નુ ફળ પામીને શોચ કરીશ " (૭)

વિવેચન—ગુણવાન ગુરુનો આશ્રય કરવાની જરૂર કેટલી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ અને એવા ગુરુને જ નમન કરવુ એ ખાસ કર્તવ્ય છે એવા ગુરુએ બતાવેલા એકાત ગુણવાળા દેવને તેની જેવા થવા માટે ભાવથી ભજવા અને એવા ગુરુ અને દેવનો બતાવેલો ધર્મ આદરવો એ ગુણાપેક્ષીપણુ છે આવી રીતે જે પ્રાણી ગુણની અપેક્ષા રાખતો નથી અને માત્ર પૌદ્ગલિક પદાર્થો જેવા કે પુત્રપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ, અનેક રોગાદિ નાશની આશામા અને મિથ્યાત્વજન્ય દૃષ્ટિરાગથી ગમે તેવા વિષયી ગુરુને ભજી, સસાર વધારનાર અધર્માચરણ કરે છે, તે પ્રાણી ભવિષ્યમા બહુ પસ્તાય છે આ જીવને સસારરોગ તો થયેલો જ છે, તેમા પાછુ કુગુરુના પ્રસગથી અયોગ્ય આચરણરૂપ કુપથ્ય ભોજન પોતે કરે છે અને ગુરુના અયોગ્ય આચરણને પુષ્ટિ આપતો જાય છે એટલે રોગ વધતો જાય છે, અને ગુરુસેવાનો હેતુ, જે સસાર ઘટાડવાનો છે, તે નાશ પામતો જાય છે

મુખ્ય મુદ્દે ગુરુમહારાજની જોગવાઈ બરાબર થવાની જરૂર છે, પછી દેવ અને ધર્મ તો તેમના ઉપદેશથી નિયમસર શુદ્ધ જ મળતા જશે જેઓ આ બાબતમા ગફલત રાખી તપાસ કરતા નથી તેઓ આ ભવમા પણ કેટલીક વાર પસ્તાય છે હિંદુસ્તાનમા ધર્મને નામે ગોસાઈઓ, મહત, કાજી, આગાખાન, શ્રીપૂજ્યો તથા ગોરજીઓ શા શા કામો કરે છે તે અવલોકન કરનારના જોવા-સમજવામા આવી જાય તેમ છે અજબ છે કે અવિવેકી, અવિચારી, પ્રેમલા અનુયાયીઓ અને ભગતો તે બાબતમા આખ ઉઘાડવાની પણ દરકાર કરતા નથી! (૭, ૧૭૧)

અશુદ્ધ ગુરુ મોક્ષ આપે નહિ, દષ્ટાત

नाम्रः सुसिक्तोऽपि ददाति निम्बकः, पुष्टा रसैर्वन्ध्यगवी पयो न च ।
दुःस्थो नृपो नैव सुसेवितः श्रियं, धर्मं शिवं वा कुगुरुर्न सश्रितः* ॥ ८ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"સારી રીતે સીંચેલો લીંબડો કદી કેરી આપતો નથી, (શેરડી, ઘી, તેલ વગેરે) રસો ખવરાવીને પુષ્ટ કરેલી વધ્યા ગાય દૂધ દેતી નથી, (ગજ્યભ્રષ્ટના જેવા) ખરાબ સજોગોમા આવેલા રાજાની સારી રીતે સેવા કરી હોય તોપણ તે લક્ષ્મી આપી ન્યાલ

---

* सेवित इति वा पाठः ।

કરતો નથી, તેવી જ રીતે કુગુરુનો આશ્રય કરવાથી તે શુદ્ધ ધર્મ અને મોક્ષ આપી-અપાવી શકતા નથી"

વિવેચન—પાચમા શ્લોકમા બતાવેલી હકીકત પર અને દૃષ્ટાંતો છે અર્થ સ્પષ્ટ છે (૮, ૧૭૨)

તાત્ત્વિક હિત કરનાર વસ્તુ

कुलं न जाति *पितरौ गणो वा, विद्या च बन्धु ×स्वगुरुर्धनं वा ।
हिताय जन्तोर्न परं च किञ्चित्, किन्त्वादृता सद्गुरुदेवधर्मा ॥ ९ ॥ (उपजाति)

"કુળ, જાતિ, માબાપ મહાજન, વિદ્યા, સગાસબધીઓ, કુળગુરુ અથવા પૈસા કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ આ પ્રાણીના હિતને માટે થતી નથી, પરતુ આદરેલા (આરાધન કરેલા) શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ જ (હિત કરનારા થાય છે)" (૯)

વિવેચન—ઊચા કુટુબમા કે ઉત્તમ જાતિમા જન્મ થયો હોય અથવા બહુ વિદ્યા ભણ્યો હોય, અથવા બહુ ધનપ્રાપ્તિ થઈ હોય કે કરી હોય, તેથી આ જીવનુ કાંઈ હિત થતું નથી. પૂર્વે મમત્વમોચનના ચારે અધિકારમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પુત્ર, કલત્ર, ધનાદિ વસ્તુઓ તો જેમ જેમ વધારે પ્રમાણમા મળે છે, તેમ તેમ સસારબધન વધારનારી થાય છે, પણ ભવચક્રનો એક પણ આરો ઓછો કરનારી થતી નથી અનાદિ કાળથી રાગમા રાચેલો રક જીવ નવીન કાઈ કરતો નથી અને ધન, સ્ત્રી, વૈભવ કે વિદ્યાના મદમા કે મોહમા મસ્ત રહી મહાદુખપરપરા પ્રાપ્ત કરે છે

દુખપરપરાથી હમેશાને માટે બચવુ હોય તો શાસ્ત્રકાર તેનો એક ઉપાય બતાવે છે અને તે એ છે કે શુદ્ધ ગુરુનો આશ્રય કરવો અને પછી તેમના બતાવેલા દેવની સેવા કરવી અને તેમના બતાવેલા ધર્મોનુ પાલન કરવુ આ રીતે જે પ્રાણી વર્તે છે તે પૂર્વ પાપનો નાશ કરી મહાસુખસાધન પામી છેવટે સર્વ દુખનો અત્યતાભાવ કરે છે

આ શ્લોકમા અને અન્યત્ર પણ દેવ શબ્દની પહેલા ગુરુ શબ્દ મૂક્યો છે, એ સૂચક છે અગાઉ જણાવ્યુ તેમ, 'દેવ'ને બતાવનાર પણ ગુરુમહારાજ હોવાથી શિષ્યની અપેક્ષાએ 'ગુરુ'ની દેવ કરતા પણ મુખ્યતા બતાવી છે, જોકે 'દેવ' તો ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને એકસરખી રીતે આરાધ્ય છે (૯, ૧૭૩)

ધર્મમા જોડે તે જ ખરા માબાપ

माता पिता स्व सुगुरुश्च तत्त्वात्प्रबोध्य यो योजति शुद्धधर्मे ।
न तत्समोऽरि क्षिपते भवाब्धौ, यो धर्मविघ्नादिकृतेश्च जीवम् ॥ १० ॥ (उपजाति)

* पितरौ स्थाने पितरो इति पाठान्तरं, पितृवर्ग इत्यर्थः । × च इति पाठान्तरम् ।

"જે ધર્મનો બોધ આપીને શુદ્ધ ધર્મમાં જોડે, તે જ તત્ત્વથી ખરેખરા માબાપ, તે જ ખરેખરા પોતાના હિતસ્વી અને તે જ સુગુરુ સમજવા જે આ જીવને સુકૃત્ય અથવા ધર્મના વિષયમાં અંતરાય કરીને સંસારસમુદ્રમાં ફેંકી દે છે તેના સરખો કોઈ દુશ્મન નથી" (૧૦)

વિવેચન—પાતીતિ પિતા-જે પાળે તે પિતા, ત્યારે નરકનિગોદના મહાદુઃખથી જે ઉગારે તેને જ ખરેખર પિતા કહી શકાય તેમ જ 'દુઃખથી તારે તે માતા' અને પોતાના પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ આપણા પરિણામે સારુ થવાની આશા રાખે અને તેને લગતી યોજનાઓ કરી આપે ગુરુમહારાજ પણ તે જ કહેવાય કે જેઓ શુદ્ધ ધર્મમાં જોડે ધર્મના પ્રતાપથી દુઃખનો નાશ થાય છે આનાથી ઊલટું, જેઓ ધર્મમાં અંતરાય કરે છે, તેના સમાન કોઈ દુશ્મન નથી આ ભાવ સ્પષ્ટ છે

ઉપદેશમાળામાં આ જ ભાવ બીજા રૂપમાં કહ્યો છે ત્યાં કહે છે કે "માતાપિતા બાળક પર જે ઉપકાર કરે છે તે અનર્ઘ્ય છે અને તે એટલો બધો છે કે કરોડો વર્ષો સુધી એકાગ્ર ચિત્તે તેમની સેવા કરવાથી પણ તેનો બદલો વાળી શકતો નથી. તે બદલો વાળવાનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ છે કે માબાપને ધર્મનો બોધ જો પુત્રથી થાય તો બદલો વળે"

સંસાર પરથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા વૈરાગ્યરસિક જીવને જ્યારે આત્મિક ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ થાય છે અને તેવે પ્રસંગે સંસારની અસારતા જોઈ તેનાથી જરા અળગા રહેવાના પ્રયત્ન વખતે માબાપ કે સગાસ્નેહી આડા આવે છે, તેને સૂરિમહારાજ દુશ્મનના વર્ગમાં મૂકે છે અને તેમની અવજ્ઞા કરી **સરસ્વતીચંદ્રની** જેમ લોકયજ્ઞ માટે પિતૃયજ્ઞનો ભોગ આપવામાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ મહાન લાભ છે, એ વિચારને તેઓ પુષ્ટિ આપે છે એક નાના વાકયમાં આવા ગંભીર પ્રશ્નનો સૂરિમહારાજે ખુલાસો કર્યો છે, જે જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ અને વિચારવા લાયક છે (૧૦, ૧૭૪)

સંપત્તિના કારણો

दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा, पित्रादिभक्तिः सुकृताभिलाषः ।
परोपकारव्यवहारशुद्धी, नृणामिहामुत्र च संपदे स्युः ॥ ११ ॥ (उपजाति)

"દાક્ષિણ્ય, લજ્જાળુપણું, ગુરુ અને દેવની પૂજા, માબાપ વગેરે વડીલ તરફ ભક્તિ, સારા કાર્યો કરવાની અભિલાષા, પરોપકાર અને વ્યવહારશુદ્ધિ મનુષ્યને આ ભવમાં અને પરભવમાં સંપત્તિ આપે છે" (૧૧)

વિવેચન—૧ **દાક્ષિણ્ય***—એટલે મનની સરળતાથી સામા માણસને અનુકૂળ થઈ

* જુઓ ધર્મરત્ન પ્રથમ ભાગ સાતમો ગુણ

જવાની મનની વિશાળતા દાક્ષિણ્યમા સ્વતત્રતાનો નાશ થતો નથી, પણ તેના કરતા મહાન સદ્ગુણ, જે સરળતાનો છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે શ્રાવકના ગુણોમા 'દાક્ષિણ્ય' ને એક ગુણ કહેવામા આવ્યો છે અને તેની વ્યાખ્યા કરતા તેનુ શુભ માર્ગે વ્યવસ્થાપન અત્ર સ્પષ્ટ બતાવ્યુ છે

૨ **લજ્જાળુપણુ**—આ ગુણથી નઠામી સ્વતત્રતાનો નાશ થાય છે અને વિનય સચવાય છે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમા આ ગુણ ભૂષણરૂપ ગણાય છે, અને પાપકાર્યમા પ્રતિબધ કરનાર તરીકે સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને અતિશય લાભ આપનાર છે

૩ **ગુરુદેવપૂજા**—દ્રવ્ય અને ભાવથી અવલબનની જરૂરિયાત સર્વ જીવને બહુ રહે છે ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તન કરવુ એ પણ પૂજા છે અને ભાવના માટે હૃદય સમક્ષ અને ચક્ષુ સમક્ષ ભાવમય અને સ્થૂળ સાકાર વૃત્તિએ નિરાકાર પદ પામવા માટે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનનુ ધ્યાન કરવુ-અર્ચન કરવુ-એ બહુ ઉપયોગી છે, ખાસ જરૂરનુ છે, મહાલાભ કરનાર છે

૪ **પિત્રાદિ ભક્તિ**—ધર્મકાર્યમા અગવડ ન આવે, તે ધ્યાનમા રાખી, પિતા, માતા વગેરેની અનન્યચિત્તે ભક્તિ કરવી, તેઓને સતોષ આપવો, એ દરેક સુપુત્રની ફરજ છે આદિ શબ્દથી દરેક વડીલ સમજવા

૫ **સુકૃતાભિલાષ**—સારા કાર્યો કરવા, વારવાર કરવા અને તેનું ચિંતવન કર્યા કરવું કાર્યક્રમ એ છે કે પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર શુભ સસ્કાર જગાડવા માટે સારા વિચારોની જરૂર છે સારા કૃત્યોના વિચાર પછી સારા કૃત્યો થાય છે, એ સશય વગરની વાત છે સયોગ પ્રતિકૂળ હોય તો કદાચ અમલમા તરત ન મૂકી શકાય, તોપણ વિચાર કર્યો હોય તો અનુકૂળતાએ શુભ કાર્યો થઈ શકે છે વિચારથી સસ્કાર બધાય છે અને કાંઈ નહિ તો છેવટે આવતા ભવમા પણ તે સસ્કાર જાગ્રત થાય છે, તેટલા માટે મોળો વિચાર કદી કરવો નહિ અને શુભ કાર્યોની ભાવના નિરતર રાખવી આથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, નકામી કૃથલી ઓછી થાય છે અને મન શુભ માર્ગે ચઢતા શીખે છે

૬ **પરોપકાર**—આત્મભોગ વગરનુ જીવન નથી, એટલે કે સ્વમા સતોષ માની, શરીર પપાળી, પુત્રને રમાડી, સ્ત્રીને શોભાવી, તિજોરીઓ ભરવી એમા કાંઈ સાર નથી પોતાની લક્ષ્મી, જ્ઞાન કે શક્તિનો લાભ કોમ, દેશ કે જનસમૂહના હિત માટે કરવો એ કર્તવ્ય છે

૭ **વ્યવહારશુદ્ધિ**—શ્રદ્ધારત્નના ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા માર્ગાનુસારીના ગુણોમા જ આ ગુણ પ્રથમ પક્તિ ધરાવે છે શ્રાવકરત્ન તો શુદ્ધ વ્યવહારવાળો જ હોય એ વિવાદ વગરની હકીકત છે

ઉપર લખેલી સાત બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવુ જોઈએ એ દરેક બાબત ઉપર એકેક મોટો લેખ લખાય તેવુ છે, પણ ગ્રથગૌરવના ભયથી અત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો

નિર્દેશ કર્યો છે એ સર્વ શુભ વર્તન છે અને તેના નિમિત્તભૂત પણ છે શુભ વિચાર અને વર્તનથી શુભ કર્મબંધ થાય છે, અને જેવો બંધ તેવો ઉદય થાય છે, તેથી તે વડે આ ભવમા અને પરભવમા માનસિક અને શારીરિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપર લખેલા સાત સદ્‌ગુણોમાથી કોઈ પણ સદ્‌ગુણ મહાલાભનું કારણ છે, પરતુ આધ્ય દૃષ્ટિવાન પુરુષ જ્યાર ચીવટ રાખી તેમાથી બે ચારને અથવા સાતેને આદર અને અનુસરે, ત્યારે તો તેના ફળ વખતે મનમા ભારે આનંદ થાય, તે શક વગરની વાત છે પણ તે કાર્યો કરતા જ આનંદ થાય છે તે વખતે મનમા જાણે એમ જ લાગે છે કે હું એક મહાન કાર્ય કરુ છુ, એક મહાન ફરજ બજાવુ છુ

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય ગુરુદેવપૂજાનો છે તેમના તરફ ભક્તિભાવથી સંપત્તિ મળે છે તે બતાવવા સારુ તેના સહચારી સદ્‌ગુણો અથવા ક્રિયાઓ પ્રસંગે બતાવી છે (૧૧, ૧૭૫)

વિપત્તિના કારણો

जिनेष्वभक्तिर्यमिनामवज्ञा, कर्मस्वनौचित्यमधर्मसङ्गः ।
पित्राद्युपेक्षा परवञ्चन च, सृजन्ति पुसा विपदः समन्तात् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"જિનેશ્વર ભગવત તરફ અભક્તિ (આશાતના), સાધુઓની અવગણના, વ્યાપારાદિ કામમા અનુચિત પ્રવૃત્તિ, અધર્મીનો સગ, માબાપ વગેરેની સેવા કરવામા ઉપેક્ષા (બેદરકારી) અને પરવચન (બીજાને ઠગવુ તે)—આ સર્વ પ્રાણીને માટે ચોતરફથી આપદાઓ ઉત્પન્ન કરે છે" (૧૨)

વિવેચન—૧. જિનેષ્વભક્તિ—રાગદ્વેષ રહિત, કર્મને હણનાર, દ્વાદશ ગુણાલકૃત શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ તરફ અભક્તિ, તેઓના વચન તરફ બેદરકારી, તેની અરુચિ, તેઓના સાકાર સ્વરૂપનુ વિગોપન, તેનો બીજી કોઈ પણ રીતે અનાદર, તેઓ તરફ અપ્રીતિ અને અવિનય

૨ ગુરુની અવજ્ઞા—ગુરુમહારાજ શુદ્ધ માર્ગ બતાવનાર છે તેઓ કેટલુ ઉપયોગી કાર્ય બજાવે છે તે આ અધિકારમા શરૂઆતથી જોતા આવીએ છીએ। તેઓનો વિનય રાખવો, તેઓ તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવવી નહિ, તેઓ સાથે કલહમા ઊતરવું નહિ અને તેઓ તરફ કોઈ રીતે તિરસ્કાર બતાવવો નહિ, એટલુ જ નહિ પણ તેઓનું વચન માન્ય કરવું એથી ઊલટુ કરનાર ગુરુદ્રોહી છે, આત્મઅવનતિ કરનારો છે, પતિત છે

૩ કર્મમા અનૌચિત્ય—પોતાને યોગ્ય વ્યાપારની ક્રિયામા અનુચિત આચરણ કરવુ તે આમા બે પ્રકારના ભાવ છે એક તો વ્યાપારમા અનીતિ, અશુદ્ધ વ્યવહાર, અપ્રામાણિક આચરણ અને ભાષણ બીજુ, પોતાની ફરજથી વિરુદ્ધ વર્તન પરદારાગમન સટ્ટો, દ્યૂત વગેરે દુર્ગુણોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે

૪ **અધર્મસંગ**—ધર્મ નામને યોગ્ય ધર્મની પરીક્ષા કરી તેને અનુસરવું એ ધર્મસંગ એથી ઊલટી રીતે પરીક્ષા યોગ્ય રીતે ન કરતા 'સ્વધર્મમાં મરણ સારુ' એ સૂત્રને અનુસરવુ એ અધર્મસંગ, અથવા નિયમ વગરના મૂર્ખ માણસોની સોબત કરવી એ પણ અધર્મસંગ જ છે સોબતથી બહુ તાત્કાળિક અસર થાય છે અને તેથી સત્સંગની જરૂરિયાત વારવાર બતાવેલી છે દુર્જનનો સગ કરવાથી અનેક અગવડો આવે છે અધર્મીનો સગ કરવાથી પોતે પણ સોબતી જેવો થઈ જાય છે

૫ **પિતા વગેરે તરફ બેદરકારી**—પુત્રધર્મનો આથી નાશ થાય છે, મહામુશ્કેલી ઊભી થાય છે અને ઘણું કરીને તરતમા દુખપરપરા પ્રાપ્ત થાય છે

૬. **પરવચન**—સ્પષ્ટ છે કાયદામા પણ એ ફોજદારી ગુન્હો છે (Cheating)

ઉપર લખેલી છ બાબતો સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે કેટલીક વખત અમુક પાપનો ઉદય અમુક કાર્ય સાથે મેળવી શકાતો નથી, કારણ કે આપણને તેવું જ્ઞાન નથી, પણ કારણ વગર કાર્ય થતું નથી અને મનની અનેક વ્યથા અને શરીર પર ગભીર વ્યાધિઓ થાય છે, તે સર્વ અમુક કારણને લઈને જ થવી જોઈએ અને તેનો મુખ્ય ભાગ અત્ર આપવામા આવ્યો છે

આ શ્લોકને અગિયારમા શ્લોક સાથે સરખાવી, તેનો ભાવ સમજવાનો છે અગિયારમા શ્લોકમા સપત્તિના કારણો બતાવ્યા છે, આમા વિપત્તિના કારણો બતાવ્યા છે સપત્તિના કારણો સેવવા કરતા વિપત્તિના કારણો તજવાની વધારે આવશ્યકતા છે, તેથી અગિયારમા શ્લોક કરતા આ શ્લોકમા કહેલ ભાવ વધારે મનન કરવા યોગ્ય છે જિનેશ્વર તરફ અભક્તિ અને ગુરુની અવજ્ઞા એ બન્ને ધર્મની પણ અયોગ્યતા બતાવે છે વ્યાપારાદિમા અનુચિત આચરણ ને અધર્મીનો સગ, આ બે ધર્મભ્રષ્ટપણું સૂચવે છે અને માતા-પિતાની ઉપેક્ષા તથા પરને ઠગવાની બુદ્ધિ, એ વ્યવહારથી પણ વિમુખતા સૂચવે છે આ છ દોષવાળાને પગલે પગલે વિપત્તિ થવી જ જોઈએ તે છતા કદી કોઈ વખત સારો જાય, તો તે કાંઈક પૂર્વનો જ પુણ્યોદય સમજવો આવા શ્લોકો ખાની વાચી જવાથી વિશેષ લાભ કરતા નથી, માટે, આ ગ્રથમા અગાઉ કહેવામા આવ્યુ છે તેમ, વારવાર તેનુ મનન કરવું અને પોતાનો અનુભવ લાગુ પાડી, વારવાર પુનરાવર્તન કર્યા કરવુ (૧૨, ૧૭૮)

પરભવમા સુખ મેળવવા માટે પુણ્યધન

भक्त्यैव नार्चसि जिन सुगुरोश्च धर्मं, नाकर्णयस्यविरत विरतिं न धत्से ।
सार्थं निरर्थमपि च प्रचिनोष्यघानि, मूल्येन केन तदमुत्र समीहसे शम् ? ॥ १३ ॥ (वसततिलका)

"હે ભાઈ! તું ભક્તિથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા કરતો નથી, તેમ જ સારા ગુરુમહારાજની સેવા કરતો નથી, નિરતર ધર્મ સાભળતો નથી, વિરતિ(પાપથી પાછા હઠવુ, મન પચ્ચખ્ખાણ કરવા તે)ને તો ધારણ પણ કરતો નથી, વળી, પ્રયોજને કે વિના

પ્રયોજને, પાપને પુષ્ટિ આપે છે, ત્યારે તુ તારી કઈ લાયકાતથી આવતા ભવમા સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે?" (૧૩)

વિવેચન—હે ભાઈ! પ્રભુની પૂજા કરતો નથી, વળી, તુ સુગુરુની સેવા તેમ જ તેમના પાસેથી ધર્મનુ શ્રવણ કરતો નથી, ઉપરાત, એક દિવસ પણ ત્યાગવૃત્તિ કરતો નથી, ઇંદ્રિયના વિષયો ભોગવવામા અહર્નિશ આસક્ત રહે છે, કાઈ પણ પ્રસગ આવ્યો કે પાપકાર્ય કરવા મડી પડે છે, પુત્રના લગ્ન કે વ્યવહારમા કોઈ પણ બહાનાનો લેશ મળતા હિંસા, ક્રોધ, અભિમાન કરવા મડી જાય છે અને તેવો પ્રસગ આવે ત્યારે તને ધર્મનુ લક્ષ્ય પણ રહેતુ નથી વળી, પ્રસગ વગર પણ અનર્થદડથી દડાય છે નાટક જોવા, સર્કસ જોવા, હવેલીઓ જોઈ તેના વખાણ કરવા, રાજકથા તથા લડાઈની વાતો કર્યા કરવી વગેરે કરી નકામી પાપરાશિ વહોરી લે છે

આવી રીતે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મનુ આરાધન કરતો નથી, ઇંદ્રિયદમન કરતો નથી, અને કારણે અકારણે મહાપાપોનો સચય કરે છે સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને તેમા પણ વર્તમાનમા સુખ હોય કે ન હોય, પણ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા તો સર્વને રહે છે પણ હે ભાઈ! **સુખ તો કરિયાણુ છે, એને ખરીદ કરવા માટે પુણ્યધનની જરૂર પડે છે,** તે તો તુ અત્રે હારી જાય છે, ઊલટો તેને બદલે પાપરૂપ કચરો એકઠો કરે છે ત્યારે તુ સુખ શા વડે મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે? સુખ કાઈ ધર્મ કર્યા સિવાય મફત મળી શકવાનુ નથી, માટે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે એટલો વિચાર અવશ્ય કરજે કે શુભ કાર્ય કર્યાથી આવતા ભવમા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને અશુભ કાર્ય કર્યાથી દુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે વળી, નકામા પાપકર્મ સેવવાથી તો આ જીવને કદી પણ સુખ પ્રાપ્ત થતુ નથી આવી સમજણ રાખવાથી અને તેને પ્રવૃત્તિમા મૂકવાથી તારી કેટલીક બાબત સીધી થઈ જશે

ધર્મશ્રવણની જરૂરિયાત બહુ જ છે અગાઉ જણાવ્યુ તેમ, વિચાર વગર વર્તન થતુ નથી, પણ વિચાર શુભ આવવા માટે શાસ્ત્રશ્રવણની બહુ અગત્ય છે શ્રવણ ઉપરથી મનનની પણ તેટલી જ જરૂર છે

આ શ્લોક બહુ ઉપયોગી છે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાએ શરૂઆતમા નીચેના નિયમોને અનુસરવુ જોઈએ, એમ આ શ્લોકમાથી ભાવાર્થ તરીકે સ્ફુટ પ્રાપ્ત થાય છે—

૧ ભક્તિપૂર્વક પ્રભુનુ પૂજન કરવુ
૨ ધર્મશ્રવણ નિરતર સદ્ગુરુ પાસેથી કરવુ
૩. સ્થૂળ વિષયોથી દૂર રહી, તેનો બનતી રીતે ત્યાગ કરવો
૪ પ્રયોજન હોય કે ન હોય પણ પાપકાર્યમા જોડાવુ નહિ (૧૩, ૧૭૭)

સુગુરુ સિંહ, કુગુરુ શિયાળ

चतुष्पदैः सिंह इव स्वजात्यैर्मिलितोऽयमिस्तारयतीह कश्चित् ।
सहैव तैर्मज्जति कोऽपि दुर्गे, शृगालवच्चेत्यमिलन् वर स ॥ १४ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"જેવી રીતે પોતાની જાતિના પ્રાણીઓને મળીને સિંહે તાર્યા હતા, તેવી રીતે કોઈક (સુગુરુ) પોતાના જાતિભાઈ (ભવ્ય પંચેન્દ્રિય)ને મળીને આ સંસારસમુદ્રથી તારે છે, અને જેવી રીતે શિયાળ પોતાના જાતિભાઈઓની સાથે ડૂબી મૂઓ, તેવી રીતે કોઈક (કુગુરુ) પોતાની સાથે સર્વને નરકાદિક અનંત સંસારમાં ડુબાવે છે, માટે આવા શિયાળ જેવા પુરુષ તો ન મળ્યા હોય તો જ સારું" (૧૪)

વિવેચન—અત્ર પહેલા અને ચોથા પ્રકારના ગુરુનું વર્ણન કર્યું છે પહેલા પ્રકારના ગુરુ પોતે તરે છે અને આશ્રિતને તારે છે, તેઓ વહાણ જેવા છે ચોથા પ્રકારના ગુરુ પોતે ડૂબે છે અને આશ્રય કરનારને પણ ડુબાવે છે, એ પથ્થર સમાન કુગુરુ સમજવા

આ સંસારમાં રઝળતા, જ્યારે કોઈ વખત સુગુરુનો જોગ થાય છે ત્યારે તેઓ આ જીવને ઉપદેશ આપી, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળો કરી છેવટે તેને વૈરાગ્યવાસિત કરી સંસારથી ભવામ લેવરાવે છે આવા ગુરુ સિંહ સમાન છે ટીકાકાર તે સબંધમાં પંચોપાખ્યાનનું પ્રસિદ્ધ કથાનક કહેતા જણાવે છે કે "બહુ ઝાડીથી ભરપૂર એક મોટું જંગલ હતું ત્યાં ભયનું કારણ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓએ મળીને સિંહને રાજાની પદવી આપી હવે કોઈક કાળે દાવાનળ પ્રકટ થયો, ચોતરફ અગ્નિ ફેલાવા લાગ્યો અને બચાવના સાધનો અલ્પ થતા ગયા તે વખતે આ મહાન પશુરાજે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની સાથે લીધા અને નદી કાંઠે ગયો નદીમાં મહાપૂર હતું, છતાં પણ સર્વ વનવાસી પ્રાણીઓને પોતાને પૂંછડે વળગાડી દીધા અને એક છલંગ મારી સામે પાર સર્વેને પહોંચાડી દીધા, વળી, જ્યારે તે જ જંગલ નવપલ્લવિત થયું ત્યારે સર્વને પાછા ત્યાં લઈ આવ્યો આવી રીતે મહામુશ્કેલીમાં પણ તેણે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરી, પણ આશ્રિતોને તારવાના મહાપ્રયાસમાં ગમે તેટલો સ્વાત્મભોગ આપવા તૈયારી—બતાવી એ સુગુરુનું લક્ષણ સમજવું હવે ઉક્ત સિંહનું ચરિત્ર જોઈને એક શિયાળ પણ નજીકના જંગલનો સ્વામી બન્યો અને તેવો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા પશુસહિત નદી ઓળંગવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો પરંતુ તેનામાં આત્મબળ કે અધિકાર ન હોવાથી તે પોતે પણ ડૂબી ગયો અને આશ્રિતોને પણ ડુબાવી દીધા! આવી રીતે અગીતાર્થ કુગુરુ પોતે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે અને આશ્રિતોને ડુબાવે છે"

આ સિંહ અને શિયાળના દૃષ્ટાંતથી એક બીજી હકીકત એ પણ સમજાય છે કે જેઓ આત્મભોગ આપવાની તૈયારી બતાવ્યા સિવાય અને અધિકારની પ્રાપ્તિ વગર અધિપતિ પણાનું પદ ધારણ કરવા ઇચ્છે છે, તે પોતાની જાતને પણ મહાનુકસાન કરે છે

સૂરિમહારાજ કહે છે કે છેલ્લા પ્રકારના ગુરુ તો ન મળ્યા હોય તો જ સારુ, તેમને તો ન દીઠાથી જ કલ્યાણ છે ! ગમે તેવા કુગુરુ હોય, સસારવાસનાયુક્ત હોય, છતા પણ ‘વીરનો વેશ છે’ એમ ધારી, ગુણ અવગુણની પરીક્ષા કર્યા વગર, ગમે તેને નમસ્કાર કરી ગુરુપણે આદરનારે આ ટૂકા પણ સૂચક શ્લોકથી ઘણો બોધ લેવાનો છે શાસ્ત્રકાર એવા દૃષ્ટિરાગને કે અધ અનુકરણને ઉત્તેજન આપતા નથી (૧૪, ૧૭૮)

ગુરુનો યોગ છતા પ્રમાદ કરે તે નિર્ભાગી

पूर्णे तटाके तृषित सदैव, भृतेऽपि गेहे क्षुधितः स मूर्खः ।
कल्पद्रुमे सत्यपि ही दरिद्रो, गुर्वादियोगेऽपि हि य' प्रमादी ॥ १५ ॥ (उपजाति)

“ગુરુમહારાજ વગેરેની બરાબર જોગવાઈ છતા પણ જે પ્રાણી પ્રમાદ કરે તે તળાવ પાણીથી ભરેલુ છે છતા પણ તરસ્યો છે, (ધનધાન્યથી) ઘર ભરપૂર છે છતા પણ તે મૂર્ખ તો ભૂખ્યો જ છે અને પોતાની પાસે કલ્પવૃક્ષ છે, તોપણ તે તો દરિદ્રી જ છે” (૧૫)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે ગુરુમહારાજની જોગવાઈ થાય અને તેનાથી દેવ તથા ધર્મ ઓળખાય, ત્યાર પછી તે ત્રણે મહાન તત્ત્વોનો લાભ લેવા ચૂકવુ નહિ શુદ્ધ દેવ, સુગુરુ અને તેનો બતાવેલો શુદ્ધ ધર્મ, એના ઉપર જરા પણ શકા વગરની, તરણતારણ તરીકે શુદ્ધ શ્રદ્ધા થાય, ત્યારે જ આ જીવનો એકડો નોધાય છે શ્રદ્ધા વગર જેટલી ક્રિયા કે તપજપધ્યાનાદિ કરવામા આવે તેના મીડા મુકાય છે એ મીડા પણ કીમતી છે, પણ તેની આગળ એકડો હોય તો લાખ પર ચડેલુ એક મીડુ નવ લાખ વધારે છે, પણ સર્વે મીડા એકડા વગર નકામા છે **એકડો પણ મીડા કરવાના અભ્યાસ પછી જ આવડે છે** આ વાત અભ્યાસ શરૂ કરનારાએ ભૂલી જવાની નથી

અત્ર કહેવાનો હેતુ એ છે કે, ગુરુમહારાજ વગેરે યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતા પણ, જો આ જીવ શુદ્ધ વર્તન કરતો નથી અને આળસમા રહે છે, તો પછી તેના જેવો નિર્ભાગી કોઈ સમજવો નહિ જે જોઈએ તે પ્રાપ્ત કર્યા છતા પણ તેનો લાભ ન લેવામા આવે તો ખોટુ કહેવાય આ શ્લોક અને નીચેના બન્ને શ્લોકમા કર્તવ્ય સબધી બહુ ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો છે

ખાસ વિચારવા યોગ્ય વાત એ છે કે આવો સુંદર મનુષ્યભવ, આર્ય ક્ષેત્ર, શરીરની અનુકૂળતા, સાધુઓનો યોગ, મનની સ્થિરતા અને બીજી અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓનો સદ્ભાવ આ જીવને પ્રાપ્ત થયો છે, છતા પણ એ પ્રમાદમા વખત કાઢી નાખશે, તો પછી એનો આરો આવવાનો નથી અનત ભવ કર્યા પછી પણ આવી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, મુશ્કેલ છે, અશકચ જેવી છે ગ્રથકર્તા કહે છે કે તળાવે જઈને તરસ્યા આવવા જેવુ આ થાય છે અને તે હકીકત યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે છે આવા

પ્રસંગોનો તો એવો સારી રીતે લાભ લેવો જોઈએ કે પછી આ ભવના ફેરા અને પારકી નોકરી અથવા આશીભાવ નિરંતરને માટે મટી જાય (૧૫, ૧૭૯)

દેવ ગુરુ ધર્મ ઉપર અંતરંગ પ્રીતિ વિના જન્મ અસાર છે

न धर्मचिन्ता गुरुदेवभक्ति-र्येषां न वैराग्यलवोऽपि चित्ते ।
तेषां प्रसूक्लेशफलः पशूना-मिवोद्भवः स्यादुदरम्भरीणाम् ॥ १६ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીને ધર્મ સંબંધી ચિંતા, ગુરુ અને દેવ તરફ ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો અંશ માત્ર પણ ચિત્તમાં હોય નહિ તેવા પેટભરાઓનો જન્મ, પશુની પેઠે, જણનારીને ક્લેશ આપનારો જ છે" (૧૬)

વિવેચન—મારું કર્તવ્ય શું છે? મારી જનસમૂહ પ્રત્યે ફરજ શી છે? હું કોણ છું? મારી ફરજ બજાવવા માટે મેં આખા દિવસમાં શા શા પ્રયત્ન કર્યા છે? તેમાં હું કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ થયો છું? આજના કાર્યમાં નિષ્ફળતા કેટલી મળી? શા કારણથી મળી? આજે મૂક્યું છે ત્યાંથી આવતી કાલે કેવી રીતે શરૂ કરવું? ફરજ બજાવવા—ઉપકાર કરવા—માટે આજના જેવો માંગલિક દિવસ એક પણ નથી આનું નામ શાસ્ત્રકાર **ધર્મચિંતા—કર્તવ્યપરાયણવૃત્તિ** કહે છે

આ અધિકારમાં બતાવેલી રીત પ્રમાણે પસંદ કરેલા ગુરુમહારાજ અને તેમના બતાવેલા દેવ તથા ધર્મ ઉપર એકાંત શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, એ ભક્તિમાં દેખાવ કે આડંબર નહિ, પણ અંતઃકરણની ઊર્મિઓનો ઉત્સાહ "ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યુ રે, પૂજા અખંડિત એહ" એ વાક્યમાં બતાવેલા ભાવનું યાથાર્થ્ય, એનું નામ **દેવગુરુભક્તિ**

આ સંસારના સર્વ પદાર્થ અસ્થિર છે, અલ્પ સમયસ્થાયી છે, પૌદ્ગલિક છે આ જીવ શુદ્ધ નિરંજન નિર્લેપ છે, અનંત જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રરૂપ છે ઉપાધિ સહિત દેખાય છે, તે તેની વિભાવદશા છે, કર્મજન્ય છે શુદ્ધ દશામાં એ, એ સર્વથી રહિત છે આત્મિક વસ્તુ આદરી પૌદ્ગલિક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, તે એનો ભેદ પાડી દેવો, તેને બરાબર ઓળખીને પૌદ્ગલિક ભાવ તજી આત્મિક ભાવ આદરવો, એનું નામ વૈરાગ્ય છે

પ્રત્યેક પ્રાણીએ ધર્મચિંતા, ગુરુભક્તિ અને વૈરાગ્યવાસિત હૃદયવાળા થવું જોઈએ જ્યારે આ ત્રણે ભાવ હૃદયમાં ઊંડી જગ્યા લે ત્યારે જ સંસારનો છેડો આવે જેઓ આ ત્રણ ભાવ હૃદયમાં ધારણ કરતા નથી તેઓ, ભલે બહારથી સારો દેખાવ કરનારા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ ભવના સુખમાં મગ્ન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એકઠાં કરનારા અને પેટભરા જ છે તેઓ જન્મ લઈને પોતાની માને પ્રસવની મહાવેદના અને યૌવનના નાશનું કષ્ટ માત્ર આપે છે, પણ પોતે તો આવા ઉત્તમ મનુષ્યભવની છેવટે અનંત સંસાર વધારી, કર્મકાદવથી ખરડાઈ રખડ્યા કરે છે

આ શ્લોક પર મનન કરજે એને ' લાઇન ફનીઅર ' આપીશ નહિ જરા વિચાર કરજે કે તું કોણ છે? ક્યા છે? કોના ઘરમા છે? તારૂ શુ છે? તું કોનો છે?—આ સવાલો રાતના સૂતી વખત અથવા સવારના ઊઠતી વખત વિચારજે, એથી બહુ લાભ થશે (૧૬, ૧૮૦)

દેવ, સઘાદિ કાર્યમા દ્રવ્યવ્યય

न देवकार्ये न च सङ्घकार्ये, येषा धन नश्वरमाशु तेषाम् ।
तत्र्जनाद्यैर्वृजिनैर्भवाब्धौ, पतिष्यता किं *त्वरम्बन स्यात् ॥ १७ ॥ (उपजाति)

" ધન-પૈસા એકદમ નાશવત છે, આવા પૈસા જેની પાસે હોય છે તેઓ જો તેને દેવકાર્યમા અથવા સઘકાર્યમા વાપરતા નથી તો તેઓને મહરનુ દ્રવ્ય મેળવવા માટે કરેલા પાપોથી સસારસમુદ્રમા પડતા કોનો ટેકો મળશે ? "

વિવેચન—પૈસા મેળવવા માટે પ્રાણી કેવા કેવા કાર્યો કરે છે, તે આપણા અનુભવ બહાર નથી એને માટે એમ જ કહીએ તો ચાલે કે પૈસા માટે એવુ કોઈ પણ અયોગ્ય કામ નથી કે જે પ્રાણી કરતો ન હોય એના પર વિસ્તારથી વિવેચન ધનમમત્વમોચન અધિકારમા થઈ ગયુ છે વળી, પૈસા કેટલા બધા અસ્થિર છે, નાશવત છે, તે પણ આપણે વાચ્યુ છે, અનુભવગમ્ય છે અને મહાવિભ્રહે બતાવી આપ્યુ છે આવી રીતે પાપથી મેળવેલા પૈસા નાશવત છે, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે પૈસા બાધ્યા રહેતા નથી, પુણ્યપ્રકૃતિ ફરે છે ત્યારે હજારો, લાખો કે કરોડોની પૂજી એક ક્ષણમા-બહુ થોડા વખતમા-હતી ન હતી થઈ જાય છે છેવટે પણ આ દોલત અત્રે મૂકીને ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જવુ પડે છે

હવે પૈસા પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક આશ્રવ સેવવા પડે છે, હિસા કે અસત્યનો મોટો ભાગ તે વખતે થાય છે અને તે ઉપરાત અનેક પાપ લાગે છે એ સર્વ પાપ મ જીવને સસારસમુદ્રમા ફેકી દે છે હવે જો તે વખતે કાઈ પણ અવલબન-ટેકો હોય તો જીવ ટકી રહે છે, નહિ તો તળિયે બેસે છે

પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાને જો જ્ઞાનોદ્ધાર, જીર્ણોદ્ધાર, શાસનોદ્ધાર, દેવપૂજા, પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, અષ્ટાહ્નિકા મહોત્સવ વગેરેમા ખરચવામા આવે તો સસારમા પડતા તે એક પ્રકારનું આલબન આપે છે તેવી જ રીતે ધનને જો સ્વામિવાત્સલ્યમા એટલે ગુણી સ્વામિબધુઓની ભક્તિમા કે નિરાશ્રિત ધર્મબધુઓને આશ્રય આપવામા અથવા કૉન્ફરન્સ વગેરે મહાન યોજનાઓ ઘડી તેના વડે શાસનના અભ્યુદયની વૃદ્ધિમા અથવા નિજ ધર્માનુયાયીઓને ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવામા જો ખરચવામા આવે તો, સસારમા પડતા આ જીવને ટેકો મળે છે

---

* त्वरयाने न्व इति वा पाठ ।

દ્રવ્ય સાથે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ એવી જ રીતે હાનિ અને લાભ કરનારો થઈ પડે છે, એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવુ છે ધન મળવુ એ નવીન નથી આ જીવને અનેક વાર ધન મળ્યુ હશે, પણ અભિમાન કે દુર્વ્યસનમા ધનનો વ્યય કરી તે નીચો ઊતરી જાય છે, વળી પાછો ધન મેળવે છે અને ફરી ઊતરી જાય છે આ ચક્રભ્રમણમાથી બચવાનો જો કાઈ પણ ઉપાય હોય તો પોતાના ધનનો સમુદાયના કામમા–લોકોના હિત માટે–વ્યય કરવો એ જ છે પોતાની જાતને ભૂલી જવી અને તેના ભોગે બીજાને લાભ આપવો એને સ્વાર્પણ* કહે છે સ્વાર્પણ વગર કોઈ પણ કામ થઈ શકતુ નથી અને ખાસ કરીને ધર્મ કાર્યમા સ્વાર્પણની પ્રથમ આવશ્યકતા છે

જમાનાની જરૂરિયાત વિચારી આખી કોમને હિત કરનાર, આખા દેશનો ઉદય કરનાર, આખી મનુષ્યજાતિને લાભ આપનાર શુભ સસ્થાઓ ખોલો શાસ્ત્રકાર સીદાતા ક્ષેત્રને પોષવાનુ કહે છે સાધનધર્મને પુષ્ટિ બહુ અપાઈ ગઈ છે, હાલ સાધકોને ઊચે લાવવાનો યોગ્ય વખત છે, જરૂર છે, આવશ્યકતા છે આવી રીતે મનન કરી વ્યય કરેલા પૈસા પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા આ જીવને જરૂર બચાવે એ સશય વગરની હકીકત છે, વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોનારે કહી છે અને વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેવી છે (૧૭, ૧૮૧)

* * *

એવી રીતે બારમો દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂરો થાય છે એમા, ઉપર જણાવ્યુ તેમ, ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા છે એક સદ્ગુરુનો સત્સગ થઈ જવાથી આ મનુષ્યભવમા કેટલો લાભ થાય છે તે અત્ર સવિસ્તર બતાવવામા આવ્યુ છે પરદેશી રાજાને ગુરુથી કેટલો લાભ થયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ ગુરુ બે પ્રકારના છે એક ધર્મહીન વૃત્તિવાળા, જેને આપણા લોકો મિથ્યાત્વી કહે છે, અને બીજા ધર્મપરાયણ વૃત્તિવાળા પ્રથમ પ્રકારના ગુરુ માટે આ યોગ્ય જગ્યા નથી અત્ર જે હકીકત છે, તે તેમને લગતી નથી ધર્મના ગુરુઓના, બીજી રીતે જોઈએ તો, ચાર પ્રકાર છે કેટલાક પોતે તરે અને આશ્રય લેનારને સદુપદેશ આપી શુદ્ધ માર્ગે ચલાવી તારે એવા ગુરુ તે સદ્ગુરુ છે અને એમનો આશ્રય કરવો એ જ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે બીજો પ્રકાર પોતે તરે અને બીજાને ડુબાડે, એવો પ્રકાર ગુરુઆશ્રી થાય છે, પણ તેમ હોતુ જ નથી, તેથી એ ભાગો શૂન્ય છે જે પોતે તરે, તે બીજાને તારે યા ન તારે પણ ડુબાડે તો નહીં જ ત્રીજા વર્ગમા પોતે ડૂબે અને આશ્રય કરનારને તારે એવા સાધુઓ હોય છે આ વર્ગમા અભવ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે ઉપદેશ આપવામા પાછી પાની કરે નહિ, પણ એકાતમા પોતે વિષયકષાય સેવે, અથવા તેવા ઉપદેશની અસર તેના પોતાના હૃદય પર લાગે જ નહિ, તેને ખરી શ્રદ્ધા જ આવે નહીં

* Self-sacrifice

પરીક્ષા કાગી હોય, તો આવા ગુરુનો લેગ થાય છે એવાનો આશ્રય કરવામા પણ જરા પણ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારના શલ્ય હૃદયમા પેસે છે કે જે અનત ભવે પણ જવા મુશ્કેલ થાય છે આવા ગુરુ કદાચ શુદ્ધ ઉપદેશક હોય, છતા અપ્પા માણઇ અપ્પા આત્મા આત્માને જાણે છે-મનોમન સાક્ષી છે-એ નિયમ પ્રમાણે એવા ઢોળધાલુના ઉપદેશની ખરી અસર થતી નથી દભી, કપટી, માયાવી ગુરુનો પણ આ વર્ગમા સમાવેશ થાય છે અપવાદ માર્ગે આ વર્ગ આદરતા કેટલાક ઉત્તમ જીવો તેના ઉપદેશથી તરી પણ જાય છે ચોથા વર્ગમા પોતે ડૂબે અને આશ્રય લેનારને પણ ડુબાડે-એવા પથ્થર સમાન ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક શિથિલાચારી કુગુરુ સમજવા એ વર્ગમા પોતે ભ્રષ્ટ અને ભ્રષ્ટાચારની પુષ્ટિ કરનારા ગોરજી, યતિ, શ્રીપૂજ્ય વગેરે આવે છે તેઓ સસારના સર્વ વિષયોમા આસક્ત, ધર્મને નામે ઢોગ ચલાવનારા અને ધર્મ પર આજીવિકા ચલાવનારા છે હવે પછીના અધિકારમા સૂરિમહારાજ એ વર્ગને ઘટતો ન્યાય આપે છે, તેથી અત્ર લખવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી આ ચાર પ્રકારના ગુરુમાથી પહેલા ભાગાના શુદ્ધ ગુરુ શોધી તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો ગુરુમહારાજને અનુસરવુ એ ખાસ ફરજ છે ઉપાધ્યાયજી ત્યાગાષ્ટકમા કહે છે કે —

गुरुत्व स्वस्य नोदेति, शिक्षासात्म्येन यावता ।
आत्मतत्त्वप्रकाशेन, तावत्सेव्यो गुरूत्तमः ॥

" આત્મતત્ત્વ પ્રકાશે કરીને (પરમાર્થસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈને) ગુરુએ આપેલી શિક્ષામા થવી જોઈતી તલ્લીનતાએ આ જીવ જ્યા સુધી ગુરુત્વને પામે નહિ, ત્યા સુધી ઉત્તમ ગુરુની સેવા કરવી "

શાસ્ત્રકાર કુગુરુના પાચ વર્ગ પાડે છે પાસત્થો, ઉસન્નો, કુશીલ, સસત્તો, યથાછદો—આ સર્વ ક્રિયામાર્ગમા તથા જ્ઞાનમાર્ગમા જુદી જુદી રીતે શિથિલતા બતાવનારા છે એના ઉપર આવતા અધિકારમા વિવેચન કરવામા આવશે તેની વિશેષ સમજણ મેળવવા માટે સબોધ સિત્તરીની ટીકા, ધર્મદાસ ગણિકૃત ઉપદેશમાળા અને ઉપાધ્યાયજીની કુગુરુની સજ્ઝાય વાચવા

એ પ્રમાણે સદ્ગુરુનું અને કુગુરુનુ સ્વરૂપ છે આ મનુષ્યભવની સફળતા ગુરુની જોગવાઈ અને પસદગી પર છે ગુરુને શાસ્ત્રકાર એટલુ બધુ માન આપે છે કે એક તરફ ગુરુ હોય અને એક તરફ દેવ હોય, તો અમુક અપેક્ષાએ પ્રથમ ગુરુને નમસ્કાર કર્યા પછી દેવને વદન કરી શકાય. આનુ કારણ સ્પષ્ટ છે જોકે દેવ તો ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને એકસરખા આરાધ્ય છે, પરતુ શિષ્યના અપેક્ષાએ જોઈએ તો ગુરુ દેવને બતાવનાર છે, ઓળખાવનાર છે કેટલીક વાર એવો દૃષ્ટિરાગ થઈ જાય છે કે તેથી ગમે તેવા ગુરુનો આશ્રય કરવાની વૃત્તિ થાય છે એના સબધમા સાતમા શ્લોકમા યથાર્થ વિવેચન થયુ છે

આ જીવને ખરેખરા ઉપયોગી ગુરુમહારાજ છે સસારથી તારનાર હોવાને લીધે તે ખરેખરા લાભકારક કહી શકાય તેઓના ઉપકારનો બદલો વાળવો મુશ્કેલ છે શ્રી સિદૂરપ્રકરમા ગુરુ અધિકારે કહે છે કે —

पिता माता भ्राता प्रियसहचरी सूनुनिवह
सुहृत् स्वामी माद्यत्करिभटरथाश्व परिकर ।
निमज्जन्त जन्तु नरककुहरे रक्षितुमल,
गुरोर्धर्माधर्मप्रकटनपरात्कोऽपि न पर ॥

"નરકરૂપ ખાડાને વિષે પડતા જીવોને પુણ્ય અને પાપનુ ફળ પ્રકટ બતાવી આપનારા ગુરુ વિના બીજા કોઈ પિતા, માતા, ભાઈ, પ્રિય સ્ત્રી, પુત્રનો સમૂહ, મિત્ર, મદોન્મત્ત હસ્તી, અશ્વ, સુભટ અને રથ, સ્વામી કે સેવકવર્ગ આ પ્રાણીનુ રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી"

તેટલા માટે સસારસમુદ્રમા પડતા બચાવનાર ગુરુમહારાજ ખરેખરા માતા, પિતા, બધુ, મિત્ર કે જે કહીએ તે છે એવા સદ્ગુરુની શોધ કરી તેમની સેવા કરવી અને તેમનાથી શુદ્ધ દેવ અને ધર્મને ઓળખવા ગુરુની સેવામા વિનય પ્રધાન છે એ ગુણથી ધર્મપ્રાપ્તિ, વિદ્યાપ્રાપ્તિ વગેરે જલદી થાય છે

ગુરુમહારાજની સેવા કરી શુદ્ધ ધર્મ આદરવો તેનુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ અગિયારમા તથા બારમા શ્લોકમા બતાવ્યુ છે વધારે વિગત ગુરુમહારાજથી જાણવી

આ જમાનામા ગુરુ વગર સર્વ જ્ઞાન મેળવવાની આકાક્ષા બહુ રહે છે, પરાધીન વૃત્તિ પસદ આવતી નથી, પરતુ જૈન શાસ્ત્રોની રચના અને પદ્ધતિ પ્રમાણે એ બનવુ મુશ્કેલ છે એવા જ્ઞાનથી લાભ કરતા હાનિ ઘણીવાર થાય છે અને વાસ્તવિક વિચારીએ તો ચાલુ જમાનાની કેળવણી પણ ગુરુના બતાવ્યા વગર મળી શકતી નથી આ બાબત ધ્યાનમા રાખવાની બહુ જરૂર છે આવતા અધિકારમા સાધુ કેવા હોવા જોઈએ તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવાશે

ગુરુને શાસ્ત્રકાર આવી મહત્ત્વવાળી જગ્યા આપે છે, તેના બદલામા તેઓ પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ઘટતા ફેરફારો કર્યા કરે, ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ લોકરુચિ પ્રમાણે નહિ, પણ આગળપાછળનો પુષ્કળ વિચાર કરી શુદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવે અને સ્વીય અને પરકીયનો તફાવત રાખે નહિ—આવા પુરુષો અને મહાત્માઓ ગુરુસ્થાનને શોભાવે છે

ધર્મશુદ્ધિના સબધમા આ અધિકારમા કાઈ ઉલેખ નથી અગિયારમા અધિકારમા તે સબધમા ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો હતો અને ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા કરવાથી અને તેની પસદગીમા ભૂલ ન કરવાથી ધર્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમને અનુસરીને ધર્મ

થતુ નથી, જે (મન) રાગદ્વેષથી મુક્ત રહે છે, જેણે પાપકાર્યોને શાત પમાડચા છે, જેણે સમતા વડે અદ્વૈત સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે ભાવના ભાવતુ ભાવતુ સયમગુણોરૂપી ઉદ્યાનમા હમેશા ખેલે છે—આવા પ્રકારનુ જેમનુ મન થયેલુ છે તે મહામુનીશ્વરો આ સસારસમુદ્ર તરી ગયા છે અને તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ " (૧)

વિવેચન—અત્યત શુદ્ધ દશામા વર્તનાર મહામુનિપુગવોની સ્થિતિનુ પૃથક્કરણ કરતા નીચેના ગુણોનો સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ થતો જણાય છે —

૧ શુદ્ધ મુનિરાજ પાચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમા આસક્ત થતા નથી દૃષ્ટાત તરીકે તેઓને વિલેપન ઉપર રાગ થતો નથી અને દૂધપાક પૂરી જોઈ મોઢામાથી પાણી છૂટતુ નથી, ગટરની અને અત્તરની વાસ સરખી જ લાગે છે અને સ્ત્રી સૌદર્યાદિ વસ્તુ જોઈ મોહ થતો નથી, તેમ જ પિયાનો વગેરે સાભળી મન એકસરખુ જ રહે છે

૨ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, જે પર સાતમા અધિકારમા વિશેષ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે અને જે આ સસારમા રખડાવનાર છે, તે મહારિપુઓ મુનિપુંગવને કષાયના પ્રબળ સાધનોને અભાવે અસર કરતા નથી

૩ સર્વ કષાયમય અને સસારશ્રેણી ઉત્પન્ન કરનાર રાગ અને દ્વેષ છે એ બન્નેનુ સ્વરૂપ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે અને તેનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, એટલે એ બન્ને પર તેઓ વિજય મેળવતા રહે છે

૪ અશુભ કર્મોનુ બધન થાય તેવુ અશુભ અધ્યવસાયરૂપ કારણ તેઓને હોતુ નથી એ બીજા અને ત્રીજા ગુણથી સ્વયસિદ્ધ છે

૫ સમતારગથી તેઓ રગાયેલા હોય છે અને ખરેખરા સુખના (અવ્યાબાધ સુખના) જાણકાર હોવાથી અનન્ય સુખ-શુદ્ધ સુખ-અધ્યાત્મિક સુખ-સાથે તેઓને એકતાન લાગેલ હોય છે

૬ આ મુનિવર સયમગુણરૂપ ખીલેલા પુષ્પઉદ્યાનમા ક્રીડા કરે છે એટલે ગુણોમા રમણ કરે છે તેઓનુ નૈશ્ચયિક ચારિત્ર એ જ છે

૭ ઉપર પ્રમાણે ખેલ કરતા કરતા પણ નિરતર અનિત્યાદિ બાર ભાવના અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના ભાવે છે વળી તે ઉપરાત દરેક વ્રતની પાચ પાચ ભાવનાઓ છે તે પણ નિરતર ભાવ્યા કરે છે

આ ખરેખરો આદર્શ છે આવા ગુણોથી વિશિષ્ટ જીવનવાળા મહાશયો પોતે સસાર તરી ગયા છે, તરી જાય છે અને બાકીના સસારી જીવોને અનુકરણરૂપ થઈ પડે છે

એવા મહાત્માને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ અને તેમ કરીને તેઓનું બરાબર અનુકરણ કરવાની ભાવના કરીએ* છીએ (૧, ૧૮૨)

સાધુના વેશમાત્રથી મોક્ષ મળતો નથી

स्वाध्यायमाधित्ससि नो प्रमादै, शुद्धा न गुप्ती समितीश्च धत्से ।
तपो द्विधा नार्जसि देहमोहादल्पेऽपि हेतौ दधसे कषायान् ॥ २ ॥
परिषहान्नो सहसे न चोपसर्गान्न शीलाङ्गधरोऽपि चासि ।
तन्मोक्ष्यमाणोऽपि भवाब्धिपारं, मुने ! कथं यास्यसि वेषमात्रात् ॥ ३ ॥ युग्मम् ॥ (उपजाति)

"હે મુનિ! તું વિકથાદિ પ્રમાદ કરીને સ્વાધ્યાય (સજઝાય, ધ્યાન) કરવા ઇચ્છતો નથી, વિષયાદિ પ્રમાદથી સમિતિ અને ગુપ્તિ ધારણ કરતો નથી, શરીર પર મમત્વથી બન્ને પ્રકારના તપ કરતો નથી, નજીવા કારણથી કષાય કરે છે, પરીષહ તથા ઉપસર્ગ સહન કરતો નથી, (અઢાર હજાર) શીલાંગ ધારણ કરતો નથી, તે છતાં તું મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, પણ હે મુનિ! વેશમાત્રથી સંસારસમુદ્રનો પાર કેવી રીતે પામીશ?" (૨–૩)

વિવેચન—ઉપર ભાવનામય મુનિસ્વરૂપ કહ્યું. અત્ર વ્યવહારુ ગતે તેઓએ શું કરવું જોઈએ, તે કહે છે —

૧ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય મુનિએ દરરોજ કરવો જોઈએ —

વાચના (વાંચવું તે), **પૃચ્છના** (શંકા પૂછવી તે) **પરાવર્તના** (સંભારવું-રિવિઝન), **અનુપ્રેક્ષા** (વિચારણા) અને **ધર્મકથા**—આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય છે

૨ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ તે **પ્રવચનમાતા** કહેવાય છે, અને સાધુપણાનું ખાસ લક્ષણ છે —

નિર્જીવ માર્ગે સૂર્ય ઊગ્યા પછી સાડાત્રણ હાથ આગળ દૃષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવું, તે **ઈર્યાસમિતિ**

નિરવદ્ય, સાચું, હિતકારી અને પ્રિય વચન વિચારીને બોલવું, તે **ભાષાસમિતિ**

અન્ન, પાણી વગેરે બેતાળીશ દોષ રહિત લેવા, તે **એષણાસમિતિ**

કોઈ પણ વસ્તુ જીવરહિત ભૂમિ જોઈને તથા પ્રમાર્જના કરીને મૂકવી કે લેવી, એ **આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણાસમિતિ**

મળ, મૂત્રાદિ જીવ રહિત ભૂમિએ તજવા તે **પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ**

---

* સાધુપદ-અનુસરણના વિષયને અંગે આ શ્લોક ટાંકીને આ શર્મ મુનિજીવનના સ્વરૂપ પર મેં વિસ્તારથી વિવેચન "શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ" પુસ્તક ૨૭ અંક બીજામાં અને તે પછીના અંકોમાં કર્યું છે તે વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે વિ ક × अल्पेऽपीति पाठान्तरम् ।

મન પર અશુભ ચિંતવનને અંગે પૂર્ણ અંકુશ રાખવો અથવા સર્વથા મનોવ્યાપાર ન કરવો, એ **મનોગુપ્તિ**

કોઈ પણ પ્રકારનું સારું કે ખરાબ વચન બોલવું નહિ અથવા સાવદ્ય વર્જી, નિરવદ્ય બોલવું, તે **વચનગુપ્તિ**

કાયાને અજયણાએ પ્રવર્તાવવી નહિ અથવા સર્વથા પ્રવર્તાવવી નહિ, તે **કાયગુપ્તિ**

૩ સાધુએ બે પ્રકારના તપ કરવા જોઈએ —

બાહ્યતપ—ઉપવાસાદિ કરી બિલકુલ ખાવું નહિ, ઓછું ખાવું, ઓછી વસ્તુઓ ખાવી, રસવાળી વસ્તુઓ ઘી વગેરે ન ખાવા, કર્મક્ષય કરવા માટે શરીરને કષ્ટ આપવું અને અંગોપાંગ, ઇંદ્રિયો અને મનને સંકોચી રાખવા—આ સ્થૂળ (બાહ્ય) તપ કહેવાય છે

આભ્યંતરતપ—કરેલ પાપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, જિનાદિ દશનો યથાયોગ્ય વિનય કરવો, જિનાદિ દશનું યોગ્ય વૈયાવચ્ચ કરવું, વાચના વગેરે પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કરવો, ધ્યાન કરવું અને બાહ્ય આભ્યંતર ઉપધિનો ત્યાગ કરવો—આ આભ્યંતર તપ કહેવાય છે

૪ ચાર પ્રકારના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેને જન્મ આપનાર તેમ જ તેની સાથે રહેનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરે નોકષાય, જેનું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમા જણાવવામા આવ્યું છે, તે ન કરવા જોઈએ અથવા બની શકે તેટલો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અથવા તે પર અંકુશ રાખવો જોઈએ

૫ ભૂખ તરસ સહન કરવા વગેરે બાવીસ પ્રકારના પરીષહો છે તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમા આપેલું છે અને આ અધિકારના આડત્રીશમા શ્લોકના વિવેચન પ્રસંગે તેનું કાંઈક સ્વરૂપ બતાવવામા આવશે તે, તેમ જ મનુષ્ય અને દેવતા વગેરેના કરેલા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સમતાથી સહન કરવા જોઈએ એ વખતે મનમા જરા પણ ક્રોધ કે કલેશ ન આણવો જોઈએ એવી રીતે પોતાનું વર્તન કરી સમતામય જીવન જીવવું જોઈએ.

૬ શાસ્ત્રકારે ચાર મુખ્ય અને તેના પેટા ભેદથી સોળ પ્રકારના ઉપસર્ગ કહ્યા છે

૧ **દેવકૃત**—૧ હાસ્યથી, ૨ દ્વેષથી, ૩ વિમર્શથી (વિચાર–સહન કરી શકે છે કે નહિ તે દઢતા જોવા માટે પરીક્ષા કરવી તે), ૪ પૃથક્‌વિમાત્રા (ધર્મની ઈર્ષ્યા આદિને અંગે વૈક્રિય શરીર કરીને ઉપસર્ગ કરે છે તે)

૨. **મનુષ્યકૃત**—૧ હાસ્યથી, ૨ દ્વેષથી, ૩ વિમર્શથી, ૪ કુશીલથી (બ્રહ્મચારીથી પુત્ર થાય તે બળવાન હોય છે એમ ધારીને ધર્મવાસના ૪ વિનાનો માણસ બ્રહ્મચર્યથી ચળાવવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરે તે)

૩ **તિર્યંચકૃત**—૧ ભયથી (મનુષ્યને જોઈને મને અનર્થ કરશે એમ ધારી સામા ધસે તે), ૨ દ્વેષથી, ૩ આહાર માટે (ભૂખ લાગ્યાથી તેનું નિવારણ કરવા માટે, શિયાળ ગૃધ્રાદિ ઉપસર્ગ કરે તે), ૪ પોતાના બચ્ચાના રક્ષણ માટે

૪ **આત્મકૃત**—૧ વાત, ૨ પિત્ત, ૩ કફ, ૪ સંનિપાત

૭ અઢાર હજાર શીલાંગ ધારણ કરવા જોઈએ એ અઢાર હજાર શીલાંગ શું છે, તે સંબંધી જરા લંબાણ પણ ઉપયોગી નોંધ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાના પીઠબંધના મારા કરેલા ભષાંતરમાંથી અત્ર ઉતારી લેવામાં આવે છે યોગ ત્રણ, કરણ ત્રણ, સંજ્ઞા ચાર, ઇંદ્રિય પાંચ, પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ અને શ્રમણધર્મ દશ તે વડે અઢાર હજાર શીલાંગ થાય છે શીલાંગ એટલે ચારિત્રના અવયવો (વિભાગ), તે નીચે પ્રમાણે –યોગ ત્રણ છે મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ કરણ ત્રણ છે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું સંજ્ઞા ચાર છે આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા અને મૈથુનસંજ્ઞા ઇંદ્રિય પાંચ છે સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય, ચક્ષુરિંદ્રિય અને શ્રોત્રેંદ્રિય પૃથ્વીકાયારંભાદિક દશ પૃથ્વીકાયઆરંભ, અપ્કાયઆરંભ, તેઉકાય આરંભ, વાઉકાયઆરંભ, વનસ્પતિકાયઆરંભ, બેઇંદ્રિયઆરંભ, તેઇંદ્રિયઆરંભ, ચૌરિંદ્રિયઆરંભ, પંચેંદ્રિયઆરંભ અને અજીવઆરંભ* યતિધર્મ દશ છે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્લોભિપણું (મુક્તિ), તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનપણું અને બ્રહ્મચર્ય આમાંના દરેકનું એકેક પદ લઈ જુદા જુદા ભેદ કરવાના છે પ્રથમ ભેદ દાખલા તરીકે નીચે પ્રમાણે કરાય-" મને કરી, આહારસંજ્ઞા રહિત થઈ, શ્રોત્રેંદ્રિયનો સંવર કરી, ક્ષમાયુક્ત રહી, પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે નહિ. આ વાક્ય કાયમ રાખી 'ક્ષમાયુક્ત' શબ્દને બદલે 'માર્દવયુક્ત' વગેરે દશ ધર્મો મૂકે ત્યારે દશ ભેદ થાય, પણ તે બધા પૃથ્વીકાય સંબંધે જ થયા તે જ્યારે અપ્કાય વગેરે ઉપર જણાવેલા દશ ભેદ સાથે દશ દશ ભેદ કરે ત્યારે સો ભેદ થાય. તે બધા શ્રોત્રેંદ્રિયે થયા અને તેવી રીતે બાકીની ચાર ઇંદ્રિયો સાથે મેળવતા પાંચસો ભેદ થાય તે દરેકને આહાર, ભય, પરિગ્રહ અને મૈથુન સંજ્ઞા સાથે મેળવતા બે હજાર ભેદ થાય મન, વચન, કાયાના યોગ સાથે મેળવતા છ હજાર ભે૦ થાય અને તેને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું–એ ત્રણ કરણ સાથે મેળવતા અઢાર હજાર ભેદ થાય.

આ ભેદને માટે શ્રી **પ્રવચનસારોદ્ધાર** ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૩૩૯ પર (પ્રકરણરત્નાકર–ભાગ ત્રીજો) એક કોષ્ટક આપેલું છે તેની ખૂબી એવી છે કે તે નજર આગળ રાખવાથી ૧૮૦૦૦ ગાથા બનાવી શકાય છે જિજ્ઞાસુઓએ તે જરૂર વાંચવું, કારણ કે તે ઉપયોગી હોવા સાથે કર્તાની અપૂર્વ વિદ્વત્તા બ

* જીવની બુદ્ધિથી અજીવને મારવા[illegible] [illegible]રણાદિકની પડિલેહણા નહિ કરવાથી જે આરંભ થાય તે અજીવઆરંભ કહેવાય છે

મોક્ષાર્થી જીવે ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ તે તું નથી કરતો સ્વાધ્યાય તેમ જ નથી રાખતો ગુપ્તિ, વળી, નજીવા કારણસર ઉપાય કરી નાખે છે અને તપસ્યા કરતો નથી, તેમ જ પરીષહ ઉપસર્ગ પણ સહન કરતો નથી અને સદરહુ શીલાંગ ધારણ કરતો નથી તું જાણે છે કે મોક્ષે જવાના ઉપાય તો ઉપર કહ્યું તેમ સજ્ઝાય વગેરે છે, તો પછી તું વાંછે છે મોક્ષે જવાનું અને કાર્ય કરે છે તેની વિરુદ્ધનાં આ મોક્ષનગર દૂર છે, ત્યાં પહોંચવા માટે સંસારસમુદ્રનો પાર પામવો જોઈએ, તેને યોગ્ય નાવ તો તું તૈયાર રાખતો નથી, ત્યારે તું ત્યાં કેવી રીતે જઈશ ? તારે યાદ રાખવું કે વેશમાત્રથી મોક્ષ મળતો નથી, વેશાનુસાર કરણી-વર્તન જોઈએ બાકી તો મેરુપર્વત જેટલા ઓઘા, મુહપત્તિ કર્યા, તેમાં પણ કાંઈ આત્માનું વળ્યું નથી (૨-૩, ૧૮૩-૧૮૪)

વેશમાત્રથી કાંઈ વળતું નથી

आजीविकार्थमिह यद्यतिवेषमेष, धत्से चरित्रममलं न तु कष्टभीरुः ।
तद्वेत्सि किं न न बिभेति जगज्जिघृक्षु×-र्मृत्युः कुतोऽपि नरकश्च न वेषमात्रात् ॥४॥ (वसंततिलका)

"તું આજીવિકા માટે જ આ સંસારમાં યતિનો વેશ ધારણ કરે છે, પણ કષ્ટથી ડરી જઈને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી પણ તને ખબર નથી, કે તમામ જગતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળું મૃત્યુ અને નરક કાંઈ કોઈ પણ પ્રાણીના વેશ ઉપરથી ડરી જતા નથી" (૪)

વિવેચન—કોઈ અજ્ઞાની જીવ સંસારના દુઃખથી પીડાઈ, દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ડોળ ધારણ કરી (યતિ થયા પછી), ત્યાં પણ શ્રાવકો પાસેથી સારી સારી ગોચરી મેળવવાનો જ લોભ રાખે છે, પણ ચારિત્રની ક્રિયા કરતો નથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં ભાવાર્થરૂપે બતાવેલું વર્તન જરા પણ કરતો નથી, પરંતુ એક નવી જાતનો જ સંસાર આરંભે છે કેટલાક નામધારી શ્રીપૂજ્યો અને ગોરજીઓ તો ચારિત્રના પ્રાણભૂત ચતુર્થ વ્રત ભંગ કરવા સુધીની હદે પણ પહોંચી જાય છે, તેઓને તો આ અધિકારમાં ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નથી શિથિલાચારી, એકલવિહારી, આધાકર્મી આહાર લેનાર વગેરેને કષ્ટભીરુ કહ્યા છે પરીષહ-ઉપસર્ગથી ડરી જનારા યતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે આખી દુનિયાનો કોળિયો કરી જનાર મૃત્યુ વાટ જોઈ રહ્યું છે, તેના દાંતમાંથી કોઈ બચ્યું નથી અને તેની પેલી બાજુએ ભયંકર અંધકારથી ભરેલ દુઃખનું જ સ્થાન અને કલ્પનામાત્રથી પણ શરીરને ધ્રુજાવનાર નરક દેખાય છે આ બન્ને (મૃત્યુ અને નરક) વેશની દરકાર રાખતા નથી, તેઓ એવા નિર્દય છે કે કોઈને છોડતા નથી, છતાં પણ પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં ભાવાર્થ તરીકે કહ્યું તેવું આચરણ કરનારા મહાત્માઓ તો તેને પણ જીતી જાય છે કે પાછા ફરીને તેના દર્શન પણ ન કરે ટૂંકામાં અજર અમર થઈ જાય છે, માટે

* भव इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते ।   × जगज्जिघत्सुरिति पाठान्तरम् ।

શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણ કરી મનમા ખુશી થજે, માત્ર વેશથી રાચીશ નહિ સાધુપણાની ફરજ એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ નારકી તથા મૃત્યુ ધ્યાનમા રાખજે ફરજ ભૂલ્યો તો બન્ને રાક્ષસો તૈયાર છે, એ મનમા ચોક્કસ રાખજે (૪, ૧૮૫)

કેવળ વેશ ધારણ કરનારને તો ઊલટો દોષ

वेषण माद्यसि यतेश्चरण विनात्मन् !, पूजा च वाञ्छसि जनाद्बहुधोपधि च ।
मुग्धप्रतारणभवे नरकेऽसि गन्ता, न्याय निर्मर्षि तदजागलकर्तरीयम् ॥ ५ ॥ (वसंततिलका)

"હે આત્મન્ ! તુ વર્તન (ચારિત્ર) વગર માત્ર યતિના વેશથી જ મઠ્ઠમ રહે છે (અહંકાર કરે છે) અને વળી લોકોની પૂજાની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી ભોળા વિશ્વાસ રાખનારા લોકોને છેતરવાથી પ્રાપ્ત થતા નરકના તુ જરૂર જવાનો છે એમ લાગે છે ખરખર તુ 'અજાગલકર્તરી ન્યાય' ધારણ કરે છે" (૫)

વિવેચન—'ઉપધિ' ધર્મોપકરણરૂપ સાધુના વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનો સમૂહવાચક શબ્દ છે લોકો વદન-નમસ્કાર કરે એવી ઇચ્છા રાખવી અને અનેક પ્રકારની ઉપધિ મેળવવા ઇચ્છા રાખવી, એ ગુણ વગર ઠીક નથી વદન કોને ઘટે ? ઉપધિ શા માટે રાખવાની છે ? એ કાઈ મોજશોખનુ સાધન નથી, એ તો સયમગુણની વૃદ્ધિમા અગવડ ન પડે, તે માટે યોજેલ સાધન છે આવા બાહ્યાચાર ઉપર વૃત્તિ રાખવી અને પોતાનું વર્તન જરા પણ ઊચુ ન રાખવુ, એ પોતાને હાથે પોતાનો વધ કરવા જેવુ છે જેવી રીતે બકરીને એક ખાટકીએ મારવા તૈયાર કરી અને તે સારુ છરી શોધવા લાગ્યો બીજેથી તેને છરી પ્રાપ્ત થઈ નહિ, પણ જાતિસ્વભાવથી બકરીએ ભૂમિ ઉખેડી, પોતે દાટેલી છરી દાટી, ઉપર ધૂળ વાળી અને તે ભાગ ઉપર ગણુ રાખી તે છરી છુપાવવાની બુદ્ધિએ બેઠી પરતુ એમ કરવા જતા એ જ કાતિ વડે તેનો નાશ થયો ! આ 'અજાગલકર્તરી' ન્યાય છે આવી રીતે પોતાના હાથથી જ પોતાનો નાશ કરવો એ અનુચિત વર્તન છે માત્ર વેશ યતિનો રાખવો અને વર્તન ખોટુ રાખવુ એથી દુર્ગતિરૂપ દુખ પોતાના હાથે મેળવવા જેવુ થાય છે શુદ્ધ ચારિત્રવાન પણ વદન, નમસ્કાર કે ઉપધિની વાછા કરતા નથી, પણ કદી તેઓ કરે તો નીતિની અપેક્ષાએ કાઈ પણ વાજબી ગણાય, કારણ કે તેમ કરવાને તેઓનો હક્ક છે પણ હે નામધારી ! તારે તો એક પણ બચાવનુ સાધન નથી (૫, ૧૮૬)

બાહ્ય વેશ ધરવાનુ ફળ

जानेऽस्ति सयमतपोभिरमीभिरात्म-न्नस्य प्रतिग्रहभरस्य न निष्क्रयोऽपि ।
किं दुर्गतौ निपततः शरण तवास्ते, सौख्यञ्च दास्यति परत्र किमित्यवेहि ॥६॥ (वसंततिलका)

"મારા જાણવા પ્રમાણે હે આત્મન્ ! આવા પ્રકારના સયમ અને તપથી તો (ગૃહસ્થ પાસેથી લીધેલા પાત્ર, ભોજન વગેરે) વસ્તુઓનુ ભાડુ પણ પૂરુ થતું નથી

ત્યારે દુર્ગતિમા પડતા તને શરણ શુ થશે ? અને પરલોકમા સુખ કોણ આપશે ? તેનો તું વિચાર કર" (૬)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યુ તેવી રીતે બાહ્યાચાર માત્ર વેશ રાખવામા આવે અને તપ, સયમ કાંઈ ન કરવામા આવે અથવા તદ્દન બાહ્યાડબર માટે કરવામા આવે, તેનું ફળ શુ તે અત્ર વિચારે છે ગૃહસ્થ પાસેથી ભોજન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે યતિને મફત મળે છે, જેને માટે સૂરિમહારાજ કહે છે કે ઉક્ત દેખાવ માત્રથી કરાતા તપસયમથી તો તેનું ભાડુ પણ વળતું નથી, માટે હે યતિ ! તારુ દેવુ ફેડવા માટે પણ તારે તારુ વર્તન બહુ જ ઊચા પ્રકારનું રાખવાની જરૂર છે જેઓ દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરતા હોય, તેઓનુ ચારિત્ર તો એવુ સરસ અને અનુકરણીય હોવું જોઈએ કે એમા બે ભેદ પડે જ નહિ બાહ્ય દેખાવ જુદો અને આતર વર્તન તદ્દન જુદા પ્રકારનું, એ વાત શુદ્ધ દશામા વર્તનારા જીવોના કલ્પનામા પણ આવે નહિ અને લોકો પોતાને માટે શુ ધારે છે, એનો તો એના મનમા ખ્યાલ પણ ન હોય તને કાંઈ પણ ખ્યાલ હોય તો તે પોતાની ઊચા પ્રકારની ફરજનો ખ્યાલ હોય છે આત્માના આ ભવ અને પરભવના સુખ માટે વેશ અને વર્તનની એકતા કરવાની ખાસ જરૂર છે (૬, ૧૮૭)

* * ૧૮૩–૧૮૭—આ પાચ શ્લોકમા બાહ્યાડબર–વેશ ધારણ કરનારને માટે બહુ કહ્યુ છે ગોરજી, શ્રીપૂજ્યો, જતિ અને સવેગી પક્ષમા પણ કેટલાક માત્ર વેશધારી હોય, તેમણે આટલી હકીકત ઉપરથી બહુ બહુ સમજવાનુ છે દોરાધાગા કરી, ગૃહકાર્યાદિ સાવદ્ય કાર્યોમા સલાહકારક બની, દષ્ટિરાગી ભગતો બનાવી, મુગ્ધ પ્રાણીઓ ધર્મને નામે છેતરનાર, ધર્મને બહાને આજીવિકા ચલાવનાર, કેશના પટિયા પાડી ધર્મને દુનિયાની દષ્ટિમા હલકો પાડનાર આવા મૂર્ખાઓ પોતાની જાતને સસારસમુદ્રમા પાડે છે અને સાથે ડોકમા આશ્રિત જનને ડુબાડવાના પાપરૂપ પથ્થર બાધે છે તેથી ફરીને ઊચા આવતા જ નથી વળી, કેટલીક વાર સવેગીપક્ષ જેવા શુદ્ધ પ્રવાહમાં પણ કેટલાક નાપસદ કરવા લાયક દેખાવો જોવામા આવે છે, સભળાય છે ખસૂસ કરીને તેના શુદ્ધ ગુરુણીજીઓના સમુદાયમા પણ કેટલાકની સ્થિતિ પર ધ્યાન આપવાની બહુ જરૂર જણાય છે વેશથી કાંઈ લાભ નથી અને તેથી લોકોને છેતરવારૂપ નુકસાન છે એ સ્પષ્ટ છે વળી, આટલુ લખતા સૂરિમહારાજ સારી રીતે જાણે છે કે વેશથી કોઈ વખત પ્રાણી શરમની ખાતર–દેખાવ ખાતર–પણ અયોગ્ય રસ્તે જતા અટકે છે સાધુ–મહત–ત્યાગી–વૈરાગી જેવા ભાવનામય જીવનનો દેખાવ રાખ્યાથી જ લોકો મહાઉત્તમ વર્તનની આશા રાખે છે અને તે જ જગાએ જ્યારે કાંઈ પણ ચારિત્ર ન હોય, ત્યારે કેટલુ ખેદ કરવા જેવુ ગણાય, એ વિચાર કરવાથી સમજાઈ જાય તેવું છે આ પાચ શ્લોક અવશ્ય વિચાર કરવા લાયક છે

વર્તન વિનાનુ લોકરજન ' બોધિવૃક્ષને કુહાડો

किं लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनाद्यैः, रे मुग्ध ! तुष्यसि विनापि विशुद्धयोगान् ।
कृन्तन् भवान्धुपतने तव यत्प्रमादो, बोधिद्रुमाश्रयमिमानि करोति पर्शून् ॥ ७ ॥ (वसततिलका)

"તારા ત્રિકરણ યોગ વિશુદ્ધ નથી છતા પણ લોકો તારો આદરસત્કાર કરે, તને નમસ્કાર કરે, અથવા તારી પૂજા-સેવા કરે, ત્યારે હે મૂઢ ! તું શા માટે સતોષ માને છે ? ભસાગરસમુદ્રમા પડતા તને આધાર ફક્ત બોધિવૃક્ષનો જ છે, તે ઝાડને કાપી નાખવામા નમસ્કારાદિથી થતો સતોષાદિ પ્રમાદ આ(લોકસત્કાર વગેરે)ને કુહાડા બનાવે છે" (૭)

વિવેચન—મનની અસ્થિરતા ઓછી થઈ નથી, વચન પર અકુશ આવ્યો નથી, કાયાના યોગો કાબૂમા નથી અને તેમ છતા પણ લોકો વદન, પૂજન,* ભક્તિ કરે ત્યારે તારા મનમા આનદ આવે છે, એ કેટલુ ખોટુ છે ! હે સાધુ ! તેવા વદન, પૂજન ઉપર તારો હક શું છે ? તું જરા સમજ કે આ સસાર એ સમુદ્ર છે, એમા જે ડૂબે છે તેનો છેડો અનત કાળે પણ આવતો નથી, છતા તેમાથી બચવા માટે બોધિવૃક્ષ-સમ્યક્‌ત્વતરુ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો બચાવ થાય છે, પરતુ તને પ્રમાદ થાય છે તે શિથિલતાને લીધે આ વદન, નમસ્કાર ઉપર કહેલા વૃક્ષને કાપી નાખવામા કુહાડાનુ કામ કરે છે વૃક્ષનો નાશ થયો અને તેથી કરીને એ વૃક્ષનો એક વખત પણ આશ્રય તને ન મળ્યો, પછી તુ સસારસમુદ્રમા ઘસડાઈ જઈશ ત્યા તને કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય મળશે નહિ

તારા શુદ્ધ વેશથી તારી જવાબદારી કેટલી વધે છે તેનો તું વિચાર કર દુનિયા તારે પાસેથી તારે પ્રતિજ્ઞાને અનુસારે કેટના ઊચા વર્તનની આશા રાખે, તેનો ખ્યાલ કર હે મુનિ ! જરા અતરગ ચક્ષુ ઉઘાડ આવો યોગ-આવી સામગ્રી-તને ફરી મળવી બહુ મુશ્કેલ છે ડહાપણ વાપરી સમયનો ઉપયોગ કર ઉપલક્ષણથી મુનિનો અધિકાર છતા પણ, શ્રાવકે ખાસ આ શ્લોકના ભાવાર્થથી વિચાર કરી સમજવાનું છે કે શ્રાવકપણાનો ડોળ ધારણ કરી ગુણ સિવાય, મારામારી કરી, ધમાધમીથી નોકારસી આદિના જમણ જમવા, અનેક પ્રકારની પ્રભાવનાઓ વગર હકે, અનીતિથી, વગર ગુણે, એક વખતથી પણ વધારે વખત લેવાની તુચ્છતા કરી, તેના હકદાર તરીકે પોતાના આત્માને માનવો એ બહુ વિચારવા જેવુ છે આનો વિચાર શ્રાવકે પણ પોતાના આત્માને માટે આ અધિકારમા દરેક સ્થળે કરવાનો છે (૭; ૧૮૮)

લોકસત્કારનો હેતુ, ગુણ વગરની ગતિ

गुणास्तवाश्रित्य नमन्त्यमी जना, ददत्युपध्यालयभैक्ष्यशिष्यकान् ।
विना गुणान् वेषमृषेर्बिभर्षि चेत्, ततष्ठकाना तव भाविनी गतिः ॥ ८ ॥ (वशस्थविल)

* વાસક્ષેપ બરાસ વગેરે ઉત્તમ ગધોથી

" આ લોકો તારા ગુણોને આશ્રયીને તને નમે છે અને ઉપધિ, ઉપાશ્રય, આહાર અને શિષ્યો તને આપે છે હવે જો ગુણ વગર ઋષિ(યતિ)નો વેશ તું ધારણ કરતો હોઈશ તો ઠગના જેવી તારી ગતિ થશે " (૮)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે તારા સેવકો સારા કપડા તને આપવા ઇચ્છે છે, ઘરમા સારી વસ્તુ કરે તો તને પ્રથમ આમત્રણ કરે છે, પોતે ઝૂપડામા રહે છતા તને મહેલ જેવા ઉપાશ્રયો રહેવા આપે છે અને છેવટે પોતાના વહાલા પુત્ર પુત્રીને પણ તારા શિષ્ય પણે અર્પણ કરી દે છે×, એ બધુ તારામા સાધુપણાના ઉત્તમ ગુણો અને દશ યતિધર્મો છે, એમ ધારીને આપે છે આ ગુણો વગરના તારા જીવનને તો દભી–પાપી–ધુતારાની ઉપમા અપાય અને જિન્દગીનુ ફળ પણ તેવુ જ મળે (૮, ૧૮૯)

* * ૧૮૮–૧૮૯—આ બન્ને શ્લોકોમા લોકરજનથી અટકી મુનિપણાનો ગુણ ગ્રહણ કરવા ઉપદેશ કર્યો છે દભ–કપટ વગેરે કરીને બહારથી દેખાવ કરનારને આ ઉપરથી બહુ સમજવાનું છે સ્વમાન(self-respect)ના રૂપમા આ જમાનામા દભને મારુ રૂપ આપવામા આવે છે બુદ્ધિમાન યતિએ તેમા દભ કયા છે તે સમજી જવુ જોઈએ આ મીઠો અવગુણ બોધિવૃક્ષનો ઘાત કરે છે અને પ્રાણીને પોતાની ખરી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ આવવા દેતો નથી દરેક યતિ–સાધુએ યાદ રાખવુ કે તેનુ કામ લોકોને કેવળ ખુશી કરવાનુ નથી, પણ બરાબર શુદ્ધ માર્ગે દોરવાનુ છે દુનિયાના ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરી, એકાતમા કુકર્મ કરે, એવા શોખીનોને માટે તો અધોલોક તૈયાર છે, પણ અત્ર કલ્પેલા મુનિવર્ય તો મનમા પણ ખરાબ વિચાર લાવે નહિ અને કાયાનુ વર્તન તો બહુ જ શુદ્ધ રાખે આવા મુનિ તે જ સાધુ કહેવાય બાકી તો **યતિના જતિ અને ગુરુજીના ગોરજી** થઈ ગયા છે, તે શબ્દની માફક વર્તનમા પણ અપભ્રશ બનાવે છે વીર પરમાત્મા શુદ્ધ પવનનો ફેલાવો કરે !

લોકરજન એ વાસ્તવિક રીતે શુ છે ? લોકો થોડા વખત કહે કે અમુક યતિ સારા છે, એમા વળ્યુ શુ ? જ્યા સર્વ સુખ દુ ખનો આધાર કર્મબધ ઉપર છે, ત્યા બાહ્ય દૃષ્ટિની કિંમત કેવળ ક્રીડા માત્ર છે વળી, બને છે એમ કે, શુદ્ધ વર્તનવાળા પુરુષને કેટલાક કારણસર કેટલીક વાર નુકસાન જાય છે ત્યારે લોકો તેની નિદા કરે છે, પણ સાધુને તેવુ કાઈ હોતું જ નથી શ્રી મલ્લિનાથના સ્તવનમા ઉપાધ્યાયજીએ લોકરજન અને લોકોત્તર

× આ શ્લોક પરથી વૈરાગ્યવાન પુત્રપુત્રીને શિષ્ય તરીકે વહોરાવવાનો પ્રચાર અગાઉ હતો એમ જણાય છે એ જમાનમા ગૃહસ્થો અને માતા ઉદારચિત્ત રહેતા હતા તેમ જ સાધુઓ પણ શિષ્યને વહોરી લેતા હતા, એમ જણાય છે એ સબધમાં હીરવિજયસૂરિ વગેરેના દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે એ સબધમા શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં ત્રીજા પ્રકાશને છેડે સાત ક્ષેત્રના નિરૂપણમા પુત્રપુત્રી વહોરાવવાનો ક્રમ સ્પષ્ટ બતાવે છ અને તે જ વિષયમા શ્રી માનવિજયજી ઉપાધ્યાય ધર્મસગ્રહમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છ

રજનનો તોલ કરી લોકોત્તર રજનને પ્રાધાન્ય આપ્યુ છે અનત કાળચક્રના રેલામા ઘસડાઈ જનાર પામર જીવ! તારા માની લીધેલા નાના સકલ્પના ઉપર ઉપરના વખાણ માટે તુ બધુ ગુમાવી દેવાની ભૂલ કરીશ નહીં

યતિપણાનુ સુખ અને ફરજ

नानीविकामणयिनीतनयादिचिन्ता, *नो राजभीश्च भगवत्समय च वेत्सि ।
शुद्धे तथापि चरणे यतसे न भिक्षो ! तत्ते परिग्रहभरो नरकार्थमेव ॥ ९ ॥ (वसततिलका)

"તારે આજીવિકા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની ચિતા નથી, રાજ્ય તરફની બીક નથી અને ભગવાનના સિદ્ધાતો તુ જાણે છે અથવા સિદ્ધાતના પુસ્તકો તારી પાસે છે, છતા પણ હે યતિ! જો તુ શુદ્ધ ચારિત્ર માટે યત્ન કરીશ નહીં તો પછી તારી પાસેની વસ્તુઓનો ભાર (પરિગ્રહ) નરક માટે જ છે" (૯)

વિવેચન—તારે બેપાચના પેટ ભરવા નથી, સ્ત્રી સારુ સાડી કે બગડીઓ લેવી નથી, પુત્રનું વેવિશાળ કે તેના લગ્ન કરવા નથી કે કુટુબની અનેક ઉપાધિઓ કરવી પડતી નથી, તારે કમાવાની માથાકૂટ નથી અને સખ્ત હરીફાઈના જમાનામા તારે હાથ પણ હલાવવો પડતો નથી, તારી પાસે મોટી પૂજી પણ નથી, કે અગાઉના વખતમા જેમ રાજ્ય તરફથી ભય હતો અને હાલના વખતમા નકામા કજિયાના ખરચમા લૂટાવાનો ભય છે, તેવો ભય તારે હોય આ સર્વ ઉપરાત તુ જ્ઞાની છે, સમજુ છે, શાસ્ત્રવિદ્ છે અને વીર પરમાત્માએ સર્વ સમયને અનુકૂળ થાય તેવા બતાવેલા સિદ્ધાતોનુ રહસ્ય જાણનાર છે, આટલી સગવડ છતા પણ જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી, તો પછી તારુ ભવિષ્ય અમને તો સારુ લાગતુ નથી તુ તારી પાસે નકામો સચય શા માટે કરે છે? તુ પરિગ્રહના ભારમા દબાઈ જઈ નરકમા જઈશ

અત્ર કહ્યા છે તે સામાન્ય પરિગ્રહ વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિરૂપ જ સમજવો પચ મહાવ્રતધારી હોઈ, જેઓ પૈસા કે સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરે તે તો પ્રત્યક્ષ દુરાચારી છે ગાડી ઘોડા રાખે, વાડી ખેતર રાખે, છડી પોકરાવે અને પધરામણીઓ કરાવે, તેની વાત સૂરિમહારાજ બાજુ ઉપર જ મૂકે છે જૈનધર્મનું બધારણ બહુ જ ઉત્તમ છે, સાધુ અને શ્રાવકના વ્યવહાર બહુ વિચારીને બધાયેલા છે તેમા કેટલાક પેટભરા બગાડો કરી પોતાની જાતને સસારના અનત પ્રવાહમા ઘસડાવે છે! (૯, ૧૯૦)

જ્ઞાની પણ પ્રમાદને વશ થાય તેના બે કારણો

शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतोऽपि+ गृहिणीपुत्रादिबन्धोज्झितो
ऽप्यङ्गी यद्यतते प्रमादवशगो न प्रेत्यसौख्यश्रिये ।

* नो राजभीरसि चागमपुस्तकानीति वा पाठ । + दान्तव्रतोऽपीति पाठ ।

तन्मोहद्विपतस्त्रिलोकजयिनः क्वापि त्वपरा दृष्टता,
रुद्धायुष्कतया स वा नरपशुर्नूनं गमी दुर्गतौ ॥ १० ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"શાસ્ત્રને જાણનારો હોય, મન મહણ કરેલા હોય, તથા સ્ત્રી પુત્ર વગેરેના બંધનથી મુક્ત હોય, છતાં પ્રમાદને વશ પડીને પારલૌકિક સુખરૂપ લક્ષ્મી માટે આ પ્રાણી કાંઈ યત્ન કરતો નથી, તેમાં ત્રણ લોકને જીતનાર મોહ નામના શત્રુની કોઈ અવાચ્ય દુષ્ટતા કારણ રૂપ હોવી જોઈએ, અથવા તો તે નરપશુ અગાઉ આયુષ્ય બાંધેલ હોવાને લીધે જરૂર દુર્ગતિમાં જનાર હોવો જોઈએ" (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ હે યતિ! તારે સંજોગો બહુ અનુકૂળ છે, દુનિયાના સામાન્ય માણસો કરતાં તારી સ્થિતિ બહુ સારી છે વળી, તું જ્ઞાની છે, વ્રતધારી છે, ગૃહ કે સ્ત્રીના બંધનથી રહિત છે, છતાં પણ તારી ફરજ બજાવતો નથી અને અસ્ત વ્યસ્તપણે ઇંદ્રિયઅશ્વો જ્યાં ઉપાડી જાય ત્યાં જાય છે તેનું કારણ શું? મને તો લાગે છે કે જે મોહરાજ પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી આ આખા જગતને પ્રમાદમદિરાનું પાન કરાવી નચાવે છે, તેણે તને પણ છટકવા દીધો નથી, તું પણ તેના પંજામાં સપડાઈ ગયેલો છે અથવા તો તું અવશ્ય નરકમાં જનારો છે

બન્ને કારણોમાં વાત એકની એક જ છે મોહવશ પ્રાણી ઇંદ્રિયદમન, આત્મસંયમ કરી શકતો નથી અને તેથી પ્રશસ્તઉદ્યમ થતો નથી, આયુષ્યબંધ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, છતાં પણ અસાધારણ વીર્યોલ્લાસ ફોરવે તો સંજોગોને એવા અનુકૂળ કરી મૂકે કે તે અશુભ આયુષ્ય ભોગવતી વખતે, પાછી ફરીને અશુભ કર્મોની સંતતિ ઉત્પન્ન ન થાય હે મુનિ! તારા સરખા પવિત્ર ઋષિ-સંન્યાસીએ તો મોહ-મારાપણાની બુદ્ધિનો અને હુંપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ (૧૦, ૧૯૧)

યતિ સાવદ્ય આચરે તેમાં મૃષોક્તિનો પણ દોષ

उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं, सावद्यमित्यसकृदेतदथो करोषि ।
नित्यं मृषोक्तिजिनवञ्चनभारितात्तत्, सावद्यतो नरकमेव विभावये ते ॥ ११ ॥ (वसंततिलका)

"તું હમેશાં દિવસ અને રાતમાં થઈ નવ વાર કરેમિ ભંતેનો પાઠ ભણતાં બોલે છે કે હું સર્વથા સાવદ્ય કામ નહિ કરું અને પાછો વારંવાર તે જ કર્યા કરે છે આ સાવદ્ય કર્મો કરી તું ખોટું બોલનાર થવાથી પ્રભુને પણ છેતરનાર થાય છે અને તે પાપના ભારથી ભારે થયેલા તારે માટે તો નરક જ છે એમ હું ધારું છું" (૧૧)

વિવેચન—**करेमि भंते ! सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि जावज्जीवाए तिविहं तिविहेणं इत्यादि** એટલે આ આખા જીવનમાં મન, વચન, કાયાથી સર્વ સાવદ્ય કાર્ય જાતે કરીશ નહિ, બીજા પાસે કરાવીશ નહિ અને કરનારાઓને મનમાં સારા જાણીશ નહિ—

એવી રીતના શબ્દો તુ દરરોજ બન્ને ટકના પ્રતિક્રમણમા અને પોરિસિ ભણાવતા વારવાર બોલે છે અને છતા પણ પાછુ વર્તનનુ ઠેકાણુ રાખતો નથી એ તો સ્પષ્ટ રીતે ગેરવ્યાજબી લાગે છે એથી તો તુ બેવડો ભારે થાય છે સાવદ્ય કર્મથી તને પાપ લાગે છે અને અસત્ય વચન બોલવાથી પણ પાપ લાગે છે વચન અને વર્તન એકસરખા પ્રવર્તાવવા જોઈએ જ્યા મન વચન કાયાની ત્રિપુટી ત્રણ રસ્તા લે ત્યા દુખના દરિયા ઊછળે છે વચન–દેખાવ–ઉપદેશ જુદા પ્રકારનો કરવો અને વર્તન વિપરીત રાખવુ એથી પરભવમા અનેક જાતની માનસિક ઉપાધિઓ ઉપરાત નરકના જેવી મહાભયકર શારીરિક પીડાઓ ભોગવવી પડે છે અને આ ભવમા પણ દેખાવ જાળવી રાખવા કેટલીક ખોટી ખટપટ કરવી પડે છે વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે —

यथा चित्त तथा वाचो, यथा वाचस्तथा क्रिया ।
चित्ते वाचि क्रियाया च, साधूनामेकरूपता ॥

એટલે જેવા વિચાર તેવી જ વાચા અને વાચા તેવુ જ વર્તન એવી રીતે સાધુને મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિમા એકીભાવ હોય છે અત્ર એટલુ જણાવવું આવશ્યક થઈ પડશે કે અભ્યાસદશામા જેવી વાણી તેવુ જ સર્વથા વર્તન હોઈ શકતુ નથી, પણ શુદ્ધ ચિત્તથી મનમા તે વર્તન પોતામા હોવાનો દાવો કર્યા સિવાય અને ખોટો ડોળ કર્યા સિવાય અભ્યાસ કરવામા બાધ નથી. (૧૧, ૧૯૨)

યતિ સાવદ્ય આચરે તેમા પરવચનનો દોષ

वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिता, ददत्यभीष्टानृजवोऽधुना जना ।
भुङ्क्षे च शेषे च सुख विचेष्टसे, भवान्तर ज्ञास्यसि तत्फल पुन ॥ १२ ॥ (उपजाति)*

“વેશ, ઉપદેશ અને કપટથી છેતરાયેલા ભદ્રિક લોકો તને હાલ વાછિત વસ્તુઓ આપે છે, તુ સુખે ખાય છે, સૂવે છે અને ફરતો ફરે છે, પણ આવતા ભવે તેના ફળ જાણીશ ” (૧૨)

વિવેચન—ઉપર ચોથા અને પાચમા શ્લોકમા આ બાબતમા બહુ કહ્યુ છે હે યતિ ! ભદ્રિક જીવો તને ગુણવાન ધારીને પોતે ન ખાય તેવી વસ્તુઓ તને ખાવા માટે આપે છે, તેમ જ તને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે, તેનો તુ ગેરલાભ લે છે સાધુપણાને યોગ્ય તારુ વર્તન ન હોય તો તારો તે વસ્તુ પર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી હક વગર તુ કાઈ પણ ગ્રહણ કરીશ તો દેવાદાર થઈશ અને તે ઉપરાત દભ કરવાથી મહાદુર્ગતિમા જવુ પડશે

* ઇંદ્રવશા અને વશસ્થનો સકર થવાથી એક ઉપજાતિ થાય છે આ ઉપજાતિ તે જાતનો છે જુઓ છદોનુશાસન

દભ× કરનારને ભવાંતર તો મહાકષ્ટ થાય છે અને અહીં પણ બહુ ઉપાધિ થઈ પડે છે ખોટો દેખાવ જાળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરવી પડે છે, અસત્ય બોલવું પડે છે, ખુશામત કરવી પડે છે અને છતા પણ ખુલ્લા પડી જવાના ચાલુ ભયમાં રહેવું પડે છે ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલી હકીકત ઉપાધ્યાયજી ટૂંકા શબ્દોમાં કહે છે

"જે જૂઠો દીએ ઉપદેશ, જનરંજનને ધરે વેશ,
તેનો જૂઠો સકળ કલેશ હો લાલ-માયામોસ ન કીજે."

ત્યારે ઉપદેશ અને વર્તન જુદા રાખવા એ માયામૃષાવાદ થયો એટલી વાત હાલ તુરત ધ્યાનમાં રાખવી આગળ ઉપર પ્રસંગે એ બાબત પર વધારે ખુલાસો થશે (૧૨, ૧૯૩)

સંયમમાં યત્ન ન કરનારને હિતબોધ

आजीविकादिविविधार्तिभृशानिशार्ताः, कृच्छ्रेण केऽपि महतैव सृजन्ति धर्मान्।
तेभ्योऽपि निर्दय ! जिघृक्षसि सर्वमिष्टं, नो संयमे च यतसे भविता कथं ही ? ॥१३॥ (वसंततिलका)

"આજીવિકા ચલાવવી વગેરે અનેક પ્રકારની પીડાઓથી રાતદિવસ બહુ હેરાન થતા કેટલાક ગૃહસ્થો મહામુશ્કેલીએ ધર્મકાર્યો કરતા હોય છે, તેઓ પાસેથી પણ હે દયાહીન યતિ ! તું તારી સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવા ઇચ્છા રાખે અને સંયમમાં યત્ન કરતો નથી ત્યારે તારું શું થશે ? (૧૩)

વિવેચન—સૂરિમહારાજ અત્ર બેવડી દયાના ખ્યાલમાં છે બિચારા ભદ્રિક શ્રાવકો મહામુશ્કેલીએ પૂરું કરતા હોય છે, તેવા સામાન્ય સ્થિતિના શ્રદ્ધાળુ બંધુઓ પણ સાધુને જોઈને પોતાની સાંકડામાં સારી વસ્ત્રપાત્રાદિ વસ્તુ આપી દેતા અચકાતા નથી આવા ખરા પરસેવાથી મેળવેલા દ્રવ્યથી ખરીદેલી વસ્તુઓ તું લે છે અને તારા પોતાના ફરજના કાર્યમાં તું સુસ્ત રહે છે ! તું ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરતો નથી કે મન પર અંકુશ રાખતો નથી, કે પાંચ મહાવ્રત બરાબર નિરતિચારપણે પાળતો નથી ત્યારે હે યતિ ! તું જરા વિચાર કર કે તારા આવા વર્તનનું શું પરિણામ આવશે ? દુનિયાનો વ્યવહાર છે કે દૂધ પીવાની ઇચ્છા રાખનાર બિલાડી દૂધને જ જુએ છે, પણ માથે પડનારી ડાંગને જોતી નથી પરંતુ ધણીનું કાર્ય કરી પોતાની ફરજ બજાવી, સૂકો રોટલો પણ કેટલો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેનો તું અનુભવ કરજે, અથવા અનુભવીથી જાણી લેજે, તારી પોતાની તારા તરફ ફરજ શી છે તે વિચારજે અને સાથ સાથે સર્વ જીવો તરફ તારી ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ કરજે

કેટલીક વાર સાધુને ન છાજતા વર્તન કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં જોવામાં આવે છે મહાવ્રતનો ભંગ થતો જોવામાં આવે છે, અથવા અભિમાનથી અન્ય ગુણવાનને નહિ નમવા પણું, સ્વત્રોત્કર્ષણ અને દંભની હકીકત સાંભળવામાં આવે છે દુનિયાના સ્થૂળ મર્યાદાથી

× દંભને માટે પ્રકરણરત્નાકર પ્રથમ ભાગમાં છાપેલા અધ્યાત્મસારનો ત્રીજો અધિકાર જુઓ

ઊંચી અપાટી પર ગયેલા હે યતિવર્ય ! આ સર્વ સંસારનો હેતુ છે આવા વર્તનમાં લાભ નથી, પણ એકાંત હાનિ છે તારા કપડાથી મોક્ષ મળવાનો નથી મનને જ્યારે સંયમરંગ લગાડીશ ત્યારે જ આરો આવવાનો છે બાકી તો દંભબુદ્ધિથી જે વેશ પહેરવો, એ માત્ર નાટક ભજવવા જેવું છે (૧૩, ૧૯૪)

નિર્ગુણ મુનિની ભક્તિથી તેને તથા ભક્તોને ફળ થતું નથી

आराधितो वा गुणवान् स्वयं तरन्, भवाब्धिमस्मानपि तारयिष्यति ।
श्रयन्ति ये त्वामिति भूरिभक्तिभिः, फलं तवैषां च किमस्ति निर्गुण ? ॥ १४ ॥

(इन्द्रवंशा अने वंशस्थ-उपजाति)

"આ ગુણવાન પુરુષની આરાધના કરી હોય, તો તે ભવસમુદ્ર તરે ત્યારે આપણને પણ તારશે, એવા પ્રકારની બહુ ભક્તિથી ઘણા માણસો તારો આશ્રય કરે છે, તેથી હે નિર્ગુણ ! તને અને તેઓને શું લાભ છે ?" (૧૪)

વિવેચન—'આ સાધુ ગુણવાન છે' એમ ધારી કેટલાક શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તને વહોરાવે છે, પણ તેથી તેઓને પુણ્યબંધ થશે, એમ કલ્પી, તેના કારણભૂત થવાથી તને પુણ્યબંધ થશે, એમ તું ધારતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે તારામાં તેમણે ધારેલા સારા ગુણો જરા પણ નથી તારામાં ગુણ હોય અને ભવસમુદ્ર તરવાની શક્તિ હોય તો જુદી વાત છે, બાકી ખાલી કલ્પનાઓ કરવામાં તને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ, હવે પછીના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે તેમ, તારા આ વર્તનથી તો તને પાપનો બંધ જ થશે

બિચારા અલ્પનાની જીવો ભદ્રિકભાવથી તારા ધર્મબુદ્ધિએ આશ્રય કરે છે, તે સંસાર સમુદ્ર તરવામાં તારી સહાયની ઈચ્છાથી કરે છે એવી સહાય તો તું કાંઈ આપતો નથી, આપી શકતો નથી, ત્યારે તને શું લાભ થાય ? (૧૪; ૧૯૫)

નિર્ગુણ મુનિને ઊલટો પાપબંધ થાય છે

स्वयं प्रमादैर्निपतन् भवाम्बुधौ, कथं स्वभक्तानपि तारयिष्यसि ? ।
प्रतारयन् स्वार्थमृजून् शिवार्थिनः, स्वतोऽन्यतश्चैव विलुप्यसेंऽहसा ॥ १५ ॥ (वंशस्थविल)

"તું પોતે પ્રમાદ વડે સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે, ત્યાં પોતાના ભક્તોને તે કેવી રીતે તારવાનો હતો ? બિચારા મોક્ષાર્થી સરળ જીવોને, પોતાના સ્વાર્થ માટે છેતરીને, પોતાથી અને અન્ય દ્વારા પાપ વડે તું ખંડાય છે (૧૫)

વિવેચન—મોક્ષ મેળવી સંસારજાળથી પારગત થવાની ઈચ્છાવાળા સરળ જીવો તારો આશ્રય કરી તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેઓને છેતરીને તું 'અન્ય દ્વારા' પાપબંધ કરે છે અને તે લીધેલા પચ્ચખ્ખાણ(મહાવ્રતો)નો વિષયકષાયાદિ પ્રમાદ સેવનથી ભંગ કરી 'પોતાથી' પાપબંધ કરે છે, આવી રીતે હે મુને ! તું નિર્ગુણ છે

તેથી તને લાભ થતો નથી એ તો નિઃસંશય છે, તારા જેવા દંભી અને લોકસત્કારના અર્થીને વસ્ત્ર કે અન્ન આપવાથી આપનારને લાભ થાય અને તેનું નિમિત્ત તું હોવાથી તને લાભ થાય, એવો દાંભિક ખ્યાલ છોડી દે અને સમજી લેજે કે આવા વર્તનથી તો તું બેવડો ભારે થાય છે, મહા પાપપંકમાં ખરડાય છે અને અનેક ભવો સુધી ઊંચો આવી શકે નહિ, એવા સંસારસમુદ્રમાં ગળે પથ્થર બાંધીને ડૂબતો જાય છે

હે યતિ! તારા હાથમાં સંસારસમુદ્રને તરવાનું વહાણ આવી ગયું છે, તેને આની રીતે વાપરવાની તારી મૂર્ખતા તજી દે, કપ્તાન થા, પવન જો અને પેલે છેડે મોક્ષનગર છે, તે સાધ્યબિંદુ નજરમાં રાખી ત્યાં પહોંચવા યત્ન કર! વચ્ચે ખરાબા કે ડુંગરો આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખ અને મનમાં હિંમત રાખ આ નૌકાનો જે સાધુ ઉપયોગ કરતા નથી અને તેનો સ્વતં નાશ કરી બચાવના સાધનોને જ ઊલટા ડુબાડવાના સાધનોમાં ફેરવી નાખે છે, તે કોઈ પણ રીતે પોતાનો તેમ જ પોતાના આશ્રિતોનો કલ્યાણનો માર્ગ લેતા નથી અને સંસારસમુદ્રમાં રખડ્યા કરે છે અથવા તળિયે જઈને બેસે છે (૧૫, ૧૯૬)

નિર્ગુણને થતા ઋણનું પરિણામ

गृह्णासि शय्याहृतिपुस्तकोपधीन्, सदा परेभ्यस्तपसस्त्वियं स्थितिः ।
तत्ते प्रमादाद्भरितात्प्रतिग्रहै-र्ऋणार्णमग्नस्य परत्र का गतिः ? ॥ १६ ॥ (ઉપજાતિ)

"તું બીજાઓ પાસેથી વસતિ (ઉપાશ્રય), આહાર, પુસ્તક અને ઉપધિ ગ્રહણ કરે છે એ સ્થિતિ તો તપસ્વી લોકોની (શુદ્ધ ચારિત્રવાળાઓની) છે (એટલે એ લેવાનો હક્ક તપસ્વી લોકોનો છે), તું તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરીને પાછો પ્રમાદવશ પડી જાય છે, ત્યારે મોટા દેવામાં ડૂબેલા એવા તારી પરભવે શી ગતિ થશે?" (૧૬)

વિવેચન—કર્તા કહે છે કે હે મુનિ! તું તો બેવડા દેવામાં ડૂબતો જાય છે એક તો ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને પ્રમાદ સેવે છે અને શુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યા વગર આહાર વગેરે લે છે, તેથી દેવામાં ડૂબેલો માણસ જેમ ઊંચું માથું કરી શકતો નથી, તેવી તારી ગતિ થશે (૧૬, ૧૯૭)

* * ૧૯૨–૧૯૭—છેલ્લા× ૭ શ્લોકમાં બતાવેલો ઉપદેશ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે જરૂરજોગ વસ્તુ, પાત્ર, પુસ્તકાદિ ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહ ન રાખવા માટે મુનિને ખાસ ઉપદેશ છે મુનિમાર્ગ મહામુશ્કેલ છે એ શંકા વગરની વાત છે, પરંતુ એક વખત તે માર્ગની ફરજો માથે લીધા પછી તેને અનુસારે વર્તન કરવાને જીવ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય છે, એટલું જ નહિ પણ, તે ધોરણથી જો જરા પણ પાછો પડે તો મહાકર્મબંધ કરે છે સૂરિમહારાજ ક્વચિત્ કઠોર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તે સહેતુક છે અને લાયક

× આ ઉપસંહારનો કેટલોક ભાગ એક વિદ્વાન મુનિરાજ તરફથી પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે તેથી જેમ તે કીમતી છે તેમ જ તે મનન કરવા યોગ્ય છે

પુત્રને કઈ પણ નહિ જેવી ભૂલ થતા, ભવિષ્યમા તેવી ભૂલ ન થવા માટે, જેમ ઠપકો આપવામા આવે છે તેના જેવો એ ઠપકો છે ભૂલ વખતે ઠપકો મળતા બુદ્ધિમાન શિષ્ય ભૂલ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પોતે ધારણ કરેલી ધૂસરી તજી દેતા નથી, તેમ આ ઉપદેશથી ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, પણ તેથી કટાળો ખાઈ, સર્વ સયમભાર છોડી દઈ, માથે ફેટો પાઘડી બાધી, ગૃહસ્થી થઈ એશઆરામ કરવા કરાવવા આ ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવાનો નથી સાધ્ય દશામા રહીને જ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરાય છે સાધ્ય દશા અને સિદ્ધ દશા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમા રાખી, આ ઉપદેશને સાનરૂપે પરિણમાવવામા આવે તો જ લાભ થવાનો સભવ છે, નહીંતર તો 'શાસ્ત્ર'માથી એક કાનો કાઢી નાખતા, 'શસ્ત્ર' બની જાય તેવુ બને શાસ્ત્રમા આપેલા અશુદ્ધ અભ્યાસક્રમના વચનો અને આવા ઉપદેશના સખત વચનોની પૂર્વાપર અવિરોધીપણે વ્યવસ્થા બાધવાની અને વિચારવાની આ જમાનામા ઘણી જરૂર છે મૂળ તથા ઉત્તરગુણ સબધી દૂષણો સેવવાની દિન પર દિન વૃદ્ધિ થતા, જો કોઈ પણ પ્રકારની સાધ્યદષ્ટિ ન રહે અને કેવળ ' આ ભવ મીઠા તો પરભવ કોણે દીઠા ? " એ કહેવતની માફક બુદ્ધિ થાય, તો સર્વથા મનુષ્યભવ એળે ગુમાવવા કરતા અધ્યાત્મસારના ત્રીજા અધિકારમા બતાવેલા ઉપાધ્યાયજી મહારાજના વચનને અનુસરી શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે વેશ છોડી દઈ, ઉત્તમ શ્રાવકપણુ અગીકાર કરી લઈ, જન્મનુ સાફલ્ય કરવુ

વેશ છોડવાથી આત્માનુ તદ્દન બગડી જશે તેમ લાગે અગર તો વેશનો આગ્રહ છૂટે નહિ, તો સદરહુ અધિકારમા તે જ મહાત્માએ બતાવેલા માર્ગને અનુસરી સવેગ પક્ષ ધારણ કરીને પણ, આત્મહિતની દષ્ટિ ચૂકવી નહિ અને નિશૂક કે અતિ પ્રમાદી થઈ સાધ્યદષ્ટિ રહિતપણે અનતા સસાર ઉપાર્જન કરવો નહીં કવચિત્ કર્મ ઉછાળો મારતા અમુક અનાચરણરૂપ દૂષણો લાગી જાય, તેથી વેશ છોડી દેવાની બિલકુલ જરૂર નથી જો તેમ હોત તો તો પછી દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તો આગમમા કહેવાની જરૂર રહેત જ નહિ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય, છતા પણ વારવાર મોહના ઉછાળાથી તેનુ તે જ અનાચરણ, શાસનઉડ્ડાહના નિરપેક્ષ થઈ, સેવ્યા કરી અનત કાળચક્ર સુધી બોધિબીજનું દુર્લભપણું થવા દેવુ, તેના કરતા તો સવેગપક્ષીપણુ સ્વીકારવુ એ એકાત આત્માને હિતકારી થાય, એમા સશય કરવા જેવુ નથી આ સબધમા વિચાર રહિત ન થતા તેમ જ સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ ન કરતા તેવા ગૂચવાડા વખતે ગીતાર્થનું શરણ લેવુ કે જેથી ખાસ આત્મહિત બને, બાકી ઉપદેશ તો ખાસ ઊચે રસ્તે ચઢાવવાને જ આવા સખત રીતે સૂરિમહારાજે કરેલો છે અત્ર કોઈના ઉપર ખાસ આક્ષેપ કરવા કે કોઈને ઉતારી પાડવા કે કોઈની નિંદા કરવા આ પ્રયાસ થયેલો નથી, પરતુ કેવળ માર્ગમા ઊચા ચઢે, અગર ન બને તો તેથી નીચા ન પડે, એ મધ્યબિંદુ રાખીને જ આ પ્રયાસ કરેલો છે વિષયકષાયના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી કેટલાક ભોળા મુનિઓ થોડા મમત્વ ખાતર મહાલાભ ચૂકી જાય છે અથવા પ્રમાદ કરીને લોકોને સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપવાની પોતાની ફરજ ભૂલી જાય છે, તેઓ ઉપર આક્ષેપ દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રાચીન પદ્ધતિનુ તેમણે અનુકરણ કર્યું છે

તે મળતા નથી ત્યારે બીજા ઉપર દ્વેષ કરે છે, (પણ તેમ કરવાથી) આ ભવમા અંતરાય વહોરી લે છે અને પરભવે કુગતિમા જવાનો છે" (૧૮)

વિવેચન—તુ નસીબનો મોળો છે, પરભવે દાનાદિ કર્યા નથી, છતા આ ભવમા પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને નથી મળતી ત્યારે ખેદ પામે છે પણ તેમા તારી ભૂલ છે કોઈ પણ બાબતની ઇચ્છા રાખ્યા પહેલા, તેને માટે લાયક થવાની ઘણી જરૂર છે જો સ્તુતિ મેળવવાની તારી ઇચ્છા હોય તો ગુણવાન થા, અભ્યાસ કર, તારી ફરજ બજાવ સ્તુતિ એવી વસ્તુ છે કે જે તેને ઇચ્છે છે, તેનાથી તે દૂર જાય છે, પણ જે તેને લાત મારી તેના કારણો મેળવે છે, તેને તે વળગતી આવે છે મતલબ, સ્તુતિને ઇચ્છવાની જરૂર નથી, પણ ગુણ પ્રગટ કરવા માટે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે

અને ખાસ કરીને તુ કોણ છે? એક રીતે જોઈએ તો તદ્દન વહેવારુ જીવ છે, અનત જીવસમુદાયમાના માત્ર એક સમુદાયમાનો તુ એક છે, ત્યારે સ્તુતિ શી? કેટલો વખત ચાલશે? કોણ યાદ રાખશે? વળી, બીજી રીતે જોઈશ તો, તુ સાધુ છે, વીર પરમાત્માનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે, તેનુ શાસન તારા પર વર્તે છે, વીર પરમાત્મા કદી સ્તુતિની ઇચ્છા કરતા હતા? ઇદ્રના મહોત્સવથી કે દશાર્ણભદ્રના સામૈયાથી તેઓના મન પર જરા પણ અસર થઈ હતી? તારા વડીલ–તારા ઉપકારી–ને પગલે ચાલ, લાયક થા અને આવો સારો પ્રસગ મળ્યો છે, તેનો સદુપયોગ કરી લે

છતા પણ જો તુ સ્તુતિની ઇચ્છા કરીશ તો તેથી તને શો લાભ છે? ગુણ વગર કોઈ તારી સ્તુતિ કરશે? નહિ કરે, એટલે તને ખેદ થશે વળી, સ્તુતિ મેળવવા માટે તારે ફોકટ પ્રયાસ કરવો પડશે તે લાભમા રહેશે બાકી તો, અત્ર સતાપ અને પરત્ર દુર્ગતિ માટે First deserve and then desire–પહેલા લાયક થા અને પછી ઇચ્છા કર (૧૮, ૧૯)

ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા કરનારનુ ઋણ

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।
लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादिजन्मभिर्विना ततस्ते भविता न निष्क्रयः ॥ १९ ॥ (वशस्थ)

"તુ ગુણ વિનાનો છે, છતા પણ લોકો તરફથી વદન, સ્તુતિ, આહારપાણીનુ ગ્રહણ વગેરે ખુશી થઈને મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે, પણ યાદ રાખજે કે પાડા, ગાય, ઘોડા, ઊટ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર, તુ તે દેવામાથી છૂટો થઈ શકીશ નહિ (૧૯)

વિવેચન—દેવુ ભારોભાર તોળી આપવુ પડશે, લેણદેણ પતાવવી પડશે અને હિસાબ ચૂકતો કરવો પડશે તુ સમજીશ નહિ કે લોકો તને વાદે છે, પૂજે છે, આહાર વહોરાવવા સારુ આડા પડીને ઘેર લઈ જાય છે, તે તને મફતમા પચી જશે જો અત્રે

તારી ફરજ બજાવીશ, તો તુ તે સર્વ મેળવવા માટે હકદાર છે, નહિ તો આવતા ભવમા બળદ કે પાડા થઈને ભાર ખેચી દેવા પૂરા કરવા પડશે, અથવા ગધેડા કે ઘોડા થઈને વાહન ખેચવા પડશે, ભરૂચના પાડા થઈને દેવું આપવુ પડશે કે ટ્રામના ઘોડા થઈ દુખ વેઠી, હવાલા નખાવવા પડશે! માટે ગુણ વગર સ્તુતિની ઈચ્છા રાખ નહિ, ગુણ માટે પ્રયાસ કર પડાઈ પછવાડે પૂછડુ ચાલ્યુ આવે છે, તેમ ગુણ પછવાડે સ્તુતિ તો ચાલી જ આવે છે (૧૯, ૨૦૦)

ગુણ વગરના વદન-પૂજનનુ ફળ

गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! तत , प्रगीयसे यैरपि वन्द्यसेऽर्च्यसे ।
जुगुप्सिता प्रेत्य गतिं गतोऽपि तैर्हसिष्यसे चाभिभविष्यसेऽपि वा ॥२०॥ (वंशस्थविल)

"હે મુનિ! જો તુ ગુણ મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તો પછી જેઓ તારી ગુણ સ્તુતિ કરે છે, તને વાદે છે અને પૂજે છે, તેઓ જ જ્યારે તુ કુગતિમા જઈશ ત્યારે તને ખરેખર હસશે અથવા તારો પરાભવ કરશે" (૨૦)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે ગુણગાન, વદન, પૂજન એ સર્વ ગુણ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ પરભવમા મહાદુખ આપે છે કૃતકર્મ ભોગવવા પડે છે અત્યારે બાહ્ય દભ ચાલે છે, પરતુ પરભવમા તેનો બદલો ભોગવવો પડશે ત્યારે બહુ આકરુ પડશે અને ત્યા કોઈ પણ પ્રકારનો દભ ચાલશે નહિ (૨૦, ૨૦૧)

ગુણ વગરના વદન-પૂજન હિતનાશ

दानमाननुतिवन्दनापरैर्मोदसे निकृतिरञ्जितैर्जनै ।
न त्ववैषि सुकृतस्य चेल्लव , कोऽपि सोऽपि तव लुप्यते हि तैः ॥२१॥ (रथोद्धता)

"તારી કપટજાળથી રજન પામેલા લોકો તને દાન આપે, નમસ્કાર કરે કે વદન કરે ત્યારે તુ રાજી થાય છે, પણ તુ જાણતો નથી કે તારી પાસે એક લેશ સુકૃત્ય હશે તે પણ તેઓ લૂટી જાય છે" (૨૧)

વિવેચન—પ્રગટ છે બાહ્ય વેશ, ખોટો ઉપદેશ અને આડબર કરી તુ કપટજાળ પાથરે છે એ જાળમા અજાણ્યા પક્ષીઓ જેવા મનુષ્ય ભૂલથી ફસાઈ જાય છે અને પછી તને દાન, માન વગેરે આપે છે ત્યારે તુ રાજી થાય છે પણ મૂર્ખ! તારામા જરા પુણ્યનો અશ કદાચ હોય, તે પણ તુ ખાતો જાય છે, પાપ બાધે છે, તેનો વિચાર કરે છે? તુ માને છે કે પક્ષી ઠીક સપડાયુ છે, પણ પક્ષી તો નિર્દોષ છે, તે શુભ ઈરાદાથી આવ્યુ છે તેથી તે તો લાગ આવે છેવટ છટકી જશે, પણ જશે ત્યારે તને મોટુ નુકસાન થશે, તારી પક્ષીને મેળવવાની જે સાધનશક્તિ હતી તે પણ જશે આવી રીતે તને લાભ કરતા હાનિ ઘણી વધારે થાય છે તે તુ જો તે ઉપરાત બાહ્ય દેખાવ જાળવી રાખવા, અત્યારે જે યુક્તિઓ તારે રચવી પડે છે તે તો જુદી (૨૧, ૨૦૨)

સ્તવનનું રહસ્ય—ગુણાર્જન

भवेद्गुणी मुग्धकृतैर्न हि स्तवैर्न ख्यातिदानार्चनवन्दनादिभिः ।
विना गुणान्नो भवदुःखसंक्षयस्ततो गुणानर्जय किं स्तवादिभिः ? ॥ २२ ॥

(वंशस्थ अने इन्द्रवंशा—उपजाति)

"ભોળા જીવોએ કરેલી સ્તુતિથી કોઈ માણસ ગુણવાન થતો નથી, તેમ જ પ્રખ્યાતિ પામવાથી અથવા દાન, અર્ચન અને પૂજન મેળવવાથી પણ કોઈ ગુણવાન થતો નથી ગુણ વગર સંસારના દુઃખનો ક્ષય થતો નથી, તેટલા માટે હે ભાઈ! ગુણ ઉપાર્જન કર આ સ્તુતિ વગેરેથી શુ લાભ છે?" (૨૨)

વિવેચન—અનેક વાર જોઈ ગયા કે સર્વ પ્રાણીની ઇચ્છા દુઃખનો નાશ કરવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે,* જે સુખ પાછળથી ફરી દુઃખ થાય, તેને સુજ્ઞો સુખ કહેતા નથી અવ્યાબાધ સુખ તો મોક્ષ થાય ત્યારે જ મળે છે; મોક્ષ મેળવવા માટે અસાધારણ ગુણો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. તેથી જણાય છે કે આ જીવનસાફલ્ય માટે ગુણ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે

કેટલાક પ્રાણી ભોળા જીવો સ્તુતિ કરે તે સાંભળી રાજી થાય છે "મહારાજ! આપ તો શાંતરસના દરિયા છો અને કૃપાસિંધુ છે" પરંતુ એથી ગુણવાન થવાનું નથી ગુણવાન તો ગુણ હોય તે જ થાય છે, માટે ગુણ મેળવ વંદન-નમસ્કાર મીઠા લાગે છે, સારા લાગે છે, પણ તે પરિણામે ખોટા છે, ફસાવનારા છે, રખડાવનારા છે, અને તારું જીવન અફળ કરનારા છે ક્રોધનો જય, બ્રહ્મચર્ય, માન-માયાનો ત્યાગ, નિસ્પૃહતા, ન્યાયવૃત્તિ અને શુદ્ધ વ્યવહાર વગેરે ગુણોની તારામાં જમાવટ કર અને પછી તેની સુવાસ ચોતરફ ફેલાવ સારું અને સાચું વર્તન કરતી વખતે તારા મનમાં જે અપૂર્વ આનંદ થશે તે વર્ણવી શકાય તેવો નથી આ જન્મનું સાર્થક કરવાનો એ એક મુખ્ય અને કદી નિષ્ફળ ન થાય તેવો રસ્તો છે (૨૨, ૨૦૩)

ભવાંતરનો ખ્યાલ, લોકરંજન પર અમર

अधेषि शास्त्रं सदसद्विचित्रालापादिभिस्ताम्यसि वा समायैः ।
येषां जनानामिह रञ्जनाय, भवान्तरे ते क्व मुने ! क्व च त्वम् ? ॥ २३ ॥ (उपजाति)

"જે મનુષ્યોનું મનરંજન કરવા માટે તું સારાં અને ખરાબ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો ભણે છે અને માયાપૂર્વક વિચિત્ર પ્રકારના ભાષણોથી (કંઠશોષાદિ) ખેદ સહન કરે છે, તેઓ ભવાંતરે ક્યાં જશે અને તું ક્યાં જઈશ?" (૨૩)

વિવેચન—હવે જો એમ કહેતો હોય કે આપણે તો બધું જનરંજન કરવા માટે જ

* જુઓ હૃદયપ્રદીપષટ્ત્રિંશિકા, શ્લોક ૧૬મો

કરીએ છીએ અને સભાને રીઝવવા સારુ વ્યાખ્યાન વાચીએ છીએ અથવા કોકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરે શીખીએ છીએ, અથવા માયાયુક્ત વર્તન અને વચનરચના રાખીએ છીએ, તો તને કહેવાનુ કે હે ભાઈ! આવુ લોકરજન કેટલો વખત ચાલશે? અત્યારે પાચ પચાસ માણસ તારા વખાણ કે સ્તુતિ કરે, તેમા શુ થઈ ગયુ? સો વરસ પછી તું કયા હોઈશ અને તેઓ કયા હશે? વળી, તારા મરણ પછી તારુ શુ બોલાશે તે તારે ક્યા સાભળવુ છે? માટે આ બધો બાહ્ય વ્યાપાર છોડી દે, ખરેખરો લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કરી દે અને ખસૂસ કરીને મન વચન કાયાના વ્યાપારોને એકસરખા પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કર જો આ પ્રમાણે કરીશ તો લાભ થશે બાકી, જરા વિચાર તો ખરો કે, જન રજનથી લાભ શુ? તને ક્ષણિક સુખનો પણ ખરેખરો ખ્યાલ નથી તું વિચાર કર્યા વગર દોરવાઈ ગયો છે વિચાર, જાગ્રત થા! (૨૩, ૨૦૪)

* * ૧૯૮–૨૦૪—આ સાત શ્લોકમા લોકસત્કાર અને લોકરજન પર વિવેચન કર્યું છે મનુષ્યોના મનોવિકારો પૈકી આ ઘણો નબળો મનોવિકાર છે, અને જરા વાસ્તવિક વિચાર કરવામા આવે તો, એ મનોવિકારનુ પોકળપણુ તુરત જણાઈ આવે તેમ છે વાસ્તવિક રીતે લોકસત્કાર કે વદનપૂજનમા કાઈ દમ જેવુ નથી, છતા આ જીવ એવી વિભાવદશામા આવી ગયો છે કે પાચ માણુસ એનુ સારુ બોલે તે સાભળીને–જાણીને રાજી થાય છે તેમા સત્ય હકીકત છે કે ખોટુ માન મળે છે, તેનો પણ આ જીવને ખ્યાલ રહેતો નથી નજીવી બાબતમા ફૂલપુજી બની જાય છે અને કોઈ કામ કદાચ સારુ કરે તોપણ તે કામ પચીશ માણસો કેવી રીતે જાણે અને પોતાને મુબારકબાદી આપે તેની જ સકલના હૃદયમા કર્યા કરે છે આવી રીતે આ જીવ પોતાનું હિત થાય તેવુ કાઈ કરતો નથી તેથી, અથવા કરીને ધોઈ નાખે છે તેથી, તે લાભ પ્રાપ્ત કરતો નથી, માનહાથી પર બેસીને જગતને મદ સ્થિતિવાળુ ગણે છે જગતના જીવો પણ પ્રાયે અભિમાની હોય છે, તેથી આ બિચારો વારવાર પાછો પડે છે, વળી ઊઠે છે અને એમ ને એમ જિદગી પૂરી કરે છે ભલા સાધુ! તું એક વાત વિચાર તને અત્યારે કેટલાક માણસો ઓળખતા હશે? સામાન્ય માણસને અત્યારે પ્રાય બે હજારથી વધારે માણસ સાથે ઓળખાણ હોતી નથી હવે અત્યાર સુધી જણાયેલી અને પ્રચારવાળી પૃથ્વી પર એક અબજ ને સાડ કરોડ માણસો છે, ત્યારે તને બે હજાર માણસો માન આપે કે ન આપે, તેમા દમ શો છે? વળી તું કોણ? તું ગુણચદ? ભૂલ્યો ગુણચદ તો આ શરીર ને આત્માના સબધને લીધે સ્થાપેલુ નામ છે તારી અત્ર સ્થિતિ કેટલી? ગુણચદ તરીકે તને માન મળશે તે કેટલા વખત સુધી? પછી તુ કયા જઇશ? તારા ગુણચદ નામના વખાણને અને તને શુ સબધ રહેશે? આ દષ્ટિથી વિચારીશ તો સમજાશે કે વદન, પૂજન કે લોકસત્કારમા કાઈ દમ જેવું નથી ત્યારે દમ શેમા છે? ગુણમા–લાયકાતમા–ફરજ બજાવવામા એ ગુણપ્રાપ્તિના પ્રયાસમા આનદ છે, કારણ કે વૃત્તિ શાત છે, ગુણપ્રાપ્તિમા

તો અદ્ભુત આનંદ છે અને તેના અનુભવમાં તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ આનંદ છે, ગુણપ્રાપ્તિના વિચારમાં પણ આનંદ છે આની સાથે જ લોકસત્કારનો પ્રયાસ, નિષ્ફળતા, લોકોનું અભિમાન, એ સર્વ સરખાવતા જણાય છે કે આપણું કર્તવ્ય તો ગુણ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, લોકરંજન થાય કે ન થાય, તે જોવાનું આપણું કામ નથી ફળની ઇચ્છા રાખવી નહિ, ફરજ બજાવવી ઘણી વાર તો ગુણની સુગંધ જણાઈ આવે છે, પણ કોઈ વાર ન જણાય, જણાતા વખત લાગે, તો ધીરજ રાખવી

આ બહુ અગત્યની બાબત છે અને જરા વિચાર કરતા ઉઘાડી રીતે સમજાઈ જાય તેવી છે, છતા ડાહ્યા માણસો પણ ભૂલ ખાતા જોવામાં આવે લોકોના વિચારથી દોરવાઈ જવુ કે બાહ્ય દૃષ્ટિથી તણાઈ જવુ, એ અણસમજુનુ કામ છે હે યતિ! બહિરાત્મભાવ તજી, અંતરાત્મભાવમાં લીન થઈ પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરવાનો તારો પ્રયાસ હોવો જોઈએ, તો પછી તું આવી બહિરાત્મદશામાં હજુ કેમ વર્તે છે? ગુણ હોય તોપણ, લોકસત્કારની ઇચ્છા રાખવી નહિ અને ન હોય તો તો રાખી શકાય જ નહિ (૨૩, ૨૦૪)

પરિગ્રહત્યાગ

परिग्रहं चेद्व्यजहा* गृहादेस्तत्किं नु धर्मोपकृतिच्छलात्तम् ।
करोषि शय्योपधिपुस्तकादेर्गरोऽपि नामान्तरतोऽपि हन्ता ॥ २४ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"ઘર વગેરે પરિગ્રહને તે તજી દીધા છે, તો પછી ધર્મના ઉપકરણને બહાને શય્યા, ઉપધિ, પુસ્તક વગેરેનો પરિગ્રહ શા માટે કરે છે? ઝેરને નામાંતર કર્યાથી પણ તે તો મારે છે" (૨૪)

વિવેચન—ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ વગેરે સર્વ સાંસારિક પરિગ્રહનો હે મુને! તે ત્યાગ કર્યો છે મહાકષ્ટ વેઠી તે આ પૈસા અને ઘર, મહેલ વગેરે પરનો મોહ ઉતાર્યો છે આવી રીતે તું સંસારસમુદ્ર તરી જવાની અણી ઉપર આવી ગયો છે, ત્યારે હવે તારી પાસે શય્યાની પાટ, પુસ્તક કે બીજા ઉપકરણો છે, તેનો પરિગ્રહ શા માટે કરે છે? એ વસ્તુની મૂર્છારૂપ પરિગ્રહ પણ તજી દે

આ પ્રસંગે પરિગ્રહ શુ છે અને પરિગ્રહ કોને કહેવાય?—તે સમજવુ ઉપયોગી થઈ પડશે ઉપકરણો તજી દેવાનો કે પુસ્તકોનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી પરિગ્રહ એટલે મૂર્છા—**मुच्छा परिग्गहो वुत्तो**—એક વસ્તુ ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય—મમત્વ થાય, એનો ત્યાગ કરતા ખેદ થાય, એ પરિગ્રહ છે એવા પ્રકારની મૂર્છા કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર રાખવી નહિ, ધર્મના ઉપકરણને નામે પણ સાંસારિક રાગ સાધુમાં કોઈ વાર થઈ જાય છે, એ મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ કહો કે પંચમ કાળનો પ્રભાવ કહો કે વિભાવદશાની સ્વભાવ દશામાં પલટન પામેલી સ્થિતિનો આવિર્ભાવ કહો, ગમે તે કહો, પરંતુ એટલો સ્થૂળ

* त्वमिति वा पाठः ।

પરિગ્રહ પણ ત્યાજ્ય છે જે વસ્તુઓ ધાર્મિક ક્રિયામા સાધનરૂપ છે, તે તેટલે અર્થે રાખવા યોગ્ય છે, પણ તેના ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ અથવા તો એનો વારસો મુકરર કરવાની પોતાની સત્તા, કે એને લગતી કોઈ પણ જાતની ખટપટ ત્યાજ્ય છે આ બાબતમા જો કાઈ પણ અપવાદ હોય તો તે ગુણનિષ્પન્ન ગીતાર્થ અધિપતિ માટે છે, જેના સબધમા અત્ર ઉલ્લેખ નથી આ છ શ્લોકમા આ વિષય બહુ દષ્ટાત આપીને ચર્ચ્યો છે અધિપતિ વ્યતિરિક્ત વ્યક્તિએ શાસ્ત્રમા ગણાવેલા ઉપકરણથી અધિક રાખવા, એ પણ પરિગ્રહ છે એ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવુ

હે મુનિ! તુ કોઈ પણ વસ્તુને ધાર્મિક ઉપકરણનુ નામ આપી તેના પર મૂર્છા કરીશ તો, તે તને ભવાતરમા દુખ આપશે જ, નામ ફેરવવાથી કાઈ પરિણામ ફરી જતુ નથી, પરિણામ તો અભિપ્રાય ફેરવવાથી ફરે છે ઝેરી કિપાકને 'ફળ' કહી નામાતર કરવામા આવે તો, તેથી તેનુ દારુણ ફળ મળ્યા વગર રહેતુ નથી, અથવા 'મીઠાઈ'નુ નામ આપવાથી ઝેર પોતાનુ ફળ આપ્યા વગર રહેતુ નથી, એવી જ રીતે પરિગ્રહને બીજુ કઈ પણ કલ્પિત નામ આપવાથી કામ થતુ નથી તારી મરજી હોય તો તેને ધર્મોપકરણ કહે કે ગમે તે કહે, પણ જો તેના ઉપર તારી મૂર્છા હશે તો તે તને પોતાનો દુર્ગુણ બતાવ્યા વગર રહેશે નહિ (૨૪, ૨૦૫)

ધર્મના નિમિત્તથી રાખેલ પરિગ્રહ

परिग्रहात्स्वीकृतधर्मसाधनाभिधानमात्रात्किमु मूढ ! तुष्यसि ? ।
न वेत्सि हेम्नाप्यतिभारिता तरी, निमज्जयत्यङ्गिनमम्बुधौ द्रुतम् ? ॥ २५ ॥ (वंशस्थ)

"હે મૂઢ! ધર્મના સાધનને ઉપકરણાદિનુ નામમાત્ર આપીને સ્વીકારેલા પરિગ્રહથી તુ કેમ હર્ષ પામે છે? શું જાણતો નથી કે વહાણમા જો સોનાનો પણ અતિ ભાર ભર્યો હોય તો તે પણ બેસનાર પ્રાણીને તુરત જ સમુદ્રમા ડુબાવે છે?" (૨૫)

વિવેચન—સોનુ સર્વને પ્રિય લાગે છે, તેનો રગ જોઈને પ્રાણી મોહમા પડે છે, છતા પણ એક વહાણમા તેનો અતિ ભાર ભરવામા આવે, તો તે વહાણ પણ ડૂબે છે અને બેસનારને ડુબાડે છે, તેવી રીતે જ રીતે પરિગ્રહ પ્રિય લાગે છે, બાહ્ય રૂપ જોઈ તેના પર મોહ લાગે છે અને ખાસ કરીને ધર્મને નિમિત્તે કરવામા આવતો પરિગ્રહ તો જરા પણ ખોટો છે એમ કેટલીક વાર વિચાર કર્યા વગર, સમજવામા પણ આવતુ નથી, છતા પણ યતિજીવનરૂપ વહાણમા એ બહારથી સુદર દેખાતા પરિગ્રહરૂપ સુવર્ણનો અતિ *ભાર ભરવામા આવે તો ચારિત્રનૌકા સસારસમુદ્રમા નાશ પામે છે અને એનો આશ્રય કરનાર મૂઢ જીવ પણ ડૂબે છે

* સયમના નિર્વાહ માટે કામે લાગતા વસ્ત્ર પાત્રાદિકને 'ઉપકરણ' કહેવામા આવે છે અને જે નકામા મમતાબુદ્ધિથી એકઠા કરેલાં હોય તેવાં ઉપકરણોને અધિકરણ ગણવામા આવે છે (-યતિદિનચર્યા) આ જ હેતુથી તેવા અધિકરણને અત્ર અતિ ભારરૂપ કહેવામાં આવેલ છે

આવી રીતે જીવ આત્મવચન કરે છે એ માને છે ધર્મ, પરતુ પોતાને મૂર્છા થાય છે તે સમજતો નથી પુસ્તકની મોટી લાઈબ્રેરી રાખો કે ભડાર રાખો, તેની સાથે અત્ર સબધ નથી અત્ર કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર, ધર્મને નામે પણ, હૃદયમા મારાપણાની બુદ્ધિનો-અહમમભાવનો-ત્યાગ કરો, એ પ્રમાણે થશે નહિ ત્યા સુધી તમે પરિગ્રહથી મુક્ત છો એમ કહી શકાશે નહિ અલબત્ત, પોતાની પાસે પૈસા રાખવા, અથવા અમુક નિમિત્ત મનમા કલ્પી શ્રાવકને ત્યા જમે રખાવવા કે શાસ્ત્રનો આદેશ દૂર કરી, ઉત્સર્ગ અપવાદના નિમિત્ત વગર, વધારે વસ્ત્રપાત્રાદિ રાખવા એ તો અત્યાચાર જ છે અને બહુધા સસાર વધારનાર જ છે, અને તો જે હોય તેના પર મમત્વ બુદ્ધિ તજવાનો ઉપદેશ છે (૨૫, ૨૦૬)

ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા-એ પણ પરિગ્રહ

येऽह·कषायकर्मनिबन्धभाजन, स्युः पुस्तकादिभिरपीहितधर्मसाधनैः ।
तेषा रसायनवरैरपि सर्पदामयै-रार्त्तात्मना गदहृते सुखकृत्तु किं भवेत् ? ॥ २६ ॥ (मृदग)*

"જેના વડે ધર્મસાધનની વાછા રાખી હોય, એવા પુસ્તકાદિ વડે પણ જે પ્રાણીઓ પાપ, કષાય, કકાસ અને કર્મબધ કરે ત્યારે તેઓને સુખનુ સાધન શું થાય ? જે પ્રાણીના વ્યાધિઓ, ઉત્તમ પ્રકારના રસાયણોથી પણ ઊલટા વધારે પ્રસરતા જાય તેને, વ્યાધિની શાતિ માટે શુ સાધન થઈ શકે ?" (૨૬)

વિવેચન—પુસ્તક પ્રભુના વચનનો સગ્રહ છે અને આ કાળમા સસાર તરવાનું મુખ્ય સાધન છે, છતા કેટલાક મુગ્ધ પ્રાણીઓને તે પણ અનેક પ્રકારના કર્મબધનુ કારણ બને છે ખપથી વધારેનો સગ્રહ કરવાને લીધે બરાબર સભાળ ન રખાવાથી, જીવોત્પત્તિ થઈ જઈ, તેનો વિનાશ થાય છે અથવા પુસ્તક લેનાર પર કષાય થઈ જાય છે, તેની જ રીતે કકાસ પાપ થઈ જાય છે જેમ પુસ્તકની બાબતમા તેમ જ બીજા ધાર્મિક ઉપકરણોની બાબતમા પણ સમજવુ હવે આવા ઉપકરણો, જે સસારનાશના પરમ સાધન છે, તેનાથી જ સસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પછી ઉપાય શો કરવો ? જે રસાયણથી સર્વ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, તેનાથી જ જ્યારે વ્યાધિ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે સુખસમાધન શુ રહ્યુ ? માટે ધર્મના ઉપકરણ ઉપર પણ મમત્વબુદ્ધિ રાખવી નહિ, તેની ખાતર મન બગાડવુ નહિ અને કોઈ સાથે કકાસ કરવો નહિ

આ હકીકત જરા વિચારવા જેવી છે એના સબધમા ધ્યાન આપવા જેવુ એ છે કે માત્ર મમત્વ ખાતર ધારેલી ધારણા ધૂળ મળે છે અને સસાર વધી જાય છે આ

---

* મૃદગમા પદર અક્ષર હોય છે ત ભ જ જ ર त्भौ जौ रो मृदग ।
——————— છદાનુશાસન ।

બાબતમા હજુ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા ગ્રંથકર્તા ઉપદેશ આપે છે તે પર વાચનારનું ચિત્ત ખેચવા ઇચ્છીએ છીએ (૨૦૭)

ધર્મોપકરણ પર મૂર્છાથી દોષ

रक्षार्थं खलु सयमस्य गदिता येऽर्था यतिना जिनै -
वास पुस्तकपात्रकप्रभृतयो धर्मोपकृत्यात्मका ।
मूर्छन्मोहवशाच्च एव कुधिया ससारपाताय विक् ! ।
स्व स्वस्यैव वधाय शस्त्रमधिया यद्दुष्प्रयुक्त भवेत् ॥ २७ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

" વસ્ત્ર, પુસ્તક અને પાત્રા વગેરે ધર્મોપકરણના પદાર્થો શ્રી તીર્થકર ભગવાને સયમની રક્ષા માટે યતિઓને બતાવ્યા છે, તે છતા મદબુદ્ધિવાળા મૂર્ખ જીવો, વધારે મોહમા પડીને, તેને સસારમા પડવાના સાધનભૂત બનાવે છે, તેઓને ખરેખર ધિક્કાર છે ! મૂર્ખ માણસ વડે અકુશળતાથી વપરાયેલુ શસ્ત્ર (હથિયાર) તેના પોતાના જ નાશનું નિમિત્ત થાય છે " (૨૭)

વિવેચન—આ ઉપદેશ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા છે મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે એમ સમજાઈ જાય, તો પછી આ હકીકતમા વિશેષ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર રહેતી નથી વાત એ છે કે આ જીવ સમજતો નથી કે પરિગ્રહમા સુખ નથી, પણ સતોષમા સુખ છે સર્વાશે આ હકીકતની સત્યતા સમજેલ સાધુનું વર્તન, ઉપરના શ્લોકમા લખ્યુ છે તેથી તદ્દન ઊલટુ જ હોય છે આ તો ભગવાને દીર્ઘ વિચાર કરીને રાખવાની રજા આપેલી એવી ઉપધિ–પાત્રા કે પુસ્તકાદિ વસ્તુ–જે રાખવાનો ઉદ્દેશ સયમપ્રવૃત્તિનો જ છે તે જ, મમતાથી સસાર વધારે છે, તેમા પાડે છે અને પાછો ઊચો આવવા દેતી નથી શસ્ત્રથી પરને ભય ઉત્પન્ન કરાય છે, હરાવાય છે અને પ્રાણ પણ લેવાય છે, પણ બદુકનો ખરો ઉપયોગ કરી ન જાણનાર જો દારૂ ભરીને તેને પોતાની તરફ જ તાકે તો તેથી પોતાનું જીવન પણ ખોઈ બેસે છે, તેવી જ રીતે સસારનો નાશ કરવાના પ્રબળ સાધનરૂપ ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા રાખવાનું થાય, તો યતિજીવનનો બહુધા નાશ થાય છે

હે મુનિ ! અનુભવીના ઉપર લખેલા શબ્દો પર બરાબર મનન કરજે એ ચમત્કારી ચાર લીટીમા બહુ ઉત્તમ શિક્ષાનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે સમજુ વર્ગને ઉપદેશેલા પદ્ય પર વિશેષ ટીકાને અવકાશ આપવાની આવશ્યકતા અલ્પ જણાય છે (૨૭, ૨૦૮)

ધર્મોપકરણ ઉપડાવવાથી દોષ

सयमोपकरणच्छलात्परान्भारयन् यदसि पुस्तकादिभि ।
गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत्तचिर त्वमपि भारयिष्यसे ॥ २८ ॥ (रथोद्धता)

" સયમ-ઉપકરણના બહાનાથી પુસ્તક વગેરે ... બીજા ઉપર તું ભાર મૂકે છે,

પણ તે ગાય, ગધેડા, ઊંટ, પાડા વગેરેના રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે " (૨૮)

વિવેચન—ઉપકરણના બહાનાથી બીજા ઉપર અનેક જાતનો ભાર નાખે છે પૈસાના ખરચનો બોજો, લહિયાને ત્યા આગ ખાવાનો બોજો, તૈયાર કરવાનો બોજો, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપાડવાનો બોજો અને તેવા અનેક પ્રકારના બોજા તું અન્ય પર નાખે છે અને તેમા સયમના ઉપકરણનુ બહાનું કાઢે છે તે વસ્તુઓને તું સયમના ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હઈશ, અને તે પણ તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે, ત્યા સુધી તો સમજ કે બદલ કાઈ વાધો આવશે નહિ, પણ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂર્ચ્છા રાખતો હોઈશ, તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે ભરૂચના પાડા કે ટ્રામના ઘોડા કે મારવાડના રણના ઊંટ થઈને, ભાર ખેચી-ખેચીને, તારે મહાકષ્ટ ભોગવવુ પડશે અને તેમ કરીને તારુ ઋણ પૂરુ કરવુ પડશે (૨૮, ૨૦૯)

સયમ અને ઉપકરણની શોભાની સ્પર્ધા

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकाग्नि', शोभया न खलु सयमस्य सा ।
*आदिमा च ददते भव परा, मुक्तिमाश्रय तदिच्छयैकिकाम् ॥ २९ ॥ (रथोद्धता)

"વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાઈ સયમની શોભા થતી નથી પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બન્નેમાથી તારી મરજીમા આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે યતિ! મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પણ તું સયમની શોભામા કેમ યત્ન કરતો નથી ?" (૨૯)

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે બાહ્ય શોભા અને અતરગ શોભા સસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિગ્રહ મમતા પરિહરી, અતરગ શોભા માટે યત્ન કર સત્તર પ્રકારના સયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારુ કર્તવ્ય છે વળી, સાથે એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખજે કે જ્યા બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યા અતરગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો યુક્ત છે (૨૯, ૨૧૦)

* * ૨૦૫-૨૧૦—આ છ શ્લોકોમા બહુ ઉપયોગી હકીકતનો સમાવેશ થયો છે કેટલાક વહેવારુ જીવો કહે છે કે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રના સાધનને પરિગ્રહ કહેવાય નહિ સૂરિમહારાજ કહે છે કે તમારુ તે કહેવુ બરાબર છે, પણ એમા જરા ફેર છે અમુક સજોગોમા તેને પણ પરિગ્રહ કહેવાય જો સયમના ઉપકરણો ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય, એનો વિયોગ કષ્ટકર થઈ પડે, એનો વારસો કોને મળે, એ નિર્ણય કરવાની પોતાની સત્તા માનવામા આવે, કે, ટૂકમા કહીએ તો, સાક્ષીભાવ ઉપરાત ધણીપણાની કોઈ પણ

* પાછળના બે પદ આ પ્રમાણે છે ता तदत्र परिहाय सयमे, किं यते ! न यतसे शिवाप्यपि ? ॥

પ્રકારની મત્તા કે કોઈ પ્રકારનો હક્ક ભોગવવાની ઇચ્છા થાય, તો તરત જ તે પરિગ્રહની કોટિમા આવી જાય છે આ ઉપકરણો સાધુપણામા સ્થિર કરવાના ઇરાદાથી, સયમનુ રક્ષણ કરવાના ઇરાદાથી અને મોહરાજા પર જય કરવાના શસ્ત્ર તરીકે વાપરવાના ઇરાદાથી રાખવાનુ ફરમાન છે, તેને બદલે તે જ જ્યારે સસારમા રખડાવનારા થાય ત્યારે કેટલુ બધુ નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કર ઘર, સ્ત્રી, પૈસા વગેરેનુ મમત્વ મુકાવુ બહુ મુશ્કેલ છે એ સર્વનો ત્યાગ કરી, માત્ર પાના–પુસ્તક પર મમત્વ બધાવુ, એ પૂરેપૂરી નબળાઈ છે પરતુ જરા વિચાર કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ છે એમા અગાઉના મહાત્માઓના દષ્ટાતો લઈએ તો તો કામ થઈ જાય અને કેવળ સ્વહિત માટે છેલ્લા છેલ્લા થયેલા **શ્રી આનદઘનજી** અને **ચિદાનદજી**ના દષ્ટાતો જોતા પણ, પરિગ્રહત્યાગનો નમૂનો હૃદયપટ પર ખડો થાય છે

જેઓ ધર્મને નામે મ્યાના, પાલખી કે ગાડીઘોડા રાખે, તેઓના શા હાલ થશે તે તો ખ્યાલમા પણ આવી શકતુ નથી સસારસમુદ્રના લગભગ કાઠા પર આવી, ગળે પથ્થર બાધી, પાછા પડનારા આ મૂઢ જીવો વીશ વરસની વિનશ્વર અનિયમિત સાહ્યબી ખાતર, અનત કાળ સુધી દુખ મળે એવો મનાર વધારે છે તેઓએ ઉપાધ્યાયજીનો નીચેનો શ્લોક વિચારવો

सुखिनो विषयतृप्ता, नेन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यहो ।
भिक्षुरेकः सुखी लोके, ज्ञानतृप्तो निरञ्जनः ॥

અસતુષ્ટ પરિગ્રહ ભર્યા, સુખીયા ન ઇદ નરીંદ, સનુણે,
સુખી એક અપરિગ્રહી, સાધુ સુજસ સમકદ, સનુણે,
પરિગ્રહ મમતા પરિહરો

આ શ્લોકના મનન પર દુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર **વિવેચન** કરતા **વિચારની** વધારે જરૂર છે એનુ રહસ્ય સમજી, તદનુસાર સતોષ રાખવા યત્ન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલુ જ નહિ પણ સસારસમુદ્ર પાર ઊતરવાનો સીધો અને સિદ્ધ ઉપાય છે

પરીષહસહન–સવર

शीतातपाद्यान्न मनागपीह, परीषहांश्चेत्क्षमसे विसोढुम् ।
क्व ततो नारकगर्भवास-दुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ? ॥ ३० ॥ (उपजाति)

"આ ભવમા જરા પણ ઠડી, તાપ વગેરે પરીષહો સહન કરવાને શક્તિમાન થતો નથી, તો પછી ભવાતરમા નારકીગતિના તેમ જ ગર્ભવાસના દુખો કેવી રીતે સહન કરીશ ?" (૩૦)

વિવેચન—હવે જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રકીર્ણ ઉપદેશ આપે છે એનુ

પણ તે ગાય, ગધેડા, ઊંટ, પાડા વગેરેના રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે " (૨૮)

વિવેચન—ઉપકરણના બહાનાથી બીજા ઉપર અનેક જાતનો ભાર નાખે છે પૈસાના ખરચનો બોજો, લહિયાને ત્યા આટા ખાવાનો બોજો, તૈયાર કરવાનો બોજો, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપાડવાનો બોજો અને તેવા અનેક પ્રકારના બોજા તું અન્ય પર નાખે છે અને તેમા સયમના ઉપકરણનુ બહાનું કાઢે છે તે વસ્તુઓને તું સયમના ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હઈશ, અને તે પણ તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે, ત્યા સુધી તો સમજ કે કદાચ કાઈ વાંધો આવશે નહિ, પણ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂર્ચ્છા રાખતો હોઈશ, તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે ભરૂચના પાડા કે ટ્રામના ઘોડા કે મારવાડના રણના ઊંટ થઈને, ભાર ખેચી–ખેચીને, તારે મહાકષ્ટ ભોગવવુ પડશે અને તેમ કરીને તારુ ઋણ પૂરુ કરવુ પડશે (૨૮, ૨૦૯)

સયમ અને ઉપકરણની શોભાની સ્પર્ધા

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः, शोभया न खलु संयमस्य सा ।
*आदिमा च ददते भव परा, मुक्तिमाश्रय तदिच्छयैकिकाम् ॥ २९ ॥ (रथोद्धता)

' વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાઈ સયમની શોભા થતી નથી પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બન્નેમાથી તારી મરજીમા આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે યતિ! મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પણ તુ સયમની શોભામા કેમ યત્ન કરતો નથી ?" (૨૯)

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે બાહ્ય શોભા અને અતરગ શોભા સસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિગ્રહ મમતા પરિહરી, અતરગ શોભા માટે યત્ન કર સત્તર પ્રકારના સયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારુ કર્તવ્ય છે વળી, સાથે એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખજે કે જ્યા બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યા અતરગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો યુક્ત છે (૨૯, ૨૧૦)

* * ૨૦૫–૨૧૦—આ છ શ્લોકોમા બહુ ઉપયોગી હકીકતનો સમાવેશ થયો છે કેટલાક વહેવારુ જીવો કહે છે કે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રના સાધનને પરિગ્રહ કહેવાય નહિ સૂરિમહારાજ કહે છે કે તમારુ તે કહેવુ બરાબર છે, પણ એમા જરા ફેર છે અમુક સજોગોમા તેને પણ પરિગ્રહ કહેવાય જો સયમના ઉપકરણો ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય, એનો વિયોગ કષ્ટકર થઈ પડે, એનો વારસો કોને મળે, એ નિર્ણય કરવાની પોતાની સત્તા માનવામા આવે, કે, ટૂકમા કહીએ તો, સાક્ષીભાવ ઉપરાત ધણીપણાની કોઈ પણ

* પાઠાન્તરે પદ આ પ્રમાણે છે તા तदत्र परिहाय संयमे, किं यते ! न यतसे शिवाप्तये ? ॥

પ્રકારની સત્તા કે કોઈ પ્રકારનો હક્ક ભોગવવાની ઇચ્છા થાય, તો તરત જ તે પરિગ્રહની કોટિમાં આવી જાય છે આ ઉપકરણો સાધુપણામાં સ્થિર કરવાના ઇરાદાથી, સંયમનું રક્ષણ કરવાના ઇરાદાથી અને મોહરાજા પર જય કરવાના શસ્ત્ર તરીકે વાપરવાના ઇરાદાથી રાખવાનું ફરમાન છે, તેને બદલે તે જ જ્યારે સંસારમાં રખડાવનારા થાય ત્યારે કેટલું બધું નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કર ઘર, સ્ત્રી, પૈસા વગેરેનું મમત્વ મૂકાવું બહુ મુશ્કેલ છે એ સર્વનો ત્યાગ કરી, માત્ર પાના-પુસ્તક પર મમત્વ બંધાવું, એ પૂરેપૂરી નબળાઈ છે પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ છે એમાં અગાઉના મહાત્માઓના દષ્ટાંતો લઈએ તો તો કામ થઈ જાય અને કેવળ સ્વહિત માટે છેલ્લા છેલ્લા થયેલા **શ્રી આનંદઘનજી** અને **ચિદાનંદજી**ના દષ્ટાંતો જોતા પણ, પરિગ્રહત્યાગનો નમૂનો હૃદયપટ પર ખડો થાય છે

જેઓ ધર્મને નામે મ્યાના, પાલખી કે ગાડીઘોડા રાખે, તેઓના શા હાલ થશે તે તો ખ્યાલમાં પણ આવી શકતું નથી સંસારસમુદ્રના લગભગ કાંઠા પર આવી, ગળે પથ્થર બાંધી, પાછા પડનારા આ મૂઢ જીવો દશવીશ વરસની વિનશ્વર અનિયમિત સાહ્યબી ખાતર, અનંત કાળ સુધી દુઃખ મળે એવો સંસાર વધારે છે તેઓએ ઉપાધ્યાયજીનો નીચેનો શ્લોક વિચારવો

सुखिनो विषयतृप्ता, नेन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यहो ।
भिक्षुरेकः सुखी लोके, ज्ञानतृप्तो निरञ्जन ॥

અસંતુષ્ટ પરિગ્રહ ભર્યા, સુખીયા નંઈ નરીંદ, સનુણ,
સુખી એક અપરિગ્રહી, સાધુ સુજસ સમકંદ, સનુણ,
પરિગ્રહ મમતા પરિહરો

આ શ્લોકના મનન પર દુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર **નિવેચન** કરતા **વિચારની** વધારે જરૂર છે એનું રહસ્ય સમજી, તદનુસાર સંતોષ રાખવા યત્ન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલું જ નહિ પણ સંસારસમુદ્ર પાર ઊતરવાનો સીધો અને સિદ્ધ ઉપાય છે

પરીષહસહન-સંવર

शीतातपाद्याश्च मनागपीह, परीषहाश्चेत्क्षमसे विसोढुम् ।
क्व तर्हि नारकगर्भवास-दुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ? ॥ ३० ॥ (उपजाति)

"આ ભવમાં જરા પણ ટાઢ, તાપ વગેરે પરીષહો સહન કરવાને શક્તિમાન થતો નથી, તો પછી ભવાંતરમાં નારકીગતિના તેમ જ ગર્ભવાસના દુઃખો કેવી રીતે સહન કરીશ ?" (૩૦)

વિવેચન—હવે જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રકીર્ણ શ્લોકોમાં ઉપદેશ આપે છે એનું

લક્ષ્ય મુનિજીવન છે અને બહુધા એક વિષય બીજા વિષય સાથે ખાસ સંકલના ધરાવતો હોય એવું ધોરણ નથી, છતાં આ અને હવે પછીના આઠ શ્લોકમાં પરીષહ સહન કરવાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. હે મુનિ! જે દ્વારા નવા કર્મો આવતાં અટકે એને શાસ્ત્રકાર 'સંવર' કહે છે. વિભાવદશામાં મનોવૃત્તિ ઘણું કરીને વિનાશને(અધો)માર્ગે જ ગમન કરે છે, કારણ કે તેના પર આધિપત્ય રાગદ્વેષ વગેરેનું હોય છે. આ જીવને પ્રતિકૂળ વિષયો મળે છતાં પણ ચલાવી લેતાં શીખવું અને રાગાદિ શત્રુઓનો દોર અટકાવવો એ સંવરનું કામ છે અને તે ખાસ કરીને પરીષહોને જીતવાથી જ બની શકે તેમ છે. એ પરીષહો જૈન શાસ્ત્રકાર બાવીશ ગણાવે છે, જેમાંના કેટલાક અનુકૂળ પણ હોય છે. એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ જ અધિકારમાં આગળ આવે છે.* એ પરીષહ સહન કરવાથી નવીન કર્મો અટકી પડે છે અને પૂર્વોપાર્જિત પ્રબળ કર્મો ક્ષય પામે છે, એ બહુ જ મોટો લાભ થાય છે. હે મુનિ! તારા જીવનમાં આ પરીષહસહન તો બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે, એમ હોવું જોઈએ, અને, યાદ રાખજે કે, જો અત્ર તે ખુશીથી સહન કરવામાં પાછો પડીશ તો કુંભીપાક અથવા ગર્ભવાસનાં દુઃખો તો ખમવાં જ પડશે. ફેર એટલો કે અત્ર સ્વવશથી માત્ર થોડા વખત પરીષહો સહન કરવા પડશે, જ્યારે ભવાંતરમાં એથી વિપરીત થશે.× (૩૦, ૨૧૧)

વિનાશી દેહ, જપ-તપ કરવા

मुने! न किं नश्वरमस्वदेहमृत्पिण्डमेनं सुतपोव्रताद्यैः ।
निपीड्य भीतिर्भवदुःखराशेर्हित्वात्मसात्छिवसुखं करोषि ? ॥ ३१ ॥ (उपजाति)

"હે મુનિ! આ શરીરરૂપી માટીનો પિંડ નાશવંત છે અને પોતાનો નથી. તેને ઉત્તમ પ્રકારનાં તપ અને વ્રતો કરીને પીડા આપી, અનંત ભવમાં પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો દૂર કરીને, મોક્ષસુખને આત્મસન્મુખ કેમ કરતો નથી?" (૩૧)

વિવેચન—શરીર ઉપયોગી છે, પણ તેનાથી ધર્મસાધન, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને શુદ્ધ વ્યવહારમય જીવન વહન કરી શકાય તો જ. એ નાશવંત અને ક્ષણિક છે એ આપણે પાંચમા અધિકારમાં દેહમમત્વત્યાગના વિવેચનમાં જોઈ ગયા. એ પોતાનું નથી એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે, જો તારું હોત તો તારી સાથે આવત, પણ અનેક મિત્ર, સગા કે સંબંધીનાં દૃષ્ટાંતો જોઈ, ચોક્કસ થાય છે કે એ તો અત્ર રહી જાય છે, ત્યારે, વાસ્તવિક રીતે તો, એ એક માટીનો પિંડ છે. ત્યારે એ માટીના પિંડને ધર્મવ્યવહારરૂપ ચાક પર ચઢાવી તપ, જપ, વ્રત, ધ્યાન વગેરે આકૃતિ આપી, જ્યાં સુધી એ પાત્ર ચાલે ત્યાં સુધી, એને તારા ખરા ઉપયોગમાં શા માટે લેતો નથી? એ સમજણ રાખીશ તો એ પિંડથી દુઃખનો અત્યંતાભાવ થશે અને તેથી જ અનંત સુખ પ્રાપ્ત થશે અને સંસારનો પ્રસંગ જ દૂર

* જુઓ આગળ શ્લોક ૩૮ની નોટ. + જુઓ આગળ શ્લોક ૩૫.

જશે મત કે તપાદિક કરવાથી શરીર તદુરસ્ત રહે છે અને પરભવે મહાસુખ મળે છે, એમ બેવડો લાભ થાય છે (૩૧, ૨૧૨)

ચારિત્રકષ્ટ (વિરુદ્ધ) નારકી તિર્યંચના કષ્ટ

यदत्र कष्ट चरणस्य पाल्ने, परत्र तिर्यङ्नरकेषु यत्पुन ।
तयोर्मिथ सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्टयाऽन्यतर जहीहि तत् ॥ ३२ ॥ (वंशस्थविल)

"ચારિત્ર પાળવામા આ ભવમા જે કષ્ટ પડે છે અને પરભવમા નારકી અને તિર્યંચ ગતિમા જે કષ્ટ પડે છે, તે બનેને અરસપરસ પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે સમજણ વાપરીને બેમાથી એકને તજી દે" (૩૨)

વિવેચન—ચારિત્ર એટલે વર્તન શુદ્ધ વર્તન રાખવામા અને આત્મગુણરમણતા કરવામા અભ્યાસકાળે કેટલુક સહન કરવુ પડે છે, ખાસ કરીને કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભનો ભોગ આપવો પડે છે એ 'ચારિત્ર'નો જૈન પરિભાષામા 'સાધુજીવન' એવો એક અર્થ થાય છે અને તે જીવન પાળવામા ઉપાધિત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, ગૃહત્યાગ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ, ભૂમિશય્યા, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર, કેશનો લોચ વગેરે અનેક પ્રકારના કષ્ટ સહન કરવા પડે છે આ સર્વ વ્યાવહારિક કષ્ટ છે હવે બીજી બાજુએ નારક તથા તિર્યંચના દુખો સુપ્રસિદ્ધ છે નારકીના જીવોને સહેવા પડતા કુભીપાક, વૈતરણી વગેરેના દુખો અને જાનવરોને સહેવા પડતા વધ, બધન, પ્રહારાદિના દુખો અન્યત્ર વર્ણવ્યા છે* આ પણ કષ્ટ છે હવે ચારિત્રના અને પરભવના દુખોને પરસ્પર વિરોધ છે, એટલે કે એક હોય ત્યા બીજુ નહિ, એમ છે જેઓ અત્ર ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરે છે, તેઓ આવતા ભવમા મનુષ્ય કે દેવગતિ પામે છે, અને વધારે સ્થિરતાવાળો જીવ તો મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે, જ્યારે અત્ર વ્યસન સેવનાર, વિષયી, કપટવ્યવહારવાળા જીવોને પરત્ર દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે હે મુનિ! આ બે પ્રકારના કષ્ટો છે તેમાથી એક પ્રકારના તો સહેવા જ પડશે, માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી બેમાથી એક ગ્રહણ કરી લે, એવી અમારી ખાસ ભલામણ છે બન્ને પ્રકારના કષ્ટમાથી કયા કષ્ટનુ જોર વધારે છે, કયા વધારે વખત ચાલે છે અને કયા શુભ ગતિની પરપરા ઉત્પન્ન કરે છે—એ સર્વ બાબત પર વિચાર કરી એ બેમાથી એક વસ્તુ ગ્રહણ કર, અથવા, શ્લોકની ભાષામા કહીએ તો, બેમાથી એક કષ્ટ ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર (૩૨, ૨૧૩)

પ્રમાદજન્ય સુખ (વિરુદ્ધ) મુક્તિનુ સુખ

शमत्र यदिन्द्रियविप्रमादज, परत्र यच्चाद्युसिरिव ह्युमुक्तिजम्× ।
तयोर्मिथ सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्टयाऽन्यतरद्गृहाण तत् ॥ ३३ ॥ (वंशस्थविल)

* જુઓ અધિકાર આઠમો ચતુર્ગતિદુખવર્ણન × द्युमुक्तिगमिति पाठान्तरम् ।

"આ ભવમા પ્રમાદથી જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરભવમા દેવલોક અને મોક્ષ સબધી જે સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે, આ બન્ને સુખને પરસ્પર પ્રતિપક્ષીપણુ છે, માટે વિવેક વાપરીને, બેમાથી એકને તું ગ્રહણ કર"

વિવેચન—ભાવ ઉપરના શ્લોકને મળતો જ છે મદ્ય, વિષય, કષાયાદિકમા સુખ થોડું, થોડા વખતનું અને પરિણામે દુખ લાવનારુ હોય છે, જ્યારે સ્વર્ગ કે મોક્ષના સુખ અનુક્રમે લાબા કે અનત-ચિરસ્થાયી અને ખરા સુખનો જ ખ્યાલ કરાવનારા છે આ બન્ને સુખને વિરોધ છે એક હોય ત્યા બીજુ ન હોય માટે વિવેક રાખી, વિચાર કરીને, પ્રમાદનું કે સ્વર્ગમોક્ષનું સુખ મેળવવા નિશ્ચય કર (૩૩, ૨૧૪)

ચારિત્રનિયત્રણાનુ દુખ (વિરુદ્ધ) ગર્ભાવાસ વગેરેનુ દુખ

नियन्त्रणा या चरणेऽत्र तिर्यक्स्त्रीगर्भकुम्भीनरकेषु या च ।
तयोर्मिथ सप्रतिपक्षभावाद्विशेषदृष्ट्यान्यतरां गृहाण ॥ ३४ ॥ (उपजाति)

"ચારિત્ર પાળવામા, આ ભવના ત્યાગ પર નિયત્રણા* થાય છે, અને પરભવે તિર્યંચ ગતિમા, સ્ત્રીના ગર્ભમા, અથવા નારકીના કુભીપાકમા નિયત્રણા (કષ્ટપરાધીનપણુ) થાય છે આ બન્ને નિયત્રણાને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે વિવેક વાપરીને બેમાથી એક ગ્રહણ કર" (૩૪)

વિવેચન—"સ્પષ્ટ છે બેમાથી એક પ્રકારનુ કષ્ટ સહન કરવુ જ પડશે અત્ર Choice between the two evils-બે દુખમાથી એકને પસદ કરી લેવાનુ છે નારકીનુ કષ્ટ કે તિર્યચનું કષ્ટ બહુ સખત છે અને દીર્ઘ કાળનું છે, જ્યારે સાધુજીવનમા નિયત્રણાનુ કષ્ટ એ અતિ અલ્પ, અલ્પ સમય ચાલે તેવું અને ભવિષ્યમા હિત કરનારુ હોય છે સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી, બેમાથી એક ગ્રહણ કરવા તત્પર થજે તાત્કાલિક સુખથી લેવાઈ જઈશ નહિ, પરિણામસુખ પર વિચાર કરજે (૩૪, ૨૧૫)

પરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ (સ્વવશતામા સુખ)

सह तपोयमसयमयन्त्रणा, स्ववशतासहने हि गुणो महान्× ।
परवशस्त्वति भूरि सहिष्यसे, न च गुण तव भाविनि कश्चन ॥ ३५ ॥ (द्रुतविलम्बित)

"તું તપ, યમ અને સયમની નિયત્રણા સહન કર પોતાને વશ રહીને (પરીષહાદિનુ દુખ) સહન કરવામા મોટો ગુણ છે, પરવશ પડીશ ત્યારે તો દુખ બહુ ખમવુ પડશે અને તેનુ ફળ કાંઈ પણ થશે નહિ" (૩૫)

વિવેચન—તપ બાર પ્રકારના છે છ બાહ્ય અને છ આભ્યતર બાહ્ય તપમા ઉપવાસ વગેરે આવે છે અને અતરગ તપમા પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આવે છે તેના ઉપર અગાઉ

* વ્રત વગેરેને લીધે સહન કરવુ પડતું કષ્ટ તથા તીર્થંકર મહારાજ ગુરુમહારાજની આજ્ઞાનુ પરાધીનપણુ   × गुणो महान् इति स्थाने शिव गुण इति वा पाठ ।

વિવેચન થઈ ગયુ છે યમ પાચ છે જીવવધત્યાગ, સત્યવચન ઉચ્ચારણ, અસ્તેય (નષ્ટ થયેલુ, પડેલુ, વિસ્મરણ થયેલુ અથવા ફેકેલુ પરદ્રવ્ય ન લેવુ તે અથવા સર્વથા ચારે પ્રકારના અદત્તનો ત્યાગ કરવો તે), અખડ બ્રહ્મચર્ય અને ધનની મૂર્છાનો ત્યાગ એ બે, ટૂકામા કહીએ તો, પાચ અણુવ્રતોનુ કે મહાવ્રતોનુ આદરવું એ યમ છે સયમ સત્તર પ્રકારે છે ઉપર લખેલા પાચ મહાવ્રતોનુ આચરણ, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન વચન કાયાના યોગો પર અકુશ અગર નિરોધ અને પાચ ઇંદ્રિયોનુ દમન—એ સત્તર પ્રકારે સયમ છે આ તપ, યમ અને સયમને પાળવામા થતા બાહ્ય કષ્ટને યત્રણા કહે છે એ કષ્ટ તો છે, પણ તે સ્વહસ્તે વહોરેલુ અને પરિણામે શુભ ફળ આપનારુ છે એ દુ ખને, ભવિષ્યમા મહાન લાભ દેનાર જાણી, સહન કરવામા આવે, તો તેમાથી પણ આનદ મળે છે અને મનમા શાતિ રહે છે વળી, બીજી પક્તિમા કહે છે તે બહુ અગત્યનુ છે સ્વ વશપણે સહન કરવામા બહુ લાભ છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે —

> अवश्य यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषया,
> वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।
> व्रजन्त स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनस ,
> स्वय त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्त विदधते ॥

“ઘણા વખત સુધી રહ્યા પછી પણ વિષયો આખારે તો જવાના જ છે લોકો જો તેને પોતાની મેળે તજી ન દે, તોપણ તેનો વિયોગ થવાનો, તેમા કાઈ બે મત છે જ નહિ. જો તેઓ પોતાની મેળે જશે તો મન પર મહાશોકની અસર મૂકીને જશે, જ્યારે આપણે જો તેઓને તજી દઈએ તો તેઓ મહાશાતિ આપે છે ” આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે

ઘડપણમા ઇંદ્રિયોના વિષયો, શરીરની નબળાઈથી તજવા પડે છે ત્યાર પછી પૂર્વની ઇચ્છાને લીધે બાળચેષ્ટાઓ કરવી પડે છે દાખલા તરીકે, ગાડિયાનો લોટ કરવો પડે છે અને પાનને સૂડીમા મૂકી કાપવુ પડે છે મોટી વય સુધી વિષયો તજવાની ટેવ ન પડવાને લીધે આવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને બદલે જો તે ઉમ્મર પ્રાપ્ત થાય તે પહેલા સ્વયમેવ વિષયોને તજવામા આવે તો બહુ આનદ થાય છે

વળી, આ મનુષ્યભવમા દશ, વીશ, પચીશ કે પચાસ વરસ સયમ પાળી સ્વવશપણે જે આત્મવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ જ્યારે ચિરકાળ સુધીના સ્વર્ગમા સુખ વા અનત કાળ સુધીના મોક્ષના સુખ થાય છે ત્યારે અનુભવમા આવે છે અને અહીં જો તેમા ગફલતી કરવામા આવે છે, તો પરભવે પરવશપણે અત્યત દુ ખ સહન કરવા પડે છે અને કાઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી આવી રીતે આ જ ભવમા પરીષહ સહન કરવામા જ્યારે અનેક પ્રકારના લાભ છે, ત્યારે તે પરભવ ઉપર મુલતવી રાખવામા દેખીતુ નુકસાન છે એ બાબતનો વિચાર કરી અત્ર શુદ્ધ વર્તન રાખી તપ, જપ, ધ્યાન, સયમ, ઇંદ્રિય-મન વગેરે બાબતમા વારવાર વધારો કરવા ચીવટ રાખવી યોગ્ય છે (૩૫, ૨૩૬)

પરીષહ સહન કરવાના શુભ ફળ

अणीयसा साम्यनियन्त्रणाभुवा, मुनेऽत्र कष्टेन चरित्रजेन च ।
यदि क्षयो दुर्गतिगर्भवासगाऽसुखराशेस्तत्किमवापि नार्थितम् ? ॥ ३६ ॥ (वंशस्थवृत्ति)

"સમતાથી અને નિયંત્રણા(પરિષહસહન)થી થયેલા થોડા જ કષ્ટ વડે તેમ જ ચારિત્ર પાળવાને લીધે થયેલા થોડા કષ્ટ વડે જો દુર્ગતિમાં જવાની અને ગર્ભવાસમાં રહેવાની દુઃખ પરંપરાનો ક્ષય થઈ જતો હોય તો તો પછી તું શું ઇચ્છિત પામ્યો નહિ ?" (૩૬)

વિવેચન—સમતા પ્રાપ્ત કરવા મનોનિગ્રહ વગેરે કરવા પડે છે સમતા આત્મિક ધર્મ હોવાને લીધે, તે કરવામાં જરા પણ કષ્ટ પડતું નથી, ઊલટું સહજ સ્વરૂપમાં રહેવાથી અને ઇંદ્રિયની પ્રવૃત્તિ તજવાથી પરમ આનંદ અને સહજ આત્મિક શાંતિ જળવાઈ રહે છે અને સંકલ્પવિકલ્પરૂપ દાહજન્ય કષ્ટ થતું નથી, તેમ જ ચારિત્ર પાળવામાં બાહ્ય કષ્ટ છે, પણ આત્મસંતોષ અપરિમિત છે, એટલે એને કષ્ટ કહેવાય જ નહિ છતાં તકરારની ખાતર એને થોડું કષ્ટ કહો તોપણ એનાથી જો પરભવમાં થનારી ગર્ભવાસની અને નરક, તિર્યંચગતિની અનંત વેદના મટી જતી હોય તો તો પછી બીજું વધારે શું જોઈએ ?

શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને વારંવાર કહે છે કે ચારિત્ર અને સમતાથી દુર્ગતિનો નાશ થાય છે અને મોક્ષના અનંત સુખ મળે છે વળી, ઉપર બત્રીસમા શ્લોકમાં પણ આપણે આચાર્યના શ્રીમુખથી એ વચનની સત્યતા સાંભળી સ્વીકારી છે, તેથી ચારિત્રના કષ્ટને અને નરકતિર્યંચના કષ્ટને પ્રતિપક્ષતા છે એ સ્પષ્ટ લાગે છે આવી રીતે થોડી ક્રિયા પણ બહુ લેખે લાગે છે, માટે તદનુસાર વર્તન કરવા પ્રયાસ કરવો (૩૬, ૨૧૭)

પરીષહથી દૂર ભાગવાના માઠાં ફળ

त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे, स्वीकृत्य तिर्यङ्नरकादिदुःखम् ।
सुखाणुभिश्चेद्विषयादिजातैः, संतोष्यसे* संयमकष्टभीरुः ॥ ३७ ॥ (उपजाति)

"સંયમ પાળવાના કષ્ટથી ડરી જઈને વિષયકષાયથી થતા અલ્પ સુખમાં જો તું સંતોષ પામતો હોય, તો પછી નરકતિર્યંચગતિના આગામી દુઃખો સ્વીકારી લે અને સ્વર્ગ તેમ જ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાને તજી દે" (૩૭)

વિવેચન—ઉક્ત અર્થ વ્યતિરેકપણે કહે છે હે સાધુ ! જો તને સંયમ કે જેમાં કષ્ટ નથી, તેમાં પીડા લાગતી હોય અને વિષય સેવવામાં સુખ લાગતું હોય, તો પછી મોક્ષની આશા છોડી દે, તેની ઇચ્છા પણ છોડી દે અને નરકતિર્યંચગતિના ભયંકર દુઃખો સ્વીકારી લે અર્થ સ્પષ્ટ છે અને એમાં ગ્રંથકર્તાના હૃદયભાવ સમજવા જેવો છે જીવની

* પાઠાંતર संतोष्यते એ પાઠ લેવો હોય ત્યારે કર્તા તરીકે આત્માને લઈ બીજાને ઉપદેશ આપ્યો છે એમ સમજવું

વર્તમાન દશા સુધારવાની શુભ ઇચ્છામા પ્રવૃત્ત થયેલા સૂરિ કટાક્ષરૂપે કડવી ઔષધિનું પાન કરાવે છે, એ બરાબર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવુ (૩૭, ૨૧૮)

પરીષહ સહન કરવામા વિશેષ શુભ ફળ

समग्रचिन्तार्तिहृतेरिहापि, यस्मिन्सुखं स्यात्परमं रतानाम् ॥
परत्र चेन्द्रादिमहोदयश्री, प्रमाद्यसीहापि कथं चरित्रे? ॥ ३८ ॥ (उपजाति)

"ચારિત્રથી આ ભવમા સર્વ પ્રકારથી ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમા જેને લય લાગી હોય તેઓને મોટુ સુખ થાય છે અને પરભવમા ઇંદ્રાસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે આ પ્રમાણે છે છતા પણ આ ચારિત્રમા શા માટે પ્રમાદ કરે છે?"

વિવેચન—ચિંતા–રાજ્યભય ને ચોરભય

આર્તિ–પોતાના અને બીજાના ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા

સાધુજીવનમા મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મસંતોષ અને લક્ષ્ય વસ્તુનો પણ ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ જોવામા આવે છે એ સ્વાત્મસંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમા કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ એમા ચિંતા કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી જોવામા આવે છે આ મોટા લાભ આગળ બીજી સર્વ વસ્તુઓ અલ્પ છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તોપણ તેમા પાછા હઠવું જોઈએ નહિ આ સ્થૂળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઇંદ્ર, મહર્દ્ધિક દેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે ચારિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે ટીકાકાર તેટલા માટે જ કહે છે કે —

न च राजभयं न च चौरभयं, न च वृत्तिभयं न वियोगभयम् ।
इहलोकसुखं परलोकसुखं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम् ॥

એટલે "સાધુજીવનમા રાજભય, ચોરભય, વૃત્તિ(આજીવિકા)ભય કે વિયોગભય નથી, આ ભવમા પણ સુખ છે અને પરભવમા પણ સુખ છે, તેથી સાધુપણું રમણીય છે"

આમ હકીકત છે ત્યારે હે આત્મન્! તું સર્વ પ્રકારે લાભ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામા અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાહ કરવામા શા માટે પ્રમાદ કરે છે? (૩૮, ૨૧૯)

* * ૨૧૧–૨૧૯ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયા છે એમા પરીષહસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે એ બાવીશ પરીષહ સહન કરવાથી મુનિજીવન સફળ એ બાવીશ પરીષહ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ સમતાથી ક્ષુધા સહન કરવી
૨ સમતાથી તૃષા સહન કરવી
૩ સમતાથી ઠંડી-ટાઢ ખમવી
૪ સમતાથી તાપ-ગરમી ખમવી
૫ સમતાથી ડાસ-મચ્છરના ડંસ ખમવા
૬ વસ્ત્ર પ્રમાણોપેત રાખવા
૭ સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી
૮ સ્ત્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો
૯ અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો
૧૦ અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી
૧૧ ગમે તેવી શય્યાને લીધે રાગદ્વેષ ન કરવો
૧૨ સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવો
૧૩ સ્વવધ થાય તોપણ ધર્મત્યાગ ન કરવો
૧૪ યોગ્ય યાચના કરતા શરમાવું નહિ
૧૫ યાચના કરતા છતા ન મળે, તોપણ મનની સમસ્થિતિ ખોવી નહિ
૧૬ રોગની પીડા સમતાથી સહેવી
૧૭ ડાભ તૃણાદિકનો સ્પર્શ ખમવો
૧૮ શરીરના મળ ઉપર જુગુપ્સા કરવી નહિ
૧૯ સત્કાર-આદર થાય કે નહિ, તેની દરકાર રાખવી નહિ અને થાય ત્યારે ફુલાઈ જવું નહિ
૨૦ નાનીપણાને લીધે અહંકાર કરવો નહિ
૨૧ અજ્ઞાનપણાથી ન આવડે, તો ભણતા કંટાળવું નહિ
૨૨ શ્રદ્ધા દૃઢ રાખવી

એ બાવીશ પરીષહ મધ્યે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સર્વ પરીષહ સહન કરવાથી મહા સંવર થાય છે, એટલે તે વખત દરમ્યાન જીવ નવા કર્મો ગ્રહણ કરતો નથી એ સ્થૂળ પરીષહ છે એટલું જ નહિ પણ માનસિક પણ છે એનો આભાસ મનોરાજ્યમાં તેવી જ પ્રબળતાથી થાય છે અને એની હાજરીથી જીવને બહુ વીર્યોલ્લાસ થાય છે એક એક પરીષહનું સ્વરૂપ ધ્યાન રાખી વિચારવાથી જણાશે કે સ્થૂળ અગવડ સહન કરવામાં તૈયારી બતાવવાથી આ જીવ બહુ સુખ મેળવી શકે છે સાધુજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ વિચારો ઘણે અંશે ગૃહસ્થોને પણ અનુકરણીય છે જેઓ પરભવ, આત્મા અને પુદ્‌ગળનો ભિન્ન ભાવ અને પ્રત્યેકની ભિન્ન ભિ I હયાતી સ્વીકારતા હોય તેઓને જ આ આધ્યાત્મિક

આનદ આવે એવુ છે એ વિષયમા ઊડા ઊતરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ અત્ર તો તેવા વ્યવહારની હાજરી સ્વીકારીને જ ગ્રથયોજના થઈ છે આવા પ્રકારના આસ્તિક જીવોએ થોડા કષ્ટના ભોગે સદાનુ મહાસુખ પ્રાપ્ત કરવા સારુ પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવો એ ખાસ જરૂરનું છે, એટલુ જ નહિ પણ, મહાલાભકારક છે આ 'યતિશિક્ષા'ના વિષયમા વારવાર પુનરાવર્તન આવે છે, પરતુ તે દોષ નથી, કારણ કે આ અનાદિ મિથ્યાભ્યાસી જીવને શુદ્ધ ઉપદેશ વારવાર ઠસાવવા સારુ ચોક્કસ ઇરાદાથી થયેલુ એ પુનરાવર્તન છે, અને એનો આશય બહુ ગભીર હોવા સાથે શુભ છે

સુખસાધ્ય ધર્મકર્તવ્ય—પ્રકારાતર

महातपोध्यानपरीपहादि, न सत्त्वसाध्य यदि धर्तुमीश ।
तद्भावना किं समितीश्च गुप्तीर्धत्से शिवार्थिन्न मन प्रसाध्या. ॥ ३९ ॥ (उपजाति)

"ઉગ્ર તપસ્યા, ધ્યાન, પરીષહ વગેરે સત્ત્વથી સાધી શકાય તેવા છે તે સાધવાને તું શક્તિવાન ન હોય, તોપણ ભાવના, સમિતિ અને ગુપ્તિ, જે મનથી જ સાધી શકાય તેમ છે, તેને હે મોક્ષાર્થી ! તું કેમ ધારણ કરતો નથી ?" (૩૯)

વિવેચન—નવ શ્લોકમા પરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છ માસાદિક તપસ્યા અને મહાપ્રાણાયામાદિક ધ્યાન તેમ જ મોટા ઉપસર્ગ, પરીષહો સહન કરવાનું કદાચ પચમ કાળના પ્રભાવે હાલ શારીરિક બળ જેઓમા ન હોય, તેઓ માટે પણ રસ્તા બધ નથી, તેઓ પણ ધારે તો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે મન પર અકુશ હોય, તો તેને અનુસારે ઇંદ્રિયદમન, આત્મસયમ, યોગરુધન વગેરે શારીરિક કષ્ટ વગરના મહાવિકટ કાર્યો પણ બની શકે છે તેથી જ ઉપર કહ્યુ છે કે તારાથી માસખમણ વગેરે તપસ્યા, મહાપ્રાણવાયુદમન(મહાપ્રાણાયમ) વગેરે ધ્યાન અથવા સ્થૂળ બાવીશ પરીષહસહન વગેરે સહન કરવાનું ન બને તોપણ તારે ધર્મબુદ્ધિને અગે ઉત્પન્ન થતી સસારની અનિત્યતા ભાવવી, તારુ એકત્વપણુ વિચારવું, શરીરને અશુચિનો પિંડ સમજી તેના પરથી મમતા ઘટાડવી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ* બાર ભાવના ભાવવી એ તારુ ખાસ કર્તવ્ય છે તેમ જ પ્રથમ અધિકારમા વર્ણવેલી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચારે ભાવના નિરતર ભાવવી એ પણ તારી ફરજ છે એ ઉપરાત કોઈ પણ વસ્તુ લેતા-મૂકતા, ચાલતા, બેસતા, બોલતા ઉપયોગ રાખવો—એમા સમિતિનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અકુશ રાખવો એ ગુપ્તિ કહેવાય છે એ સમિતિ-ગુપ્તિ ધારણ કરવી, તે તારા મનોબળ પર આધાર રાખે છે અને તું ધારીશ તો એને અગે ઘણું કરી શકીશ એ સબધમા હજુ આગળ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામા આવશે (૩૯, ૨૨૦)

---

* જુઓ નીચેના ચાળીસમા શ્લોક પરનુ વિવેચન.

ભાવના–સંયમસ્થાન, તેનો આશ્રય

अनित्यताद्या भज भावनाः सदा, यतस्व दुःसाध्यगुणेऽपि संयमे ।
जिघत्सया ते त्वरते ह्ययं यमः,× श्रयन् प्रमादान्न भवाद्बिभेषि किम् ? ॥ ४० ॥ (वंशस्थविल)

"અનિત્યપણું વગેરે સર્વ ભાવનાઓ નિરંતર ભાવ, જે સંયમના (મૂળ તથા ઉત્તર) ગુણો મુશ્કેલીથી સાધી શકાય છે, તેમાં યત્ન કર, આ યમ (કાળ) તને ખાઈ જવા માટે ઉતાવળ કરે છે, ત્યારે પ્રમાદનો આશ્રય કરતી વખતે તું શું સંસારભ્રમણથી બીતો નથી ?" (૨૪)

વિવેચન—બાર ભાવનાની વધારે વિગત શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં આપી છે —

૧ આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી, સર્વ નાશવંત છે, માત્ર આત્મા નિત્ય છે આ **અનિત્યભાવના**

૨ આ જીવને જિનવચન સિવાય કોઈનો આધાર નથી, તે ધારે તો પોતાની સત્તા સિદ્ધ કરી, પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે આ **અશરણભાવના**

૩ આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જીવ અનેક વખત રંક અને રાજા થાય છે, ભિક્ષુ અને ઇંદ્ર થાય છે, રોગી અને પુષ્ટ થાય છે, તેમ જ સંબંધમાં પણ પુત્ર હોય તે પિતા થાય છે, સ્ત્રી હોય તે માતા થાય છે, માતા સ્ત્રી થાય છે—વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા થયા જ કરે છે આ **સંસારભાવના**

૪ આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, એની સાથે કોઈ જવાનું નથી એ **એકત્વભાવના**

૫ જેને હે આત્મન્ ! તું તારું ગણે છે, તારાં ગણે છે, તે તારું નથી કે તારાં નથી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર છે, વિનાશી છે, ત્યાજ્ય છે, તેમ જ સગાસ્નેહી, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પણ તારાં નથી, તું સર્વથી ભિન્ન છે આ **અન્યત્વભાવના**

૬ શરીર પર તને મહામોહ છે, પણ તેમાં અશુચિ ભરેલી છે, દુર્ગંધી વસ્તુથી તે ભરપૂર છે, તેમાંના એક પદાર્થ પર પણ પ્રીતિ થાય તેવું નથી માંસ, રુધિર, ચરબી, હાડકાં અને ચામડી એ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોનું તે બનેલું છે, માટે શરીર પર મમત્વ છોડી દેવો આ **અશુચિભાવના**

૭ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને મન વચન કાયાના યોગોથી જ કર્મબંધ થાય છે, એ કર્મોનું શુભાશુભપણું સમજવું અને એનો પ્રવાહ વિચારવો એ **આશ્રવભાવના** કહેવાય છે

૮ તેની જ રીતે સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મ, ચારિત્ર, પરીષહસહન વગેરેથી કર્મબંધ થતો

× ह्ययं यम इति स्थानेऽसंयम इति पाठः प्रसिद्धार्थः ।

અટકે છે, કર્મનું પ્રવેશદ્વાર બધ થાય છે એ સબધી વિચાર કરવો એને **સવર** ભાવના કહેવામા આવે છે

૯ એ ઉપરાત આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલા જૂના કર્મોને બાહ્ય આભ્યતર તપ કરીને ખેરવી નાખવા, એનો વિપાકોદય થવા દેવો જ નહિ, એ પ્રબળ પુરુષાર્થને નિર્જરા કહેવામા આવે છે એની વિચારણાને **નિર્જરા**ભાવના કહેવામા આવે છે

૧૦ વિશ્વમડળની રચના, નરકના પાથડા તથા આતરાનું સ્વરૂપ, મૃત્યુલોકનો પ્રદેશ, બાર દેવલોક, ગ્રૈવેયક, અનુત્તર વિમાન અને મોક્ષનુ સ્થાન, તેમા રહેલા જીવો અને તે સર્વ સાથે પોતાના સબધ અને તે સર્વ સ્થળમા થયેલા અનત વાર જન્મ મરણ વિચારવા એ **વિશ્વરચના**ભાવના

૧૧ ધર્મ જીવને દુર્ગતિમા પડતો બચાવે છે, એ કરતી વખત મનમા આનદ થાય છે અને કોઈને નુકસાન થતું નથી એ ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર રૂપે, અથવા સાધુના દશ યતિધર્મરૂપે, શ્રાવકના બાર વ્રત તેમ જ એકવીસ ગુણ રૂપે, માર્ગાનુસારીના પાત્રીશ ગુણરૂપે, એમ અનેક રૂપે શાસ્ત્રમા વર્ણવ્યો છે, તેને કહેનાર ઉત્તમ પુરુષોની દુર્લભતા વિચારવી એ **ધર્મ**ભાવના

૧૨ શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખીને તેને પૂજવા વાદવા ને આરાધવા એ વધારે મુશ્કેલ છે, પરતુ તેજ ખરૂ કર્તવ્ય છે, એ **સાધકઅરિહ**તભાવના

આ બાર ભાવના નિરતર ભાવવી એ ઉપરાત મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ પણ ખાસ નિરતર ભાવવી (એનુ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમા અને *શાતસુધારસમા સ્પષ્ટ કર્યું છે)

હે સાધુ ! તારે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી બહુ સારી રીતે પાળવી જોઈએ એ દરેકના સિત્તેર સિત્તેર ભેદ લખતા લબાણ થાય તેમ છે, છતા પણ સક્ષેપથી એ સિત્તેર ભેદનુ સ્વરૂપ અત્ર બતાવીએ છીએ, કારણ કે એ સાધુજીવનમા બહુ જ ઉપયોગી છે

પ્રથમ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ બતાવીએ છીએ×

વયસમણધમ્મ સજ્ઞમ, વેયાવચ્ચ ચ બમગુત્તીઓ ।
નાણાઇતિય તવ કોહનિગ્ગહાઇ ચરણમેય ॥

પાચ મહાવ્રત—એ સુપ્રસિદ્ધ છે સાધુએ લેવાના પાચ મહાવ્રતો

દસ યતિધર્મ—એ બહુ જ ઉપયોગી છે, એ યતિજીવન જ છે —

* શાતસુધારસ ગ્રથ બે ભાગમા ની સભાએ (ભાવનગર) પ્રગટ કરેલ છે
× વિશેષ વિસ્તારથી આનુ સ્વરૂપ જાણવા પ્રવચનસારોદ્ધાર પ્રકરણરત્નાકર ત્રીજાના પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધી જોવો

૧ ક્ષમા ધારણ કરવી	૬ આશ્રવની વિરતિ કરવી
૨ અહંકારનો ત્યાગ કરવો	૭ સત્ય ધારણ કરવું
૩ સરળતા રાખવી	૮ સંયમમા નિરતિચારપણું રાખવું
૪ લોભનો ત્યાગ કરવો	૯ ધનમમત્વત્યાગ-ધનનો ત્યાગ કરવો
૫ તપસ્યા કરવી	૧૦ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું

વિગત માટે જુઓ પ્ર ૭ પ્રશમરતિ

સત્તર પ્રકારે સંયમ—પાચ આશ્રવનું વિરમણ, નવા કર્મબંધ કરાવનાર પ્રાણાતિપાતાદિ પાચ મહાદોષોથી વિરામ પામવો, પાચ ઇંદ્રિયોનુ દમન, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન વચન કાયાના (ત્રણ) દંડથી વિરતિ—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે એ સિવાય બીજી રીતે પણ સત્તર ભેદ ગણી શકાય છે તેને માટે પણ "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ગ્રંથનુ પૃષ્ઠ ૧૬૪મુ જોવુ

દશ પ્રકારે વડીલોનુ વૈયાવચ્ચ—૧ આચાર્ય, ૨ ઉપાધ્યાય, ૩ તપસ્વી, ૪ નવદીક્ષિત શિષ્ય, ૫ રાગી સાધુ, ૬ સામાન્ય સાધુ, ૭ સ્થવિર, ૮ સંઘ, ૯ કુળ અને ૧૦ ગણ (એક વાચનાવાળા સાધુઓનો સમુદાય તે ગણ કહેવાય છે ગણના સમૂહને કુળ કહે છે અને કુળના સમૂહને સંઘ કહે છે) એ સર્વને અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે આહાર આપીને, તેમની તજવીજ કરીને કે સેવા કરીને તેમને યોગ્ય સમાધિસાધન તૈયાર કરી આપવા તે વૈયાવચ્ચ.

નવ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ—એને શિયળની નવ વાડો કહે છે—

૧ જે સ્થાનમા સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક હોય ત્યા વસવુ નહિ

૨ સ્ત્રી સાથે કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સંબંધી કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સાથે એકલા વાત કરવી નહિ

૩ સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય તે આસન પર સાથે બેસવુ નહિ, તેના ઊઠી ગયા પછી પણ તે આસન પર બે ઘડી સુધી બેસવુ નહિ

૪ સ્ત્રીના કોઈ પણ અવયવ ઉપર તાકીને જોવુ નહિ સામાન્ય રીતે જોવાઈ જાય તો દૃષ્ટિ ખેંચી લઈ તે અવયવની સુંદરતા સંબંધી ચિંતવના કરવી નહિ

૫ દંપતીની કામવિકારાદિજન્ય વાત જે ઓરડાની પડખેના ઓરડામા થતી હોય તેવા ઓરડામા સૂવું કે બેસવુ નહિ

૬ અગાઉ સાંસારિક સુખવિલાસ ભોગવ્યા હોય તે યાદ લાવવા નહિ

૭ સ્નિગ્ધ, માદક વસ્તુ ખાવી નહિ, અવિકારી ખોરાક લેવો

૮ અવિકારી ખોરાક પણ અધિક ખાવો નહિ, ફક્ત શરીરધારણ સારુ નિર્વાહ પૂરતો જ લેવો

૯ શરીરની વિભૂષા કરવી નહિ

જ્ઞાનાદિ ત્રય—શુદ્ધ અવબોધ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિરતિચાર વર્તન
બાર તપસ્યા—છ બાહ્ય અને છ આભ્યતર —
    ૧ ઉપવાસાદિ કરવા-ખાવુ નહિ-તે અનશન, ૨ ઓછું ખાવુ તે ઊણોદરિકા,
    ૩ ઓછી વસ્તુઓ ખાવી તે વૃત્તિસક્ષેપ, ૪ વિગયત્યાગ કરવી તે રસત્યાગ,
    ૫. શરીરને જે ક્રિયાથી કલેશ થાય-કષ્ટ પડે-તે કાયકલેશ, ૬ શરીરના અગો
    પાગ સકોચી રાખવા તે સલીનતા
    ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨ વિનય, ૩ વૈયાવચ્ચ, ૪ સ્વાધ્યાય, ૫ ધ્યાન અને ૬ ઉત્સર્ગ
ચાર કષાયત્યાગ
    —એ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ થયા.

હવે કરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ લખીએ છીએ —
ચાર—પિડ, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્ર અકલ્પનીય લેવા નહિ
    પિડવિશુદ્ધિના ૪૨ દોષરહિત આહાર લેવો
    સોળ દોષ પિડની ઉત્પત્તિને લગતા છે
    પિડ શુદ્ધ હોય તોપણ સયોગબળથી સોળ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે
    દશ દોષ એષણાને લગતા છે શુદ્ધ આહારને લેતી વખતે જોવાતા શકા
    વગેરે દોષો
    (એ બેતાળીશ દોષનુ સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે અત્ર લખતા
    ગ્રથગૌરવ થાય તેમ છે તેથી લખ્યુ નથી જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રકરણ
    રત્નાકર, ભાગ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૧૬૮, તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા-ભાષાન્તર
    પ્રસ્તાવ ચોથાનુ પરિશિષ્ટ)
પાચ સમિતિ—
    ૧ સાડાત્રણ હાથ આગળ દૃષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવુ
    ૨ નિર્દભપણે સત્ય અને સર્વને અભિમત થાય તેવુ, થોડુ પણ સુદરસર અને
    હિતકારી બોલવુ
    ૩ દોષ વગરના આહાર-પાણી વગેરે લેવા
    ૪ વસ્તુઓ લેતા-મૂકતા પ્રમાર્જનાદિ ઉપયોગ રાખવો
    ૫ લઘુશકા, વડીશકા વગેરે કરતા ભૂમિશોધન કરવુ
બાર ભાવના—તેનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપર આવી ગયુ છે વિશેષ માટે જુઓ
    શ્રીશાતસુધારસ

બાર સાધુની પ્રતિમા—વજ્રઋષભનારાચ સઘયણવાળો, ધીરજવાળો, સત્ત્વવત પ્રાણી, શાસ્ત્રમા બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે, મુનિની બાર પ્રતિમા વહન કરે વિસ્તારથી સ્વરૂપ મહરહુ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રથના પૃષ્ઠ ૨૧૭થી જોઈ લેવુ

પાચ ઇદ્રિયનિરોધ—સ્પષ્ટ છે

પચીસ પ્રતિલેખના —સવારે, બપોરે અને સાજે સર્વ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરવી (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પૃષ્ઠ ૨૨૫)

ત્રણ ગુપ્તિ—મન વચન કાયાના યોગો પર અકુશ રાખવો, અગર તેમને રુધવા

ચાર અભિગ્રહ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અભિગ્રહ-નિયમ કરવા તે

ચરણસિત્તરી નિત્ય અનુષ્ઠાન છે અને કરણસિત્તરી પ્રયોજનવશાત્ પ્રાપ્ય અનુષ્ઠાન છે

આ સર્વ સાધુયોગ્ય કર્તવ્યમા તુ પ્રવૃત્તિ કરજે પ્રમાદથી સસાર વધતો જાય છે, મૃત્યુ નજીક આવતુ જાય છે અને ગયેલ વખત ફરી મળતો નથી, તેમ જ આ મનુષ્યદેહ ફરીને મળવો મહાદુર્લભ છે (૪૦, ૨૨૧)

યોગરુધનની આવશ્યકતા

*हत मनस्ते कुविकल्पजालैर्वचोऽप्यवद्यैश्च वपु प्रमादैः ।
लब्धीश्च सिद्धीश्च तथापि वाञ्छन्, मनोरथैरेव हहा हतोऽसि ॥ ४१ ॥ (उपजाति)

"તારુ મન ખરાબ સકલ્પવિકલ્પથી હણાયેલુ છે, તારા વચન અસત્ય અને કઠોર ભાષણથી ખરડાયા છે અને તારુ શરીર પ્રમાદથી બગડ્યુ છે, છતા પણ તુ લબ્ધિ અને સિદ્ધિની વાછા કરે છે ખરેખર! તુ (મિથ્યા) મનોરથથી હણાયો છે"

વિવેચન—'મન સાધ્યુ તેણે સઘળુ સાધ્યુ' એ મહાન નિયમની સત્યતા ચિત્ત દમન અધિકારમા આપણે જોઈ ગયા છીએ એવી જ રીતે વચન અને કાયાનો નિગ્રહ કરવાની જરૂરિયાત પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ એ ત્રણે યોગોને છૂટા મૂકીને પછી લબ્ધિ સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખવી એ તદ્દન મિથ્યા છે, અસભવિત છે, અવિચારી છે એવે પ્રસગે લબ્ધિ થવાની કે સિદ્ધિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મનમા નકામો કલેશ કરાવનાર થઈ પડે છે, એનુ પરિણામ કાઈ આવતુ નથી અને ખેદ થવાથી ઊલટી આત્મઅવનતિ

* प्रथमपंक्तिस्थाने 'दग्ध मनो मे कुविकल्पजालैः' चतुर्थपंक्तिस्थाने 'मनोरथैरेव हहा विहन्ये' इति वा पाठः । આ પાઠાતરમા બીજા પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવાને બદલે આત્માને ઉદ્દેશીને પ્રથમ પુરુષમા તે જ ભાવ કહે છે એ પાઠ પણ સમીચીન છે એનો અર્થ "મારુ મન કુવિકલ્પોથી બળી ગયુ છે વચન અસત્ય અને કઠોર ભાષણથી ખરડાયા છે અને શરીર પ્રમાદથી બગડ્યુ છે છતાં પણ લબ્ધિ સિદ્ધિની વાછા કરીને અરેરે ! , મનોરથથી હણાયો છુ' આ અર્થનો ભાવ સમજાય તેવો છે આને માટે જુઓ આ જ અધિકારનો શ્લોક ૧૮મો ઉપર મૂળમા જે પાઠ ગતા યો છે તે આની પછીના ત્રણ શ્લોકને અનુરૂપ છે તેથી તે વધારે બધબેસતો છે

થાય છે માટે ત્રણે યોગોને મોકળા મૂકી દઈ લબ્ધિસિદ્ધિ મેળવવાના નકામા મનોરથો કરવા જ નહિ શ્રી ગૌતમસ્વામીને લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ એનું યોગવશીકરણ એટલું તો ઉત્તમ હતું કે વીરપ્રભુ પર રાગ ન હોત, તો પરમ જ્ઞાન પણ ઘણું જલદી મેળવી શક્યા હોત કે સાધુ ! યોગને વશ કરવાની બહુ જ જરૂર છે સંસારદુઃખનો આત્યંતિક નાશ અને સિદ્ધિલક્ષ્મીનો પ્રસાદ તેનાથી બહુ જ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી યોગગુપ્તિ માટે હવે જરા ધ્યાન રાખી નીચેના ત્રણ શ્લોક વાંચ (૪૧, ૨૨૨)

મનોયોગ પર અંકુશ-મનોગુપ્તિ

मनोवशस्ते सुखदुःखसङ्गमो, मनो मिलेद्यैस्तु तदात्मकं भवेत् ।
प्रमादचौरैरिति वार्यतां मिलच्छीलाङ्गमित्रैरनुपञ्जयानिशम् ॥ ४२ ॥ (वंशस्थ)

"તને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ તારા મનને વશ છે મન જેની સાથે મળે છે તેની સાથે એકાકાર-એકમેક થઈ જાય છે, તેથી પ્રમાદરૂપ ચોરને મળતા તારા મનને રોકી રાખ-અટકાવ, અને શીલાંગરૂપ મિત્રોની સાથે તેને નિરંતર જોડ્યા કર " (૪૨)

વિવેચન—**मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।** એ સૂત્રનું રહસ્ય ચિત્તદમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા કર્મબંધ પર સુખદુઃખનો આધાર છે અને બંધનું કારણ મન છે, તેથી સુખદુઃખપ્રાપ્તિ કરવી એ મનને વશ છે આ એક હકીકત થઈ એનું કારણ એ છે કે મન જેને મળે, તેના જેવું તે થઈ જાય છે શાસ્ત્રકાર તેને તેલ સાથે સરખાવે છે તેલ થોડું હોય પણ પાણીમાં નાખે તો જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસારસમુદ્રના જળમાં મનને મોકળું મૂક્યું હોય તો તે દોડાદોડ કરી મૂકે છે વળી, તેલની સાથે જેવા પુષ્પ મેળવીએ તેવી તેની ગંધ થાય છે, ઊંચું અત્તર પણ તેલ મળવાથી થાય છે, અને તેલમાં મોગરો, ચંબેલી વગેરે મેળવવાથી તેવી ગંધ થાય છે, માટે જો મનને સારી વસ્તુ સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ તો તે સારું થશે અને નહિ તો વિપરીત થશે

તાદાત્મ્ય થવાને અંગે જળનું દૃષ્ટાંત જાણવા જેવું છે જેમ પાણીમાં રંગ નાખ્યો હોય તો તે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યોમાંના કોઈ પણ સાથે મનરૂપ જળને મેળવ્યું હોય, તો મન તેના જેવું થઈ જાય છે, તેમ જ શીલાંગ સાથે મનને જોડ્યું હોય તો તે તદ્રૂપ થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે મનની સંબંધક વસ્તુ સાથે થતી તાદાત્મ્યરૂપ પ્રાપ્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચી કહે છે કે હે યતિ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી તારા મનને પ્રમાદની સોબત થવા દઈશ નહિ, નહિ તો એ પ્રમાદી બની જશે એને તો શીલાંગ સાથે જોડી દેવું, સમતા, દયા, ઉદારતા, સત્ય, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો સાથે તેને જોડી દેવું અને બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો નીચ સંબંધ તેને ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું (૪૨, ૨૨૩)

મત્સરત્યાગ

ध्रुवं प्रमादैर्भववारिधौ मुने ! तव प्रपातः परमत्सरः पुनः ।
गले निबद्धोरुशिलोपमोऽस्ति चेत्कथं तदोन्मज्जनमप्यवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥ (वंशस्थ)

"હે મુનિ ! તું પ્રમાદ કરે છે તેને લીધે સંસારસમુદ્રમાં તારો પાત તો જરૂર થવાનો જ છે, પણ વળી પાછો બીજા ઉપર મત્સર કરે છે તે ગળે બાંધેલી મોટી શિલા જેવો છે ત્યારે પછી તો તું તેમાંથી ઊંચો પણ કેવી રીતે આવી શકીશ ?" (૪૩)

વિવેચન—'પ્રમાદત્યાગ' અધિકારમાં જોઈ ગયા કે પ્રમાદ કરવાથી સંસારસમુદ્રમાં પાત થાય છે સાધુધર્મમાં આત્મજાગૃતિ રાખવી એ મુખ્ય ધર્મ છે જાગૃતિ રાખ્યા વગરનો વ્યવહાર નિંદ્ય છે, હેય છે, અધઃપાત કરાવનારો છે આત્મજાગૃતિ ચૂકનાર પ્રમાદને વશ પડે છે અથવા પ્રમાદવશ પડેલો હોય તે આત્મજાગૃતિ કરી શકતો નથી આ બન્ને વચન બરાબર સત્ય છે સાધુને અપ્રમત્ત અવસ્થામાં રહેવાનું તેટલા માટે જ ફરમાન છે* અને છદ્મસ્થપણામાં અપ્રમત્ત દશા તેમ જ પ્રમત્ત દશાની સ્થિતિના સંબંધમાં જે શાસ્ત્રકારનો લેખ છે, તે યથાસ્થિત છે અને તો વિશાળ અર્થવાળા પ્રમાદાચરણમાં—મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રામાં—ન પડવાનો ઉપદેશ છે એ પ્રમાદ કરનારો જીવ અવશ્ય વિકાસક્રમમાં નીચો પડી જાય છે અને સાથે જો મત્સર-ઈર્ષ્યા કરે, તો તો પછી અધઃપાત થતી વખત ગળે મોટો પથરો બાંધે છે, તેથી એનાથી તરીને ઉપર આવી જ શકાતું નથી અને બિચારો ક્ષણિક સુખ ખાતર, અનંત કાળ સુધી સંસારસમુદ્રને તળિયે સબડ્યા કરે છે

અત્ર પરમત્સર ન કરવો, પરઅવર્ણવાદ ન બોલવો અને પ્રમાદ ન કરવો એ ઉપદેશ છે સાધુજીવનમાં આ ઉપદેશ ખાસ ઉપયોગી છે, પણ બીજાને તેનું ઉપયોગીપણું ઓછું નથી (૪૩, ૨૨૪)

નિર્જરા નિમિત્ત પરીષહસહન

महर्षयः केऽपि सहन्त्युदीर्याप्युग्रातपादीन्यदि निर्जरार्थम् ।
कष्टं प्रसङ्गागतमप्यणीयोऽपीच्छन् शिवं किं सहसे न भिक्षो ! ॥ ४४ ॥ (उपजाति)

"જ્યારે મોટા ઋષિમુનિઓ કર્મની નિર્જરા માટે, ઉદીરણા કરીને પણ, આતાપનાદિ સહન કરે છે, તો તું મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ અત્યંત અલ્પ કષ્ટને પણ હે સાધુ ! તું કેમ સહન કરતો નથી ? (૪૪)

વિવેચન—કર્મનો ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને પુરુષાર્થથી આકર્ષણ કરી

---

* समयं गोयम मा पमायए 'ગૌતમ ! સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ ' એ વાક્ય પ્રમાદનું અત્યંત અનર્થકારીપણું બતાવવા માટે જ સમય સરખા સૂક્ષ્મ કાળને માટે પ્રવર્તેલું છે કેમ કે સમય પ્રમાણ ઉપયોગ છદ્મસ્થનો હોતો નથી પણ અંતર્મુહૂર્તપ્રમાણ જ હોય છે

ભોગવી લેવા તેને 'ઉદીરણા' કહે છે (પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલા તેને ઉદયમા લાવી ભોગવીને આત્મપ્રદેશથી ખખેરી નાખવા માટે કષ્ટાદિ સહન કરવુ તે 'ઉદીરણા' કહેવાય છે) અદ્દભુત ચારિત્રવાળા મહાત્માઓ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે કષ્ટને શોધે છે, પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે 'અમને એવા કષ્ટ આપો,' 'विपद सन्तु न शश्वत्'–અમને નિરંતર વિપત્તિ હો—આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ માટે વિપત્તિ ભોગવનાર ધીર, વીર, પુરુષાર્થ કરનાર, મધ્યાહ્નને નદીની વેળુમા આતાપના લે છે, પોષ માસની ખરી ઠંડીમા કપડા વગર નદીના તીર જેવા અતિ ઠંડીના સ્થળો ઉપર કાઉસ્સગ્ગધ્યાને રહે છે અને બીજા અનેક કષ્ટ ખમે છે મોક્ષસન્મુખ થવાની ઇચ્છા હોય તેને આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર છે અને હે સાધુ! તારી ઇચ્છા તો તે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે, છતા જરા કષ્ટ પડે કે તુ હાયવોય કરે છે અથવા નિસાસા મૂકે છે એ તને છાજતું નથી ઊચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સ્વાર્થનો પણ ભોગ આપવો પડે છે, પરતુ આમા તો તેવુ પણ કાંઈ નથી આગન્તુક કષ્ટ પણ સહન કરવામા તુ પાછો શા માટે પડે છે? આને બદલે ઊચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તો તારો સ્વાર્થ છે (૪૪, ૨૨૫)

* * ૨૨૧–૨૨૫—આ પાચ શ્લોકમા સાધુગુણની મુખ્યતા બતાવી એમા ચરણસિત્તરી, કરણસિત્તરી, ભાવનાની પ્રધાનતા અને મુખ્ય વૃત્તિએ નિર્બળ શરીરવાળા વગેરે અસમર્થને માટે પણ ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રબળ સાધન બતાવ્યુ એ અભ્યાસથી સાધ્ય વસ્તુ છે, એમા બાહ્ય વસ્તુની સામગ્રી પૂર્ણપણે ન મળી હોય તોપણ ચાલી શકે છે વળી, દુનિયામા કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે અભ્યાસથી સાધી શકાય નહિ ધર્મસંગ્રહમા કહ્યુ છે કે—

एव च विरतेरभ्यासेनाविरतिर्जीयते । अभ्यासादेव सर्वक्रियासु कौशल्यमुन्मिलति, अनुभवसिद्ध चेद लिखनपठनसख्यानगाननृत्यादिसर्वकलाविज्ञानेषु सर्वेषा, उक्तमपि—

अभ्यासेन क्रिया सर्वा अभ्यासात्सकला कला ।
अभ्यासाद् ध्यानमौनादि, किमभ्यासस्य दुष्करम् ? ॥

"વિરતિનો અભ્યાસ પાડવાથી અવિરતિનો પરાજય થાય છે અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયામા કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે લેખન, પઠન, સખ્યા, ગાયન, નૃત્ય વગેરે સર્વ કળાવિજ્ઞાન અભ્યાસથી થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિદ્વાનોને અનુભવસિદ્ધ છે કહ્યુ છે કે–" અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, અભ્યાસથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરાય છે, અભ્યાસથી ધ્યાન, મૌન વગેરે થાય છે, અભ્યાસની પાસે શુ મુશ્કેલ છે?"

આવી રીતે અભ્યાસ પાડવાની જરૂર છે ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહેવામા આવે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે એ બર ... કરવાથી ભગવાનની સર્વ આજ્ઞા પળાય છે હવે પછીના તેર શ્લોકમા મુનિને ... અને આક્ષેપરૂપે શિક્ષા આપી છે, તે બહુ

ઉપયોગી છે, તે પ્રકીર્ણ* હોવા સાથે યથાસ્થિત છે, તેથી તે પર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે

યતિસ્વરૂપ-ભાવદર્શન

यो दानमानस्तुतिवन्दनाभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।
अलाभलाभादिपरीषहान् सहन्×, यतिः स तत्त्वादपरो विडम्बकः ॥ ४५ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"જે પ્રાણી દાન, માન (સત્કાર), સ્તુતિ અને નમસ્કારથી ખુશી થઈ જતો નથી અને તેથી વિપરીતતા (અસત્ય, નિંદા વગેરેથી) નાખુશ થતો નથી, અને અલાભ વગેરે પરીષહોને સહન કરે છે તે પરમાર્થથી યતિ છે, બાકી બીજાઓ તો વેશવિડંબક છે" (૪૫)

વિવેચન—કોઈ માણસ આદરસત્કાર કરે, સ્તુતિ કરે અને કોઈ તિરસ્કાર કરે, નિંદા કરે તે બન્ને ઉપર એકસરખો જ ભાવ રહે, એ +યતિસ્વરૂપ છે, એમાં ભાવધર્મનું સૂક્ષ્મ આચરણ થાય છે માનસિક ક્ષેત્રમાં આવી રીતનો ઉચ્ચ ભાવ વર્તતો હોય અને શારીરિક ક્ષેત્રમાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સર્વ પરીષહ સહન કરવામાં દૃઢતા હોય, તે જ તત્ત્વથી યતિપણું છે, અને તે જેનામાં હોય તે જ પરમાર્થથી યતિ-સાધુ કહેવાય છે બાકી બીજા તો વેશની વિડંબના કરનારા છે, વેશધારી નટ જેવા છે ભર્તૃહરિના નાટકમાં તેનો પાઠ ભજવનાર નાટકિયા પોતાની જાતમાં કેટલા ગુણ નિષ્પન્ન કરી શકે, એ દૃશ્ય દૃષ્ટાંતથી વેશધારીનું સ્વરૂપ સમજી લેવું વેશધારીને તો એ પણ એક જાતનો વ્યવહાર જ થઈ પડે છે, પછી ધાર્મિક જીવનનો છેડો આવે છે નાટકનો પાઠ ભજવવો મૂકી દઈ શુદ્ધ દશા જાગ્રત કર પૂર્ણ અનુકૂળ જોગવાઈ છતાં, પ્રમાદ એદિશ તો પસ્તાવો થશે (૪૫, ૨૨૬)

યતિએ ગૃહસ્થની ચિંતા ન કરવી

दधद् गृहस्थेषु ममत्वबुद्धिं, तदीयतप्त्या परितप्यमानः ।
अनिर्वृतान्तःकरणः सदा स्वैस्तत्पापैर्भ्रमिता भवेऽसि ॥ ४६ ॥ (उपजाति)

"ગૃહસ્થ ઉપર મમત્વબુદ્ધિ રાખવાથી અને તેઓના સુખદુઃખની ચિંતા વડે તપવાથી, તારું અંતઃકરણ સર્વદા વ્યાકુળ રહેશે, અને તારા અને તેઓના પાપથી તું સંસારમાં રખડયા કરીશ" (૪૬)

વિવેચન—'આ મારા શ્રાવક છે, આ મારા ભક્ત છે' એ મમત્વબુદ્ધિ છે એ રાગનું કારણ છે, મોહને નિષ્પાદન કરે છે અને એક જાતનો નવો વ્યાપાર કરાવે છે

* એનો સામાન્ય વિષય મુનિહિતશિક્ષા છે બાકી કેટલીક હકીકતને તે સિવાય બીજે કોઈ સંબંધ નથી એને કહેવતો—maxims કહી શકાય　　× जयन् इति वा पाठः ।

\+ કહ્યું છે કે 'समो य माणावमाणेसु—માન અને અપમાન વિષે જે સરખા હોય' તેમ જ 'नवि तस्स कोइ वेसो—તેને દ્વેષ કરવા લાયક કોઈ પણ નથી'

રાગ વધારે થાય છે ત્યારે ભક્ત-રાગી શ્રાવકોના સુખદુ:ખથી તેવા યતિનુ મન પ્રસન્ન થાય છે અથવા બળે છે પરિણામે મનમા કોઈ જાતની નિવૃત્તિ રહેતી નથી, સમતાનો છેડો આવતો જાય છે અને અનેક પ્રકારના સાવદ્ય આદેશ-ઉપદેશ કરતા અને ગૃહસ્થના સલાહકારક થતા સાધુપણુ નાશ પામે છે હે યતિ! આ તારા રાગી છે અને આ બીજા સાધુના રાગી છે એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ રાખવી એ તારા જેવા ઊચી હદના પ્રાણીઓને શોભે પણ નહિ ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે 'તમારાથી ન રહેવાય તો મુનિ ઉપર રાગ કરજો, કારણ કે જેમ વિષનુ ઔષધ વિષ છે,[1] તેમ નાગનુ ઔષધ મુનિ પરનો રાગ છે' આનો આશય સમજ શ્રાવકને મુનિ પર રાગ કરવાનુ કહ્યુ છે, તે એટલા માટે કે નીરાગી મુનિ પ્રેમ દ્વારા ભક્તિ કરતા શ્રાવકોને શુદ્ધ માર્ગે લાવશે એવો જ રાગ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો શ્રી વીરપ્રભુ પ્રત્યે થયેલો સમજવો, પણ ગુરુનો રાગ તો તદ્દન પ્રશસ્ત હોય, આને બ લે તુ મારા-તારા શ્રાવક કરે અને દૃષ્ટિરાગ કરાવી તે દ્વારા પોતાને અને તેઓને અનત કાળચક્ર સુધી સસારમા ભમાડે, તો તો બહુ જ ખોટુ કહેવાય

રાગ ઓછો કરવાના બે ઉપાય છે ગૃહસ્થનો ઓછો પરિચય **गिहिसंथवं न कुज्जा** ગૃહસ્થનો અપરિચય, નકામી વાતોનો ત્યાગ, અભ્યાસમા ચિત્તક્ષેપન, શાસ્ત્રોક્ત રીતે નવ કલ્પી વિહાર અને એક સ્થાન પર ઘડપણ, અશક્તિ, રોગાદિ કારણ સિવાય વિશેષ સ્થિરતા ન કરવાની ટેવ-એ પ્રથમ ઉપાય છે, જે બાહ્ય વર્તનને લગતો છે, અને બીજો ઉપાય રાગનું કટુવિપાકપણું, આત્મપરિણતિનુ ઊગાવાપણું વગેરેની ચિતવના કરવી એ છે (૪૬, ૨૨૭)

ગૃહસ્થચિન્તાનુ ફળ

त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिन्तातप्तस्य को नाम गुणस्तवर्षे ?।
आजीविकास्ते* यतिवेषतोऽत्र, सुदुर्गतिं प्रेत्य तु दुर्निवारा ॥ ४७ ॥ (उपजाति)

"પોતાનુ ઘર ત્યજીને પારકા ઘરના ચિતાથી પરિતાપ પામતા હે ઋષિ! તને શો લાભ થવાનો છે? (બહુ તો) યતિના વેશથી આ ભવમા તારી આજીવિકા (સુખે) ચાલશે પણ પરભવમા મહામાઠી દુર્ગતિ અટકાવી શકાશે નહિ" (૪૭)

વિવેચન—તારે સસારીપણાનું એક ઘર હતુ, તેની ચિતા મૂકીને હવે શ્રાવકોના ઘણા ઘરોની ચિતા તું કર છે તેથી લાભ શો? આ તો 'લેને ગઈ પૂત ઔર ખો

---

૧ અથવા સપના વિષનુ ઔષધ સર્પનો મણિ છે તેમ

* आजीविकास्ते એ પ્રમાણે પાઠ સર્વત્ર જણાય છે તેનો અર્થ શબ્દાર્થમાં આપ્યો છે તેમ થઈ શકે છે, પણ સકારની જરૂર મ લાગતી નથી તારી આજીવિકા એવો અર્થ વિચાર યોગ્ય જણાય છે आजीविका आस्ते એમ ભાવ નીકળી શકે એટને યતિવેશથી તારી આજીવિકા વર્તે છે-ચાલે છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભાવ બેસતો આવે છે

બેઠી ખસમ ' એના જેવુ થાય છે તારુ કામ શુ છે ? તને લાભ શો છે ? આ પેટ ભરવું એ તુ મુશ્કેલ ધારતો હો અને તેને માટે મુનિનો વેશ લીધો હોય, તો તને યતિ વેશથી આ ભવમા ખાવાનુ તો મળશે, એટલો લાભ થશે, પણ પરભવમા મહા દુર્ગતિ મા જવુ પડશે વળી, પેટ ભરવુ એમા કાઈ વિશેષ નથી તારા જેવા પ્રબળ પુરુષાર્થી તો એક દિવસમા આખા વર્ષનુ ગુજરાન લઈ શકે, માટે નકામા કારણ માટે બધુ વ્યર્થ હારી જા મા મુદ્દે ગૃહસ્થચિંતા કરી તું બધુ હારી જાય છે તે વિચાર (૪૭, ૨૨૮)

તારી પ્રતિજ્ઞા—વિરુદ્ધ તારુ વર્તન

कुर्वे न सावद्यमिति प्रतिज्ञा, वदन्नकुर्वन्नपि देहमात्रात् ।
शय्यादिकृत्येषु नुदन् गृहस्थान्, हृदा गिरा ×ऽसि कथ मुमुक्षु ? ॥ ४८ ॥ (उपजाति)

" ' હુ સાવદ્ય કરીશ નહિ ' એવી પ્રતિજ્ઞાનું દરરોજ ઉચ્ચારણ કરે છે, છતા શરીર માત્રથી જ સાવદ્ય કરતો નથી અને શય્યા વગેરે કામોમા તો મન અને વચનથી ગૃહસ્થોને પ્રેરણા કર્યા કરે છે ત્યારે તુ મુમુક્ષુ શાનો ?" (૪૮)

વિવેચન—सव्व सावज्ज जोग पच्चक्खामि जावज्जीवाए तिविहं तिविहेण इत्यादि એટલે " હે પ્રભુ ! સર્વ પ્રકારના સાવદ્ય કાર્યોને જીવન પર્યંત ચિંતવીશ નહિ, કરવાનો આદેશ આપીશ નહિ, કરીશ નહિ અને તે સવ મન–વચન–કાયાથી કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ, એટલુ જ નહિ પણ કરનારને સારા જાણીશ નહિ" આવી સખત પ્રતિજ્ઞા તે ચારિત્ર ગ્રહણ કરતી વખતે લીધી છે, એટલુ જ નહિ પણ દરરોજ તે પ્રતિજ્ઞા નવ વાર બોલે છે, પુનરાવર્તન કરે છે, દઢ કરે છે, પરતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તું માત્ર કાયાથી સાવદ્ય કરતો નથી, (કારણ કે સાધુના વેશને તે છાજે નહિ,) લોકભય, દેખાવ અને એવા કેટલાક બાહ્ય કારણોથી તું કાયાથી વિરત રહે છે, બાકી વચન અને મનથી તો અનેક પ્રકારના આદેશ અને ઉપદેશ સીધી અને આડકતરી રીતે કરે છે, કરાવે છે અને અનુમોદે છે

આવી રીતે પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળવાથી જીવ મૃષાવાદ બોલવાનો પણ દોષ કરે છે નિવૃત્તિનુ ખરુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા હોય તો જ ચિંતવનમા પણ સાવદ્યનો ત્યાગ થઈ શકે છે સસાર પરથી વિરક્ત ભાવ જેને આવ્યો હોય, તેવો પ્રાણી તો વધારે ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યાગ કરેલા–વમેલા સાવદ્ય યોગો તરફ તો દૃષ્ટિપાત પણ કરતો નથી હે યતિ ! કેટલીક વાર દેખીતા બીજા શબ્દોમા પણ સમજાઈ જાય તેવા સાવદ્ય આદેશ તારાથી થઈ જાય છે તેથી સાવધ રહેજે તારે મુમુક્ષુ થવુ હોય તો એ હાનિકારક પ્રણાલિકા બધ કરી દેજે (૪૮, ૨૨૯)

× चापि इति वा पाठ ।

દેખીતા પ્રશસ્ત સાવદ્ય કર્મોનું ફળ

कथ महत्त्वाय ममत्वतो वा, सावद्यमिच्छस्यपि सङ्घलोके ।
न हेममय्यप्युदरे हि शस्त्री, क्षिप्ता क्षणोति क्षणतोऽप्यसून् किम् ? ॥ ४९ ॥ (उपजाति)

"મહત્ત્વતા માટે અથવા મમત્વપણાથી સઘલોકોમા પણ સાવદ્ય કેમ વાછે છે ? શુ સોનાની છરી હોય તે પેટમા મારવામા આવે ત્યારે તે એક ક્ષણવારમા પ્રાણનો નાશ કરતી નથી ?" (૪૯)

વિવેચન—આ સ્થાને પ્રતિષ્ઠાલેખ કોતરાશે, તેમા મારુ નામ રહેશે, લોકોમા પ્રસિદ્ધ થશે—આવી ઠાર્કિ યશકીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિથી, કાઈક મારાપણાના મોહથી અને વિશેષે કરીને અજ્ઞાનથી સાવદ્ય કર્મોનો આદેશ-ઉપદેશ થઈ જાય છે કોઈ પણ કાર્યમા જો જરા પણ પૌદ્ગલિક આશા રાખી, અભિમાન કે કપટ કર્યું, તો તે અશુદ્ધ કર્મ જ થાય છે, પછી તે પ્રશસ્ત હો કે અપ્રશસ્ત હો, પણ તેવા કૃત્યોથી પાપબધ અને તેના ભયકર પરિણામો અવશ્ય થાય, તે તુ શા માટે કરે છે ? છરી હોય, પછી તે સોનાની હોય કે રત્નજડિત હોય, પણ ઉદરમા ખોસી હોય તો જરૂર આતરડા બહાર કાઢે છે અને પ્રાણ લે છે આવી રીતે વસ્તુસ્વભાવના ખોટા ખ્યાલથી કેટલાક ધર્મને બહાને અપ્રશસ્ત આચરણ કરી, પોતાના આત્માને છેતરનારા જીવા તન્નિમિત્તે અનત સસાર વધારે છે વાત એ છે કે મમતા કે મહત્ત્વતાને અગે જે અપ્રશસ્ત આચરણ થાય છે તે નુકસાન કરનાર થાય છે તે સિવાયના કાર્યો પ્રશસ્ત હેતુથી કરવામા આવ્યા હોય તો તેનો અત્ર નિષેધ નથી સોનાની છરી જો પેટમા મારી હોય તો આતરડા કાપી નાખે છે, પણ જો તેને મ્યાનમા રાખવામા આવે તો તે શોભા આપે છે અને બચાવ કરે છે એ દૃષ્ટાત બહુ ઉપયોગી છે પ્રાજ્ઞ ધીમાન સત આવા સાવદ્ય કાર્યોથી દૂર રહે છે, ઉપદેશ કરે છે તોપણ પૌદ્ગલિક વાછા વગર શ્રોતાના એકાત લાભની અપેક્ષાએ જ કરે છે મમત્વ અને મહત્ત્વતાને અગે સઘ માટે પણ થતુ સાવદ્ય ચિતવન આત્મજીવનરૂપ ઉદરમા નાખવાથી સયમપ્રાણને હરી લે છે છરી લોઢાની જ છે, પણ તે સઘલોકને અગે વપરાવાથી સોનાની છે એમ ગણવામા આવ્યુ અત્ર મમત્વ અને મહત્ત્વતાને શસ્ત્રના-છરીના મૂળ સ્થાનકે રાખવામા આવ્યા છે, ઉદર તે આત્મપરિણતિ અને પ્રાણસ્થાને ચારિત્રજીવન, એમ યોજના કરી છે (૪૯, ૨૩૦)

નિષ્પુણ્યકની ચેષ્ટા, ઉદ્ધત વર્તન-અધમ ફળ

रङ्क कोऽपि जनाभिभूतिपदवीं त्यक्त्वा प्रसादाद्गुरो
र्वेष प्राप्य यते कथञ्चन कियच्छास्त्र पद कोऽपि च ।
मौख्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभाग्
आत्मान गणयन्नरेन्द्रमिव धिग्गन्ता द्रुत दुर्गतौ ॥ ५० ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"કોઈ ગરીબ–રાક માણસ લોકોના અપમાનને યોગ્ય સ્થાન તજી દઈને ગુરુમહારાજની કૃપાથી, મુનિનો વેશ પામે છે, કાંઈક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે અને કોઈ પદવી મેળવે છે, ત્યારે પોતાના વાચાળપણાથી ભદ્રિક લોકોને વશ કરીને, તે રાગી લોકો જે દાન અને પૂજા કરે છે તેથી પોતે ગર્વ માને છે અને પોતાની જાતને રાજા જેવા ગણે છે આવાઓને ખરેખર ધિક્કાર છે! તેઓ જલદી દુર્ગતિમા જવાના છે (અનતા દ્રવ્યલિગો પણ આવી દશામા વર્તવાથી જ નિષ્ફળ થયા છે" (૫૦)

વિવેચન—સાસારિક સર્વ ભાવો અપમાનને પાત્ર છે ગરીબ કુળ, પરની અપેક્ષા, દાસપણું, પરતત્રતા વગેરે સસારને અગે થતા અનિવાર્ય સહચારી ભાવો છે એનો ત્યાગ થવો એ મહાપુણ્યનો ઉદય છે ગુરુમહારાજની મહાકૃપા થાય ત્યારે જ સદુપદેશધારા આ જીવરૂપ ક્ષેત્રમા પડે છે, તેથી મુનિપણાનો ઉદ્‌ગમ થાય છે, અને ઉક્ત અપમાનના સ્થાનકોનો ત્યાગ થાય છે આવો મહાન્ લાભ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે, પડિતપદ વગેરે પદવીઓ મેળવી પડિત તરીકે દુનિયામા પ્રસિદ્ધ થાય છે અને વ્યાખ્યાન આપવા બેસે છે યોગ્ય જીવો ઉપદેશ સાભળી દાન, શીલાદિ તથા પૂજા પ્રભાવનાદિ ધાર્મિક કાર્યો કરે છે, પરતુ આ જીવ બિચારો ધર્મક્રિયામા પણ સસાર વધારે છે, એટલે સાસારિક ભાવ–પૌદ્‌ગલિક ભાવ–નો ત્યાગ કરી શકતો નથી એને તે વખતે અહકાર આવે છે કે અહો! મારા ઉપદેશથી આ ધર્મ કરે છે, મારો હુકમ માને છે, હુ રાજા જેવો છુ વગેરે

અત્ર તારો હુકમ માને છે એમ લાગે છે, પણ વસ્તુતાએ તેમ નથી સિપાઈ વૉરટ લઈને આવે, તો તેને તાબે થનાર પ્રાણી સિપાઈના હુકમને તાબે થતો નથી, પણ માજીસ્ટ્રેટ તરફથી નીકળેલા વૉરટને તાબે થાય છે, તેમ તારી પાસે ધર્મનુ વૉરટ (જિનેશ્વર મહારાજના વચનરૂપ સિક્કો અને તેઓએ પહેરવા ફરમાવેલ વેશરૂપ યુનિફોર્મ*) છે, તેને જ તેઓ તાબે થાય છે અને તેને જ માન આપે છે એમા તારા અગત માનની માન્યતા હોય, તો એ બન્ને તારી પાસે નહોતા તે વખતની તારી અગાઉની સ્થિતિ તપાસી લે, યાદ કર

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચાના× પીઠબધમા ગ્રથકર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિ પોતાનું ચરિત્ર આપે છે, તેમા નિષ્પુણ્યક નામનો પોતાનો રક જીવ ગુરુના પ્રસાદથી સાધુભાવ પામે છે ત્યારે પાછો અહકાર કરી કેવો અધ પાત પામે છે એનુ સ્પષ્ટ ચિત્ર આપ્યુ છે, (જુઓ મૂળ પૃષ્ઠ ૧૪૨, ભાષાતર પૃષ્ઠ ૧૬૫) અને વાસ્તવિક હકીકત પણ એ જ છે વિષય કષાયમિશ્રિત દભથી ગમે તેટલી ધર્મકરણી કરવામા આવે, તેમા કાંઈ લાભ નથી એમા પુણ્યબધ થાય તો તે પણ સસાર છે, માટે પૌદ્‌ગલિક ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર શુદ્ધ

* દરેક પોલિસ અથવા લશ્કરીને હોદ્દાની રૂઈએ પહેરવો પડતો એકસરખો ડ્રેસ

× પ્રકાશક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર.

અધ્યવસાયથી ધર્મક્રિયા કરવી અભિમાનથી તો આ જીવ અનેક વખત ધન ખરચે છે, ક્રિયા કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે અને પ્રાણાત ઉપસર્ગો પણ ખમે છે, પરતુ એનો આશય શુદ્ધ નથી તેથી તેવી ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી (૫૦, ૨૩૧)

ચારિત્રપ્રાપ્તિ–પ્રમાદત્યાગ

प्राप्यापि चारित्रमिदं दुरापं, स्वदोषजैर्यद्विषयप्रमादैः ।
भवाम्बुधौ धिक् पतितोऽसि भिक्षो ! हतोऽसि दुःखैस्तदनन्तकालम् ॥५१॥ (उपजाति)

"મહાકષ્ટથી પણ મળવુ મુશ્કેલ–એવુ આ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન કરેલા વિષય અને પ્રમાદો વડે હે ભિક્ષુ ! તુ સસારસમુદ્રમા પડતો જાય છે અને તેના પરિણામે અનત કાળ સુધી દુખ પામીશ" (૫૧)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર પ્રગટ કર્યો છે કર્મબધન દ્વારા તારા પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા વિષય–પ્રમાદો છે અને તેનો જો પ્રસાર થવા દઈશ, તો પછી અનત કાળ સુધી તારે દુખો ખમવા પડશે મુખ્ય વાત એ જ છે કે વિષય, પ્રમાદ અને તજ્જન્ય ક્રિયા ભવભ્રમણનો જ હેતુ થાય છે સુજ્ઞ જીવ ગમે તેવુ વર્તન ચલાવે, તો પછી વાસ્તવિક રીતે અનત દુખસમુદ્રમા ડૂબતો જાય તેમા નવાઈ નથી (૫૧, ૨૩૨)

બોધિબીજપ્રાપ્તિ–આત્મહિતસાધન

कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं, युगसमिलादिनिदर्शनाद् दुरापम् ।
कुरु कुरु रिपुवश्यतामगच्छन्, किमपि हितं लभसे यतोऽर्थितं शम् ॥ ५२ ॥ (पुष्पिताग्रा)*

"યુગસમિલા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દષ્ટાતોથી મહામુશ્કેલીથી મેળવી શકાય તેવુ બોધિરત્ન (સમકિત) પામીને શત્રુઓને તાબે થઈ ન જતા કાંઈ પણ આત્મહિત કર, જેથી કરીને ઇચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય" (૫૨)

વિવેચન—સમકિત થવાના શાસ્ત્રકાર અગિયાર કારણો કહે છે અનુકપા, અકામ નિર્જરા, અજ્ઞાન તપ, દાન, વિનય, અભ્યાસ, સયોગ–વિયોગ, દુખ, ઉત્સવ, ઋદ્ધિ અને સત્કાર એ સમકિતની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા બતાવવા માટે શાસ્ત્રમા દશ દષ્ટાતો કહ્યા છે, જે અતિ પ્રસિદ્ધ છે એના પર સપૂર્ણ વિવેચન કથાસહિત આ ગ્રથમા અગાઉ થઈ ગયુ છે × તે દષ્ટાતો પૈકી યુગસમિલાના દષ્ટાતમાં આપણે વાચ્યુ હતું કે બે બાજુએ થઈને અર્ધ રાજ પ્રમાણનો સ્વયભૂરમણ નામનો સમુદ્ર છે,

* ન ન ર ય (૧–૩) ન જ, જ ર ગુ (૨–૪) અક્ષર દરેક ચરણમા અનુક્રમે ૧૨–૧૩ ૧૨–૧૩ છે 'અપરવક્ત્ર'ની ઉપર એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી પુષ્પિતાગ્રા થાય છે એ વિરામ વૃત્ત છે ગાત પુષ્પિતાગ્રા છદાનુશાસન अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा वृत्तरत्नाकर.

× જુઓ પૃ ૧૩૨ થી આગળ ચાલુ † પૃ ૧૩૮

તેમા એક દિશાએ ધોસરુ અને બીજી દિશાએ તેની સમિલા (ધોસરામા જોતર ભરાવવા માટે નાખવાની ખીલી) નાખી હોય, તે તરતા તરતા આટલું મોટુ અતર ભાગીને એકઠા થાય, એ બનવુ જ મુશ્કેલ છે, કની એક જગ્યાએ આવે, તોપણ પાસે પાસે થાય, તે પણ મુશ્કેલ છે, અને થયા પછી યુગમા સમિલા પરોવાઈ જાય તે પણ અતિ મુશ્કેલ છે, લગભગ અશકય જેવુ છે કદાચ આ તો શકય થાય, પણ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થશે તે તો એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે અને બોધિબીજ પ્રાપ્ત થવુ એ તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે

સમકિત પ્રાપ્ત કરી વળી પાછો કામ, ક્રોધાદિક શત્રુને તાબે થઈ જઈશ, તો વધારે રખડપાટો થશે હે યતિ! તેટલા માટે તારે તો આત્મહિત કરવામા જ ઉદ્યમ કરવો અને તને તારુ ઇચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ–મોક્ષ મળે નહિ–ત્યા સુધી પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યા જ કરવો (૫૨, ૨૩૩)

શત્રુઓના નામની ટીપ

द्विषस्त्विमे ते विषयप्रमादा, असंवृता मानसदेहवाच. ।
असंयमा. सप्तदशापि हास्यादयश्च बिभ्यच्चर नित्यमेभ्य. ॥ ५३ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"તારા શત્રુઓ વિષય, પ્રમાદ, વિના અકુશે પ્રવર્તાવેલા મન, શરીર અને વચન, સત્તર અસયમના સ્થાનક અને હાસ્યાદિ છ છે તેઓથી તુ નિરતર ચેતતો (બીતો) ચાલજે" (૫૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમા તારા શત્રુઓના નામની ટીપ આપી, તેને ઓળખાવે છે અને તેઓથી નિરતર સાવચેત રહેજે, એ તેમા ઉપદેશ છે શત્રુઓના નામો —

સ્પર્શ (૮), રસ (૫), ગધ (૨), રૂપ (૫), અને શબ્દ (૩)—એ પાચ ઇંદ્રિયોના મૂળ પાચ અથવા ઉત્તરભેદરૂપ ત્રેવીશ વિષય

મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાચ પ્રમાદ

મન, વચન અને કાયાના સયત કર્યા વગરના વ્યાપારો

સયમના સત્તર સ્થાન પર અભાવ અથવા અનુપયોગ તે અસયમ

પાચ મહાવ્રત, પાચ ઇંદ્રિયોનુ દમન, ચાર કષાયનો ત્યાગ અને ત્રણ યોગનું રૂધન, એ સત્તર ભેદે સયમ છે એની ગેરહાજરી એ અસયમ છે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને દુગછા એ છ નોકષાય છે, કષાયને ઉત્પન્ન કરનારા છે અને સસાર વધારનારા છે તેમ જ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુસકવેદ–એ ત્રણ પણ નોકષાય છે અને ખૂબ સસાર વધારનાર છે

આ સર્વ મહાશત્રુઓ છે તેમાના કેટલાક મિત્રભાવે દુશ્મનાવટ કરે છે અને જીવને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખે છે એનાથી સાવધ રહેવાની બહુ જરૂર છે નામ આપવાનુ કારણ પણ એ જણાય છે કે આ જીવ તેને ઓળખી, ચીવટ રાખીને તેઓથી સાવધ રહે (૫૩, ૨૩૪)

સામગ્રી-તેનો ઉપયોગ

गुरूनवाप्याप्यपहाय गेह-मधीत्य शास्त्राण्यपि तत्त्ववाञ्चि ।
निर्वाहचिन्तादिभरायभावेऽप्यूपे ! न किं मेत्य हिताय यत्न ॥ ५४ ॥ (उपजाति)

"હે યતિ! મહાન ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ, ઘરબાર છોડયા, તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા વગેરેનો ભાર ઊતરી ગયો, છતા પણ પરભવના હિત માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી?" (૫૪)

વિવેચન—હે સાધુ! તને સદ્ગુરુ મળ્યા, તે ઘરબાર છોડયા, પૈસા છોડયા, સ્ત્રી છોડી અને સર્વથી વધારે દ્રવ્યાનુયોગની ફિલોસોફીનુ તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ, તેમ જ એ સર્વથી વધારે તારે ભરણપોષણ કરવાની ચિંતા મટી ગઈ, તારે વ્યાપાર કરવાની, અરજીઓ લખવાની, દવા આપવાની, નામુ માડવાની, હિસાબો ચૂકવવાની, ખટપટ કરવાની, રાજ્ય ચલાવવાની કે એવી કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી તેમ જ તારે પુત્રપુત્રીઓને ઉછેરવાની, ભણાવવાની કે પરણાવવાની ચિંતા નથી, સ્ત્રી સારુ ઘાટ ઘડાવવા નથી કે સાડીઓ ખરીદવી નથી, ઘર બાધવા નથી કે રિપેર કરાવવા નથી—આવી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ નથી, છતા તુ સસારમા-વિષયકષાયમાર્ગ-ચ્યોમાચ્યો રહે છે, એ તારી ભૂલ છે સસારમા ડૂબવાના સાધનો-નિમિત્તો તે દૂર કર્યા છે, છતા પણ સસારને વળગતો જાય છે એ તારુ દીર્ઘદર્શીપણું નથી તું આ બધુ જાણે છે છતા પરભવનુ હિત થાય, તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી? તું બન્ને ભવનુ બગાડે છે, માટે વિચાર કર, જાગ્રત થા અને કાર્યસિદ્ધિના રસ્તા પર આવી જા (૫૪, ૨૩૫)

સયમની વિરાધના કરવી નહિ

विराधितैः संयमसर्वयोगैः, पतिष्यतस्ते भवदु:खराशौ ।
शास्त्राणि शिष्योपधिपुस्तकाद्या, भक्ताश्च लोका शरणाय नालम् ॥५५॥ (उपजाति)

"સયમના સર્વ યોગોની વિરાધના કરવાથી, તું જ્યારે ભવદુ:ખના ઢગલામા પડીશ, ત્યારે શાસ્ત્રો, શિષ્યો, ઉપધિ, પુસ્તક અને ભક્ત લોકો વગેરે કોઈ પણ તને શરણ આપવાને શક્તિમાન થવાના નથી" (૫૫)

વિવેચન—સયમના સત્તર ભેદની વિરાધનાના ફળ શું થશે તે ઉપરના શ્લોકોમા આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા દુર્ગતિગમન અને અનત ભવભ્રમણ એ સયમવિરાધનાના અનિવાર્ય ફળ છે, આ નિર્વિવાદ વાત છે ત્યારે પછી તારો આધાર શો છે એનો વિચાર કર્યો? સમજ કે તે મોટા આચારાગાદિ સૂત્રો વાચ્યા હશે કે મોટો શિષ્યનો પરિવાર એકઠો કર્યો હશે, ઉપધિ સગ્રહી હશે, પુસ્તકપાનાનો ભડાર કર્યો હશે કે તને નમન કરનારા અનેક શ્રાવકો તારા ભાવિકો હશે, પરતુ દુર્ગતિએ જતા એ કોઈ પણ તારી પડખે

ઊભા રહેવાના નથી, તને મદદ કરવાના નથી, ઊલટા કેટલાક તો તને પોતાના પક્ષો માગતા જશે આવી રીતે તને કોઈ આધાર આપવાને શક્તિમાન થવાનું નથી વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે તારે સયમગુણની વિરાધના કરવી નહિ પરવસ્તુની આશા ખોટી છે પુદ્ગળ કે પરજીવ આ જીવને મદદ કરતા નથી આ જીવ એકલો જ છે, માટે પરભવ માટે આવા આલબનો શોધવા કરતા એવો પ્રસગ જ ન આવે, એવું કાર્ય કર મતલબ કે સાધુ તરીકે સયમ પાળવાની તારી ફરજ છે, તે સમજી તદનુસાર વર્તન કરી, આ માને અનત દુખરાશિમા પડતો બચાવ (૫૫, ૨૩૯)

સયમથી સુખ પ્રમાદથી તેનો નાશ

यस्य क्षणोऽपि सुरधामसुखानि पल्य-कोटीर्नृणा द्विनवतीं ह्यधिकां ददाति ।
किं हारयस्यधम । सयमजीवित तत्, हा ! प्रमत्त ! पुनरस्य कुतस्तवाप्ति ? ॥ ५६ ॥
(वसंततिलका)

"જે (સયમ)ની એક ક્ષણ (મુહૂર્ત) પણ બાણુ ક્રોડ પલ્યાપમથી વધારે વખત સુધી દેવલોકના સુખો આપે છે, એવા સયમજીવનને હે અધમ ! તુ કેમ હારી જાય છે? હે પ્રમાદી ! ફરીવાર તને આ સયમની પ્રાપ્તિ પણ ક્યાથી થશે ?" (૫૬)

વિવેચન—ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ લખે છે કે સયમજીવનની એક ક્ષણ પણ મનુષ્યને દેવલોકના સુખો બાણુ ક્રોડ પલ્યોપમથી વધારે વખત સુધી આપે છે—

सामाइय कुणता, समभाव सावओ य घडियदुगं ।
आउं सुरेसु बंधइ, इत्तियमित्ताइ पलियाइं ॥
बाणवइ कोडीओ, लक्खागुणसट्ठि सहस्सपणवीसं ।
नवसय पणवीसाए, सतिहा अट्ठभागपलियस्स ॥

"સામાયિક કરતા શ્રાવક બે ઘડી સુધી સમભાવમા વર્તે ત્યારે તે આટલુ દેવતાનુ આયુષ્ય બાધે છે બાણુ ક્રોડ, ઓગણસાઠ લાખ, પચીશ હજાર, નવસો ને પચીશ અને ત્રણ આઠમા ભાગ (૯૨,૫૯,૨૫,૯૨,૫⅜) પલ્યોપમનુ દેવાયુ બાધે છે"—ઇતિ પ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તૌ

એક ક્ષણ* માત્ર ચારિત્ર પાળવામા આટલા કાળ સુધી દેવતાનુ મહાસુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ સુખનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે માત્ર એક દિવસનુ ચારિત્ર પાળી કેટલાક જીવો ઘણા કાળ સુધીનુ અનત સુખ પામ્યા છે, એવા દૃષ્ટાતો શાસ્ત્રમા સુપ્રસિદ્ધ છે એવું સુખ ક્યારે મળે ? જ્યારે સામાયિક બરાબર પાળ્યુ હોય, વિરાધના ન કરી હોય, ત્યારે જ તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ જ હેતુથી શાસ્ત્રકાર ભાવસ્તવથી અતર્મુહૂર્તમા મોક્ષ કહે છે

* મુહૂર્ત—બે ઘડી (શ્રી ધનવિજયગણિ)

સામાયિક એટલે સમતાનો જેમાં લાભ થાય છે તે સાધુ આખો વખત સામાયિકમાં જ વર્તે છે વાચનારને નવાઈ લાગશે, પણ સાધુ ખાતાપીતાં અને નિહારાદિ દરેક ક્રિયા કરતાં પણ સામાયિકમાં જ છે, કારણ કે સર્વ કાળ તેઓ આત્મિક ઉન્નતિ અને સંયમ પાળવાના ઉદ્યમમાં જ વર્તે છે એક ક્ષણમાત્ર સામાયિકમાં હોય તો ઉપર કહ્યું તેટલું તો સુખ મળે છે આવું મહાઊંચા પ્રકારનું સાધુનું જીવન તને પ્રાપ્ત થયું છે હવે જરા પ્રમાદ કરીને જો તું આળસમાં વખત કાઢીશ કે વિષયકષાયમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ, તો અનંત સંસાર વધશે, ઉપર કહેલો મોટો લાભ મળશે નહિ અને ફરી વાર સંયમની પ્રાપ્તિ થવી પણ મુશ્કેલ પડશે (૫૬, ૨૩૭)

સંયમનું ફળ—ઐહિક આમુષ્મિક, ઉપસંહાર

नाम्नापि यस्येति जनेऽसि पूज्य , शुद्धात्ततो नेष्टसुखानि कानि ।
तत्संयमेऽस्मिन् यतसे मुमुक्षोऽनुभूयमानोरुफलेऽपि किं न ? ॥ ५७ ॥ (उपजाति)

"સંયમના નામમાત્રથી પણ જો તું લોકોમાં પૂજાય છે, તો જો ખરેખર તે શુદ્ધ હોય તો કયું ઈષ્ટ ફળ તને ન મળે ? જે સંયમના મહાન ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવ્યાં છે, તે સંયમમાં હે યતિ ! તું કેમ યત્ન કરતો નથી ?" (૫૭)

વિવેચન—ગંભીર આશયવાળો આ શ્લોક તેના અધિકારીએ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે હે મુનિ ! તને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવા માટે લોકો પડી મરે છે, તને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે, એ સર્વનું કારણ શું ? તું સંયમવાન છો, એટલા નામ માત્રથી જ તને આવું મોટું માન મળે છે જે રાજાઓ અથવા શેઠિયાઓ ગવર્નર પાસે ડોક નમાવતા પણ વિચાર કરે, તે તારી પાસે પંચાંગ પ્રણામ કરે છે, એ સંયમના નામને છે કેટલાક અપ્રામાણિક વ્યાપારીઓ પૈસા પેદા કરી જાય છે, પણ તે દેખાવમાં પ્રામાણિક રહે તો જ તેમ કરી શકે છે સ્પષ્ટ રીતે કહે કે 'હું અપ્રામાણિક છું' તો તેનો વ્યવહાર ચાલે નહિ એવી રીતે સંયમના મહાન ગુણો તારામાં છે એમ ધારી તને લોકો નમન-પૂજન કરે છે એ જ ગુણો જો ખરેખર તારામાં હશે તો પછી તને મોટો લાભ થશે દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે સંયમવાનને મળે નહિ સંયમવાનને ઇચ્છા જ થતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ મોક્ષસુખ તો તેને પણ ગમે છે અને એ સુખ પણ સંયમથી મળી શકે છે આવા સંયમના ફળ વિચારીને મુમુક્ષુ જીવ શાંત ચિત્તે આદરવા યોગ્ય હોય તે જ આદરે છે આ અગત્યની બાબત પર સાધુજીવનનો આધાર છે, તેથી દરેક અધિકારીએ આ વિષય પર શાંતિના વખતમાં, એકાગ્ર ચિત્તે, લાંબા કાળ સુધી, વિચાર કરવો સંસારની દૃઢ ભાવના છૂટવાનું અને પોતાની ફરજ બજાવવાનું દ્વાર આ વિચાર ઉઘાડી આપશે (૫૭, ૨૩૮)

* * *

સામાન્ય માણસને માટે પણ હાસ્યાસ્પદ ગણાય છે, અને એવા વર્તનવાળાને દૂર કરવામા વિલબ ન જ થવો જોઈએ ખાસ કરીને સાધુઓએ પોતાનુ વર્તન ઉચ્ચ રાખવા માટે વિચાર કરવો જોઈએ તેઓ બીજા સસારી જીવોના વર્તનથી બહુ ઊચા વર્તનવાળા હોવા જોઈએ સ્થૂળ બાબતમા જ નહિ પણ માનસિક વિચારો અને કષાયાદિકની મદતામા પણ તેઓ ઉચ ભૂમિકા પર હોવા જોઈએ આ હકીકત પર આખા અધિકારમા વારવાર ભાર મૂકવામા આવ્યો છે જમાનાનો રગ બદલાતો જાય છે પ્રપચ, અજ્ઞાન અને ઇંદ્રિય વશતાનો ત્યાગ કરી નવા જમાનાને યોગ્ય શુદ્ધ ઉપદેશ આપવાની બહુ જ જરૂર છે

સાધુઓના વર્તન માટે વિશિષ્ટ ધોરણ જોઈએ, છતા આજકાલ અભિમાનને અગે થતો સમુદાયભેદ અને યોગ્યતા ન હોવા છતા પદવી માટે લોભ, ઘણે સ્થાનકે જોવામા આવે છે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ આ સ્થિતિને પાચમા આરાના ભાવ જ કહે છે એથી વધારે શુ કહી શકાય? જમાનાની જરૂરિયાત સમજી, અદરનો વિક્ષેપ દૂર કરી, ધર્મપ્રભાવના કરવા સારુ સાધુઓએ ઉદ્યત થવુ જોઈએ છતા કાળમાહાત્મ્ય કહો કે ગ્રહ અવળા કહો કે ગમે તે કહો, પણ સાધુજીવન પાસેથી જે સ્પષ્ટ ઉપદેશની અને ઉદ્દેશની ઇચ્છા રખાય, તે તે વર્ગના જ સમજુઓ જોઈ શકતા નથી નકામા સમુદાયભેદ હવે છોડી દેવા જોઈએ અને શાસ્ત્રોક્ત નિયત્રણાઓ કબૂલ રાખી શાસનના સામાન્ય હિત માટે એકસરખો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાની બહુ જરૂર છે આ વિષયમા સાધુઓ બહુ કરી શકે તેમ છે વળી, ધાર્મિક ઉન્નતિ થવા સાથે પુણ્યબળ જાગશે, એટલે સામાન્ય સ્થિતિ પણ સુધરી જશે સાધુ વગેરે ધર્મના સરક્ષણકાર્યમા ઘણુ કરી શકે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓને સસારના ઉપાધિ નથી, ભરણપોષણની ચિંતા નથી, દીકરાદીકરી પરણાવવા નથી, ઘરહાટ ચણાવવા નથી અને મનને અન્યત્ર રોકવું પડે એવુ કોઈ પણ કાર્ય નથી, તેમ જ કોઈની પરવા નથી

આ અધિકારમા કોઈ કોઈ વાર પુનરાવર્તન થયુ છે વિષયની ગભીરતા અને ગહનતાને લઈને પ્રેરણા કરવા સારુ એમ કરવું યુક્ત છે દરેક વિષય પર પ્રસગ મળતા નોટો લખી છે તેથી ઉપસહારમા વિશેષ લખવાની જરૂર નથી

આ યતિશિક્ષા–ઉપદેશમા સૂરિમહારાજે ઘણું કહ્યુ છે હે યતિ! મનુષ્યભવ વગેરે જોગવાઈ મળ્યા પછી અને સસારમાથી નીકળવાનું આવુ ઉત્તમ દ્વાર પ્રાપ્ત થયા પછી પણ જો તુ પૂરતો લાભ લઈશ નહિ તો પછી તને પસ્તાવો થશે આ ભવમા થોડા વખત સુધી મન પર અકુશ રાખી ઇંદ્રિયના વિષયો અને કષાયો તજીશ, તો પછી તને મહાસુખ પ્રાપ્ત થશે, દુઃખનો નાશ થશે અને પરવસ્તુનો આશ્રીભાવ મટી જશે હે સાધુ! તારુ જીવન સમિતિ અને ગુપ્તિમય છે એ અષ્ટ પ્રવચનમાતા છે અને એને પાળવા માટે તારે યત્ન કરવો એ તારુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે વિશેષ વિસ્તારથી તારે સયમના સત્તર ભેદો અને ચરણ–કરણ–સિત્તરી પાળવી એ તારુ સાધ્યબિંદુ છે

હે શ્રાવક! સાધુમાર્ગ તુ ધારે તો ન બની શકે તેવો નથી મન પર જરા અકુશ લાવ, વસ્તુસ્થિતિનો બરાબર વિચાર કર અને તારુ શુ છે અને તને શુ ગમે છે તેનો બરાબર ખ્યાલ કર, પછી જોકે સયમમા કાઈ મુશ્કેલી છે? ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણી પુરુષના ચરણની સેવા કરવી એ તારુ કામ છે દેશવિરતિ જીવ સર્વવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે, તો જ તેનો દેશવિરતિ ગુણ બન્યો રહે એવો શાસ્ત્રકારનો ઉલ્લેખ છે તુ સાધુ પર પ્રેમ રાખજે અને બની શકે તો તેવું જીવન ગ્રહણ કરજે આ લેખ સાધુઓની પરીક્ષા માટે લખાયેલો હોવાથી શ્રાવકોને તેટલો ઉપયોગી નથી કે જેટલો સાધુઓને ઊચી હદે ચઢવા અને આત્મહિત વિચારવા ઉપયોગી હોય, પરતુ શ્રાવકો પણ સાધુના વેશની પેઠે પોતાનો શ્રાવકપણાનો વ્રતઉચ્ચારણાદિનો વેશ કલ્પી, વિચાર કરે તો તેઓને પણ પોતાના આત્માને ઊંચી હદે ચઢાવવા માટે આ લેખ અક્ષરશ ઉપયોગી થાય તેમ છે તથાપ્રકારનો જીવનો અનાદિ સ્વભાવ હોવાને લીધે, જીવ બીજાના સરસવ જેવા દૂષણને મેરુ જેવા દેખવા હજારો નેત્રવાળો થઈ પડે છે, પણ પોતાની હદમા રહેલા પોતાના મેરુ જેવા દૂષણને સરસવ જેવા પણ દેખી શકતો ન હોવાથી તે માટે તેને એક્કેય નેત્ર મળ્યુ હોય તેમ માલૂમ પડતું નથી સમકિત, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિના ગુણો દિનપરદિન વિશેષ લાવવા માટે સર્વ ભવ્ય જીવોએ તે સર્વ ગુણોનો ઉત્સર્ગમાર્ગ જોઈ વિચાર કરવો જોઈએ ઉત્સર્ગમાર્ગમા ઘણે ભાગે પોતાના હૃદયની કેવી સ્થિતિ છે એ જ વિચાર હોય છે બીજા જીવો સમકિતવત, દેશવિરતિવત કે ચારિત્રવત છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા તેના બાહ્ય આચરણો ઉપરથી જ કરવાની છે નહિ તો અલ્પ જ્ઞાનદશાને લીધે પોતાને માટે અપવાદ માર્ગે વિચાર કરતા સર્વ પોતાના આત્માને ગુણનિષ્પન્ન માની લે અને બીજાને માટે ઉત્સર્ગમાર્ગે પરીક્ષા કરવા જતા બીજાઓનું હૃદય વિશિષ્ટ જ્ઞાન સિવાય છદ્મસ્થને ગમ્ય ન હોવાને લીધે કોઈ પણ બીજા ગુણી માલૂમ પડે નહિ આવુ થતા પોતે અભિમાની બની સર્વ ગુણીઓને અવગુણી માની, તેઓની અવજ્ઞા કરી, બોધિબીજ અનત કાળ સુધી ન મળે એવુ પરિણામ લાવી મૂકે, માટે જ અતિમ શ્રુતકેવળી સુધી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ વદનનિર્યુક્તિમા રહેવાનુ સ્થાન, વિહાર વગેરે બાહ્ય અનુષ્ઠાન ઉપર દૃષ્ટિ દઈને સાધુપણાની પરીક્ષા કરવાનું લખ્યુ છે ત્યા તે મહાત્મા એટલે સુધી ખાતરી આપે છે કે કદાચિત્ અભવ્યાદિકના શુદ્ધ આચરણ દેખી, તેને શુદ્ધ માની જો શુદ્ધિથી, આશીભાવ સિવાય, વદન કરવામા આવે તો વદન કરનારને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન ન થતા ખાસ લાભ જ થાય છે*

આ જમાનામા ઉપર કહેલો વિચાર બરોબર ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર હોવાથી

* આ હકીકતને અને ગુરુશુદ્ધિ અધિકારમા બીજા ત્રીજા શ્લોકમા કહેલી હકીકતને જરા પણ વિરોધ નથી એ સુજ્ઞોએ વિચારી લેવુ કારણ કે વદન કરનાર પરીક્ષામા પ્રવર્તેલો છે ને તે સાધુસ્થાન વગેરેમા યથાર્થ સાધુ પ્રમાણે જ વર્તે છે અને એમ હોવાથી વદન કરનારને શુદ્ધ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે

લખાણથી વિવેચન કર્યું છે હમેશા બાહ્ય આચરણ કાળાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી સંઘયણ આદિ સામગ્રી અનુસારે જ બની શકે છે આ પોતાની વ્યક્તિ ઉપર પોતાની હદનો વિચાર કરવાથી તરત જ અનુભવમા આવે તેવુ છે જો શાસ્ત્રના દરેક વચન સુપરિણામે પરિણમવામા ન આવે તો તે શાસ્ત્ર શસ્ત્રરૂપે પરિણામ પામી, પ્રાણીને પોતામા ગુણીપણુ મનાવી, બીજા ગુણીઓમા અવગુણીપણુ મનાવી, તેઓની અવજ્ઞા અને પોતાના ઉત્કર્ષ દ્વારા અનત કાળચક્ર સુધી સસારમા રઝળાવે છે

મુનિજીવન એકાત પરોપકારપરાયણ છે એમા આળસરૂપ નિવૃત્તિ નથી, પરતુ વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિગર્ભિત નિવૃત્તિ છે અને તારા સર્વ પુરુષાર્થને પૂરતો માર્ગ આપી પરોપકાર કરવાની તારી વૃત્તિને રસ્તો આપે એવો પરમ વિશુદ્ધ એ માર્ગ છે એ માર્ગની એક ક્ષણ પણ અસખ્ય વરસો સુધી ઉત્કૃષ્ટ સુખ આપે છે અને એનું નામ પણ વદન, નમસ્કાર, સ્તુતિ મેળવે છે

હે યતિ! આ અધિકારમા કડવું ઔષધ આપ્યુ છે, પરતુ આપનાર વૈદ્ય(સૂરિ)નો અતરગ આશય સમજવા યત્ન કરજે સમારભત્યાગ એ યતિજીવન છે વેશ બદલવો એ ખરો સસારનો ત્યાગ નથી, પરતુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ અતરગ શત્રુનો નાશ કરવો એ સસારત્યાગ છે આટલી ટૂકી હકીકત ધ્યાનમા રાખી તારાથી બીજા કોઈનો ઉપકાર ન બને તો ભલે, પણ તુ તારા આત્માનુ તો બગાડીશ નહિ પરનિદા, મત્સર, ઈર્ષા, માયા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરજે અને તારી ફરજ શી છે તેનો અહર્નિશ વિચાર કરજે, તેમ જ તારે યોગ્ય આવશ્યક પડિલેહણાદિ ક્રિયાના સાવધાન રહેજે જો તારામા શક્તિ હોય તો જ્ઞાનથી પરોપકાર કરજે, લોકોને ઉપદેશ આપીને અથવા લેખો લખીને આ જમાનાને અને આવતા જમાનાને ઉપકૃત કરજે આ જમાનાને તારા જેવા પાસેથી નિસ્પૃહ ઉપદેશ સાભળવાની બહુ જરૂર છે સાસારિક જીવન પ્રવૃત્તિમય થઈ જવાથી ધાર્મિક અભ્યાસ ઘટતો જાય છે અને તેવા વખતમા જો તારી તરફથી કાઈ અસાધારણ ચમત્કારી અસર થાય તેવો ઉપદેશ થશે તો ઘણા માણસોને જ્ઞાનક્રિયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારાએ તેનો લાભ મળી શકશે અને તે લાભથી તારા આત્માને પણ લાભ થશે તું ગમે તેમ કરી તારી પક્તિના યતિઓને ફરજનું ભાન કરાવજે અને એટલુ થશે તો પછી જે હેતુથી તારા પ્રયાસ છે તે જરૂર પાર પડશે

આ અધિકારમા કોઈ સ્થાને કઠિન શબ્દોમા લખાયુ હોય તો ક્ષમા કરજો જેમ બને તેમ ઓછુ જ લખવા નિશ્ચય કર્યો હતો, છતા લાગણીના બળથી કાઈ વિશેષ લખાયુ હોય તો અત કરણથી ક્ષમાયાચના છે તમારા અતકરણમા શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય જેવી અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ, શ્રી હીરવિજયસૂરિ જેવી અદ્ભુત ઉપદેશશક્તિ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવો દઢ શાસનરાગ વધો એવી અત કરણની પ્રાર્થના છે સાધુજીવનને અત કરણથી નમસ્કાર છે અને ગમે તેટલુ લખવા છતા તે જીવન તરફ ઉચ્ચ ભાવ અને વિશેષ બહુમાન રાખવાની ફરજ નિરતર ખ્યાલમા રાખી છે અને છે

इति सविवरणो यतिशिक्षोपदेशनामा त्रयोदशोऽधिकार ॥

चतुर्दशो मिथ्यात्वादिनिरोधाधिकारः ॥

તેરમા અધિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુને માટે ઉપદેશનો હતો આ સાધુ પ્રાયે દેશવિરતિ શ્રાવકવર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન વચન કાયાના યોગ પર અંકુશ, ઇંદ્રિયોનું દમન અને મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે ગ્રંથકર્તા તેઓ માટે લખે છે કે अथ सामान्यतो यतीन् विशेषता धर्मगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेश—તેથી આ ઉપદેશ યતિને સામાન્ય છે અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થને વિશેષપણે ઉદ્દેશીને લખેલો છે આના અધિકારીને યોગ્ય વિવેચન પણ નીચે માલૂમ પડશે

બંધહેતુનો સંવર કર

मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान्, आत्मन् ! सदा संवृणु सौख्यमिच्छन् ।
असंवृता यद्भवतापमेते, सुसंवृता मुक्तिरमां च दद्युः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"હે ચેતન ! જો તું સુખની ઇચ્છા રાખતો હો તો મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદનો સંવર કર, તેઓનો સંવર કર્યો ન હોય તો તે સંસારનો તાપ આપે છે, પણ જો તેઓનો સારી રીતે સંવર કર્યો હોય તો તે મોક્ષલક્ષ્મીને આપે છે" (૧)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા વગર સમકિત કે વિરતિ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ ઓળખવાની બહુ જ જરૂર છે ધર્મસંગ્રહમાં તેનું ટૂંકામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે તેનો ભાવાર્થ અત્ર આપીએ છીએ

મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે લૌકિક અને લોકોત્તર તે દરેક બે બે પ્રકારના છે * દેવગત અને ગુરુગત (૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—હરિહર, બ્રહ્મા વગેરે પરધર્મે પોતાના દેવ તરીકે અંગીકાર કરેલા, સ્ત્રી, શસ્ત્ર આદિવાળા દેવને દેવ માનવા અને તેની પૂજા-સેવા કરવી તે (૨) લૌકિક ગુરુગત—બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે મિથ્યોપદેશી આરંભ પરિગ્રહવાળાને ગુરુ માનવા, નમવું, તેમની કથા સાંભળવી અને અંતઃકરણથી તેમને બહુમાન આપવું (૩) લોકોત્તર દેવગત—કેશરીઆજી, મલ્લિનાથજી વગેરેની માનતા કરવી, આ

* અન્યત્ર તેના ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે, તેમાં લૌકિક ને લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ વધારે ગણેલ છે

લોકના લાભ અર્થે પૂજા કરવી (૪) લોકોત્તર ગુરુગત—તેરમા અધિકારમા જૈનાભાસ તરીકે ગણેલા ગોરજી, યતિ, શ્રીપૂજ્ય, પાસત્થા, કુશીલીઆ વગેરે કુગુરુની ગુરુપણે સેવા કરવી, તેમ જ કેવળ આ લોકના ફળની લાલસાએ શુદ્ધ સાધુઓની સેવા કરવી

અથવા મિથ્યાત્વ પાચ પ્રકારનું છે ૧ આભિગ્રહિક, ૨ અનાભિગ્રહિક, ૩ આભિનિવેશિક, ૪ સાશયિક, ૫ અનાભોગિક એનું સ્વરૂપ —

આભિગ્રહિક—કલ્પિત શાસ્ત્ર ઉપર મમત્વ રાખવુ, પરપક્ષ પર કદાગ્રહ કરવો શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે " મને વીર તરફ પક્ષપાત નથી, કપિલ પર દ્વેષ નથી, યુક્તિમાન વચન હશે તે આદરવુ છે " આવી બુદ્ધિ રાખવી એ તો ઉક્ત મિથ્યાત્વનો અભાવ છે ગીતાર્થ ઉપર નિષ્ઠા રાખવી અને ગુણવાનનુ પરતત્રપણુ રાખવુ ને દોષ નથી, કારણ કે સર્વ જીવોનો બુદ્ધિવૈભવ વિશાળ હોતો નથી

અનાભિગ્રહિક—સર્વે દેવો વાદવા યોગ્ય છે, કોઈ નિંદવા યોગ્ય નથી, એમ જ સર્વે ગુરુ અને સર્વ ધર્મો સારા છે, આવી સામાન્ય વાણી આળસ કરીને બેસી રહેવાની અને સત્યની પરીક્ષા ન કરવાની વૃત્તિ, એ બીજુ મિથ્યાત્વ આમા સુવર્ણ ને પિત્તળ, હીરો ને કાચ બને સરખા ગણવામા આવે છે તે મિથ્યાભાવ છે

આભિનિવેશિક—ધર્મનું પોતે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે, છતા કોઈ પ્રકારના દુરાગ્રહથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે અહકારથી નવો મત સ્થાપવા કે ચલાવવા માટે અથવા વદન, નમસ્કારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા ફુલવી જીવો આવા પ્રકારનુ મિથ્યાત્વ સેવે છે

સાશયિક—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સાચા હશે કે ખોટા એવી શકા, સૂક્ષ્મ અર્થનો સશય તો સાધુને પણ થાય છે, પરતુ તેઓ તો તત્ત્વ કેવળીગમ્ય, એ છેવટના નિર્ણય પર રહે છે, તેથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી, પણ ખરુ સમાધાન જાણવાની ઇચ્છારૂપ છે ૧ દેવ આદિ તત્ત્વને અગે શકા તે **સાશયિક** મિથ્યાત્વ ૨ તેના સ્વરૂપને અગે શકા તે શકા ૩ તેને જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા ને તેના કાર્યભૂત થતો પ્રશ્ન તે **આશકા**

અનાભોગિક—વિચારશૂન્ય એકેદ્રિય જીવને અથવા વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને થાય છે

જે જે કર્મબધ થાય છે તે તે ભોગવવા પડે છે (ઉદય સમય પ્રાપ્ત થયે) એ બધ થવાના હેતુ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર છે એના પાચ ભેદ છે એ સત્તાવન બધહેતુનુ સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જ જરૂર છે તેમા પ્રથમ પાચ પ્રકારના મિથ્યાત્વ છે તે ઉપર જોઈ ગયા હવે બાકીના ત્રણ હેતુનો વિસ્તાર કહે છે

બાર અવિરતિ—પાચ ઇદ્રિય અને મનનો સવર ન કરવો અને છકાય જીવનો વધ કરવો તે બાર પ્રકારની અવિરતિ કર્મબધના હેતુભૂત છે

કષાય—સંસારનો લાભ તે ૭૫ છે તે પર વિષયકષાયદ્વારમાં પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ ચાલે અને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'સંજ્વલન', ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ ચાલે અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણ', ઉત્કૃષ્ટ વરસ ચાલે અને તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'અપ્રત્યાખ્યાની' અને ઉત્કૃષ્ટ યાવજ્જીવ ચાલે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'અનંતાનુબંધી એ અનુક્રમે યથાખ્યાત ચારિત્ર, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સમકિતગુણ પ્રાપ્ત થવા દે નહિ,

એ સોળ ભેદ થયા તેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા તથા સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાય મેળવતા પચીશ કષાય થાય છે તે કર્મબંધના પ્રબળ હેતુ છે

યોગ પંદર છે મનોયોગના ચાર ભેદ છે—

૧ **સત્ય મનોયોગ**—ખરેખરા વિચાર કરવા તે

૨ **અસત્ય મનોયોગ**—ખોટા વિચારો કરવા તે

૩ **મિશ્ર મનોયોગ**—જે વિચારમાં કેટલીક વાત સાચી ને કેટલીક ખોટી હોય એ મિશ્ર મનોયોગ

૪ **અસત્યામૃષા મનોયોગ**—એમાં સામાન્ય વિચારો, ખોટા કે સારાના ભેદ વગર, ચાલુ પ્રવાહ (જેમ ઘડો ઝરે છે, પર્વત બળે છે, નદી વહે છે)

વચનયોગના ચાર ભેદ છે સત્ય વચનયોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ, અસત્યામૃષા વચનયોગ અર્થ ઉપર પ્રમાણે

કાયયોગના સાત ભેદ છે —

૧ **તૈજસ કાર્મણ કાય**—જ્યારે જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિએ જાય છે ત્યારે તેને અનાદિ કાળથી સાથે રહેનારા ભવમૂલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા બન્ને (તૈજસ ને કાર્મણ) શરીર સાથે હોય છે, જેમાંના તૈજસથી આગળના ભવમાં આહાર લે તે પચાવી શકે છે અને કાર્મણથી નવી નવી અવસ્થાઓ પામવા સાથે નવ પુદ્‌ગલો ગ્રહણ કરી શકે છે

૨ **ઔદારિકમિશ્ર**—આગળના ભવથી જીવ પોતાની સાથે તૈજસકાર્મણ લાવે છે તે અને ઔદારિક શરીરની જોકે શરૂઆત કરી છે, પણ નિષ્પત્તિ થઈ નથી તો તે ઔદારિકમિશ્ર કહેવાય છે એવી રીતે વૈક્રિય ને આહારક માટે પણ જાણવું

૩ **ઔદારિક**—જે શરીરના પુદ્‌ગલ સ્થૂળ તેમ જ પ્રાયે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને ચરબીમય હોય છે તે

૪ **વૈક્રિયમિશ્ર**—દૃશ્ય થઈને અદૃશ્ય થવું, ભૂચર થઈને ખેચર થવું, મોટા થઈને

નાના થવુ, એવી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરનાર સાત ધાતુ વિનાનું શરીર તે વૈક્રિય. તેની શરૂઆત થયા છતા સમાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યા સુધી વૈક્રિયમિશ્ર

૫ વૈક્રિય—ઉપર જણાવેલુ શરીર પૂર્ણ થાય એટલે તે વૈક્રિય

૬ આહારકમિશ્ર—ચૌદ પૂર્વને જાણનારા મહાપુરુષો કોઈ સૂક્ષ્મ શકાનું નિવારણ કરવા માટે કેવળી મહારાજ પાસે મોકલવા જે શરીર તૈયાર કરે (જે કેવળ શુદ્ધ અને શુભ રૂપ જ હોય છે) તેની સમાપ્તિ પહેલાની અવસ્થા

૭ આહારક—ઉપર જણાવેલા શરીરની સપૂર્ણ અવસ્થા

ઉપર જે સાત પ્રકારના શરીર જણાવવામા આવ્યા છે તે સબધી જીવનો જે જે પ્રયત્ન હોય તે તે નામનો યોગ સમજવો, જેમ કે આપણે અત્યારે ઔદારિક અને તૈજસ કાર્મણને અંગે પ્રયત્નવાળા છીએ અહીં ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે તૈજસ સિવાય કાર્મણ કે કાર્મણ સિવાય તૈજસ હોતું નથી—ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તૈજસ કાર્મણને શરીર તરીકે ભિન્ન ગણ્યા છતા, યોગ તરીકે એકઠા કરી એક જ ગણેલ છે

આ સત્તાવન બધહેતુનો સવર કર્યો હોય, તો કર્મબધની પ્રણાલિકા બધ થાય છે અને આગળ બાધેલા કર્મોનો ક્ષય થઈ જતા જીવ સ્વતત્ર અનવધિ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે આ અધિકારમા યોગનિરોધ અને ઇંદ્રિયદમન પર ખાસ વિવેચન કરવામા આવશે મિથ્યાત્વ વિષે વિવેચન આ શ્લોકમા થઈ ગયું છે અવિરતિના સબધમા ઇંદ્રિયદમન, મનોનિરોધ અને દયા માટે અગાઉ સારી રીતે લખેલુ હોવાથી ખાસ વિશેષ લખવાનુ નથી કષાય માટે વિષયકષાય અધિકારમા લખાઈ ગયુ છે અને તેથી બધહેતુઓ પૈકી યોગ પર અત્ર ખાસ વિવેચન છે, તે બહુ જ મનન કરવા યોગ્ય છે (૧; ૨૩૯)

મનોનિગ્રહ–તદુલમત્સ્ય

मनः संवृणु हे विद्वन्नसंवृतमना यतः ।
याति तन्दुलमत्स्यो द्राक् , सप्तमीं नरकावनीम् ॥ २ ॥ (अनुष्टुप्)

"હે વિદ્વાન ! મનનો સવર કર, કારણ કે તદુલમત્સ્ય મનનો સવર કરતો નથી તો તરત જ સાતમી નરકે જાય છે" (૨)

વિવેચન—મન સવર-મનોનિગ્રહ અધિકાર (નવમો) આ જ વિષય પર લખાયેલો છે અને વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા મનોનિગ્રહ કરવાની ભલામણ કરે છે સર્વ યોગોમા મનોયોગનુ રુધન વધારે મુશ્કેલ છે, પણ તે તેટલુ જ વધારે ફળદાયી છે વળી, જો મનોયોગનો નિરોધ કરવામા આવતો નથી, અને મનને ગમે તેમ રખડવા દેવામા આવે છે, તો તે મહા પાપબધ કરાવે છે તદુલમત્સ્ય મનના વેગથી જ મહાતીવ્ર પાપબધ કરે છે એનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે એ તદુલમત્સ્ય મોટા જબરા મગરમચ્છોની આંખની પાંપણમા

ગર્ભજપણે ઉત્પન્ન થાય છે અંતર્મુહૂર્ત* ગર્ભમાં રહે છે અને પછી તેની માતા મગર મચ્છની પાંપણમાં જ તેને પ્રસવે છે ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે તેનું શરીર તંદુલ (ચોખા) જેવડું હોય છે, અને આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે મગરમચ્છની આહાર લેવાની રીત વિચિત્ર છે એ પાણીનો મોટો જથ્થો મોઢામાં ભરી લે છે અને તેમ કરતાં સંખ્યાબંધ માછલાંઓ તેના મોઢામાં જાય છે પછી તેના મોઢામાં જાળી (દાંતની બેવડ) હોય છે, તેમાંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પણ આ જાળીમાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી અસંખ્યાબંધ ઝીણાં ઝીણાં માછલાંઓ નીકળી જાય છે આ વખતે દુર્ધ્યાની તંદુલ મત્સ્ય આંખની પાંપણમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે જો હું આ મગરમચ્છના સ્થાને હોઉં તો આમાંથી એક પણ માછલાને નીકળવા દઉં નહિ આવા દુર્ધ્યાનમાં જ નરકાયુ બાંધી, કાળ કરી, તેત્રીશ સાગરોપમને આઉખે સાતમી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે× ઉક્ત પાપ તદ્દન માનસિક છે, છતાં પણ તેની વૃત્તિ બહુ જ ખરાબ હોય છે મન પર અંકુશ ન હોય તેની આવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે જેઓ આખો વખત ગામની વાતો કરતા હોય, કૂથળી કરતા હોય, તેઓએ આ નાની હકીકતથી બહુ સમજવાનું છે સ્ત્રીઓએ પણ વિકથાત્યાગ કરવા ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ આ દૃષ્ટાંત બતાવે છે વળી, જેમ મનથી મહાપાપબંધ થાય છે તેમ જ તેનો સંવર કર્યાથી મહાલાભ થાય છે તે માટે હવે જુઓ (૭, ૨૪૦)

મનનો વેગ વિ૦ પ્રસન્નચંદ્ર

प्रसन्नचन्द्रराजर्षे-र्मन प्रसरसंवरौ ।
नरकस्य शिवस्यापि, हेतुभूतौ क्षणादपि ॥ ३ ॥ (अनुष्टुप्)

"ક્ષણવારમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અનુક્રમે નરક અને મોક્ષનું કારણ થઈ" (૩)

વિવેચન—મનનો વેગ અત્યંત છે શુભ અધ્યવસાયની ધારા જ્યારે માનસિક રાજ્ય દ્વારા આત્મકુંજ પર પડે છે તે વખતે તેના પરનો મેલ એકદમ ખસી જાય છે, પડી જાય છે, હઠી જાય છે અને જીવ અલ્પ સમયમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે તેઓને પણ એ જ પ્રમાણે થયું હતું મેતાર્ય મુનિ, ધન્નાશાળિભદ્ર, ગજસુકુમાળ વગેરે અનેક મહાપુરુષો મનોરાજ્ય પર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શુભ ગતિના ભાગી થયા છે ધનવિજયગણિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર આપે

* અંતર્મુહૂર્તના ઘણા ભેદો હોવાથી નાના નાના કેટલાક અંતર્મુહૂર્તો મળીને પણ અંતર્મુહૂર્ત જ કાળ કહી શકાય

× તંદુલમત્સ્ય તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની હકીકત ચોથી થોડી નરમાં અધિકારમાં લખી છે, તો-પણ ખાસ કારણથી તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કર્યું છે

આગળ બતાવે છે તે કહે છે કે એ બહુ લાભ કરતુ નથી, તેનુ કારણ એ છે કે એમા મનની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી એવી પ્રવૃત્તિ ન કરવી એ તો મનનો નાશ કરવા જેવુ છે એકેંદ્રિયાદિકને તથા વિકલેંદ્રિયોને મન હોતુ નથી, પણ તેથી તેઓને લાભ થતો નથી, પરતુ મનને બરાબર ઉપયોગમા લેવા માટે તેમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે મનની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અટકાવવો એમા લાભ નથી, પણ તેને સદ્ધ્યાનમા પ્રેરવું, તેમા જ રમતુ કરાવવુ અને તે સબધી જ પ્રેરણા કરવી અને પ્રેરણા દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવી, એ આદરણીય છે 'હઠયોગ' જૈન શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે બહુ ઓછો લાભ કરે છે કાય યોગ પર તેથી જરા અકુશ આવે છે, પણ મનનુ બધારણ સમજી તેને સદ્ધ્યાનમા જોડી દેવાની રીતિ સર્વત્ર અનુસરવા યોગ્ય છે મનનો રોધ કરવાની પણ આવશ્યકતા છે, પરતુ તે અવસ્થાપરત્વે છે ધ્યેય ચાર પ્રકારના છે પિડસ્થ (એની પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્રભૂ એવી પાચ ધારણા હોય છે), પદસ્થ (નવકારાદિ), રૂપસ્થ (જિનેશ્વર મહારાજની મૂર્તિ) અને રૂપાતીત (શુદ્ધ સ્વરૂપ, અખડ આનદ ચિદ્ઘન નાનદરૂપ, પરમાત્મભાવપ્રકાશ) એ ધ્યેયમા મનને જોડી દેવુ, તે ધ્યાન છે અને તેમ કરીને મનની સ્થિરતા લાવવી એ યોગનુ મુખ્ય અગ છે આથી જ જૈન શાસ્ત્રકારો ધ્યાનનું સ્વરૂપ દર્શાવતા કહે છે કે रागादिनिग्रहक्षमं ज्ञानं રાગાદિને રૂધવામા સમર્થ હોય તેને ધ્યાન કહેવાય ધ્યાન ચાર પ્રકારના છે, તેમા આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ દુર્ધ્યાન છે અત્ર ધર્મ અને શુક્લ એ બે શુભ ધ્યાનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત છે એનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ છે એ દરેકના શાસ્ત્રકાર ચાર ચાર ભેદ પાડે છે ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદોમા પ્રથમ ભેદ 'આજ્ઞાવિચયધ્યાન'નો છે સર્વજ્ઞના વચનોમા પરસ્પર વિરોધ નથી, એવું સમજી એની ચિતવના કરવી, એની ખૂબી સમજવી એ પ્રથમ ધર્મધ્યાન છે ત્યાર પછી 'અપાય વિચયધ્યાન' આવે છે એમા રાગ, દ્વેષ, કષાય, પ્રમાદ કેવી કેવી જાતિના દુખો ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારવુ, અને પાપ કાર્યોથી પાછા હઠવુ એ ધર્મધ્યાનનો બીજો ભેદ છે ત્રીજો ભેદ 'વિપાકવિચયધ્યાન' છે કર્મનો બધ અને ઉદય વિચારવો, તેનું સામ્રાજ્ય, તીર્થકર, ચક્રવર્તી જેવા પર પણ તેની ચાલતી શક્તિ અને જગતનો વ્યવહાર કર્મવિપાકથી જ ચાલે છે એ સબધી વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ છે છેલ્લું 'સસ્થાન વિચયધ્યાન' છે એમા લોકનુ સ્વરૂપ વિચારવાનું છે ચૌદ રાજલોક, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા જીવ, અજીવાદિક છ દ્રવ્યયુક્ત લોકાકૃતિની ચિતવના કરવી તે આવી જ રીતે શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ છે (—પ્રથક્ત્વવિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્કઅવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિય અને ઉચ્છિન્નક્રિય) એ ધ્યાનની હકીકત વધારે સૂક્ષ્મ છે એ ધ્યાનનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રથી જાણી લેવુ અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે આવા ધર્મ અને શુકલધ્યાનમા મનને જોડી દઈ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી મહાલાભ થાય છે જુઓ મારો 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'

ચિત્તસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે મનને નિરતર સુધ્યાનમા પ્રેર્યા કરવું ઉક્ત ધ્યાનથી પ્રાણીને ઇદ્રિયોથી અગોચર આત્મસવેદ્ય સુખ થાય છે (૪, ૨૪૨)

સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ

सार्थं निरर्थकं वा यन्मनः *सुध्यानयन्त्रितम् ।
विरतं दुर्विकल्पेभ्यः पारगास्तान् स्तुवे यतीन् ॥ ५ ॥ (अनुष्टुप्)

"સાર્થકતાથી અથવા નિષ્ફળ પરિણામવાળા પ્રયત્નોથી પણ જેઓનુ મન સુધ્યાન તરફ જોડાયેલુ રહે છે અને જેઓ ખરાબ વિકલ્પોથી દૂર રહે છે તેવા, સંસારનો પાર પામેલા યતિઓને અમે સ્તવીએ છીએ" (૫)

વિવેચન—કોઈ પણ પ્રાણી કાર્યના પરિણામ માટે જોખમદાર નથી તેણે શુભ પરિણામ આવશે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ આ શુભ ધ્યાનથી કરેલા કાર્યનું પરિણામ ખરાબ આવતું નથી, પણ કદાચ ખરાબ આવે, તોપણ કાર્ય કરનારને પાપનો અનુબંધ થતો નથી પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેણે દીર્ઘ દૃષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ જેઓ હમેશા સારા કાર્ય કરવાના મનોરથો કરે છે અને ખરાબ સંકલ્પો કરતા નથી, તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે

'સાર્થ' એટલે શુભ પરિણામવાળુ કાર્ય આવા જ હેતુથી પરિણામ માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાનુ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે

मर्यन्ति भूरिभिर्भाग्यैर्धर्मकर्ममनोरथाः । फलन्ति यत्पुनस्ते तु तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥

"ધર્મકાર્ય કરવાના મનોરથો જ મહાભાગ્યથી થાય છે અને જો તેઓ શુભ ફળ આપે તો તો સોનામા સુગંધ ભળી એમ સમજવાનુ છે"

મન ખોટા વિચારો કરીને કેટલી જાતના પાપો બાંધે છે તે આપણે ચિત્તદમન અધિકારમા જોયુ છે કલ્પનાશક્તિ પર જ્યા સુધી સુનિયંત્રિત વિચારશક્તિનો અંકુશ ન હોય, ત્યા સુધી સુકાન વગરના વહાણની જેમ મનોવિકારરૂપ પવનથી આ આત્મા સંસાર સમુદ્રમા અસ્ત વ્યસ્તપણે ઝોકા ખાય છે અને જરા ઝપાટો આવતા એક દિશાએ તણાઈ જાય છે, વળી પાછો બીજી દિશામા આવે છે, માટે આર્ત્ત, રૌદ્રાદિ દુર્ધ્યાનને તેઓના યથારૂપે સમજીને, તજી દેવા અને ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન ધ્યાવવા (૫, ૨૪૩)

વચનઅપ્રવૃત્તિ–નિરવદ્ય વચન

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न बिभ्रति ? ।
निरवद्यं वचो येषां, वचोगुप्तास्तु तान् स्तुवे ॥ ६ ॥ (अनुष्टुप्)

"વચનની અપ્રવૃત્તિમાત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતુ નથી? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળા પ્રાણીઓ નિરવદ્ય વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ" (૬)

વિવેચન—વચનસંવર–અનેક કારણોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એકેંદ્રિય

---

* सद्‌ध्यान इति वा पाठः ।

ણામાં સ્વાભાવિક શરીર ઉપરાંત બેઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યંચો સ્પષ્ટપણે બોલી શકતા નથી. રોગ, સન્નિપાત અથવા મૂંગાપણાથી મનુષ્યો પણ બોલતા નથી, પણ એથી કાંઈ લાભ થતો નથી. બોલવાની શક્તિ હોય છતાં નિરવદ્ય વચન બોલવું, તેમાં જ ખરેખરી ખૂબી છે. વચનગુપ્તિ ધારણ કરી હોય, ભાષા પર અંકુશ હોય અને બોલે ત્યારે સત્ય, પ્રિય, મિત અને પથ્ય વચન જ બોલે તે નિરવદ્ય વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ થાય તેમાં નવાઈ નથી, શક્તિ હોય છતાં કારણ વગર બોલે નહિ, ગંભીરતા રાખે અને બોલે ત્યારે પણ વિચાર કરીને, પ્રમાણોપેત અને ખપ જેટલું જ હિતકારી બોલે તેઓ સંયમવાન કહેવાય છે. (૬, ૨૪૪)

નિરવદ્ય વચન-વસુરાજા

निरवद्य वचो ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः ।
प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो द्रुतम् ॥ ७ ॥ (अनुष्टुप्)

"તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વસુરાજા વગેરે એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે." (૭)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ નિરવદ્ય-પાપરહિત-વચન બોલવાની જરૂર છે. નિરવદ્ય વચનમાં સત્ય, પ્રિય અને પથ્ય એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. વચન સત્ય હોય છતાં પણ અપ્રિય હોય તો તે નિરવદ્ય નથી અને વળી વચન બોલતાં જેને તે કહેવામાં આવે તેને હિત કરનાર તે વચન હોવું જોઈએ. સાવદ્ય વચન બોલવાથી ભાષા પર અંકુશ રહેતો નથી, દુનિયામાં ઓજ પડતો નથી અને પોતાના વિચારો ગંભીર રહી શકતા નથી, બોલતી વખત મનમાં ક્ષોભ રહ્યા કરે છે અને પછી મગજ ખવાતો જાય છે. નિરવદ્ય વચન બોલનારની શુભ ગતિ થાય છે. नरो वा कुंजरो वा એટલું ગર્ભિત વચન બોલનાર ધર્મરાજા પણ એટલે અંશે સત્ય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા. તેટલા માટે **સત્ય બોલવું, પૂરેપૂરું સત્ય બોલવું અને સત્ય સિવાય કાંઈ પણ બોલવું નહિ** એ ત્રણે સૂત્ર બરાબર યાદ રાખવાના છે. કાંઈ મુદ્દો પકડીને અમુક હકીકત સાચી બોલીએ તો સામો માણસ સમજી શકે નહિ, પણ તે શુદ્ધ સત્ય ભાષા કહેવાય નહિ. આવા પ્રસંગે આપણે ઘણીવાર જાણતા પણ હોઈએ છીએ કે સામો માણસ તે ખોટા અર્થમાં જ સમજવાનો છે. **વસુરાજા** અસત્ય બોલવાથી નરકે ગયો. જે સત્ય વચન પર આખી દુનિયાનો આધાર હોય તે તો સ્પષ્ટ રીતે સત્ય હોવું જોઈએ. વસુરાજાનું દૃષ્ટાંત બોધદાયક હોવાથી ટીકાનુસાર અત્ર લખીએ છીએ. વિસ્તારરુચિએ આવશ્યકાદિકથી જોઈ લેવું.

પૃથ્વીમાં વિખ્યાત થયેલી શુક્તિમતી નામની નગરી હતી. એ નગરીમાં મહાતેજસ્વી **અભિચંદ્ર** નામે રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સત્ય બોલનાર **વસુ** નામે એક પુત્ર હતો. બાલ્યવયથી આ વસુ મહાબુદ્ધિશાળી હતો અને સત્ય વચનોચ્ચારના ગુણ માટે પ્રસિદ્ધ

થયો હતો પિતાએ તેને ક્ષીરકદંબ નામના કળાચાર્ય પાસે અભ્યાસ કરવા મૂક્યો અહીં તેની સાથે તે જ ગુરુનો પુત્ર પર્વત અને એક નારદ નામે બ્રહ્મચારી અભ્યાસ કરતા હતા ગુરુની ત્રણે શિષ્યો પર અપૂર્વ પ્રીતિ હતી અને બહુ સભાળથી અભ્યાસ કરાવતા હતા

એક દિવસ ગુરુ સૂતા છે તે વખતે બે ચારણ મુનિ વાતો કરતા કરતા આકાશમા ચા લ્યા જતા હતા તેઓની વાતચીત પરથી ગુરુ સમજ્યા કે ત્રણ શિષ્યો પૈકી બે નરકમા જશે અને એક સ્વર્ગમા જશે, એમ તેઓએ કહ્યુ આ હકીકત સાભળી ગુરુને બહુ જ ખેદ થયો આ ત્રણમાથી સ્વર્ગમા જવા કોણ ભાગ્યશાળી થશે, તેની તપાસ કરવા સારુ ગુરુએ ત્રણેને પોતાની પાસે એકસાથે બોલાવ્યા અને દરેકને જવના લોટથી બનાવેલો બનાવટી એકેક કૂકડો આપીને કહ્યુ કે જે જગ્યાએ કોઈ પણ ન દેખે ત્યા જઈને આનો વધ કરી આવો વસુએ અને પર્વતે તો એકાત જગ્યાએ જઈને કૂકડાને મારી નાખ્યો ! મહાત્મા નારદ પણ નગર બહાર ગયો અને એક તદ્દન એકાત જગ્યા શોધી ચારે દિશા ઓમા નજર ફેરવી વિચાર કરવા લાગ્યો ગુરુએ કોઈ પણ ન દેખે એવી જગ્યાએ આ કૂકડાનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, પણ અહીં તો તે પોતે (કૂકડો) દેખે છે અને હુ દેખુ છુ, આ ખેચરો આકાશમા ઊડતા ઊડતા દેખે છે અને લોકપાળો જુએ છે તથા દિવ્ય ચક્ષુથી જ્ઞાની મહારાજ પણ દેખી રહ્યા છે, ત્યારે એવુ એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યા કોઈ પણ દેખે નહિ, માટે ગુરુની વાણીનો અર્થ એ જ થાય છે કે કૂકડાને મારવો નહિ. ગુરુ ખરેખર દયાળુ છે અને તેમણે આવા પ્રકારની હિસા ફરમાવી હોય એ બનવાજોગ પણ નથી આવો વિચાર કરી કૂકડાને માર્યા વગર પાછો લાવ્યો અને તેમ કરવાનુ કારણ ગુરુને કહી બતાવ્યુ નારદ સ્વર્ગમા જશે એમ ગુરુના મનમા નિશ્ચય થયો ગુરુએ તેને 'બહુ સારુ' એટલો જવાબ આપ્યો થોડા વખત પછી પર્વત અને વસુ આવ્યા અને ગુરુને જણાવ્યુ કે નિર્જન વનમા કોઈ ન દેખે એવી જગ્યાએ પોતે કૂકડાને માર્યો છે ગુરુએ કહ્યુ કે 'મૂર્ખાઓ! તમે પોતે દેખતા હતા, છતા શા માટે માર્યો ?' કળાચાર્યના મનમા બહુ ખેદ થયો કે આ બન્ને શિષ્યો નરકમા જશે વસુ, રાજાનો પુત્ર છે અને પર્વત પોતાનો પુત્ર છે, તે બન્ને પર લીધેલી મહેનત નકામી જશે અને વહાલો પુત્ર અને તેથી પણ વધારે વહાલો વસુ નરકમા જશે, માટે હવે આ ઘરમા (સસારમા) રહેવામા શો સાર છે? એવી રીતે વૈરાગ્યભાવ થવાથી તેમણે સસારનો ત્યાગ કર્યો હવે પિતાએ દીક્ષા લીધા પછી પર્વત ગુરુસ્થાનકે અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો નારદ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો અને ત્યાર પછી થોડા વખતે અભિચદ્ર રાજાએ વ્રત ગ્રહણ કર્યું, તેથી વસુને તેની ગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો. વસુરાજાએ બહુ સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને ન્યાય તથા ધર્મથી અને પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી, જગતમા પ્રસિદ્ધિ મેળવી દુનિયામા સત્યવાદી તરીકે જાણીતો થયો અને તે પદવીને જાળવી રાખવા ખાતર તે કાયમ સત્ય જ બોલતો રહ્યો

આવી રીતે ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો એક વખત એક મોટું આશ્ચર્ય બન્યું એક શિકારી જંગલમા પશુ પર બાણ ફેકતો હતો, પણ તેના બાણ વચ્ચે અટકી જવા લાગ્યા શિકારી આનુ કારણ કાઈ સમજ્યો નહિ તેથી તે જગ્યા પર જઈને હાથ ફેરવ્યો તો સ્ફટિકની શિલા દેખાણી તે એવી તો પારદર્શક હતી, કે હાથ લગાડચા વગર તે છે એમ પણ દેખાતુ નહોતું આવી સુદર શિલાને જોઈ મહાભાગ્યવાન વસુ રાજાને જ તે યોગ્ય છે એમ શિકારીએ ધાર્યું વસુ રાજા પાસે જઈ ખાનગીમા તે હકીકત નિવેદન કરીને વસુને શિલા ભેટ કરી રાજા બહુ ખુશી થયો અને શિકારીને બહુ ભેટ આપી પછી રાજાએ હુશિયાર શિલ્પીઓને રાખી તેમની પાસે પેલી સ્ફટિક શિલાની સુંદર વેદિકા તૈયાર કરાવી અને પ્રચ્છન્નપણે તે ઘડનારાઓનો પછી ઘાત કરી નાખ્યો! આ વેદિકા પર સિહાસન મૂક્યુ જેથી લોકોએ એમ જાણ્યુ કે સત્યના પ્રભાવથી વસુ રાજાનુ સિંહાસન આકાશમા અધર રહે છે લોકોના વાત ચાલી કે સત્યના પ્રભાવથી દેવતાઓ રાજાની પાસે રહે છે અને તેની સેવા કરે છે સિહાસનના પ્રભાવથી કેટલાક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા અને તેની કીર્તિ દશે દિશામા વધારે પ્રસરવા લાગી

હવે નારદ એક વખત તે શહેરમા આવ્યો તે પર્વતને મળવા ગયો તે વખતે પર્વત શિષ્યોને ઋગ્વેદ ભણાવતો હતો તેમા એ વાત આવી કે अज थी यज्ञ કરવો પર્વતે તે ઋચાનો અર્થ સમજાવતા કહ્યુ કે अज એટલે બોકડાનુ બલિદાન કરી યજ્ઞ કરવો આ વખતે નારદ નજીક બેઠો હતો, તેણે કહ્યુ કે "ભાઈ પર્વત! તું આવો ખોટો અર્થ કેમ કરે છે? ગુરુએ તો આપણને શીખવ્યુ છે કે न जायते इति अज 'વાવ્યાથી ન ઊગે તેવુ સૂકુ ત્રણ વરસનુ ધાન્ય' (ડાંગર-શાલિ) એવો અર્થ अज શબ્દનો થાય છે, એ વાત તું કેમ વીસરી ગયો? આ પ્રમાણે ખોટો અર્થ કરવો અયુક્ત છે, પાપબંધ કરાવનાર છે અને પરભવમા દુર્ગતિમા પાડનાર છે" પર્વત બોલ્યો "તમારુ કહેવું ખોટુ છે ગુરુએ આપણને એવો અર્થ કહ્યો જ નથી વળી 'નિઘંટુ'મા अज શબ્દનો અર્થ 'બકરો' થાય છે" નારદે જવાબ આપ્યો "ભાઈ પર્વત! શબ્દની અર્થઘટના મુખ્ય અને ગૌણ બે પ્રકારની છે, તેમાથી ગુરુએ આપણને ગૌણ અર્થ કહ્યો હતો ગુરુ ધર્મોપદેષ્ટા હતા, શ્રુતિ (વેદ) ધર્મમય છે, છતા તું ગુરુ અને વેદથી વિપરીત કહીને પાપ વહોર નહિ" પર્વતે ઉત્તરમા આક્ષેપ કરીને કહ્યું "ગુરુએ તો अज એટલે બકરો એમ કહ્યુ છે અને ગુરુએ કહેલા શબ્દાર્થને વિપરીત કરવાથી તું પાપ વહોરી લે છે આ બાબતમા જે હારે તેણે પોતાની જિહ્વા કાપી નાખવી, એવુ હું પણ (પ્રતિજ્ઞા) લઉ છુ અને આ શબ્દનો અર્થ આપણા સહાધ્યાયી વસુ રાજા જે કહે તે પ્રમાણ છે" નારદે આ સર્વ અંગીકાર કર્યું, કારણ કે સત્ય બોલનારને ક્ષોભ હોતો નથી

હવે પર્વતની માતાએ એકાતમા પર્વતને કહ્યુ કે "જોકે હું ઘરના કામકાજમા નિરતર ગૂંથવાયેલી રહેતી હતી, છતા મને ચોક્કસ ખ્યાલ છે કે अज શબ્દનો અર્થ

તારા પિતાજી ત્રણ વરસની જૂની (શાલિ) ડાંગર કહેતા હતા, તેથી તે વગર વિચાર્યે અહંકારમાં જિહ્વા છેદવાનું પણ લીધું છે" પર્વતે કહ્યું "હવે મેં તો આ પ્રમાણે કહી દીધું, તે ન કહ્યું થવાનું નથી, માટે તમને ઠીક લાગે તે રીતે તેનું નિવારણ કરો" આને દીકરાનું સ્વાભાવિક રીતે હેત લાગ્યું, તેથી હૃદયમાં પીડા પામતી તે વસુ રાજા પાસે ગઈ **પુત્રને માટે માતા શું નથી કરતી?** "હે માતા! આપના દર્શનથી આજ ક્ષીરકદંબક ગુરુના દર્શન થયા આપને હું શું આપું અથવા આપને માટે શું કરું? મને ફરમાવો" આ પ્રમાણે વસુ રાજાએ તેમને કહ્યું માતા બોલી "વત્સ! મને પુત્રભિક્ષા આપો હે પુત્ર! પુત્ર વગર ધનધાન્ય શા કામના છે?" વસુ રાજાએ કહ્યું 'માતા! આ શું બોલો છો? પર્વત તો મારે પાલ્ય અને પૂજ્ય છે, ગુરુપુત્રને ગુરુતુલ્ય માનવો, એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે આજે યમરાજે કોનું પાનું ઉઘાડયું છે કે જે મારા ભાઈને મારવા તૈયાર થયો છે? માટે હે માતા! તમે જે હકીકત હોય તે જલદી બોલો" પછી પર્વતની માતાએ નારદનું આગમન, अज શબ્દની વ્યાખ્યાના સંબંધમાં વધેલો વાદવિવાદ, પર્વત તથા નારદની તકરાર, જિહ્વાછેદનું પણ અને વસુ રાજાની ઠરેલી સાક્ષી—એ સર્વ હકીકત કહી બતાવી, પછી કહ્યું કે "તારી પાસે ન્યાય કરાવવા આવે ત્યારે હે ભાઈ! પર્વતનું રક્ષણ કરવા માટે તું अज એટલે બકરો એમ કહેજે મોટા માણસો પ્રાણથી પણ બીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો વાણીથી કરવો એમાં તો સવાલ જ શો છે?" વસુ રાજા બોલ્યો "હે માતા! મિથ્યા વચન હું કેવી રીતે બોલું? પ્રાણનો નાશ થાય તોપણ સત્યવ્રતી પુરુષો કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી પાપથી ડરનાર પ્રાણીએ કોઈ પણ બાબતમાં અસત્ય બોલવું જોઈએ નહિ તો પછી ગુરુની વાણી અન્યથા કરવા સારુ ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ તો બહુ જ ખોટું કહેવાય" "ભાઈ! તારે તો ગુરુના પુત્ર કરતા પણ સત્યવ્રતનો આગ્રહ વધારે છે તો ઠીક છે! મારું નસીબ!" આટલું બોલતા ગુરુપત્નીએ દયાર્દ્ર મુખ કર્યું ત્યારે રાજા લેવાઈ ગયો અને તેનું વચન અંગીકાર કર્યું ગુરુપત્ની રાજી થઈને પોતાને ઘેર ગઈ

હવે નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા સભામાં અનેક સભ્યો, વિદ્વાનો અને માધ્યસ્થ્યવૃત્તિવાળા પુરુષો બિરાજ્યા હતા રાજા સ્ફટિકની વેદિકાના પ્રભાવથી અદ્ધર દેખાતા સિંહાસન પર આરૂઢ થયો હતો રાજાએ ગુરુપુત્ર અને મહાધ્યાયી નારદને આદર આપ્યો નારદે અને પર્વતે પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો અને ગતનું પ્રમાણ અંગીકાર કર્યું, સત્યનો મહિમા બતાવ્યો અને રાજાને સત્ય બોલવા સૂચવ્યું આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત કહ્યા છતાં, જાણે તે સાંભળી જ ન હોય, પોતાના સત્યવાદીપણાની પ્રસિદ્ધિને અંગે પોતાને માથે લટકતી મહાફરજનો ખ્યાલ જાણે ક્ષણવાર દૂર જ ગયો હોય, તેમ ગુરુપત્નીના વચનને માન્ય રાખી વસુ રાજાએ ન્યાય આપ્યો કે "ગુરુએ अज શબ્દનો

થઈ ગયા અને જે સ્ફટિક વેદિકા પર તે બેસતો હતો તેના ચુરેચુરા થઈ ગયા રાજા ભૂમિ પર પડ્યા, તેના પર સિંહાસન પડ્યુ અને વસુમતી(પૃથ્વી)નો નાથ વસુરાજ મરણ પામી વસુમતીને તજીએ ગયો! અત્યારે પણ તે નારકીની મહાવેદના સહન કરે છે

જે વચન પર જગતનો પ્રવાદ ચાલતો હોય છે અથવા ભવિષ્યમા ચાલવાનો સભવ હોય છે તે વચન તો બહુ જ વિચારીને બોલવું જોઈએ સત્ય વચન બોલવાની અગત્ય આ કથાથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તેમ છે (૭, ૨૪૫)

દુર્વચનના ભયકર પરિણામ

इहामुत्र च वैराय, दुर्वाचो नरकाय च ।
अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति, दुर्वाग्दग्धा पुनर्न हि ॥ ८ ॥ (अनुष्टुप्)

"દુષ્ટ વચન આ લોક અને પરલોકમા અનુક્રમે વેર કરાવે છે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે અગ્નિથી બળેલું ફરી વાર ઊગે છે, પણ દુષ્ટ વચનથી બળેલા હોય તેમા પછી ફરીવાર સ્નેહાકુર ફૂટતા નથી (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકમા બે વાત સમાવી છે આ લોકમા અને પરલોકમા દુર્વચનનું ફળ શુ બેસે તે સૂચવ્યુ છે દુર્વચનથી આ લોકમા વેર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરલોકમા નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે આ લોક આશ્રી ફળના સબધમા વિશેષ રીતે સમજૂતી આપવા કહે છે કે ધાન્ય વાવવાથી ઊગે છે, પણ જો તે ધાન્ય બળી ગયું, તો બીજત્વ નાશ પામે છે, તેથી તે ઊગતું નથી પણ કોઈ કોઈ કડણ બીજ બળ્યા છતા પણ ઊગે છે, પણ જે દુર્વચનથી બળેલા હોય છે તેમનામા ફરીને પ્રેમના અકુર ઊગતા જ નથી અનુભવીઓ જાણે છે કે વચનબાણ હૃદયમા શલ્ય જેવું કામ કરે છે અને એક વાર વાગ્યા હોય તો તે ભૂલી શકાતા નથી, આટલા માટે નકામુ બોલવાની ટેવ બધ કરવી કેટલાક માણસો પોતાની વિદ્વત્તા કે ડહાપણ બતાવવા સારુ અકારણ પણ અપ્રસ્તુત બોલ્યા કરે છે અને તેમ કરીને પોતાની લઘુતા કરે છે ખાસ કરીને નકામુ બોલવું નહિ અને કડવું પણ બોલવુ નહિ (૮, ૨૪૬)

તીર્થંકર મહારાજ અને વચનગુપ્તિની આદેયતા

अत एव जिना दीक्षाकालात्केवलोद्भवम् ।
अवद्यभीरवो ब्रूयुर्ज्ञानत्रयभृतोऽपि न ॥ ९ ॥ (अनुष्टुप्)

"તેટલા માટે જોકે તીર્થંકર મહારાજને ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, તોપણ દીક્ષાકાળથી માડીને કેવળજ્ઞાન થતા સુધી, પાપની બીકથી, તેઓ કાઈ પણ બોલતા નથી" (૯)

વિવેચન—'તેટલા માટે' એટલે સાવદ્ય બોલવાથી અનિષ્ટ ફળ થાય છે, તેટલા માટે, તીર્થંકર મહારાજ પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામા મૌન ધારણ કરે છે મોટા જ્ઞાનીને પણ

આવો ભય રહે છે, તે પર બહુ ખ્યાલ કરવા જેવું છે આ તો જાપાનમાં આજે આમ થયું અને વીસુવિયસ જ્વાળામુખી ફાટ્યો, પાર્લામેન્ટમાં આવી તકરાર થઈ અને રાજ્યમાં આવી ખટપટ ચાલે છે—આવી આવી વાતો કરીને નકામો કાળક્ષેપ કરવામાં આવે છે ચાલુ ઇતિહાસ જાણવો એ જુદી વાત છે, પણ પછી એ સંબંધી વાતો કરી, વિચારો બતાવી, નકામો કર્મબંધ શા માટે કરવો ? શાસ્ત્રકાર એક વ્યવહારુ વચન કહે છે કે "બહુ બોલે તે બાઢો" આમાં બધી વાતોનો મુદ્દો આવી જાય છે (૮, ૨૪૭)

કાયસંવર—કાચબાનું દૃષ્ટાંત

कृपया संवृणु स्वाङ्गं, कूर्मज्ञातनिदर्शनात् ।
संवृतासंवृताङ्गा यत्, सुखदुःखान्यवाप्नुयु ॥ १० ॥ (अनुष्टुप्)

"(જીવ ઉપર) દયા લાવીને, તારા શરીરનો સંવર કર, કાચબાના દૃષ્ટાંતથી શરીરનો સંવર કરનાર અને નહિ કરનાર અનુક્રમે સુખ-દુઃખ પામે છે" (૧૦)

વિવેચન—કાયસંવર—મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ જેમ નુકસાન કરનારી છે, તેમ કાયાની પ્રવૃત્તિ પણ, સાવદ્ય હોય તો, અનંત સંસારપરિભ્રમણ કરાવે છે કાયયોગની પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ શુભ હેતુપૂર્વક કરવી નિષ્ફળ અને હાનિકારક પ્રવૃત્તિનો સંવર કરવાની આવશ્યકતા બહુ જ છે હઠયોગ વગેરેથી શરીર પર જય થાય છે, તે તો માત્ર આરોગ્યાદિ ઐહિક લાભ માટે થાય છે જૈન શાસ્ત્રકાર એને બહુ અગત્ય આપતા નથી એક વગડામાં જમીન પર બે કાચબા ચાલ્યા જતા હતા તે વેળા કોઈ હિંસક જનાવર આવ્યું તેને જોતા જ બન્ને કાચબાએ પોતાના પગ ને માથું અંદર લઈ લીધાં પછી તે જનાવર દૂર ઊભું રહી તેના પગ ને માથું બહાર કાઢવાની રાહ જોવા લાગ્યું કેટલીક વારે એક કાચબાએ અકળાઈને પગ અને માથું બહાર કાઢ્યા, એટલે પેલા જનાવરે તે પકડીને તેને મારી નાખ્યો બીજા કાચબાએ, ઘણો વખત વહ્યા છતાં પણ, પગ કે માથું બહાર કાઢ્યા નહિ, તેથી છેવટે થાકીને પેલું જનાવર જતું રહ્યું

આ બે કાચબામાં જે કાચબાએ પોતાના અંગોપાંગ ગોપવી રાખ્યા, તે સુખ પામ્યો અને બીજો દુઃખ પામ્યો, માટે કાયાનો સંવર કરવાની પણ ખરેખરી જરૂર છે (૧૦, ૨૪૮)

કાયાની અપ્રવૃત્તિ વિ કાયાનો શુભ વ્યાપાર

कायस्तम्भान्न के के स्युस्तरुस्तम्भादयो यता ? ।
शिवहेतुक्रियो येषा, कायस्तांस्तु स्तुवे यतीन् ॥ ११ ॥ (अनुष्टुप्)

"માત્ર કાયાના સંવરથી ઝાડ, સ્તંભ વગેરે કોણ કોણ સંયમી ન થાય ? પણ જેઓનું શરીર મોક્ષ મેળવવા માટે ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યત થાય છે, તેવા યતિની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ" (૧૧)

વિવેચન—ઉપર વચનયોગ માટે કહ્યું તેમ જ કાયાની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પરંતુ જરૂરનું એ છે કે કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, એટલે તેના વડે શુભ ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરવા જોઈએ આ પ્રમાણે મન વચન કાયના યોગોની પ્રવૃત્તિ સંબંધી ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો. હવે પાંચ ઇંદ્રિયોના સંવરની વાત કરે છે (૧૧, ૨૪૯)

શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર

श्रुतिसंयममात्रेण, शब्दान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ १२ ॥ (अनुष्टुप्)

"કાનના સંયમમાત્રથી કોણ શબ્દોને ત્યજતું નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દો પર રાગદ્વેષ તજે છે, તેને મુનિ સમજવા" (૧૨)

વિવેચન—કુદરતી સંયમ જે રીતે આવે છે ચઉરિન્દ્રિય સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય હોતી જ નથી, તેને અથવા બહેરાને સ્વભાવે શ્રોત્રસંવર થાય છે કૃત્રિમ સંયમ કાનમાં આંગળી નાખી કે પૂમડાં નાખી, બેસી રહેવાથી થાય છે આવી રીતે બાહ્ય સંયમથી ઇંદ્રિયનો સંયમ તો અનેક વાર થાય છે, પરંતુ એવા પ્રકારના કર્માધીનપણે થયેલા બાહ્ય સંયમથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પણ એક તરફ વાયોલિન, હારમોનિયમ, પિયાનો અથવા વેણુ, મૃદંગ, દિલરૂબા વગેરેના કોમળ ધ્વનિ ચાલતા હોય અને એક બાજુ કૂતરાનું ભસવું, બેસૂર અને બેસાસૂર જેવા અવાજથી ચાલતું ગાયન, અથવા ગધેડાનું ભૂકવું ચાલતું હોય, એ બન્ને સાંભળીને મનમાં જરા પણ પ્રેમ કે ખેદ આવે નહિ, સમભાવ રહે, એમાં જ ખરેખરું મહત્ત્વ છે, એ જ મુનિપણું છે અને એવી સમવૃત્તિવાળા પ્રકૃષ્ટ જીવનને વૃદ્ધિ પામતાં વખત લાગતો નથી

શ્રોત્રેન્દ્રિય વશ ન રાખવાથી હરણ બહુ દુઃખી થાય છે પારધી જ્યારે જાળ પાથરે છે ત્યારે હરણને તેમાં ફસાવવા સારુ વાંસળી વગાડે છે સુંદર સ્વરથી આકર્ષાઈ ગયેલું ઇંદ્રિયપરવશ હરણ પારધીના સપાટામાં આવી જાય છે સાંભળવાની લેમાં તેને બીજી દિશાનું ભાન રહેતું નથી, તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "જીવિતવ્યને અશાશ્વત જાણી, મોક્ષમાર્ગના સુખને શાશ્વત જાણી અને આયુષ્યને પરિમિત જાણીને ઇંદ્રિયભોગથી વિશેષે કરીને નિવર્તવું" (ઇંદ્રિયપરાજયશતક) (૧૨, ૨૫૦)

ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર

चक्षुःसंयममात्रात्के, रूपालोकांस्त्यजन्ति न ? ।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ १३ ॥ (अनुष्टुप्)

"માત્ર ચક્ષુના સંયમથી કોણ રૂપપ્રેક્ષણ તજતા નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ રૂપોમાં જેઓ રાગદ્વેષ છોડી દે છે, તે જ ખરા મુનિ છે" (૧૩)

વિવેચન—તેઇંદ્રિય સુધીના સર્વ જીવો ચક્ષુ વગરના હોય છે વળી, પંચેન્દ્રિય

મનુષ્ય અને તિર્યંચમા પણ કેટલાક અધ હોય છે, પરતુ આવા પ્રકારના સયમથી શું? તેમ જ આખો મીંચીને બેસી રહે, તેથી પણ શુ? તેથી કાઈ મહાલાભ થતો નથી, કદાપિ જરા જરા લાભ થાય તો તે હિસાબમા નથી, પરતુ જ્યારે સુન્દર સ્ત્રીનું રૂપ જુએ, તેની હસગતિ અને સુદર મુખ, હૃદયવિસ્તાર અને કદલીજઘા જુએ, અથવા નાટક કે કુ રતની સુદર સિનેરી જુએ ત્યારે, તેમ જ કુષ્ઠ દુર્ગંધ અને રોગથી બગડેલ શરીરવાળાને જુએ ત્યારે, બન્ને ઉપર સમ દૃષ્ટિ રહે તો જ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સવર થયો કહેવાય આનું નામ ખરેખરો સયમ છે બાહ્ય સયમ તો ઘણી વાર થાય છે, થઈ શકે છે તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "તે જ પુરુષોને ધન્ય છે, તેને જ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પુરુષોના હૃદયના અરધી આખે જોનારી અર્થાત્ કટાક્ષ નેત્રે જોનારી સ્ત્રી ખટકતી નથી" (ઇંદ્રિયપરાજયશતક)

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સયમ ન કરવાથી પતગિયુ બહુ દુ ખ પામે છે દીવાના રૂપથી આકર્ષાઈ ચક્ષુરિન્દ્રિયને પરવશ થઈ તેમા ઝપલાવીને પોતાના પ્યારા પ્રાણ ખુએ છે (૧૩, ૨૫૧)

ઘ્રાણેન્દ્રિયસવર

घ्राणसयममात्रेण, गन्धान् कान् क त्यजन्ति न ?।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनि ॥ १४ ॥ (अनुष्टुप्)

"નાસિકાના સયમમાત્રથી કોણ ગધોને ત્યજતુ નથી? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ગધોમા જેઓ રાગદ્વેષ ત્યજી દે છે, તે જ મુનિ કહેવાય" (૧૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવો સેટ, લવડર, અત્તર કે સુગધી પદાર્થોની ગધ આવવાથી રાગ ન થાય અને વિષ્ટા વગેરેની દુર્ગંધથી દ્વેષ ન થાય, ત્યારે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સવર થયો સમજવો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પર સમભાવ રાખવો, એ સવર છે જેઓ ઇંદ્રિયભોગમા ચોટી રહેતા નથી, ગૃદ્ધિભાવ કે આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ ખરા સયમવાન કહેવાય છે તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "લીલો અને સૂકો એવા બે માટીના ગોળા ભીંત તરફ ફેંક્યા, તે બે ગોળા ભીંતે અથડાયા, આ બેમા જે લીલો ગોળો હતો તે ભીંતે ચોટી રહ્યો અને સૂકો ગોળો ન ચોટી રહ્યો એ પ્રકારે ઇંદ્રિયભોગમા લપટી અને દુર્બુદ્ધિ પુરુષો સસારરૂપ ભીતમા ચોટી રહે છે અને જે કામભોગથી વિરામ પામ્યા છે, તે સૂકા ગોળાની પેઠે સસારભીંત પર ચોટી રહેતા નથી" (ઇંદ્રિયપરાજયશતક)

અત્ર ચીકાશ તે રાગદ્વેષજન્ય સમજવી ભીંત આગળ જતા સુધી તો બન્નેની ગતિ સરખી જ હોય છે, પણ પછી સ્થિત્યતર થઈ જાય છે

કમળની સુગધમા લપટાઈ ભ્રમર તેમા આસક્ત થઈ જાય છે અને લહેરમા આવી જઈ તેમા બેસી રહે છે, જાણે છે કે સૂર્ય અસ્ત થતા કમળ મીચાઈ જશે અને પોતે કેદખાને પડશે, છતા હમણા ઊડુ છુ, ઊડુ છુ, એવા વિચારમા ને વિચારમા આસક્ત

પણામા પડયો રહે છે અને રાત્રે કમળ મીંચાઈ જાય છે અને નિર્દોષ પણ ઇંદ્રિયપરવશ ભમર સુગધના લોભમા તેમા સપડાઈ જાય છે પ્રભાતે નીકળવાની આશા રાખે છે, તેવામા જો કોઈ હાથી આવે છે, તો તે કમળને તોડીને ખાઈ જાય છે એ રીતે તે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરે છે (૧૪, ૨૫૨)

રસનેન્દ્રિયસવર

निह्वासयममात्रेण, रसान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तप फलम् ॥ १५ ॥ (अनुष्टुप्)

"જિહ્વાના સયમમાત્રથી કોણ રસોને ત્યજતુ નથી ? હે ભાઈ! જો તું તપનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો સુંદર લાગતા રસોને તજી દે" (૧૫)

વિવેચન—વ્યવહારમા પણ કહેવત છે કે "જેની દાઢ ડળકી, તેનો પ્રાણ ડચો" સસારમા અનત ભવ પર્યંત રખડાવનાર આ ઇંદ્રિય છે સારુ ખાવાના વિચારમા અને તેને યોગ્ય સાધનો તૈયાર કરવામા, સારા ખાવાના પદાર્થો મેળવવામા અને છેવટે સારુ ખાવામા આ જીવ ધન્યતા માને છે દુનિયામા ખાઈપીને આનદ માનનારા ધર્મો પણ નીકળેલા છે! ખાવાપીવામા જ મોક્ષ માનનારા જિહ્વાના લાલચુ જીવો મનુષ્યભવનું ખરુ સાધ્યબિંદુ શુ છે તે ચૂકી જાય છે વળી, આવા બાહ્ય રસપોષણથી ઇંદ્રિય તૃપ્ત થતી નથી, અનત વખત મેરુપર્વતના ઢગલાથી પણ અનતગણો ખોરાક ખાધો, છતા જીવને તૃપ્તિ થતી નથી તથી રસનેન્દ્રિયને વશ કરવા માટે અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "જો તુ સસારથી બીતો હો અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખતો હો, તો ઇંદ્રિયોનો જય કરવા માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવ (શ્રીમદ્ યશોવિજયજી, ઇંદ્રિયજયાષ્ટક)

માછલાને પકડવા માટે માછીમાર લોઢાનો કાટો પાણીમા મૂકે છે, તેની સાથે મિષ્ટ લોટની પીંડીઓ બાધે છે રસનાની લાલચે માછ્લુ તે ખાવા આવે છે, તે ખાતા ખાતા કાટામા ભોકાઈ જાય છે આવી જ રીતે અનેક પક્ષીઓ પણ ખાવાની લાલચે જાળમા ફસાઈ જાય છે શાસ્ત્રકાર સર્વ ઇંદ્રિયોમા રસનેન્દ્રિયને જીતવી મુશ્કેલ કહે છે

अक्खाण रसणी, कम्माण मोहणी, वयाण तह चेव बभवय ॥
गुत्तीण य मणगुत्ती, चउरो दुक्खेहिं जिप्पति ॥

—"ઇંદ્રિયોમા રસનેન્દ્રિય, કર્મમા મોહનીય કર્મ, વ્રતોમા બ્રહ્મચર્યવ્રત અને ગુપ્તિમા મનોગુપ્તિ એ ચારે વધારે મુશ્કેલીથી જીતી શકાય છે" (૧૫, ૨૫૩)

સ્પર્શનેન્દ્રિયસયમ

त्वच सयममात्रेण, स्पर्शान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तप फलम् ॥ १६ ॥ (अनुष्टुप्)

"ચામડીનો સ્પર્શ ન કરવા માત્રથી કોણ સ્પર્શનો ત્યાગ કરતું નથી? પણ જો તારે તપનુ ફળ મેળવવુ હોય તો ઇષ્ટ સ્પર્શોનો મનથી ત્યાગ કર" (૧૬)

વિવેચન—સસારમા વધારે રખડાવનાર આ ઇદ્રિય છે એનો વિશેષ આવિર્ભાવ સ્ત્રી-સયોગ વખતે થાય છે તેને તજવાની ખાસ અગત્ય બતાવવા સારુ એક ખાસ શ્લોક આપવામા આ યો છે સુદર સ્ત્રીના કે બાળકના ગાલના સ્પર્શથી મનમા રાગ ન થાય, અને ચામડી પર કુષ્ઠ જેવા વ્યાધિ થાય તેથી અથવા ડાસ, મચ્છર, તાપ કે શીતના અનિષ્ટ સ્પર્શથી મનમા દ્વેષભાવ ન થાય એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સયમ છે અને બાકી બધી ફોગટની વાતો છે

સ્પર્શેન્દ્રિયને પરવશ પડીને હસ્તી મહાદુ ખ પામે છે હાથીને જ્યારે પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટો ખાડો ખોદી તેના પર ખડ નાખી ઢાકી દે છે ખાડાની સામી બાજુએ કાગળની સુદર હાથણીને રગીને ઊભી રાખે છે એના પર આસક્ત થયેલો હાથી તેને ભોગવવા માટે ઉતાવળ કરી દોડતો જાય છે, ત્યા વ ચે તૃણુથી ઢાકેલા ખાડામા પડી જાય છે પછી કેટલાક દિવસ સુધી તેને ભૂખ્યો રાખવામા આવે છે, માર મારવામા આવે છે અને પછી હમેશને માટે કેદખાને પૂરવામા આવે છે, અર્થાત્ તે હમેશ માટે પરવશ પડે છે આ સર્વ દુ ખનુ કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિયપરવશપણુ છે (૧૬, ૨૫૪)

બસ્તિસયમ

वस्तिसयममात्रेण, ब्रह्म के के न बिभ्रते ?।
मन सयमतो धेहि, धीर! चेत्तत्फलार्थ्यसि ॥ १७ ॥ (अनुष्टुप्)

"મૂત્રાશયના સયમમાત્રથી કોણ લોકો બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરતા નથી? હે ધીર! જો તને બ્રહ્મચર્યના ફળની ઇચ્છા હોય તો મનનો સયમ કરીને બ્રહ્મચર્યને ધારણ કર" (૧૭)

વિવેચન—સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયમા સ્ત્રીસયોગનો વિષય મહાગૃદ્ધિનુ કારણ છે, અને તેનું ખાસ મનન કરવા માટે એક જુદા શ્લોકમા તેની વ્યાખ્યા કરી છે એથી એ પાચથી જુદી ઇદ્રિય છે એમ સમજવાનું નથી, એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો એક વિભાગ છે આ ઇદ્રિય કેટલી ભયકર છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બાકીની ઇદ્રિયોના વિષયોને ભોગવતા કેવળજ્ઞાન થવુ શકય છે સુગ ધ લેતા, સુસ્વર સાભળતા, રૂપ જોતા અને ઉત્તમ પદાર્થ ખાતા જો આત્મસ્વરૂપ વિચારે અને પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ વિચારે, તો કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સ્ત્રીસયોગ કરતા તે બની શકે તેમ નથી એકાત દુર્ધ્યાન થાય, સાત ધાતુની એકત્રતા થાય અને મહાકિલષ્ટ અધ્યવસાય થાય, ત્યારે જ સ્ત્રીસયોગ બની શકે છે આવી રીતે એકાત અધ પાત કરનારી સ્પર્શનેન્દ્રિય કાઈ અજય્ય નથી, પણ ગુહ્યેન્દ્રિયનો બળાત્કારે સયમ કરવો પડે, તેથી બહુ લાભ નથી અમુક પચેદ્રિય સુધી તો નપુસકવેદ છે, પણ તે પરુષવેદ

કરતા વધારે સખત છે તેઓ તથા નારકીના જીવો અને કૃત્રિમ નપુંસક બળદ અથવા અશ્વો બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમાં કાંઈ લાભ નથી, પરંતુ સામી રંભા અથવા ઉર્વશી આવીને ઊભી હોય, પ્રાર્થના કરતી હોય, પોતાની પાસે પૈસા તથા શક્તિ હોય, સ્થાન એકાંત હોય અને બીજી સર્વ બાબતોની અનુકૂળતા હોય, છતાં મન પર સંયમ રહે ત્યારે જ ખરેખરું મુનિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્વાધીનપણાદિ કારણથી તો ઘણી વાર અશ્વને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, પરંતુ એમાં અશ્વની ઇચ્છા જેમ વિરામ પામતી નથી, તેમ આ જીવ માટે પણ સમજી લેવું.

સ્ત્રીને માટે શાસ્ત્રકારોએ બહુ કહ્યું છે (આ સર્વ સ્ત્રીઓએ પુરુષ માટે સમજી લેવું) એ સંબંધી વિચાર કરતાં આ જીવ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી જાય તેમ છે. આ જ ગ્રંથના સ્ત્રીમમત્વમોચન અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા યત્ન કરવામાં આવ્યો છે, માટે વિદ્વાન માણસે સ્ત્રીસંયોગ કરતાં વિચાર કરવો. એ સંયોગની સત્તા કેવી પ્રબળ છે અને દૃઢ સત્ત્વવંત મહાત્માઓ તે સત્તાનો તેનાં પુષ્કળ પ્રબળ કારણો છતાં પણ કેવી રીતે જડમૂળથી નાશ કરે છે, એ સિંહગુફાવાસી મુનિ અને સ્થૂળભદ્રજીના દૃષ્ટાંતથી સમજાઈ જાય છે. ચાર માસ સુધી મિષ્ટાન્ન ખાઈને વેશ્યાને ત્યાં રહ્યા છતાં, ગુરુએ તેમનું કાર્ય મહાદુષ્કર કહ્યું અને ચાર માસના ઉપવાસ કરીને પ્રાણાંત ભયમાં રહી આત્મજાગૃતિ રાખનાર સિંહગુફાવાસીનું કાર્ય માત્ર દુષ્કર કહ્યું, એ ગુરુના નિષ્પક્ષપાતપણાને જે પંડિતો સમજી ગયા છે, તેઓ મૂત્ર, માંસ, રુધિર અને ચામડીની કોથળી પર રાગાંધ બની સંસારકૂપમાં પડતા બચી ગયા છે. એ સ્પર્શનેન્દ્રિયને વશ પડી ઇલાચીપુત્ર નાટકિયો થયો, એને વશ પડી બેનાતટ નગરીનો રાજા ઇલાચીપુત્રનું મરણ ઇચ્છવા લાગ્યો, એને વશ પડી "ભયવ ! જા સા સા સા" વાળી સ્ત્રી પાંચ સો પુરુષને ભોગવતાં છતાં પણ અસંતોષી રહેતી હતી, એને વશ પડેલો બ્રહ્મદત્ત ચક્રી સાતમી નારકીમાં રહ્યો રહ્યો પણ "ચારુદત્તા, ચારુદત્તા" એમ પોકાર કર્યા કરે છે, એને વશ પડેલા રાવણે પોતાનાં દશ મસ્તક અને મહાઋદ્ધિ રણમાં ગુમાવી, એને વશ પડેલા જીવો એક માબાપથી અવતરેલા સગા ભાઈઓ સાથે ક્લેશ કરે છે, એને વશ પડેલા વિવેક ભૂલી જાય છે, અંધ બને છે, અનેક પાપો કરે છે અને, ટૂંકામાં કહીએ તો, ક્ષણિક સુખની ખાતર મનુષ્યજન્મમાં જે મહાલાભ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે તે સર્વ ગુમાવે છે.

આ બહુ અગત્યના વિષય માટે વિદ્વાનોએ રચેલા અનેક ગ્રંથો છે. ટૂંકમાં જાણવાના જિજ્ઞાસુઓએ "ઇન્દ્રિયપરાજયશતક"* "શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી"+ અને "શીલોપદેશમાળા" એ ત્રણ ગ્રંથો વાંચવા. અત્ર વિસ્તારભયથી વિશેષ કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ એટલું તો પુનરુક્તિ કરીને કહેવામાં આવે છે કે હે બંધુઓ ! તમે સુખ શું છે અને તે કયાં છે, તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજો. પ્રાકૃત માણસોના અવગણનાને પાત્ર

* જૈન સુબોધપ્રકાશ ભાગ બીજો　+ પ્રકરણરત્નાકર ભાગ બીજો

પ્રવાહ પર ચાલ્યા જવાની અનાદિ પદ્ધતિ છોડી દો. અનંત ગુણ તમારા આત્મામાં જ ભરેલા છે, એ પ્રાપ્ત કરવા જવા પડે તેમ નથી, ફક્ત તેને પ્રગટ કરવાની જરૂર છે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વગર અને તેમ ન બને તોપણ સ્પર્શનેન્દ્રિય પર સારી રીતે સંયમ રાખ્યા વગર એ ગુણ પ્રકટ થાય તેમ નથી, માટે પોતાનું (આત્માનું) જાણવું અને પારકું (પુદ્‌ગલનું) તજવું એ સામાન્ય જણાતા સૂત્ર પર વ્યવહાર કરવો યોગ્ય છે (૧૭, ૨૫૫)

સમુદાયથી પાંચે ઇંદ્રિયોના સંવરનો ઉપદેશ

विषयेन्द्रियसंयोगाभावात्के के न संयताः ?।
रागद्वेषमनोयोगाभावाद्ये तु स्तवीमि तान् ॥ १८ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

"વિષય અને ઇંદ્રિયનો સંયોગ ન થવાથી કોણ સંયમ પાળતું નથી? પરંતુ રાગદ્વેષનો યોગ જેઓ મનની સાથે થવા દેતા નથી, તેઓની તો હું સ્તવના કરું છું" (૧૮)

વિવેચન—મધુર સ્વર, સુંદર રૂપ, સુગંધી પુષ્પ, મિષ્ટ પદાર્થ અને સુકોમળ સ્ત્રી—આ પાંચ વિષયો છે તેઓ ઇંદ્રિયને મળે નહિ, એટલે કાનને સુસ્વર મળે નહિ, આંખને સુરૂપ મળે નહિ, રસનાને અનુકૂળ પદાર્થ મળે નહિ, ઇત્યાદિ, ત્યારે તો '**वृद्धा नारी पतिव्रता**' જેવું થાય છે, પણ એનું નામ આત્મસંયમ કહેવાય નહિ, ઇંદ્રિયના સારા વિષયો પર રાગ ન થાય અને ખરાબ વિષયો પર દ્વેષ ન થાય એનું નામ સંયમ છે વસ્તુવિક રીતે ત્રિકાળિક વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં કોઈ વસ્તુ સારી કે ખરાબ છે જ નહિ, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક વસ્તુ ખરાબ હોય, તો તે સર્વદા ખરાબ જ રહેવી જોઈએ, પણ અવલોકન કરતાં આથી વિરુદ્ધ અનુભવ થાય છે લીંબડો કડવો લાગે, તેથી રસનાને અપ્રિય લાગે છે, પણ મંદવાડ વખતે વ્યાધિનો નાશ કરે છે અને તિર્યંચો તે આનંદથી ખાય છે ત્યારે વસ્તુનું ખરાબપણું અથવા સારાપણું મનના માનવા ઉપર જ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે અને ઘણુંખરું તો તેને ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિના મનના ચલનવિચલન સ્વભાવ પર જ તે આધાર રાખે છે તેટલા માટે નીતિકાર કહે છે કે—

न रम्यं नारम्यं प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि ।
प्रियत्वं वस्तूनां भवति च खलु ग्राहकवशात् ॥

"કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકૃતિથી સુંદર કે અસુંદર નથી, સુંદર અથવા અસુંદરપણું વસ્તુના ગ્રાહક પર આધાર રાખે છે"

ત્યારે હવે જે સવાલ રહે છે તે વસ્તુ પર નહિ, પણ આપણા પોતાના મનના વલણ પર આધાર રાખે છે એ મનને અનુકૂળ ઇંદ્રિયોનો જય કરવો એ પ્રબળ પુરુષાર્થ છે અને તેથી જ ઇંદ્રિયસંયમ કર્તવ્ય છે જરા આત્મવીર્ય સ્ફુરાવી, મનમાં ચોક્કસ નિયમથી કાર્યતંત્ર

વહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો ઇન્દ્રિયવિષયરૂપ યોગનો માર્ગ અંકિત થઈ જાય અને એક વાર આવો અભ્યાસ થોડો વખત પાડવામાં આવે તો પછી તે નૈસર્ગિક પ્રવાહ થઈ જાય આવા આત્મિક શુદ્ધ પ્રવાહમાં રમણ કરનાર, ઇન્દ્રિયોને શુભ માર્ગે પ્રવર્તાવનારા મહાત્માઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ (૧૮, ૨૫૬)

કષાયસંવર—કરટ અને ઉત્કરટ

कषायान् संवृणु प्राज्ञ !, नरकं यदसंवरात् ।
महातपस्विनोऽप्यापु , करटोत्करटादयः ॥ १९ ॥ (अनुष्टुप्)

"હે વિદ્વાન્! તું કષાયનો સંવર કર તેનો સંવર નહિ કરવાથી કરટ અને ઉત્કરટ જેવા મહાતપસ્વીઓ પણ નરકને પામ્યા છે" (૧૯)

વિવેચન—મિથ્યાત્વત્યાગ અને યોગસંવર માટે કહ્યું, હવે કષાયસંવર માટે જરા સૂચના કરે છે વિષયપર તે આખો અધિકાર અગાઉ લખાયો છે તેથી અત્ર વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી * એ સર્વ હકીકતનો મુખ્ય સાર એ છે કે કષાયનો ત્યાગ કરવો, તે (કષાય) કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તોપણ કરવા નહિ અને આત્મિક ચિંતવના કર્યા કરવી કષાય એ જ સંસારનો લાભ છે અને સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે એનો પ્રસાર થવા દીધાથી બહુ મોટું નુકસાન થાય છે કષાયથી અનેક જીવો દુર્ગતિ પામ્યા છે, જેના દૃષ્ટાન્ત આ ગ્રંથના સાતમા અધિકારમાં યોગ્ય સ્થાને બતાવવામાં આવ્યાં છે કરટ અને ઉત્કરટ મુનિનું દૃષ્ટાંત જાણવા લાયક છે, તેથી શ્રી ધનવિજયસૂરિની ટીકા ઉપરથી અત્ર લખવામાં આવ્યું છે

કરટ અને ઉત્કરટ નામના બે ભાઈઓ હતા એ બન્ને સગા ભાઈ નહોતા, પણ માસી-માસીના દીકરા હતા તેઓ બન્ને અધ્યાપકનો ધંધો કરતા હતા એક વખત સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યો તેથી બન્ને ભાઈઓએ વ્રત ગ્રહણ કર્યું તેઓ બહુ તપસ્યા કરતા હતા પૃથ્વીતળ પર વિહાર કરતા કરતા તેઓ કુણાલા નગરીમાં ચોમાસું કરવા આવ્યા અને ગામ ફરતા કિલ્લાના ગરનાળામાં રહી ઘોર તપસ્યા કરવા માંડી વરસાદ થશે તો તેમાં આ સાધુ તણાઈ જશે એ વિચારથી ક્ષેત્રદેવતાએ વરસાદને કુણાલા નગરીમાં વરસવા દીધો નહિ, અટકાવી રાખ્યો તે નગરી સિવાય આજુબાજુ બહુ સારી રીતે વરસાદ થયો ગામના લોકો આનું કારણ સમજી ગયા તેથી તે મુનિઓને અંતઃકરણથી શ્રાપ આપવા લાગ્યા અને છેવટે સર્વ લોકોએ એકઠા થઈ મુનિઓને યષ્ટિમુષ્ટિ વગેરેના પ્રહારો કરી ગામથી દૂર કાઢી મૂક્યા આ વખતે લોકોએ કરેલા તાડનતર્જનથી ગુસ્સે થઈ તેઓ બોલ્યા —

* જુઓ 'કષાયત્યાગ' નામનો સાતમો અધિકાર

કરટ—વર્ષ મેઘ ! કુણાલાયાં । હે વરસાદ ! તું કુણાલામાં વરસ,
ઉત્કરટ—દિનાનિ દશ પંચ ચ । પંદર દિવસ સુધી,
કરટ—મુશલપ્રમાણધારાભિઃ । મૂશળ પ્રમાણ ધારાઓથી,
ઉત્કરટ—યથા રાત્રૌ તથા દિવા । જેમ રાત્રે તેમ જ દિવસે

વરસાદ તરત શરૂ થયો અને મૂશળધારાએ કુણાલામાં પંદર દિવસ સુધી વરસ્યો, જરા પણ વિસામો લીધો નહિ આખા ગામમાં પાણી ભરાઈ ગયું અને તેથી સર્વે લોકો તણાઈ ગયા મહાસંહાર થઈ ગયો આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધા વગર, પાપને આલોવ્યા વગર, ત્રીજે વર્ષે બન્ને સાધુઓએ સાકેતપુર નગરમાં કાળ કર્યો અને સાતમી નરકે કાળ નામના નરકવાસમાં બત્રીશ સાગરોપમને આઉખે ઉત્પન્ન થયા

મહાક્રોધનું આવું પરિણામ આવ્યું ! ક્ષણિક ક્રોધ સારુ અસંખ્ય વરસ સુધી નરકના મહાદુઃખ સહન કરવા પડશે, તેવી જ રીતે સનત્કુમાર માનથી, શ્રી મલ્લિનાથજી માયાથી અને ધવળ-મમ્મણ-સાગર શેઠ વગેરે લોભથી મહાદુઃખ પામ્યા છે આ સર્વ દૃષ્ટાંત પર વિચાર કરી કષાયનો સંવર કરો બંધહેતુમાં એની ખાસ જગ્યા છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે (૧૯, ૨૫૭)

ક્રિયાવંતની શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તેનું કારણ

यस्यास्ति किंचिन्न तपोयमादि, ब्रूयात्स यत्तत्तुदतां परान् वा ।
यस्यास्ति कष्टाप्तमिदं तु किं न, तद्भ्रंशभीः संवृणुते स योगान् ॥ २० ॥ (इंद्रवज्रा)

"જેને તપસ્યા, યમ વગેરે કાંઈ પણ નથી, તે તો ગમે તેવું બોલે અથવા બીજાઓને પીડા ઉપજાવે, પણ જેઓએ મહાકષ્ટે કરીને આ તપસ્યાદિક પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓ તેનો નાશ થઈ જવાની બીક રાખીને યોગનો સંવર કેમ ન કરે ?" (૨૦)

વિવેચન—અનંત કાળથી મિથ્યાત્વના પ્રવાહમાં તણાતો પ્રાણી ગમે તે બોલે, મન વચન-કાયાના અશુભ યોગોની પ્રવૃત્તિ કરીને ગમે તેને દુઃખ દે, પીડા ઉપજાવે, કષ્ટ આપે કે ગમે તે કરે, તે તેને પાલવે એમ છે એને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી, પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા પણ નથી અને પ્રયાસ પણ નથી, પણ જેઓ ઘોર તપસ્યા કરે છે, મહા પચ્ચખ્ખાણ કરે છે, અને બીજા તેવા જ અસાધારણ પ્રયાસથી વિરતિ ધારણ કરે છે, તેઓએ તો યોગનો સંવર જરૂર કરવો જોઈએ, ગમે તેટલો પૌદ્ગલિક ભોગ આપવો પડે તોપણ તેમ કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ગ્રંથકર્તા આશ્ચર્ય બતાવે છે કે આવી રીતે તપસ્યાદિક કરતાં છતાં પણ, તેનો નાશ થવાની બીક લાગતી હોય, તો યોગનો સંયમ કરવો જોઈએ એમ જાણતાં છતાં એના અધિકારી જીવો શા માટે યોગસંવર કરતા નહિ હોય ? પ્રમાદથી મેળવેલ ચિરનિર્ગુણનો નાશ થઈ જશે, મહેનત ફોકટ જશે અને પરિણામે પસ્તાવો થશે, માટે યોગસંવર કર (૨૦, ૨૫૮)

મનયોગના સંવરની મુખ્યતા

भवेत्समग्रेष्वपि संवरेषु, परं निदानं शिवसंपदां यः ।
त्यजन् कषायादिजदुर्विकल्पान्, कुर्यान्मनःसंवरमिद्धधीस्तम् ॥ २१ ॥ (उपजाति)

"મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનું સંગામાં મોટું કારણ સર્વ પ્રકારના સંવરોમાં પણ મનનો સંવર છે, એમ જાણીને સમૃદ્ધબુદ્ધિ જીવ કષાયથી ઉત્પન્ન થયેલા દુર્વિકલ્પોને તજી દઈને, મનનો સંવર કરે " (૨૧)

વિવેચન—સુખ પ્રાપ્ત કરવું, એ સર્વ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે તેમાં પણ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, કારણ કે એ સુખ અનંત છે ત્યારે પાછી વાત તો મનસંયમ પર જ આવીને અટકે છે સંવર કરવો, એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમ ઉપાય છે, તેમાં પણ મનસંવર કરવો, એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે **"મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું"** અને "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो"—એ પ્રબળ સૂત્ર પર રચાયેલું માનસશાસ્ત્ર મનની પ્રવૃત્તિ પર આધાર રાખે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી મનની ઉપર મોટો આધાર છે, તેમાં પણ જ્યારે કષાયથી થતા સંકલ્પવિકલ્પો ત્યજી દીધા હોય, ત્યારે મનમાં જે શાંતિ, પ્રેમ, મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થાય, તેનો અપૂર્વ આનંદ તો અનુભવી જ સમજી શકે એનો ટૂંકામાં ખ્યાલ આપવો હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે છ ખંડના અધિપતિ ચક્રવર્તીનું સુખ પણ, મનના સુખ આગળ બિસાતમાં નથી, હિસાબમાં નથી, અને, વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, તેની પાસે કાંઈ જ નથી તેથી હે બંધુઓ! વારંવાર સૂચના છે, પ્રેરણા છે, ઉપદેશ છે કે મનને સુધારો, ખરાબ વિચારો કરતું અટકાવો, કષાયજન્ય દુર્ધ્યાન અને દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરો અને શુભ વિચાર તરફ પ્રવૃત્તિ કરો, છેવટે ધ્યાનધારા ધારણ કરી, કર્મની નિર્જરા કરી, નીચેના શ્લોકમાં બતાવેલું સુખ પ્રાપ્ત કરો અથવા તે પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી થાઓ (૨૧; ૨૫૯)

નિઃસંગતા અને સંવર, ઉપસંહાર

तदेवमात्मा कृतसंवरः स्यात्, निःसङ्गताभाक् सततं सुखेन ।
निःसङ्गभावादथ संवरस्तद्, द्वयं शिवार्थी युगपद्भजेत ॥ २२ ॥ (उपजाति)

"ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યો છે સંવર જેણે એવો આ આત્મા તરત જ વગર પ્રયાસે નિઃસંગતાનું* ભાજન થાય છે વળી, નિઃસંગતાભાવથી સંવર થાય છે, માટે મોક્ષનો અભિલાષી જીવ આ બન્નેને સાથે સાથે જ ભજે " (૨૨)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, અવિરતિ દૂર કરી હોય, કષાય પાતળા કરી નાખ્યા હોય અને યોગોનું રુંધન કર્યું હોય, ત્યારે પછી સ્વાભાવિક રીતે જ મમત્વ ભાવ ઘટતો જાય છે મમત્વ ઘટે એટલે સંસાર સાથે જે દૃઢ વાસના છે તે ઘટે છે અને

* પુત્ર સ્ત્રી, ધન વગેરે પર મમતારહિતપણું

વાસના ઘટવાથી વિષય સાથે એકાકારવૃત્તિ થતી અટકે છે છેવટે વાસના પણ જાય છે અને મમતા પણ જાય છે એ જાય એટલે મોહ ગયો અને મોહ ગયો એટલે ભવભ્રમણ ગયુ એટલે અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ મળ્યુ

કેટલાક જીવોને પ્રથમ મોહત્યાગ થાય છે, વૈરાગ્યનિમિત્ત પ્રાપ્ત થતા સ્ત્રીપુત્રાદિ પર પ્રેમ ઘટે છે, ત્યાર પછી આત્મજાગૃતિ થાય છે, કાયા, વચન અને મનના યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કષાય પાતળા પડે છે આવી રીતે સવરથી નિસગતા અને નિસગતાથી સવર પ્રાપ્ત થાય છે કયા જીવને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તેને માટે એક સામાન્ય નિયમ કહી શકાય નહિ, એનો આધાર પુરુષ, કાળ, સ્થાન અને સજોગો પર છે અમુક પ્રાણીને કયો માર્ગ અનુકૂળ આવશે તે તેણે પોતે, વિચાર કરીને, સમજી લેવો વધારે સારો રસ્તો એ છે કે યોગાદિકનો સવર કરવો અને મમતાનો ત્યાગ કરવો, એ બન્ને કાર્યો સાથે જ કરવા બન્નેથી મહાલાભ છે અને બન્ને એકસાથે થઈ શકે તેવા છે (૨૨, ૨૬૦)

* * *

આવી રીતે મિથ્યાત્વાદિનિરોધ અને સવરોપદેશ અધિકાર પૂર્ણ થયો આ અધિકારમા પણ અનુભવી સૂરિમહારાજે હ૦ કરી છે એક ગામમા પરદેશથી આવતા માલ પર જગાત લેવાનો ઠરાવ થયો તે ગામ બદર નહોતુ પણ મોટુ શહેર હતુ અનેક જાતના વ્યાપાર, અનેક વેપારી અને દુકાનો હોવાથી તેનો કયા મેળ રાખવો, કેવી રીતે રાખવો, કેટલા દેખરેખ રાખનારા રાખવા—એ વિચારમા અધિકારીઓ ગભરાઈ ગયા પછી એક માણસે યુક્તિ બતાવી કે શહેરમા દાખલ થવાના નાકા પકડો અને ત્યા ચોકી રાખો આ યુક્તિથી પાચ કે છ માણસો રાખવાથી આખા ગામ પર અમલ થઈ શક્યો એવી જ રીતે પાપ-પુણ્યની અનેક પ્રકૃતિઓ, બધના વિવિધ સ્થાનો અને તેને અટકાવવાની મહામુશ્કેલી વિચારતા પાર આવે તેમ નથી તેથી સૂરિમહારાજ અત્ર નાકા બતાવે છે, એને પકડીને કબજે કરવાથી આખા કર્મપુર પર સામ્રાજ્ય ચાલી શકશે

એ નાકારૂપ ચાર બધહેતુ કહ્યા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એની અતરગ વાનિકાઓ જોઈએ તો સત્તાવન હેતુ થાય છે સૂરિમહારાજે મિથ્યાત્વ પર વિશેષ વિવેચન ન કરતા તેનો ત્યાગ કરવાનું જ કહ્યુ છે, કારણ કે આ ગ્રથના અધિકારી બહુધા મિથ્યાત્વી ન જ હોય, એટલે જ તે પર બહુ વિવેચન ન કરતા, યોગનો અગત્યનો વિષય હાથ ધર્યો છે તેમા મનોનિગ્રહ, વચનનિગ્રહ, કાયનિગ્રહ અને અતરગમા ઇંદ્રિય દમન માટે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે બહુ જ ઉપયોગી છે મનની અપ્રવૃત્તિ અને મનોનિગ્રહ એ બેમા બહુ તફાવત છે મનના વ્યાપારોને છૂટી નાખવા, તેને કાઈ પણ કાર્ય કરવા દેવુ નહિ અને હઠયોગ કરવો એ શાસ્ત્રશૈલીથી વિપરીત છે, એથી પૂરતો લાભ થતો નથી કેટલાક પ્રાણીઓ આ રસ્તે કાર્ય કરી લાભ મેળવવા ઇચ્છે છે એથી

શરીરની તંદુરસ્તી કે કાળજ્ઞાનાદિ અલ્પ લાભ થાય છે, એમ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય તેઓના યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે, પણ પ્રયાસના પ્રમાણમાં કાંઈ લાભ થતો નથી મનના સંબંધમાં કરવા જેવું કાર્ય એ છે કે મન જ્યારે ખોટે રસ્તે જતું હોય ત્યારે તેના પરિણામો વિચારી, તેને પાછું વાળવું, ખોટા વિચારો કરવા દેવા નહિ, પરંતુ તેની શુભ પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકવાની જરૂર નથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ, એ જ મહાયોગ છે અને તેને માટે જ ધર્મ-શુકલાદિ ધ્યાનનો વિસ્તાર છે "હું ક્યારે બેતાળીશ દોષ રહિત આહાર કરીશ? ક્યારે પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ કરી, આત્મિક તત્ત્વમાં રમણ કરીશ?" વગેરે વગેરે શુભ મનોરથો કરવા, એ પણ પ્રશસ્ત મનોયોગની આચરણામાં જ ગણાય છે આવી જ રીતે વચનયોગ અને કાયયોગ માટે પણ સમજવું વચન કે કાયાની પ્રવૃત્તિ તદ્દન અટકાવવી અગત્યની નથી, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિની દિશા ફેરવવી, એ ખાસ કર્તવ્ય છે કાયયોગના સંબંધમાં ઇંદ્રિય પર સંવર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યાં સુધી બાહ્ય ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવતો નથી ત્યાં સુધી મન વશ થવું મુશ્કેલ છે વળી, મન પર અંકુશ આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવવો મુશ્કેલ છે આવી રીતે મન અને ઇંદ્રિયો એકબીજા પર અસર કરે છે અને તેઓ બન્નેને દમન કરવા માટે અસાધારણ આત્મવીર્ય સ્ફુરાવવાની જરૂર પડે છે એ કાર્ય અશક્ય નથી, પણ અનુભવ ન હોય તેને બહુ વિષમ લાગે છે બાકી જ્યારે તેની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ભોગ ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જેવો લાગે છે

આવી રીતે યોગરુંધન કરવાનો પ્રયાસ કરવા સાથે જ કષાયનો જય કરવાની પણ જરૂર છે અંતરંગ શત્રુઓમાં કષાયો પ્રબળ શત્રુઓનું કામ કરે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં પણ પુરુષાર્થ ફોરવવાની જરૂર પડે છે યોગરુંધન અને કષાયવિજય સાથે સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે વિરતિગુણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે આવી રીતે બંધહેતુ શિથિલ પડતા જાય છે, ઓછા થતા જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે

આ જન્મમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર પામવા એ મુશ્કેલ નથી કેટલાકને મુશ્કેલ લાગે છે, તે પણ ખોટું છે અનાદિ કાળથી એ વસ્તુઓ મળ્યા કરે છે, એને મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો એ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારમાં રખડાવનારો છે, એમાં રાચેલમાચેલ પ્રાણી કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે અને માનદશામાં લેવાઈ જાય છે, એને નિરાંતે બેસી આત્મચિંતવન કરવાનું સૂઝતું નથી છેલ્લી ગાથામાં નિઃસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલો ઉપદેશ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે ખાસ સમજવાનું એ છે કે અનંત કાળ સુધી પ્રયાસ કર્યા છતાં, જે મળ્યું નથી તે અત્ર સૂરિમહારાજે બતાવ્યું છે એ યોગરુંધન, કષાયવિજય અને મિથ્યાત્વનિરોધ કરવા ખાસ પ્રયાસ કરવો જેઓ એ રસ્તે ચઢી આત્મિક કાર્ય કરશે તે સુખી થશે અને છેવટે ઘોર સમુદ્ર તરી, તેનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરશે

इति सविवरणो मिथ्यात्वादिनिरोध–संवरोपदेशनामा चतुर्दशोऽधिकार. ॥

पंचदशः शुभवृत्तिशिक्षोपदेशाधिकारः॥

ચિત્તદમન, વૈરાગ્યઉપદેશ અને યતિયોગ્ય શિક્ષા કહી, ગત અધિકારમા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો નિરોધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસગે સવર કરવા ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો હવે કેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરવી, તે બતાવે છે અમુક પ્રણાલિકા બધ થાય ત્યારે યત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે નવીન પ્રવાહો શોધવા જોઈએ, નહિ તો શક્તિનો લય થાય છે અથવા અસ્ત વ્યસ્ત દિશામા ચાલી જાય છે આ અધિકારમા જે વૃત્તિ-વર્તન બતાવેલ છે તેમાની ઘણી સાધુયોગ્ય છે અને કેટલીક શ્રાવકયોગ્ય છે વાચનારે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી આ અધિકાર ખાસ સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે દરેક શ્લોકના પ્રસગ પર વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે

આવશ્યક ક્રિયા કરની

आवश्यकेष्वातनु यत्नमाप्तोदितेषु शुद्धेषु तमोऽपहेषु ।
न हन्त्यभुक्तं हि न चाप्यशुद्धं, वैद्योक्तमप्यौषधमामयान् यत्* ॥ १ ॥ (उपजाति)

"આપ્ત પુરુષોના બતાવેલા શુદ્ધ અને પાપને હરનારા એવા આવશ્યકો કરવામા યત્ન કર, કારણ કે વૈદ્યે બતાવેલુ ઔષધ ખાધું ન હોય અથવા (ખાધા છતા પણ જો) અશુદ્ધ હોય તો તે રોગનો નાશ કરી શકતું નથી" (૧)

વિવેચન—આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્યકર્મ, અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો સાધુ અને શ્રાવકની ફરજિયાત નિત્યક્રિયા એ છ છે —

૧ સામાયિક—બે ઘડી સુધી સ્થિર ચિત્તે સ્થિર આસન ઉપર સમતા રાખી શાત જગ્યામા, આત્મિક જાગૃતિ કરવી તે એમા અભ્યાસ, તત્ત્વચિતવન, ધ્યાન અને જપ ઇત્યાદિ ક્રિયામાથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે આ શ્રાવકને માટે છે અને સાધુ માટે તફાવત એટલો જ છે કે તેઓ નિરતર સામાયિક દશામા જ વર્તે છે

* मामयापहमिति पाठान्तरम् । रोगहरणक्षममित्यर्थ ।

૨ ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન—જગત પર મહાઉપકાર કરનાર, મહાપ્રભાવક પરમાત્માની નામાદિરૂપે સ્તુતિ

૩. વદન—ગુરુ વગેરે વડીલ પુરુષોને વદન કરવુ

૪. પ્રતિક્રમણ—આખા દિવસ કે રાત્રિ સબધી, અગર પદર દિવસ, ચાર માસ કે વર્ષ સબધી કાર્ય, ઉચ્ચાર કે ચિતવનથી થયેલ હોવો, ફરમાવેલ કાર્યો અને અનુમોદેલ અપવર્તનો સબધી હોવો માટે અતકરણથી પશ્ચાત્તાપ નહિ કરવા સબધી વિચાર કરવો જોઈએ, તે ન કર્યો હોય તે સબધી વિચારણા એ સર્વથી વધારે ઉપયોગી આવશ્યક છે એનો હેતુ બતાવતા શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રમા કહે છે કે "નિષેધ કરેલા કાર્યો કર્યા હોય, આદેશ કરેલા કાર્યો ન કર્યા હોય, જીવાદિક પદાર્થો પર શ્રદ્ધા ન કરી હોય અને ધર્મ વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી હોય, તે સર્વનું ક્ષમાયાચન કરવુ એ પ્રતિક્રમણ છે" (ગાથા ૪૮)

૫ કાયોત્સર્ગ—દેહનો ઉત્સર્ગ કરવો, ત્યાગ કરવો એટલે તે સબધી બાહ્ય વ્યવસાય મદ પાડી, અતરથી આત્મજાગૃતિ કરવી તે

૬. પચ્ચકખાણ—સ્થૂળ પદાર્થોના ભોગ અલ્પ કરવા, તદ્દન બધ કરવા અને બની શકે તેટલો ત્યાગભાવ કરવો તે

આ છ આવશ્યકો સર્વ જૈનોએ અવશ્ય કરવાના છે, શાસ્ત્રપ્રણીત છે, પરમાત્માના મુખથી નિર્દિષ્ટ થયેલા છે અને સ્વત નિર્દોષ છે વળી, એ પોતે નિર્દોષ છે એટલુ જ નહિ, પણ ભવરોગ મટાડવા માટે ઔષધરૂપ છે એની ઔષધપણાની શક્તિ સર્વજ્ઞપ્રણીત છે અને અનુભવથી સમન્વય છે ઔષધ બતાવનાર વૈદ્ય ગમે તેવો વિદ્વાન હોય છતા પણ, તેનું બતાવેલું ઔષધ ખાવાથી જ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, માત્ર નામ જાણવાથી કામ થતું નથી એવી જ રીતે આવશ્યકરૂપ ઔષધ ખાવાથી જ ભવરોગ મટે છે વળી, ખાધા છતા પણ ઔષધ શુદ્ધ ન હોય તો એ વ્યાધિ મટતો નથી, એ બાબતમા પણ ચિતા કરવા જેવું નથી અનેક પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગ થયા પછી અને અતીન્દ્રિય ચક્ષુથી તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ નજરમા આવ્યા પછી જ, તે બતાવવામા આવ્યુ છે અને તેના બતાવનાર સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી શકે તેવી સ્થિતિમા હતા, તેથી એ ઔષધ ફૂટી નીકળશે કે વ્યાધિ વધારશે એવી પણ ચિતા કરવા જેવું નથી

આવશ્યક ક્રિયાની બહુ જરૂર છે તેનાથી આત્મા બહુ નિર્મળ રહે છે, જૂના પાપો અશે અશે છોડી દેતો જાય છે, નવીન ગ્રહણ કરતો નથી, તેથી તે ધર્મસન્મુખ રહે છે અને તેની આતરવૃત્તિ જાગ્રત રહે છે આવશ્યક ક્રિયામા લાગતા દોષો સમજવાની જરૂર છે સામાયિકના ૩૨ દોષ, કાયોત્સર્ગના ૧૯ દોષ વગેરે ક્રિયામાર્ગના ગ્રથોથી જાણવા અને તેનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કરવો દોષ વગરના આવશ્યકો મહાફળ આપે છે અને એ સ્થિતિ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે દરમ્યાન શુદ્ધ દશાના ખપી થવું, પણ સદોષ ક્રિયા કરતા ક્રિયા ન કરવી સારી—એવી વિપરીત વૃત્તિ રાખવી નહિ

આ શ્લોકમા સર્વજ્ઞ ભગવાનને વૈદ્ય સાથે, આવશ્યક ક્રિયાને ઔષધ સાથે અને વ્યાધિને ભવપર્યટન સાથે ઉપમાન-ઉપમેય સબધ છે (૧, ૨૬૧)

તપસ્યા કરવી

तपांसि तन्यादिविधानि नित्यं, मुखे कटून्यायतिसुन्दराणि ।
निघ्नन्ति तान्येव कुकर्मराशिं, रसायनानीव दुरामयान् यत् ॥ २ ॥ (उपजाति)

"શરૂઆતમા કડવા લાગે તેવા પણ પરિણામે સુદર બન્ને પ્રકારના તપો હમેશા કરવા. તે કુકર્મના ઢગલાનો તુરત વિનાશ કરે છે—જેવી રીતે રસાયણ દુષ્ટ રોગોને દૂર કરે છે તેમ" (૨)

વિવેચન—બાહ્ય અને આભ્યતર એમ બે પ્રકારના તપો છે ન ખાવું (અનશન), ઓછુ ખાવું, ઓછા પદાર્થો ખાવા, રસનો ત્યાગ કરવો, કષ્ટ સહન કરવા અને અગોપાગ સકોચી રાખવા એ છ બાહ્ય તપ છે કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવુ, વડીલનો વિનય કરવો, બાળવૃદ્ધગ્લાનનું વૈયાવૃત્ય કરવુ, અભ્યાસાદિ કરવા, ધ્યાન કરવુ અને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો એ છ આભ્યતર તપ છે આ સર્વ તપ કરતા કષ્ટ પડે છે, જરા આકરુ પણ લાગે છે, પણ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી જે કર્મસમૂહ લાગ્યો છે, તેને એકદમ દૂર કરવો હોય, ભોગવ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવો હોય, જૈન પરિભાષામા કહીએ તો કર્મની 'નિર્જરા' કરવી હોય, તો તેનો આ જ રસ્તો છે દરેક સમયે સાત અગર આઠ કર્મ બાધનાર જીવ ભોગવતી વખત બધા કર્મો વિપાકોદયે જ ભોગવે એવો નિયમ નથી, તેથી જો તપસ્યા કરી આત્મપ્રદેશથી ભોગવી કર્મને ખેરવી નાખે તો જ એનો કટુક વિપાકોદય વેદવો ન પડે તપસ્યા કરવામા જરા આકરુ લાગે છે, કારણ કે તેમા સ્થૂળ ભોગોનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તે શરૂઆતમા કષ્ટદાયી લાગે છે વળી, આભ્યતર તપમા એકાકાર વૃત્તિ રાખવી પડે છે, સ્થિરતા રાખવી પડે છે એ વગેરેથી જરા મુશ્કેલી આવે છે, પણ તે શરૂઆતમા જ આવે છે, તેનું પરિણામ ઘણુ સારુ છે અને આગળ જતા અભ્યાસ પડયા પછી અભ્યાસની શરૂઆતમા માલૂમ પડેલી મુશ્કેલીઓ પણ લાગતી નથી

જે ઇદ્રિયદમન માટે ચૌદમા અધિકારમા કહ્યુ છે અને જેથી મહાલાભ થઈ શકે છે તે ઇદ્રિયદમનનું પરમ સાધન તપ જ છે આવી રીતે તપસ્યાથી મહાલાભ થાય છે રસાયણ જેમ ખાતી વખતે, 'કરી' પ્રમુખ સાચવવી પડતી હોવાને અગે, સખ્ત લાગે, પરતુ શરીરમા ગયા પછી દુસાધ્ય લાગતા વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે, તેવી જ રીતે જો સુગુરુરૂપ સુવૈદ્યે બતાવેલા તપરૂપ રસાયણ, શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ પ્રમાણે, અપથ્યનો ત્યાગ કરી, ભક્ષણ કરવામા આવે તો આ સસારી જીવનો કર્મરોગ સુસાધ્ય થઈ નાશ પામે અને પરિણામે તેને અનત સુખ મળે

ગ્રથકર્તા કહે છે કે તપ કુકર્મનો નાશ કરે છે, એટલુ જ નહીં પણ કુકર્મની

રાશિનો નાશ કરે છે, એ બાબત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે સહજ લાભ થતો હોય તો બાબત સામાન્ય ગણાય, પણ આ તો ઢગલાબંધ લાભ છે (૨, ૨૬૨)

શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ, સમિતિ, ગુપ્તિ

विशुद्धशीलाङ्गसहस्रधारी, भजानिशं निर्मितयोगसिद्धिः ।
सहोपसर्गांस्तनुनिर्ममः सन्, भजस्व गुप्तीः समितीश्च सम्यक् ॥ ३ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"તું (અઢાર) હજાર શુદ્ધ શીલાંગને ધારણ કરનારો થા, યોગસિદ્ધિ નિષ્પાદિત થા, શરીર પરની મમતા દૂર મૂકીને ઉપસર્ગોને સહન કર, સમિતિ અને ગુપ્તિને સારી રીતે ભજ" (૩)

વિવેચન—૧ શીલાંગ એટલે ચારિત્રના અંગ એના દશ યતિધર્મ સાથે અઢાર હજાર ભેદ થાય છે, જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે* અત્ર સાધુનું શું કાર્ય છે તે બતાવતાં તેનું સ્મરણ માત્ર આપે છે ૨ મનવચનકાયાના યોગોને વશ કરી લે અને તેના સાધન તરીકે અષ્ટાંગ યોગની સાધના કર યોગરુંધનનું માહાત્મ્ય કેટલું છે, તે ચૌદમા અને નવમા અધિકારમાં સવિસ્તર જોઈ લેવું સંસારસમુદ્રમાંથી ઊંચા આવવાનું પરમ સાધન યોગરુંધન જ છે ૩ શરીર પરની મમતા છોડી દેવી અને પરીષહ તથા ઉપસર્ગો યથાશક્તિ સહન કરવા શરીર શું છે? શેનું છે? કોનું છે? અને તેનો સ્વભાવ શો છે? એ આપણે દેહમમત્વમોચન નામના આ જ ગ્રંથના પાંચમા અધિકારમાં જોયું છે ૪ સમિતિ અને ગુપ્તિ× રાખી શુદ્ધ વર્તન કરવું.

આ શ્લોકમાં શુભ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે રખાય, તેનો માર્ગ દેખાડવા માટે નામમાત્ર નિર્દેશ કર્યો છે આ આખો શ્લોક ખાસ મુનિમહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયો છે આ આખા અધિકારમાં આ જ રીતિ ગ્રહણ કરી છે ચૌદ અધિકાર વાંચીને આવનાર આ અધિકાર સહજ સમજી જાય તેમ હોવાથી, વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા મૂળ ગ્રંથકર્તાએ પણ યોગ્ય ધારી નથી (૩, ૨૬૩)

સ્વાધ્યાય, આગમાર્થ, ભિક્ષા ઇત્યાદિ

स्वाध्याययोगेषु दधस्व यत्नं, मध्यस्थवृत्त्यानुसरागमार्थान् ।
अगारवो भैक्षमटाविषादी, हेतौ विशुद्धे वशितेन्द्रियौघः ॥ ४ ॥ (उपजाति)

"સજ્ઝાયધ્યાનમાં યત્ન કર, મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી આગમના અર્થને અનુસર, અહંકાર મૂકી દઈને ભિક્ષા માટે ફર, તેમ જ ઇંદ્રિયના સમૂહને વશ કરીને શુદ્ધ હેતુમાં વિખવાદ રહિત થા" (૪)

* જુઓ શ્લોક ૨-૩, અધિકાર તેરમો, પૃ૦ ૨૬૫
× જુઓ વિવેચન શ્લોક ૨-૩, અધિકાર તેરમો પૃ૦ ૨૬૫

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમા જેમ નામનિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ અત્ર પણ સાધુને ઉદ્દેશીને શુભ પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષ કાર્યો નામમાત્ર બતાવ્યા છે—

૧ હે યતિ! તું સ્વાધ્યાયમા કાળ નિર્ગમન કર તારે નકામી વાતો કરવી કે પંચાત કરવી અયોગ્ય છે, કેમ કે તેથી ભાષાસમિતિ અને જીવયતના નહિ જળવાતા, સાવદ્ય ઉપદેશ અને સાવદ્ય ચિંતવન તને ખ્યાલ ન આવે તેમ થાય છે અભ્યાસથી જ્ઞાનદષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને પરોપકાર કરવાનુ પ્રબળ સાધન મળે છે વળી, તારે યોગ વહન કરવા આગમનુ જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞારૂપ અનુષ્ઠાન કરવા (શ્રી ધનવિજય) યોગવહન કરવાની જરૂરિયાત શાસ્ત્રમા બતાવી છે એની ક્રિયા જોતા એથી યોગસિદ્ધિ અને મન વચન કાયાના યોગો પર પણ સારા અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે ૨ આગમમા કહેલા ભાવોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કર, કદાગ્રહ કરીને, તાણી–તોડીને આગમના અર્થ કરવાનુ તજી દે અને તારુ શુદ્ધ દષ્ટિબિંદુ હૃદયચક્ષુ સન્મુખ નિરંતર રાખી શુદ્ધ પ્રરૂપણા કર ૩ તારે નૃપાદિકૃત સત્કારનો, સારા પદાર્થો મળવાનો કે તંદુરસ્તીનો અહંકાર કરવો નહિ * એ અહંકાર કરવાથી કેવા દુઃખો થાય છે, તે આપણે કષાયમોચન દ્વારમા જોઈ ગયા છીએ ૪ તારે મનમા પણ વિષાદ આણવો નહિ ખેદ કરવાથી આત્મિક તત્ત્વ ક્ષીણ પડે છે અને સંસારભાવ વૃદ્ધિ પામે છે ૫ ઇંદ્રિયના સમૂહને તારે વશ કરવો એ કેટલુ દુઃખ આપે છે તે આપણે ચૌદમા અને દશમા અધિકારમા જોઈ ગયા છીએ, તેમ જ વશ કર્યા પછી કેવો આનંદ આપે છે તે પણ એજ સ્થળોએ જોઈ ગયા છીએ × ૬ શુદ્ધ હેતુ માટે ભિક્ષા લેવા સારુ પર્યટન કર સાધુ માધુકરી વૃત્તિ કરે છે એટલે જેવી રીતે મધમાખ એક ફૂલથી બીજા ફૂલ પર બેસીને (તે ફૂલના દેખાવને બગાડ્યા વગર) તેમાથી મધ ચૂસે છે, તેવી રીતે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત ગોમુત્રરેખાદિ આચાર પ્રમાણે છૂટા છૂટા ઘરોમાથી, બોજારૂપ થયા વગર, શુદ્ધ આહાર લઈ, જે મળે તેમા સંતોષ માની, બેસી રહે છે એના આહારપાણી શુદ્ધ હેતુ માટે જ હોય છે, શરીર પોષવા સારુ આહાર નથી, પણ ધર્મકાર્યમા શરીર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા શુદ્ધ હેતુથી શરીરને ભાડારૂપે આહાર આપવાનો તેમા આશય હોય છે (૪, ૨૬૪)

ઉપદેશ, વિહાર

ददस्व धर्मार्थितयैव धर्म्यान्, सदोपदेशान् स्वपरादि साम्यान्+।
जगद्धितैषी नवभिश्च कल्पैर्ग्रामे कुले वा विहराप्रमत्त॥ ५॥ (उपजाति)

* જૈન પરિભાષામાં તે અનુક્રમે ઋદ્ધિ રસ અને શાતાગારવ કહેવાય છે

× જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩૮ થી શરૂ કરીને આગળ ૭ શ્લોકો સુધી તેમ જ શ્લોક ૧૪ અધિકાર દશમો પૃ૦ ૨૦૬

+ साम्याद् એવો પાઠાંતર છે પોતાના પક્ષ અને બીજાના પક્ષ તરફ રાગદ્વેષની વૃત્તિરહિતપણે ઉપદેશ આપવો એ અર્થ છે

"હે મુનિ! તું ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી એવા પ્રકારના ધર્માનુસાર ઉપદેશો આપ કે જે સ્વ અને પરની બાબતમાં સમાનપણે પ્રતિપાદન કરનારા હોય તું જગતનું શ્રેય ઇચ્છીને પ્રમાદ વગેરેનો વર્જીને, ગામ અથવા કુળમાં, નવકલ્પી વિહાર કર"

વિવેચન—૧ હે સાધુ! ઉપદેશ આપવો એ તારો ધર્મ છે તારા ઉપદેશમાં ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ (અ) ઉપદેશ નિષ્પાપ હોવો જોઈએ, એટલે તેમાં સાવદ્ય આનરણની આજ્ઞા કે સૂચના ન હોવી જોઈએ, (બ) તે ઉપદેશ ધર્મપ્રાપ્તિના એકાંત હેતુથી જ આપેલો હોવો જોઈએ અને તે ઉપદેશ આપતી વખતે કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ, ફક્ત પારમાર્થિક હેતુથી જ તે ઉપદેશ આપવો જોઈએ અને (ક) તે ઉપદેશ પોતાની અને પારકી આત્મિક અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપર સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારો હોવો જોઈએ, એ ઉદ્ધતાઈ ભરેલો કે સ્વેચ્છા પર બનાવનાર ન હોવો જોઈએ સાંભળનારને મણિ અને પથ્થર પર, લવડર અને વિષ્ઠા પર સમભાવ આવે તેવો તે હોવો જોઈએ ઉપદેશના આ મુખ્ય ગુણો છે એના પેટામાં અનેક વિષયો સમાઈ જાય છે દાખલા તરીકે વિષય સર્વસામાન્ય જોઈએ, અંગત દ્વેષબુદ્ધિએ, અમુક વ્યક્તિને અપેક્ષીને, કાંઈ બોલવું ન જોઈએ ભાષા પ્રૌઢ જોઈએ વચન પદ્ધતિસર અને વિચાર નિયમસર એક પછી એક કુદરતી રીતે અનુસરનારા હોવા જોઈએ વિષયની પ્રૌઢતા સાથે શાસ્ત્રોક્ત દલીલોથી સંકુલિત ભાવ હોવો જોઈએ ભાષા પોતાને પ્રિય પણ હિત કરનારી, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે દુર્ગુણોના કટુ ફળ સમજાવનારી છતાં નિરંતર સત્ય હોવી જોઈએ દલીલ ન્યાયસર અને કદાગ્રહનો અભાવ દર્શાવનારી હોવી જોઈએ—આ વગેરે અનેક ગુણો ઉપદેશમાં હોવા જોઈએ ટૂંકામાં કહીએ તો, સાંભળનારના મન પર એવા પ્રકારની છાપ પડવી જોઈએ કે જાણે તે શ્રવણ દરમ્યાન કોઈ બીજા વ્યવહારમાં જોડાઈ ગયો છે અને તેનો ચાલુ વ્યવહાર વીસરી ગયો છે આવો અસરકારક ઉપદેશ પથ્થરને પણ પિગળાવી શકે છે

૨ સાધુએ નવકલ્પી વિહાર કરવો જોઈએ કાર્તિકી પૂર્ણિમાથી અસાડ સુદ ચૌદશ સુધીના આઠ માસના આઠ વિહાર અને ચોમાસાનો એક વિહાર એમ નવ વિહાર તો અવશ્ય કરવા જોઈએ, એમાં કદી પ્રમાદ કરવો નહિ અને જગતનું હિત દષ્ટિસન્મુખ રાખવું આ બાબત સર્વ સાધુ-યતિને ઉપયોગી છે ખાસ અભ્યાસ, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા તો શાસનને અપૂર્વ લાભ થવાના શાસ્ત્રોક્ત કારણ સિવાય, એક સ્થાનકે સાધુએ રહેવું નહિ એક સ્થાનકે રહેવામાં ઘણી જાતની હાનિ છે મોટામાં મોટું નુકસાન ગૃહસ્થના પ્રતિબંધનું થાય છે મારા શ્રાવકો અથવા મારો પક્ષ-એમ થઈ જાય છે, અને, આ કાળમાં ચાલતા પ્રવાહની જેમ, આ અમુક સાધુનો ઉપાશ્રય, એમ પણ થઈ જાય છે નગરમાં રહેવાની આજ્ઞાને આપનાર સ્થવિરકલ્પનો ધીમે ધીમે અત્યંત દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે વિહાર કરવાથી ઉપદેશનો લાભ સર્વ ગામના લોકોને મળી શકે છે, કરવા ધારેલા કાર્યો પાર પડે છે અને જીવનસાફલ્ય થાય છે એક જગ્યાએ રોગાદિ કારણ સિવાય સંયમ

નિર્વાહ યોગ્ય અન્ય શ્રેનો છતા પણ લાભો વખત રહેવુ, એ શાસ્ત્રાજ્ઞા વિરુદ્ધ છે, અનુચિત છે અને પરિણામે પ્રત્યક્ષ રીતે સસાર વધારનાર છે

આ શ્લોકમા એક ઘણા અગત્યના સવાલનો નિર્ણય કર્યો છે સાધુજીવનમા નિવૃત્તિ પ્રધાન છે કે પ્રવૃત્તિ પ્રધાન છે? સાધુને એકાત સ્થાનકે બેસી રહી કાઈ ન કરવુ એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી અને એવી નિવૃત્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પહેલા અપ્રમત્ત પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે અલબત્ત, એ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, એ નિવૃત્તિ જ છે ઉપદેશ દેવો, સભાઓ ભરવી, ફરજો સમજાવવી, વિહાર કરવા, ગ્રથો રચવા, અભ્યાસ કરવો, આવશ્યક ક્રિયા કરવી, યોગવહન કરવા વગેરે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ જ છે અને સાધુ જીવનને વખાણવાનો હેતુ ઘણોખરો આ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપર જ બધાયેલો છે કેટલીક વાર પ્રવૃત્તિ શબ્દથી જ ગભરાઈ જઈને લોકો તેની વિરુદ્ધ બોલે છે, પરતુ બહુ વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે કે જૈન શાસ્ત્રમા નિવૃત્તિહેતુક પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ખાસ આદરણીય છે અધિકારવિશેષ પ્રાપ્ત થયા પછી શું કર્તવ્ય છે તે અધિકારી શોધી કાઢે છે (૫, ૨૯૫)

સ્વાત્મનિરીક્ષણ–પરિણામ

कृताकृत स्वस्य तपोजपादि, शक्तीरशक्ती· सुकृतेतर च ।
सदा समीक्षस्व हृदाऽथ साध्ये, यतस्व हय त्यज चाव्ययार्थी ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"તપ, જપ વગેરે તે કર્યા છે કે કર્યા નથી, સારા કામ અને નઠારા કામો કરવામા શક્તિ–અશક્તિ કેટલી છે તે સર્વ બાબતનો હમેશા તારા હૃદય સાથે વિચાર કર તુ મોક્ષસુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેથી સાધવા યોગ્ય (બની શકે તેવા) કાર્યોમા યત્ન કર અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યોને છોડી દે" (૬)

વિવેચન—આત્મવિચારણા કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે પોતે શા કાર્યો કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને તેમાથી કયા કાર્યોનો ત્યાગ કરવો, શુ અકરણ કરવું, વગેરે સબધી વિચાર આવે છે પરિણામે કાર્યરેખા અકિત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે અને શુદ્ધ વર્તન થવાનુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે

હે પ્રાણી ! તું તપ, જપ અને આદિ શબ્દથી પૂજા, પ્રભાવના, સ્વામિવાત્સલ્ય (ફક્ત જમણવાર નહિ, પણ તેથી સ્વધર્મના લોકોનો ઉત્કર્ષ થાય, એવા ઉપાયો વત્સલ ભાવથી વિચારવા અને તદનુસાર યોજનાઓ કરવી) વગેરેમાથી શુ શુ કરી શકે છે અને શુ શુ કરી શકતો નથી તે વિચાર—આ શ્રાવકને અગે છે સાધુને અગે તે કેટલા લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તે પોતે પઠન–પાઠન કેટલા કર્યા, ક્યારે કર્યા, શાસનઉદ્યોત કેવો કેવો કર્યો, તે વિચાર, અને કેમ કરી શકતો નથી, તે પર ધ્યાન આપ શરીરની અશક્તિ છે કે મનની નબળાઈ છે, તે શોધી કાઢ વળી, સુકૃત્યમા તારી શક્તિ અને મન કેટલા

પ્રવર્તે છે તેમાં તારી, શી સ્થિતિ વર્તે છે, તું કેવી તાદાત્મ્ય વૃત્તિથી સારાં કાર્યો કરે છે તે, અને અંતરથી કેટલાં ખરાબ કામ કરે છે, કે તારા સંબંધમાં એથી ઊલટું જ છે, એટલે સારાં કામો ઉપર ઉપરથી કરે છે, અને ખરાબ કામ તાદાત્મ્ય વૃત્તિથી કરે છે—એ સર્વ બાબતોના સંબંધમાં તારા હૃદય સાથે વિચાર કર. વળી, કેટલાં સુકૃત્યમાં કે અપકૃત્યમાં તારી આસક્તિ વર્તે છે, એ પણ તું વિચારી જો.

આવી રીતે આત્મનિરીક્ષણ કરી જાગૃતિ પામેલો જીવ અનેક પાપમાંથી સહજ રીતે બચી જાય છે. અથવા તો પાપકાર્યમાંથી બચવાનું એને પ્રબળ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે આત્મવિચારણા કરી જે સાધ્ય કાર્યો જણાય, એમાં જ તારે લક્ષ્ય આપવું અને એ સાધવા પાછળ જ પુરુષાર્થ કરવો, અને જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યો લાગે, તે તજી દેવા. કહેવાનો મતલબ એ છે કે આત્મવિચારણા કરીને બેસી રહેવું નહિ, પણ પછી જે કરવા યોગ્ય કે તજવા યોગ્ય લાગે, તે અનુક્રમે કરવું અને તજવું. ચૌદ નિયમ આ જ ધોરણ પર ધારવાનું શાસ્ત્રકાર કહે છે. તેથી જેમ સ્થૂળ પદાર્થો પર અંકુશ આવે છે, તેમ જ આંતર પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવા માટે આત્મજાગૃતિ બહુ ઉપયોગી છે અને તેથી જ ચૌદ નિયમો પર અંકુશ આવે છે. એનો ઉપયોગ સાધુજીવન અને શ્રાવકજીવનમાં એકસરખો છે. (૬, ૨૬૬)

પરપીડાવર્જન યોગનિર્મળતા

परस्य पीडापरिवर्जनात्ते, त्रिधा त्रियोगप्यमला सदाऽस्तु ।
साम्यैकलीनं गतदुर्विकल्पं, मनो वचश्चाप्यनघप्रवृत्ति ॥ ७॥ (उपजाति)

"બીજા જીવોને ત્રણે પ્રકારે પીડા ન કરવાથી તારા મનવચનકાયાના યોગોની ત્રિપુટી નિર્મળ થાય છે. મન માત્ર સમતાના જ લીન થઈ જાય છે. વળી, તે તેના દુર્વિકલ્પો તજી દે છે અને વચન પણ નિરવદ્ય વ્યાપારમાં જ પ્રવૃત્ત થતું રહે છે."

વિવેચન—માનસિક, વાચિક અને કાયિક હિંસાનો યથાધિકાર ત્યાગ કરવાના મૂળ સિદ્ધાંત પર જૈનધર્મની રચના છે. **अहिंसा परमो धर्मः** એ સૂત્ર સર્વ સંજોગોમાં માન્ય છે અને એ સિદ્ધાંત પર જ બંધાયેલો ધર્મ હોય તે, તે નામને યોગ્ય છે, એ જૈનો વાત નથી અને દલીલથી સિદ્ધ કરી આપે છે. આત્મવ્યતિરિક્ત કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા કરવી, બીજા પાસે કરાવવી અથવા કરનારને મદદ કરવી કે તે કાર્યની પ્રશંસા કરવી કે તેની પુષ્ટિ કરવી, એ સર્વ વર્જ્ય છે અને એને વર્જવાથી મન, વચન અને કાયાના યોગો બહુ નિર્મળ થાય છે. જૈનાચાર્યો કોઈ પણ કાર્યનું તરતમતાએ શુભત્વ-અશુભત્વ તેના હિંસા સાથેના સંબંધ પરથી જ કરે છે. જે કાર્યમાં અલ્પ હિંસા તે કાર્ય તેટલે અંશે સારું.

હિંસાના સંબંધમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે કરવા એ પણ (ભાવ) હિંસા જ છે, કારણ કે એમાં આત્મગુણનો ઘાત થાય છે.

બાહ્ય હિંસા અને અંતરંગ હિંસાનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ સમતા અને ક્ષમારૂપ મહાગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી ગુણશ્રેણીએ ચઢતા વખત લાગતો નથી સમતા વગરના કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રકાર નકામું ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર નકામા કરતા પણ વધારે ખરાબ ગણે છે, જ્યારે સમતાવાળા કાર્યોમા એક એવી જાતનો આનંદ આવે છે કે જે અનુભવથી જ જાણી શકાય વળી, હિંસાનો ત્યાગ થતા મનમાથી સર્વ જાતના માઠા વિકલ્પો દૂર થાય છે, કારણ કે દુર્વિકલ્પોનું કારણ હિંસા જ છે જ્યારે પારકુ મન દુખાવવું એ પણ હિંસા છે એમ સમજવામા આવે અને તેનો ત્યાગ કરવા ઉપાય લેવામા આવે ત્યારે સંકલ્પોનું ઉત્પત્તિસ્થાન નાશ પામી જાય છે આવી રીતે હિંસા તજવાથી મનયોગ સાધ્ય થાય છે અને વચનપ્રવૃત્તિ પણ નિરવદ્ય થાય છે તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ સમજવું

ગ્રંથકર્તાએ મનયોગ અને વચનયોગની શુદ્ધિ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહી, એ બન્નેની અપેક્ષાએ કાયયોગશુદ્ધિ સુસાધ્ય છે, તેથી સ્પષ્ટ કહી નથી, પણ અર્થ અને સંબંધ પરથી સમજી લેવી (શ્રી ધનવિજય ગણિ)

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મૌનાષ્ટકમા લખે છે કે —

सुलभं वागनुच्चारमौनमेकेन्द्रियेष्वपि । पुद्गलेष्वप्रवृत्तिस्तु योगानां मौनमुत्तमम् ॥

"વાણીના અનુચ્ચારરૂપ મૌન એકેન્દ્રિયાદિને વિષે પણ સુલભ છે, પરંતુ યોગોનું પુદ્ગલને વિષે અપ્રવૃત્તિરૂપ મૌન ઉત્તમ છે આ ભાવ બરાબર હૃદયમા રાખવાની જરૂર છે " (૭, ૨૬૭)

ભાવના, આત્મલય

मैत्रीं प्रमोदं करुणां च सम्यक्, मध्यस्थतां चानय *साम्यमात्मन् ।
सद्भावनास्वात्मलयं× प्रयत्नात्, कृताविरामं रमयस्व चेतः ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્! મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થતાને સારી રીતે ભાવ, (અને તે વડે) સમતાભાવ પ્રગટ કર પ્રયત્ને કરી સદ્ભાવના ભાવીને આત્મલયમા વિસામો પામ્યા વિના (તારા) મનને ક્રીડા કરાવ " (૮)

વિવેચન—૧ મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ, કરુણાભાવ અને માધ્યસ્થ્યભાવ તારા હૃદયમા નિરંતર ભાવ એ ચાર ભાવના બહુ ઉપયોગી છે એમા આત્મરમણ કરવાથી પરમ સાધ્ય પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે અને મનને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમા ... પ્રયાસ કર્યો છે + એ ભાવના શુભ વૃત્તિનું મધ્ય ...

* सात्म्यमिति ...ना सद्कोमात्मनिरयर्थ । × स्वात्मल्यमिति वा ...ना

૨ ભાવના ભાવતા ભાવતા શુદ્ધ સમતાનો ઉદય થાય છે એ સમતા આનિત્ય શુદ્ધ છે અને સ્થિરતા તો એનો પાયો છે જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ અને શીલયુક્ત મુનિઓ પણ સમતાયુક્ત મુનિ જેટલો શુદ્ધ નિષ્પાદન કરી શકતા નથી, એમ જ્યારે વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિજી તેમ જ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કહે છે ત્યારે સમતાના લાભની પરમાવધિ સમજાય છે

૩ આ પ્રમાણે શુભ પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા જ્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી જીવ આત્મજાગૃતિ કરે છે, એને સાંસારિક સર્વ કાર્યો તુચ્છ લાગે છે, એનુ મન આત્મપરિણતિમા દોડે છે, એને સર્વ દિશા પ્રફુલ્લિત લાગે છે અને આત્મરમણ એ જ કાર્ય લાગે છે શુભ ધ્યાનધારાનો વરસાદ થાય ત્યારે આત્મલય થાય છે અને એ વખતે જે આત્માનદ થાય છે તે વચનઅગોચર છે આત્મરમણ કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે અને મન જ્યારે તે બાબતમા રોકાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય વસ્તુનું ભાન પણ રહેતું નથી એવા આ રમણમા જરા પણ અન્યત્ર વિસામો લીધા વગર પ્રવૃત્તિ કર, એટલે નિરતર આત્મગણનાના કાર્યમા ઉદ્યુક્ત થા! (૮, ૭ ૮)

મોહના સુભટોનો પરાજય

कुयाग्र× क्वापि ममत्वभाव, न च प्रभो रत्यरती कषायान् ।
इहापि सौख्य त्वममेऽप्यनीहो, ह्यनुत्तरामर्त्यसुखाभमात्मन् ! ॥ ९ ॥ (इद्रवज्रा)

“હે સમર્થ આત્મા! કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ ન કરવો, તેમ જ રતિ, અરતિ અને કષાય પણ ન કરવા જ્યારે તું વાછા રહિત થઈશ ત્યારે તો અનુત્તર વિમાનમા રહેનારા દેવતાઓનુ સુખ પણ તને અહીં મળશે” (૯)

વિવેચન—શુભ વૃત્તિના સાધનોનુ વિશેષ દર્શન કરાવતા કહે છે ૧ હે ચેતન! તારુ છે તે તારી પાસે જ છે દેહ તારો નથી, પુત્ર તારા નથી, સ્ત્રી તારી નથી અને ધન તારુ નથી એ ચારેનુ મમત્વ અત્ર મહાપીડા કરનારુ છે, એટલુ જ નહિ પણ પરભવમા મહાદુખ આપનાર છે+ જે વસ્તુઓ તારી નથી તેને તારી માનીને તેઓના ઉપર શા માટે રાચી-માચી રહે છે? તારો આત્મા મોહમદિરામા ચકચૂર થઈ સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂકી જાય છે, તેથી તે સ્થિતિ દૂર કરી મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી દે

૨-૩ તારે સુદર વસ્તુ જોઈને રાજી થવુ નહિ, અને તને પ્રિય ન લાગે એવી વસ્તુ જોઈને નારાજ થવું નહિ વસ્તુ કોઈ ખરાબ કે સારી નથી, એ બાબતમા તારી માન્યતા જ ખોટી છે એ ખોટી માન્યતા પર બાધેલા વિચારો તને હેરાન કરે છે, માટે રતિઅરતિનો ખ્યાલ છોડી દે પછી તને આઠમા શ્લોકમા ઉપર કહ્યો તેવો અપૂર્વ આનદ પ્રાપ્ત થશે

× कुया न इति वा पाठो मा विदध्या इत्यर्थ ।

+ વિશેષ હકીકત માટે જુઓ આ ગ્રથનો અધિકાર બીજો, ત્રીજો, ચોથો તથા પાચમો

૪ આ ગાળામા અમલ કરાવનાર કષાયોને તારે છોડી દેવા એનુ સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમા આપણે જોયું છે

આ સર્વ મોહરાજાના સુભટો છે, તે તારા પર જય મેળવવા આવ્યા છે, જો એને હાવવા દઈશ નહિ, તો તને લાભ થશે અને જો તુ તેઓને છતી લઈને અને મારીને કાઢી મૂકીશ તો તો તને ગાઢસુખ થશે, કારણ કે કષાય અને મમત્વ જશે એટલે તુ નિસ્પૃહ થઈ જઈશ શ્રી ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે—

परस्पृहा महादुःखं, निःस्पृहत्वं महासुखम्। एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुःखयोः॥

નિસ્પૃહ વૃત્તિ એ મોટામા મોટુ સુખ છે અનુત્તર વિમાનના દેવોને સર્વથી વધારે સુખ છે, કારણ કે ત્યા સ્વામીસેવકભાવ નથી તેમ જ કામવિકારથી થતી શારીરિક કે માનસિક વિડંબના નથી આ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે અરે! અમે તો કહીએ છીએ કે તને તેથી પણ વધારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે નિસ્પૃહ જીવ પર દુખ અસર કરતુ નથી અને દુખ કદાચ જ પડે છે એટલા માટે જ શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતા આખડપણે એક વર્ષ વીતી ગયા પછી ચારિત્રવાનને અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતા પણ વધારે સુખ આત્મપ્રકાર બનાવે છે દુખ કે સુખ એ પણ મનના માનેલા છે અને તેથી તને આ મહાન લાભ થશે તે ધ્યાનમા લે

આ આત્મામા અનત જ્ઞાન છે અને અનત વીર્ય છે વીર પ્રભુ જેવું બળ, અભયકુમાર જેવી બુદ્ધિ, હેમચદ્રાચાર્ય જેવુ શ્રુતજ્ઞાન, કયવના શેઠ જેવુ સૌભાગ્ય અને ગજસુકુમાળ જેવી સમતા શક્તિરૂપે સર્વ આ આત્મામા ભરેલી છે, પુરુષાર્થ કરી તેને વ્યક્ત કરવાની જરૂર છે આ હેતુથી જ આત્માને 'આત્મન્' એમ ઉદ્દેશીને અત્ર બોલાવ્યો છે શુભ પ્રવૃત્તિના સ્થાનો અત્ર બતાવ્યા અને કિંચિત્ ફળ નિર્દિષ્ટ કર્યું (૯, ૨૬૯)

ઉપસહાર શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थ-श्चरणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत।
सपदि भवमहाब्धिं क्लेशराशिं स तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्य॥१०॥(मालिनी)

"યતિવરોના સબધમા (ઉપર પ્રમાણે) બતાવેલી જે શિક્ષા વ્રતધારી (સાધુ અને દેશવ્રતધારી શ્રાવક) એકાગ્ર ચિત્તથી હૃદયમા ઠસાવે છે અને ચારિત્ર તથા ક્રિયાના યોગોને સેવે છે, તે સસારસમુદ્રરૂપ કલેશનો ઢગલો એકદમ તરી જઈને, મોક્ષના અનત સુખ સાથે તન્મયપણું પામી, પોતે આનદ કરે છે"

વિવેચન—આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજાઓ, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યો શિખામણ આપી ગયા છે તેઓ આ જીવ ઉપર એકાત ઉપકાર કરવાની નિસ્પૃહ વૃત્તિથી દોરાયા હતા અને તેથી, આ જીવને શુભ રસ્તે દોરવા સારુ, કોઈ બાબતમા કહેવામા બાકી

રાખ્યુ નથી આવા પરમોપકારી મહાત્માઓના શબ્દો લક્ષ્યમા રાખી, જે પ્રાણી ચારિત્ર અને ક્રિયામા ઉદ્યત થઈ જાય છે, તે પ્રભુના આજ્ઞાંકિત સેવકો કહેવાય છે આ ઉપદેશમા સાધુએ પોતાને યોગ્ય અને શ્રાવકે પોતાને યોગ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે એ નિયમાનુસાર જે પ્રાણી ચરણકરણ ગુણોને અનુસરે છે, તે થોડા વખતમા સસારસમુદ્ર ઉલ્લઘી જાય છે અને જે મોક્ષસુખનું વર્ણન પણ કરવુ અશક્ય છે, તેને પોતાના આત્મા સાથે 'અનત' શબ્દ સહિત યોગ કરાવે છે, એટલે અનત કાળ સુધી તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે એક મહાસુખ અને વળી તે અનતકાળ સુધી, એટલે પછી એમા વિચારવાનો પણ કાઇ અવકાશ રહેતો નથી એને પ્રાપ્ત કરવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે (૧૦, ૨૭૦)

*   *   *

એવી રીતે શુભવૃત્તિઉપદેશ નામનો પદરમો અધિકાર સપૂર્ણ થયો આ અધિકારમા વૃત્તિ એટલે વર્તન અથવા પ્રવૃત્તિ એ અર્થ સમજવાનો છે શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક પ્રસગો અત્ર બતાવવામા આવ્યા છે તે સર્વને વિષય સાથે સામાન્ય સબધ છે, પરતુ એકબીજા સાથે ખાસ સબધ નથી આ અધિકારમા મુખ્ય ઉપદેશ સાધુને આશ્રયી છે, પરતુ કેટલીક હકીકત શ્રાવકને પણ ઉપયોગી છે પ્રવૃત્તિના વિષયોનુ પૃથક્કરણ શ્લોકોમા જ કર્યું છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી શુભ પ્રવૃત્તિની અનેક હકીકતો છે, તે અત્ર બતાવી શકાય નહિ, તેથી સૂરિમહારાજે બહુ જ જરૂરના વિષયોને જ હાથ લગાડ્યો છે એ સર્વ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે

આવશ્યક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રથમ જ બતાવી છે અને તે આ જમાનામા ખાસ જરૂરની છે પ્રવૃત્તિ (અપ્રશસ્ત) વધતી જાય છે અને ધર્મસાધન અલ્પ થતા જાય છે, તેટલા માટે નિત્ય આવશ્યક ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ જેમ દરરોજનું પેપર વાચનારને પાચ દિવસ પેપર ન મળે તો દિશાશૂન્ય જેવુ લાગે છે, તેવુ જ આવશ્યક ક્રિયામા રટણ થઈ જવુ જોઈએ તપશ્ચર્યાની બાબત પણ એટલી જ ઉપયોગી છે જમાનો જ્યારે પાપબધના અનેક કાર્યો શીખવે છે, ત્યારે છોડવાના આ પ્રબળ સાધનો મદ થતા જાય છે, એ ખેદ કરવા જેવુ છે જ્ઞાનાભ્યાસનો પણ આ જ વિષયમા સમાવેશ થાય છે, એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે

ત્યાર પછીના વિષયોમા અનિયત વિહાર કરવા માટે સાધુને ઉપદેશ છે સૂરિમહારાજ ગમે તેવા આકરા શબ્દોમા કહે, તો તે કહેવાને તેઓ હકદાર છે વિહારના વિષયને અગે શ્રાવકોએ પણ વર્ષના થોડા દિવસો કોમના ભલા માટે અર્પણ કરી, ધાર્મિક વિષયો પર વિવેચન-ભાષણો કરવા ધ્યાન આપવુ, એ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે આત્મનિરીક્ષણ માટેની સૂચના તો બહુ જ ઉપયોગી છે એનાથી પોતાના સર્વ કાર્યો પર કાબૂ આવે છે અને ધાર્યા વગરનું કોઈ પણ કાર્ય થતુ નથી અથવા થયુ હોય તેવાનુ ભવિષ્યમા ન થવા માટે નિશ્ચય કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત કરાવે છે અઢાર પાપસ્થાનકને અગે જો દરરોજ આત્મનિરીક્ષણ થાય, તો અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો પૂરતો સભવ છે

એ શુભ પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મન, વચન અને કાયાને શુભ રસ્તે પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કરવો એ જ છે અને તે હેતુ ઉપર પણ મુનિમહારાજ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહ્યા નથી જ્યાં સુધી મનમાં વિચાર જુદા, વચન જુદું અને વર્તન ત્રીજા પ્રકારનું હોય ત્યાં સુધી સર્વ ફોગટ છે ત્રિપુટીને ત્રણ રસ્તે ચલાવવી નહિ એ ત્રણમાં પણ મનને વશ કરવાની વિશેષ જરૂર છે એ જેમ જેમ વશ થતું જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધમાં બહુ ફેર પડતો જાય છે એ જ્યારે નિર્મળ થાય છે ત્યારે આત્મપ્રદેશમાંથી શુભ ભાવના ઊઠે છે, શુભ ભાવનાથી આત્મલય થાય છે, આત્મલયથી કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી જ મુક્તિ થાય છે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ કર્તવ્ય છે અને એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી, સ્વાનુકૂળ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ રાખવી એ આપણું કામ છે પરિણામ સુલભ છે અને આ ભવમાં પણ અનુભવગોચર છે એક વખત કાર્ય કરો અને પછી શુભ ફળ મળી આવશે, એ ચોક્કસ માનજો આ શુભ વૃત્તિ રાખવાના શિક્ષાપાઠો આપ્યા છે તે હૃદયપટ પર ચીતરી રાખવા જેવા છે

इति सविवरण शुभवृत्तिशिक्षोपदेशनामा पञ्चदशोऽधिकार ॥

ષોડશઃ સામ્યસર્વસ્વાધિકારઃ ॥

હવે આખા ગ્રંથના દોહનરૂપ એક પ્રધાન તત્ત્વ સામ્ય-સમતાના સર્વસ્વ જ છે, એ વિષય પર, ઉપસંહાર કરતા, સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરે છે આ આખા ગ્રંથનો ઉદ્દેશ શો છે? સાધ્યબિંદુ કયા છે? પ્રયોજન શું છે?—એ સર્વ ગ્રંથકર્તા બતાવે છે બીજી રીતે જોઈએ તો, આ અધિકાર પ્રશસ્તિ જેવો છે સમતાના સંબંધમાં અત્ર જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે સંક્ષિપ્ત પણ બહોળા છે મનોનિગ્રહ, મમત્વત્યાગ અને શુભ વૃત્તિ એ સર્વ સમતામાં પરિસમાપ્તિ પામે છે, તેથી સર્વ દ્વાર પર શિખર ચઢાવનારું આ દ્વાર છે સમતાનું રહસ્ય ધ્યાનમાં કરવા અત્ર દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે

સમતાનું ફળ મોક્ષસંપત્તિ

एवं सदाभ्यासवशेन सात्म्यं, नयस्व साम्यं परमार्थवेदिन् ।
यतः करस्थाः शिवसम्पदस्ते, भवन्ति सद्यो भवभीतिभेत्तुः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"હે તાત્ત્વિક પદાર્થના જાણનાર! આ પ્રમાણે (ઉપર પંદર દ્વારમાં કહેલ) નિરંતર અભ્યાસના યોગથી સમતાને આત્મા સાથે જોડી દે, જેથી કરીને ભવના ભયને ભેદનારાની મોક્ષસંપત્તિઓ તને એકદમ હસ્તગત થઈ જાય" (૧)

વિવેચન—કાંઈક મમત્વભાવ છોડીને, કાંઈક કષાય કાઢીને, કાંઈક યોગની નિર્મળતા કરીને અને કાંઈક સ્વાત્મલય કરીને શુભ વૃત્તિ કરવી એ આપણે પંદરમા અધિકારમાં જોઈ ગયા એ સર્વ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો હેતુ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો જ છે ત્યારે આ આખા ગ્રંથમાં જે જે સાધન બતાવ્યા છે, તે સર્વનું સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિ છે જો તને આ ગ્રંથ વાંચતા કાંઈ પણ પરમાર્થ સમજાયો હોય, તો તે આ જ છે

प्रणिहन्ति क्षणार्धेन साम्यमालम्ब्य कर्म तत् ।
यन्न हन्यान्नरस्तीव्रतपसा जन्मकोटिभिः ॥ (હેમચંદ્રાચાર્ય, યોગશાસ્ત્ર)

મતલબ "જે કર્મો ક્રોડો જન્મ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરતા પણ તોડી શકાય નહિ, તેનો સમતાને અવલંબવાથી એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે"

તારુ સાધ્ય સમતા હોવુ જોઈએ તેને અને આત્માને જોડાણ કરવા માટે નિરંતર અભ્યાસની જરૂર છે, એ પણ આખા ગ્રંથમા આપણે અવારનવાર જોયુ છે હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કાંઈ નકામું નથી, તે સાધ્ય અને સાધન બન્ને છે સુખનો આનંદ અને દુઃખનો ત્યાગ એ સર્વ પ્રવૃત્તિનું પરમ સ્થાન છે સમતાથી જે સુખ મળે છે તે અવર્ણ્ય છે, કારણ કે બીજા સર્વ સુખ પાછળ દુઃખ આવે છે, પણ સુખમય સમતાથી થતુ મોક્ષનું સુખ તો અનંત છે એ પરમ માધ્યબિંદુ દૃષ્ટિમા રાખીને સમતા મેળવવા, સમતા રાખવા અત્ર ઉપદેશ છે મોક્ષના સુખ અનિર્વચનીય છે મોક્ષમંદિર પર ચઢવા માટે ચૌદ પગથિયા (ગુણસ્થાન) છે એનુ આરોહણ કરવા સારુ આ દ્વાર બતાવવામા આવે છે એ મંદિરના ઘંટો વગાડવા માટે ગુણસ્થાન પર આરોહણ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે હે બંધુઓ! એક વખત તદ્દન નિરુપાધિ, નિજ સ્વરૂપમા લીનતા, અજરામરત્વ, દોડાદોડનો અભાવ અને અખંડ શાંતિ તથા સ્થિરતાનો ખ્યાલ કરો એમા કાંઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય લાગે, તો એના પ્રબળ કારણ સમતાને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરો અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આખા ગ્રંથમા બતાવેલા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપો. દૃઢ પ્રયત્ન, દૃઢ નિશ્ચય અને ચાલુ અનુસરણ જરૂર ઇચ્છિત પરિણામ લાવશે અને મોક્ષમંદિરમા તમારા નામના ઘંટ વાગશે, પણ તે માટે ઊઠો, ઉદ્યમ કરો યાદ રાખજો કે અત્યારે જેવો અવસર છે, જેવી જોગવાઈ છે, તેવો વખત અને તેવી અનુકૂળતા ફરી ફરીને મળતા મહામુશ્કેલી થશે (૧, ૨૭૧)

અવિદ્યાત્યાગ એ સમતાબીજ

त्वमेव दुःख नरकस्त्वमेव, त्वमेव शर्मापि शिव त्वमेव ।
त्वमेव कर्माणि मनस्त्वमेव, जहीह्यविद्याम्* अवेहि चात्मन् ! ॥ २ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"હે આત્મન્! તુ જ દુઃખ, તુ જ નરક, તું જ સુખ અને મોક્ષ પણ તુ જ વળી, તું જ કર્મ અને મન પણ તુ જ અવિદ્યાને તજી દે અને સાવધાન થા" (૨)

વિવેચન—હે આત્મન્! તુ જ દુઃખ છે, કારણ કે દુઃખને નિષ્પાદન કરવા માટે જે કર્મ જોઈએ તે તે જ કર્યા છે દુઃખના સાધનો પણ તુ જ તૈયાર કરે છે અને સુખદુઃખની સાચીખોટી કલ્પના પણ તું જ કરે છે એ જ નિયમાનુસાર નરક પણ તુ જ છે વળી, દુઃખનો સંચય કરનાર અને સમજનાર તુ જ છે તેમ સુખ માટે પણ તું જ અધિષ્ઠાતા અને વિવેક કરનાર છે તારી ઓછીવધતી સમજણ માટે તુ અમુક લાગણીને સુખ માની બેઠો છે તે પણ તુ જ છે અને જો પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો સર્વ સુખદુઃખનો અત્યંતાભાવ કરી મોક્ષમંદિરમા ચિરકાળ સુધી આનંદ ભોગવે તે પણ તુ જ છે તેથી, વાસ્તવિક કહીએ તો, મોક્ષ તારો છે, એટલે તુ જ મોક્ષ છે ન્યાયના એક

* अविद्या પાઠાન્તરે अवश એટલે અવશનો ત્યાગ કરી દે એટલે અનાદરનો ત્યાગ કર આ કરતા अविद्या પાઠ વધારે બંધબેસતો અર્થ બતાવનાર લાગે છે

નિયમ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ છે મીઠુ ખારુ છે, ત્યા ખારાપણુ એ ધર્મ થયો, મીઠુ એ ધર્મી થયુ, અત્ર ખારાશ અને મીઠુ એ જુદા નથી, તેથી ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ થયો, તેવી જ રીતે જીવ કર્મો કરીને સવૃત અને અગવૃત છે, છતા પણ પર્યાય અને પર્યાયીનો ઉપરના નિયમ પ્રમાણે અભેદ છે

એ જ નિયમ પ્રમાણે કર્મનો કરનાર અને મનનો પ્રેરનાર પણ તુ જ હોવાથી તુ કર્મ અને મન પણ તુ જ છે

જૈન શાસ્ત્રમા આત્મા ઉપર જ બધો આધાર રહે છે એને કોઈ મદદ કરતુ નથી, તેમ જ એને બહારની મદદની અપેક્ષા રહેતી પણ નથી એની અખડ સ્થિતિમા એ શુદ્ધ, અક્ષય, અવિનાશી, નિત્ય છે કર્મના સબધથી એની શુદ્ધ દશા પર પડ ફરી વળ્યા છે, એ પડ દૂર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવો જોઈએ અને તેટલા માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ આ આત્મામા અનત શક્તિ છે એ ધારે તો પર્વતોને પણ તોડી શકે છે અને વીર પરમાત્મા જેટલુ જ્ઞાન અને ઋદ્ધિ મેળવી શકે છે એટલા માટે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે

अप्पा नइ वेयरणी, अप्पा मे कूडसामली।
अप्पा कामदुघा घेणू, अप्पा मे नदन वन ॥

આ સિદ્ધાતનુ વાકય છે અને તુરત સમજાઈ જાય તેવુ છે એમા કહે છે કે "આત્મા કામદુઘા ગાય છે અને આત્મા નદનવન છે" એની પાસેથી કામ લેતા આવડે તો એ સર્વ ઇચ્છિત સુખો (સ્થૂળ અને માનસિક) આપે છે, એ સર્વ છે એ વાત તો ખરી પણ તે તારામા છે, એમ બતાવી આપ

એ બતાવી આપવા માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો અજ્ઞાનથી અધ સમાન અવસ્થા રહે છે, અને જીવન એ લગભગ નકામુ થઈ જાય છે, માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તારા યોગ્ય કર્તવ્યોમા સાવધાન થઈ જા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે अज्ञान खलु भो कष्ट, क्रोधादिभ्योऽपि तीव्रपापेभ्य । ક્રોધાદિક તીવ્ર પાપોથી પણ અજ્ઞાન મહાકષ્ટ આપનાર છે જ્યા સુધી અજ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ ત્યા સુધી સાધ્ય નજરમા આવશે નહિ, માટે હે ભાઈ! તુ જાગ્રત થા, ખડો થા, પુરુષાર્થ પ્રગટ કર, વીર્ય ફોરવ (૨, ૨૭૦)

સુખદુ ખના મૂળ સમતા-મમતા

निःसङ्गतामेहि सदा तदात्मन्नर्थेष्वशेषेष्वपि साम्यभावात् ।
अवेहि विद्वन् ! ममतैव मूल, शुचा सुखाना समतैव चेति ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્! સર્વ પદાર્થો ઉપર સદા સમતાભાવ લાવીને, નિસગપણુ પ્રાપ્ત કર હે વિદ્વન્! તુ જાણી લેજે કે દુ ખનુ મૂળ **મમતા જ છે અને સુખનુ મૂળ સમતા જ છે**" (૩)

વિવેચન—આપણે જોઈ ગયા કે સુખ, દુખ, મોક્ષ કે નરક એ આત્મા જ છે, કારણુ કે તેનુ ઉપાદાન કારણુ આ મા છે એ આત્મામા જો સમભાવ આણ્યો હોય, તો તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો અને ફળો આ ગ્રથમા બતા યા છે એ રીતે સમતાભાવ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી નિસગ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ મળે છે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવો એટલે ઘર, ઘરેણું, પલગ વગેરે પ દાર્થો અને કષાયાદિ ભાવોથી છૂટા પડવુ, તેનો સબધ છોડવો એ નિસગતા કહેવાય છે એ હકીકત લક્ષ્યમા રાખીને એને સાધ્ય બિંદુ બનાવવુ જોઈએ

હવે સુખનું મૂળ શુ છે અને દુખનુ મૂળ શુ છે એ ટૂકામા કહી દે છે સર્વ જીવો પર સમભાવ, સર્વ વસ્તુઓ પર સમભાવ થાય, રાજા કે રક પર, ધનવાન કે નિર્ધન પર, અથવા એવા વિરોધ બતાવનારા બે શબ્દોથી પ્ર થિત થતા કોઈ પણ વ્યક્તિયુગલ ઉપર, તેમ જ કોઈ પણ પદાર્થયુગલ ઉપર ચોક્કસ આકર્ષણ કે અનાકર્ષણ ન થાય એ સમતા છે અને સર્વ સુખનુ મૂળ એ જ છે એક તો સમતા રાખનાર પર દુખ પડતુ નથી અને બીજુ, તેને દુખ લાગતું નથી આવી રીતે સમતા રાખનાર પ્રાણી બન્ને જાતિના સયોગોમા આત્મહિત સાધી શકે છે બીજી બાજુએ જોઈએ તો સર્વ દુખોનું કારણ મમતા છે આ ઘર મારુ છે, આ સ્ત્રી મારી છે કે આ પુત્ર મારો છે, એ મારાપણાથી જ દુખ થાય છે પોતાની જાતને સાક્ષીભાવે માનનારા વીર ધુરધરો ઘરને ધર્મશાળા ગણે છે અને પરિવારને મેળા તુલ્ય ગણે છે મમતાથી જ દુખ થાય છે, એ સ્પષ્ટ જણાય છે એને શાસ્ત્રકાર મોહજન્ય કહે છે અને મોહને સર્વ કર્મોમા શાસ્ત્રકાર રાજાનુ પદ આપે છે સર્વ કર્મોમાં તેની ચીકાશ પણ બહુ હોય છે અને સ્થિતિ પણ બહુ હોય છે એ મોહ રાજાને વશ કરવા માટે ધર્મબોધકર મત્રી જેવા તત્ત્વવક્તા મહાત્માઓના સગની બહુ જરૂર છે એ સગથી સસારસ્થિતિ સમજાય, તેથી તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર થાય, વિચારથી કાર્ય થાય કાર્યથી સમતાગુણ આવે અને મમતાથી નિસગતા પ્રાપ્ત થાય અને એમ થાય ત્યારે, વૈરાગ્યશતકકાર કહે છે તેમ, ગાયન અને વિલાપ, નૃત્ય અને વિટબના, આભૂષણ ને ભાર, કામભોગ અને દુખના સાધનોમા તને કાંઈ તફાવત લાગતો નથી

મમતા અને સમતાનુ આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે સમતા રાખવી એટલે બેસી રહેવુ, એ ભાવ નથી એ ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયુ હશે ઇંદ્રિયોને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવવી, પોતાના જીવનને ધર્મમય કરી દેવુ, એ દુષમ કાળાનુસાર સ્વઅધિકાર પ્રમાણે 'સમતા'નુ પ્રથમ આદરણીય લક્ષણ છે (૩, ૨૭૩)

મમતાની વાનકી, ફળાવાપ્તિ

स्त्रीषु धूलिषु निजे च परे वा, सम्पदि प्रसरदापदि चात्मन् ।
तत्त्वमेहि समता ममतामुग्र, यन शाश्वतसुखाद्वयमपि ॥ ४ ॥ (स्वागता)

"સ્ત્રી ઉપરથી અને ધૂળ ઉપરથી, પોતાના ઉપરથી અને પારકા ઉપરથી, સંપત્તિ ઉપરથી અને વિસ્તૃત આપત્તિ ઉપરથી, મમતા મૂકી દઈને હે આ મન્! તું સમતા રાખ, જેથી કરીને શાશ્વત સુખ સાથે ઐક્ય થશે " (૪)

વિવેચન—સમતાનો જ ઉપદેશ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે હે આત્મન્! તારે જો મોક્ષસુખ સાથે ઐક્ય કરવું હોય, અભેદ કરવો હોય, એકાકાર વૃત્તિ કરવી હોય, તો હું તને કહું છુ તેમ તું સમભાવ પ્રાપ્ત કર, એ સમભાવ તારું સર્વસ્વ છે, જે તને દુખમાંથી છોડાવવા શક્તિમાન છે અને અધ્યાત્મ ગ્રંથોનો એ જ પ્રથમ પદે ઉપદેશનો વિષય છે

તને જ્યારે સ્ત્રી ઉપર અને ધૂળ ઉપર સમભાવ થશે અને તને પોતાના અને પારકા ઉપર સમભાવ થશે, ત્યારે તારો કાંઈક આરો આવ્યો છે એમ જણાશે અત્યારે તો એકાએક સમાચાર સાભળ્યા કે ભાઈ! તમારો છોકરો પડી ગયો છે, સખત વાગ્યું છે, રુધિર ચાલ્યુ જાય છે વગેરે આ શબ્દો સાભળતા આ જીવના ગભરાટનો પાર રહેતો નથી ગમે તેવા કામમા હશે તે સર્વ છોડી એક તરફ વૈદ્યોને બોલાવવા માણસો મોકલશે અને તે પોતે પણ તે જગ્યા પર જવા ચાલવા માડશે રસ્તે કેટલી જાતના સંકલ્પવિકલ્પો મનમા થાય છે, તે વાચનાર સમજી શકશે અડધે રસ્તે પહોચતા ખબર પડી કે એ તો બીજાનો છોકરો પડી ગયો છે "હાશ! ઠીક થયુ"—આ ઉદ્ગાર નીકળી જશે આ સર્વ શુ બતાવે છે? જ્યા સુધી પોતાના છોકરા તરફ અને પારકાના છોકરા તરફ આટલો ભેદ રહે છે ત્યા સુધી સમભાવ પ્રાપ્ત થયો છે, એમ કહેવાય નહિ જ્યારે પોતાના અને પારકાના પુત્ર તરફ સરખો પ્રેમભાવ અથવા ઉદાસીનતા રહે (પણ પોતાના ઉપર પ્રેમ અને બીજાના ઉપર ધિક્કાર નહિ) ત્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે જ નિસંગતા પ્રાપ્ત થાય અને પછી છેવટે અજરામર સુખ પણ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય

જેમ પોતાના અને પારકાના ઉપર સમભાવ રાખવાની આવશ્યકતા છે તેમ જ સંપત્તિ અને વિપત્તિના પ્રસંગોએ પણ મનની સ્થિરતા જાળવી રાખે, તો જ સમતા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે આ વિષય પરત્વે અન્યત્ર બહુ લખાયુ છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી (૪, ૨૭૪)

સમતાના કારણરૂપ પદાર્થોનું સેવન કર

तमेव सेवस्व गुरु प्रयत्नादधीष्व शास्त्राण्यपि तानि विद्वन् ।
तदेव तत्त्व परिभावयात्मन् ! येभ्यो भवेत्साम्यसुधोपभोग ॥ ५ ॥ (उपजाति)

"તે જ ગુરુની પ્રયત્નથી સેવા કર, તે જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર અને હે આત્મન્! તે જ તત્ત્વનું ચિંતન કર કે જેનાથી તને સમતારૂપ અમૃતનો સ્વાદ આવે " (૫)

વિવેચન—ગુરુમહારાજાની સેવના કરવી ઠીક છે, પણ તેનો હેતુ શો? તેવી જ રીતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો એ પણ સારો છે અને તત્ત્વચિંતન કરવું એ પણ સારુ છે,

પણ એ બધા કારણ છે, એનુ કાર્ય સમતાભાવની પ્રાપ્તિ જ છે, નહિ તો અભ્યાસ અભ્યાસમા જ રહે છે અને સેવાથી ખાસ લાભ થતો નથી, એટલા જ માટે ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજે પ્રશમરતિ પ્રકરણમા કહ્યુ છે કે—

दृढतामुपैति वैराग्यवासना येन येन भावेन ।
तस्मिन् तस्मि कार्य , कायमनोवाग्भिरभ्यास ॥ (પ્રશમરતિ શ્લો૦ ૧૬)

"જે જે ભાવથી વૈરાગ્યવાસના દૃઢ થાય, વૈરાગ્યભાવ પોષાય તે તે ભાવ ભાવવા માટે મન, વચન, કાયાથી અભ્યાસ કરો"

સમતા સર્વસ્વ છે એ શ્લોકમા તેને ઉત્પન્ન કરનાર અને જાળવી રાખનાર ભાવોને વિશેષ જાગ્રત કરવાને અને અભ્યાસ કરવાને ઉપદેશ કરી, સમતાભાવ સવદા બન્યો રહે એ ઉપદેશ આપ્યો

તે જ ગુરુની સેવા કરવી કે જ્યાથી સમતાભાવ પોષાય, એ શબ્દથી એવો ધ્વનિ થયો કે જે ગુરુ પાસે મોજમજા ખાતર સાસારિક વાતો ચાલતી હોય, ખટપટ ચાલતી હોય, કષાયની વૃદ્ધિ થતી હોય, તેમની પાસે જવાનો પરિચય જરા પણ રાખવો નહિ

શાસ્ત્રાભ્યાસમા પણ બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે જે શાસ્ત્રો વિષયકષાયને વધારનારા હોય, જેમા આ સસારમા સર્વ પ્રકારનુ પૌદ્ગલિક સુખ ભોગવી લેવાનો ઉપદેશ હોય, જેમા પરજીવને પીડા ઉપજાવી પોતાને સુખ મેળવવાનું કથન હોય, એ સવ શાસ્ત્રો જોવાની ઇચ્છા કરવી નહિ જે શાસ્ત્રો વાચી સસારસ્વરૂપ બરાબર સમજાય અને મન સમતા પામી જાય, એનો જ અભ્યાસ કરવો એવી જ રીતે તત્ત્વચિતવન માટે પણ સમજી લેવું, (૫, ૨૭૫)

આ ગ્રન્થ સમતારસની વાનકી

समग्रसच्छास्त्रमहार्णवेभ्य , समुद्धृत साम्यसुधारसोऽयम् ।
निपीयता हे विवुधा ! लभ वमिहापि मुक्ते सुखवर्णिका यत् ॥ ६ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"આ **સમતા** અમૃતનો રસ મોટા મોટા સમગ્ર શાસ્ત્રસમુદ્રોમાથી ઉદ્ધર્યો છે, હે પંડિતજનો ! તમે તે રસ પીઓ અને મોક્ષસુખની વાનકી અહીં પણ મેળવો." (૬)

વિવેચન—સમતાવતનું સ્વરૂપ બતાવતા અનુભવી યોગી શ્રીમદ્ કપૂરચદજી (ચિદાનદજી) મહારાજ કહે છે કે —

જે અરિ મિત્ત બરાબર જાનત, પારસ ઓર પાષાણ જ્યુ હોઈ,
કચન કિચ સમાન અહે જસ, નીચ નરેશમે ભેદ ન કોઈ,
માન કહા અપમાન કહા મન, એસો વિચાર નહિ તસ કોઈ,
રાગ નહિ, અરુ રોસ નહિ ચિત્ત, ધન્ય અહે જગમે જન સોઈ ૧

જ્ઞાની કહો, જ્યુ અજ્ઞાની કહો કોઈ, ધ્યાની કહો મનમાની જ્યુ કોઈ,
જોગી કહો, ભાવે ભોગી કહો કોઈ, જાકુ જીસ્યો મન ભાસત હોઈ;
દોષી કહો નિર્દોષી કહો, પિંડપોષી કહો, કો ઓગુન જોઈ,
રાગ નહિ, અરુ રોષ નહિ જાકુ, ધન્ય અહે જગમેં જન સોઈ. ૨

સાધુ સુસંત મહંત કહો કોઈ, ભાવે કહો નિગ્રંથ પિયારે,
ચોર કહો, ચાહે ઢોર કહો કોઉ, સેવ કરો કોઉ જાન દુલારે;
વિનય કરો કોઉ ઉંચે આસન જ્યુ, દૂરથી દેખ કહો કોઉ જારે,
ધાર સદા સમભાવ 'ચિદાનંદ', લોક કહાવત સુનત નારે. ૩

સમતાવંતનું આ લક્ષણ છે. સમતાને માટે ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે "ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે."* સમતા એ જ શાસ્ત્રનો સાર છે.

સંસારસુખમાં સુખ જેવું કાંઈ પણ નથી. ધર્મકાર્યમાં સમતા હોય તો જ સુખ છે, તેથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યકામ,
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

ધાર્મિક કાર્યોમાં સમતા હોય તો જ સુખ થાય છે. મોક્ષમાં પણ સમતાનું જ સુખ છે. ત્યાં છોકરાઓના વેશવાળ કે માલની લેવડદેવડના સ્વાર્થ, દેખાવ કરવાનો બાહ્ય રંગ અને અંતરંગ કપટવૃત્તિ એવું કાંઈ હોતું નથી. સ્થિરતા એ સમતા છે અને મોક્ષમાં સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર છે. મોક્ષસુખમાં જે આનંદ છે તેની વાનકી અત્રે મેળવવી હોય, તો તે સમતાપ્રાપ્તિથી મળે છે.

ગ્રંથકર્તા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે કેટલો વિચાર કરીને આ ગ્રંથ લખ્યો છે તે આ શ્લોક પરથી જણાય છે. અનેક શાસ્ત્રોનું દોહન કરી આ ગ્રંથ ઉપસંહારરૂપે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ લખાયો છે. શાંતરસાત્મક ગ્રંથોનું દોહન કરી કાઢેલો રસ જ્યારે પીવામાં આવે છે ત્યારે મન ડોલે છે, અનિર્વચનીય સુખનો અનુભવ કરે છે અને પ્રફુલ્લિત બને છે. એવી રીતે જ્યારે પ્રાણી સમતારંગનો અનુભવ કરે છે, રસાધિરાજનું સેવન કરે છે, એટલે જ્યારે મમતા મૂકી સમતા આદરે છે, ત્યારે, ઉપર કહ્યું તેમ, મોક્ષસુખની વાનકી આ મનુષ્ય જન્મમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ત્યાગ, કષાયનો વિરહ અને સ્વાત્મસંતોષ જ્યાં એકઠા થાય ત્યાં પછી બાકી શું રહે?

પ્રિય વાચક! જરા એક વાર અનુભવ કરજે. આ ગ્રંથ વાંચવાનું ફળ એ જ છે. આત્મદર્શન કરવું હોય, દુઃખનો સર્વથા નાશ કરવો હોય, તો આ ગ્રંથ દશ-વીશ વાર વાંચજે, વિચારજે, સમજજે. ગ્રંથકારે જે વિચારો બતાવ્યા છે તે પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી સિદ્ધ કરેલા વિચારો જ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ સામાન્ય લાગતા વિષયો પણ અત્યંત ગંભીર

* અઢાર પાપસ્થાનકમાં છઠ્ઠા ક્રોધ પાપસ્થાનકની સજ્ઝાય.

છે એ સુખનો અનુભવ થયા પછી તને એમાં અપરિમિત આનંદ આવશે, પછી ભલામણ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ (૬, ૨૭૮)

કર્તા, નામ, વિષય, પ્રયોજન

शान्तरसभावनात्मा, मुनिसुन्दरसूरिभिः कृतो ग्रन्थः ।
ब्रह्मस्पृहया ध्येयः, स्वपरहितोऽध्यात्मकल्पतरुरेषः ॥ ७ ॥ (गीति)

"શાંતરસભાવનાથી ભરપૂર અધ્યાત્મજ્ઞાનના કલ્પવૃક્ષ (અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ) ગ્રંથને શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ પોતાના અને પરના હિતને માટે રચ્યો તેનું બ્રહ્મ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી અધ્યયન કરવું" (૭)

વિવેચન—આ ગ્રંથના કર્તા કોણ છે, તેનું પ્રથમ સૂચવન કરવામાં આવ્યું છે શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય **મુનિસુંદરસૂરિ** મહારાજ આ ગ્રંથના કર્તા છે તેઓનું જે ચરિત્ર લભ્ય થયું છે, તે ગ્રંથની શરૂઆતમાં આપ્યું છે તેઓ સહસ્રાવધાની હોઈ અસાધારણ બુદ્ધિબળ ધરાવતા હતા જનસમૂહ પર અનેક ઉપકાર કરવામાં અહોનિશ તત્પર થયેલા તેઓ શાંતરસનો વરસાદ વરસાવતા હતા

એ સૂરિમહારાજે આ **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** ગ્રંથ બનાવ્યો છે એ નામ કેટલે અંશે સાર્થક થાય છે તે આપણે ઉપોદ્ઘાતમાં જોઈ ગયા અને ગ્રંથનું અધ્યયન કરતાં એ વિષય સ્ફુટ થયો આ શ્લોકમાં કર્તાનું અને ગ્રંથનું નામ બતાવ્યું

આ ગ્રંથનો વિષય શો છે તે પણ અત્ર બતાવ્યું છે શાંતરસની ભાવનાવાળો આ ગ્રંથ છે એ રસ હૃદયને કેટલું નિર્મળ કરે છે અને તેને શા માટે રસની વ્યાખ્યામાં મૂકવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એને '**રસાધિરાજ**' શા માટે કહેવામાં આવ્યો છે, તે માટે આપણે ભૂમિકામાં નિરૂપણ કરેલું વિવેચન* જોઈ ગયા

ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન શું છે, તે પણ અત્ર સ્ફુટ થાય છે બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયા અથવા પરમાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થયેલું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીઓએ તે પ્રાપ્ત કરવા અભ્યાસ કરવો એ પ્રયોજન બતાવતાં અધિકારી કોણ છે એનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે

આ ગ્રંથ સ્વપરહિતની દૃષ્ટિથી બનાવવામાં આવ્યો છે અને તે જ દૃષ્ટિએ તે પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે

ગ્રંથકર્તા હમેશાં પરહિત કરવાની ઉચ્ચ વૃત્તિથી જ દોરાય છે, છતાં પરહિત પણ તત્ત્વથી આત્મહિત જ છે તેથી, તેમ જ સમતારસપ્રધાન જીવનવાળાનું એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તેથી, સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથ સ્વપરહિત સારુ બનાવ્યો છે એ જ મહાત્માને પગલે ચાલી અને એને મળતી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ, અત્ર કાંઈક વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે એ કાર્યમાં ફતેહ કેટલે દરજ્જે મળી છે તે જોવાનું કાર્ય લેખકનું નથી, પણ શુદ્ધ હૃદય રાખવાનું અને જણાયેલા ભાવો કહેવાનું તેનું કર્તવ્ય છે સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથની રચના

* આ વિવેચન કરવા ધાર્યું હતું, પણ થઈ શક્યું નથી, જે માટે પીઠિકા જુઓ

કરવામા પોતાની શક્તિ બહુ સારી રીતે વાપરી છે એમ અનુમાન થાય છે (એને માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત.) આ ગ્રથ અધ્યાત્મજ્ઞાનનુ કલ્પવૃક્ષ છે, માગનાર ભૂલશે તો જુદી વાત છે, બાકી જે વસ્તુ માગવામા આવશે તે કલ્પવૃક્ષ તો તુરત જ આપશે (૭, ૨૭૭)

ઉપસહાર

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते रमयति यो विरमत्यय भवाद् द्राक् ।
स च नियतमतो रमेत चास्मिन् सह भववैरिजयश्रिया शिवश्री ॥ ८ ॥ (आर्यानीति)*

"જે બુદ્ધિમાન પુરુષો આ ગ્રથનુ અધ્યયન કરીને, તેને ચિત્તમા રમણ કરાવે, તેઓ થોડા વખતમા સસારથી વિરક્ત થઈ જાય અને સસારરૂપ શત્રુના જયની લક્ષ્મીની સાથે મોક્ષલક્ષ્મીની ક્રીડા જરૂર કરે" (૮)

વિવેચન—આ ગ્રથના અધ્યયન અને રમણ (નિદિધ્યાસન) પર અત્ર ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ છે જે પ્રાણી આ ગ્રથનો અભ્યાસ કરી અનુભવની જાગૃતિ રાખે છે તે સર્વ વાછિત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એકલો અભ્યાસ કામનો નથી, અભ્યાસનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને થાય છે દુનિયામા ખરાબમા ખરાબ માણસ પણ અભ્યાસ વાળા જ થાય છે, અને કેટલીક વાર યોગ્યતા વગર અધ્યાત્મનો ડોળ કરવાથી ઢોગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે વસ્તુતત્ત્વે સાર એ છે કે, જે અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસને ચિત્તમા ચોટાડી દે છે, મન સાથે મેળવી નાખે છે અને ચિત્તમા રમણ કરાવે છે, તે જ ઇચ્છિત સુખો જરૂર મેળવી શકે છે લોક (Locke) નામનો અગ્રેજ વિદ્વાન થયો છે, તે કહે છે કે પાચ મિનિટ વાચો ને તેના પર પદર મિનિટ વિચાર કરો આવી રીતે જેને મનન કરવાની ટેવ પડશે, તે જ પ્રાણી ખરેખરો સાર શોધી શકશે મનન કર્યા વગર આત્મ જાગૃતિ થતી નથી, વાચેલો વિષય અતરગમા જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી ચાલ્યો જાય છે મનનની ટેવ પડે છે ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે, નહિ તો કૂવાના કાઠા પર બાધેલો પથ્થર કોસના આખા દિવસના પાણીના મારા પછી પણ, પાચ મિનિટ પાણી પડવાનુ બધ થાય છે ત્યારે, જેમ કોરો પાણી વગરનો કોરો થઈ જાય છે, તેમ મનન વગરનો અભ્યાસ અતરગમા ઊતરતો જ નથી

એવી રીતે મનન કરવામા આવે તો સસારશત્રુની જયલક્ષ્મી અને મોક્ષલક્ષ્મી બન્ને બેનપણીઓ આ જીવને સાથે વરમાળા આરોપણ કરે એ પ્રાપ્ત કરવાની જ આપણી ઇચ્છા છે 'જયશ્રિયા' એ સાકેતિક શબ્દથી ગ્રથકર્તાનુ નામ ધ્વનિત થાય છે (૮, ૨૭૮)

*　　　*　　　*

એવી રીતે **સામ્યસર્વસ્વાધિકાર** નામનો સોળમો અને છેલ્લો અધિકાર પૂર્ણ થયો આમા ગ્રથના સર્વ વિષયનુ દોહન કરી સાર બતાવવામા આવ્યો છે જે છે તે સમતામા જ આવીને સમાય છે સમતાના સુખ પાસે ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીનુ સુખ પણ અલ્પ કહ્યુ, ત્યાર પછી એ સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે એમા જરા પણ સદેહ જેવુ નથી વળી, એ સમતાના પ્રભાવથી મોક્ષ આગળીના ટેરવા પર આવી જાય છે આથી વધારે શુ કહી શકાય? સર્વ

* ચારે પદમા અનુક્રમે ૧૨-૧૦-૧૨-૨૦ માત્રા હોય છે

જીવ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, પૌદ્ગલિક [illegible]
દ્વેષ કરવા નહિ અને રાગદ્વેષ પૌદ્ગલિક જ છે એમ સમજવુ, [illegible]
પણ કરુણા રાખવી અને ગુણવતને જોઈ અતઃકરણમા પ્રમોદ [illegible]
પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ ઇચ્છા રાખવી એ જ આ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે, [illegible]
સાધ્યબિંદુ છે અને પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈનો સદુપયોગ છે એવા [illegible]
જીવન કહેવાય છે એની ગેરહાજરીમા આ ભવ એક ફેરા [illegible]
સસારની ઘટનામા પચાસ, સાઠ કે એથી વધુ એ કાંઈ બહુ [illegible]
અનેક જાતના તોફાન કરી આખી દુનિયાને હચમચાવી મૂકવી અથવા [illegible]
કરવા અને પાપકર્મથી ભારે થઈ જવુ કે કાળા બજાર કરવા એ [illegible]
અને એકાત મૂર્ખાઈ છે અનત શક્તિવાળો આ આત્મા [illegible]
પણ, આ જિદગી પછી નવ વરસમા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે આ [illegible]
દુખો સહન કરે છે ત સર્વનો હેતુ અને કારણ સમજી, મૂળ [illegible]
અને ત્રીજા શ્લોકમા કહ્યુ છે કે મમતા સર્વ દુખોનુ મૂળ છે અને [illegible]
મૂળ છે, એ સારી રીતે સમજવુ એટલા માટે ક્રોધાગ્નિને શમાવ[illegible]
વજ્રથી માનપર્વતનો છેદ કરવો, સરળતા ઔષધિથી માયાશ[illegible]
સતોષરૂપ જાગુલિમત્રથી લોભભુજગને વશ કરવો એ [illegible]
વિષયોને તજી દેવા, એ મમતાપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે એ સમતા [illegible]
મન સ્વસ્થ છે એની ખાતર ચિતામણિ રત્ન કે કામધેનુનો [illegible]
તેને કાઈ લાગતું નથી

આવી રીતે શ્રી મુનિસુદરસૂરિ મહારાજે રચેલ શ્રી અ[illegible]
થાય છે એમા સમતાનો વિષય મુખ્ય છે એની પુષ્ટિમા [illegible]
પ્રસગે વર્ણન કર્યું છે એ ગ્રથ કેટલો ઉપયોગી થયો છે [illegible]
વિવેચનમા દરેક પ્રસગે કહી છે અને કાઈક હકીકત ઉપોદ્ઘ[illegible]
ગ્રથ વાચી, સમતારસ પ્રાપ્ત કરી, જીવનમા ધાર્મિક તન્મય[illegible]
સુખ અનુભવી, અવિચ્છિન્ન સાદિઅનત સુખ પ્રાપ્ત કરો, એવી [illegible]
પ્રાર્થના અને ઇચ્છા છે

सविवरण साम्यसमस्तनामा षोडशोऽधि[illegible]

श्रीशान्तरसभावनास्वरूपोऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिध ग्रन्थः
जयश्यङ्क श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिः कृत [illegible]
समाप्त । इति शम् ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ

મૂળ શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ

પરમ પુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષનઉ અકલ સરૂપ,
સામી અસરણસરણ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય ॥
પ્રણમી તાસ ચરણ-અરવિંદ, ખરતરગચ્છપતિ શ્રી જિણચંદ,
સંભારી શ્રી સદ્ગુરુ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ ॥
અધ્યાતમકલ્પદ્રુમ લહ્યઉ, શ્રી મુનિસુંદરસૂરે કહ્યઉ,
પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી ॥
અંતર અરિ જીપી જયસિરિ,§ શાંતરસે શ્રી વીરે વરી,
નિરવૃતિકારી તે પરિણામ, ચરમકરણમા આવ્યા તામ ૧
સકલ મંગલનિધિરૂપી હિયે, આવ્યે નિરુપમ સુખ પામીએ,
શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે ૨
સમતામાહિં રહે ×લયલીન[૧], ન રહે સ્ત્રી[૨] સુત[૩] ધનહ[૪] અધીન,
દેહી મમત[૫] ને વિષય[૬] કષાય[૭], ન કરે રહે શ્રુતહ[૮]ચિત્ત લાય[૯] ૩
વૈરાગી[૧૦]વળી શુદ્ધ[૧૧]ધ્રમ દેવ-ગુરુ-ધ્રમ જાણુ[૧૨]કરે વ્રત સેવ[૧૩],
સંવરરૂપી[૧૪]શુભ ચલગતી,[૧૫] સેવો સમતારસ શિવમતી[૧૬] ૪
એહ કહ્યા સોળહ અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મઝાર,
પહિલું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાખું લવલેશ ॥

સામ્યોપદેશ-કથન

ચિત્તબાલ મત મૂકિ તુ, ભાવન બીજ અનૂપ,
જિણ તુજને દુર્ધ્યાન સુર, ન છલઈ છલના રૂપ, ૫

સદશતા-કથન

જે મંગલુ ઇંદ્રિયસુખ થાય, નર સુર ઇંદ તણુઈ સુખ માય,
બિહુ પરે સમતા પુરસરે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે ૬

---

* આ ચોપાઈનું પુસ્તક રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અમદાવાદના ભંડારમાંથી મળી આવ્યું છે પરંતુ તે બહુ મોડું મળ્યું તેથી પાછળ દાખલ કર્યું છે. વાંચનારની સમજણ માટે દરેક શ્લોકના વિવેચનને અંતે જે આંકનો નંબર મૂક્યો છે તે જ નંબર ચોપાઈને પણ આપ્યો છે. આથી સરખા શ્લોક સાથે મુકાબલો કરવામાં ન સમજાય થવા સંભવ છે. પછીની આવૃત્તિમાં પણ આ જ ગોઠવણ વધારે અનુકૂળ છે એમ ધારીને ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એ જ ગોઠવણ ચાલુ છે.

§ જયશ્રી × આ ફૂદડી આ ગ્રંથના માગ વિભાગ (અધિકાર) બતાવે છે + જુઓ

સમતાશ્રય-ફળ-કથન

અદીઠ વિવિધ કરમ *પરકાર, જાણી સહુ જન વચનવિકાર,
પરણુતિ રાખી ઉદાસ ભાવ, મુનિ આસરે અદુખ સુખ ઠાવ ૭

સમતાશ્રય-સુખ-કથન

સરવ જતુ ઉપરિ લવુ એક, જઉ+ મન મૈત્રી આણ્યૌ છેક,
તે સુખ પરમ રૂપ ભોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કદે ૮

સમતાશ્રિત જીવલક્ષણ-કથન

જેહનઇ મિત્ર, ન શત્રુ ન કોઇ, નિજ પર ભાવ ન હોવે સોઇ,
ઇંદ્રિયાર્થ ન રમે ચિત્ત જાસ, યોગી મુક્તકષાયાવાસ ૯

સમતાકારણ-કથન

મૈત્રી કરી જીઉ જગજતનુ, પ્રમોદ ધરિ જીવ ગુણવતનુ,
કરુણા ભવપીડિત જનસગ, નિરગુણ પરિ× ધરિ ઉદાસ રગ ૧૦

‡ મૈ યાદિસ્વરૂપ-કથન

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ, પરદુખવારણ કરુણા તેહ,
પ્રમોદ પરસુખ સતોષણુ, ઉપેક્ષા તે મધ્યગ દોષનુ ૧૨

મૈત્રીલક્ષણ-કથન

ધરિવુ જે મ કરઉ કો પાપ, વળી ન લહઉ કોઇ દુખતાપ,
મુકાવો ભવથી જગજત, મનિ એ મૈત્રી કહિયે તત ૧૩

પ્રમોદલક્ષણ-કથન

સકલ દોષના ફેડણહાર, વસ્તુતત્ત્વના દેખણહાર,
ગુણવતનુ એ કરિઉ ઈ પક્ષ, જીઉ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ ૧૪

કરુણા-લક્ષણ

દીન હીન દુખિયા ભયભીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત,
તસ ઉપકારતણી જે બુદ્ધિ, લહિ તે જીઉ તુ કરુણા શુદ્ધિ ૧૫

મધ્યસ્થતા-લક્ષણ

જોવુ ક્રૂર કર્મ તેહનુ, વળી સુર-ગુરુ નિંદા જેહનુ,
નિજ પરસસક ઉપરિ તિમઇ, લહિ જીઉ તે મધ્યસ્થાઇ મઇ ૧૬

* પ્રકાર + જ્યારે × પર, ઉપર ‡ ૧૧મા શ્લોકની ચોપાઈ જણી નથી તેથી તે સખ્યા પડી રહે છે અથવા ૧૧-૧૨ નો બારમી ગાથામા સમાવેશ થાય છે ઈ કરવું

સમતાસુખ-કથન

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, રવ, ગંધ, રસ લખે,
સામ્યભાવ જોઇસ જો ચિત્ત, તો તુઝ કરગત શિવસુખ તત્ત ૧७

આતમમદવારણ-કથન

સ્યા ગુણ તુઝ જિણ વાછે સ્તુતિ, સ્યુ કરતઉ મદભર અદ્ભૂતિ,
નરકભીતિ કિણ સુકૃતે ગઈ, સ્યુ જીતૂ યમ તે મન જઈ ૧૮

વેત્તૃત્વ-કથન

ગુણ લેવઈ જે ગુણિયલ +તણુઈ, પરનિંદા આતમને ભણુ,
મન સમભાવે રાખે વલી, બીજે વ્યત્યયે વેત્તા રલી ૧૯

યથાર્થવેત્તા-કથન

નવિ જાણે શત્રુ નઇ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજ પર ચિત્ત,
સુખ વાછે જીઉ કરઈ × દુ ખપેષ, ઇષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણહ રેષ ૨૦

વેત્તાફળકથન

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીએ રહે ચિરથિતિ ઠામ,
અન્ય ભવે તુ અનત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ ૨૧

સ્વપરવિભાગ-કથન

નિજ પર કીધું જેહ વિભાગ, રાગાદિકે તેહ જ અરિ લાગ,
ચઉગતિ દુ ખ કારણથી તનઈ, જાણુઈ નહી અરિકૃત્રિમ મને ૨૨

વસ્તુ અનિત્યે આગ્રહ-કથન

અનાદિ આતમ નિજપર આદિ, ઢો નઇ પિણ નહિ ભાવ અનાદિ,
રિપુ મિત્રઇ વલિ થિર નહી દેહ, તઉ ગરિખુ ન લહે કિમ એહ ? ૨૩

અનિત્યદદ્દાવ-કથન

પંડિતને તતથી લેપ નહી, માતપિતા સુત સ્રીસુખ ગહી,
ન હુયે સુખકર લેપથી અ ા, ગત આકાર સકલગત તત્ત ૨૪

સામ્યે અલ્પતા-કથન

કામી હુવે સહુ સ સાવત, ધની મનુષ્ય કે કર્મી તત,
ધર્મી કે જૈની કે યતી, શિવવછક કે એ શિવમતી ૨૫

---

* કર્યું, કર્તવ્ય બળ યું + તણા × દ્વેષ

સર્વ સ્વારથ-કથન

નેહી તિતલઇ નિજનિજ [1]વિષઇ, પોતીકો સ્વારથ જ્યા લખઇ,
જોઈ એહવી સ્વારથ રીતિ, એ ઉપરિ કુણ રાખે પ્રીતિ ? ૨૬

રાગદ્વેષનિષ્ફલતા

પામ્યુ સ્વપન ઇદ્રજાલાદિકઇ, જે રતિ અરતિ નિફલ એ બકઇ,
તિણપરિ લખિ એ સહુ ભવ વિષઇ, ચિંતવવુ આતમને સખે ૨૭

બિ શ્લોકે પરવશ-કથન

એ મુજ માતપિતા એ મુજ, સજ્જન બધવ એહ અગુજ,
એ ધન ઉપરિ મમતા [2]રહઇ, નિજ યમવશતા કા નવિ લહઇ ? ૨૮

ન ધન, ન પરિજન સજ્જન ન કોઇ, પરિચિત મત્ર ન દેવ ન સોઇ,
યમથી કોઈ ન [3]રાખઇ તુજ, જાણી મૂઢ [4]હિવે તો બુજ ૨૯

ધને મૂઢતા-કથન

તેણે જો ભવસુખનઇ ગહે, સાધનરૂપ ધનાદિક વહે,
મુઝે વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન ચાહે સમતત્તને. ૩૦

શત્રુ કુટબપણુ-બોધ

કરે કષાય મલિન સ્યું ચિત્ત, હો ઊપરિ અરિબુદ્ધિ અત્ત;
તે તુજ માતપિતાદિકપણે, ઇષ્ટ થયા બહુ ભવ ભરમણે ૩૧

કુટબે શત્રુબોધ

જ્યા શોચે કિહા ગયા મુજ એહ, નેહાલુ આતમહ સનેહ;
તિણે હણ્યો તુહિ જ પૂરઇ, હણુહણુાવણુ તે [5]ભવભવઇ ૩૨

અસમર્થ કથન

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણુ રાખણુ તુઝ દેહને,
નિફલ[6] મમત કરે સ્યુ એસુ, પગ પગ મૂરખ સ્યું ચિંતેસુ ? ૩૩

રાગદ્વેષનિરામ-કથન

સચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ [7]સદીવ,
ધરે અનત પરિણામ સભાવ, તહા કુણ રાગદ્વેષનો દાવ ? ૩૪

[1]મમતામાહિ મગનપણે, એહ રચ્યઉ અધિકાર,
[8]હિવ અનુક્રમિ બીજો વિષ્ણુ, લલના મુગતાગાર. ॥

ઇતિ પ્રથમ મમતાધિકાર

---

૧ વિષ ૨ રહે ૩ રાખે ૪ હવે ૫ ભ　　૬ ... ૭ સદૈવ, હમેશાં ૮ હવે

મોહે સ્યુ સ્ત્રીજન [1]ઊપરઇ, પુણ્યાતમ પ્રીતે રતિ ધરે,
ન લખે કાં પડતા ભવરખઈ, સ્ત્રી તે શુદ્ધ શિલા ગત ખષઇ　૩૫

ચરમ અસથિ મજ્જ આંતર વસા, અસ્થિ માંસ અમેધ્યાદિક કસા,
અશુચિ પિંડગત સ્ત્રી આકાર, દેખિ રમે સ્યુ આતમસાર　૩૬

દેખિ દ્રવ્ય અમેધ્ય [2]અલ્પ, સૂગ કરે તું નાસાકલ્પ,
તિહિં ભરઈ સ્ત્રી દીઠે મૂઢ, સ્યું અભિલાષ કરે અવઝૂઢ　૩૭

માંસ અસ્મ અમેધ્યે ભરી, સ્ત્રી દેહી દેખે સ્યે કરી,
ઇહ ભવ સુત ધન ચિંતા તાપ, થાયે પરભવ દુર્ગતિ પાપ　૩૮

સુંઝે સ્યું દેખી સ્ત્રીઅંગ, ચિત્ત પ્રસન્ને પેખ નિસંગ,
લક્ષણ વિરમ અશુચિ એ ગાત, કરનો શૌચઅશૌચહ ઘાત.　૩૯

મોહાયે સ્યુ સ્ત્રીમુખ નેત્ર, દેખી અંગોપાંગ વિચિત્ર,
દેખે નહીં નરકગતિ રૂપ, મોહ તે મહાકદર્થન રૂપ　૪૦

અમેધ્ય ભરીનઇ ચર્મદુરંધ, નીકલતા મલ કૃમિચય બંધ,
માયિણ ચપલ કુડકોધણી, દુરગતિણી સુગતે સ્યુ રણી　૪૧

જેહ નિભૂઈ[4] વિષકંદલી, અહરી વાધિણિ નિરમી વલી,
વ્યાધિ અકારણ મૃત્યુ જે કરે, અણુવાહતી વન્તૃશનિ પરે　॥

સાહસ બંધુ સનેહ વિઘાત, મૃષા પ્રમુખ સંતાપહ ઘાત,
ઇણ પરિ એ પ્રતખ[5] રાક્ષસી, મુણી ભવિયણ દૂરે રહ્યઉ વસી　૪૨

અસ્ત્રીવિરમણ રૂપ એ, લિખ્યું દુતીય અધિકાર,
તીજો સુત મમતા રહિત, જાણું હૃદય મઝાર　॥

ઇતિ દ્વિતીય સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકાર

જીવ મ હુઇસુ સુતાસુત દેખ, હરખે આકુલ ચિત્ત વિશેષ,
મોહે નરકબંદિ મેલવા, મેલ્યા એહ નિગડના લવા　૪૩

આ ભવ જીવ ભવાંતર તિમઇ,[6] ન લખે શાલ મુકયા જે ઇમઇ,
દેવે કરી ચલાચલ પીડ, હો સદા તમ સમાધિ કીડ　૪૪

કૃમિ વિચિત્ર સ્ત્રી કુખે હવે, અસ્રુ સુકર ધાતુ પ્રસવે,
દંપતિ રાગ દ્વેષ તે વિષે, ન હુવે તો સ્યો સુત પરમુખે ?　૪૫

---

૧ ઉપરે. ૨ અલ્પ ૩ રત, દાર ૪ જમીન વગરની નિર્ભૂમિ ૫ પ્રત્યક્ષ ઉઘાડી ૬ તેમ

આપદ રાખણુ સમરથ નહી, સુત સબંધ પિતાદિક મહી,
ઉપકારે દીસે સદેહ, સુત પર નેહ મ કરિ જીઉ એહ   ૪૬

સુતમમતામોચન પ્રગટ, એહ તૃતીય અધિકાર,
ધનની મમતા મૂકવા, ચોથો સુણિ અધિકાર ॥

ઇતિ તૃતીય પુત્રમમત્વમોચનાધિકાર

સુખબુદ્ધે લખમી[1] મેલતો, રહે જીઉ તુ મમતા છતો,
અધિકારી એ પાપહ વેત, સસારે નાખે તુ ચેત   ૪૭

લછમીએ દુસમણુસોગ હવે, ઉદર સરપ ગતિ વલિ હવે,
મરણાપદ રાખે નહીં કિમઈ, રાખે સ્યુ જિઉ મોહ એહિ મઈ   ૪૮

મમતા માત્ર હુવે મનસુખ, ધને અલપ કાલે તો લખ,
આરભાદિકથી અતિ દુક્ખ, દુરગતિરૂપી દારુણ દુક્ખ   ૪૯

આતમસાધન એ છે દ્રવ્ય, ધર્મ થવે પિણુ[2] નહીં અતિ ભવ્ય,
પુણ્યાતમ નિમગહ યોગ, તદ્ભવ મુક્તિ શ્રી હુવે ભોગ   ૫૦

મેત્ર વસ્તુ ધન ધાન્યહ તેહ, મેની રાખે પ્રાણી જેહ,
કલેશ પાપ નરકગતિ હવે, ગુણ નહિ કોઇ ધરમ ન ઠવે   ૫૧

ખૂડે આરભે ભવમાહ, રાજા પ્રમુખ છલે વલિ તાહ,
ચિંતાકારક ને શ્રમ હરે, પરિગ્રહ છડયાઇ[3] કાજ સરે

વાવે નહી જો ધન શુભ ખેત, જાવુ પરભવ સ્યુ તે લેત,
તેહ ઉપાર્જ્યું કરી અતિ પાપ, જીઉ કિમ તો જાયે દુખતાપ ?   ૫૩

પરિગ્રહ મમતા મુગત એ, ચઉથુ[4] ઇહા અધિકાર,
હિવ અનુક્રમિ પચમ લિખુ, દેહ મમત પરિહાર ॥

ઇતિ ચતુર્થો ધનમમત્વમોચનાધિકાર

પાપ ચિંતવે પોષે દેહ, કિમ તુજ થશે સહાયી તેહ ?
ઇમ જો ઉત્તર સુખ ચિંતવે, એ જગ વચે ધૂરત રવે.   ૫૪

કારાગારથકી નીસરે, જડ પિણ લેરી નઇ બહુ પરે,
પડચઉ અધિક તેથી તનુ બદિ, જીઉ કમ યતન કરે સ્યે છદિ   ૫૫

જો પરભવ દુખ વછે ચિત્ત, તો ન કરે કિમ પુણ્ય પવિત્ર ?
રાખી ન શકે ભવભય કોઇ, પુણ્ય વિના જઉ વજ્રિ[5] હોઈ   ૫૬

---

[1] લક્ષ્મી દોલત. [2] પણ [3] છાંડવાથી [4] ... [5] ...

કરે પાપ મુંઝી ઇણુ દેહ, ભવદુખ જાવ ન જાણે જેહ,
અગનિ લોહાશ્રય સહે ઘન નહી, વ્યોમ અનાશ્રય બાધા નહીં ૫૭

કાયનામ અનુચર એ દુષ્ટ, કર્મગુણે બાધી તુજ પુષ્ટ,
છલનુ દેઇ સયમ લાછ, જિણુ તુજ જીવ ન આવે આછ ૫૮

શુચિપણું અશુચિપણું લહે જિહા, કૃમિ જાલે આકુળ વપુ ઇહા,
તરત ભસ્મભાવી થી જીવ, લે નહીં કા આતમહિત નીવ ૫૭

તપ જપ સયમ પરઉપકાર, દેહે એ ફલ લ્યે નહિ સાર,
બહુ ભાટકે અલ્પ ઉનગેહ, મૂરખ તૂ સ્યું તિહા ફલ લેહ ૬૦

માટીરૂપ ઇણે વિપુસતે, નિદ્રાવત રોગધર છતે,
દેહે આતમહિત જો નહિ, મૂરખ યતન કરે સ્યો તહીં ૬૧

દેહ મમત રહિત ઇહા, એ પચમ અધિકાર,
વિષય પ્રમાદ નિવારવા, સુણિ વળી વિકથા વાર ॥

ઇતિ પચમો દેહમમત્વમોચનાધિકાર.

તુચ્છ સુખદાયક ઇદ્રિય વિષે, સ્યુ મુઝે આતમ ઇણુ વિષે,
મેહે એ ભવભયવનમાહ,[1] જીવનઇ સુલભ નહી શિવ તાહ ૬૨

પડતે શુભ પરિણુતિ અતિ અસુભ, રચ્યો વિષય સુખમા સ્યુ મુઝ ?
જડ પિણુ ગ્રહે હિતાવહ લખી, ન લખે[2] તૂ કા પડિત પખા ૬૩

ઇદ્રિયસુખ તે તો જિમ બદ, અતીંદ્રિય સુખ તે શિવગતિ કદ,
પડિત દુહું પરસ્પર દેખી, આણે દષ્ટિ એક પરિશેષ ૬૪

દેહી નરક દુખ કિમ ભોગવે ? શાસ્ત્ર સુણીને લહિ જીઉ હવે,
જેહ નિવર્ત્યો તૃષ્ણા વિષે, સુણી પાપભય સગલા[3] લખે ૬૫

નરકવેદના ને ગર્ભવાસ, દેખીને શ્રુતલોચન[4] ભાસ,
મન ન લગે જ્યુ વિષય કષાય, તો પડિત વલી ચીંતવિ તાય ૬૬

જિમ પશુને વલી જિમ ચોરને, વધ કરતા મૃતિ હુવે થિર મને,
હલકે હલકે તિમ સરવને, તો સ્યુ આતમ વિષયા જને ૬૭

બીહે જીઉ જો દુખની રાશ, મન વશ ઇંદ્રિય વિષયાવાસ,
ઇંદ્રિય સુખ તે નાશે તુરત, તસ નાસ્યે નિશ્ચય દુખ અત ૬૮

યમ સ્યુ મુયો[5] દુરામય[6] ગયા, નરક જડાણા સ્યુ કા થયા ?
સ્યુ નિશ્ચલ આયુસ ધન દેહ, કૌતુક વિષયે મુંઝયો જેહ ૬૯

---

૧ માં. ૨ જાણે ૩ અર્વે ૪ જ્ઞાનચક્ષુ ૫ મરી ગયા. ૬ વ્યાધિઓ

મુઝે સ્યુ જીઉ વિષય પ્રમાદ, ભ્રમગત સુખ ઉત્તર દુખખાદ,
સુખ જે ઇંદ્રિય લિપ્સા મુક્ત, નિરુપમને આયતિ શિવ યુક્ત ૭૦
વિષય પ્રમાદ નિવારવા, એ છઠ્ઠો અધિકાર,
જિણુ કષાય ઉપજે નહીં, સો સુણિ[1] સપ્તમ સાર ॥

ઇતિ ષષ્ઠો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકાર

મટી સહીસ જીવ પીડા ઘણી, દ્વેષ વશે નરકાદિક તણી,
સ્યુ તું મુગ્ધ કહ્યા કુવચને, ક્રોધે નિજ સુકૃતધન હને ૭૧
માનહીન વચને જો માન, ન હુવૈ તો તપ આખે માન,
કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુખ લહે આતમ નરગાવાસ ૭૨
વૈરાદિકનો લાભાલાભ, આતમ જાણો આ ભવગાભ,
માન રાખ ભાવે[2] તપ રાખ, નિહચે[3] ઇહા દુર્ગુ ગતિ સાખ ૭૩
સુણિ કુવચન જે હરષિત થાય, પાહણ ક્રે જસ રોમ હુગખાય,
જે મરણાતે ન ધરે દોષ, જીઉ જાણે એ શિવગતિ પોષ ૭૪
સ્યુ ગુણ તુજ્જ કષાયે કદા, કીધુ કે જિણ સેવઇ સદા,
સ્યુ દેખે નહિ એહનું દોસ, તાપ ઇહા પરભવ દુખકોસ ૭૫
સ્યુ તુજ સુખ કષાયે કર્યો, કષાયનામથી સ્યુ સુખ[4] ખિર્યો,
એ એમા ઉત્તર ફલ દેણ, જાણી જીઉ ભજ તે અભેણ ૭૬
તપપ્રવૃત્તિ તો જીઉ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માનમુગતિસુ અબાધ્ય,
પહિલી પ્રવૃત્તિ ન દે સુખ કઈ, આહુબવિને બીજે શિવ દઈ ૭૭
વિચાર કરી ઇમ તજવુ માન, દુર્લભ તપ રાખવુ નિદાન,
પડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હ્વે મૂરખ ગમા ૭૮
થોડે પરાભવ પિણ તું કુપે, પાપ ચિંતવઇ નિજ ગુણ લુપે,
ન લખે નરક તિરશ્ચી ગતિ, વારવાર થાસ્યે દુખતતિ. ૭૯
ધરે પુણ્યાતમ અપમારિએ, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિપનકીયે,
તે ભવબાહિજ દૃષ્ટિ પીડ, અતર અરિને ભવ ભવ ઇડ ૮૦
ભણે ક્રિયા તપ શમમા રહે, માયા સહિત ધરમનઇ કહે,
ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાતર છેહ ૮૧
વહે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા દયે જ્ઞાનાદિક તણી,
દુખ લેવાનઇ ઇહ પરવહે, વાધા તઉ ધરિ મુહ પગ્રિહે ૮૨

---

૧ સાભળો ૨ અથવા ઇચ્છે તો ૩ નિશ્ચે, જરૂર ૪ ખર્ચું, ઓછુ થયું

કરીસ જઉ પરભવ હિત નાંઈ, કાઉક કરિ સુકૃત કિહિ ઠાંઈ,
વળી તે મદ મત્સરે ન હાર, માનાદિકે નરકગતિ દ્વાર ૮૩
પહિલે પાપ સમારે પડચો, હવે કિસુ ગુણિયલ મદ જડચો,
નવિ જાણે સ્યું ભવજલનિધિ, પાડે યત્નો સાકલ મધે ૮૪
કષ્ટે તુજ ધરમ લવ મિન્યો, યુગપન જાઇ કષાયે ભિન્યો,
અતિયત્નેસુ લહુ ધન લેસુ, મૂરખ કિમ હારે કુ કેસુ ૮૫
મિત્ર તેહ શત્રુ હવે તરત, ધરમ મલિન યશ અપયશ અંત,
ન ધરે નેહ બંધવ માબાપ, ઇહ પરભવસુ કષાયે તાપ ૮૬
રૂપ લાભ કુલ વિક્રમપણે, વિદ્યા તપ દત પ્રભુતા ભણે,
સુ મદ વહે ન જાણે મૂઢ, તે અનંત નિજલાઘવ ગૂઢ ૮૭
વિણુ કષાય ન વધે ભવરાશ, ભવભવમાંહે એ મહાપાસ,
એ કષાય ભવતરુના મૂલ, તે છડયા આતમ શિવતૂલ ૮૮
દેખી નરક તિર્યંગ વેદના, શ્રુત નજરે ધ્રમ[1] દુર્લભ મના,
કૌતુક તે હરખે જે વિષે, વિફલ ચેતન એ જીઉ નવિ લખે ૮૯
ચોરે તિમ રાજન અનુચરે, દુષ્ટ પ્રમાદ તુજ ગુણધન હરે,
ન લખે કા લુટાતુ ફરે * * * * (?) ૯૦
મૃત્યુથકી રાખ્યો નહીં કોઇ, રોગભીતિ ન ગમાડી જોઇ,
ન કર્યો સુખિયો ધરમે જગત, તો સ્યો ગુણ મદ પ્રભુતા કરત ૯૧

કર્યો કષાય નિવારવા, એ સપ્તમ અધિકાર,
શાસ્રહ આગમ આસરી, ઉપદેશ વેહવાર ॥

ઇતિ સપ્તમ કષાયનિગ્રહાધિકાર

વહે હિયે તુજ સિલા સમાન, આગમ રસ નવિ પેસે કાન,
જે ઇહ નવી જીવદયાલીન, થયો નહી ધ્રમ[1] ભુવન અધીન ૯૨
જસ પ્રમાદ ન ગયો આગમે, સુણવે કિમ તે શિવસુખ પમે ?
રસાયને ન ગયા જસ રોગ, નિહચે[2] દુર્લભ જીવિત ભોગ ૯૩
ભણુણહારનો આગમ વૃથા, મૂકી નહીં[3] પ્રમાદહ કથા,
પડતા દીપકમાહિ પતંગ, આખ્યાનો તિહા સ્યો ગુણ તગ ? ૯૪
હરખે તરકવાદ જય કેઈ, કાવ્યાદિક રચનાયે કેઇ,
જ્યોતિષ નિમિત્તશાસ્ર બહુ પરે, તે બહુ મૂરખ જડગુણ ધરે ૯૫

૧ ધર્મ ૨ જરૂર નિશ્ચે ૩ પ્રમાદની

હરખે સ્યુ પંડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ,
કાઈક ભણુ એહવુ જિણુ વાય, જીઉ તાહરુ વાધે ગુણમાય ૯૬

વિગ ભણુવે જિણુ રજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક,
નિ કેવલ ઉદરભર થયો, ભણુવો ગયો, સંયમ વળી ગયો ૯૭

ધન તે ન ભણ્યા પિણુ[1] શુભ કૃત્ય, શુદ્ધાશય સુધ વચનાધિત્ય,
જે આગમપાઠી આલસૂ, ઇહ પરહિત ન કર કમવસૂ ૯૮

ધન તે મુગધ કવિત જિનમાગ, રાગે લ્યે સંયમ મહાભાગ,
સ્યુ ભણીયે વ્યસની કનેસિયે, જે દુક્રિય પરમાદી થિયે ૯૯

અક્રિય ભણ્યે ફલ નહિ તંત, સુખને વાંછે જીઉ ભવપ્રંત,
ક્રિયા સહિત ન ભણ્યે ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ ૧૦૦

[2]આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યુ એ અધિકાર,
હિવ ચૌગતિ ઉપદેશ ગત, લિખુ નવમ અધિકાર

મૃત્યુ હુવે જસ અણુ દુરગંધ, સાગર પિણુ ખૂટે અનુબંધ,
કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુખ અનંત શીત તપ તણો ૧૦૧

દેવતાકૃત તીવર[3] વેદના, કંદ પુકાર નિરંતર ઘણા,
ભાવી નરકે ન બિહે કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષયાંઇ ૧૦૨

બંધ વહન તાડન હુવે સદા, ભૂખ તૃષા દુષ્ટ મ્રણ કદા,
શીત તાપ નિજ પર ભય બહુ, તિર્યંગ ગતિ દારુણ દુખ સહુ ૧૦૩

વૃથા દાસપણુ અભિભવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ દુર્ગતિ ભય પોષ,
એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુખ ૧૦૪

ઇષ્ટવિરહ અભિભવ ભય સાત, રોગ શોગ દુખ દે નિજ જાત,
નિહચે[4] એહ મનુષગતિ વિરસ, ચિદાનંદ ગુણુ સધીય સરસ ૧૦૫

એ ચૌ ગતિ દુખિણી જિય જાણી, અનંત કાળનો અતિ ભય આણી,
જિનપ્રવચન ભાવી નિજ હિયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ લિયે ૧૦૬

આતમ છે તૂ અતિ સાહસી, સુણિ ભાવી ચઉગતિ દુખ કમી,
દેખી પિણુ[5] ન બીહે બહુ પરે, તસ વિ છે૦ ઉદ્યમ નવિ કરે ૧૦૭

ઇતિ અષ્ટમો ચતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગત શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકાર

---

૧ પણ ૨ શ્રી રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે અહીંથી ધનવિજયગણિ ૧૦૭ મા શ્લોક તે પૂરા કરે છે ૩ તીવ્ર ૪ નિર્ચ્યે ૫ પણ

કુકરમ જોલે ગુણ કુવિલપ, તુજ બાંધી નરકાગનિ તપ,
મછની પરે પચાસ્યે[1] મન, માછીગર જીઉ વિસગ ન ધન ૧૦૮

સુણી મન તૂ મુજ ચિરતન ગીત, કા કુવિકલ્પે ઘે ભવભીત ?
કર જોડયા હિવ[2] ભજ સત-લપ, ગફ્લ મિનાઈ કરી અવિકલપ ૧૦૯

શિવસુખ નરકહ બિઘડી માહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આહ,
પ્રયત્ન કરી સદા જીવને, વશ હુઈ મન હું કહું ઇમ તને ૧૧૦

સુખદુખ નવિ ઘે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર નિમ અરિ નિતમેન,
એ મન હુવે સકલ જીવને, બહુ સમાગિ ભમાવણ ગને ૧૧૧

આતમ એ ગન વશ જસ થયો, કામ કિસુ યમ નિયમે ભયો,
કુવિકલપે જસ ગન થિર નહિ, યમ-નિયમાદિ કરે સ્યુ અહી ? ૧૧૨

અરચા તપ શ્રુત દત ને ધ્યાન, નિફ્લ વિણુ જીતે મન માન,
કષાય ચિંતા વિણુ મન રહે, અધિકો યોગ ભોગગુણ લહે. ૧૧૩

જપ શિવ ન ઘે ન ઘે શિવ તપ, સયમ દમ નવિ મૌન તરપ,
પવનાદિક સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે સર્વ ફ્લ તથા ૧૧૪

લાભી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહન સમ છોડી જે વહ્યો,
મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહા, મૂરખ પડે ભવોદધિ જિહા ૧૧૫

હાહા મન દુર્જયી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ મત્ર,
તીને રિપે હણાણો જીવ, વહે વહે આપદા સદીવ. ૧૧૬

મન દુસમણ સ્યો મુઝ અપરાધ, નાખે જિણુ દુરગતે અગાધ,
લખે ઇમ મુઝ છોડી શિવ જશ્યે, તોહી તુઝ પદ અગખ હરયે ૧૧૭

કાનકુહી કુતરીની પરે, મભાવિઇ કુણી અનુસરે,
શ્વપચ પરે સદગતિ મદિરે, મનહન પ્રાણી પેસણ કરે ૧૧૮

તપજપ પ્રમુખ સફ્લ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે હત ચિત્ત મરમ,
ભર્યો ખાનપાને પિણ ગેહ, ભૂખ તૃષા સહે રોગી દેહ ૧૧૯

કષ્ટ રહિત સાધ્યુ મન વસે, અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લસે,
વખાણુ મનવશ વિણુ પુન્ય, હત તત્ ફ્લ સો થઇ અધન્ય ૧૨૦

વિણુ કુવિકલ્પે નિકારણે, શાસ્ત્ર ભણીય હુણ્યુ મન ઘણે,
પાપી તે બાંધી નરકાયુ ગઇ, નિહ્ચઇ[3] મરી નરકહી જઇ ૧૨૧

---

૧ રાવરો ૨ હવે ૩ નિશ્ચે, જરૂર

જોગ હેત તે ચિત્તસમાધિ, યોગનિ ન અધિક મનતપ સાધી,
શિવસુખ વેલી તપો તપ મૂલ, તિણુ ભણીયે સમાધિ ફૂલ ૧૨૨

સજ્ઝાયે જોગે તિમ ચરણ, ક્રિયા વ્યાપારે ભાવનકરણુ,
પતિત મન રુધઈ સત અગન, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તન ૧૨૩

મનવનમા ભાવન પરિણામ, સિંહ સમાન રહ્યા તિણુ ઠામ,
દુષ્ટ ધ્યાન શૂકર જાગતા, નવિ પેસે ભાવન તાકતા ૧૨૪

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, લીખ્યો નવમ અધિકાર,
હિવ ભાખે વૈરાગમે, શ્રી મુનિસુંદર સાર ॥

ઇતિ નવમશ્ચિત્તદમનાધિકાર

શુ જીઉ મદે હસે જે અરથ, વાટી કામ ખેલે શુ નિરર્થ,
ઘોર નરક ખાડે પેસવા, ઇચ્છી લખે ન મૃતિ રહહવા[2] ૧૨૫

તુઝ લવાનિ કુહાડા [3]ઘાઉ, છેદે નહિ જીવિત તરુ [4]જાઉ,
તાઉ જીઉ યતના કરી તિણે, છેદે કિહા કુણુ લખવુ ગિણે ? ૧૨૬

તું મૂરખ, જ્ઞાની, તું જીવ, અવછન્ન વછક સુખ દુખ નીવ,
દાતા ભોક્તા તું તેહનો, ઉજમે કા નહી હિતમા ઘનો ? ૧૨૭

કુણુ તુઝ જીઉ ચિર જનરજને, ગુપ્ત પરમારથ લખ તુ મને,
રજ વિશદ ચરિને ભવસમુદ્ર, પડતા તુઝને પાલણુ મુદ્ર ૧૨૮

પડિત હુ, રાજા હુ વલી, દાતા અદ્ભુત ગુણીઓ બલી,
વાછે એ મદથી પરિતોષ, ન લખે કા પરભવ લઘુ પોર ૧૨૯

સાધન બાધન જાણે સરવ, [5]ધ્રમના ન લખે નિજવશ ધરવ,
ઇહ પરભવ જીઉ કરિ તે યતન, લખે નહી કન ભુગતે તન ૧૩૦

ધ્રમ[5] અવસર લહ્યો બહુ પુદ્ગલે, અનત દુખ સહતા જીઉ દલે,
વલી તુઝ દુરલભ જિન ધ્રમ[5] ઇમ, આદરવા વિણુ દુખક્ષર કિમ ૧૩૧

ગુણુસ્તુતિ વાછે વલી નિર્ગુણી, વિણ પુણ્યે વાછે સુખ ચુણી,
અષ્ટ યોગ વિણુ વાછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુઝ આતમ બુદ્ધિ ૧૩૧

પદ પદ પર અભિભવ જીઉ દેખી, દરખે કા તેથી સવિશેષ,
અપુણ્ય આતમ ન લખે કાઈ, વિસ્તારે કા જીઉ અઘડાઈ ! ૧૩૩

૧ યોગો માટે ૨ બચાવવા રખવા ૩ વાત ઘા ૪ જ્યા સુધીમા ૫ ધમના

કાં પીડી નિર્દય લઘુ જીવ, વાછે પ્રમોદથી કમ નીવ,
એક વાર પીડે એક જત, તે તઉ પીડે વાર અનંત ૧૩૪
રહ્યો મૃત્યુમુખ પિણ જિમ [1]ભેક, ભખણ કરે જતુ નિરછેક,
તિમ તું પાણ મૃતિ મુહમે રહ્યો, છઉ પીડે સ્યું જીવ ઉમહ્યો ૧૩૫
આપણપો તુ વચી છલા, કલ્પી થોડું સુખભર જિહા,
વરતે છે સ્યુ છઉ પરભવે, નરક દુખ સાગર નહીં વહે ૧૩૬
અન્ન ભોડી ને પાણી બિંદ, અન્ન વણિકનય બિન્દુક ફેદ,
ઇણ પરિ હાર્યું મનુષ્યજનમ, શોચિસ પરમાદે દુખ ગરમ ૧૩૭
મૃગ ભમરઉ પખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન;
શોચે જિમ નિજ દુખ મૂનિ બધ, ન લખે તું ચિત ભાની અધ ૧૩૮
પડ્યો દુખે કરી પહેલા પાપ, વલી મૂરખ તમ કરે કલાપ,
પડતો અતિ કર્દમ જલપુર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર ૧૩૯
વાર વાર તુઝ કહીયે જીવ, બીહે દુખે ગહે સુખ નીવ,
તો તું કરિ હિવ વ છિત કાઈ, સમજ ગમજ એ અવસર જાઈ ૧૪૦
ધન શરીર સુખ બાધવ પ્રાણ, છોડી છોડી હ્યે જિનધ્રમ સાણ,
હે ધરમે વાઢવા ભવભવે, પિણ વલી ઇણિ દુલભ ધ્રમ હવે ૧૪૧
જિમ દુખ બહુવિધ સહે અકામ, કરી કરુણાએ સદી સકામ,
થોડે સકામ પણ [2] પ ભન, સુખ અત્યત ઘણા દુખ જવે. ૧૪૨
ધીઠો રહે પાપ ક્રમ [3]વિશે, સુખ વછે સુવિનાશ ન લખે,
ચિતવતો તે સુખ વિણસતે, બીહે કા નહી દુરગતિ લતે. ૧૪૩
કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, દુસ્યે અત્યત વિપદ[4] તિણ રેહ,
તેહનું બીહ ધરે નહીં [5]હિયે, જિહા અત્યાકુલતા ભાવીયે ૧૪૪
પાપ્યા જે સઘાતે વધ્યા, નેહાલુ ધાનકમા સધ્યા,
તે પિણ યમે ગ્રહ્યા નિર્દયી, લખિ પિણ કા હિત ન કરે અઈ ૧૪૫
ધન બાધવ સુત જય ચીંતવ્યે, જિણે કલેશ પામ્યે તું હવ્યે,
કુણ ગુણ તસ ઇહ પરભવમાહ, આયું કિતો જિણ વિલપે તાહ ૧૪૬
સ્યુ મુઝે ગતરૂપે ભિન, સમ્લ પરિગ્રહ બાંધવતન,
ગોચી નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ ૧૪૭

---

૧ દેડો ૨ પણ ૩ મા, વિરે ૪ આપત ૫ હેરે

સુખસુ બેસે સુખસુ સુવે, જીમે, રમે, ખેલે, વળી જુવે,
નવિ જાણે આગલી ધ્રમ વિના, સ્યુ હુઇસ્યે આનમ તુજ તના[1] ૧૪૮

શીત તાપ માખી તૃણ કેરસ, વિગરેક છૂટે ઝમકે નિરસ,
નિણથી ઇણ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકનેરના હેલ. ૧૪૯

ક્રોધે કિહા, પ્રમાદે કિહા, કદાગ્રહે કિહા, મદસુ કિહા,
મલિન કરે આતમને જીવ ધિગ તુઝ ન ડરે નરક રીવ ૧૫૦

વૈરાગે ભવિ બુઝવા, કર્યો દસમ અધિકાર,
હવે શુદ્ધ ધરમતણો, લિખુ કહ્યો તિમ સાર ॥

ઇતિ દસમો વૈરાગ્યાધિકાર

રે જીવ ધરમે હે ભવનાશ, મેતુ કરે મૂરખ કા તાસ,
મદ મત્સર [2]માયાયઇ કરી, ઓસડ [3]મિશ્રુ ન હે ગુણ પરી ૧૫૧

શિથિલાઈ હઠ મત્સર ક્રોધ, પશ્ચાતાપ કપટ છળ રોધ,
કુગુરુ કુસંગતિ, માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિન રણ ઇયુ વા ૧૫૨

વલ્લભ જિમ તુઝ નિજ ગુણશંસ, મત્સરી ધરિ તિમ પર પરશંસ,
નિજ પ્રશંસ પરને નવી વહે, ઇષ્ટ દાન વિણ કિમ તે લહે ? ૧૫૩

જન ગુણ લેતા હરખે ઘાડ, પરભવ તિણ ગુણરહિતપણ,
લેતા દોષ ધરે નહીં તાપ, તો પરભવ ગુણ થિરતા વ્યાપ ૧૫૪

હરખે નિજ ગુણ પરિ પર કહ્યો, નિમ જો વૈરી ઉપરી વહ્યો,
નિજ ગર્હાયે જિમ ઉપતાપ, તિમ નિગુને જાણ્યા ગુણ ચાપ ૧૫૫

જિમ નિજ ર્હાં તનતાપણે, આતમ તાપ હરખ તુ જણે,
નિમ પરને નિનવિ ચિહુ વિવે, ઉદાસથી હુવે નેત્તા પખે ૧૫૬

સ્તવવાથી ન હુવે કો ગુણી, પરભવ હિત નહીં ખ્યાતે ઘણી,
એ અપગુણ ઉત્તર જાણનો, વૃથા માનગહિલો કા હતો ? ૧૫૭

કુણ કુણ ન કરે જન અહિસુખી, પ્રમાદ મત્સર કુબોધ સુખી,
મેતુ એ દાનાદિક ધરમ, અણ પિણ કર સુધ સુકૃત કરમ ૧૫૮

દાતું પુન્ય ધરે જિમ શોભ, પરગટ કરતા તિમ નહીં થોભ;
લાજ સહિત જિમ મહિલાતણા, વસ્ત્ર છન્ન ઉરથલ ગુણ ઘણા ૧૫૯

---

૧ તને ૨ માયાએ ૩ મિશ્ર કરેતુ

સુકૃત ગુણ સુણવે દેખવે, આતમ તુઝ કોઈ ગુણ નહીં હવે,
ફલે નહીં ધરતીથી પ્રગટ, મૂળ કર્યા તરુ પડે નિપટ ૧૬૦

તપ કિરિયા દાને પૂજણે, શિવ ન જાઇ ગુણમત્સરપણે,
અપથ્ય કર્યે[૧] ન હુવે નીરોગ, રસાયને પિણ આતુર[૧] લોગે, ૧૬૧

મંતર [૨]યંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણ શુદ્ધ તો ફલ સુખ,
દાન પૂજ પોસહ ગુણ કરે, શુદ્ધપણે, [૩]ઇમથા ગિરપરે ૧૬૨

દીવો નાન્હો જિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણ રૂજને લણે,
અગની કણ પિણ દહે તૃણ રાશ, ધર્મલેશ તિમ હે ભવનાશ ૧૬૩

વિના ભાવ ઉપયોગે ઠરી, આવશ્યક કિરિયા આદરી,
દેહ કષ્ટ, ફલ ન લહે કાંઇ, આતમ લખિ કરી ભાવ મિલાઇ ૧૬૪

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, ભાખ્યું ઇણ અધિકાર,
દેવ ધરમ ગુરુ જાણવા, સુણ દ્વાદશમ વિચાર ॥

ઇત્યેકાદશમો ધર્મશુદ્ધ્યધિકાર

સરવ તત્ત્વમા ગુરુ પરધાન, જે ભાખે હિત ધરમ નિદાન,
અણુપરખી તેહનઇ આસરે, મૂરખ ધ્રમ [૪]નિફલહી કરે ૧૬૫

અવિધ ધરમથી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લહે, જસ ગુરુ શુદ્ધ નહીં,
રોગ ન જાય રમાયન કરી, અજાણ વૈદ બતાયે જરી ૧૬૬

તારક બુદ્ધે જે આગર્યો, જેહને તેહ બૂડવા પડચો,
તરે તેહ કિમ વિષમ પ્રવાહ, કુગુરુ પસાય પડે ભવમાહ ૧૬૭

ગજ રથ વાહન વૃષભ તુરગ, પદાતિ[૫] રાખે નિજ પર મગ,
પંડિત તિમ સેવે શિવ ભણી, શુધ ગુરુદેવ ધરમ ગુણધણી ૧૬૮

કુગુરુ કહે વ્રત ધરમઉદમ[૬], ફલે રહિત હે એહ મરમ,
મૂકી દૃષ્ટિરાગ તે ભવિત, ગુરુ શુદ્ધ કરે હિતાર્થી હુઇક ૧૬૯

મૂક્યા શિવપથ વાહણુ[૭] ભણી, શ્રી મહાવીરે જે ગુણધણી,
લૂટણહારા તેહ જ થયા, કલિયુગમા તુઝ શાસનમયા ॥

રાખી તેહ યતીનુ નામ, મુસે[૮] ધરમધન જનનું આમ,
નીગજકે[૯] પુકારુ કિસુ, કોટવાલ નવિ ચોરા જિસુ ૧૭૦

૧ મંદિર ૨ યંત્ર ૩ અશુદ્ધ ૪ નિષ્ફળ ૫ પાયદળ લશ્કર ૬ ઉદ્યમ ૭ લઈ જવા
૮ ચોર. ૯ ધણીધોરી વગરના રાજ્ય

અશુદ્ધ દેવગુરુ ધરમે મદે, દષ્ટિરાગ ઘિગ અઉગણુ પદે,
શોચિસિ પરભવ તું તે ફ્લે, રાગી કુપથભક્ષ્યે જિમ ને ૧૭૧

સીંચ્યો નીંબ અંબફલ ન દે, [1]વાઝ ગાય દે દૂધ ન વધ,
નાપે ધન દુષ્ટ નૃપસેવ, નાપે કુગુરુ ધરમ શિવમેવ ૧૭૨

કુલ વલિ જાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબધવ ગુરુ નિજ જાત,
ન હુવે જિયને કો હિતભણી, સુખ આપે ગુરુ સુર ધ્રમ ઘણી ૧૭૩

તત્વે માત પિતા ગુરુ તેહ, બોધી જોડે શુદ્ધ ધ્રમ જેહ,
નાખે ભવમા તે સમ કોઈ, વૈરી નહી રહે ધ્રમ લોઈ ૧૪૭

દેવપૂજ ગુરુસેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકૃત સાજ,
વ્યવહાર શુદ્ધ ને પરઉપકાર, ઇહ પરભવ જીઉ સપદકાર ૧૭૫

જિનઅભગતિ મુનિની [2]અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમહ ધ્વન્યા,
પરવચન માબાપ અવગણુન, કરે પુરષને વિપદા મલિન. ૧૭૬

ભગતે પૂજિસ નહી જિન ભણી, ભણી ગુરુધ્રમ મ કગિશિ વિરમણી,
સનિમિત્ત અનિમિત્ત એની પાપ, કિણુ હેતે વાછે શિવમાપ ૧૭૭

ચઉપદ જાતે સિંહ જિમ બિંધ્યો, કોઇ સુગુરુ તારે મુઝ મિ યો,
કોઇક તે બોળે ભવકૂપ, શ્યાલ સમાન અણુમિંધ્યો ભૂપ ૧૭૮

ભર્યે તલાવે [3]તીમીયો મદા, ભૂખ્યો મૂઢ ભર્યે ઘર તદા,
દરિદ્રી તે કલ્પદ્રુમ છતે, જે પ્રમાદિ ગુરુયોગ હતે ૧૭૯

ન ધરમચિત ન ગુરુદેવ ભગત, વૈરાગ્ય લેવા નહીં જસ ચિત્ત,
તેહનો જનમ પશુની પરે, નિષ્ફળરૂપ થયો બહુ પરે ૧૮૦

ન દેવકામ ન સઘકામ, જસ ધન ખરચાણો નહીં આમ,
તસ ધન ઉપાર્જવે ભવકૂપે, પડતા સ્યુ આલબણુ હુયે ૧૮૧

કહ્યો દેવગુરુ ધર્મમય દ્વાદશમો અધિકાર,
હિવ[4] મુનીવરશિષ્યાપણે, લિખુ યથા આચાર ॥

ઇતિ દ્વાદશમો ગુરુશુદ્ધયધિકાર

ભવભયવારક મુનિવર નમુ, જસ મન વિષય કષાયે ગમું,
રાગદ્વેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સજમને ઠામ ૧૮૨

૧ વાઝણી, વધ્યા ૨ અવજ્ઞા અવગનના ૩ તરસ્યો ૪ હવે

પરમાદે ન કરિસિ[1] સઝાય, સમિતિ ગુપ્તિ ન ધરીસ ચિત્ત ઠાય,
શરીરમોહે ન [1]કરિસિ તપ, કરિસ કષાય બાંધિસ તો પાપ. ૧૮૩

પરીસહ ન સહિસ તિમ ઉપસર્ગ, ધરીશ નહીં શીલાંગ અપવર્ગ,
તો મુક્તિનો પણ વ્યાપાર, મુનિ કિમ તું વેશથી[2] ધાર ૧૮૪

આદ્યવિભાગે એ જે વેશ, ધરે ચરિત્ર ન પામે લેશ,
લખિતા ન બીહે તેહ જજાન, મૃત્યુ નરક પેરે ન લહંત ૧૮૫

ચરણ વિના યતિવેશે મદે, જીવ વાંછે પૂજોપધિ રદે,
વળી મુગધ નરકભવ જઈશ, અજગર પાવી આગ વહીશ ૧૮૬

આતમ ન થયો સંયમતપે, પ્રતિબદ્ધ ભાર મૂર્ખ પણ કપે,
શ્યું તુઝ દુરગતિ પડતા શરણ, છેઉ થાશે પરભવ તુઝ કવણ ૧૮૭

શ્યું જન સત્કારે પૂજણે, અરે મુગધ! તુમે વિણ ગુણે,
બોધિબીજ તરુને તે પરશુ, પ્રમાદરૂપ ભવમાંહિ કરશુ ૧૮૮

નમે ભવિક તુઝ ગુણ આસરી, આપે ઉપધિ વસતિ બહુપરી,
વેષ ધરી મુનિ તું ગુણ વિના, ઠગની ગતિ ભાવી તુઝ મના ૧૮૯

ખાવણ પીવણની નહિ ચિંત, ન રાજભય જાણે નિશ્ચિંત,
તો પણ શુદ્ધ ચરણમે યતન, ન કરે મુનિ તો નરકમા પતન. ૧૯૦

શાસ્ત્ર જાણ પણ લેઈ વિરત, ન રહે શ્રીમુનિ નિજ બધે રહિત,
પ્રાણી તિણે પ્રમાદે કરી, લુંટાઈ પરભવ નિજ સિરી ૧૯૧

ન કરું હું ઇમ નિત્ય ઉચરે, સાવદ્ય સરવ તેહ વલિ કરે,
નિત[3] જૂઠે વચને મન રંજિ, પાપે જાણ નરકગતિ ગંજિ ૧૯૨

વેષે તુઝ આપે એ લોક, ઉપદેશે વશ્યા બહુ થોક,
સુખે સુખે રહે ભોગવે, જાણીશ તે ફલ તું પરભવે ૧૯૩

આજીવિકા પ્રમુખ દુખભર્યા, કષ્ટે કેઇ રહે પ્રગ વર્યા,
તેથી પણ નિરદય તું ઇષ્ટ, વાંછે પણ[4] નહીં નિયમ વિશિષ્ટ ૧૯૪

પોતે તરતો સે ગુણવંત, આરાધ્યો તારે ભવિજંત,
તુઝ નિર્ગુણને જે આસરે, કેહવું તેહ ભગતિફલ વરે ૧૯૫

નિજ પરમાદે પોતે પડે, તે કિમ તારે પરને તડે,
નિજકાજે ભવિને નચાવતો, જિનપર પાપે આથે ખતો ૧૯૬

---

૧ કરીશ ૨ સાધુના વેશથી ૩ નિત્ય, દરરોજ ૪ પણ

હવે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાને એ તપ આચાર,
પ્રમાદથી પરભવમેં ડર્યો, કણુ-કણીયાની તુજ ગતિ થઈ ૧૯૭

મુનિવર તુજને નહીં તો સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોગે ગુણશુદ્ધિ,
તો પિણ તુ કા માને ભર્યો, સ્તુતિ વાછે ન્યુ દુખે પર્યો ૧૯૮

નિર્ભાગી આતમ ગુણહીન, સ્તુતિ વાછે અણછતઈ હીણ,
રીસી[1] પરથી લાસે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ ૧૯૯

ગુણહીણો જન નમનાદિકે, સુખ વાછે દુખભર વકે,
મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, ગુણ વિણુ તુઝ તિણુ મૂલ ન સરે ૨૦૦

મુનિ જો ઉજમે નહિ ગુણ વિષે, વદન સેવ કરાવે મિષે,
નદાઇસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તુ અભિભવ લયો ૨૦૧

દાન માન શ્રુતિ વદન કર્યે, હરખે માયા રજે પર્યે,
નવિ જાણે જો સુકૃત નામ, કુણ તુ તિણ લૂટ્યા તુઝ ગામ ? ૨૦૨

મુગધ કહે ન હુવે તું ગુણી, કર્યે દાન પૂજાવિધિ ઘણી,
ગુણવિણ ન હુવે તુઝ [2]ભવનાસ, ન્યુ સ્તવનાયે હ્યે ગુણપ્રાસ ૨૦૩

ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર,
જે જનને રજે ઇહભવે, કુણ તે તુ કુણ મુનિ પરભવે ૨૦૪

ઘર પરમુખ પરિગ્રહ મુનિ છાડી, ધર્મોપગરણ છલ તે માડી,
કરે શય્યાદિક ઉપગ્રહપણે, નિશ્ચે વિના નામાંતર જણે ૨૦૫

કરે ધરમ સાધન પરિગ્રહે, તુસે નામે મૂરખ કિહે,
નવિ જાણે સોનાને ભાર, નાવ ન બૂડે [3]પારાવાર ૨૦૬

પાપકષાય કરમ ભાજને, મુનિ હુવે પિણ ઇહા પ્રમમાધને,
રસાયને પિણ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રુજ જેહને ૨૦૭

જિને કહ્યા મુનિ સયમ ખા, જે તે વસ્ત્ર [4]પાત્ર પરમુખા,
મોહ્યા તેણે હ ભવપીડવે, નિજશસ્ત્રે રિયે નહ દુખ હને ૨૦૮

સયમ છવથી પર અભિભવે, ભારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે,
વૃષભ ઉંટ મહિષાદિક રૂપ, ધરી વહિસ તું ભાર અનૂપ ૨૦૯

વસ્ત્ર પાત્ર તનુ પુસ્તક લોભ કરને ન હે સયમસોભ,
લોભે પડવુ ભવનિધિમાહિ, સયમ રોમે શિવગતિ છાહિ ॥

રીસ ઈર્ષા ૨ સસારનો નાશ અંત ૩ દરિયે ૪ પાત્ર

એક વસ્ત્ર પાત્રાદિક રોશ, બીજા સંયમપાલણ શોભ,
પહિલી ભવ ઘે, બીજી સુગતિ, શુદ્ધ જાણી તું એક જ ગ્રહતિ. ૨૧૦

શીત તપાદિક થોડું લહે, તે પિ પરીગહ તું નવિ સહે,
તો કિમ નરક ગરભ દુખખાણ, સહીસ ભવાંતરી કેમ અજાણ ? ૨૧૧

મુનિ સ્યુ વિણુસિત વપુ મૂર્તિપિંડ, પીડી ઘાવી તપ વિરતિ દંડ,
જાણે જો ભવભય દુખરાશ, તો આતમ કર શિવસુખવાસ ૨૧૨

ઇહાં કષ્ટ જે ચારિત વિષે, પરભવ તિરયગ નારગ શિખે,
સમ્પ્રતિપક્ષપણું બે માંહિં, વિશેષ નિર્જરે ટયે ઇક ચાહિં ૨૧૩

પ્રમાદ સુખ તે ઇહાં બિંદનો, દિવ શિવસુખ પરભવ અમુંદનો,
એ બેમાં પખ લેવા વૈર, વિશેષ નિર્જરે ઇક ટયે સૈર ૨૧૪

પરવશતા ચારિત્રમાં ઇહાં, તિર્યંગ સ્ત્રી [1]ગ્રભ નરકસુ કિહાં,
તેમાં વૈર પખાપખ ભાવ, વિશેષ જાણી ટયે ઇક દાવ ૨૧૫

સહિ તપ સંયમ પરવશપણો, નિજવસ ગ્રહિવે હુવે ગુણ ઘણો,
પરવશ અતિ દુખ સહિવે કિસો, તુઝ ગુણ થાસ્યે ચીંતવિ ઇસો ૨૧૬

થોડે સમતા પરવશગુણે, મુનિ જે કષ્ટે ઘાતે ઇણે,
જો ક્ષય હે દુર્ગતિ ગ્રભવાસ, તો કિમ તું વાંછે નહી તાસ ૨૧૭

તજ વાંછા દિવ શિવસુખતણી, નરકાદિક દુખ લખ તિમ સુણી,
સુખ થોડે વિષયાદિકતણે, સંતોષાઇસ માં દુખ ઘણે ૨૧૮

સહુ ચિંતા નાઠે જે ઇહાં, રાગીને સુખ હે પિણ કિહાં ?
પરભવ શિવસુખ લેખે પડે, સ્યું તો પ્રમદે ચારિતતડે ૨૧૯

અતિતપ ધ્યાન પરીસહ જેહ, ન સધે જો અસમર્થે તેહ,
તો સ્યુ સુમતિ ગુપતિ ભાવના, ન ધરે જીવ શિવારથમના ૨૨૦

અનિત્ય પ્રમુખ ભાવન નિતમેવ, યતતો સંયમ ગ્રહિ નિતમેવ,
આયુસ યમ આવે સુ નજીક, પ્રમદે કાં ન લહે ભવભીક ? ૨૨૧

તુઝ મન હડયું કુવિકલપનાદ, પાપ વચનમેં શરીર પ્રમાદ,
તો પિણ લબધિ સિદ્ધિ વાંછતો, મનોરથે ભગાણો મતો ૨૨૨

તુઝ મન વશતો સુખ દુખ મેલ, મન મિલતે આતમ તહાં કેલ,
પ્રમાદ ચોરે મિલતો વાર, કરી સીલાંગ સજનની સાર ૨૨૩

[1] ગર્ભ

પ્રમાદથી ભવસમુદ્રે તુઝ, પડવો વલી પરમત્સર ગુઝ,
દીસે તે ગલ બાંધી શિલા, જલ પર આવવો તઉ ¹મુસકલા ૨૨૪

મહાતપી કે સહે ઉદીર, ઉગ્ર તપાદિક નિર્જરા હીર,
થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણ અણુવાછે મુનિ નયો ૨૨૫

દાન માન નતિ પ્રમુખે જેહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ,
લાભાલાભ પરીસહ સહી, યતી તે બીજો વિટમહી ૨૨૬

મમતા ધરતો શ્રાવક વિષે, તનીય તાપે તપીયો થશે,
નિજ મન અણુસરતો સદા, ભમણહાર ભવતાપે મુદા ૨૨૭

નિજ ઘર છંડયું પરઘર ચિંત, તાપે કુણ ગુણ નામ મહંત,
આજીવિકા વેષે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે ૨૨૮

કરીશ ન પાપ ઇસું ભાખતો, કરતો પિણ દેહે ત્યે ખતો,
શય્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને ગ્યો છે મુનિયોગ ૨૩૦

કિસું મમત્વે મોટિમપણે, સાવદ્ય વછયા પિણ નિજ જણે,
સોનામે પાલિ નવિ પેટ, માગી હણે પ્રાણને નેટ ? ૨૩૦

તજ પદવી કો ગુરુ પરસાદ, પામી વેષ ભણી અધનાદ,
મુખરાઈથી વશી કરી લોગ, હરે ઇદ્રપદ દુરગતિ ભોગ ૨૩૧

પામી પિણ ચારિત એ દુલભ², વિષય પ્રમાદ ગ્યો જ્યું કલભ,
ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેશી દુખખની. ૨૩૨

કષ્ટે બોધિ રતન એ લહ્યો, સુસનિલા દષ્ટતે ગહ્યો,
કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણુથાનો નિજ હિત જે [illegible] ૨૩૩

દુસમણ એ તુઝ વિષય પ્રમાદ, અણુગોપ્યા મનર રનદેહાદ,
એહ અસંયમ સતરે વલી, એથી બીજો વહ્નિ³ પ્રમગલી. ૨૩૪

પામી ગુરુ છડી નિજ ગેહ, [illegible] જેહ,
નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિત [illegible] ૨૩૫

સંયમયોગ વિગાધનપણે, [illegible]
[illegible] શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ [illegible] ૨૩૬

[illegible] પિણ જેહનો સુખ [illegible],
[illegible] ન તો સંયમ હરે, [illegible] ૨૩૭

1 [illegible] 2 [illegible] 3 આગ

જન પૂજે જેહને નામ, શુદ્ધ મને હે અતિ સુખ ઠામ,
સયમ વિષે [1]જીઉ કરિ યતન, જાણીએ ઉત્તમ ફળ રતન ૨૩૮

વિરતિરૂપ અધિકાર એ, કહ્યો તેરમે થાન,
હિવ સવર કરિવા ભણી, લિખીયે તાસ નિદાન

ઇતિ ત્રયોદશો યતિશિક્ષાધિકાર

અવિરતિ યોગ પ્રમાદ મિથ્યાત, આતમ નિત સવર કરી જાત,
ભવરૂપી એ અણુસવર્યા, સુગતિતણા સુખ ઘે સવર્યા ૨૩૯

મન સવર કરી રે પડિત, સ્યું ન લખે અણુસવર રીત,
તરત હિ જાયે તદુલી મત્સ, સાતમી પૃથિવીમા બીભત્સ ૨૪૦

પ્રસનચદ [2]રાજઋષિ જેહ, મન મોકળે સવરવે તેહ,
નરકના દલ પિણુ વલિ શિવદલ, ક્ષણુ એકમા મેલ્યા નિરમલ ૨૪૧

મન અણુલાધે જે જોઇએ, ધ્યાન ન એકે ક્રિયાદિ થીએ,
ધરમ શુક્લમા મન થિર કર્યુ, મનસવર તે તેણે વર્યુ ૨૪૨

સકારણુ નિકારણુ જેહ, મન શુભ ધ્યાને યત્ની લેહ,
દુર્વિકલપથી વિરમ્યા યતી, પારગામી તેહ જ સતી ૨૪૩

વચન અલાધે બહુલા જીવ, મૌન કરે નહિ કુણુ કુપુ કીવ,
નિરવદ્ય વચન અછે જેહમે, વચન ગુપતિ તે કહી તેહમે ૨૪૪

આતમ કહી તુ નિરવદ્ય વચન, સુણુ સાવદ્ય વચને દુખવસન,
પામ્યા ઘણા નરક અતિ ઘોર, વસુરાજાદિક વચનના ચોર ૨૪૫

દુર્વચને ઇહભવ હે વૈર, પરભવ નરક તણી દુખલૈર,
અગનિદગ્ધ[3] ઊગે વળી વૃક્ષ, નવિ જીવે કરી દુર્વચન પક્ષ ૨૪૬

ભગવત તે એહિ જ કારણે, દીક્ષાથી જા કેવળપણે,
ન હુવે તા નવિ બોલે વચન, પાપ હરે ગ્નાનાદિક [4]છતન ૨૪૭

કરુણાયે સવર નિજ અગ, [5]કુર્મા નાત સુણીને ચગ,
આશ્રવ સવરથી જિમ તિણે, લાધ્યુ સુખ દુખ તિમ નિજ ગિણે ૨૪૮

કાય રૂધવે કુણુ કુણુ નહિ, તરુ થાભાદિક નિજ ગુણ રહી,
કરે ક્રિયા જે શિવગતિ હેત, કાય ગુપત તે કહીયે ચેત ૨૪૯

૧ જીવ ૨ રાજર્ષિ ૩ અગ્નિ ધ-અગ્નિના સજોગ ૪ યતા ૫ કાચબો ૬ થાભનો, સ્તભ

શ્રુત સયમ આદરમા રહી, શબ્દોને કુણુ છોડે નહિ,
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે ૨૫૦

કે સયમમાત્રે [1]આખિને, રૂપ પ્રતે ન તજે પ્રતિદિને,
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે ૨૫૧

નાસા સયમમાત્રે કરી, કુણુ કુણુ ન તજે ગધને ધરી,
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૨

જિહ્વા સયમમાત્રે વળી, રસા પ્રતે કુણુ ન તજે રલી,
તજ મન સાથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જો વછે તું તપફલ શિષ્ટ ૨૫૩

શરીર સયમરૂપે ઇહા, સ્પર્શ પ્રતે કુણુ ન તજે કિહા,
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે ૨૫૪

રે વપુ[2] સયમમાત્રે રલી, કુણુ કુણુ બ્રહ્મ ન જાણે વલી,
મન સયમવે તું અવધાર, પડિત જો તે ફલ મન ધાર ૨૫૫

વિષય ઇદ્રિય સયોગ અભાવ, થકી ન હો સયમનો દાવ,
રાગ દ્વેષ વિણુ જસ મનયોગ, તે સયમધારી મૃત્યુલોગ ૨૫૬

સવર પડિત ભરવ કષાય, જે સેવ્યે સુ નરકગતિ થાય,
પામ્યા મહાતપી પિણુ ઇણે, કુરુડ–વુરુડ સુખ દુરગતિ તિણે ૨૫૭

તપ યમ પ્રમુખ નહીં જેહને, અવિતથ વચને ન બોલે મને,
જેહને છે તપ નિયમસુ કાઇ, તે ત્રિણુ યોગ સવરે આઇ ૨૫૮

થાતું સકલ સવરને વિષે, શિવસપદ કારણુ જો રખે,
તજી કષાયાદિક કુવિકલ્પ, કરી મન સવર તું બુધ જલ્પ ૨૫૯

તે ઇમ આતમ હે સવરી, સદા સુખે સવ સગ પરિહરી,
નિસગભાવપણે સવરે, તે બે શિવપદ યુગપદ વરે ૨૬૦

સવર ગુણુ વિસ્તારતા, એ ચવદમ અધિકાર,
શુભચલગતિમાહિ હિવઇ, લિખિશ વચન તે ધાર ॥

ઇતિ ચતુર્દશો મિથ્યાત્વનિરોધાધિકાર

કરી છઉ યતન આવશ્યક વિષે, જિનભાષિત શુદ્ધ તમપહશિષે,
ઓસડ ન હણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો, વૈદે કહ્યાં શુદ્ધ ૧૬૧

1 આંખોને 2 હે શરીર

તપ કરી દુહુ વિધિ જીવ નિતપ્રતે, સુખ કહુ પિણ ઉત્તર સુખ છતે,
કુકરમરાશિ પ્રતે તો હણે, જેમ રસાયણ રૂજને લણે ૨૬૨

ધરી શીલગરથ સહસ વિશુદ્ધ, કરી યોગસિદ્ધિ નિરંતર બુદ્ધ,
નિરમમ પણ ઉપસર્ગ નિજ સહી, સુમતિ ગુપતિ ભજ નિશ્ચલ ગ્રહી ૨૬૩

સઝાય યોગે કરી છઉ યતન, આગમ ગ્રહી છઉ મધ્યમગ મગન,
વિષાદ ગારવ વિણ લ્યે ભીખ, ઇંદ્રિય વશ કરી એ તુઝ શીખ ૨૬૪

દે પ્રમાર્થે ધર્મઉપદેશ, ન ધરી નિજપરભાવ વિશેષ,
જગહિતુયે નવકલ્પાચાર, ગામ પુરે ચલી પ્રમાદ વાર ૨૬૫

કૃત અકૃત નિજ તપ જપ પ્રમુખ, શક્તિ અશક્તિ સુકૃત અપદુ:ખ,
સહુ વિચારીને નિજ હૃદે, હેય ઉપાદેય વલી કરી જૂદે ૨૬૬

પરની પીડાને [1]વરજવે, ત્રિવિધ યોગ તુઝ નિરમલ હવે,
સમતા માહે તિમ મન રાખ, વચન મલિનતા તજી શુદ્ધ ભાખ ૨૬૭

મૈત્રી કરુણા ને [2]પરમોદ, ઉપેક્ષ આણુ છઉ સામ્યવિનોદ,
યતને રૂડી ભાવન ભાય, આતમ [3]નિહચલપણે રમાય ૨૬૮

ન કરી કીહાઈ મમતાભાવ, કષાય ને રતિ અરતિ ન લાવ,
ઇહ સુખ નિસ્પૃહપણે લહીશ, પરભવ અનુત્તર સુખ પામીશ ૨૬૯

જાણી યતિવૃત્તિ મતિની એ શીખ, ચરણકરણ ધરી શુદ્ધ ચિત્ત ભીખ,
તો તું તરત ભવોદધિ તરી, વિલસે સારી શિવસુખસિરી ૨૭૦

સાખ્યો સારી ચાલમા, એ પનરમ અધિકાર,
હિવ સમતારૂપી મરમ, લિખુ શાસ્ત્ર અનુસાર ॥

ઇતિ પંચદશો શુભવૃત્તિશિક્ષાધિકાર.

ઇમ શુદ્ધ અભ્યાસે નિજ ચિત્ત, રહિ પરમારથમા સમચિત્ત,
શિવસંપદ જિમ તુઝ કર થકા, હુવઈ તરત ભાગી શિવમકા ૨૭૧

તુહિ જ દુ:ખ, તુંહિ જ નરકમા, તુંહિ જ સુખ, તુંહિ જ શિવગમા,
તુંહિ જ કર્મ તુંહિ જ મનપણે, તજ અવજ્ઞા આતમ ઇમ ભણે ૨૭૨

આતમ નિજ આદર નિસ્સંગ, સર્વ અરથમા સમતા અંગ,
આતમ લખિએ સમતા મૂળ, શુદ્ધ સુખ તે સમતા અનુકૂળ ૨૭૩

૧ તજવે વર્જવે ૨ પ્રમો (ભાવના) બીજી ૩ નિશ્ચલપણે

શ્રીમા ધૃવિ નિજપરમાહ, સપદ આપદ આતમ આહ,
તત્વે સમના મમતા વિના, ચાહે તે સુખીઆ ઘના ૨૭૪

યતને તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે ભણ્યુ શાસ્ત્ર સુસેવ,
આતમ તેહ જ તન[1]પરિભાવ, સમતા સુધા હુરે જે દાવ ૨૭૫

સકલ શાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેલ્યો એ સમતામૃત કરી,
પીઓ એ લાભી પંડિતા, એ શિવસુખ આપે છે કિતા ૨૭૬

આતમ શાતસુધારસ ભર્યો, શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ તિણુ કર્યો,
અધ્યાતમ ભાવે ધ્યાઈને, પરહિત કલ્પતરુ ભાઈવો ૨૭૭

એ બુદ્ધિવંત ભણી ચિત્તમાહિ, લગ્ન રમાડી વિરમી તાહ,
ઈહભવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે લ્યે શિવપુરી ૨૭૮

શાતસુધારસ પૂરમે, ભાખ્યો એ અધિકાર,
સોવેહી પૂરા ઈહા, લિખીયા શાસ્ત્રવિચાર ૧

ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુણવંત,
અક્ષયનિધિ નિજ સમગ્તો, પાસે બોધી મહંત ૨

અમૂરતી ને મૂરતી, થાયે પંચ પ્રકાર,
તેમાં ચરમકરણ વને, અંતર કરણ પસાર ૩

હોઈ ઘડી દ્વે ઉપશામી, તે વલી આદિ કષાય,
કરવે પડતા પામીયે, ગુણ સાસાદન ભાય ૪

તીન મોહની નઈ વની, ધુરલા ચ્યાર કષાય,
[2]પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કર્યા, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય ૫

એ મિથ્યાત અભાવથી, તીને બોધિ અરૂપ,
જો હ્વે ચરમકરણપણે, તીને પુંજસરૂપ ૬

શુદ્ધ [3]અશુદ્ધ અવિશુદ્ધમા, પહિલ઼ પુંજે આય,
રહતા રે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય ૭

વેદક બોધિપણુ લહે, નિરમલ દલ ઈહા હોય,
તિણુ રૂપી કહિયે બિહુ, આતમ નિજ ગુણ જોઈ ૮

બોધ લહી જે કોઈ ઈહા, નવા લખશ્યે એ શાસ્ત્ર,
ફોરવવા તપ જપ [4]સકતિ, ભજસ્યે તે ભવપાત્ર ૯

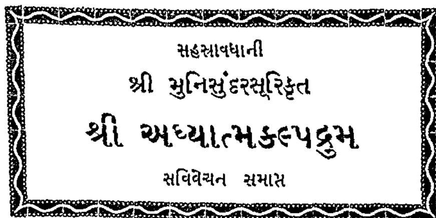
---
૨ પ્રકૃતિ ૩ અશુદ્ધિ ૪ શક્તિ

લિખ્યો શાસ્ત્ર ભાષાપણે, સમઝે સગલા લોગ,
ઇમ નરવિજયતણે વચન, ધરમારથ ઉપયોગ ૧૦
દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર,
પંડિત દેખી સોધજ્યો, દે દષ્ટિ ઉપકાર -૧૧
સંવત સતર સત્યોત્તરે, માસ શુકલ વૈશાખ,
રવિવારે પાચમી દિને, પૂર્ણ થયો અભિલાષ -૧૨
ખરતર ગચ્છમાહે સરસ, આચારજ ગણધાર,
શ્રી જિણચંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર ૧૩
તાસ સીસ ગુરુ ચરણરજ, સમ તે રંગવિલાસ,
નિજ પર આતમહિત ભણી, કીનો આદરિ જાસ ૧૪
[1]ભણિજ્યો ગુણજ્યો વાચજ્યો, એ અધ્યાતમ રાસ,
જિમજિમ મનમા ભાવસ્યો, તિમ તિમ[2]થસ્યે પ્રકાસ ૧૫

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ચોપાઈ

સમાપ્ત.

૧ ભણજો ૨ થશે

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના મૂળ શ્લોકોનો અકારાદિ અનુક્રમ